

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER

DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

TEMMUZ/JULY 2024

Cilt/Vol: 14

Sayı/Issue: 2

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2024 Cilt/Vol: 14, Sayı/Issue: 2

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayımlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

ii

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address
Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97
e-mail: sbd@kku.edu.tr
web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>
Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2024 Cilt/Vol: 14, Sayı/Issue: 2

Baş Editör/Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN

iii

Editörler/Editors

Prof. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Prof. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ

Doç. Dr. Adem YILDIRIM

Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU

Doç. Dr. Ziya TOK

ALAN EDİTÖRLERİ/FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ, (*Arap Dili ve Edebiyatı/Arabic Language and Literature*)

Prof. Dr. Kamil ŞAHİN, (*Sosyoloji/Sociology*)

Prof. Dr. Salim PİLAV, (*Türkçe Eğitimi/Turkish Teaching*)

Doç. Dr. Duran İÇEL, (*Fransız Dili ve Edebiyatı/French Language and Literature*)

Doç. Dr. Halis AYHAN, (*Uluslararası İlişkiler/International Relations*)

Doç. Dr. Ziya TOK, (*Çeviribilim/Translation Studies*)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN, (*Fars Dili ve Edebiyatı/Persian Language and Literature*)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan DOĞAN, (*Tarih/History*)

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ (SPELLING and LANGUAGE EDITORS)

Almanca/German, Öğr. Gör. Nurhayat YALÇIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Arapça/Arabic, Arş. Gör. Ayşenur UĞURLU YAMAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Farsça/Persian, Arş. Gör. Dr. Güngör LEVENT MENTEŞE (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Fransızca/French, Arş. Gör. Abuzer Hamza KAYA (*Kırıkkale Üniversitesi*)

İngilizce/English, Arş. Gör. Dr. Selim Ozan ÇEKÇİ (*Kırıkkale Üniversitesi*)

BİLİM ve YAYIN KURULU/SCIENCE and EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLı, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bayburt Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Salim PİLAV, *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Zübeyir TURAN, *Amasya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Ibrahim Alkhalidi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Nedim YILDIZ, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFEREES OF VOLUME

- Prof. Dr. Abdullah AYDIN (*Kastamonu Üniversitesi*)
Prof. Dr. Osman DÜZGÜN (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ümit MORSÜNBÜL (*Aksaray Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ali EMİNOĞLU (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ali Mohammad Ali GHAREEB (*Kulliyetu'l-'Ulûmi'l-İslamiyye- Filistin*)
Doç. Dr. Battal GÖLDAĞ (*İnönü Üniversitesi*)
Doç. Dr. Burak KOCAOĞLU (*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi*)
Doç. Dr. Caner ÇETİNER (*Bandırma Onyediy Eylöl Üniversitesi*)
Doç. Dr. Emine Bilgehan TÜRK (*Giresun Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fatih DEMİR (*Süleyman Demirel Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fatih Ferhat ÇETİNKAYA (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fitnat GÜRGİL ULUSOY (*Gazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN (*Karabük Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hilal AKÇA (*Erciyes Üniversitesi*)
Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN (*Bayburt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Kamile ÇETİN (*Süleyman Demirel Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mahfuz ZARİÇ (*Batman Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet Ertuğrul UÇAR (*Aksaray Üniversitesi*)
Doç. Dr. Muhammet Selim İPEK (*Kafkas Üniversitesi*)
Doç. Dr. Onur ÖZCAN (*Gazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Öznur ÖZDARICI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sait Sinan ATILGAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sezer YILMAZ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sibel OĞUZ HAÇAT (*Kastamonu Üniversitesi*)
Doç. Dr. Tarık TALAN (*Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Abdulhalim ABDULLAH (*Ardahan Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Burak GÜNEŞ (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ceyhun ÜNLÜER (*Hitit Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Duygu BAYSAL KURT (*Bayburt Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Eyass ALRASHED (*İstanbul Aydın Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ferhan AKGÜN ÜNSAL (*Kırklareli Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hasan DAĞLAR (*Çankırı Karatekin Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALMAWAS (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Nuri SALIK (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Okan ÖZKARA (*Ardahan Üniversitesi*)
Dr. Hazem KAJOUJ (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Dr. Omar Ali Issa DOUDIN (*Kulliyetu'l-'Ulûmi'l-İslamiyye- Filistin*)
Dr. Sayed HASSAN

Baş Editörden,

Değerli Okuyucularımız,

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde on dört yıldır yayım faaliyetini sürdüren Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin yeni bir sayısı ile karşınızdayız. Bu sayımızda sosyal bilimlerin çeşitli dallarından 20 makale yer almaktadır. Makalelerde hem günümüz meseleleri ele alınmış hem de geleneğin izini takip eden konular incelenmiştir. Çok dilli yayım politikası izleyen dergimizde 14 makale Türkçe, 6 makale ise Arapçadır.

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, yayım kalitesinden ve ilkelerinden ve etik değerlerden ödün vermeden farklı indekslere girme yolunda çalışmalarını yürütmektedir. Bu kapsamda zaman zaman dergi editör kurulu tarafından yayım politikasında revizyon yapılmaktadır. Dergimize gönderilecek makalelerde niteliği artırma adına, lisansüstü tezlerden üretilen makalelerde tez danışmanın adının yazar isimleri arasında yazılması zorunlu kılınmıştır. Bu karar Ocak 2025 sayımızda uygulanacaktır.

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin Temmuz sayısının çıkmasında emeği geçen yazarlarımıza, kıymetli vakitlerini ayırıp makaleleri değerlendiren saygıdeğer hakemlerimize ve dergi kurullarındaki çalışma arkadaşlarımıza çok teşekkür ediyorum.

Bu sayımızda hem hakemlerimiz hem de yazarlarımız arasında Filistin üniversitelerinden akademisyen hocalarımız bulunmaktadır. Onların varlığı bizim için anlamlıdır. Bu vesileyle Filistin'deki soykırımı lanetliyor, bu zulmün bir an evvel bitmesini temenni ediyoruz. Savaşsız ve çocukların sadece gülümsediği bir dünyada bilim ve bilgi dolu nice sayılarda buluşmak ümidiyle...

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN
Baş Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Baş Editörden.....vii

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

Türk Dış Politikasında “İstikrar Diplomasisi” Kavramı: Rusya –Ukrayna Savaşı Örneği
“Stability Diplomacy” Concept in Turkish Foreign Policy: Case of the Russia-Ukraine War
Merve Suna ÖZEL ÖZCAN 217-237

Aşırı Ebeveyn Kontrolünün Sosyal Kaygı ve Gösteriş Tüketimine Etkisinin İncelenmesi: Genç Tüketiciler Üzerine Bir Araştırma
Examining the Effect of Parental Overcontrol on Social Anxiety and Conspicuous Consumption: A Study Young Consumers
İbrahim BOZACI, Havva Hacer GEÇMİŞ YÜKSEL.....239-256

Yenilenebilir Enerji Üretimi ve Teknoloji: Panel Veri Analizi
Renewable Energy Production and Technology: Panel Data Analysis
Derya ALICI, Nihat IŞIK.....257-283

Sosyal Bilgiler Eğitiminde Lisansüstü Eğitime Devam Eden Öğrencilerin Akademik Okuryazarlığına Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi
An Examination of the Views of Postgraduate Students on Academic Literacy in Social Studies Education
Serap Nur DUMAN, Seda ÖNGER.....285-301

Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Annelerin Kadınlık Algısı: Evlilik Hoşnutsuzluğu ve Psikolojik Sağlamlığın Yordayıcılığı
Perception of Femininity of Mothers with Children with Special Needs: Prediction of Marital Dissatisfaction and Psychological Resilience
Hilal TURAN ÇOLAK, Hasan ATAĞ.....303-319

Lise Öğrencilerinin Dijital Okuryazarlık ve Siber Güvenlik Farkındalıklarının İncelenmesi
Investigation of Digital Literacy and Cyber Security Awareness of High School Students
Onur ALTUN, Erman YÜKSELTÜRK.....321-346

Arapça-Türkçe Eş Zamanlı Çeviri Derslerinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri
Problems Encountered in Arabic-Turkish Simultaneous Interpreting Lessons and Solution Suggestions
Recep ÇİNKİLİÇ.....347-364

Makine Çevirisi Sonrası Düzeltme İşleminin Zamansal ve Teknik Efor Açısından İncelenmesi: Google ve Deepl Çeviri
An Analysis of Temporal and Technical Effort in Post-Editing: Google and Deepl Translate
Tayfun YAZICI, Özgür ŞEN BARTAN.....365-381

Necati Cumalı'nın Edebî Hatıraları ve Edebî Çevresi

Necati Cumalı's Literary Memoirs and Literary Environment

Gülten BULDUKER.....383-400

Türk Kadınına Seçme ve Seçilme Hakkı Veriliş Sürecinin Türk Basınına Yansımaları: "İş Hayatında Kadın" Mülakatı Örneği

Reflections of the Process of Giving the Right to Vote and Be Elected to Turkish Women on the Turkish Press: An Example of the "Women in Business Life" Interview

Bilal KAS.....401-425

Ebû'l-Hasan eş-Şuşteri'nin Tasavvuf Şiirinde Gazel

Ghazal in the Sufi Poetry of Abu'l-Hasan al-Shustari

Muhammed Revaha ZOR.....427-443

Sehî Bey'in Heşt-Bihişt Adlı Tezkiresinde "Ölüm" ile İlgili Örtmeceler

Euphemisms Related to "Death" in Sehi Bey's Treatise Titled Heşt-Bihişt

Halime PUSMAZ.....445-458

Burhan Sönmez'in "İstanbul İstanbul" Adlı Romanının Yapısal Çözümlemesi

Structural Analysis of Burhan Sönmez's Novel "Istanbul Istanbul"

Muhammet Ali ÇAĞLAYAN.....459-476

من مظاهر الحضارة العثمانية في فلسطين: كلية صلاح الدين الإسلامية، وبرج الساعة الذقاقة في باب الخليل

Osmanlı Medeniyetinin Filistin'deki İzleri: Salahüddin İslam Medresesi ve Babu'l-Halil'deki Saat Kulesi

Among The Manifestations of the Ottoman Civilization in Palestine: Salah Al-Din Islamic College and The Ticking Clock Tower in Bab Al-Khalil

Mashhoor Abd AL- Rahman AL-HABBAZİ, Ahmed Daoud DAMAS.....477-496

القصيدة النموذجية عند القاضي الجرجاني في كتابه "الوساطة"

el-Kadi el-Corcani'nin el-Vasata Adlı Kitabında Örnek Kaside

Sample Verse in al-Qadi al-Jorjani's Book al-Wasata

Hana ALMAVAS.....497-509

الاستشهاد بالقرآن الكريم في كتاب سيبويه

Sibeveyh'in Kitabında Kur'an-ı Kerîm'den İstişâd

Citing the Holy Qur'an in the Book of Sibawayh

Seher DOĞANCI, Zeinab ABDALRAHMAN IBDAH.....511-532

شعر الخمرة عند الأخطل

el-Ahtal'ın Şarap Şiirleri

Wine poetry of al-Akhtal

Abdulhalim ABDULLAH.....533-549

Türk Dili ile İlgili Arapça Tarihi Kaynaklara Genel Bakış

Overview Arabic Historical Sources about the Turkish Language

Baha RJOUB, Ersen ERSOY.....551-569

SANAT ve EDEBİYAT MAKALELERİ/ART and LITERATURE ARTICLES

أثر المتلقي في النقد العربي القديم

Eski Arap Eleştirisinde Alıcının Etkisi

The Impact of the Receiver in Ancient Arab Criticism

Mustafa ALMAVAS.....571-583

DİĞER MAKALELER/ORHER ARTICLES

Bir Devrin Tanığı: Adalet Partisi Eski Milletvekili Fikri Pehlivanlı ile Hayata, Siyasete ve Kırıkkale'ye Dair Konuşmalar (Sözlü Tarih Çalışması)

Witness of An Era: Conversations About Life, Politics and Kırıkkale With Former Justice Party Member of Parliament Fikri Pehlivanlı (Oral History Study)

Hamit PEHLİVANLI.....585-614

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 30.01.2024 Kabul/Accepted: 30.03.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 217-237.

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA “İSTİKRAR DİPLOMASİSİ” KAVRAMI: RUSYA –UKRAYNA SAVAŞI ÖRNEĞİ

Merve Suna ÖZEL ÖZCAN¹

Öz

Soğuk Savaş'ın sona erdiği SSCB'nin çöküşü, Rusya'nın emperyal yayılma gücünü azaltmış ve onu tarihi sınırlarına geri döndürmüştür. Vladimir Putin'in liderliği altında Rusya, küresel süper güç statüsünü geri kazanmak adına Batı'nın küresel politikadaki hâkimiyetine meydan okumak için saldırgan bir şekilde yeni bir politika izlemeye başlamıştır. 2022 yılında Başkan Putin'in özel askeri operasyonu ilan edişi ile Rusya ile Ukrayna arasındaki çatışma yoğunlaşmıştır. Bu olayın küresel siyaset ve güvenlik üzerinde geniş kapsamlı etkileri olmuş ve süregelen bir endişe yaratmıştır. Türkiye, NATO üyesi olarak Rusya-Ukrayna Savaşı'na karşı aktif tarafsızlık politikasını benimsemiştir. Türkiye'nin stratejik dış politikası, Batı yaptırımlarına uymamakla birlikte Rusya ile sağlam diplomatik ilişkileri devam ettirmesidir. Ayrıca Türkiye, Ukrayna ile benzersiz bir ilişki kurarak bölgedeki kritik aktör konumunu daha da sağlamlaştırmıştır. Türkiye, son yıllarda başta Avrasya bölgesi olmak üzere birçok ülke ve bölgeyle ilişkilerini istikrar diplomasisi bağlamında güçlendirmektedir. Bu çalışma, Türkiye'nin savaştaki kritik rolü nedeniyle istikrar diplomasisi kavramından yararlanarak Türkiye'nin, Rusya-Ukrayna Savaşı'ndaki konumunu tartışmaktadır. İstikrar diplomasisini kavramsal çerçeve olarak kullanılmasındaki amaç Türkiye'nin bölgede sahip olduğu hayati bir role ilişkindir. Bu nedenle iş birliği istikrar diplomasisinin en önemli unsurudur. İkinci aşamada küresel sorunların azaltılması için Avrasya'ya odaklanarak bölgesel istikrar ve güvenliğin sağlanması için diplomaside diyalog, denge, teşvik ve çözüm esastır. Çalışma, Türkiye'nin bölgesel bir güç olarak rolünü, Rusya-Ukrayna Savaşı bağlamında, mevcut ilişkilerinin avantaj ve dezavantajları dikkate alınarak analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Ukrayna, Güvenlik, İstikrar Diplomasisi.

“Stability Diplomacy” Concept in Turkish Foreign Policy: Case of the Russia-Ukraine War

Abstract

The collapse of the USSR at the end of the Cold War reduced Russia's imperial expansion power, limiting it to historical borders. Under Vladimir Putin's leadership, Russia aggressively pursued an agenda to reclaim its status as a global superpower and challenge the West's dominance in global politics. In 2022, the conflict between Russia and Ukraine intensified when President Putin authorized a military operation. This event has had far-reaching implications for global politics and security and remains an ongoing concern. As a NATO member, Türkiye adopted an active neutrality policy in response to the Russia-Ukraine war. Türkiye's strategic foreign policy has cultivated solid diplomatic ties with Russia while circumventing Western sanctions. Additionally, Türkiye has forged a unique and promising relationship with Ukraine, further solidifying its position as a critical player in the region. In recent years, Türkiye has been deepening its relations with many countries and areas, especially the

¹ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: mervesuna@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9027-3990.

Eurasian region, on a combination of stability diplomacy. This study discusses Türkiye's position in the Russia-Ukraine war, utilizing the concept of stability diplomacy due to Türkiye's critical role in the war. I use stability diplomacy as a conceptual framework because Türkiye has a vital role during this war and in the Eurasian region. Therefore, cooperation is the most crucial element of stability diplomacy. Dialogue, balance, encouragement, and resolution are essential in diplomacy to ensure regional stability and security, focusing on Eurasia to mitigate global issues in the second stage. The study aims to analyze Türkiye's role as a regional power in the context of the Russia-Ukraine war, considering the advantages and disadvantages of its current relationships.

Keywords: Türkiye, Russia, Ukraine, Security, Stability Diplomacy.

Structured Abstract

With the end of the Cold War and the collapse of the USSR, Russia's imperial expansion power has suffered a significant blow since 1991. Russia has almost returned to the borders of the reign of Ivan the Terrible. At the same time, areas of hegemonic superiority have ended. First, due to the collapse of the Warsaw Pact, the Eastern Bloc states in Central Europe quickly entered the sphere of influence of NATO and the EU. During the 1990s, Russia faced a significant challenge to its global power. Boris Yeltsin, the first President of the Russian Federation, adopted a new foreign policy vision focused on Westernization. In 1992, Russia tried to integrate into a new world system based on Atlanticist approaches. However, due to socio-cultural realities, it took until the 2000s for Russia to catch up with the developments in the international arena. With the reign of Vladimir Putin, a new era has begun for Russia, and a nationalist approach and nostalgic longing for great power status are being expressed. Putin aims to achieve economic development, stability, and political centralization within the country to realize his dream of a great power in Russia. Putin's quest for hegemony emerged with his stance against the unipolarity of modern world politics at the 2007 Munich Summit. Russia's drive for perfect power status rests on many different foundations in protecting or defending Russia's regions against the West. The Ukrainian crisis, which started in 2013, revealed the conflict between pro-Russian separatists and the Kyiv government and the annexation of Crimea to Russia. On February 24, 2022, Putin started a regional war with a "special military operation". While Western states condemn Russia's actions, the political, military, and moral support launched against Ukraine has been widely demonstrated. It is essential to recognize the significance of Türkiye's approach to the Russia-Ukraine War in the context of global politics and security. While the full extent of the conflict's transformational impact may still need to be fully understood, Türkiye must approach the matter with due consideration. Türkiye has initiated mediation between the parties with its policy of active neutrality. In this context, while Turkey maintains its relations with Russia as a member of NATO, it also maintains its relations with Russia by not being subject to the sanctions imposed by the West. These developments make Turkey's approach to the Russia-Ukraine War even more critical.

In recent years, through stability diplomacy, Türkiye has strengthened its diplomatic relations with many countries and regions, particularly in the Eurasian region. Here, Türkiye must implement initiatives in the field of foreign policy in regional decision-making processes, especially in the context of strengthening bilateral relations and establishing partnerships. While Türkiye follows political steps focused on humanitarian aspects and in the context of stability diplomacy to support its soft power in the region, it also creates a power field in a global context rather than a regional one. This study will discuss Türkiye's attitude towards the ongoing conflict/war between Russia and Ukraine. Therefore, stability diplomacy was chosen as the conceptual framework. This issue is related to Turkey's position in the face of regional and global developments in recent years.

Turkey has a critical role in the context of problems in its immediate surroundings or regional conflict processes and the Afro- and Eurasian regions. Therefore, using our concepts regarding our foreign policy will also strengthen the foundations of our existing foreign policy. As a result, this study aims to analyze Turkey's position as an important country. After the 2023 elections, Turkey's new government, ministries, and foreign policy vision have come to the fore in the international arena. It shows that we are going through a complex period in the global system and that foreign political change is an urgent necessity and inevitable nowadays. It has become clear that a significant transformation is needed in the international system. In this context, Minister of Foreign Affairs

Hakan Fidan (2023) stated that Turkey aims to establish a zone of peace, stability, and prosperity in its neighbourhood and beyond, which is already reflected in its foreign policy goals and actions.

Regarding Turkish foreign policy, this phrase may refer to the challenges Turkey faces in international relations and its need to adapt to changing global dynamics. It may emphasize how Turkey's foreign policy responded to this complex period and global crises or how it transformed. The study's main limitation is that it focuses on an area of conflict that is still active and dynamic shortly. This situation immediately confronts us with the excess of information flow and the fact that different dimensions of the Process will change at any time. In this regard, our conceptualization examines Turkey's role as a regional power on the axis of a case study in the context of the Russia-Ukraine war. This study examines the advantages and disadvantages of the ongoing conflict between Russia and Ukraine. A detailed timeline of events leading up to the present conflict will be provided.

In addition, this paper examines Turkey's involvement in the war and its measures to establish peaceful diplomatic relations in the area. Thus, Turkey has a critical role in problems in its immediate surroundings, regional conflict processes, and the Afro- and Eurasian regions. Therefore, we have to use our concepts regarding our foreign policy. This study aims to analyze Turkey's position as an important country. The study's main limitation is that it focuses on an area of conflict that is still active and dynamic shortly. This situation immediately confronts us with the excess of information flow and the fact that different process dimensions will change at any time. In this regard, our conceptualization examines Turkey's role as a regional power on the axis of a case study in the context of the Russia-Ukraine war. In this context, advantages and disadvantages will be revealed in line with the current developments in the country's relations. The study is methodologically qualitative. The Ministry of Foreign Affairs website is the primary source for conceptualizing foreign policy definitions, concepts, and discourses.

Giriş

S oğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) çöküşüyle birlikte, Rusya'nın 1991'den itibaren emperyal yayılma gücü büyük bir darbe almıştır. Rusya neredeyse Korkunç İvan döneminin sınırlarına geri dönmüştür. Aynı zamanda hegemonik üstünlük alanları da sona ermiştir. Öncelikle Varşova Paktı'nın çöküşü nedeniyle, Orta Avrupa'daki Doğu Blok'u devletleri hızla Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Birliği'nin (AB) etki alanına girmişlerdir. Vladimir Putin dönemiyle birlikte Rusya için yeni bir dönem başlamış olup, büyük güç statüsüne yönelik milliyetçi bir yaklaşım ve nostaljik özlem dile getirilmektedir. Putin'in, Rusya'da büyük güç hayalini gerçekleştirmek için ülke içinde ekonomik kalkınmayı, istikrarı ve siyasi merkezileşmeyi sağlamayı hedeflediği görülmektedir. Putin'in hegemonya arayışı, 2007 Münih Zirvesi'nde modern dünya siyasetinin tek kutupluluğuna karşı duruşuyla ortaya çıkmıştır. Rusya kusursuz güç statüsüne yönelik girişim, Rusya'nın bölgelerinin Batı'ya karşı korunması veya savunulması bağlamında pek çok farklı temele dayanmaktadır. 2013 yılında başlayan Ukrayna krizi, Rusya yanlısı ayrılıkçıların Kiev hükümetiyle çatışması ve Kırım'ın Rusya'ya ilhak sürecini ortaya çıkarmıştır. 24 Şubat 2022'de Putin "özel askeri operasyon"¹ ile bölgesel bir savaş başlatmıştır. Batılı devletler Rusya'nın eylemlerini kınarken, Ukrayna'ya karşı başlatılan siyasi, askeri ve manevi destek geniş çapta ortaya konmuştur. Rusya ile Ukrayna arasındaki savaşın küresel siyaseti ve güvenliği nasıl dönüştürdüğü henüz tam olarak anlamlandırılmasa da bu gelişmeler ekseninde Türkiye'nin Rusya-Ukrayna Savaşı'na yaklaşımı kritiktir. Türkiye başından beri aktif tarafsızlık politikasıyla taraflar arasında arabuluculuk üstlenmiştir. Bu bağlamda Türkiye, NATO üyesi olarak Rusya ile ilişkilerini sürdürürken Batı'nın uyguladığı yaptırımların kapsamına girmeyerek Rusya ile de ilişkileri sürdürmektedir. Bu gelişmeler ekseninde Türkiye'nin, Rusya-Ukrayna Savaşı'na yaklaşımını daha da önemli hale getirmektedir.

Türkiye, son yıllarda başta Avrasya bölgesi olmak üzere birçok ülke ve bölgeyle ilişkilerini istikrar diplomasisi ekseninde derinleştirmektedir. Diplomasi, devletlerin içinde buldukları dünyanın doğası gereği ortaya çıkan bir uzlaşma sağlama alanıdır. Uluslararası sistem devletin ve onların eylemlerinin birbirini etkilediği zaman ve yerlerde, aktörler yalnızca kendi iç işlerine odaklı izolasyonist yaklaşımlar ile faaliyet gösteremezler. Bu açıdan Watson'a göre her devlet, bir grup bağımsız devletin üyeleri, bağımsızlıklarını mutlak olarak ve yalıtılmış olarak değil, karşılıklı bağımlılık ortamında kullanmanın sonuçlarını yönetmekle yükümlüdür ve küresel sistemde her devlet, kendisine ve dünya çapındaki tüm çevreye bağımlıdır. Dolayısıyla da bu bağımsız devletlerarasındaki diyalog diplomasiinin özüdür (Watson, 1982:1). Nitekim uluslararası alanda bir aktörün gücü ve yeteneği esasen üç alana odaklı olarak görülebilir. Bu üç alan basit anlamı ile aktörün dış politik tutum ve davranışını yönlendirir. Uluslararası ilişkilerin temel aktörü olan devletin dış politikasında, üç araca sahip

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Putin, "zayavil o provedenii spetsial'noy voyennoy operatsii v svyazi s situatsiyey v Donbasse". ("Путин заявил о проведении специальной военной операции в связи с ситуацией в Донбассе"). Erişim Adresi: <https://www.interfax.ru/world/823997> Yayın tarihi: 24 Şubat 2022.

olduğu konusunda genel bir fikir birliği vardır: i) askeri yetenek; ii) ekonomik kapasite ve (iii) diplomasidir. Bu açıdan bu çalışmanın temelini oluşturan kavram olan diplomasinin, bir devletin dış politikasını yürütmek için kullanabileceği araçlardan yalnızca biri olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin özellikle ikili ilişkilerin güçlendirilmesi ve ortaklıklar kurulması bağlamında bölgesel karar alma süreçlerinde dış politika alanındaki girişimleri hayata geçirmesi önemlidir. Türkiye, bölgedeki yumuşak gücünü desteklemek için insanı yönlere odaklı ve istikrar diplomasisi bağlamında politik adımlar takip ederken, bölgeselden ziyade küresel bağlamda da bir güç alanı yaratmaktadır. Bu çalışmada Rusya ile Ukrayna arasında devam eden çatışma/savaş konusunda Türkiye'nin tutumu ele alınacaktır. Dolayısıyla kavramsal çerçeve olarak istikrar diplomasisini seçilmiştir. Bunun nedeni Türkiye'nin son yıllarda bölgesel ve küresel gelişmeler karşısında aldığı pozisyona dairdir.

Türkiye'de sadece yakın çevresindeki sorunlar bağlamında ya da bölgesel çatışma süreçlerinde değil aynı zamanda Afro- Avrasya bölgesinde kritik bir role sahiptir. Dolayısıyla dış politikamıza dair kavramlarımızı kullanmak zorundayız. Bu çalışma, Türkiye'nin önemli bir ülke olarak konumunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel sınırlılığı yakın bir zaman dilimi içinde hala aktif ve dinamik yapıda olan bir çatışma alanı odaklı olmasıdır. Bu durum hem bilgi akışı fazlalığı hem de sürecin farklı boyutlarının her an değişeceği gerçeği ile bizleri karşı karşıya bırakmaktadır. Bu doğrultuda kavramsallaştırmamız bağlamında Türkiye'nin bölgesel bir güç olarak rolünün Rusya-Ukrayna Savaşı bağlamında bir örnek olay ekseninde incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ülke ilişkilerindeki mevcut gelişmeler ekseninde avantaj ve dezavantajlar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışma metodolojik olarak nitel bir yapıdadır. Burada var olan kavramsallaştırmanın temelleri ise Türk Dış Politikasının ana merkezi olan Dış İşleri Bakanlığı web sayfasında yer alan dış politika tanım, konsept ve söylemleri odaklı olacaktır. Çalışmada ilk olarak Rusya- Ukrayna Savaşı'nın kronolojik bir geçmişi ele alınacaktır. Akabinde Türkiye'nin devam eden bu bölgesel savaşta rolü çalışmanın ana kavramsallaştırması olan istikrar diplomasisi bağlamında Türkiye'nin sürece ilişkin attığı adımlar ele alınacaktır. Batı odaklı kavramsallaştırmaların kullanıldığı günümüzdeki kendi öz kavramlarımız ile literatüre katkı sağlanması önemlidir. Bu kapsamda çalışmanın kendi kavramsallaştırması olan istikrar diplomasisi ekseninde bir süreç yorumu yapılması hedeflenmektedir. Bu hedefle Türk dış politikasında kendine özgü duruş yaklaşımların değerlendirilmesi daha somut hale gelebilir.

Rusya- Ukrayna Krizinin Başlangıcı ve Savaş

SSCB'nin Birleşmiş Milletler (BM) üyeliği 24 Aralık 1991'de sona ererken aynı zamanda da bir dönem de sona ermiştir: Soğuk Savaş. SSCB'nin yerini artık Rusya Federasyonu almıştır. Rusya Federasyonu'nun ilk Devlet Başkanı Boris Yeltsin, BM Genel Sekreter'ine, Sovyetler Birliği'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve diğer tüm BM organlarındaki üyeliğinin, Rusya Federasyonu tarafından sürdürüleceğini bildirmiştir (United Nations, yty). Rusya, artık liberal demokrasilerin karşısında değil yanında olacağı perspektifini sunan ancak içten içe sorunlar yumağına dönen bir ülke konumundadır. 1991-1999 yılları arasında Rusya Federasyonu Devlet Başkanlığını yürüten Yeltsin dönemi boyunca Rus halkının durumu

travmatik bir hâl almıştır. Bunun nedeni 1990'ların belirsizlik, işsizlik, alkolizm sorunları intiharlar ve hiper enflasyon gibi pek çok sorunla dolu olmasıdır. Dolayısıyla Rusya'nın yeni uluslararası sistemde odaklandığı en önemli alan iç politikasıdır. Boris Yeltsin'in görevinden istifa ettiği 1999 yılı itibari ile uluslararası sistemde yeni bir döneme girilmiştir denebilir. 2000 yılında seçimleri kazanması ile yıldızı parlayan Vladimir Putin'in tüm dünya tarafından tanınması kısa sürede Rusya Federasyonu'nun uluslararası alanda ortaya koyacağı büyük güç yaklaşımı ve kırmızı çizgileri ile şekillenmeye başlayacaktır. İlginçtir ki Putin 2000 yılında Rusya başkanlığına seçilmeden günler önce, BBC'ye verdiği bir röportajda Rusya'nın "Avrupa kültürünün bir parçası" olduğunu belirtmiştir (Luhn, 2015). Ancak 2007 yılı sonrasında takip edilen politikalar tamamen farklı bir sürecin başlangıcı olacaktır. Putin 2007 yılında Münih Zirvesi'nde modern dünya siyasetinin tek kutupluluğuna karşı duruşu ile "Tek kutuplu modelin sadece kabul edilemez olduğunu değil, aynı zamanda bugünün dünyasında da imkânsız olduğunu düşünüyorum (Putin, 2007)" ifadelerini kullanmıştır. Kısa bir süre sonra, Ağustos 2008 tarihinde Rusya, Güney Osetya'ya müdahale eden Gürcistan'a operasyon düzenleyerek Rus-Gürcü Savaşı'nı başlatmıştır (DW, 2008). Rusya'nın bu hamlesi uluslararası alanda şok etkisi yaratmış olsa da uluslararası tepki, dikkate değer ölçüde sessiz kalmıştır. Dönemin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Obama, Kremlin ile ilişkileri doğrudan hedef alan açıklamalar yapmamıştır (Dickinson, 2021). Ancak 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı, Rusya ile Batı arasındaki ilişkileri yeniden Soğuk Savaş dönemine sokacak bir etkinin de ilk adımı olmuştur.

Esas olay Ukrayna bağlamında yorumlanmalıdır. Putin'in ve çevresinin milliyetçi yaklaşımı küresel bir güç olma bağlamında Ukrayna da okunabilir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Rusya, NATO ve AB ilerlemelerini de yakın çevresinde asla istemiştir. Bunun nedeni esasında Mearsheimer'e göre (2014) Rusya'nın, 2008 Gürcistan müdahalesi; Putin'in Gürcistan'ın yanı sıra, Ukrayna'nın da NATO'ya katılmasını engelleme kararlılığına dair kalan şüpheleri ortadan kaldırması ifadelerinde görülür (Mearsheimer, 2014). Keza Putin 2021 yılında Rusya-Ukrayna tarihsel bağlarına dair kalem aldığı makalesinde yaklaşan özel askeri operasyonun sinyallerini kısmen vermiş midir bilinmez ancak şu ifadeler önemlidir (Putin, On the Historical Unity of Russians and Ukrainians, 2021):

"Şuna inanmaktayım ki; Ukrayna'nın gerçek egemenliği ancak Rusya ile ortaklığında mümkündür. Yüzyıllar boyunca oluşan ve aynı kaynaklara dayanan manevi, insani ve medeniyet bağlarımız, ortak sınavlar (imtihanlar), kazanımlar ve zaferlerle pekişmiştir... Birlikte her zaman daha güçlü ve daha başarılı olduk ve olacağız. Çünkü biz bir halkız..."

Sonuç olarak Şubat 2022'de Rusya Ukrayna Savaşı başlamıştır. Harita 1 de görüleceği gibi Rusya hızla Ukrayna topraklarında ilerlemeye başlamıştır. Bu arada Ukrayna Devlet Başkanı Zelenskyy, uluslararası yardım çağrısı yapmıştır. İlk yirmi gündeki duruma dair bir örnek olarak Mariupol'den kaçmayı başaran yaklaşık 20.000 kişinin tahliye koridorunu kullanması gösterilebilir (Trad, 2022). Böylece Orta Doğu'da yaşanan Arap Baharı sonrası yeni bir göç hareketi ile küresel çapta insan hareketliliği başlamıştır.

How military control of Ukraine has changed

Feb 2022: Before the invasion

Mar 2022: Russia's rapid advance

Nov 2022: Ukraine regains ground

Jun 2023: Ukraine advances

■ Russian military control
▨ Limited Russian military control
■ Russian-backed separatist-held areas
■ Held or regained by Ukraine
 Russia annexed Crimea in 2014

Note: Areas held or regained by Ukraine were reset by the Institute for the Study of War (ISW) on 12 May 2023

Source: Institute for the Study of War

BBC

Harita 1: Rusya- Ukrayna Savaşı Sürecinde Değişen Askeri Kontrol (Kaynak: BBC (2023))

ABD, AB başta olmak üzere Batı, Rusya'ya giderek ağırlaşan bir dizi yaptırım paketi uygulamaya başlamıştır. Ayrıca Ukrayna'ya güvenlik, insani ve ekonomik yardımlar da önemli ölçüde artırılmıştır. 2022 Mali Yılı ve 2023 Mali Yılı ek ödenekleri ile Ukrayna ve savaştan etkilenen bölgeler için acil yardım miktarı 66 milyar dolardır. Rusya'ya, ABD'nin uyguladığı Biden yönetimince alınan yaptırımlara birkaç örnek vermek gerekir ise: i) ABD'den altın, elmas, deniz ürünleri ve alkollü içecek ithalatı yasaklanması, ii) ABD lüks mallarının ihracatının yasaklanması, iii) ABD finans kurumlarının Rus devlet borcuyla yaptığı ikincil piyasa işlemlerinin yasaklanması, iv) ABD hava sahasına giriş ve bu sahanın kullanımının yasaklanması ile ABD limanlarına girişin yasaklanması birkaç örnektir (Congressional Research Service, 2022). Bunlara ek olarak AB, ABD, İngiltere ve Kanada, Rusya merkez bankalarının Rus devlet adamlarına ait varlıkları dondurmaları, Rus bankalarının Swift'ten çıkarılması ve Rus şirketlerinin borçlanması yasaklanması da eklenmelidir (BBC, 2023). Son noktada Rusya savaş süreci içinde Batı'nın sert yaptırımlarına karşı durmaya çalışırken aynı zamanda AB'nin en büyük enerji satıcısı konumu da bir anlamda kaybetmiştir. Çünkü yaptırımlar kapsamında Rusya'nın enerji satışı da etkilenmiştir. Böylece Aralık 2022'de petrol ithalatına yönelik yaptırımlar Rusya'nın gelirlerini sınırlamış ve Uluslararası Enerji Ajansı'na göre, Rusya'nın petrol gelirleri Ocak 2023'te (Ocak 2022'ye kıyasla) dörtte birden fazla azalmıştır (The European Council, 2023).

Son olarak devam eden savaşa dair bir buçuk yılı aşkın bir süre geçmiş olmakla birlikte bölgede var olan çatışmanın yarattığı insani sorunlar da dikkat çekicidir. Özellikle savaş alanında hayatını kaybedenler ve göçe zorlananlar burada unutulmamalıdır. Bir diğer durum da yine güvenlik ve insan merkezli olarak sürece baktığımızda nükleer silahlardır. Zelensky, Rus yetkililerin "toplumlarını nükleer silahların olası kullanımına hazırlamaya" başladıklarını açıklayarak süreçte esasında bu konuya dikkat çekmiştir. O dönemde Moskova'nın

Avrupa'nın en büyük nükleer istasyonu olan Zaporizhzhia nükleer santralini işgal ederek "zaten bir adım attığına" da dikkat çekmiştir. Nükleer silah kullanımı ve bunun bir tehdit olarak araçsallaşması şüphesiz bireyler ve devletler açısından en büyük endişelerdendir. Keza NATO'nun 1999'dan bu yana Doğu Avrupa ve Balkanlar'dan 14 yeni üye kabul ederken NATO'nun 'açık kapı politikasının bu güvenlik ekseninde yorumlanması önemli hale gelebilir. Nitekim Aralık 2021'de Rus yönetimi, NATO'nun daha fazla doğuya doğru genişlemeyeceğine dair yasal olarak bağlayıcı bir garanti de dâhil olmak üzere Batı ülkelerine yönelik bir talepte bulunurken aslında "kırmızıçizgi"lerini ortaya koymuştur (Statista, 2023). Gelinen sonuç ise tarafların karşı karşıya geldiği bir küresel savaş boyutunun reel politik varlığıdır. Bu kapsamda Türkiye'nin süreçteki rolünün incelenmesi önemlidir.

Türk Dış Politikasında İstikrar Diplomasisi

Diplomasi kavramı zaman ile içerdiği unsur ve aktörlerin artması ile bugün çok geniş bir alanda araç ve tanımlara sahiptir. Zaman içinde diplomasi çeşitleri ve türleri artmıştır. Fakat genel olarak kronolojik bir ayırım ile diplomasiyi, eski ve yeni olarak ele almak gereklidir. Diplomasi kavramının kökeni Eski Yunan'a kadar dayanmaktadır. Diplomasi kelimesi ilk olarak eski Yunanca δίπλωμα (ikiye katlanmış kâğıt) anlamında kullanılmış ve birinin seyahat etmesine veya ayrıcalıklara sahip olmasına izin veren bir belge olarak kullanılmıştır.² Hükümdarlar geleneksel anlamda elçileri diğer hükümdarlara savaşları önlemek, düşmanlıkları durdurmak, anlaşmalar yapmak, barışçıl ilişkileri devam ettirmek ya da ticareti ilerletmek için göndermişlerdir. Bu açıdan günümüze ulaşan en eski diplomatik kayıt, MÖ 2.500 civarında İran'ın kuzeyinde bir tablet üzerine yazılmış bir mektuptur (Siracusa, 2010: 2). Zamanla diplomasi, devletlerin kararlarını ve davranışlarını diyalog, müzakere ve savaş veya şiddet dışındaki diğer önlemler yoluyla etkilemenin bir yöntemi haline gelmiştir (Freeman ve Marks, 2024). Diplomasi kavramının temelleri modern anlamda uluslararası ilişkilerin şekillenmeye başladığı ve egemen eşitlik devlet/aktör yaklaşımı kabullerinin yerleştiği Westphalia ile güçlenmeye başlamıştır denebilir (Özel Özcan, 2019). Özellikle Westphalia ve Rönesans'ı takiben daimî büyükelçiliklerin kurulması ve modern diplomasi temellerinin atılması sistemde uzlaşma odaklı sistemin kısmen de olsa öne çıkmasını sağlamıştır. Kardinal Richelieu'nun 17. yüzyılda Fransa'da Dışişleri Bakanlığını kurması ile dış işlerinin de yeri öne çıkmaya başlamıştır.³ Diğer taraftan bu tarih itibari ile büyükelçilik anılarının kaleme alınması da ortaya değişen bakış açılarına da sistemde yer vermenin yeni bir alanı olmuştur. Çünkü diplomasi sadece devletlerarası ilişkileri değil aynı zamanda sistemde bireyleri de etkilemektedir. Bu açıdan kariyerinin sonunda bir diplomatın algıladığı dünya, yazıya döktüğü ve tercüme ettiği sırada bildiği ya da bildiğini sandığı yerden çok farklı bir yer olarak görünmüştür. Dolayısıyla diplomasi güçlü bir doğası vardır ve bu doğası gereği sisteme adapte olabilen ve değişen bir konjonktürel gerçeklik sunar. Napolyon

² Ayrıntılı bilgi için bkz: What is diplomacy? Erişim Adresi: <https://www.cyber-diplomacy-toolbox.com/Diplomacy.html>.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ekşi, M. (2018). Kamu diplomasisi ve AK Parti dönemi Türk dış politikası (2. baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Savaşları'nı takip eden 100 yıl boyunca Avrupa'da diplomasi tarihinde eşi benzeri olmayan bir uluslararası ilişkiler sistemi ortaya çıkmış ve 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde çoğu Avrupa devleti, dış politikanın yönetimi konusunda uzmanlaşmış departmanlara ve bakanlıklara sahip konuma gelmiştir. 1814-1815 Viyana Kongresi, yerleşik diplomatik uygulamaların gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi için bir fırsat sağlamıştır. Bu sayede uluslararası politikanın yürütülmesinde yüzeysel olmanın da ötesinde bir düzenlilik yaratılmıştır (Hamilton ve Langhorne, 2011: 93). Bu eski diplomasi olarak adlandırıldığımız süreç ise yerini modern ya da yeni diplomasiye bırakacak bir döneme temelde Avrupa diplomatik sisteminin değişimi olan Birinci Dünya Savaşı akabinde girmiştir. Çoğunlukla yerleşik elçiliklerde bulunan profesyonel diplomatlar tarafından yapılan gizli müzakerelere dayanan yeni bir dönem söz konusudur. Eski diplomasi temel olarak tek bir çeşit ile tanımlanırken yeni diplomasi pek çok farklı unsuru içinde barındıracaktır (Berridge ve James, 2003:192-193).

Diplomasinin konusu ve nesnesinin iki yönlü alışverişlerde simetrik ve iki taraflı olarak iletişim kurduğu ve etkileşimde bulunduğu bir alan yaratmaktadır. 20. yüzyıl itibari ile yeni diplomasi tanımları ortaya çıkmaya başlamıştır. 'Yeni diplomasi' terimi uygulama alanı ya da tanımı açısından kesin çizgileri olan bir tanıma sahip olmasa da, Jules Cambon 1905'te daha hızlı iletişimin, basın ve demokratik düşüncesizliğin "eski diplomasiyi" devirdiğini öne sürmüştür (Akt:Hamilton ve Langhorne, 2011: 142). Bu açıdan Yeni diplomasi hâkim "uluslararası anarşiye" son vermek isteyenler tarafından çok sayıda erdemi tanımlamak için kullanılırken, bir yandan da açık diplomasinin uluslararası politikaya daha fazla dürüstlük katacağı ve "dünya kamuoyu" ve kolektif yaptırım tehdidiyle desteklenen yeni yasal kısıtlamaların pervasız güç kullanımına engel olacağı varsayımları öne çıkmıştır (Hamilton ve Langhorne, 2011: 142). Böylece diplomasi kavramı ve araçları genişlerken Soğuk Savaş ile birlikte bir değişim daha yaşanmıştır. Artık diplomasi, sistemik ve devlet düzeyindeki dönüşümlerin etkilerini hem devlet egemenliğinde hem de devletlerin egemenlik temelli işlevlerinde köklü şekilde hissetmektedir. Küresel diplomasi adı verilen yeni bir diplomatik tarz ile genişlemiş bir diplomatik topluluk tarafından gerçekleştirilen ulusötesi bir sosyal ilişki süreci de ortaya çıkmıştır (Oğurlu, 2019: 186). Nitekim 21. Yüzyılda küresel ilişkilerin artan karmaşıklığı ve bilginin dünya çapında hızla ilerlemesi diplomasinin yürütülmesi için yeni yollar ve yeni katılımcıları sürece dâhil etmiştir. Elbette küresel ilişkilerin değişen alanı, her türlü güvenlik sorununun beklenmedik bir şekilde ortaya çıkabileceği bir risk alanı da yaratmıştır. Siracusa (2010)'ya göre özellikle insani güvenlik risklerinin 'çok biçimli' olduğu düşünülür ise insanların siyasi şiddet, gıda kıtlığı, ekonomik sorunlar, suçlar, hastalıklar ve insan hakları ihlalleri gibi durumlar ile karşı karşıya kalacakları durumlar da ortaya çıkmıştır (s.108). Böylece 21. Yüzyılda çeşitlenen güvenlik sorunları diplomasinin alanını da çeşitlendirmiştir.

Nitekim eski ya da geleneksel diplomasi çatışma ve barış sağlama arasındaki süreci sağlamaya çalışmıştır. Ancak zaman içinde diplomasi, devletlerin diplomasinden çok daha fazlasını içermeye başlamıştır. Her ne kadar 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Viyana

Sözleşmesi'nde yalnızca devletlerin diplomasi temel alınsa da çokuluslu şirketlerin (ulus ötesi şirketler) faaliyetlerinden küresel ekonomik sistemin diplomasisini göz ardı etmek imkânsız hale gelmiştir (Siracusa, 2010: 1). Dolayısı ile bugün diplomasi teriminin üç bağlamda 136 kullanımı söz konusudur. Bunlar Tablo 1 de görüleceği gibi basit anlamda üç alana göre sıralanabilir: i) jeopolitik ve jeoekonomik, ii) konularına göre ve iii) yöntem ve araçlar. Bu açıdan bu çalışmada ele alacağımız istikrar diplomasisi kavramsallaştırması da daha çok bu üç alanı da kapsayan bir yaklaşım sunmaktadır. Yani jeopolitik bağlamda konu Türkiye'nin yakın çevresine odaklanmaktadır. Diplomasinin konuları itibari ise istikrar diplomasisinde daha çok var olan çatışma çözümü sunma hedefi söz konusudur. Üçüncü olarak, araçlar/yönetim açısından da her anlamda ikili ve çok taraflı süreçlere açık olması noktasında öne çıkmaktadır.

Tablo 1: *Diplomasi Çeşitleri*⁴

Alan	Bağlamlar
Jeopolitik ve jeoekonomi	Dolar diplomasisi, savaş gemisi diplomasisi
Konular	Dijital diplomasi, kalkınma diplomasisi, ekonomik diplomasi, siber diplomasi, yapay zekâ diplomasisi, enerji diplomasisi, vb
Yürütme yöntemleri ve araçları	İkili ve çok taraflı diplomasi, kamu diplomasisi ve metaverse diplomasisi.

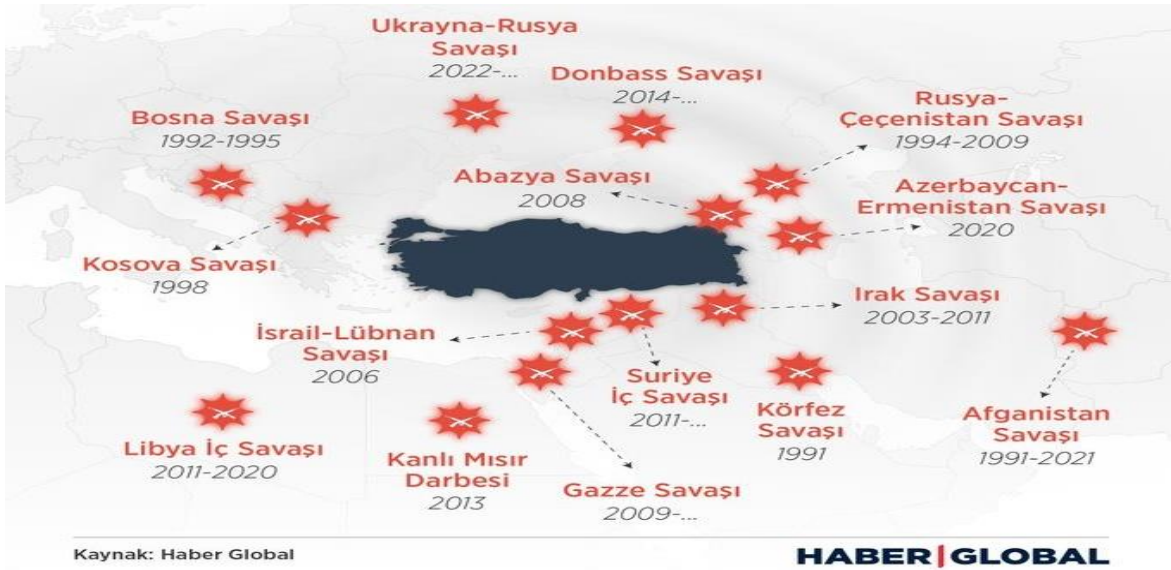
Türk dış politikasında temel yaklaşımlar statüko ve Batıcılık ekseninde şekillenmiştir. Oran, Batıcılık yaklaşımında alt yapı da kapitalizm ve üstyapıda laik ve demokratik yaşama dikkat çekerken konu statüko olunca anti-revizyonizmi temel olarak işaret etmiştir (Oran, 1996). Bu durum Cumhuriyetin ilk yılları ve Soğuk Savaş dönemi açısından devamlılık gösteren bir konu olsa da bugün de statüko arayışı özellikle istikrar bağlamında karşımıza çıkan bir konudur. Nitekim Soğuk Savaş dönemi içinde de özellikle Batı ittifakı içinde yer alan Türkiye'nin dış politikasında alternatif arayışları 1960'lar itibari ile kendini gösteren bir durum olmuştur. Burada var olan konjonktürel gelişmelerin elbette etkisi önemlidir. Fakat özünde süreç içinde Sovyetler Birliği ile Türkiye ilişkilerinin gelişmesi dikkat çekmektedir. Hatta 1967 yılında Türkiye ve SSCB ilişkilerinde öne çıkan iyileşme ile yedi sanayi projesi için kredi alınırken bunu 1972 ve 1975 yıllarında alınan yeni kredilerin takip ettiği görülmektedir. Türkiye bu iktisadi ve politik adım ile aynı zamanda Doğu Blok'u liderliğini üstelenen Sovyetler ile iktisadi ve diplomatik ilişkilerini giderek artırmaya başlamıştır (Hale, 2003:156). Nitekim Türkiye dış politikasında çok yönlü ve daha aktif bir politik döneme giriş, özerlik sürecinin başlaması anlamına gelirken aynı zamanda bu ABD ve Batı ile ilişkiler doğrudan kesilmeyerek denge yaklaşımı da öne çıkarmıştır.⁵

Çalışmanın temel kavramsallaştırması olan istikrar diplomasisi ise özellikle var olan jeopolitik gerçekliklerin Soğuk Savaş sonrası dönemde yansıması ile okunmalıdır. Bu açıdan ilk olarak istikrar kelimesinin anlamına odaklanmalıyız. Aynı zamanda bu kavramsallaştırma

⁴ İlgili tablo diplomacy.edu de yer alan bilgiler ışığında yazar tarafından hazırlanmıştır.

⁵ Öte yandan 1955 yılında Bağlantısızlar Hareketinin ortaya çıktığı Bandung Konferansında da benzer tutum sergilenmiştir (Erhan, 2009: 537). Bu durum Türkiye'nin alternatif arayışı ile bu dönemde Bağlantısızlarla ciddi bir yakınlaşma politikası izlenmiş ve Batı karşısında çok yönlü dış politikanın bir alanı olmuştur (Oran, 2009: 675-676).

noktasına arka planı da eklemek gereklidir. Türkiye, yakın çevresindeki sorunlar veya bölgesel çatışma süreçleri ile Afrika ve Avrasya bölgelerinde kritik bir role sahiptir. Özellikle 21. yüzyıla giriş ile birlikte uluslararası sistemde büyük güvenlik sorunları yaşanmaya başlanmıştır. Arap Baharı süreciyle yaşanan aşırı ve radikal grupların yarattığı bölgesel sorunların yanı sıra, başarısız devlet örnekleri ve tabii kitlesel göçler Türkiye'yi yakından etkilemektedir. Küresel sistemde karmaşık bir dönemden geçtiğimizi, dış politik değişimin günümüzde acil bir gereklilik ve kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Uluslararası sistemde ciddi bir dönüşüme ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Görsel 1 de yer aldığı gibi sistem içinde Türkiye'nin durumu özellikle son 30 yıl düşünüldüğünde çatışma ve savaş alanlarının merkezinde kalan bir konum olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın Türk dış politikasında atılan adımlar var olan çatışmalar içinde özellikle 2000 sonrası dönemde yeni politik hamleler ile karşılanmaya başlamıştır. Elbette burada Soğuk Savaş'ın sona erışı ve 1990'lı yılların Sovyetler olmadan ilerleyen tek kutuplu hegemon sistem tasavvuru da etkilidir. Özellikle ABD öncülüğünde bir sistemin devam edip etmeyeceği sorgulanırken yeni güvenlik sorunları ve Görsel 1 de yer aldığı şekli ile bölgesel çatışmalar birbirini takip etmiştir.

Görsel 1: Türkiye'nin Çevresinde Yaşanan Savaşlar. Kaynak (Haber Global, 2023)

Bu bağlamda Dışişleri Bakanı Hakan Fidan (2023), Türkiye'nin içinde yer aldığı çatışma alanı jeopolitiği gerçeği kapsamında dış politika duruşunu barış odaklı ele almıştır. Fidan'a göre (2023) Türkiye'nin öngördüğü uluslararası sistem ister tek kutuplu ister iki kutuplu ister çok kutuplu olsun, kutuplulukla tanımlanan geleneksel uluslararası düzen kavramının ötesine geçmektedir. Bu nedenle de Türkiye dış politikasında var olan küresel ve bölgesel zorlukların üstesinden gelme adına hareket edecek bir alan yaratma noktasında daha kapsayıcı, etkili, adil ve güvenli bir uluslararası sisteme katkıda bulunmayı amaçlamıştır ki bu dayanışmaya dayalı sağlam bir sistemi işaret etmektedir.

Bu açıdan dış politikada tanımlamalarımızda istikrar kavramını kullanmak önem arz etmektedir. İstikrar kelimesinin tanımı bağlamında TDK kelimeyi “Aynı kararda olma, aynı biçimde sürme, bir düzende devam etme (TDK, yty)” şeklinde tanımlamaktadır. Yine bu tanımlamalar arasında kararlılık kelimesi de istikrarı açıklayan başka bir sözcüktür. Dolayısıyla özü itibari ile kararlı olmak ve düzeni devam ettirmek kelimenin en önemli unsurlarıdır. Bu açıdan istikrar diplomasisi Türkiye’nin jeopolitik konumu bağlamında bölgede var olan çatışmaların sonlanması ve jeopolitik bir istikrar sağlama amaçlıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki istikrar diplomasisinde amaç statükonun devamlılığında ziyade var olan sorunların çözüm odaklı ele alınması ve bölgesel barışın sürdürülmesidir. Bu açıdan kısmen Cumhuriyet dönemi dış politik yaklaşımında var olan anti revizyonist bir yönü söz konusudur. Bu durumun istikrar diplomasinin temel amaçları açısından ele alınması Avrasya coğrafyasının sahip olduğu kaotik yapı odaklı bir çözüm sunma girişimi ile düşünülmüştür. Esasında jeopolitik teoriler kapsamında hareket eder isek var olan bölgenin kalpgâh/heartland olarak karşımıza çıkmasıdır. Dolayısıyla istikrarın arka planında var olan durum biraz da jeopolitik konum ile alakalıdır. Yves’in belirttiği gibi coğrafya kader ise Türkiye’nin de bu bağlamda takip edeceği politik adımlar bu coğrafyanın sunulu gerçeklerine göre şekillenmektedir. Özellikle Mackinder’in (1904) kara hâkimiyeti teorisinde oluşturduğu alanlara bakıldığında Heartland yani Kalpgâh’ın çevresinde Balkanlar’dan Çin’e kadar uzanan alan görülmektedir. Bu jeopolitik alan Türkiye’nin de dâhil olduğu en merkez alandır. Keza bunu saran iç ve kenar hilal olarak adlandırılan “Rimland” bölgesi de önemlidir. Böylelikle Avrasya kalpgâh için merkez haline gelir. Mackinder bölgenin konumunu yorumlarken Mackinder'a göre, Heartland’ın en eski kıta oluşunun yanı sıra gemiler için erişilemez ama ordular için ana hedef olma özelliğini de unutmamıştır. Bu nedenle bölge her dönem büyük güçlerin rekabet alanıdır (Mackinder, 1943).

Tablo 2: İstikrar Diplomasi Alanları

Alan	Bağlamlar
Jeopolitik Konum	Avrasya Bölgesi
Konular	İnsan, çevre, yardım, güven, barış vb.
Yürütme yöntemleri ve araçları	İkili ve çok taraflı diplomasi, kültür diplomasisi, kamu diplomasisi vb.

Nitekim bu durum bugün de değişmemiştir. İşte tam bu noktada Türkiye odağına döner isek Türkiye’nin bu eşsiz konumu var olan uluslararası ilişkiler sisteminde çatışma alanlarının kesişiminde bu coğrafyada karşımıza çıkarmaktadır ki bu da genel anlamı ile Türkiye’nin komşularında yaşanmaktadır. Bu açıdan Tablo 2 de yer alan konum, konu ve araçlar incelendiğinde Türkiye’nin istikrar diplomasisi ile takip ettiği ve sağlamak istediği temel amaçları sıralamamız elzem hale gelmektedir. Buna göre; i) Var olan çatışmaları azaltma, ii) farklı tarafları bir araya getirme, iii) arabuluculuk ve dostluk odaklı hareket etme, iv) bölgesel istikrarın devamlılığında iş birliğini sağlamadır (Özcan, 2023: 451). Dolayısıyla istikrar diplomasisi, bir aktörün var olan konjonktür içinde bölgeselden küresel uzanan bir çatışmaları azaltma ortak hareket alanlarını artırma eğilimini destekler.

Dışişleri Bakanı Hakan Fidan'ın da belirttiği gibi bu amaçlar 2023 yılında Türkiye'nin çıkarlarını korumak ve aynı zamanda sürdürülebilir barış ve kalkınmanın koşullarını şekillendirme adına önemlidir. Keza dış politikanın şekillenmesinde Fidan'a (2023) göre bütünsel ve kapsamlı bir strateji bölgemizde barış ve güvenliğin tesis edilmesi, dış ilişkilerimizin yapısal temelde daha da kurumsallaştırılması, refah ortamının geliştirilmesi ve küresel hedeflerimizin ilerletilmesi bu stratejinin temel ilkeleridir (s. 14) ki bunu da en net olarak istikrar diplomasisi takibi ile görebiliriz. Ayrıca özellikle araç ve yöntem bazında da istikrar diplomasisinde "Çatışmaların önlenmesi, barışçıl yollarla çözümü ve arabuluculuk alanında öncü bir role sahip olan Türkiye, BM, AGİT ve İİT'de arabuluculuk ile ilgili dostlar/temas gruplarının aynı zamanda eş-başkanı olan tek ülkedir (Dış İşleri Bakanlığı, ytyb)." ibaresi ile var olan iş birliği ve ortaklıklara ilişkin açıklıkta ortaya konmaktadır.

Nitekim istikrar diplomasisinin en önemli noktası bu açıdan jeopolitik konumun getirisi olan çatışma alanlarının sonlanması odaklı olmakla birlikte var olan aktif çatışma ya da dondurulmuş çatışma alanlarında da istikrarın ve çözümlerin sağlanmasıdır. Bu, dolaylı dâhil olma sürecini de kapsamaktadır ki özellikle Türkiye'nin, Afrika politikalarında da bunu görmek mümkündür. İstikrar diplomasisinin alt kavramları ve araçlarının en önemli unsuru iş birliğidir. Ancak denge, diyalog, teşvik ve çözüm diplomasisinde olmazsa olmazlardır. Bu noktada Avrasya özelinden hareket ile bölgesel istikrar ve güvenliğin sağlanması ikinci aşamada küresel sorunların azalması anlamına gelecektir ki özellikle Arap Baharı ve Ukrayna-Rusya Savaşı ile ortaya çıkan insani sorunların önlenmesi bu noktada değerlidir. Bu açıdan dış politika yaklaşımımız ekseninde istikrar diplomasisinin en önemli göstergesi de dış politika takip edilen adımlardır. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın web adresinde yer alan insani dış politika ve vizyon şu şekildedir (Dış İşleri Bakanlığı, ytyb):

*"Dış politikamız, içinde bulunduğumuz çalkantılı bölgesel ve uluslararası ortamda ülkemizin çıkarlarını korurken, aynı zamanda sürdürülebilir barış ve kalkınmaya uygun koşulların oluşmasını hedeflemekte, çevremizde barış, refah ve istikrar kuşağı tesisine katkıda bulunmaktadır. Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtta Barış, Dünyada Barış ülküsü doğrultusunda, Sayın Cumhurbaşkanımızın ifadesiyle milletimizin girişimci ruhunu ve insani değerlerini yansıtan Girişimci ve İnsani dış politika anlayışı Sayın Bakanımızın liderliğinde hayata geçirilmektedir."*⁶

Görüleceği üzere bu tanımlama da var olan statükonun belli kavramlar ve öncelikler ekseninde değişimi kabul eden ancak revizyonist yani sistemi bozan yaklaşımları da kabul etmeyen vurgusu dikkat çekmektedir. Bu açıdan Türkiye'nin bu yaklaşımları ve politik adımları Rusya-Ukrayna Savaşı'nda arabulucu olarak aktif tarafsızlık takip ettiği süreçlerde görülmektedir. Bu amaçla istikrar diplomasi kavramsallaştırmasının Rusya-Ukrayna Savaşı döneminde uygulama alanı olarak örnek incelemesini ele almak yararlı olacaktır.

⁶ Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Girişimci ve İnsani Dış Politikası", Erişim Adresi: <https://www.mfa.gov.tr/dis-politika-genel.tr.mfa>

Rusya- Ukrayna Savaşı'nda Türkiye'nin Rolü ve İstikrar Diplomasisi Yansımaları

Türkiye-Rusya ilişkilerinin boyutu esasında 2000 sonrası dönemde önemli ölçüde değişmiştir. İki ülke ilişkilerinde dikkat çeken iki çatışma alanı söz konusudur. İlki Orta Doğu coğrafyasında yaşanan gelişmeler ve Suriye, ikincisi de 2022 yılında başlayan Ukrayna-Rusya Savaşı'nın yarattığı etki önemlidir. Ancak bu çatışma bölgelerinde farklı politikalar takip eden Rusya ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilerin iktisadi, siyasi ve sosyal yönleri de bu süreç içinde devam etmiştir. Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başından itibaren Türkiye taraflar arasında tarafsız kalmış ve doğrudan bir çatışma müdahili olma yerine ikili ilişkilerine devam etmiştir. Türkiye'nin bu süreçteki en önemli rolü arabuluculuktur ki bunu zaten savaş başladığı dönemde üstlendiği ve attığı ilk adımla da göstermiştir. Konuya ilişkin olarak Dışişleri Bakanlığı'nın web sayfası incelendiğinde (Dış İşleri Bakanlığı, ytya);

“Faal, donmuş, potansiyel çatışmaların yaşandığı bir coğrafyada bulunan Türkiye, bölgesi ve ötesinde kalıcı barış, istikrar ve refah ortamının tesisi için uluslararası sorunların barışçı çözüm yöntemlerinden biri olan arabuluculuk konusunda küresel ölçekte farkındalık ve kapasite yaratılması çalışmalarında öncü rol oynamaktadır.”

ifadelerine yer verildiği görülmektedir. Dolayısıyla Ukrayna Devlet Başkanı Zelenski Ankara'dan görüşmelerin Antalya veya İstanbul'da yapılması için Rusya'ya bu talebinin iletilmesini rica etmiş ve Mart 2022 'de taraflar İstanbul'da bir araya gelmiştir. Bu kapsamda Ukrayna'nın da garantörler arasında Türkiye'yi görme isteği de önemlidir (BBC, 2022). Bu durum bugün hâlâ Rusya ve Ukrayna arasında en temel arabulucunun Türkiye olması ile kendini göstermektedir. Özellikle AB içinde Fransa'nın bu role dair hevesi düşünüldüğünde Türkiye'nin pozisyonunun ne derece önemli ve hayati olduğu anlaşılacaktır. 2022 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, Türkiye'nin Rusya ile diyalogu tamamen sonlandırmadığı eleştirisi ile “Türkiye'nin dünyada Rusya ile görüşmeye devam eden tek güç olmasını kim ister? (Euronews, 2022)” açıklaması ile yaklaşımını ortaya koymuş olsa da Türkiye burada önemli rolüne devam etmiştir.

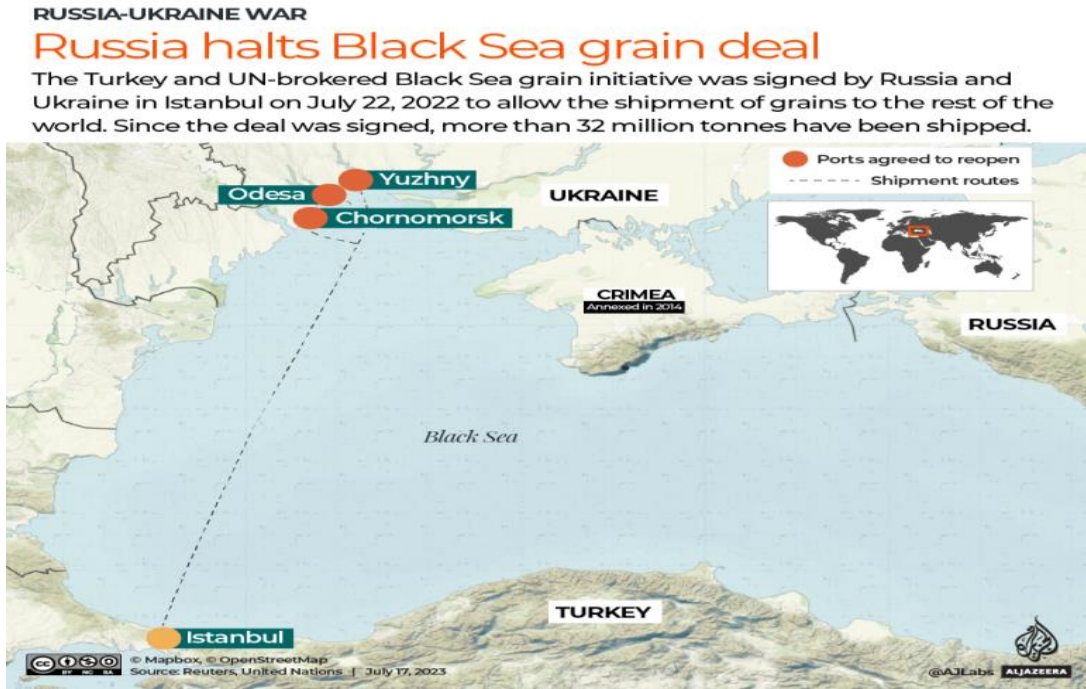
Şunu da eklemek gerekir ki sadece bölgesel bir savaş olarak ele alınamayacak etkilere sahip bu kriz içinde Türkiye, Rusya ve Ukrayna arasında olduğu kadar zamanda Batı ve Rusya arasında da bir köprü görevi görmeye başlamıştır. Bunun en temel nedeni NATO ve Batı nezdinde Rusya'ya uygulanan yaptırımlar ve Ukrayna üzerinden devam ettirilen vekâlet savaşının yarattığı sivil alandan küresel uzanan yıkıcı etkilerinin sonlanması amacıdır. Var olan savaşın etkileri düşünüldüğünde Ukrayna Devlet Başkanı Vladimir Zelenski, Şubat 2024'te 31 bin asker kaybettiklerini açıklarken (Euronews,2024), Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (OHCHR), 15 Şubat 2024 itibarıyla toplam 30.457 sivilin hayatını kaybettiğine yer vermiştir (Statista, 2024).

Burada yaşanan can kayıplarının sona erdirilmesi bölgede istikrarın sağlanması küresel etkilerini de azaltacaktır. Gerek askeri gerek enerji alanında gerek ise gıda güvenliği açısından bu bölgesel sorunun çözülmesi sistemik etkileri ve güvensizliği sonlandıracaktır. Bu açıdan 2024 yılında gerçekleşen 8 Mart 2024'te Zelenski'nin Türkiye ziyareti kapsamında

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile gerçekleştirdiği görüşmede savunma sanayiinden bölgesel sorunların çözümüne kadar konular ele alınmıştır. Bu adımın bir sonraki aşaması ise Türkiye için Rusya ile birlikte bir arabulucu girişimi olabilir.

İkinci bir konu istikrarın sağlanması ve güvenlik noktasında Türkiye nükleer tehdit durumlarında da devreye girerek hızla karar alıcı noktada olmuştur. En önemli örneği Zaporijya Nükleer Santrali ile ilgilidir. Rusya'nın Zaporijya Nükleer Santrali ele geçirmesi akabinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, arabuluculuk teklif etmiştir (Tosun, 2023). Dolayısıyla olası bir nükleer tehdit ya da güvenlik kaygısı yaşanmasına dair bu gibi, durumlarda hızla karar alınmaktadır. Keza Türkiye'nin, NATO üyesi olması konusu da unutulmamalıdır. Türkiye Batı yaptırımlarına dâhil olmamakla birlikte NATO üyesi olarak doğrudan Rusya ile ilişkileri de kesmemiştir. Bu politik adım Türkiye'nin istikrar sağlama amacının güvenlik noktaları da hesaba katıldığında önemi bir tezahürüdür.

Harita 2: Karadeniz Tahıl Anlaşması Güzergâhı. Kaynak: (Al Jazeera, 2023)

Üçüncü olarak Türkiye'nin özellikle Tahıl Koridoru Antlaşması'na dair girişimleri ile küresel bir gıda krizinin önlenmesi ve gıda güvenliğinin sağlanması açısından rol oynadığı görülmektedir. Burada Türkiye, Rusya ve Batı arasında bir köprü görevi ile sistemde yaşanacak olası sorunları bertaraf etmiştir. Ancak bu antlaşmanın 2023 Temmuz ayında sona ermesi sonrasında tahıl koridoru girişimi konusu bir anda en temel gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Buradaki temel durum sadece tahılın taşınımı değildir. Tahılın gerekli yerlere ulaşması ile özellikle Afrika gibi gıda konusunda sıkıntı yaşayan ülkelerin buna ulaşması ve olası bir gıda krizinin önlenmesi bir anlamda bir insanlık krizinin de önlenmelidir. Çünkü gıdaya ulaşmaya insanları kıtlık ile karşı karşıya kalacak ve sonucunda ölümler ve göçler artacaktır. Keza uluslararası alanda gıda fiyatlarında artık yaşanacak bu da ekonomi krizleri tetikleyebilecek bir alan yaratacaktır. İşte Türkiye bu sorunların önüne geçmeye

çalışırken Rusya da uluslararası sistemde kendisine karşı uygulanan yaptırımları kırma noktasında isteklerde bulunmakta ve hatta tahıl koridorundan sağlanan tahılların gerekli bölgelere yani ihtiyacı olan bölgelere değil de daha çok zengin Avrupa ülkeleri başta diğer ülkelere gittiği eleştirisini ortaya koymuştur.⁷ Diğer taraftan da Rusya'nın insansız hava aracı (İha) ve drone saldırılarıyla Ukrayna limanlarını hedef alması ve Karadeniz'deki gemilere potansiyel askeri hedef muamelesi yapma tehdidi de gündemdedir (Al Jazeera, 2023). Harita 2 de yer aldığı gibi alternatif gıda taşıyıcı arayışları ile sistemde yeni yollar ortaya konmaya çalışılmıştır. Ukrayna alternatif rota olarak Romanya ve Bulgaristan'ın kıyılarını alternatif bölge haline getirmiştir (Reuters, 2024). Buna karşılık Rusya ise Türkiye'yi merkez alacak bir alternatif ya da Orta Doğu hattı bağlamında farklı güzergâhlar önerilerini dile getirebilmektedir. Nitekim 4 Eylül tarihinde gerçekleşen Soçi Görüşmesinde Rusya Devlet Başkanı Putin ve Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bir araya gelişi özellikle tahıl antlaşmasının çözümü konusunda önemlidir. Her ne kadar kısa vade içinde sorun çözülme de tarafların bir araya gelme isteği esasında bu sorunun küresel bir kriz yaratmadan çözülme amacını da ortaya koymuştur.

Öte yandan son olarak belirtilmesi gereken konu Montreux (Montrö) Boğazlar Sözleşmesi⁸ kapsamında Türkiye'nin savaş gemilerine dair yaklaşımıdır. Bilindiği gibi Sözleşme, Boğazlar üzerinde Türkiye'nin kontrolünü ve egemenliğini de tanımlamaktadır. Her ne kadar 28. madde kapsamında "İşbu Sözleşmenin süresi, yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, yirmi yıl olacaktır." ibaresi yer alsada da bu durum II. Dünya Savaşı öncesi ile birlikte Türkiye'nin kuzey komşusu olan SSCB'nin yarattığı konjonktürel güvenlik sorunları ekseninde değişmiştir. Nitekim Türkiye'nin boğazlarda yetki ve sorumluluklarını kullanabilmesi savaş duruma bağlıdır. Bu açıdan Rusya ve Ukrayna arasında devam eden sürecin "savaş" olarak adlandırılması ile süreç "silahlı güç kullanımı"na bağlı olarak savaş hukuku kuralları ve Boğazlara ilişkin geçiş sürecinin durumunu ortaya çıkarmaktadır. Sözleşmenin 19. maddesine göre "Savaş zamanında, Türkiye savaşan değilse, savaş gemileri 10. maddeden 18. maddeye kadar olan maddelerde belirtilen koşullarla aynı koşullar içinde, Boğazlar'da tam bir geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğünden yararlanacaklardır." denmektedir. Ancak bunun bir kısıt söz konusudur o da "savaşan herhangi bir devletin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi yasak olacaktır". Nitekim Türkiye bu sözleşme kapsamında Ukrayna'ya Kraliyet Donanması'na ait iki mayın avlama gemisinin gönderimine ilişkin Boğazlardan geçiş hakkı tanımamıştır. Gönderilen gemilerin Rusya ile savaşında deniz operasyonlarını güçlendirmeye yönelik olarak Ukrayna donanmasına devredilmesi konusu kilit bir noktaya sahiptir. Konu üzerine dezenformasyon ile mücadele merkezi sosyal medya "X" hesabı üzerinden bir açıklama ile

⁷ Rusya özellikle Rosselkhozbank ya da Tarım Bankası'nın olarak adlandırabileceğimiz bir yan kuruluşunun SWIFT sistemine entegrasyonu istemektedir. Keza yine sigorta konusu ile Rus gübre şirketlerinin sisteme girişi bir diğer konudur (Bkz. China Daily Global, 2023; Hanedar, 2023).

⁸ İlgili sözleşme kapsamında coğrafi alan "'Boğazlar" genel deyimiiyle belirtilen Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazı'ndan geçişi ve gemilerin-gidiş gelişini (ulaşımı)" şeklinde belirtilmiştir. Dolayısı ile Türkiye'nin yetki alanı olarak görülen bölge söz konusudur (Bkz: Montreux Boğazlar Sözleşmesi (1936)).

Montrö Boğazlar Sözleşmesine⁹ vurgu yapmıştır. Bu kapsamda uluslararası hukukun gereği olarak şu ifadelere yer verilmiştir:

*"Türkiye, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik özel askeri operasyonunu derhal "savaş" olarak tanımlamış ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 19'uncu maddesi uyarınca savaşan tarafların (Rusya ve Ukrayna) savaş gemilerine Boğazları kapatmıştır."*¹⁰

Görüldüğü gibi Türk dış politikasında taraflar arasına eşit ve hakkaniyetli bir yaklaşım ile küresel ve bölgesel gelişmelerin istikrarlı bir yapıda takibi amaçlanmaktadır. Bu noktada Rusya-Ukrayna krizi boyunca Türkiye taraflar arasında aktif bir yaklaşım ile tarafsız kalmakta ve her iki ülke ilişkilerinde de uluslararası hukuka riayet ederek süreci devam ettirmektedir.

Sonuç

Diplomasi uluslararası alanda aktörlerin var olan sistem içinde sorunları ve krizleri uyumlu ve barışçıl yollardan çözmeleri için önemli bir araçtır. Bugün diplomasinin değişen yapısı konjonktürel anlamda gelişmelerin hızına adapte olarak kendini sürekli olarak yenilemektedir. Uluslararası alanda yaşanan gelişmeler bireyden başlamak üzere devlet ve sistemi etkileyen aynı zamanda uzun vadeli sonuçları ile sistemin zorlandığı süreçler yaratabilmektedir. Yakın geçmişte yaşanan Arap Baharı bu örneklerden biri olmuştur. Burada var olan yapı içinde devletlerin takip edeceği bölgesel ve küresel politikaların gücü ve hedefleri esasında sistemin doğasını çözmeye konusunda avantajlar sağlayabilmektedir. Bu çalışmanın temel inceleme örneği olan Türkiye'nin, Rusya-Ukrayna Savaşı sürecinde takip ettiği politika da bu açıdan değerlidir.

İstikrar diplomasisi özelinde ise sunulan dış politika yaklaşımı Türkiye'nin bölgesel görünen küresel krizler karşısındaki gücünü şekillendirmektedir. Bunun nedeni istikrar diplomasisinin salt bir bölge özelinde insan odaklı politikaların bir yansıması değil küresel anlamda barış, yardım, arabuluculuk gibi kavramlar ile büyük bir sürecin yansımasıdır. Bu bağlamda istikrar diplomasisinin dış politikada temel alınması ve bunun süreklilik içinde devamı çok önemlidir. Türkiye'nin sadece Rusya-Ukrayna Savaşı özelinde değil özellikle son yıllarda takip ettiği bölgesel politik adımların yarattığı ve yaratması hedeflenen etki istikrar ve barış odaklıdır.

Türkiye bu amaçla istikrar diplomasisi ile Avrasya odağından hareket ile bölge içinde var olan çatışmaları azaltma, doğrudan ve dolaylı dâhil olan tüm aktörler açısından sorunları çözmeye ve farklı tarafları bir araya getirme odaklıdır. Bunu yaparken de belirttiğim gibi iş birliği, diyalog, teşvik her daim kendini gösteren adımlardır. Rusya-Ukrayna Savaşı özelinde ele aldığım üç örnek istikrar diplomasisinin güvenlik unsurları dâhil şekilde kapsamını ortaya koymaktadır. Türkiye dış politikasında sorunlar ile örülü bir alanda kozmos yaratma amacı

⁹ Burada hemen eklememiz gereken bir konu Türk dış politikasında istikrarın önemine ait kısa bir süreç değerlendirmesidir. II. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye, Boğazlar üzerinde hâkimiyetini o dönem var olan konjonktürel gelişmeler ekseninde yorumlamış ve Lozan Antlaşmasına taraf olan tüm devletlerin rızasını almayı amaçlamıştır. Dolayısı ile bu adım Türkiye'nin argümanlarını sağlamlaştırırken aynı zamanda Türkiye'nin diplomasi kurumunu aktif şekilde ve hukuki temeller ile ortaya koymaktadır (Bolat ve Güneş, 2022: 73-76).

¹⁰ (Ayrıca bkz. Euronews, 2024).

ile taraflar arası uzlaşa sağlama ve bu şekilde tüme giderek küresel krizleri önleme amacı ile hareket etmektedir. Bu anlamda istikrar diplomasisinin takip edildiği Rusya- Ukrayna Savaşı sürecinde Türkiye'nin üstlendiği arabulucu rolü kendisine bölgesel bir güçten ziyade küresel süreçleri etkileyen bir aktör rolünü de vermiştir. Uluslararası sistemin anarşik ve kavgacı yönünü kabul edilmekle birlikte amaç hiçbir zaman savaş ve çatışmayı beslemek olmamalı aksine sorunların çözümü odaklı bölgesel krizlerin minimize edilmesi hedeflenmelidir. Bu açıdan Türkiye'nin jeopolitik konumu ekseninde adeta bir çatışma kuşağı içinde yer aldığı unutulmamalıdır. Bu çatışmaların sona erdirilmesinde de Türk dış politikasının gücü ve yaklaşımı küresel anlamda önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Al Jazeera (2023) Erdogan visits Putin in Russia's Sochi in bid to revive Ukraine grain deal <https://www.aljazeera.com/news/2023/9/4/erdogan-visits-putin-in-russias-sochi-in-bid-to-revive-ukraine-grain-deal> adresinden alındı.
- BBC (2023) Ukraine in maps: Tracking the war with Russia <https://www.bbc.com/news/world-europe-60506682>.
- BBC (2022) "Rusya-Ukrayna heyetleri İstanbul'da görüştü, Ukrayna Türkiye'nin garantör ülkeler arasında olmasını istedi", Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60912025> adresinden alındı.
- Bolat, M. ve Güneş, B (2022). "Montrö Boğazlar Sözleşmesine giden yolda rebus sic stantibus (Koşullardaki köklü değişimler) İLKESİ". Atatürk Yolu Dergisi, no. 71 (November 2022): 68-84. <https://doi.org/10.46955/ankuayd.1124704>.
- China Daily Global (2023). Russia seeks to reconnect to SWIFT payments <https://global.chinadaily.com.cn/a/202307/06/WS64a60f2aa310bf8a75d6d882.html> adresinden alındı.
- Congressional Research Service (2022) Russia's war against Ukraine: Overview of U.S. sanctions and other responses. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IN/IN11869> adresinden alındı.
- Dezenformasyonla Mücadele Merkezi, (2024). <https://twitter.com/dmmiletisim/status/1742152318366163297> adresinden alındı.
- Diplo (yty). Types of diplomacy. <https://www.diplomacy.edu/topics/types-of-diplomacy/> adresinden alındı.
- DW. (2008, 08 09). Rus-Gürcü savaşı. <https://www.dw.com/tr/rus-g-%C3%BCrc%C3%BC-sava%C5%9F%C4%B1/a-3549543> adresinden alındı.
- Ekşi, M. (2018). Kamu diplomasisi ve AK Parti dönemi Türk dış politikası (2. baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erhan, Ç. (2009). ABD ve NATO'yla ilişkiler", Ed. Baskın Oran Türk Dış Politikası (Cilt1 1919-1980), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Euronews, (2022). Macron: Türkiye'nin dünyada Rusya ile görüşmeye devam eden tek güç olmasını kim ister? <https://tr.euronews.com/2022/09/01/macron-turkiyenin-dunyada-rusya-ile-gorusmeye-devam-eden-tek-guc-olmasini-kim-ister> adresinden alındı.
- Euronews. (2024a). Türkiye'den İngiltere'nin Ukrayna'ya gönderdiği gemilere 'Montrö' engeli. <https://tr.euronews.com/2024/01/02/turkiyeden-ingilterenin-ukraynaya-gonderdigi-gemilere-montro-engeli> Adresinden alınmıştır.
- Euronews. (2024b) Ukrayna, savaş başlangıcından beri ilk kez askeri kayıp sayısını açıkladı. <https://tr.euronews.com/2024/02/25/ukrayna-savas-baslangicindan-beri-ilk-kez-askeri-kayip-sayisini-acikladi> Erişim: 25 Şubat 2024.
- Fidan, H. (2023). Turkish Foreign Policy at the Turn of the 'Century of Türkiye': Challenges, vision, objectives, and transformation. Insight Turkey . Vol. 25 / No. 3 / pp. 11-25.
- Freeman, C. W. and Marks, Sally (2024, February 16). diplomacy. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/diplomacy>.
- Haber Global (2023). <https://twitter.com/HaberGlobal/status/1498943540503658496> adresinden alındı.
- Hamilton, K. & Langhorne, R. (2011). The Practice of diplomacy: Its evolution, theory and administration. Publisher: Routledge.

- Hanedar, F. (2023) Black Sea Grain Initiative safest, most cost-effective option for the World. <https://www.aa.com.tr/en/economy/black-sea-grain-initiative-safest-most-cost-effective-option-for-the-world/2982208> adresinden alındı.
- Luhn, A. (2015, 5 6). 15 years of Vladimir Putin: 15 ways he has changed Russia and the world.
- Mackinder, H. J. (1943). The Round World and the Winning of the Peace. *Foreign Affairs*, 21(4), 595–605. <https://doi.org/10.2307/20029780> adresinden alındı.
- Mackinder, H. J. (1904). The Geographical pivot of history. *The Geographical Journal*, 23(4), 421–437. <https://doi.org/10.2307/1775498> adresinden alındı.
- Mearsheimer, J. J. (2014). Why the Ukraine Crisis is the West's fault. *Foreign Affairs*.
- Montreux Boğazlar Sözleşmesi (1936). http://acikerisim.baskent.edu.tr/bitstream/handle/11727/1843/Montro_TR.pdf?sequence=2&isAllowed=y adresinden alındı.
- Oğurlu E. Understanding the distinguishing features of Post-Westphalian diplomacy. *Perceptions*. December 2019;24(2):175-194.
- Oran, B. (1996). Türk dış politikası: Temel ilkeleri ve soğuk savaş ertesindeki durumu üzerine notlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(01). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001913.
- Oran, B. (2009). Görelî özerklik-3. Ed. Baskın Oran *Türk Dış Politikası (Cilt1 1919-1980)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özel Özcan, M.S. (2023). Türkiye dış politikasında Avrasya: Kültür ve istikrar diplomasisi. Ed. Erkmen S.; Aksu, F & Embel, E. *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dış Politikası Yazıları*. Altınbaş Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Özel Özcan, M.S. (2019). Westphalian devletler sistemi ve modernleşmenin geleneksel dünyanın büyük güçleri olan imparatorluklara etkisi. *Ekonomi İşletme Siyaset Ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(1), 49-62.
- Putin, V. (2007). Speech and the following discussion at the Munich Conference on security policy. en.kremlin.ru: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> adresinden alındı.
- Putin, V. (2021, 07 12). On the historical unity of Russians and Ukrainians. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> adresinden alındı.
- Putin, (2022) "Zayavil o provedenii spetsial'noy voyennoy operatsii v svyazi s situatsiyey v Donbasse". ("Путин заявил о проведении специальной военной операции в связи с ситуацией в Донбассе"). Erişim Adresi: <https://www.interfax.ru/world/823997> adresinden alındı.
- Reuters (2024). Romania to remain biggest alternative export route for Ukraine's grain -US official. <https://www.reuters.com/world/europe/romania-remain-biggest-alternative-export-route-ukraines-grain-us-official-2024-01-11/> adresinden alındı. Erişim Tarihi: 11 Ocak 2024.
- Siracusa, J. M. (2010). *Diplomacy: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Statista (2024). Number of civilian casualties in Ukraine during Russia's invasion verified by OHCHR from February 24, 2022 to February 15, 2024. <https://www.statista.com/statistics/1293492/ukraine-war-casualties/> adresinden alındı.
- Statista (2023). Russia-Ukraine conflict summary-statistics & facts. <https://www.statista.com/topics/8922/russia-ukraine-conflict-2021-2022/#editorsPicks> adresinden alındı.
- TDK (Türk Dil Kurumu) (yty), istikrar <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.

- The European Council (2023). "Impact of sanctions on the Russian economy". Erişim Adresi: <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/impact-sanctions-russian-economy/> Erişim Tarihi: 02.06.2023 adresinden alındı.
- The European Council (2022). "Russia's war on Ukraine: EU adopts sixth package of sanctions against Russia". Erişim Adresi: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2802 adresinden alındı.
- Tosun M. (2023). Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ukrayna Devlet Başkanı Zelenskiy ile telefonda görüştü. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-ukrayna-devlet-baskani-zelenskiy-ile-telefonda-gorustu/2780606> adresinden alındı.
- Trad R. (2022). Russia-Ukraine war military dispatch: March 15, 2022. <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/15/russia-ukraine-war-military-dispatch-march-15-2022> adresinden alındı.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı (ytya), Uyuşmazlıkların çözümü ve arabuluculuk. <https://www.mfa.gov.tr/uyusmazliklarin-cozumu-ve-arabuluculuk.tr.mfa>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı (ytyb), "Türkiye'nin girişimci ve insani dış politikası". Erişim Adresi: <https://www.mfa.gov.tr/dis-politika-genel.tr.mfa> adresinden alındı.
- Watson, A. (1982). Diplomacy: The dialogue between States, Eyre Methuen, London.
- What is diplomacy? Erişim Adresi: <https://www.cyber-diplomacy-toolbox.com/Diplomacy.html> adresinden alındı.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 04.04.2024 Kabul/Accepted: 25.04.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 239-256.

AŞIRI EBEVEYN KONTROLÜNÜN SOSYAL KAYGI ve GÖSTERİŞ TÜKETİMİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ: GENÇ TÜKETİCİLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

İbrahim BOZACIⁱ, Havva Hacer GEÇMİŞ YÜKSELⁱⁱ

Öz

Son zamanlarda duygular veya duygusal deneyimlerin tüketicileri etkileyen değişkenler arasında olduğu, pazarlama yazınında dikkat çeken bir konu haline gelmiştir. Bu noktada aşırı ebeveyn kontrolü gibi sorunlu aile içi iletişim ve etkileşimler, çocukların ve uzun vadede gençlerin duygusal gelişimini etkileyebilmektedir. Bu durumun tüketici davranışlarına yansımalarının olması beklenebilir. Ancak çocukluk döneminde yaşanan travmatik deneyimlerin bir türü olarak dahi ifade edilebilen aşırı ebeveyn kontrolünün, tüketiciler üzerinde etkilerine ilişkin bilimsel bilginin kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, aşırı ebeveyn kontrolünün gençlerin sosyal kaygı ve gösteriş tüketimine olası etkilerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Betimsel saha çalışması niteliğinde olan bu çalışmada, önlisans öğrencileriyle araştırma değişkenlerini içeren bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen birincil verilerin yapısal geçerlilik ve güvenilirliği incelenmiş ve regresyon analiziyle araştırma bulguları ortaya konulmuştur. Aşırı ebeveyn kontrolünün sosyal kaygı boyutlarını (sosyal kaygı yeni, olumsuz değerlendirilme kaygısı ve sosyal kaygı genel) pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, aşırı ebeveyn kontrolünün, gençlerin gösteriş tüketimini de pozitif yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan sosyal kaygının gösteriş tüketimini etkilemediği ve aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimine etkisinde aracılık rolü üstlenmediği belirlenmiştir. Disiplinler arası bir bakış açısıyla gerçekleştirilen araştırma bulgularının, gösteriş tüketimi ve aşırı ebeveyn kontrolü yazını bakımından yararlı olması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aşırı Ebeveyn Kontrolü, Sosyal Kaygı, Gösteriş Tüketimi, Tüketim.

Examining the Effect of Parental Overcontrol on Social Anxiety and Conspicuous Consumption: A Study Young Consumers

Abstract

Emotions or emotional experiences have recently become a prominent topic in the marketing literature as a variable that influences consumers. At this point, problematic family communication and interactions, such as parental over control, can affect the emotional development of children and young people in the long run. This situation can be expected to have reflections on consumer behavior. However, it is seen that scientific knowledge on the effects of parental over control, which can even be expressed as a type of traumatic experiences in childhood on consumers is limited. This study aims to reveal the possible effects of parental over control on social anxiety and conspicuous consumption of young people. In this descriptive field study, a questionnaire including the research variables was administered to vocational high school students. The construct validity and reliability of the primary

ⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Keskin Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, e-posta: ibrahimbozaci@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9584-6126.

ⁱⁱ Öğr. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, Keskin Meslek Yüksekokulu, Çocuk Gelişimi Bölümü, e-posta: havvagecmis@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4412-6513.

data obtained were examined and the research findings were revealed through regression analysis. Parental over control was found to positively affect social anxiety dimensions (social anxiety new, negative evaluation anxiety and social anxiety general). In addition, it is understood that parental over control also positively affects young people's conspicuous consumption. On the other hand, it was determined that social anxiety did not affect conspicuous consumption and did not play a mediating role in the effect of parental over control on conspicuous consumption. It is hoped that the findings of this interdisciplinary research will be useful for the literature on conspicuous consumption and parental over control.

Keywords: Parental Overcontrol, Social Anxiety, Conspicuous, Consumption.

Structured Abstract

Research on parental overcontrol shows that this especially affects children's anxiety levels (general anxiety, social anxiety, etc.). At this point conspicuous consumption is a kind of consumption to show wealth, income or status through purchases (Veblen, 1018). Parental overcontrol seems to be associated with increased social anxiety of the child in the short or long term (Garcia et al., 2021; Lewis-Morrarty et al., 2012; Bögels et al., 2001; Loukas et al., 2005; Majdandžić et al., 2010). At this point, the source of conspicuous consumption is the presence of other people and relationships with them. It is thought that in the case of negative parental behaviors where children and young people cannot meet their social needs, it is possible that they may resort to conspicuous consumption as a method to compensate for this situation in order to gain the appreciation of others or to avoid negative evaluation.

Within the scope of the research, a descriptive survey was conducted with the students of Kırıkkale University, Keskin Vocational School in the fall semester of 2023-2024 to measure the research variables. A total of 302 college students participated in the study. For the survey application, Kırıkkale University Social and Human Sciences Research Ethics Committee decided that it was in accordance with the relevant ethical principles. In the creation of the research questionnaire and the preparation of the scales, relevant studies in the literature were utilized.

It was determined that parental overcontrol positively affects social anxiety. This finding coincides with the findings of research on excessive parental control in the literature (Mathijs et al., 2023; Sireli & Çolak, 2023; Fox et al., 2022; Garcia et al., 2021; Van Zalk et al., 2018; Lewis-Morrarty et al., 2012; Festa & Ginsburg, 2011; Majdandžić et al., 2010; Rork & Morris, 2009; Loukas et al., 2005; Bögels et al., 2001). In addition, the finding that parental overcontrol positively affects conspicuous consumption is novel. This finding is primarily in line with Gudmunson & Beutler's (2012) idea that conspicuous consumption can be used as a compensatory measure when the child cannot meet the basic needs of the family. In addition, this finding overlaps with research findings showing that parental overcontrol is associated with experiencing social problems (Affrunti & Ginsburg, 2012; Sun et al., 2023; Chorot et al., 2017), and that conspicuous consumption is associated with variables such as sending messages to others, social cohesion (Chaudhuri & Majumdar, 2006), and the need to avoid social disapproval (Neave et al., 2020). The finding that social anxiety does not have a positive effect on conspicuous consumption is similar to the findings of Park (2009) with a similar sample. It can be stated that this finding overlaps with the studies showing that social anxiety is more related to variables such as introverted coping (Wright et al., 2010), loneliness (Weeks et al., 2009), low self-esteem (Ginsburg et al., 1998). On the other hand, this finding does not overlap with the studies showing that social status anxiety affects conspicuous consumption (Tan et al., 2022; Chen et al., 2022) and the fear of negative evaluation affects conspicuous consumption (Desmichel & Rucker, 2024). Finally, the finding that social anxiety doesn't play a mediating role in the effect of parental overcontrol on conspicuous consumption does not coincide with the research findings showing that seeking approval from others and avoiding disapproval positively affect conspicuous consumption (Neave et al., 2020), the search for conspicuous products increases when social anxiety increases (Desmichel & Rucker, 2024), and social problems are associated with high conspicuous consumption (Laing et al., 2018). This may be due to the fact that the studies related to social anxiety were conducted in different contexts and samples such as the work environment, addressing social anxiety in certain specific situations, and differences in sampling and measurement. As a result, it is understood that the level of social anxiety of young people may not affect conspicuous consumption and parental overcontrol may not affect this consumption through social anxiety.

The findings of the research can be expected to be useful for child development trainings, parent trainings, psychological health promotion campaigns and marketing practitioners. It is possible to draw attention to these effects of parental overcontrol in related societal activities. The study is also theoretically useful in terms of providing evidence on one of the antecedents of conspicuous consumption related to familial or intra-familial interactions and may contribute to a better understanding of certain consumer behaviors.

Giriş

Yaygın şekilde karşılaşılan aşırı ebeveyn kontrolü, kısa veya uzun vadede çocukların psikolojik ve duygusal yaşamını olumsuz etkilemektedir. Genel olarak zorbalık ve kaygılı davranışlarda olduğu gibi kaygı bozukluklarının öncülleri arasında yer alan aşırı ebeveyn kontrolü (Gladstone vd., 2006; Ginsburg vd., 2006), sosyal kaygıyla da ilişkilidir (Lewis-Morrarty, vd., 2012; Bögels vd., 2001). Bu noktada sosyal durumlarda yaşanan kaygı, çocuk ve gençlerde yaygın bir durumdur (Purdon vd., 2001). Erken yaşlarda başlayan ve en yaygın kaygı bozukluklarından biri olduğu ifade edilen sosyal kaygı, depresif hastalıklar ve madde kullanımı gibi sorunlar için de önemli bir risk faktörüdür (Stein & Stein, 2008). Dolayısıyla bu araştırma, öncelikle sosyal kaygının öncüllerinden birine yönelik kanıt ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca, tüketim kararlarının duygusal değişkenlerden etkilendiği, son zamanlarda pazarlama yazınında kabul gören bir fikir haline gelmiştir. Olumsuz duygusal bir deneyim olan aşırı ebeveyn kontrolü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal kaygının, çocuk ve gençlerin belirli tüketim tercihlerini etkilemesi beklenebilir. Ancak, pazarlama ve tüketici davranışları alanında aşırı ebeveyn kontrolünün tüketime etkilerine ilişkin araştırmalarla karşılaşılmamaktadır. Bu araştırmada, aşırı ebeveyn kontrolünün gençlerin sosyal kaygı, gösteriş tüketimine etkisi ve aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimine etkisinde sosyal kaygının rolü test edilmektedir.

Aşırı Ebeveyn Kontrolü

Travmatik deneyimlerin bir parçası olarak görülebilen (Şar vd., 2021), çocuğun özerkliğini baskın şekilde kısıtlama davranışları olarak ifade edilen aşırı ebeveyn kontrolü (Miller vd., 2018); çocuk yerine yapma veya çocuğun görevlerini kendisinin yapmasına imkan vermeme gibi davranışlarla karakterize edilmektedir (Ginsburg vd., 2006). Duygusal ihmal (sevildiğini hissettirmeme vb.), duygusal istismar (utandırma, kınama, incitme vb.), fiziksel ihmal (beslenme, sağlık, giyim ihtiyaçlarını yeterince karşılamama vb.) ve cinsel istismar gibi değişkenlerle ilişkili olabilen aşırı ebeveyn kontrolünün farklılaşan düzeylerde varlığına ilişkin bulgular vardır. Raudino vd. (2013) İtalyan annelerin, İngilizlere göre daha müdahaleci veya koruyucu ve daha az özerklik tanıyıcı olduğunu tespit etmiştir (Raudino vd., 2013). Bununla birlikte, ebeveynlerin kontrol düzeyi aile düzeyinde de farklılaşabilmektedir. Buna göre özerkliğin tanındığı, annenin veya babanın aşırı kontrolünün olduğu gibi başlıca durumlarla karşılaşılabilmekte, dahası çocuğun bunu hissetme düzeyi de farklılaşabilmektedir (Rote vd., 2020).

Aşırı ebeveyn kontrolü hakkında gerçekleştirilen araştırmalar, bunun özellikle çocukların kaygı düzeyini (genel kaygınlık, sosyal kaygı vb.) etkilediğini göstermektedir (Ollendick & Horsch, 2007; Festa & Ginsburg, 2011; Lewis Morrarty vd., 2012; Affrunti & Woodruff-Borden, 2015; Borelli vd., 2015; Van Zalk vd., 2018; Garcia vd., 2021). Örneğin Verhoeven vd.'nin (2012) araştırmasında; küçük çocuklarda anne aşırı kontrolünün, ergenlik çağında baba aşırı kontrolünün kaygıyla daha yakından ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. Benzer şekilde Chorot vd.'nin (2017) binden fazla çocuktan elde ettiği veriyle gerçekleştirdiği

araştırmasında, ebeveyn aşırı kontrolünün kaygıyı etkilediği anlaşılmıştır. Bu noktada aşırı ebeveyn kontrolünün çocuğun kaygısına etkisinde; çocuğun kendisiyle ilgili beceri ve ustalık algısı (Affrunti & Ginsburg, 2012a) gibi değişkenler aracı rol üstlenebilmektedir.

Aşırı ebeveyn kontrolünün kaygıya etkisinin azaltılmasında rol alabilecek değişkenler de araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu bakımdan anne ve babanın farklı ebeveynlik tarzları olduğunda çocuk kaygısının farklılaşabildiği görülmektedir (Möller vd., 2016). Örneğin Majdandžić vd.'nin (2014) araştırmasında babanın mücadeleci ebeveynliğinin, yani çocuğun sınırlarını aşmaya eğlenceli şekilde zorlamasının, çocuğun sosyal kaygısını azalttığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Sun vd.'nin (2023) araştırmasında; düşük düzey öğretmen çocuk çatışmasının, anne aşırı kontrolünün çocuğun içselleştirme/içe yönelme sorunlarına (internalizing: korkulu, kaygılı ve depresif olma) etkisini azalttığı anlaşılmıştır. Miller vd.'nin (2018) araştırmasında ise düşük dozlu aşırı kontrolün ve ebeveyn çocuk uyumunun (attunement: çocuğu okul, ev, hobi gibi farklı bağlamlarda anlama ve destekleme) aşırı kontrolün belirtilen olumsuz etkilerine karşı çocuğu koruduğu belirlenmiştir.

Sosyal Kaygı

Yaygın olarak karşılaşılan bir deneyim ve zihinsel bir sağlık sorunu olarak ifade edilen sosyal kaygı, sosyal durumlardan ve diğerleri tarafından değerlendirilmeden kaynaklı korku (Hofmann vd., 2010) ve işlevselliği olumsuz etkileyecek düzeye ulaştığında sosyal kaygı bozukluğu veya sosyal fobi olarak ifade edilmektedir (Morrison & Heimberg, 2013). Sosyal değerlendirme ve sosyal ortamlardan kaçınma ile karakterize edilen sosyal kaygının; eğitim, iş ve sosyal hayatı olumsuz etkileyebildiği görülmektedir (Stein & Vythilingum, 2015). Örneğin sosyal kaygıya bağlı olarak ortaya çıkabilen alkol tüketimi, alkollü ortamlarda sosyal etkileşimlerin kalitesini artırma veya sosyal faydalar elde etmede bir yöntem olarak kullanılabilir (Goodman vd., 2018). Buckner vd.'nin (2006) araştırması, sosyal kaygının alkol tüketimine etkisinin özellikle olumsuz duygular, diğerleriyle çatışmalar ve sosyal baskı gibi çatışmalı durumlarda daha yüksek olduğunu göstermiştir. Booth vd.'nin (2009) sosyal kaygının alkol tüketimini etkilediği fikrinin desteklendiği araştırmasında, pekiştirici/ödül duyarlılığı ve alkol beklentilerinin bu etkide rol oynadığı anlaşılmıştır. Güncel çalışmalardan Caumiant vd.'nin (2023) araştırmasında ise sosyal kaygısı yüksek olanlarda sosyal aşinalık azaldığında alkol içme davranışının arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Gösteriş Tüketimi

Bir tür sembolik tüketim olan gösteriş tüketimi (Abraham & Reitman, 2018), yüzyıldan fazladır varlık, gelir veya statünün maddi satın almalarla gösterilmesi anlamında kullanılmaktadır (Veblen, 1018). Son zamanlarda kimlik veya kişiliğin gösterimi doğrultusundaki ve deneyimsel satın almalar (seyahat vb.) da bu kapsamda değerlendirilebilmektedir (Bronner & de Hoog, 2018). Daha çok lüks ürünlerin tüketimiyle ortaya çıkan gösteriş tüketimi, farklı kültürlerde (bireyci kültürlerde daha fazla) sosyal statünün gösterimi ve benlik imajını geliştirilmesi inanışlarına bağlı olarak gerçekleştirilebilmektedir (Souiden vd., 2011).

Chaudhuri vd. (2011) gösteriş tüketimi odaklılığı; belirli özellikteki bir ürünün (yüksek fiyatlı, özellikli, sıra dışı, lüks vb.) seçimiyle, diğerlerine kendini açıklamak veya kendisi hakkında mesaj göndermek amaçlı tüketimlerle ölçmeyi önermektedir. Shaikh & Gummerum (2021) ise markalı ürünleri kullanma, markalı ürünleri kullandığında tarz hissetme, kendi tarzına uygun markalı ürünleri kullanmayı sevme, sınıf ve prestij mesajı ileten pahalı lüks ürünlere sahip olmayı sevme gibi durumların tespitiyle gösteriş tüketiminin tespit edilebileceğini ifade etmektedir. Benzer araştırmalarda, markalı ürünlerin itibar ve popülerlik kazanmak, diğerleri tarafından fark edilmek ve kim olduğunu göstermek için satın alınması durumlarının tespitinin, gösteriş tüketiminin ölçülmesinde kullanılabildiği görülmektedir (O’Cass & Frost, 2002; Souiden vd., 2011).

Hipotez Geliştirme

Olumsuz ebeveynlik davranışları, sosyal kaygı başta olmak üzere çocuğun bilişsel yapısını olumsuz etkileyebilmektedir (Mak vd., 2018). Bu noktada, aşırı ebeveyn kontrolü kısa veya uzun vadede çocuğun sosyal kaygısının artmasıyla ilişkilidir (Garcia vd., 2021; Lewis-Morrarty vd., 2012; Bögels vd., 2001; Loukas vd., 2005; Majdandžić vd., 2010). Örneğin Rork & Morris (2009) aşırı ebeveyn kontrolünün (özellikle anne), çocuğun sosyal kaygısıyla ilişkili olduğu sonucuna varmıştır. Ginsburg (2011) da aşırı ebeveyn kontrolünün çocukların sosyal kaygısıyla pozitif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Özellikle çocuk tarafından bildirilen sosyal kaygının en önemli öncüllerinden birinin, aşırı ebeveyn kontrolü olduğu çalışmada anlaşılmıştır. Zalk vd. (2018) ise aşırı ebeveyn kontrolünün erkek çocukların sosyal kaygısıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Festa & Fox vd. (2021) özellikle aşırı anne kontrolü olduğunda akran mağduriyeti ve sosyal tehdit bilişleri ilişkisinin yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Mathijs vd. (2023) ergenlerin aşırı korumacı ebeveynlik (anne ve baba) algısının, sosyal kaygı belirtileriyle ilişkili olduğu sonucuna varmıştır. Sireli & Çolak (2023) da anne aşırı kontrolünün ergenlerin sosyal kaygısıyla ilişkili olduğu sonucuna varmıştır. Bu açıklama ve bulgulara dayalı olarak araştırmamızın birinci hipotezi ileri sürülmüştür:

H₁: Aşırı ebeveyn kontrolü, sosyal kaygıyı pozitif yönde etkilemektedir.

Gösteriş tüketiminin kaynağı, diğer insanların varlığı ve onlarla olan ilişkilerdir. Bu noktada, çocuk ve gençlerin sosyal ihtiyaçlarını karşılayamadığı olumsuz ebeveyn davranışlarının olduğu durumda, bu durumun telafisi için bir yöntem olarak diğerlerinin takdirini kazanacak veya olumsuz değerlendirmesinden kaçınacak şekilde gösteriş tüketimine başvurmasının mümkün olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimi üzerine etkisini konu alan araştırmalarla karşılaşılmamaktadır. Diğer taraftan izleyen paragraflarda açıklandığı üzere, aşırı ebeveyn kontrolüyle ilgili araştırmalarda ulaşılan bazı bulgular, bu etkinin varlığı hakkında fikir vermektedir.

Aşırı ebeveyn kontrolüne benzer bir değişken olarak baskıcı ebeveynlik veya ebeveyn psikolojik kontrolü gibi değişkenlerin çocukların zihinsel sağlığı, psikolojik gelişimi ve sosyal becerilerini olumsuz etkileyebildiği görülmektedir (Romm & Alvis, 2022; Lamborn vd., 1991; Romm vd., 2020; Romm & Metzger, 2018; Mikeska vd., 2017; Kim vd., 2015). Örneğin

Gudmunson & Beutler'in (2012) araştırmasında otoriter ebeveyn çocuklarının daha fazla hiperaktiflik, davranışsal ve duygusal sorunlar sergilediği tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmada, gösteriş tüketiminin çocuğun beceri, özerlik ve ilişkililik temel ihtiyaçlarını karşılayamadığı durumlarda telafi edici bir rol üstlenebileceği ileri sürülmüştür. Janssens (1994) otoriter ebeveynliğin çocuğun dışsallaştırma davranışlarıyla (sosyal ilişkilerde sorun veya çatışmalar yaşama) pozitif yönde etkili olduğu sonucuna varmıştır.

Öte yandan, gösteriş tüketimi diğerlerinin varlığına bağlı olarak ortaya çıkan, dolayısıyla diğerleriyle etkileşimlerinden etkilenen veya sosyal motivasyonu yoğun olan bir olgudur (Chung & Fischer, 2001; O'Cass & McEwen, 2004). Bunların yanında gösteriş tüketiminin; diğerlerine mesaj verme arzusu, özgünlük ihtiyacı, sosyal uyum (Chaudhuri & Majumdar, 2006), farklılaşma eğilimi (Schaefers, 2014), sosyal onaylanma,/sosyal onaylanmamadan kaçınma ihtiyacı (Neave vd., 2020), elit bir sosyal seviyeye erişme arzusu (Kumar vd., 2022), kültür (dayanımcı, güç mesafesi, erkeksilik) (Benli & Ferman), benlik saygısı (Oh, 2021) gibi değişkenlerle ilişkili olduğu görülmektedir. Aşırı ebeveyn kontrolü ise daha önceki başlıkta açıklandığı gibi sosyal kaygıya benzer şekilde, bireyin sosyal çevreyi tehdit edici algılaması (Affrunti & Ginsburg, 2012b), sosyal becerilerinin azalması (Sun vd., 2023) ve korkulu/kaygılı akran bağlılığı (Chorot vd., 2017) gibi sorunlarla ilişkilidir. Dolayısıyla aşırı ebeveyn kontrolü, doğası gereği çocuğun farklılaşma, sosyal olarak onaylanma, sosyal uyumsuzluk yaşamama ihtiyacını daha fazla hissetmesine ve olumsuz sosyal etkileşimlerden kaçınma gibi amaçlarla gösteriş tüketimi sergilemesine neden olabilir. Bu açıklamalar doğrultusunda araştırmanın ikinci hipotezi ileri sürülmektedir.

H₂: Aşırı ebeveyn kontrolü, gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilemektedir.

Sosyal kaygının; sosyal durumda bozulma (Segool & Carlson, 2008), daha fazla yalnızlık (Weeks vd., 2009), daha az sosyal kabul, düşük benlik saygısı, daha kötü akran ilişkileri (Ginsburg vd., 1998), sağlıklı sosyal ilişkiler kuramama (Goodman vd., 2018), sorunlarla daha çok içe dönük başa çıkma (Wright vd., 2010) gibi başlıca öncelikli etkileri dikkat çekmektedir. Diğer taraftan sosyal kaygıyla mücadelede, gösterişli ürünlerin kullanımının bir yöntem olabileceğini gösteren bulgular kısıtlıdır. Ancak ait olma veya destek ihtiyacının yeterince karşılanmaması veya yüksekliğinin, gösteriş tüketimiyle ilişkili olabileceği fikri ileri sürülebilmektedir (Hammad & El-Bassiouny, 2018). Nitekim özellikle belirli sosyal statünün parçası olmaya yönelik kaygının gösteriş tüketimini etkileyebileceğine ilişkin araştırmalar vardır (Tan vd., 2022). Örneğin Chen vd.'nin (2022) Çin'li tüketicilerle gerçekleştirdiği araştırmasında, tüketicinin statü kaygısının gösteriş tüketiminin artmasıyla ilişkili olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu noktada gösterişli ürünlerin, statü ve güven hislerini artırıp, özellikle insanların olumsuz değerlendirmelerden korktuğu sosyal hiyerarşilerde tercih edilebildiği görülmektedir (Desmichel & Rucker, 2024). Nitekim gösteriş tüketimi benzeri davranışlar, sosyal faydalar sağlamaktadır. Örneğin Vukičević & Đurić'in (2011) ilkökul öğrencileriyle gerçekleştirdiği araştırmasında, tasarım kıyafet giymenin, kişisel saygınlığı ve grup üyelerinin gözünde çekiciliği (sosyal kabulü) artırdığı sonucuna varılmıştır.

Sosyal kaygının gösteriş tüketimi üzerindeki etkilerine yönelik az sayıda bulgu, birbiriyle çelişkili görünmekte ve net bir fikir vermemektedir. Örneğin Park'ın (2009) araştırmasında, sosyal kaygının gösteriş tüketimiyle pozitif yönde ilişkili olabileceği hipotezi üniversite öğrencilerinden elde ettiği verilerle desteklenmemiştir. Diğer taraftan Liang vd.'nin (2018) deneysel araştırmasında sosyal olarak dışarıda tutulma durumunda, toplumsal ortaklaşa ilişki kurma odaklılığın gösteriş tüketimini artırdığı sonucuna varmıştır. Kim vd.'nin (2019) araştırmasında ise ergenlerin diğerlerini veya modayı izleyerek gerçekleştirdiği gösteriş tüketimiyle kaygılarından kurtulmaya çalıştığı sonucuna varılmıştır. Neave vd.'nin (2020) araştırmasında, diğerlerinden onaylanma arayışı ve onaylanmama kaçınmanın gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu bulgu sosyal normatif etkilere duyarlılığın lüks tüketimini pozitif etkilediğini gösteren araştırmalarla (Zhan & He, 2012) benzerdir. Desmichel & Rucker'in (2023) araştırmasında ise iş ortamında yönetim baskısı olarak algılandığında sosyal kaygının arttığı ve bunun psikolojik bir güvenlik aracı olarak gösterişli ürün arayışına neden olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bulgular, gösteriş tüketiminde sosyal kaygının olası etkisinin test edilmeye değer olduğunu göstermekte ve araştırmanın izleyen hipotezleri ileri sürülmektedir:

H₃: Sosyal kaygı, gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilemektedir.

H₄: Aşırı ebeveyn kontrolü, sosyal kaygı aracılığıyla gösteriş tüketimini etkilemektedir.

Genç Tüketiciler Üzerine Bir Uygulama

Araştırma kapsamında Kırıkkale Üniversitesi, Keskin Meslek Yüksekokulu öğrencileriyle 2023-2024 güz döneminde araştırma değişkenlerini ölçmeye yönelik betimsel anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Anket uygulaması için Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nca 2023/12 no'lu toplantıda 21631 no'lu Karar ile ilgili etik ilkelere uygun olduğu kararı verilmiştir.

Yöntem

Araştırma anketinin oluşturulmasında ve ölçeklerin hazırlanmasında, yazındaki ilgili çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu noktada aşırı ebeveyn kontrolü değişkeni için Borelli vd. (2015), Verhoeven vd., (2012) ve Kerr & Stattin'in (2000) çalışmalarından uyarılma yapılmış olup, ölçüm maddeleri sıklık düzeylerine yönelik (1.Hiçbir zaman, 5. Her zaman) 5'li Likert formundadır. Sosyal kaygı değişkeni için La Greca & Lopez (1998) tarafından geliştirilen, kısa formu Nunes vd. (2018) tarafından geliştirilen ve Türkçe uyarlaması Can & Bozgün (2021) tarafından yapılan ölçekten, gösteriş tüketimi için ise Roy Chaudhuri vd. (2011) tarafından geliştirilen ölçekten çeviri yoluyla yararlanılmıştır. Bu ölçeklerin yanıt seçenekleri ise katılma düzeyini ifade eden (1.Kesinlikle katılmıyorum, 5. Kesinlikle katılıyorum) 5'li Likert formundadır. Son olarak katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim görülen bölüm ve aylık net gelirlerine (burs, kredi, varsa maaş vb.) yönelik sorulara yer verilmiştir.

Araştırmaya 302 yüksekokul öğrencisi katılmıştır. Katılımcılardan cinsiyet sorusuna yanıt verenlerin %83,4'ü (246 kişi) kadın, %16,6'sı (49 kişi) erkektir. Bu durum yüksekokul

öğrenci dağılımının daha çok kadınların tercih ettiği Çocuk Gelişimi gibi bölümlerden oluşmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim katılımcıların % 66,3'lük geçerli yüzdesini (199 kişi) bu bölüm öğrencileri oluşturmaktadır. Yaş bakımından katılımcıların %80,6'lık (241 kişi) geçerli yüzdesi 22 yaş ve altındadır. Gelir bakımından ise araştırmaya katılanların %49,5'i 3000 TL ve altı, %23,9'u (69 kişi) 3001-6000 TL arası aylık gelire sahiptir.

Faktör, Güvenilirlik ve Normal Dağılım Analizleri

Sosyal kaygı değişkenine yönelik gerçekleştirilen faktör analizine göre Kaiser Meyer Olkin (KMO) örneklem uygunluk katsayısı 0,886 ve Bartlett değeri anlamlı olarak tespit edilmiştir. Buna göre toplam varyansın %70,517'sini açıklayan üç faktör tespit edilmiştir. Maddeler, ölçeğin özgün haliyle uyumlu şekilde, Sosyal Kaygı Yeni, Olumsuz Değerlendirme Kaygısı ve Genel Sosyal Kaygı başlıklarında toplanmıştır. Faktörlerin güvenilirlik katsayıları sırasıyla 0,85; 0,91 ve 0,79 olarak yeterli düzeyde tespit edilmiştir. Faktör ortalamaları ise olumsuz değerlendirilme kaygısı ve genel sosyal kaygı için katılmama düzeyine yakınken, sosyal kaygı yeni boyutu için kararsızlık düzeyine yakındır. İlgili analiz sonuçları Tablo 1.'de görülmektedir.

Maddeler	Faktör Yükleri
Sosyal kaygı yeni	
Tanımadığım insanların yanında utanırım.	,850
Bazı insanların yanındayken tedirgin olurum.	,839
Yeni insanlarla tanıştığımda tedirgin olurum.	,829
Çok iyi tanımadığım insanlarla konuşurken tedirgin olurum.	,715
Özdeğer: 5,769, Açıklanan Varyans: 48,075, Toplam A. Varyans: 48,075, Alfa: 0,85, Ortalama: 2,78, Çarpıklık: 0,094, Basıklık: -0,801	
Olumsuz değerlendirilme kaygısı	
Başkalarının benden hoşlanmayacağından endişelenirim.	-,925
Başkalarının benden hoşlanmayacağından korkarım.	-,892
Başkalarının benim hakkımda ne düşündüğünden endişelenirim.	-,864
Başkalarının benim hakkımda ne söyleyeceğinden endişelenirim.	-,854
Özdeğer: 1,603, Açıklanan Varyans: 13,357, Toplam A. Varyans: 61,432, Alfa: 0,91, Ortalama: 2,29, Çarpıklık: 0,639, Basıklık: -0,376	
Genel sosyal kaygı	
İyi tanıdığım insanların yanındayken bile utanırım.	,878
Başkaları hayır diyebilirler diye benimle bir şeyler yapmalarını teklif etmeye çekinirim (Ör: sinemaya gitmek gibi).	,717
Bir grup insanla beraberken durgun olurum.	,616
Başkalarından benimle bir şeyler yapmalarını istemekte zorlanırım.	,569
Özdeğer: 1,09, Açıklanan Varyans: 9,085, Toplam A. Varyans: 70,517, Alfa: 0,79, Ortalama: 2,12, Çarpıklık: 0,892, Basıklık: 0,393	

Aşırı ebeveyn kontrolü değişkenine yönelik gerçekleştirilen faktör analizine göre KMO katsayısı 0,873 ve Bartlett değeri anlamlı olarak belirlenmiştir. Analizden faktör yükleri 0,5'in altında olan birden fazla faktörden yük alan iki madde çıkarılmış ve toplam varyansın %47,5'ini açıklayan tek boyutlu bir yapı belirlenmiştir. Aşırı ebeveyn kontrolü değişkeninin 0,832 olarak belirlenen güvenilirlik katsayısı yeterli olup, değişken ortalaması "katılmıyorum" yanıt seçeneğine yakındır. Analiz sonuçları Tablo 2.'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Aşırı ebeveyn kontrolü faktör, güvenilirlik ve normal dağılım analizi

Maddeler	Faktör Yükleri
Ebeveynim yaptığım her şeyi kontrol etmek ister	,840
Ebeveynimin hayatımdaki her şeyi kontrol ettiğini hissederim	,814
Ebeveynim boş zaman faaliyetlerime çok fazla karışır	,792
Ebeveynim evde olmadığında neler yaptığımı tüm ayrıntılarıyla açıklamamı ister	,708
Ebeveynim gibi düşünmediğimde veya onun dediklerini yapmadığımda, bana daha olumsuz yaklaşır	,644
Ebeveynim konuştuğumuzun dışında dışarıda daha fazla kalmam için izin istememi bekler	,612
Ebeveynim kendi başıma kolayca yapabileceğim şeyleri benim için yapmak ister	,556
Ebeveynim bana nasıl davranmam gerektiğini tüm ayrıntılarıyla söyler	,454
Özdeğer: 3,80, Açıklanan Varyans: 47,5, Alfa: 0,832, Ortalama: 2,3963, Çarpıklık: 0,526, Basıklık: -0,299	

Gösteriş tüketimine yönelik gerçekleştirilen faktör analizine göre faktör yükleri 0,5'ten düşük olan veya faktör yükü düşük olup birden fazla faktörden yük alan beş soru analizden çıkarılmıştır. Analiz sonucuna göre KMO katsayısı 0,723 ve Bartlett değeri anlamlı olarak tespit edilmiştir. Buna göre tek faktörlü yapı toplam varyansın %41,55'ini açıklamaktadır. Değişken ortalaması "katılmama" düzeyine yakın olup, gösteriş tüketiminin düşük olduğu anlaşılmaktadır. 0,70 olarak belirlenen değişkenin güvenilirlik katsayısı da yeterlidir. Analiz sonuçları Tablo 3.'de görülmektedir:

Tablo 3. Gösteriş tüketimi faktör, güvenilirlik ve normal dağılım analizi

Maddeler	Faktör yükleri
Diğerlerine kültürlü olduğumu, kullandığım ürünlerle (mal veya hizmetlerle) gösteririm	,739
Yüksek fiyatlı markaları satın aldığımda çevremdekilere bir şeyler anlatmış olurum	,731
Bazı ürünleri satın alırım çünkü başkalarına farklı (varlıklı vb.) olduğumu göstermek isterim	,682
Bazı nadir ürünlere sahip olarak başkalarından saygı görebileceğimi hissederim	,644
İmkanım olsa, odama ünlü/pahalı bir ressamın tablosunu asardım	,523
İmkanım olduğu her zaman çizgi üstü/birinci sınıf ürünleri satın alırım	,509
Özdeğer: 2,49, Açıklanan Varyans: 41,555, Alfa: 0,70, Ortalama: 1,81, Çarpıklık: 0,626, Basıklık: -0,121	

Değişkenler Arası İlişkiler

Değişkenler arası ikili doğrusal ilişkilere yönelik gerçekleştirilen korelasyon analizine göre; gösteriş tüketimi ile olumsuz değerlendirilme korkusu, genel sosyal kaygı ve aşırı ebeveyn kontrolü arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Ayrıca aşırı ebeveyn kontrolü ile her bir sosyal kaygı faktörü arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kaygı değişkeni alt boyutları arasında orta düzeyde pozitif yönlü ilişkiler vardır. Gösteriş tüketiminin bağımlı, sosyal kaygı boyutları ve aşırı ebeveyn kontrolün bağımsız değişkenler olarak değerlendirildiğinde, bağımsız değişkenler arasında çok yüksek ilişkinin olmaması, çoklu doğrusallık probleminin olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Tablo 4. Değişkenler arası korelasyon

		1	2	3	4	5
Sosyal kaygı yeni (1)	Pearson	1				
	Sig.					
Olumsuz değerlendirilme korkusu (2)	Pearson	,527**	1			
	Sig.	,000				
Sosyal kaygı genel (3)	Pearson	,558**	,611**	1		
	Sig.	,000	,000			
Aşırı ebeveyn kontrolü (4)	Pearson	,229**	,203**	,204**	1	
	Sig.	,000	,001	,001		
Gösteriş Tüketimi (5)	Pearson	,108	,157*	,154*	,206**	1
	Sig.	,086	,012	,013	,001	

Hipotezlerin Testi

Aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimi ve sosyal kaygıya etkisi ve aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimine etkisinde sosyal kaygının aracılık rolüne yönelik kurulan araştırma hipotezleri test edilmiştir. Bu doğrultuda SPSS Hayes eklentisinden de yararlanılarak regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir. Buna göre öncelikle aşırı ebeveyn kontrolünün sosyal kaygı değişkeninin sosyal kaygı-yeni boyutunu anlamlı düzeyde etkilediği tespit edilmiştir ($R= 0,2009$, $R^2= 0,0404$, $F= 9,8834$, $B=0,2520$, $p= 0,0019$, alt limit= $0,0941$, üst limit= $0,4099$). Benzer şekilde aşırı ebeveyn kontrolünün, olumsuz değerlendirilme kaygısını ($R= 0,1705$, $R^2= 0,0291$, $F= 7,0401$, $B=0,1927$, $p= 0,0085$, alt limit= $0,0496$, üst limit= $0,3357$) ve genel sosyal kaygıyı ($R= 0,1527$, $R^2= 0,0233$, $F= 5,6067$, $B=0,1528$, $p= 0,0187$, alt limit= $0,0257$, üst limit= $0,2798$) pozitif yönde ve anlamlı düzeyde etkilediği anlaşılmaktadır. Bu bulgulara dayalı olarak H_1 hipotezi (Aşırı ebeveyn kontrolü, sosyal kaygıyı pozitif yönde etkilemektedir) desteklenmektedir.

Tablo 5. Regresyon Analizi

		Beta	Sig.	LL	UL
Model 1	Bağımsız değişken: Aşırı ebeveyn kontrolü	0,2520	0,0019	0,0941	0,4099
	Bağımlı değişken: Sosyal kaygı-yeni				
Model 2	Bağımsız değişken: Aşırı ebeveyn kontrolü	0,1927	0,0085	0,0496	0,3357
	Bağımlı değişken: Olumsuz değerlendirilme kaygısı				
Model 3	Bağımsız değişken: Aşırı ebeveyn kontrolü	0,1528	0,0187	0,0257	0,2798
	Bağımlı değişken: Genel sosyal kaygı				
Model 4	Bağımsız değişken: Aşırı ebeveyn kontrolü	0,1906	0,0032	0,0479	0,2354
	Bağımlı değişken: Gösteriş tüketimi				

Bağımsız değişken olan aşırı ebeveyn kontrolünün, gösteriş tüketimine doğrudan etkisinin incelendiği dördüncü modelde ise aşırı ebeveyn kontrolünün anlamlı düzeyde etkili bir değişken olduğu görülmektedir. Buna göre aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimini düşük düzeyde ve pozitif yönde etkilediği anlaşılmaktadır ($B=0,1416$, $S.B.= 0, 1906$, $p=0,0032$, alt limit= $0,0479$, üst limit= $0,2354$). Dolayısıyla H_2 hipotezi (Aşırı ebeveyn kontrolü gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilemektedir) desteklenmiştir.

Aşırı ebeveyn kontrolü ve sosyal kaygının, gösteriş tüketimine birlikte etkisine yönelik regresyon modeli de anlamlıdır ($R=0,2434$, $R^2=0,0592$, $F=3,6526$). Buna göre sadece aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimini etkilediği anlaşılmaktadır ($B=0,1207$, $S.B.= 0, 1624$,

$p=0,0135$, alt limit= $0,0252$, üst limit= $0,2162$). Dolayısıyla H_3 hipotezi (Sosyal kaygı, gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilemektedir) desteklenmemiştir. Son olarak aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimine dolaylı etkisinin incelendiği modelde aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimi üzerine sosyal kaygı değişkeni boyutları aracılığıyla dolaylı bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Aracılık veya dolaylı etki katsayıları sosyal kaygının sosyal kaygı yeni boyutu için $0,0007$ (alt limit: $-0,0324$; $0,0343$), olumsuz değerlendirilme kaygısı boyutu için $0,0147$ (alt limit: $-0,0156$; üst limit: $0,0544$) ve genel sosyal kaygı boyutu için $0,0128$ (alt limit: $-0,0146$, üst limit: $0,0513$) olup anlamsızdır. Dolayısıyla H_4 hipotezi (Aşırı ebeveyn kontrolü, sosyal kaygı aracılığıyla gösteriş tüketimini etkilemektedir) desteklenmemiştir.

Tartışma

Araştırmada ilk olarak ulaşılan aşırı ebeveyn kontrolünün, sosyal kaygıyı pozitif yönde etkilediğine ilişkin bulgu, yazındaki daha önceki aşırı ebeveyn kontrolü üzerine gerçekleştirilen araştırma bulgularıyla örtüşmektedir (Mathijs vd., 2023; Sireli & Çolak, 2023; Fox vd., 2022; Garcia vd., 2021; Van Zalk vd., 2018; Lewis-Morrarty vd., 2012; Festa & Ginsburg, 2011; Majdandžić vd., 2010; Rork & Morris, 2009; Loukas vd., 2005; Bögels vd., 2001). İkinci olarak aşırı ebeveyn kontrolünün gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilediği yönündeki bulgu özgündür. Bu bulgu öncelikle Gudmunson & Beutler'in (2012) gösteriş tüketiminin çocuğun ailede temel ihtiyaçlarını karşılayamadığı durumlarda telafi edici olarak kullanılabileceği fikriyle örtüşmektedir. Ayrıca aşırı ebeveyn kontrolünün bireysel düzeyde ve diğerleriyle etkileşimlerde sosyal sorunlar yaşama (Affrunti & Ginsburg, 2012; Sun vd., 2023; Chorot vd., 2017), gösteriş tüketiminin diğerlerine mesaj verme, sosyal uyum (Chaudhuri & Majumdar, 2006) ve sosyal onaylanmamadan kaçınma ihtiyacı (Neave vd., 2020) gibi değişkenlerle ilişkili olduğunu gösteren araştırma bulgularıyla örtüştüğü değerlendirilebilir. Üçüncü olarak sosyal kaygının, gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilemediğine ilişkin bulgu, benzer örnekleme gerçekleştirilen Park'ın (2009) ulaştığı bulgularla benzerdir. Bu bulgunun sosyal kaygının daha çok içe dönük başa çıkma (Wright vd., 2010), yalnızlık (Weeks vd., 2009), düşük benlik saygısı (Ginsburg vd., 1998) gibi değişkenlerle ilişkili olduğunu gösteren araştırmalarla örtüştüğü ifade edilebilir. Diğer taraftan bu bulgu, sosyal statü kaygısının gösteriş tüketimini etkilediğini (Tan vd., 2022; Chen vd., 2022), olumsuz değerlendirilme korkusunun gösteriş tüketimini etkilediğini (Desmichel & Rucker, 2024) gösteren araştırmalarla örtüşmediği değerlendirilmektedir. Son olarak aşırı ebeveyn kontrolünün, sosyal kaygı aracılığıyla gösteriş tüketimini etkilemediği şeklinde ulaşılan bulgu da diğerlerinden onaylanma arayışı ve onaylanmamadan kaçınmanın gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilediğini (Neave vd., 2020), sosyal kaygı arttığında gösterişli ürün arayışının arttığını (Desmichel & Rucker, 2024) ve sosyal olarak yaşanan sorunların gösteriş tüketiminin yüksek olmasıyla ilişkili olduğunu gösteren (Laing vd., 2018) araştırma bulgularıyla örtüşmediği görülmektedir. Bu durumun, belirtilen sosyal kaygıyla ilişkili araştırmaların iş ortamı gibi farklı bağlam ve örneklemlerde gerçekleştirilmesi, belirli spesifik durumlardaki sosyal kaygıyı ele alması, örneklem ve ölçüm farklılıklarından

kaynaklanabileceği değerlendirilmektedir. Neticede gençlerin sosyal kaygı düzeyinin gösteriş tüketimini ve aşırı ebeveyn kontrolünün sosyal kaygı aracılığıyla bu tüketimi etkileyebileceği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu araştırmada, belirli sorunlu ebeveyn çocuk ilişkileri, bunlara bağlı hissedilen psikolojik sorunlar ve tüketim davranışları arasındaki ilişkilerin olabileceğine dikkat çekilmiştir. Bu noktada araştırma değişkenleri olarak; aşırı ebeveyn kontrolü, sosyal kaygı ve gösteriş tüketimi arasındaki olası ilişkileri ortaya koymak amacıyla meslek yüksekokulu öğrencilerinden elde edilen birincil verilerin analizi neticesinde, aşırı ebeveyn kontrolünün gençlerin sosyal kaygısını ve gösteriş tüketimini pozitif yönde etkilediği anlaşılmıştır. Bu bulguların; çocuk gelişimi eğitimleri, ebeveyn tutumları ve eğitimleri, psikolojik sağlığın ve toplumsal iyi oluşun geliştirilmesi kampanyaları ve pazarlama uygulayıcıları bakımından yararlı olması beklenebilir. Zira ilgili toplumsal faaliyetlerde aşırı ebeveyn kontrolünün bu etkilerine dikkat çekilmesi mümkündür. Ayrıca aşırı ebeveyn kontrolünden etkilenecek gerçekleştirilen gösteriş tüketimleri, pazarlamacıların uzun vadede tüketici memnuniyeti oluşturmasını engelleyebilir. Bunun farkında olmak ise gösteriş tüketimini etkileyen daha doğru motivasyon kaynaklarına odaklanmayı sağlayabilir. Araştırmanın gösteriş tüketiminin ailevi veya aile içi etkileşimlerle ilgili öncüllerinden birine ilişkin bulgu ortaya koyması bakımından teorik olarak da yararlı olduğu ve belirli tüketici davranışlarını daha iyi anlamamıza katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Ayrıca araştırmada aşırı ebeveyn kontrolünün gençlerin sosyal kaygısını etkilediği şeklinde ulaşılan bulgunun, uzun vadede çocuk gelişimini desteklemede yararlı olabileceği değerlendirilmektedir.

Araştırmanın betimsel doğası değişkenler arası neden sonuç ilişkilerini ortaya koymayı engellemektedir. Ayrıca araştırmanın gençlerden elde edilen verilerle gerçekleştirilmesi, bulguların çocuk veya yaşça daha büyüklere yönelik genelleştirilmesini engellemektedir. Bunların yanında, kullanılan ölçeklerin geçerli olduğu ve katılımcıların araştırma sorularına samimi yanıtlar verdiği gibi araştırma varsayımları da ulaşılan bulguların değişmez mutlak doğrular olmadığını ve en azından zamana bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Ancak sosyal bilimlerde izlenen yönteme bağlı ortaya çıkan benzeri kısıtlar yaygın olup, araştırmanın belirli örneklem ve zamandaki araştırma değişkenleri ve hipotezleriyle ilgili durumu açıklığa kavuşturması bakımından yararlı olduğu düşünülmektedir. Bu noktada gösteriş tüketimi konusunda gerçekleştirilecek araştırmalarda, aşırı ebeveyn kontrolü değişkeninin de göz önünde bulundurulabilecek bir değişken olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca aşırı ebeveyn kontrolünün, gösteriş tüketimine etkisinin hangi değişkenler aracılığıyla olabileceği konusunda gerçekleştirilecek araştırmalar, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abraham, V., & Reitman, A. (2018). Conspicuous consumption in the context of consumer animosity. *International Marketing Review*, 35(3), 412-428.
- Affrunti, N. W., & Ginsburg, G. S. (2012a). Maternal overcontrol and child anxiety: The mediating role of perceived competence. *Child Psychiatry & Human Development*, 43, 102-112.
- Affrunti, N. W., & Ginsburg, G. S. (2012b). Exploring parental predictors of child anxiety: The mediating role of child interpretation bias. *Child & Youth Care Forum*, 41, 517-527.
- Affrunti, N. W., & Woodruff-Borden, J. (2015). Parental perfectionism and overcontrol: examining mechanisms in the development of child anxiety. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 43, 517-529.
- Benli, B., & Ferman, M. (2019). The effect of cultural dimensions on conspicuous consumption and online compulsive buying behavior: a comparative study among Turkish and American consumers. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 6(2), 103-127.
- Booth, C., & Hasking, P. (2009). Social anxiety and alcohol consumption: The role of alcohol expectancies and reward sensitivity. *Addictive behaviors*, 34(9), 730-736.
- Borelli, J. L., Margolin, G., & Rasmussen, H. F. (2015). Parental overcontrol as a mechanism explaining the longitudinal association between parent and child anxiety. *Journal of Child and Family Studies*, 24, 1559-1574.
- Bögels, S. M., van Oosten, A., Muris, P., & Smulders, D. (2001). Familial correlates of social anxiety in children and adolescents. *Behaviour Research and Therapy*, 39(3), 273-287.
- Bronner, F., & de Hoog, R. (2018). Conspicuous consumption and the rising importance of experiential purchases. *International Journal of Market Research*, 60(1), 88-103.
- Buckner, J. D., Eggleston, A. M., & Schmidt, N. B. (2006). Social anxiety and problematic alcohol consumption: The mediating role of drinking motives and situations. *Behavior Therapy*, 37(4), 381-391.
- Can, F. & Bozgün, K. (2021). Sosyal Kaygı Ölçeği Kısa Formunun Türkçeye Uyarlanarak Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi. *Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 156-168.
- Caumiant, E. P., Fairbairn, C. E., Bresin, K., Rosen, I. G., Luczak, S. E., & Kang, D. (2023). Social anxiety and alcohol consumption: The role of social context. *AddictiveBehaviors*, 143, 107672.
- Chaudhuri, H. R., & Majumdar, S. (2006). Of diamonds and desires: understanding conspicuous consumption from a contemporary marketing perspective. *Academy of Marketing Science Review*, 2006, 1.
- Chen, J., Gao, J., Liu, Z., Luo, Y., Chen, M., & Bu, L. (2022). Luxury in emerging markets: An investigation of the role of subjective social class and conspicuous consumption. *Sustainability*, 14(4), 2096.
- Chorot, P., Valiente, R. M., Magaz, A. M., Santed, M. A., & Sandin, B. (2017). Perceived parental child rearing and attachment as predictors of anxiety and depressive disorder symptoms in children: The mediational role of attachment. *Psychiatry Research*, 253, 287-295.
- Chung, E., & Fischer, E. (2001). When conspicuous consumption becomes inconspicuous: The case of the migrant Hong Kong consumers. *Journal of Consumer Marketing*, 18(6), 474-487.
- Desmichel, P., & Rucker, D. D. (2024). Dominance versus prestige hierarchies: how social hierarchy base shapes conspicuous consumption. *Journal of Consumer Research*, 50(5), 887-906.

- Festa, C. C., & Ginsburg, G. S. (2011). Parental and peer predictors of social anxiety in youth. *Child Psychiatry & Human Development*, 42, 291-306.
- Fox, J. K., Ryan, J. L., Martin Burch, J., & Halpern, L. F. (2022). The role of parental overcontrol in the relationship between peer victimization, social threat cognitions, and social anxiety in school-age children. *School Mental Health*, 14, 201-2012.
- Garcia, K. M., Carlton, C. N., & Richey, J. A. (2021). Parenting characteristics among adults with social anxiety and their influence on social anxiety development in children: A brief integrative review. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 614318.
- Ginsburg, G. S., Grover, R. L., Cord, J. J., & Ialongo, N. (2006). Observational measures of parenting in anxious and nonanxious mothers: does type of task matter?. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 35(2), 323-328.
- Ginsburg, G. S., La Greca, A. M., & Silverman, W. K. (1998). Social anxiety in children with anxiety disorders: Relation with social and emotional functioning. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26, 175-185.
- Gladstone, G. L., Parker, G. B., & Malhi, G. S. (2006). Do bullied children become anxious and depressed adults?: A cross-sectional investigation of the correlates of bullying and anxious depression. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 194(3), 201-208.
- Goodman, F. R., Stikma, M. C., & Kashdan, T. B. (2018). Social anxiety and the quality of everyday social interactions: The moderating influence of alcohol consumption. *Behavior Therapy*, 49(3), 373-387.
- Gudmunson, C. G., & Beutler, I. F. (2012). Relation of parental caring to conspicuous consumption attitudes in adolescents. *Journal of Family and Economic Issues*, 33, 389-399.
- Hammad, H., & El-Bassiouny, N. (2018). 'I shop therefore I am': social and psychological transformations in conspicuous consumption. *Luxury Research Journal*, 1(4), 303-324.
- Hofmann, S. G., Anu Asnaani, M. A., & Hinton, D. E. (2010). Cultural aspects in social anxiety and social anxiety disorder. *Depression and Anxiety*, 27(12), 1117-1127.
- Janssens, J. M. (1994). Authoritarian child rearing, parental locus of control, and the child's behaviour style. *International Journal of Behavioral Development*, 17(3), 485-501.
- Kerr, M., & Stattin, H. (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: further support for a reinterpretation of monitoring. *Developmental Psychology*, 36(3), 366.
- Kim, C., Yang, Z., & Lee, H. (2015). Parental style, parental practices, and socialization outcomes: An investigation of their linkages in the consumer socialization context. *Journal of Economic Psychology*, 49, 15-33.
- Kim, S. J., Lee, J. H., & Kim, S. Y. (2019). The Effects of Negative Emotions from the Relationship in Adolescents on their Conspicuous Consumption. *Fashion & Textile Research Journal*, 21(5), 564-573.
- Kumar, B., Bagozzi, R. P., Manrai, A. K., & Manrai, L. A. (2022). Conspicuous consumption: A meta-analytic review of its antecedents, consequences, and moderators. *Journal of Retailing*, 98(3), 471-485.
- La Greca, A. M., & Lopez, N. (1998). Social anxiety among adolescents: Link ages with peer relations and friendships. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26(2), 83-94.
- La Greca, A. M., Ingles, C. J., Lai, B. S., & Marzo, J. C. (2015). Social anxiety scale for adolescents: factorial invariance across gender and age in Hispanic American adolescents. *Assessment*, 22(2), 224-232.

- Lamborn, S. D., Mounts, N. S., Steinberg, L., & Dornbusch, S. M. (1991). Patterns of competence and adjustment among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families. *Child Development*, 62(5), 1049-1065.
- Lewis-Morrarty, E., Degnan, K. A., Chronis-Tuscano, A., Rubin, K. H., Cheah, C. S., Pine, D. S., ... & Fox, N. A. (2012). Maternal over-control moderates the association between early childhood behavioral inhibition and adolescent social anxiety symptoms. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(8), 1363-1373.
- Liang, S., He, Y., Chang, Y., Dong, X., & Zhu, D. (2018). Showing to friends or strangers? Relationship orientation influences the effect of social exclusion on conspicuous consumption. *Journal of Consumer Behaviour*, 17(4), 355-365.
- Loukas, A., Paulos, S. K., & Robinson, S. (2005). Early adolescent social and overt aggression: Examining the roles of social anxiety and maternal psychological control. *Journal of Youth and Adolescence*, 34, 335-345.
- Majdandžić, M., de Vente, W., & Bögels, S. (2010). Rearing histories of individuals with and without social anxiety who become first time parents. *Anxiety, Stress, & Coping*, 23(3), 243-258.
- Majdandžić, M., Möller, E. L., de Vente, W., Bögels, S. M., & van den Boom, D. C. (2014). Fathers' challenging parenting behavior prevents social anxiety development in their 4-year-old children: A longitudinal observational study. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 42, 301-310.
- Mak, H. W., Fosco, G. M., & Feinberg, M. E. (2018). The role of family for youth friendships: Examining a social anxiety mechanism. *Journal of Youth and Adolescence*, 47, 306-320.
- Mathijs, L., Mouton, B., Zimmermann, G., & Van Petegem, S. (2023). Overprotective parenting and social anxiety in adolescents: The role of emotion regulation. *Journal of Social and Personal Relationships*, 41(2), 413-434.
- Mikeska, J., Harrison, R. L., & Carlson, L. (2017). A meta-analysis of parental style and consumer socialization of children. *Journal of Consumer Psychology*, 27(2), 245-256.
- Miller, K. F., Borelli, J. L., & Margolin, G. (2018). Parent-child attunement moderates the prospective link between parental overcontrol and adolescent adjustment. *Family Process*, 57(3), 679-693.
- Morrison, A. S., & Heimberg, R. G. (2013). Social anxiety and social anxiety disorder. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9, 249-274.
- Möller, E. L., Nikolić, M., Majdandžić, M., & Bögels, S. M. (2016). Associations between maternal and paternal parenting behaviors, anxiety and its precursors in early childhood: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 45, 17-33.
- Neave, L., Tzemou, E., & Fastoso, F. (2020). Seeking attention versus seeking approval: how conspicuous consumption differs between grandiose and vulnerable narcissists. *Psychology & Marketing*, 37(3), 418-427.
- Nunes, C., Ayala-Nunes, L., Pechorro, P., & La Greca, A. M. (2018). Short Form of the Social Anxiety Scale for Adolescents among community and institutionalized Portuguese youths. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 18(3), 273-282.
- O'Cass, A., & Frost, H. (2002). Status brands: examining the effects of non-product-related brand associations on status and conspicuous consumption. *Journal of Product & Brand Management*, 11(2), 67-88.
- O'Cass, A., & McEwen, H. (2004). Exploring consumer status and conspicuous consumption. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 4(1), 25-39.
- Oh, G. E. G. (2021). Social class, social self-esteem, and conspicuous consumption. *Heliyon*, 7(2), 1-11.

- Ollendick, T. H., & Horsch, L. M. (2007). Fears in clinic-referred children: Relations with child anxiety sensitivity, maternal overcontrol, and maternal phobic anxiety. *Behavior Therapy*, 38(4), 402-411.
- Park, M. J. (2009). The effect of self-consciousness and materialism on compulsive buying and conspicuous consumption of American female college students. *Korean Journal of Human Ecology*, 18(3), 705-717.
- Purdon, C., Antony, M., Monteiro, S., & Swinson, R. P. (2001). Social anxiety in college students. *Journal of Anxiety Disorders*, 15(3), 203-215.
- Raudino, A., Murray, L., Turner, C., Tsampala, E., Lis, A., De Pascalis, L., & Cooper, P. J. (2013). Child anxiety and parenting in England and Italy: The moderating role of maternal warmth. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(12), 1318-1326.
- Romm, K. F., & Alvis, L. M. (2022). Maternal and paternal psychological control dimensions: Relations with adolescent outcomes. *Journal of Child and Family Studies*, 31(4), 962-977.
- Romm, K. F., & Metzger, A. (2018). Parental psychological control and adolescent problem behaviors: The role of depressive symptoms. *Journal of Child and Family Studies*, 27, 2206-2216.
- Romm, K. F., Metzger, A., & Alvis, L. M. (2020). Parental psychological control and adolescent problematic outcomes: A multidimensional approach. *Journal of Child and Family Studies*, 29, 195-207.
- Rork, K. E., & Morris, T. L. (2009). Influence of parenting factors on childhood social anxiety: Direct observation of parental warmth and control. *Child & Family Behavior Therapy*, 31(3), 220-235.
- Rote, W. M., Olmo, M., Feliscar, L., Jambon, M. M., Ball, C. L., & Smetana, J. G. (2020). Helicopter parenting and perceived overcontrol by emerging adults: A family-level profile analysis. *Journal of Child and Family Studies*, 29, 3153-3168.
- Roy Chaudhuri, H., Mazumdar, S., & Ghoshal, A. (2011). Conspicuous consumption orientation: Conceptualisation, scale development and validation. *Journal of Consumer Behaviour*, 10(4), 216-224.
- Schaefers, T. (2014). Standing out from the crowd: niche product choice as a form of conspicuous consumption. *European Journal of Marketing*, 48(9/10), 1805-1827.
- Segool, N. K., & Carlson, J. S. (2008). Efficacy of cognitive-behavioral and pharmacological treatments for children with social anxiety. *Depression and Anxiety*, 25(7), 620-631.
- Shaikh, S., & Gummerum, M. (2022). Development and initial validation of the conspicuous behaviour orientation scale. *Journal of Consumer Behaviour*, 21(2), 282-295.
- Sireli, O., & Colak, M. (2023). The relationship between adolescents' social anxiety level and parental acceptance-rejection and control: the mediating role of interpersonal cognitive distortions. *Current Psychology*, 1-11.
- Souiden, N., M'Saad, B., & Pons, F. (2011). A cross-cultural analysis of consumers' conspicuous consumption of branded fashion accessories. *Journal of International Consumer Marketing*, 23(5), 329-343.
- Stein, D. J., & Vythilingum, B. (Eds.). (2015). *Anxiety disorders and gender*. Springer, 1-167.
- Stein, M. B., & Stein, D. J. (2008). Social anxiety disorder. *The Lancet*, 371(9618), 1115-1125.
- Sun, J., Liu, J., Cheah, C. S., Fang, Y., Weng, W., Xue, Z., ... & Li, Y. (2023). Maternal overcontrol and young children's internalizing problems in China: The roles of social competence and teacher-child conflict. *Early Education and Development*, 34(8), 1816-1829.

- Şar, V., Necef, I., Mutluer, T., Fatih, P., & Türk-Kurtça, T. (2021). A revised and expanded version of the Turkish Childhood Trauma Questionnaire (CTQ-33): Overprotection-overcontrol as additional factor. *Journal of Trauma & Dissociation*, 22(1), 35-51.
- Tan, Y., Gong, Y., Xie, J., Li, J., & Liu, Y. (2022). More mindfulness, less conspicuous consumption? Evidence from middle-aged Chinese consumers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 69, 103096.
- Van Zalk, N., Tillfors, M., & Trost, K. (2018). Mothers' and fathers' worry and over-control: One step closer to understanding early adolescent social anxiety. *Child Psychiatry & Human Development*, 49, 917-927.
- Veblen, T. B. (1918). *The theory of the leisure class*. New York: Viking Press.
- Verhoeven, M., Bögels, S. M., & van der Bruggen, C. C. (2012). Unique roles of mothering and fathering in child anxiety; moderation by child's age and gender. *Journal of Child and Family Studies*, 21, 331-343.
- Vukičević, L., & Đurić, V. (2011). Social anxiety and attitude towards conspicuous consumption in sixth and seventh grade primary school students. *Psihološka Istraživanja*, 14(2), 179-191.
- Weeks, M., Coplan, R. J., & Kingsbury, A. (2009). The correlates and consequences of early appearing social anxiety in young children. *Journal of Anxiety Disorders*, 23(7), 965-972.
- Wright, M., Banerjee, R., Hoek, W., Rieffe, C., & Novin, S. (2010). Depression and social anxiety in children: Differential links with coping strategies. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38, 405-419.
- Zhan, L., & He, Y. (2012). Understanding luxury consumption in China: Consumer perceptions of best-known brands. *Journal of Business Research*, 65(10), 1452-1460.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.04.2024 Kabul/Accepted: 23.05.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 257-283.

YENİLENEBİLİR ENERJİ ÜRETİMİ ve TEKNOLOJİ: PANEL VERİ ANALİZİⁱ

Derya ALICIⁱⁱ, Nihat IŞIKⁱⁱⁱ

Öz

Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı; çevresel değerleri koruyarak sürdürülebilir enerji sağlanması, enerjide dışa bağımlılığı azaltarak yerli üretimi teşvik etmesi ve enerji arz güvenliğinin sağlanması gibi nedenlerle hızla yaygınlaşmaktadır. Teknolojik gelişmeler yenilenebilir kaynaklardan üretilen enerjinin verimliliğini artırmakta, yayılımını hızlandırmakta ve yatırım maliyetlerini azaltmaktadır. Bu nedenle çalışmada; seçilmiş 15 G20 ülkesinin 2007-2020 yılları arasındaki yıllık verileri kullanılarak panel veri analizi yöntemiyle yenilenebilir kaynaklarla enerji üretimi ve teknoloji ilişkisi üç ayrı modelle incelenmiştir. Uygun model seçimi için Hausman, F ve LM testleri yapılmış, uygun modelin sabit etkiler modeli olduğu tespit edilmiştir. Otokorelasyon ve değişen varyans sorunları tespit edildiği için bu sorunları dikkate alan Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar tahmincileriyle sabit etkiler modeli tahmin edilmiştir. Sonuçta, teknolojik gelişme göstergelerini temsil eden değişkenlerin katsayılarının pozitif ve %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji Üretimi, Teknolojik Gelişme, Panel Veri Analizi, Driscoll-Kraay Dirençli Standart Hatalar.

Renewable Energy Production and Technology: Panel Data Analysis

Abstract

The utilization of renewable energy sources is rapidly proliferating due to reasons such as providing sustainable energy while preserving environmental values, promoting domestic production by reducing external energy dependency, and ensuring energy supply security. Technological advancements enhance the efficiency of energy production from renewable sources, accelerate their dissemination and reduce investment costs. Therefore, in this study, the relationship between renewable energy production and technology was examined using three different models with panel data analysis method using annual data from 15 selected G20 countries between 2007 and 2020. Hausman, F, and LM tests were conducted for appropriate model selection, and it was determined that the fixed effects model is the appropriate model. Due to the detected issues of autocorrelation and heteroskedasticity, the fixed effects model was estimated using Driscoll-Kraay robust standard error estimators, which account for these problems. Consequently, it was determined that the coefficients of the variables representing technological development indicators are positive and statistically significant at the 5% significance level.

Keywords: Renewable Energy Production, Technological Development, Panel Data Analysis, Driscoll-Kraay Robust Standard Errors.

ⁱ Bu makale, Derya ALICI'nın, Prof. Dr. Nihat IŞIK danışmanlığında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı'nda yürütmekte olduğu Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, e-posta: deryalic.12@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8747-6754.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, e-posta: nihatis@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0054-5700.

Structured Abstract

The production of energy from renewable sources is rapidly gaining popularity worldwide, particularly due to the increasing environmental awareness across the globe. Generating energy with reduced carbon dioxide emissions plays a significant role in combating climate change by mitigating the release of greenhouse gases. Countries are increasingly motivated to use these resources due to their desire to reduce external dependence for meeting their energy needs and to ensure energy supply security. Technological advancements are promoting the widespread adoption of these resources, decreasing installation costs, and boosting energy production efficiency. This relationship is also significant economically, as energy is one of the driving forces of economic development. Therefore, this study examines the relationship between renewable energy production and technology.

The study used annual data from 15 selected G20 countries between 2007 and 2020. The study utilized econometric methods and conducted panel data analysis. The study examined three separate models. In all models, the dependent variable is energy production from renewable sources. The independent variables common to all models are GDP (gross domestic product), trade openness (percentage of gross domestic product), financial development index, and fossil fuel consumption. The independent variables representing technological development indicators are high-tech exports (share in total exports) in the first model, patent applications in the second model, and R&D (research and development) expenditures percentage of gross domestic product in the third model. In the models, the natural logarithm (logarithm base e) of the variables representing renewable energy production, gross domestic product, patent applications, and fossil fuel consumption was taken. The reason for examining the models with three different equations is to reveal the impact of each technological development indicator on energy production from renewable sources and to be able to compare the results obtained. The data was obtained from the World Bank, IMF (International Monetary Fund), BP Energy, and OWID (Our World in Data) energy databases. Mexico 2007 high technology export data and Italy 2015 patent data were estimated with the linear regression method and included in the analysis.

258

Within the scope of panel data analysis, a cross-sectional dependence test was first conducted. Since the sample satisfies the $N > T$ condition, the Pesaran CD test results based on this assumption were taken into account. As a result of the analysis, all variables except the patent variable were found to be cross-sectionally dependent. In the second stage, the Hsiao (1986) homogeneity test was conducted. It was determined that the variables are heterogeneous. In line with these results, the Fisher ADF test, which is a first-generation unit root test based on the cross-sectional independence and heterogeneity assumptions, was used to determine stationarity for the patent data. For the other variables, the Bai and Ng tests, which are second-generation unit root tests based on the cross-sectional dependence assumption, were used. It was determined that the patent data contains a unit root, while all other variables are stationary at level. Fixed and random effects models can provide efficient results even in the presence of a unit root in small sample groups. In some studies, in the literature, such as Ekinci, Koçak and Benli (2023), Aydınbaş and Erdiñç (2022), and Erdiñç and Aydınbaş (2022), these models were used without performing a unit root test. Since N was taken as 15 in the study, this situation was taken into account. Accordingly, since the fixed effects model was found suitable for the model containing the patent application data, the cointegration relationship was not examined and the Panel OLS results were directly presented. In the next step, Hausman, F, and LM(Breusch-Pagan) tests were conducted to select the appropriate panel data model. As a result of the tests, all three models were found to be fixed effects models. Modified Wald and Durbin-Watson tests were applied to detect heteroscedasticity and autocorrelation issues in the fixed effects model, revealing the presence of both issues. Therefore, the Driscoll and Kraay fixed effects model, which provides effective results under these assumptions, was estimated. Consequently, it was determined that the coefficients of the variables representing technological development indicators are positive and statistically significant at the 5% significance level. The technological development indicator with the greatest impact on renewable energy production is research and development expenditures, while the variable with the lowest impact is patent applications.

Giriş

Nüfus artışı ile birlikte enerjiye olan ihtiyaç ve talep de artmaktadır. Bu ihtiyaç ve talep artışıyla birlikte insanların yenilenebilir enerji ya da yeşil enerji olarak adlandırılan kaynaklara da ilgisi artmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma sağlanırken doğal dengenin ve çevresel değerlerin korunması düşüncesi; jeotermal, güneş, rüzgâr, biyoyakıtlar, hidrolik, okyanus enerjisi ve hidrojen enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji üretiminde kullanımını artırmıştır.

Teknoloji yatırımları iktisadi faaliyetlerin sürdürülebilirliği ve ülkelerin iktisadi hedeflerine ulaşması açısından çok önemlidir. Bu amaçların gerçekleşmesinde enerji ana unsurdur. Enerji kullanımının yarattığı negatif dışsallıklar tüm dünyada yeşil enerji politikalarına ilgiyi daha da artırmıştır (Nakıpoğlu Özsoy ve Özpolat, 2020, s. 266). Bu konuyla ilgili yapılacak teknoloji analizleri ve teknolojik yeniliklerin takibi, hem ileride yapılacak çalışmalara yol gösterici olacak, hem de yapılması planlanan yatırımların daha doğru alanlara yapılmasını sağlayacaktır (Özdemir ve Yavuz, 2021, s. 139). Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IRENA)'nın 2023 yılı raporundaki verilere göre, yenilenebilir kaynaklara enerji yatırımları 2022 yılında rekor bir artışla 1,3 trilyon \$ olmuştur. Çevresel hedefleri gerçekleştirmek amacıyla daha da artırılması planlanmaktadır (IRENA, 2023).

Yenilenebilir enerji teknolojileri hem düşük maliyetli enerji üretimi için uygun bir zemin hazırlayarak hem de fiyat oynaklıklarını azaltarak ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır (IRENA, 2013, s. 12; Özşahin, Mucuk ve Gerçekler, 2016, s. 114). Enerji ihtiyacını ithalatla karşılayan ülkeler için bu kaynakların etkin kullanımı önemlidir. Fosil kaynaklardan yoksun olan bu ülkeler yenilenebilir enerji alanında önemli yatırımlar yapmaktadır. Bu yatırımlar ile bu ülkelerin enerji arz güvenliğinin de artması yatırımların artışında teşvik edici olmaktadır. Teknolojik ilerleme ve devletler tarafından sağlanan teşvik ve sübvansiyonlar da yenilenebilir enerji projelerinin maliyetlerini düşürmekte ve kullanımlarının yaygınlaşmasını sağlamaktadır (Karagöl ve Kavaz, 2017, s. 10; Şenoğlu, Erden Topal ve Gürsoy Haksevenler, 2022, s. 173). Gelişmekte olan ülkelerde, dış ticaret açığının ve yeşil enerji istihdamı dolayısıyla işsizliğin azaltılması gibi makroekonomik etkileri de olmaktadır. Günümüzde bunun gibi pozitif etkileri dolayısıyla toplumsal farkındalık yaratmak, politika yapıcılara bilgi sağlamak ya da potansiyel yatırımcılara rehber olmak gibi amaçlarla birçok araştırmaya da konu olmaktadır. Bu anlamda literatüre katkı sağlayacak olması konu seçiminde etkili olmuştur.

Bu çalışmada, yenilenebilir enerji kaynakları ile enerji üretimine teknolojik gelişmelerin etkisi ekonometrik yöntemler kullanılarak incelenecektir. Analizde, seçilmiş 15 G20 ülkesinin 2007 – 2020 yılları arasındaki yıllık verileri kullanılmıştır. Yıl ve ülke seçiminde verilerin bulunabilirliği dikkate alınmıştır. Çalışmada üç ayrı model incelenmiştir. Bağımlı değişken yenilenebilir enerji üretimidir. Tüm modellerde yer alan bağımsız değişkenler, gayri safi yurtiçi hasıla, ticari açıklık, fosil yakıt tüketimi ve finansal gelişme endeksidir. Birinci modelde yüksek teknoloji ihracatı, ikinci modelde patent başvuruları, üçüncü modelde ise Ar-Ge harcamaları değişkenleri yer almaktadır. Panel veri analizi kapsamında; homojenlik, yatay kesit bağımlılığı,

birim kök testleri yapılmıştır. Uygun modelin belirlenmesi için F, LM (Breusch – Pagan) ve Hausman testleri yapılmış, model belirlendikten sonra otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının varlığı kontrol edilmiştir. Analizin son kısmında da Driscoll ve Kraay dirençli standart hatalar ile tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde analiz sonucunda elde edilen bulgular özetlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Literatür Taraması

Yenilenemeyen enerji kaynaklarının tükenebilir olması ve çevresel bilincin artması gibi nedenlerle yenilenebilir enerji kaynakları çok sayıda araştırmanın konusu olmuştur. Teknolojik gelişmelerin yenilenebilir enerji kaynaklarının gelişimindeki etkileri araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Bu nedenle bu konuda yapılan çalışmalar son dönemlerde artış eğilimi göstermektedir. Bu iki değişken arasındaki ilişkiyi ekonometrik yöntemlerle analiz eden bazı çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçları bu bölümde özetlenmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

Yazar Adı - Yıl	Çalışma Dönemi ve Ülkeler	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Johnstone, Hascic ve Popp (2010)	1978-2003 Seçilmiş 25 OECD ülkesi	<ul style="list-style-type: none"> Patent başvuruları Politika değişkeni Ar-Ge harcamaları Elektrik tüketimindeki artış Elektrik fiyatı Toplam Avrupa patent ofisi başvuruları 	Panel Veri Analizi Maksimum Olabilirlik Yöntemi	Kamu politikalarının patent başvurularını belirleme konusunda önemli rol oynadığı tespit edilmiştir. Kyoto Protokolü'nün kabul edilmesinin, rüzgâr ve güneş enerjisi ile genel olarak yenilenebilir enerji patent faaliyetleri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Gan ve Smith (2011)	1994-2003 OECD ve IEA üyesi 26 ülke	<ul style="list-style-type: none"> Kişi başına yenilenebilir enerji arzı Kişi başına bio enerji arzı Kişi başına arazi alanı Yenilenebilir veya bio enerji üretimi için hükümet Ar-Ge harcamaları Kişi başına orman alanı Enerji tüketici fiyat endeksi Enerji fiyatları Kişi başına CO₂ emisyonları Doğal kaynak varlıkları Yenilenebilir enerji alanında yürürlükte olan araştırma ve yenilik politikalarının sayısı 	Panel Veri Analizi	GSYİH'in ve pazar uygulama politikalarının yenilenebilir enerji arzında etkili olduğu saptanmıştır. Ar-Ge, CO ₂ emisyonları araştırma ve yenilik politikaları, piyasa temelli enerji politikaları ve enerji fiyatlarının ise enerji arzı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır.

		<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir ve bio enerji alanında yürürlükte olan pazar uygulama politikalarının sayısı • Yenilenebilir enerji alanında yürürlükte olan enerji politikaların sayısı • Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) 		
Popp, Hascic ve Medhi (2011)	1991-2004 26 OECD üyesi ülke	<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir enerji kapasitesine yapılan kişi başına yatırım • Küresel bilgi stoku • Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla • Elektrik tüketimindeki büyüme oranı • Elektrik endüstrisinin ülkeye özgü özellikleri • Politika değişkeni 	Panel Veri Analizi	Teknolojik ilerlemenin daha fazla yatırıma yol açtığı, ancak etkisinin küçük olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Aflaki, Basher ve Masini (2014)	1990-2012 15 Avrupa Birliği ülkesi	<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir enerji üretimi (yenilenebilir elektrik üretimine oranı) • Yenilenebilir enerji Ar-Ge harcamalarının toplam Ar-Ge bütçesine katkısı • Yenilenebilir enerjiyi destekleyen politikalar • Kişi başına düşen gelir politika desteği değişkenliği • Yenilenebilir enerjiyi destekleyen dışsal talep çekme politikaları 	Panel Veri Analizi	Kamu Ar-Ge yatırımlarının, yenilenebilir enerjiyi destekleyen politikaların ve kişi başına düşen gelirin yenilenebilir enerji yayılımı üzerinde olumlu, buna karşın, politika desteği değişkenliğinin ise olumsuz bir etkisi olduğu bulgusunu elde etmişlerdir.
Benson ve Magee (2014)		<ul style="list-style-type: none"> • Patent başvuruları • Güneş fotovoltaikleri • Rüzgâr türbinleri, bataryalar ve kapasitörler şeklindeki dört alan için maliyet/yatırımın yıllık iyileşme oranı 	Teorik çalışma	Yazarlar, buluşlar üzerine yapılan bu çalışmanın, farklı oranları için tartışılmaz bir nedensel ilişki kurmasalar da bu oranların neden bu kadar büyük farklılıklar gösterdiğine ve zaman içinde neden istikrarlı olabileceğine dair daha geniş bir teorik temel oluşturduğunu açıklamaktadırlar.
Geng ve Ji (2016)	1980-2010 6 Gelişmiş ülke	<ul style="list-style-type: none"> • Kişi başına yenilenebilir enerji tüketimi • Kişi başına karbondioksit emisyonu 	Panel Hata Düzeltme Modeli Tamamen Modifiye Edilmiş Olağan En Küçük Kareler (FMOLS)	Panel hata düzeltme modelinden elde edilen sonuçlar, uzun dönemde yenilenebilir enerji tüketimi ile teknolojik yenilik değişkenleri arasında bulunan nedensellik ilişkisinin çift yönlü

		<ul style="list-style-type: none"> • Kişi başına gayri safi yurt içi hasıla • Uluslararası ham petrol fiyatı • Yenilenebilir enerji teknolojisi yeniliği 		olduğunu göstermektedir. Uluslararası ham petrol fiyatı, karbondioksit emisyonu (kişi başına) ve GSYİH (kişi başına) gibi diğer dış itici faktörlerden yenilenebilir enerji teknolojik yeniliklerine doğru bulunan nedensellik ilişkisinin ise tek yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Irاندoust (2016)	1975-2012 Norveç, İsveç, Finlandiya ve Danimarka	<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir enerji tüketimi • Enerji sektörüne reel Ar-Ge harcamaları • Kişi başına CO₂ emisyonları • Kişi başına reel GSYİH 	Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli, Toda ve Yamamoto Nedensellik Testi	Elde edilen bulgular, Finlandiya ve Danimarka için yenilenebilir enerjiden karbondioksit (CO ₂) emisyonlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi, Norveç ve İsveç için ise bu değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Sonuçlar aynı zamanda dört İskandinav ülkesi için büyümeden yenilenebilir enerjiye ve teknolojik yenilikten yenilenebilir enerjiye doğru bulunan nedensellik ilişkisinin tek yönlü olduğunu göstermektedir. Yenilenebilir enerjiden büyümeye doğru ise nedenselliği doğrulayan herhangi bir bulguya ulaşılmamıştır.
Bamati ve Raoofi (2020)	1990-2015 Seçilmiş 10 gelişmiş, 15 gelişmekte olan ülke	<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir enerji üretimi • Yüksek teknoloji ihracatı • Petrol fiyatı • Kişi başına düşen GSYİH • Kişi başına düşen CO₂ emisyonu 	Panel Veri Analizi Genelleştirilmiş En Küçük Kareler	Sonuçlar, gelişmiş ülkelerde yenilenebilir enerji üretiminin yüksek teknoloji ihracatı tarafından önemli ölçüde belirlendiğini, gelişmekte olan ülkelerde ise yüksek teknoloji ihracatının yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını açıklamada istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ortaya koymaktadır. Petrol fiyatı her iki grupta da yenilenebilir enerji üretimi üzerinde en düşük etkiye sahiptir. Kişi başına düşen GSYİH her iki grupta da kişi başına düşen yenilenebilir enerji üretimi üzerinde pozitif bir etki yaratsa da, kişi başına düşen CO ₂ emisyonu, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önemli ölçüde farklı etkiler göstermektedir.
Alam ve Murad (2020)	1970-2012 25 OECD Ülkesi	<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir enerji tüketimi • Teknolojik inovasyon (patent sayısı ile temsil edilmekte) • Ticari açıklık • Ekonomik büyüme 	Panel Veri Analizi Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDL), Ortalama Grup (PMG), Dinamik Sabit Etki (DFE) ve Ortalama Grup (MG), Dinamik Olağan En Küçük Kareler (DOLS)	Elde edilen sonuçlar; teknolojik ilerleme, ticari açıklık ve ekonomik büyümenin OECD ülkelerinde uzun vadede yenilenebilir enerji kullanımını önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. Değişkenlerin dinamiklerinin uzun vadeli doğası 25 OECD ülkesinde benzer bulunurken, kısa vadeli dinamiklerinin doğası karışık

			ve Tamamen Modifiye Edilmiş Olağan En Küçük Kareler (FMOLS)	bulunmuştur. Bu durum, OECD ülkelerindeki farklı ticari açıklık ve teknolojik ilerleme seviyelerine bağlanmaktadır.
Dinh, Ngo ve Nguyen (2021)	1994-2015 Güney Doğu Asya Ulusal Birliği üyesi 9 ülke	<ul style="list-style-type: none"> Toplam enerji tüketiminde yenilenebilir enerjinin payı Toplam ihracat içindeki orta ve yüksek teknoloji ihracatının payı Enflasyon oranı Nüfus artış hızı Endüstrinin istihdam payı Kişi başına düşen GSYİH 	Driscoll-Kraay Parametrik Olmayan Kovaryans Matris Tahmincisi ve Sabit Etkiler Regresyon Modeli	Orta ve yüksek teknoloji ihracatı ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında U şeklinde yani önce azalan sonra artan yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Doğan ve Özarıslan (2021)	1968-2015 Türkiye	<ul style="list-style-type: none"> Yenilenebilir enerji üretimi Finansal gelişme (M2/GSYİH) İnovasyon (toplam patent sayısı) Reel GSYİH CO₂ (karbondioksit emisyonu yoğunluğu/GSYİH) Yapısal kırılma tarihlerini içeren dışsal kukla değişken 	ARDL Sınır Testi	Çalışma sonucunda, finansal gelişme, GSYİH ve inovasyonun yenilenebilir enerji üretimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. CO ₂ emisyonunun ise yenilenebilir enerji üretimi üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı, ancak negatif katsayılı olduğu tespitinde bulunulmuştur.
Çoban, Kangal, Yeter ve Eroğlu (2021)	2009-2019 21 Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency – IEA) üyesi ülke	<ul style="list-style-type: none"> Yenilenebilir enerji üretimi Küresel inovasyon endeksi Kişi başına düşen GSYİH Karbon emisyonu 	Dengeli Panel Veri Analizi	Yazarlar, analize konu ülkelerde inovasyonun yenilenebilir enerji üretimini artırdığı bulgusuna ulaşmışlardır.
Khezri, Heshmati ve Khodaei (2021)	2000-2018 31 Asya-Pasifik Ülkesi	<ul style="list-style-type: none"> Kişi başına yenilenebilir enerji kapasitesi Kişi başına düşen GSYİH Ar-Ge endeksi Finansal gelişme Ticari açıklık 	Mekânsal Durbin Modeli	Ar-Ge'nin farklı yenilenebilir enerji kaynaklarını nasıl etkilediğini inceleyerek literatürdeki boşluğu doldurmaya çalışan bu çalışmaya göre, Ar-Ge ortamı, GSYİH'nin etkilerini ve finansal piyasalar ile kurumların gelişimini belirlemede önemli bir faktördür. Ar-Ge'nin geliştirilmesi, pazar genişlemesinin hidroelektrik enerji üretimi üzerindeki etkilerini azaltmaktadır; ancak bu etkiler biyoenerji, jeotermal, güneş ve rüzgâr enerji kaynakları için artış ivmesi göstermektedir. Ar-Ge seviyesinin düşük olduğu bir ortamda, finansal gelişme hidroelektrik ile enerji

				<p>üretimi üzerinde olumlu etkide bulunurken, diğer yenilenebilir enerji türleri olumsuz etkide bulunmaktadır.</p>
Kılınç ve Şahbaz Kılınç (2021)	2003-2019 Seçilmiş Ülkeler	<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir enerji üretimi • Patent başvuruları • Yenilenebilir enerji Ar-Ge harcamaları 	Panel ARDL Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011 Nedensellik Testi	<p>Analiz sonucunda Panel ARDL yöntemi ile ampirik bulgular elde edilmiş, uzun dönemde Ar-Ge, patent başvuru sayısında (inovasyon ve demonstrasyon harcamalarının göstergesi olarak) meydana gelecek %1'lik bir artışın yenilenebilir enerji üretimini sırasıyla %0,23 ve %0,42 oranlarında artıracığı sonucuna ulaşılmıştır. Nedensellik testi sonuçlarına göre, enerji Ar-Ge harcamalarından yenilenebilir enerji üretimine doğru nedenselliğin tespit edildiği ülkeler; ABD, Norveç, Japonya, Güney Kore, Avustralya, Portekiz, Fransa, İspanya ve Macaristan iken, patent başvurularından yenilenebilir enerji üretimine doğru nedenselliğin tespit edildiği ülkeler ise Fransa, Hollanda, Norveç, Slovakya, Finlandiya, Avusturya, İsveç, Almanya, İsviçre ve İrlanda'dır.</p>
Zheng, Yang ve Yu (2021)	2005-2017 Çin'deki 30 eyalet	<ul style="list-style-type: none"> • Yenilenebilir enerji üretimi (RPG) • Patent stoku ile temsil edilen yenilenebilir enerji teknolojik yenilik (RETI) • Kişi başına GSYİH • Enerji fiyatı • Kentleşme oranı • Bilim ve teknoloji harcamalarına yönelik mali harcamalar • Kişi başına CO₂ emisyonları • Termik enerji santralinin toplam elektrik üretimindeki payı 	Panel Veri Analizi	<p>Sonuçlara göre; belirli bir ilin RETI seviyesindeki %1'lik bir artışın, ortalama olarak, o ilde doğrudan yenilenebilir enerji üretiminde %0,411'lik bir artışa ve teknoloji yayılımı yoluyla komşu illerde yenilenebilir enerji üretiminde %3,264'lük bir artışa yol açtığını göstermektedir. Teknolojinin yayılması ve bozulmasının dikkate alınmaması durumunda, yenilenebilir enerji teknolojik yeniliğinin yenilenebilir enerji üretimi üzerindeki etkisi %12,7 oranında düşük tahmin edilmektedir. Yenilenebilir enerji teknolojik yeniliğin tahmin katsayıları bozulma ve yayılma oranlarının değerlerine yeterince duyarlı bulunmamaktadır. Mekansâl bağımlılık yenilenebilir enerji alanındaki teknolojik yeniliğin yenilenebilir enerji üretimi üzerindeki etkisini araştırmada hayati bir rol oynamaktadır. Bu etkinin mekânsal bağımlılığın dikkate alınmaması</p>

				durumunda %34,3 oranında düşük tahmin edileceği ifade edilmiştir.
Khan, Su, Rehman ve Ullah (2022)	2000-2021 Almanya	<ul style="list-style-type: none"> Yenilenebilir enerji üretimi Teknolojik inovasyon 	Granger Nedensellik Testi, VAR Modeli	Analiz sonucunda elde edilen bulgular, teknoloji yeniliklerinin yenilenebilir enerjiyi birden fazla alt örnekleme pozitif ve negatif olarak yönlendirdiğini göstermektedir. Benzer şekilde, yenilenebilir enerjinin alt örneklerde teknoloji yenilikleri üzerinde önemli bir etkisi vardır; bu da yenilenebilir enerjideki ilerlemenin teknoloji yeniliği için artan harcamalara dönüştüğünü imâ etmektedir. Gelecekteki enerji arzının temelleri, iklim ve hava koşullarından kaynaklı dalgalanmalara sahip dengelenmesi gereken kaynaklardan oluşmaktadır.
Naimoğlu ve Özbek (2022)	1990-2018 İngiltere	<ul style="list-style-type: none"> Toplam enerji tüketimi Yenilenebilir enerji Ar-Ge harcamaları Fosil yakıt Ar-Ge harcamaları Nükleer enerji Ar-Ge harcamaları 	Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemi	Gregory ve Hansen eşbütünleşme testi ile uzun dönem ilişkisi incelenmiş sonucunda eşbütünleşme ilişkisine rastlanmıştır. Elde edilen bulgular, İngiltere’de uzun dönemde nükleer enerji ve fosil yakıt kaynaklarından enerji üretimi alanlarında yapılan Ar-Ge harcamalarının enerji tüketim miktarını düşürdüğü, yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimi alanında yapılan Ar-Ge harcamalarının ise enerji tüketim miktarını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.
Avşar (2023)	1980-2022 Türkiye	<ul style="list-style-type: none"> Yenilenebilir enerji üretimi Reel toplam Ar-Ge harcamaları Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Patent Kayıtları 	Vektör Hata Düzeltme Modeli	Uzun dönemde teknolojik gelişme ile yenilenebilir enerji arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüş, kısa dönemde ise yenilenebilir enerji üretimi ile ekonomik büyüme arasında bulunan nedensellik ilişkisinin çift yönlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Literatür incelendiğinde; Aflaki, Basher ve Masini (2014), Bamati ve Raoofi (2020)’nin gelişmiş ülkeler bazında yaptığı çalışmaları, Alam ve Murad (2020), Doğan ve Özarslan Doğan (2021), Çoban vd., (2021), Kılınç ve Şahbaz Kılınç (2021), Naimoğlu ve Özbek (2022) ve Avşar (2023)’in çalışmaları sonucunda yenilenebilir enerji üretimi ile teknolojik gelişme arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Gan ve Smith (2011)’in çalışması ile Bamati ve Raoofi (2020)’nin gelişmekte olan ülkeler bazında yaptığı çalışmalarında ise teknolojik gelişme ve yenilenebilir enerji üretimi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Geng ve Ji (2016) yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik gelişme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmuştur. Irandoust (2016) ile Kılınç ve Şahbaz Kılınç (2021) ise teknolojik gelişmeden

yenilenebilir enerji üretimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Çalışma ele alınan ülke grubu ve incelenen dönem açısından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Modeller, Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Yenilenebilir enerji üretimi ve teknoloji arasındaki ilişkinin inceleneceği bu çalışmada üç farklı model kurulmuştur. Bağımlı değişken yenilenebilir enerji üretimi iken, bağımsız değişkenler; gayri safi yurt içi hasıla, ticari açıklık, finansal gelişim endeksi, fosil yakıt tüketimi, yüksek teknoloji ihracatı, patent başvuruları ve Ar-Ge harcamaları şeklindedir. Finansal gelişim endeksi ve fosil yakıt tüketimi bağımsız araç değişkenler; yüksek teknoloji ihracatı, patent başvuruları ve Ar-Ge harcamaları ise teknolojik gelişme göstergelerini temsil eden bağımsız değişkenler olarak modellerde yer almaktadır. Çalışma kapsamında kurulan modeller aşağıdaki gibidir:

$$\ln\text{REG}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln\text{GDP}_{it} + \beta_2 \text{TRD}_{it} + \beta_3 \text{FDI}_{it} + \beta_4 \ln\text{FSL}_{it} + \beta_5 \text{HTE}_{it} + u_{it} \quad (1)$$

$$\ln\text{REG}_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln\text{GDP}_{it} + \alpha_2 \text{TRD}_{it} + \alpha_3 \text{FDI}_{it} + \alpha_4 \ln\text{FSL}_{it} + \alpha_5 \ln\text{PTN}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$\ln\text{REG}_{it} = \theta_0 + \theta_1 \ln\text{GDP}_{it} + \theta_2 \text{TRD}_{it} + \theta_3 \text{FDI}_{it} + \theta_4 \ln\text{FSL}_{it} + \theta_5 \text{RDE}_{it} + \pi_{it} \quad (3)$$

Yukarıdaki modellerde; $\ln\text{REG}$ yenilenebilir enerji üretimi verisinin doğal logaritmasını, $\ln\text{GDP}$ gayrisafi yurtiçi hasıla verisinin doğal logaritmasını, TRD gayri safi yurt içi hasılanın yüzdesi olarak ticari açıklık verisini, FDI finansal gelişim endeksi verisini, $\ln\text{FSL}$ fosil yakıt tüketimi verisinin doğal logaritmasını, HTE ihracatın yüzdesi olarak yüksek teknoloji ihracatı verisini, $\ln\text{PTN}$ patent başvuruları verisinin doğal logaritmasını, RDE ise gayri safi yurt içi hasılanın yüzdesi olarak Ar-Ge harcamaları verisini ifade etmektedir. β_0 , α_0 , ve θ_0 sabit terimlerdir. β_1 , β_2 , β_3 , β_4 ve β_5 birinci modelin; α_1 , α_2 , α_3 , α_4 ve α_5 ikinci modelin; θ_1 , θ_2 , θ_3 , θ_4 ve θ_5 ise üçüncü modelin parametreleridir. u_{it} , ε_{it} ve π_{it} ise her bir modelin hata terimlerini göstermektedir. Modellerin üç farklı denklemlerle incelenmesinin nedeni, her bir teknolojik gelişme göstergesinin yenilenebilir enerji üretimine etkisini ortaya koymak ve elde edilecek sonuçlar arasında karşılaştırma yapabilmektir.

Bu çalışmada, seçilmiş 15 G20¹ ülkesi özelinde yenilenebilir enerji üretimi ve teknolojik gelişim arasındaki ilişki 2007-2020 yılları arasındaki yıllık panel verileri kullanılarak incelenmiştir. Yıl ve ülke seçiminde verilerin bulunabilirliği dikkate alınmıştır. Çalışmada bağımlı değişken olarak yenilenebilir enerji üretimi; bağımsız değişkenler olarak; GSYİH, ticari açıklık, finansal gelişim endeksi, fosil yakıt tüketimi, patent başvuruları, yüksek teknoloji ihracatı ve Ar-Ge harcamaları değişkenleri kullanılmıştır. Yenilenebilir enerji üretimi verisi BP enerji istatistiklerinden; GSYİH, patent başvuruları, yüksek teknoloji ihracatı, Ar-Ge harcamaları ve ticari açıklık verileri Dünya Bankası veri tabanından; finansal gelişim endeksi IMF veri tabanından; fosil yakıt tüketimi OWID enerji veri tabanından alınmıştır. İtalya'nın 2015 yılı patent verisi ve Meksika'nın 2007 yılı yüksek teknoloji ihracatı verisi doğrusal trende

¹ Çalışmada kullanılan ülkeler: Türkiye, Arjantin, Brezilya, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Meksika, Rusya, Güney Afrika, Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere şeklindedir.

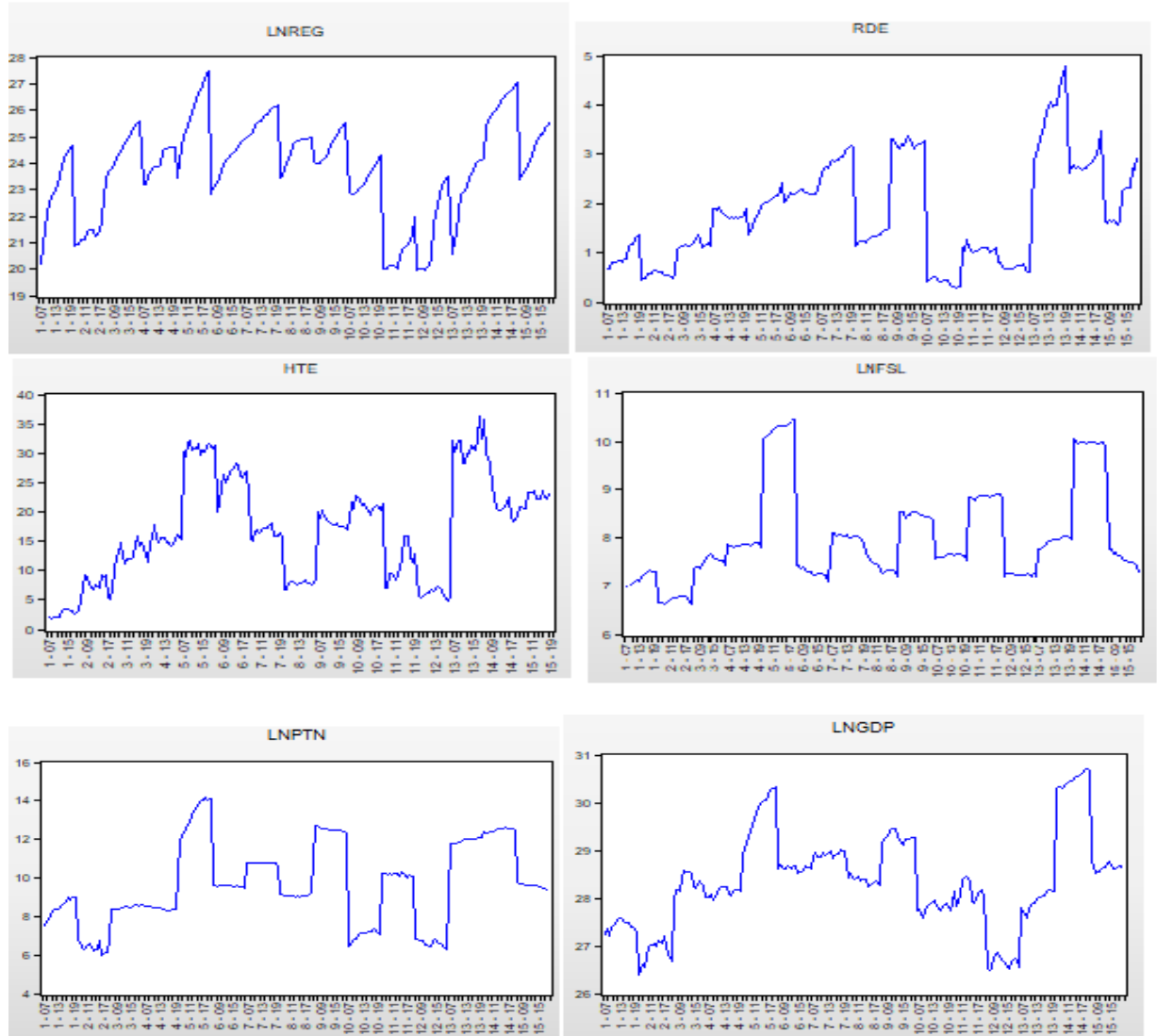

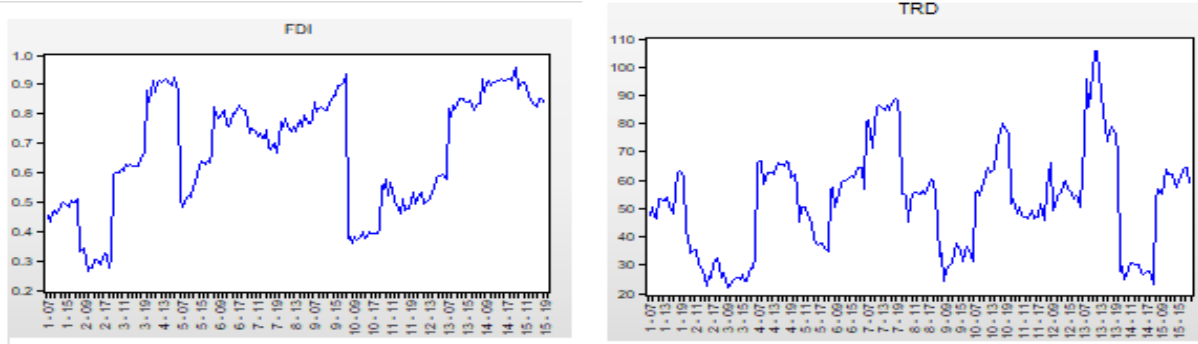
dayalı regresyon yöntemi ile tahmin edilmiştir. Tablo 2’de, çalışmada kullanılan değişkenlerin; kodu, açıklaması, dönemi ve kaynağı yer almaktadır.

Tablo 2. Çalışmada kullanılan değişkenler

Kodu	Açıklama	Dönem	Kaynak
lnREG	Doğal Logaritmik Yenilenebilir Enerji Üretimi – KWh	2007-2020	BP Enerji
lnGDP	Doğal Logaritmik Gayrisafi Yurtiçi Hasıla – Amerikan Doları	2007-2020	Dünya Bankası
TRD	Ticari Açıklık – GSYİH’nin Yüzdesi	2007-2020	Dünya Bankası
FDI	Finansal Gelişme Endeksi	2007-2020	IMF
lnFSL	Doğal Logaritmik Fosil Yakıt Tüketimi – TWh	2007-2020	OWID
HTE	Yüksek Teknoloji İhracatı – İhracatın Yüzdesi	2007-2020	Dünya Bankası
lnPTN	Doğal Logaritmik Patent Başvuruları – İkamet Edenler	2007-2020	Dünya Bankası
RDE	Ar-Ge Harcamaları – GSYİH’nin Yüzdesi	2007-2020	Dünya Bankası

Modelde yer alan değişkenlerin grafikleri aşağıda verilmiştir.

Şekil 1. Analizde kullanılan değişkenlerin grafikleri

Grafikler incelendiğinde tüm değişkenlerin sabit içerdiği görülmektedir. Başlangıç noktası sıfır olan veri bulunmadığından sabitsiz birim kök testi sonuçları dikkate alınmamış, birim kök testi sonuçlarında sabitli ve hem trend hem sabitli analiz sonuçları kullanılmıştır.

Panel Veri Analizi

Panel veri, uzun kesit veya uzunlamasına veri olarak da bilinmektedir. N farklı değişkenin T farklı zamanda gözlenen verisini ifade etmektedir. Panel veri simgelenirken zaman ve birimi izlemek üzere alt indisler kullanılmaktadır. Y_{it} gibi bir kavram Y değişkeninin i'inci biriminin t'inci zaman dönemindeki değerini ifade etmektedir. Panel veride gözlemlerden birinin kayıp olup olmadığını ifade etmek adına dengeli ve dengesiz panel şeklinde iki kavram kullanılmaktadır. Dengeli panel, değişkenlerin her zaman aralığı ve birim için mevcut olduğu durumu ifade etmekte, dengesiz panel kavramı ise en az bir birimin bir zaman dönemi için bulunmadığı durumlarda kullanılmaktadır (Stock ve Watson, 2007; Saraçoğlu, 2011, s. 352, 353).

Panel veri analizinde sahte regresyon probleminin oluşmaması için serilerin durağanlığı test edilmelidir. Durağanlık panel birim kök testleriyle kontrol edilmekte, bu testlerin hangilerinin yapılacağına karar verebilmek için ise serilerin homojen olup olmadığı ve yatay kesitler arası bağımlılık olup olmadığı kontrol edilmektedir (Türkmen, Ağır ve Günay, 2019, s. 95). Yatay kesit bağımlılığı varsayımı altında panel birim kök testleri iki gruba ayrılmaktadır. Paneli oluşturan seriler yatay kesit bağımsız ise birinci nesil panel birim kök testleri, yatay kesit bağımlı ise ikinci nesil panel birim kök testleri uygulanmaktadır (Kızıltan, Golovko ve Yereli, 2019, s. 67). Seriler düzeyde durağan ise Panel OLS uygulanabilmektedir. Durağan olmayan seriler için ise, yatay kesit bağımlı değilse birinci nesil eşbütünleşme testleri, yatay kesit bağımlı ise ikinci nesil panel eşbütünleşme testleri uygulanmaktadır. Panel nedensellik testinin seçiminde ise serilerin homojen ya da heterojen olması dikkate alınmaktadır.

Homojenlik Testi

Panel veri analizinde homojenlik testi ile analize dâhil edilen ülkelerden herhangi birinde meydana gelen bir değişimden diğer ülkelerin aynı düzeyde etkilenip etkilenmediğinin tespit edilmesi mümkün olmaktadır. Bu anlamda analize konu ülkelerin iktisadi yapıları önemli bir rol oynamaktadır. Eğer bu ülkelerin ekonomik yapıları birbirinden

farklılık gösteriyorsa modeldeki katsayıların heterojen olması beklenmektedir. Ekonomik yapıları benzerlik sergileyen ülkeler için ise katsayıların homojen olacağı varsayılmaktadır (Kar ve Taban, 2018, s. 312; Turgut ve Uçan, 2019, s. 10). Panel veri tahmin yöntemleri, genellikle eğim katsayılarının birimler arasında özdeş olarak kabul edilmesi gibi nedenlerle kısıtlayıcı olabilmektedir. Bu yüzden, eğim katsayısının homojen ya da heterojen olması anlamlı sonuçlar ortaya koymak bakımından önemli bulunmaktadır (Güngör, 2021, s. 194).

Analizde homojenlik ya da heterojenlik durumunu tespit etmek için Hsiao (1986) testi kullanılmıştır. Bu test; H1, H2 ve H3 olarak üç farklı hipoteze dayanmaktadır. Bu doğrultuda H1 hipotezi eğim katsayılarının homojen olduğunu ifade ederken, hipotezin alternatifi heterojen olduğunu belirtmektedir. H2 hipotezi ise H1 hipoteziyle aynı varsayımı içermekte, homojenliği savunurken alternatifinin heterojen olduğunu varsaymaktadır. H3 hipotezi diğer iki hipotezden farklı olarak alternatifinin kısmi heterojen olduğunu öne sürmektedir (Turgut ve Uçan, 2019, s. 10).

Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının mevcut olması ya da olmaması, elde edilecek sonuçları önemli ölçüde etkilemektedir (Breusch ve Pagan, 1980; Pesaran, 2004; Göçer, 2013, s. 5092). Bu nedenle, analizin ilk aşamasında seriler ve eş-bütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığının mevcudiyetinin test edilmesi gerekmektedir. Analizin devamında gerçekleşecek birim kök ile eş-bütünleşme testleri seçilirken yatay kesit bağımlılığı göz önünde bulundurulmaktadır. Dikkate alınmazsa yapılan analiz sonuçları hatalı olabilmektedir. Yatay kesit bağımlılığının varlığında kesit ve zaman boyutları dikkate alınmaktadır (Göçer, 2013, s. 5092).

- Serilerin T ile ifade edilen zaman boyutunun N ile ifade edilen yatay kesit boyutundan büyük olması durumunda ($T > N$) Breusch-Pagan (1980) CD LM1 testiyle,
- Serilerin T ile ifade edilen zaman boyutu N ile ifade edilen yatay kesit boyutuna eşit olduğunda ($T = N$) Pesaran (2004) CD LM2 testiyle,
- Serilerin T ile ifade edilen zaman boyutu N ile ifade edilen yatay kesit boyutundan küçük olduğunda ($T < N$) Pesaran (2004) CD LM1 testiye analiz yapılmaktadır (Göçer, 2013, s. 5092).

Breusch ve Pagan (1980) CD-LM1 ile Pesaran (2004) CD-LM2 testleri grup ortalamasının sıfır, ancak birim ortalamasının sıfırdan farklı olduğu varsayımlarda sapmalı sonuçlar verebilmektedir (Yalçınkaya, 2016, s. 150).

Birim Kök Testleri

Panel veri analizinde verilerin yatay kesit ile zaman serisi boyutunun beraber kullanılması sonucu panel birim kök testleri ortaya çıkmıştır. Panel veri analizinde yatay kesit boyutuna zaman serisi boyutu da eklendiği için zaman serisinde ortaya çıkan problemler burada da ortaya çıkmaktadır. Bu gibi sorunlarla karşılaşmamak için panel birim kök testleri

geliştirilmiştir. Bu testler birinci kuşak panel birim kök testleri ve ikinci kuşak panel birim kök testleri olarak nitelendirilmektedir. Seriler arasında yatay kesit bağımlılığı yoksa birinci nesil, varsa ikinci nesil birim kök testleri kullanılmaktadır (Yazici, 2017, s. 7).

Bai ve Ng (2004), artık öge ile birlikte faktör birleşeninde de durağanlık sınamasının yapıldığı ikinci nesil panel birim kök testidir. Faktörler ile artık ögenin durağanlığı ayrı ayrı test edilmektedir. Bu doğrultuda, kalıntıların durağan olup olmadığı dikkate alınmadan faktörlerin tutarlı tahminine ulaşılmaktadır (Barbieri, 2006; Yerdelen Tatoğlu, 2013, s. 222; Mola, 2019, s. 30). Serilerin zaman boyutunun küçük olduğu durumlar için testin gücü zayıflamaktadır. Bu doğrultuda havuzlanmış test istatistikleri hesaplanmaktadır. Bai ve Ng (2004), Maddala ve Wu (1999) gibi, Choi (2001) tarafından önerilen düzeltmeyi kullanmakta, Fisher tipi bir test önermektedir. Alternatif hipotez bazı birimlerin durağan olduğu varsayımına dayanırken, sıfır hipotezi asimptotik olarak sıfır ortalama ve varyansla standart normal dağılmakta, bütün birimlerin durağan olmadığını varsaymaktadır (Aydoğan, 2022, s. 26, 27).

Fisher ADF yöntemi Maddala ve Wu (1999) tarafından geliştirilmiştir. Zaman serilerindeki ADF yöntemi kullanılarak elde edilen bireysel durağanlık testlerine ilişkin olasılık değerleri Fisher (1932)'in yaklaşımıyla toplulaştırılmaktadır. Testin hipotezleri;

$H_0: |\rho| = 1$ tüm yatay kesitler için seri durağan değil, $H_1: |\rho| < 1$ tüm yatay kesitler için seri durağandır şeklinde ifade edilmektedir (Varol, 2019, s. 109).

Panel OLS Yöntemi

Panel OLS yöntemi, havuzlanmış verilerin zaman ve kesit boyutunu ihmal ederek geleneksel OLS tahmincisini kullanabilmektedir. Bu modelde, tahmin edilen parametre sayısının kullanılan gözlem sayısından fazla olması durumunda modelin tahmininde zorluklar yaşanabilmektedir. Panel veri analizinde bu tür problemleri çözmek için hata terimlerinin katsayıların değişebilirliği ve özellikleri ile ilgili farklı varsayımlarda bulunulmakta ve farklı modeller elde edilebilmektedir. Sabit Etkiler Modeli ya da Tesadüfî Etkiler Modeli olarak bilinen bu modeller sözü edilen farklı varsayımlara dayanmaktadır (Pazarlıoğlu ve Gürler, 2007, s 37; Çetin ve Ecevit, 2010, s. 172).

Panel veri modellerinde birim etki yoksa havuzlanmış, yani klasik model, birim etki varsa sabit veya tesadüfî etki modeli tercih edilmektedir. Panel veri ekonometrisinde hangi modelin tercih edileceğine karar vermek amacıyla bazı testler kullanılmaktadır (Kaya, 2021, s. 36). Aşağıda bu testler açıklanmaktadır.

Uygun Panel Veri Modelleri Arasında Tercih için Testler

Bir panel veri setinde havuzlanmış modelin geçerliliğinin sınanması F testi ile yapılmaktadır. Testin hipotezleri, yatay kesit birimleri arasında farklılığın olup olmamasına dayandırılmaktadır. Veri setinin birimlere göre farklılık gösterdiği durumda Sabit Etkiler Modeli'nin uygun olacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bağlamda, kısıtsız model ve kısıtlı model olarak iki model söz konusu olmaktadır. Kısıtlı model; havuzlanmış, kesite ve zamana

göre değişmeyen serilerdir. Bu model birim farklılıklarının önemli olmadığını ve sabit bir R^2 'yi varsaymaktadır. Kısıtsız model ise, parametrelere ait veri setinin birimlere göre değer alacağı hipotezine dayanmaktadır (Ayırçay ve Türk, 2014, s.61; Pehlivan, 2023, s. 60).

$$\text{Kısıtlı model; } Y = X\beta + u \quad (4)$$

$$\text{Kısıtsız model; } Y_i = X_i\beta_i + u_i \quad i: 1,2, \dots, N \quad (5)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Sınanacak temel hipotez ise; $H_0: \beta_i = \beta$ şeklindedir. Hipotezler; H_0 : Havuzlanmış (Klasik) model geçerlidir. H_1 : Sabit Etkiler modeli geçerlidir.

F test istatistiği aşağıdaki denklem çözümü ile hesaplanmaktadır.

$$F = \frac{(R_{UR}^2 - R_R^2)/m}{(1 - R_{UR}^2)/(N - k)} \quad (6)$$

Yukarıdaki denklemde; R_{UR}^2 kısıtsız modelden, R_R^2 ise kısıtlı modelden elde edilen R^2 'dir. N gözlem sayısını (zamanxyatay kesit), m kısıt sayısını, k ise kısıtsız modeldeki toplam parametre sayısını ifade etmektedir (Pehlivan, 2023, s. 60, 61).

Chow F test istatistiği ANOVA F testi olarak da adlandırılmaktadır. Hesaplanan F test istatistiği için tablo değeri, α anlamlılık düzeyinde [(N-1), N(T-1)-k] serbestlik dereceli F tablo değerinin aldığı değeri göstermektedir. Eğer F test istatistiği tablo değerinden büyük ise sıfır hipotezi reddedilerek sabit etkiler modeli seçilmekte, tablo değerinden küçük olduğu durumda ise sıfır hipotezi kabul edilerek havuzlanmış model seçilmektedir (Bayrakçı, 2022, s. 36).

Breusch – Pagan LM testi, temel hipotez altında modelin tahminine dayanmaktadır ve çoğu durumda sadece sıradan en küçük kareler yöntemiyle hesaplanmaktadır (Baltagi, Song ve Jung, 2002, s. 168; Şahin, 2021, s. 25). Bu testin uygulanması tesadüfi etkiler modeli çalıştırdıktan sonra gerçekleştirilmektedir. Sıfır hipotezinde tesadüfi birim etkilerin varyansının sıfır olduğu ($H_0: \sigma_\mu^2 = 0$) sınanmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2016, 168; Şahin, 2021, s. 25, 26). LM testi ki-kare dağılımına uygunluk göstermektedir.

μ birim etkisinin geçerliliği için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$$\begin{aligned} H_0 : \sigma_\mu^2 &= 0 \\ H_1 : \sigma_\mu^2 &> 0 \end{aligned} \quad (7)$$

γ birim etkisinin geçerliliği için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$$\begin{aligned} H_0 : \sigma_\gamma^2 &= 0 \\ H_1 : \sigma_\gamma^2 &> 0 \end{aligned} \quad (8)$$

λ etkisinin geçerliliği için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$$\begin{aligned} H_0 : \sigma_\lambda^2 &= 0 \\ H_1 : \sigma_\lambda^2 &> 0 \end{aligned} \quad (9)$$

Breusch-Pagan LM test istatistiği aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır (Şahin, 2021, s. 25).

$$LM = \frac{NMT}{2(T-1)} \left[\frac{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^M (\sum_{t=1}^T u_{ijt})^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^M \sum_{t=1}^T u_{ijt}^2} - 1 \right]^2 \quad (10)$$

LM testindeki temel hipotez, varlığı sınanan birim etkinin varyansının sıfıra eşit olduğunu, modelde bu etkinin yer almadığını, bu doğrultuda havuzlanmış yani klasik modelin geçerli olduğunu varsaymaktadır. Temel hipotezin kabul edilmesi durumunda ise, birim etkinin varyansı toplam varyans üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmamaktadır. Diğer etkiler için de benzer şekilde hipotezler kurulmakta ve sınanabilmektedir (Şahin, 2021, s. 25, 26).

Rassal ya da sabit etki modellerinden hangisinin daha uygun olduğunun tespiti için Hausman (1978) test istatistiği kullanılmaktadır (Sağlam, 2021, s. 51). Panel veri analizinde model tercihi aşamasında yapılan testler ile birim etkinin bulunduğu tespit edilirse bu birim etki ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişki modelin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Birim etkiyle bağımsız değişkenler arasında bir ilişki olduğu tespit edilirse sabit etkili model, ilişki olmadığı tespit edilirse tesadüfi etkili model geçerli olmaktadır. Bu varsayımların geçerlilik durumu modeldeki bağımsız değişken sayısını belirten k serbestlik dereceli χ^2 dağılımına uygun Hausman testi ile sınanmaktadır (Sertçelik, 2022, s. 28). Hausman testi istatistik değeri, grup içi tahmincinin matrisleri ve varyansı arasındaki fark ile genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi kullanılarak (H istatistiği) hesaplanmaktadır (Sağlam, 2021, s. 51). Test modeli aşağıdaki gibidir:

$$H = (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE})' [Avar(\hat{\beta}_{SE}) - Avar\hat{\beta}_{TE}]^{-1} (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE}) \quad (11)$$

Testin sıfır hipotezi bağımsız değişken ile birim etkilerin ilişkisiz olduğunu belirtirken, alternatif hipotez ilişkili olduğunu belirtmektedir. Hipotezler aşağıdaki gibi kurulmaktadır.

$$H_0: E(x_{it}, \mu_i) = 0$$

$$H_0: E(x_{it}, \mu_i) \neq 0 \quad (12)$$

Test sonucu sıfır hipotezi kabul edilirse, her iki modele ait tahminciler tutarlıdır. Tesadüfi etkiler modelinin tahmincileri daha etkindir sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle, analize tesadüfi etkiler modeliyle devam edilmelidir (Hausman, 1979, s. 1263). Temel hipotezin reddedildiği durumda tesadüfi etkiler modelinin temel varsayımı sağlanmamakta, dolayısıyla tutarsız tahminciler elde edilmektedir. Bu nedenle, sabit etkiler modeli ile analize devam edilmelidir (Sertçelik, 2022, s. 28).

Driscoll-Kraay Tahmincisi

Panel veri modelinin tahmini sonucunda otokorelasyon, heteroskedasite ya da birimler arası korelasyon gibi sorunlardan en az biri bulunursa, parametre tahminlerine dokunulmadan standart hatalar düzeltilmeli ve dirençli standart hatalar elde edilmelidir. Bu problemlerin varlıkları tespit edildiğinde uygun yöntemlerle tahmin yapılmalıdır (Yerdelen

Tatoğlu, 2012, s. 241). Driscoll ve Kraay tahmincisi, büyük N ve T durumunda dâhi heteroskedasite (değişen varyans) varlığında tutarlı, dönemsel ve uzamsal korelasyonun genel formlarında dirençli standart hatalar üretmektedir. Hata teriminin otokorelasyonlu, birimler arası korelasyonlu ve heteroskedastik olduğu varsayımları doğrultusunda, parametrelerin tutarlı tahminleri havuzlanmış en küçük kareler yöntemi ile elde edilebilmektedir. Parametre tahminlerine ait Driscoll ve Kraay standart hataları, asimptotik(dirençli) kovaryans matrisinin diagonal elemanlarının karekökleri ile elde edilmektedir. Bu yaklaşım yatay kesit ortalamalarına dayanmakta, standart hata tahminleri, birimlerin yatay kesit boyutu N'ye bağlı olmaksızın tutarlı çıkmaktadır (Dücan ve Akal, 2017, s. 72).

Uygulama

Çalışmada, panel veri analizi yöntemleri kullanılarak, yenilenebilir enerji üretimi üzerinde teknolojik gelişmelerin etkisi incelenmiştir. Panel veri analizinde ilk aşamada yatay kesit bağımlılığı testi yapılacaktır. Bu amaçla, serilerin yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması nedeniyle bu varsayıma dayanan Pesaran (2004) CD LM1 testi kullanılmıştır. Test sonuçları:

Tablo 3. Pesaran (2004) CD LM1 yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları

H ₀ : Birimler arası korelasyon sıfırdır; (P _{ij} = 0)					
Değişken	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Değişken	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
lnREG	35,10410	0,0000	lnFSL	6,191201	0,0000
lnGDP	12,07208	0,0000	HTE	2,504305	0,0123
TRD	7,787893	0,0000	lnPTN	-1,623317	0,1045
FDI	3,622444	0,0003	RDE	4,292555	0,0000

Tablo 3'te görüldüğü gibi, yatay kesit bağımlılığı yoktur hipotezine sahip olan sıfır hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde patent başvuruları verisi hariç diğer tüm değişkenler için reddedilmiştir. Buna göre, patent başvurusu değişkeni için yatay kesit bağımlılığı yokken, diğer değişkenler için yatay kesit bağımlılığı vardır. Bu durum durağanlığın sınanması aşamasında patent başvurusu verisi için birinci nesil birim kök testlerini, diğer tüm değişkenler için ikinci nesil birim kök testlerini, yapmayı gerektirmektedir. İkinci aşama olarak homojenlik testi yapılacaktır. Homojenlik testi, yapılacak birim kök testinin seçilmesinde etkili olmaktadır. Bu nedenle, durağanlık sınaması yapılmadan önce homojenlik testi yapılmalıdır. Bu amaçla Hsiao (1986) testi kullanılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Hsiao (1986) homojenlik testi sonuçları

Modeller	H1: H ₀ : Homojendir H _A : H2		H2: H ₀ : Homojendir H _A : Heterojendir		H3: H ₀ : Homojendir H _A : Kısmi Homojendir	
	H1	H2	H2	H3	H3	H3
	F İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	F İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	F İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Model 1	30,41538	6,90E-54	13,54832	8,82E-34	20,40714	8,46E-31
Model 2	30,68481	4,23E-54	14,35314	4,99E-35	18,97824	4,21E-29
Model 3	28,97851	1,01E-52	8,476928	3,38E-24	35,01955	4,33E-45

Sonuçlara göre, tüm modellerdeki olasılık değerleri 0,05'ten küçüktür. %5 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezleri reddedilmektedir. Seriler heterojendir. Panel veri analizinin bir sonraki aşamasında serilerin durağanlığı kontrol edilecektir. Bu amaçla, patent başvuruları değişkeni için birinci nesil birim kök testlerinden biri olan Fisher ADF ve diğer değişkenler için ikinci nesil birim kök testlerinden biri olan Bai ve Ng (2004) testleri uygulanacaktır.

Tablo 5. Bai ve Ng (2004) ve Fisher ADF birim kök testleri sonuçları (olasılık değerleri)

H₀: Birim kök bulunmaktadır.

H₁: Birim kök bulunmamaktadır.

Değişken	Bai ve Ng (2004)		Fisher ADF	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
lnREG	0,00000	0,00886		
lnGDP	0,00000	0,01386		
TRD	0,01817	0,00000		
FDI	0,00000	0,00000		
lnFSL	0,00000	0,00000		
HTE	0,00000	0,00000		
lnPTN			0,8582	0,9950
RDE	0,00000	0,00000		

Bai ve Ng (2004) birim kök testlerinin sonuçları incelendiğinde, tüm değişkenlerin p olasılık değerleri %5'ten küçüktür. Tüm değişkenlerde birim kökün varlığını iddia eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Birim kök yoktur ve tüm seriler düzeyde durağandır. Fisher ADF testi sonucu bulunan olasılık değeri ise %0,05'ten büyüktür. Sıfır hipotezi kabul edilmektedir. Patent başvurusu verisi için birim kök bulunmaktadır. Küçük örneklem gruplarında birim kökün varlığında da sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri etkin sonuçlar vermektedir. İkinci vd. (2023), Aydınbaş ve Erdinç (2022), Erdinç ve Aydınbaş (2022) gibi literatürdeki bazı çalışmalarda birim kök testi yapılmadan bu modeller kullanılmıştır. Çalışmada N, 15 olarak alındığından bu durum dikkate alınmıştır. Bu doğrultuda patent başvurusu verisini içeren model için sabit etkiler modeli uygun bulunduğundan eşbütünleşme ilişkisi incelenmemiş, doğrudan Panel OLS sonuçlarına yer verilmiştir. Tablo 6'da uygun panel veri modelleri arasında tercih testlerinin hipotezleri yer almaktadır.

Tablo 6. Uygun panel veri modelleri arasında tercih testlerinin hipotezleri

Rassal Etkiler Modeli Testi Hausman	Sabit Etkiler Modeli Testi Chow F	Havuzlanmış Model Testi LM(Breush-Pagan)
H ₀ : corr(μ_i, x_{it}) = 0 Rassal Etkiler Modeli Geçerlidir	H ₀ : corr(μ_i, x_{it}) = 0 Havuzlanmış Model Geçerlidir.	H ₀ : corr(μ_i, x_{it}) = 0 Havuzlanmış Model Geçerlidir.
H ₁ : corr(μ_i, x_{it}) $\neq$ 0 Sabit Etkiler Modeli Geçerlidir	H ₁ : corr(μ_i, x_{it}) $\neq$ 0 Sabit Etkiler Modeli Geçerlidir.	H ₁ : corr(μ_i, x_{it}) $\neq$ 0 Rassal Etkiler Modeli Geçerlidir.

Modeller:

$$\ln\text{REG}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln\text{GDP}_{it} + \beta_2 \text{TRD}_{it} + \beta_3 \text{FDI}_{it} + \beta_4 \ln\text{FSL}_{it} + \beta_5 \text{HTE}_{it} + u_{it} \quad (13)$$

$$\ln\text{REG}_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln\text{GDP}_{it} + \alpha_2 \text{TRD}_{it} + \alpha_3 \text{FDI}_{it} + \alpha_4 \ln\text{FSL}_{it} + \alpha_5 \ln\text{PTN}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (14)$$

$$\ln\text{REG}_{it} = \theta_0 + \theta_1 \ln\text{GDP}_{it} + \theta_2 \text{TRD}_{it} + \theta_3 \text{FDI}_{it} + \theta_4 \ln\text{FSL}_{it} + \theta_5 \text{RDE}_{it} + \pi_{it} \quad (15)$$

Yukarıdaki modeller için Panel OLS metodunda uygun modelin seçimine dönük olarak yapılan test sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Hausman, Chow F ve LM (Breusch-Pagan) testi sonuçları

Model	Hausman Testi Sonucu		Chow F Testi Sonucu		LM Testi Sonucu		Model Seçimi
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	
Model 1	40,697262	0,0000	20,407135	0,0000	260,8022	0,0000	Sabit Etkiler
Model 2	35,547225	0,0000	18,978241	0,0000	235,3995	0,0000	Sabit Etkiler
Model 3	86,454429	0,0000	35,019548	0,0000	254,9948	0,0000	Sabit Etkiler

Tablo 7'de görüldüğü gibi, üç model de sabit etkiler modeli olarak bulunmuştur. Bu doğrultuda üç model için de sabit etkiler modeli sonuçları Tablo 8'de görülmektedir.

Tablo 8. Sabit etkiler analizi sonuçları

Değişkenler	1. Model			2. Model			3. Model		
	Katsayı	t-tablo Değeri	Olasılık Değeri	Katsayı	t-tablo Değeri	Olasılık Değeri	Katsayı	t-tablo Değeri	Olasılık Değeri
Sabit (C)	-41,60390	-4,419655	0,0000	-20,09102	-1,995011	0,0475	-8,581943	-1,070320	0,2858
lnGDP	2,291111	6,294805	0,0000	1,550758	3,997088	0,0001	0,792687	2,464531	0,0146
TRD	0,041575	4,091327	0,0001	0,025846	2,559184	0,0113	0,032920	4,004343	0,0001
FDI	12,08322	6,685436	0,0000	8,351347	4,356600	0,0000	10,75516	7,280339	0,0000
lnFSL	-1,498432	-2,113858	0,0358	-1,893977	-2,533139	0,0121	-0,317312	-0,535094	0,5932
HTE	0,124689	3,876354	0,0001						
lnPTN				0,836305	3,249317	0,0014			
RDE							1,931509	10,16564	0,0000
		R ² : 0,862951			R ² : 0,859898			R ² : 0,904212	
		F : 62,96685			F : 61,37671			F : 94,39699	
		F- Olasılık Değeri : 0,000000			F- Olasılık Değeri : 0,000000			F- Olasılık Değeri : 0,000000	

Modellerin katsayılarını yorumlamadan önce değişen varyans ve otokorelasyonun varlığı dikkate alınmalıdır. Bu durumların tespiti için Durbin-Watson otokorelasyon ve Wald değişen varyans testleri uygulanacaktır.

Tablo 9. Temel varsayımlardan sapmaların testi

	Değişen Varyans Testi (Değiştirilmiş Wald Testi)		
	1. Model	2. Model	3. Model
$\chi^2(15)$ değeri	1105,94	1921,43	703,96
Olasılık Değeri	0,0000	0,0000	0,0000
	Otokorelasyon Testi (Durbin-Watson Testi)		
	1. Model	2. Model	3. Model
D-W değeri	0,32246948	0,19905392	0,32643673
Olasılık Değeri	0,0000	0,0001	0,0000

Tablo 9'da otokorelasyon ve değişen varyans sonuçları verilmiştir. İki test için de sıfır hipotezleri değişen varyans ve otokorelasyonun olmadığını ifade etmektedir. Olasılık değerleri %5'ten küçüktür. Sıfır hipotezleri reddedilmektedir. Değişen varyans ve otokorelasyon sorunları vardır. Bu nedenle, katsayıların yorumlanmasında Driscoll-Kraay standart hatalar ile tahmin edilmiş sabit etkiler modelinin kullanılması daha uygun bulunmaktadır.

Tablo 10. 1. Modelin Driscoll-Kraay standart hatalar ile tahmin edilmiş sabit etkiler modeli sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Driscoll-Kraay S. H.	t-tablo Değeri	Olasılık Değeri
Sabit (C)	- 41,60385	22,95411	-1,81	0,093
lnGDP	2,291109	0,8725533	2,63	0,021
TRD	0,0415752	0,0151054	2,75	0,016
FDI	12,08322	1,407012	8,59	0,000
lnFSL	-1,498432	0,873641	-1,72	0,110
HTE	0,1246889	0,0193645	6,44	0,000
	R ² : 0,3419	F: 248,67	Olasılık Değeri: 0,0000	

Tablo 10'da birinci modele ait Driscoll-Kraay standart hatalar ile tahmin edilmiş sabit etkiler modeli sonuçları yer almaktadır. Sonuçlara göre, fosil yakıt tüketimi değişkeninin katsayısı negatif ve %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamsızdır. Diğer tüm değişkenler hem pozitif katsayılı hem de %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. GSYİH, ticari açıklık, finansal gelişme endeksi ve yüksek teknoloji ihracatı değişkenleri yenilenebilir enerji üretimini pozitif yönde etkilemektedir. Birinci modelin sonuçları iktisadi beklentilere uygun bulunmuştur.

Tablo 11. 2. Modelin Driscoll-Kraay standart hatalar ile tahmin edilmiş sabit etkiler modeli sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Driscoll-Kraay S. H.	t-tablo Değeri	Olasılık Değeri
Sabit (C)	- 20,09095	25,78377	-0,78	0,450
lnGDP	1,550755	1,009219	1,54	0,148
TRD	0,0258461	0,0160461	1,61	0,131
FDI	8,351345	1,702457	4,91	0,000
lnFSL	-1,893977	0,9380291	-2,02	0,065
lnPTN	0,8363062	0,2884669	2,90	0,012
	R ² : 0,3272	F: 303,51	Olasılık Değeri: 0,0000	

Tablo 11'de ikinci modele ait Driscoll-Kraay standart hatalar ile tahmin edilmiş sabit etkiler modeli sonuçları bulunmaktadır. Bu modelde GSYİH ve ticari açıklık değişkenlerinin katsayıları pozitif ancak %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamsızdır. Fosil yakıt tüketimi değişkeni ise negatif katsayılı ve %10 anlamlılık seviyesinde istatistiksel açıdan anlamlı bulunmuştur. Buna göre, fosil yakıt tüketimi değişkeni yenilenebilir enerji üretimini negatif; finansal gelişme endeksi ve patent başvuruları değişkenleri ise yenilenebilir kaynaklarla enerji üretimini pozitif yönde etkilemektedir.

Tablo 12. 3. Modelin Driscoll-Kraay standart hatalar ile tahmin edilmiş sabit etkiler modeli sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Driscoll-Kraay S. H.	t-tablo Değeri	Olasılık Değeri
Sabit (C)	- 8,581908	17,69952	-0,48	0,636
lnGDP	0,792686	0,756966	1,05	0,314
TRD	0,0329203	0,0106933	3,08	0,009
FDI	10,75516	1,667299	6,45	0,000
lnFSL	-0,3173113	0,6759636	-0,47	0,647
RDE	1,93151	0,1525875	12,66	0,000
	R ² : 0,5400	F: 129,84	Olasılık Değeri: 0,0000	

Üçüncü modele ilişkin Driscoll-Kraay standart hatalar ile tahmin edilmiş sabit etkiler modeli sonuçları ise Tablo 12'de gösterilmiştir. Fosil yakıt tüketimi değişkeni %5 anlamlılık düzeyinde negatif katsayılı ve istatistiksel olarak anlamsız bulunurken, GSYİH değişkeni pozitif katsayılı ancak istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Ticari açıklık, finansal

gelişme endeksi ve Ar-Ge harcamaları değişkenleri yenilenebilir enerji üretimini pozitif yönde etkilemektedir.

Sonuç

Yenilenebilir enerji üretimi özellikle tüm dünyada çevresel duyarlılığın artması nedeniyle hızla yaygınlaşmaktadır. Karbondioksit emisyonlarını azaltarak enerji üretimi gerçekleştirilmesi, sera etkisi yaratan gazların salınımını azaltarak iklim değişikliği ile mücadelede etkin bir rol oynamaktadır. Ülkelerin enerji ihtiyacını karşılamakta dışa bağımlılığını azaltmak istemeleri dolayısıyla enerji arz güvenliğini sağlama motivasyonu ile de bu kaynakların kullanımı hızla artmaktadır. Özellikle fosil enerji kaynaklarına sahip olmayan ülkeler açısından enerji ihtiyacının karşılanmasında kilit bir role sahiptir. Teknolojik gelişmeler doğrultusunda bu kaynakların kullanımı yaygınlaşmakta, kurulum maliyetleri düşmekte ve enerji üretiminde verimlilik artmaktadır. Enerjinin ekonomik gelişmenin itici faktörlerinden biri olması nedeniyle iktisadi açıdan da bu ilişki önemli bulunmaktadır.

Çalışmada seçilmiş 15 G20 ülkesinin 2007-2020 yılları arasındaki yıllık verileri kullanılarak yenilenebilir enerji üretimine teknolojik gelişmelerin etkileri incelenmiştir. Çalışmada üç ayrı model kullanılmıştır. Modelde bağımlı değişken olarak yenilenebilir enerji üretimi, bağımsız değişken olarak; GSYİH, ticari açıklık, fosil yakıt tüketimi, finansal gelişme endeksi, patent başvuruları, Ar-Ge harcamaları ve yüksek teknoloji ihracatı değişkenleri kullanılmıştır. Diğer değişkenler her üç modelde de sabitken, teknolojik gelişme göstergeleri olarak alınan bağımsız değişkenler; Ar-Ge harcamaları, patent başvuruları ve yüksek teknoloji ihracatı modellerde ayrı ayrı incelenmiştir. Etkileri daha net görmek ve modeller arasında kıyaslama yapabilmek amacıyla bu yöntem tercih edilmiştir.

Panel veri yöntemleri kullanılarak yapılan analizde ilk aşamada tüm değişkenler için yatay kesit bağımlılığı testi yapılmıştır. Verilerin yatay kesit boyutu zaman boyutundan büyük olduğu için, analizde bu varsayımı karşılayan Pesaran (2004) CD LM1 testi kullanılmıştır. Patent değişkeni hariç diğer bütün seriler yatay kesit bağımlı bulunmuştur. İkinci aşamada Hsiao tarafından 1986 yılında geliştirilen homojenlik testi yapılmıştır ve serilerin heterojen olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu koşullar altında durağanlığın sınanması için yatay kesit bağımlı seriler için Bai ve Ng (2004), patent başvuruları değişkeni için ise Fisher ADF birinci nesil birim kök testi uygulanmıştır. Patent başvuruları değişkeni hariç tüm seriler %5 anlamlılık düzeyinde seviyede durağan I(0) bulunmuştur. Küçük örneklerde eşbütünleşme ilişkisine bakılmaksızın panel OLS kullanılabileceği varsayımıyla, literatürdeki yapılmış çalışmalara dayanarak eşbütünleşme ilişkisi analiz edilmemiştir. Panel OLS yöntemi ile analiz gerçekleştirilmiş, uygun model seçimi için; Hausman, Chow F ve LM (Breusch-Pagan) testleri yapılmış, uygun modelin sabit etkiler modeli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Otokorelasyon ve değişen varyans problemlerini araştırmak için Durbin-Watson ve değiştirilmiş Wald testleri yapılmış, değişen varyans ve otokorelasyon sorunları olduğu tespit edilmiştir. Bu sorunların çözümü için dirençli tahmin sonuçları veren Driscoll-Kraay tahmincileri kullanılarak sabit etkiler modeli sonuçları elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre; fosil

yakıt tüketimi değişkeni birinci ve üçüncü modellerde %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamsız ve negatif katsayılı bulunmuşken, ikinci modelde %10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. İkinci model sonuçlarına göre fosil yakıt tüketimi yenilenebilir enerji üretimini negatif yönde etkilemektedir. Birinci modelde diğer tüm değişkenlerin ise %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Finansal gelişim endeksi değişkeni her üç modelde de yenilenebilir enerji üretimini pozitif yönde etkilemektedir. Birinci modelde; GSYİH, ticari açıklık ve yüksek teknoloji ihracatı değişkenleri yenilenebilir enerji üretimini pozitif yönde etkilemektedir. İkinci modelde GSYİH ve ticari açıklık verileri %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Patent başvuruları değişkeni yenilenebilir enerji üretimini pozitif yönde etkilemektedir. Üçüncü modelde GSYİH değişkeni %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur. Ticari açıklık ve Ar-Ge harcamaları değişkenleri yenilenebilir enerji üretimini pozitif yönde etkilemektedir.

Analiz sonuçları, teknolojik gelişme göstergelerinin yenilenebilir enerji üretimi üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuçların iktisat literatüründe aynı yönde bulgulara ulaşan; Aflaki vd., (2014), Bamati ve Raoofi (2019)'un gelişmiş ülkeler bazındaki sonuçları, Alam ve Murad (2020), Doğan ve Özarslan Doğan (2021), Çoban vd. (2021), Kılınç ve Şahbaz Kılınç (2021) ve Avşar (2023)'ın sonuçlarını desteklediği görülmektedir.

Enerji, ekonomi ve politika gibi alanlar ile yakından ilişkili önemli bir faktördür. Dünyada nüfus artışı ile birlikte artan enerji ihtiyacı, fosil yakıt kaynaklarının zamanla tükenecek olması ve iklim değişikliği ile mücadele edilmesi gerekliliği gibi nedenlerle yenilenebilir enerji üretimi hızla artmaktadır. Üretim artışında teknolojik gelişmelerin önemli etkileri bulunmaktadır. Yenilenebilir enerji teknolojilerindeki gelişmeler; verimlilik artışı sağlamakta, yeni üretim metotları geliştirmekte, kurulum maliyetlerini düşürmekte, dolayısıyla da bu kaynakların dünyada hızla yaygınlaşmasını sağlamaktadır.

Yenilenebilir kaynaklar yüksek kurulum maliyeti gerektirmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sübvansiyonlar verilmesi, kamu tarafından yatırımlar yapılması, özel sektöre kredi açısından kolaylık sağlanması gibi yöntemler ile bu kaynaklara yapılacak yatırımlar artırılmalıdır. Çalışmanın sonuçları doğrultusunda patent başvuruları değişkeninin pozitif etkileri değerlendirildiğinde, bu başvurulardaki artışlar yenilenebilir enerji alanında yapılacak yeniliklerin ticarileşmesini ve yayılmasını hızlandırıcı etki yapacaktır. Bu yayılımı hızlandırmak için bürokratik süreçler basitleştirilmeli, maliyetler düşürülmelidir. Analiz sonucuna göre, yüksek teknoloji ihracatında yaşanacak artışlar da yenilenebilir enerji üretimini artırmaktadır. Bu doğrultuda uluslararası ticaret anlaşmaları ya da ihracat kredileri gibi destek mekanizmaları aracılığı ile yenilenebilir enerji teknolojilerinin ihracatı desteklenerek yerel firmaların uluslararası rekabet gücü artırılmalı ve bu teknolojiler tüm dünyaya yayılmalıdır. Bu teknolojilerin ihracatı ekonomik büyümeye de katkı sağlayacaktır. Çalışmada yenilenebilir enerji üretiminde en çok etkiyi sağlayan teknoloji değişkeni olan Ar-Ge harcamalarına kaynak ayrılması; ulusal ve uluslararası düzeyde bu alanda yapılacak

işbirliklerinin desteklenmesi, yenilebilir enerji kaynakları ile ilgili teknolojilerin gelişmesi ve dolayısıyla da enerji üretiminin artırılması açısından gereklidir.

Kaynakça

- Aflaki, S., Basher, S. A., Masini, A. (2014). Does economic growth matter? Technology-push, demand-pull and endogenous drivers of innovation in the renewable energy industry. *SSRN Electronic Journal*, 1-22.
- Alam, M., Murad, W. (2020). The impacts of economic growth, trade openness and technological progress on renewable energy use in organization for economic cooperation and development countries. *Renewable Energy*, 145, 382-390.
- Avşar, D. (2023). *The Effects of technological developments on renewable energy*. Yüksek Lisans Tezi. Çankaya Üniversitesi.
- Aydınbaş, G., Erdinç, Z. (2022). Vergi gelirlerini etkileyen unsurların tespit edilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 799-817.
- Aydoğan, H. (2022). *Verimlilik, Ar-Ge ve gelir dağılımı eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerine etkileri: R ile panel veri analizi*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Ayrıçay, Y., Türk, V. E. (2014). Finansal oranlar ve firma değeri ilişkisi: BİST’de bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (64), 53-70.
- Bai, J., Ng, S. (2004). A panic attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Baltagi, B., Song, S., Jung, B. (2001). The unbalanced nested error component regression model. *Journal of Econometrics*, 357-381.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data*. Third Edition, United Kingdom: John Wiley Sons Ltd.
- Bamati, N., Raoofi A. (2020). Development level and the impact of technological factor on renewable energy production. *Renewable Energy*. 1-29.
- Barbieri, L. (2006). Panel unit root tests: A review. *Quaderni Del dipartimento di Scienze Economiche E Sociali Università Cattolica*, 1-53.
- Bayrakçı, G. N. (2022). *Türkiye’deki bankaların karlılığını etkileyen faktörlerin panel veri ve lasso regresyon yöntemi ile analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Benson, C. L., Magee, C. L. (2014). On improvement rates for renewable energy technologies: Solar PV, wind turbines, capacitors, and batteries. *Renewable Energy*, 68, 745-751.
- Breusch, T., Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification tests in econometrics, *Review of Economic Studies*, 47, 239-53.
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20/2: 249- 272.
- Çetin, M, Ecevit, E. (2010). Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir panel regresyon analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (2) 2010, 166-182.
- Çoban, M. N., Kangal N., Yeter F., Eroğlu İ. (2021). İnovasyonun yenilenebilir enerji üretimine etkisi: IEA üyesi ülkeler üzerine panel veri analizi. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 21-31.
- Dinh, C. K., Ngo, Q. T., Nguyen, T. T. (2021). Medium-and high-tech export and renewable energy consumption: Non-linear evidence from the Asean countries. *Energies*, 14, 4419.
- Doğan, E., Özarslan Doğan, B. (2021). Finansal gelişme ve inovasyon, Türkiye’de yenilenebilir enerji üretimini artırıyor mu?. *Turkish Studies - Economy*, 16(2), 783-797.
- Driscoll, J., Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent data. *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.

- Dücan, E., Akal, M. (2017). Komşu ülkelerle yapılan dış ticaretin DYY girişleri üzerine etkisi: gelişmekte olan ülkeler için panel veri analiz. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 63-80.
- Ekinci, A., Koçak, Z., Benli, M. (2023). OECD ülkeleri örneğinde Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 12(2), 241-252.
- Emirmahmutoğlu, F., Köse, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28, 870-876.
- Erdinç, Z., Aydınbaş, G. (2022). Ulusal ve uluslararası güvenlik kapsamında savunma harcamalarını etkileyen etmenler: OECD ülkeleri üzerine bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 34, 143-158.
- Gan J., Smith C. T. (2011). Drivers for renewable energy: A comparison among OECD countries. *Biomass and Bioenergy*, 35, 4497-4503.
- Geng, J. B., Ji, Q. (2016). Technological innovation and renewable energy development: Evidence based on patent counts. *Int. J. Environmental Issues*, 15(3), 217-234.
- Göçer, İ. (2013). Seçilmiş OECD ülkelerinde bütçe açıklarının sürdürülebilirliği: yatay kesit bağımlılığı altında panel eş-bütünleşme analizi. *Journal of Yasar University*, 30(8) 5086-5104.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross spectral methods. *Econometrica*, (37).
- Güngör, B. (2021). Post-sosyalist ülkelerde pro-demokratik dönüşüm ve ekonomik kalkınma: Panel ARDL yaklaşımı. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 188-206.
- Hausman, J. (1979). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of panel data*. 2. Baskı. New York, Cambridge University Press.
- Irandoost, M. (2016). The renewable energy-growth nexus with carbon emissions and technological innovation: Evidence from the Nordic countries. *Ecological Indicators*, 69, 118-125.
- IRENA (2013). Renewable energy generation costs in 2012: an overview, international renewable energy agency report. Bonn.
- IRENA (2023). <https://www.irena.org/Publications/2023/Jul/Renewable-energy-statistics-2023>. *Renewable energy agency report*. Erişim Tarihi: 27.02.2024.
- Johnstone, N., Hascic, I., Popp D. (2010). Renewable energy policies and technological innovation: Evidence based on patent counts. *Environmental and Resource Economics*. 45(1), 133-155.
- Kar, M., Taban, S. (2003). Kamu harcama çeşitlerinin ekonomik büyüme üzerine Etkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3), 146-169.
- Karagöl, E. T., Kavaz, İ. (2017). Dünyada ve Türkiye’de yenilenebilir enerji <https://setav.org/assets/uploads/2017/04/YenilenebilirEnerji.pdf>. Erişim Tarihi: 15.05.2024.
- Kaya, G. (2021). *İnternet kullanımına etki eden faktörlerin analizi: Panel kantil regresyon modeli*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Khan, K., Su C. W., Rehman, A. U., Ullah, R. (2022). Is technological innovation a driver of renewable. *Technology in Society*.
- Khezri, M., Heshmati, A., Khodaei, M. (2021). The Role of R&D in the effectiveness of renewable energy determinants: A spatial econometric analysis. *Energy Economics*, 99, 1-10.
- Kılınç, E. C., Şahbaz Kılınç N. (2021). Ar-Ge ve inovasyonun yenilenebilir enerji üretimi üzerindeki etkisi: panel veri analizi. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 5(2), 1087-1105.

- Kızıltan, M., Golovko, A., Yereli, A. B. (2019). Feldstein-Horioka bulmacası: İkinci nesil panel eşbütünleşme analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20 (1), 61-79.
- Maddala, G. S., Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Special Issue*, 6, 631-652.
- Mola, S. E. (2019). *Ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeye etkisi: gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler panel veri analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi.
- Naimoğlu, M., Özbek, S. (2022). İngiltere’de enerji Ar-Ge harcamaları ile enerji tüketimi ilişkisi: yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 10(1), 35-45.
- Nakıpoğlu Özsoy, F., Özpolat A. (2020). Yenilenebilir enerji ve istihdam ilişkisi: Bootstrap Granger nedensellik analizi. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 4(2), 263-280.
- Özdemir, Y. E., Yavuz, M. (2021). Yenilenebilir enerjide teknoloji analizi. *European Journal of Science and Technology Special Issue*, 29, 138-143.
- Özşahin, Ş., Mucuk, M., Gerçekler, M. (2016). Yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: BRICS-T ülkeleri üzerine panel ARDL analizi. *Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi*. 24-26 Ağustos 2016, 111-130.
- Pazarlıoğlu, V., Gürler, Ö.K. (2007). Telekomünikasyon yatırımları ve ekonomik büyüme: Panel veri yaklaşımı. *Finans, Politik-Ekonomik Yorumlar*, 44(508), 35-43.
- Pehlivan, A. (2023). *Terörizm ile yolsuzluk arasındaki ilişki: MENA ülkeleri üzerine panel veri analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, 435.
- Popp, D., Hascic I., Medhi N. (2011). Technology and the diffusion of renewable energy. *Energy Economics*, 33, 648-662.
- Sağlam, M. (2021). *İş yapabilmeye kolaylığının dış ticaret üzerine etkisi: Seçili ülkeler üzerine bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi.
- Saraçoğlu, B. (2011). *Ekonometriye giriş*. Efil Yayınevi. 1. Basım, Ekim 2011.
- Stock, J. H., Watson, M. W. (2007). *Introduction to econometrics*. Pearson Education.
- Şahin, M. (2021). *Çok boyutlu heterojen panel veri modelleri: Başarı sıralamaları üzerine boyut perspektifi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Şenoğlu, G., Erden Topal, Y. E., Gürsoy Haksevenler, B. H. (2022). Yenilenebilir enerji kullanımı ve artırılmasına ilişkin politika önerileri: İstanbul örneği. *İdealkent*, 35(13), 171-196.
- Sertçelik, Ş. (2022). *Panel ikili nitel tercih modelleri ile BİST imalat sanayindeki işletmelerin büyüme performansını etkileyen faktörlerin analizi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Toda, Y. H., Yamamoto, T., (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*. 66, 225-250.
- Turgut, E., Uçan, O. (2019). Yolsuzluğun vergi oranları ile olan ilişkisinin OECD ülkeleri örneğinde incelenmesi. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 1-17.
- Türkmen, S., Ağır, H., Günay, E. (2019). Seçilmiş OECD ülkelerinde Ar-Ge ve ekonomik büyüme: Panel eşbütünleşme yaklaşımından yeni kanıtlar. *Bilgi Ekonomisi Ve Yönetimi Dergisi*, 14(2), 89-101.
- Varol, T. (2019). *Panel birim kök testleriyle cari işlemler dengesi yakınsamasının sınanması: OECD ülkeleri*. Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi.

- Yalçınkaya, Ö. (2016). G-20 Ülkelerinde satın alma gücü paritesi teorisinin geçerliliği: Panel birim kök testinden kanıtlar (1994:Q1-2015:Q4). *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 145-162.
- Yazici, B. E. (2017). *Panel zaman serilerinde yeni yaklaşımların karşılaştırmalı analizi ve bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2012). *Panel veri ekonometrisi*. Beta Yayınevi.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2013). *İleri panel veri analizi stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2016). *Panel veri ekonometrisi*. İstanbul, Beta Yayınevi.
- Zheng, S., Yang, J., Yu, S. (2021). How renewable energy technological innovation promotes renewable power generation: evidence from China's provincial panel data. *Renewable Energy*. 177, 1394-1407.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 15.06.2024 Kabul/Accepted: 11.07.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 285-301.

SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİNDE LİSANSÜSTÜ EĞİTİME DEVAM EDEN ÖĞRENCİLERİN AKADEMİK OKURYAZARLIĞINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ

Serap Nur DUMANⁱ, Seda ÖNGERⁱⁱ

Öz

Bu araştırmada sosyal bilgiler eğitiminde, lisansüstü eğitim gören öğrencilerin akademik okuryazarlık hakkında görüşlerinin ortaya çıkartılması amaçlanmıştır. Bu araştırma nitel araştırma deseninde planlanmış bir durum çalışmasıdır. Araştırmanın çalışma grubunu sosyal bilgiler eğitimi alanında lisansüstü eğitim gören 12 öğrenci oluşturmuştur. Çalışma grubu belirlenirken ölçüt örneklem kullanılmıştır. Nitel araştırmanın doğasına uygun olarak bu araştırmanın verilerinin toplanmasında görüşmelerden yararlanılmıştır. Görüşmelerin analizinde içerik analizi kullanılmış ve MAXQDA veri analiz programından yararlanılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre; sosyal bilgiler eğitimi alanında eğitim gören öğrenciler lisansüstü eğitim yapma nedenlerinin mesleki gelişimlerine destek olmak, kendilerini geliştirmek olarak ifade etmişlerdir. Öğrenciler akademik okuryazarlığı bilimsel metinleri anlayabilme ve yorumlayabilme olarak açıklamışlardır. Öte yandan lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa en büyük katkısının düşünme becerilerini geliştirme noktasında olmuştur. Lisansüstü eğitim alan öğrencilere göre, lisansüstü eğitim sürecinde en sık karşılaşılan durum dil sorunudur. Diğer yandan, öğrencilerin teorik bilgileri paylaşma ve uygulama noktasındaki eksiklikler diğer sorunlardan birkaçıdır. Son olarak, lisansüstü eğitim sürecinde teknolojik araçlardan yararlanılması ve maddi desteklerin olması bulgusuna ulaşılmıştır. Araştırmada elde edilen sözü edilen sonuçlar doğrultusunda, öğrencilerin lisansüstü eğitim süreçlerinde akademik okuryazarlık konusunda farkındalıklarını artırmaya yönelik ders dışı etkinlikler yapılabilir.

Anahtar Kelimeler: Akademik Okuryazarlık, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Nitel Araştırma.

An Examination of the Views of Postgraduate Students on Academic Literacy in Social Studies Education

Abstract

In this study, it is aimed to reveal the views of postgraduate students in social studies education about academic literacy. This research is a case study planned in qualitative research design. The study group of the research consisted of 12 postgraduate students in the field of social studies education. Criterion sampling was used to determine the study group. Given the nature of qualitative research, interviews were used to collect the data for this study. Content analysis was used to analyze the interviews and MAXQDA data analysis software was used. According to the findings of the study, students studying in the field of social studies education stated that the reasons for doing postgraduate education were to support their professional development and to improve themselves. Students explained academic literacy as being able to understand and interpret scientific texts. On the other hand, the biggest

ⁱ Doçent Doktor, Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, e-posta: serapnurduman@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4535-2144.

ⁱⁱ Doktor Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, e-posta: seda.onger@usak.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4910-6135.

contribution of postgraduate education to academic literacy was to improve thinking skills. According to postgraduate students, the most common problem encountered during postgraduate education is the language problem. In other respects, students' lack of sharing and applying theoretical knowledge are some of the other problems. Finally, it was found that technological tools should be used in the postgraduate education process and financial support should be available. In line with the mentioned results obtained in the research, extracurricular activities can be carried out to increase students' awareness of academic literacy in postgraduate education processes.

Keywords: *Academic Literacy, Social Studies Education, Qualitative Research.*

Structured Abstract

Demir & Deniz (2020) define academic literacy as a process that includes reading, writing, language skills and high-level mental processes and includes research, discovery and creation with scientific methods. Academic literacy also includes developing individuals' ability to understand their environment, acquire knowledge and solve problems. The main aim of this research is to determine the level of academic literacy of students continuing their postgraduate education in social studies education. For this purpose, it was determined to reveal the level of academic literacy skills of the participants in the process of postgraduate education in social studies education.

This study used the case study research model, which is a qualitative research model that focuses on core issues to conduct in-depth research. Case study is a structured research process to characterize a situation by defining the boundaries of individuals and events (Yıldırım & Şimşek, 2013). The criterion sampling model requires the use of criteria that allow the determination of the most appropriate sample group for the purpose of the research in according to this model (Patton, 2014, p. 238). The data of the study were obtained through individual interviews with volunteer participants. The interview form prepared by the researchers was used in the interviews. In this study, content analysis, which is one of the types of analysis, and MAXQDA data analysis software were used to analyze the data.

According to the findings of the study, the fact that social studies is an interdisciplinary course and has a scope that is affected by current developments is an important point for students. In this context, it is understood that social studies teachers who receive postgraduate education in social studies want to improve themselves, increase their professional development in order to be aware of current changes in their field and prefer to do postgraduate education. One of the other findings was that some of the participants who received postgraduate education defined the concept of academic literacy as accessing the right source. On the other hand, the concept of academic literacy was defined as the ability to conduct research by postgraduate students. Emphasizing that academic literacy is an inclusive concept, some postgraduate students believe that the ability to complete research from start to finish is directly related to academic literacy. According to the participants, one of the important parts of academic literacy is to have a good knowledge of methodology and social studies postgraduate education programs have a positive effect on them in this respect. Additionally, students learn how to access databases, access the right source, save the source and work on it during their master's or doctoral education. This situation shows that postgraduate education contributes to academic literacy in terms of teaching how and where to access important resources. According to the postgraduate students, one of the most common issues when following a research process in a master's or doctoral program is related to language problems. Access to scientific publications in a foreign language was one of the difficulties for graduate students. Foreign journals, foreign databases, foreign theses while doing research assignments or producing scientific publications include research experiences in which the participants have both individual experiences and learnt with the help of each other. According to the majority of the participants, the other problem is how to reflect the theoretical knowledge learnt into practice. According to the students, one of the most difficult situations is that theoretical information about scientific processes such as designing, implementing, and maintaining research is usually shared in the process and not practiced. It is therefore important to include a practical course on how to write an article, how to write a thesis proposal or how to acquire the language of academic writing in the process of writing scientific publications. According to other views of the participants, there are master's and doctoral students who know research methods but cannot apply them, who understand scientific publications but cannot produce them. The following suggestions can be made in line with the mentioned results obtained in the research: Studies can be conducted on academic literacy and social

studies education by using different research methods. Extracurricular activities can be carried out to increase the awareness of postgraduate students about academic literacy in postgraduate education processes.

Giriş

Okuryazarlık kavramı her dönemde eğitim alanında dikkat çeken önemli kavramlardan biri olmuştur. Nitekim, The Sustainable Development Goals Report (2016), sürdürülebilir kalkınma amaçları 4'te kaliteli eğitimin hem temel becerilerin hem de üst düzey düşünme becerilerinden okuryazarlık ve aritmetik becerileri gibi becerilerin geliştirmesi ve öğrenenlerin kaliteli eğitim sayesinde yaşam boyu bu becerileri kullanabilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, geliştirilmesi gereken becerilerden birisi de akademik okuryazarlık becerisidir. Li (2022) akademik okuryazarlığın geliştirilmesi bilginin oluşturulması, aktarılması, etkili iletişimi sağlaması ve değişimin kolaylaştırılmasında önemli görüldüğünü belirtmiştir. Demir & Deniz (2020)'e göre akademik okuryazarlık okuma, yazma, dil becerisini ve üst düzey zihinsel süreçleri kullanmayı içerir. Dolayısıyla, akademik okuryazarlık bilimsel yöntemler dahilinde bir araştırma, keşif ve yaratma sürecidir. Bu süreç, bireylerin çevresini anlama, bilgiyi kavrama, problem çözme becerilerini geliştirmeyi içerir.

Yükseköğretim düzeyinde akademik okuryazarlık becerisi hem lisans hem de lisansüstü eğitim süreçlerinde önemli bir yere sahiptir. Jordaan & Moonsamy (2015), yükseköğretimde öğrenenlerin akademik okuryazarlık becerilerinin akademik başarı ve sınav başarısında önemli bir gösterge olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu anlamda, yükseköğretimde bilişsel ve üstbilişsel farkındalığı geliştirmek için akademik okuryazarlığın öğretilmesi son derece önemlidir. Bu açıdan, Papashane & Hlalele (2014) akademik okuryazarlığın yükseköğretimde kalıcı öğrenme ortamlarının geliştirilmesinde önemli bir bilişsel uyarıcı olarak hizmet ettiğini ifade etmişlerdir. Murray & Nallaya (2016)'ya göre, öğrenenlerin mezun olmadan önce iş hayatına hazır olmaları için eğitim süreçlerinde kendi alanlarına yönelik akademik okuryazarlık yetkinliklerini kazanmaları elzemdir. Fakat yükseköğretimde akademik okuryazarlık belirli sınırlar içinde kalmaktadır. Özellikle akademik okuryazarlık konusunda öğrenenlerin ihtiyaçlarına yönelik yanlış inançlar, bu konuda farkındalığın olmaması akademik okuryazarlığın gelişimi noktasında önemli engellerdendir (Wingate, 2018). Bundan hareketle, özellikle lisansüstü eğitim gören öğrencilerin akademik okuryazarlık becerilerini ele alma noktasında çeşitli çalışmalara ihtiyaç vardır.

Bu araştırmanın temel amacı, sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitime devam eden öğrencilerin akademik okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesidir. Bu amaçla, sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim sürecinde bulunan öğrencilerin akademik okuryazarlık hakkında görüşlerini ortaya koymak amacıyla belirlenen araştırmanın alt problemleri şunlardır:

1. Sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim gören öğrencilerin lisansüstü eğitimi seçme nedenleri nelerdir?
2. Sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim gören öğrenciler akademik okuryazarlığı nasıl tanımlamaktadır?

3. Sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim gören öğrencilere göre, lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa katkısı nelerdir?
4. Sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim gören öğrencilere göre, öğrencilerin bilimsel araştırma sürecinde yaşadığı deneyimler nelerdir?
5. Sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim gören öğrencilerinin lisansüstü eğitime ilişkin önerileri nelerdir?

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu araştırma, durum çalışması araştırma modelinde gerçekleştirilmiştir. Durum çalışması, derinlemesine araştırmak istenilen temel konulara odaklanan nitel araştırma desenlerinden biridir. Durum çalışmasıyla gerçekleştirilen araştırmalarda sınırları belirlenmiş bir kişi, olay da konu temel durum olarak ele alınmakta ve bu durumu tanımlamaya yönelik araştırma süreci yapılandırılmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Bu kapsamda araştırmada ele alınan temel durum; sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim alan öğrencilerin akademik okuryazarlık durumlarıdır. Bu duruma yönelik ayrıntılı bilgi etmek için tasarlanan araştırmada sosyal bilgiler eğitiminde yüksek lisans veya doktora yapan öğrencilerden veri toplanmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmada kullanılan örneklem modeli ölçüt örnekleme modeli olmuştur. Ölçüt örnekleme modeli, araştırma modeline uygun olarak araştırmanın amacına yönelik en uygun örneklem grubunu belirlemeyi sağlayan ölçütlerin işe koşulmasını gerektirmektedir. Bu sayede ölçütleri taşıyan veri kaynaklarını araştırmaya dahil etmek amaçlanmaktadır (Patton, 2014). Sosyal bilgiler eğitiminde lisansüstü eğitim alan öğrencilerin akademik okuryazarlık durumlarını incelemek amacıyla araştırmada belirlenen temel ölçüt ise; sosyal bilgiler yüksek lisans veya doktora eğitiminde aktif öğrenci olmaktır. Bu ölçütü taşıyan 12 lisansüstü öğrenci araştırmaya gönüllü olarak katılım göstermiştir. Öğrencilerden yedisi yüksek lisans, beşi doktora eğitimine devam etmektedir. Lisansüstü eğitiminde ders döneminde olanların sayısı ile tez döneminde olanların sayısı eşittir. Benzer şekilde araştırmadaki kadın ve erkek katılımcıların sayısı da eşittir. Araştırmada yer alan lisansüstü öğrencilere ait bilgiler ve alıntılar sunularken her katılımcı kodlanmış ve çalışmada bu şekilde sunulmuştur. Örneğin; K1, Katılımcı-1 anlamına gelen yüksek lisans ders dönemindeki erkek katılımcıyı temsil etmektedir. Bu şekilde her katılımcıya ait ayrıntılı bilgiler Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Araştırmaya örnekleme ilişkin betimsel bilgiler

Katılımcı	Cinsiyet	Eğitim Türü	Eğitim Durumu
K1	Erkek	Yüksek Lisans	Ders Dönemi
K2	Erkek	Doktora	Tez Dönemi
K3	Kadın	Doktora	Tez Dönemi
K4	Kadın	Doktora	Ders Dönemi
K5	Erkek	Yüksek Lisans	Ders Dönemi
K6	Erkek	Doktora	Tez Dönemi
K7	Kadın	Yüksek Lisans	Ders Dönemi
K8	Kadın	Yüksek Lisans	Tez Dönemi
K9	Erkek	Yüksek Lisans	Tez Dönemi
K10	Kadın	Yüksek Lisans	Tez Dönemi
K11	Erkek	Yüksek Lisans	Ders Dönemi
K12	Kadın	Doktora	Ders Dönemi

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri katılımcılarla gerçekleştirilen bireysel görüşmeler ile elde edilmiştir. Görüşmelerde, araştırmacılar tarafından görüşme formu kullanılmıştır. Kullanılan görüşme formu; katılımcı bilgileri ve araştırma sorularını içeren iki bölümden oluşmaktadır. Katılımcı bilgileri başlığında; cinsiyet, eğitim türü ve eğitim durumuna ait bilgilere yer verilmiş; araştırma soruları başlığında ise 7 açık uçlu soru hazırlanmıştır. Görüşme formunun hazırlanmasında; görüşme kılavuzu yaklaşımından yararlanılmıştır (Patton, 2014; Yıldırım & Şimşek, 2013). Görüşme formu hazırlandıktan sonra, sosyal bilgiler eğitimi alan uzmanı olan üç uzmandan görüş alınmış ve görüşme formunda düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Toplanması

Katılımcılarla gerçekleştirilen bireysel görüşmeler telefonla veya çevrimiçi uygulamalar (Zoom) aracılığıyla, katılımcının uygun gördüğü gün ve saatte, önceden randevu alınarak tamamlanmıştır. Görüşmeler esnasında katılımcının izniyle katılımcıların verdikleri cevaplar kayıt altına alınmıştır. Görüşmeler araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Her görüşme ortalama 40 dakika sürmüştür ve görüşmelerin tamamı bir ay içinde tamamlanmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen verilerin analizinde içerik analizinden faydalanılmıştır. İçerik analizine başlamadan önce veriler, araştırmacılar tarafından analize hazırlanmıştır. Bu süreçte önce kayıt altına alınan görüşmeler, metne aktarılmış ve verilerin doğruluğu kontrol edilmiştir. Daha sonra her görüşmeye ait veri seti, araştırmacılar tarafından birkaç defa okunmuş ve içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi sürecinde kodlama yapılarak ilk olarak kodlar belirlenmiş, kodlardan temalara ulaşılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Veri toplama sürecinde açık uçlu sorulardan yararlanıldığı için kodlama sürecinde, verilerden yola çıkarak kodlama yapılmıştır (Strauss ve Corbin, 1990'den akt. Yıldırım & Şimşek, 2013). Kod ve tema

ilişkinde ait görsellerin hazırlanmasında MAXQDA programından yararlanılmıştır. Kodlamalar sunulurken, örnek alıntılara yer verilmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğini sağlamak amacıyla her aşama her iki araştırmacı tarafından eş zamanlı kontrol edilmiş ve detaylı raporlama yapılarak sunulmuştur. Araştırmada, veri toplama aracının düzenlenmesinde araştırmada yer almayan alan uzmanlarından görüş alınmıştır. Bunun yanında veri toplama süreci kayıt altında tamamlanmış ve analiz esnasında araştırmacılar tarafından tekrar tekrar dinlenmiştir. Veri analizinde her iki araştırmacı arasında kodlayıcılar arası uyum hesaplanmış ve uyum düzeyi %88 bulunmuştur (Creswell, 2017; Miles & Huberman, 2015).

Etik İzin

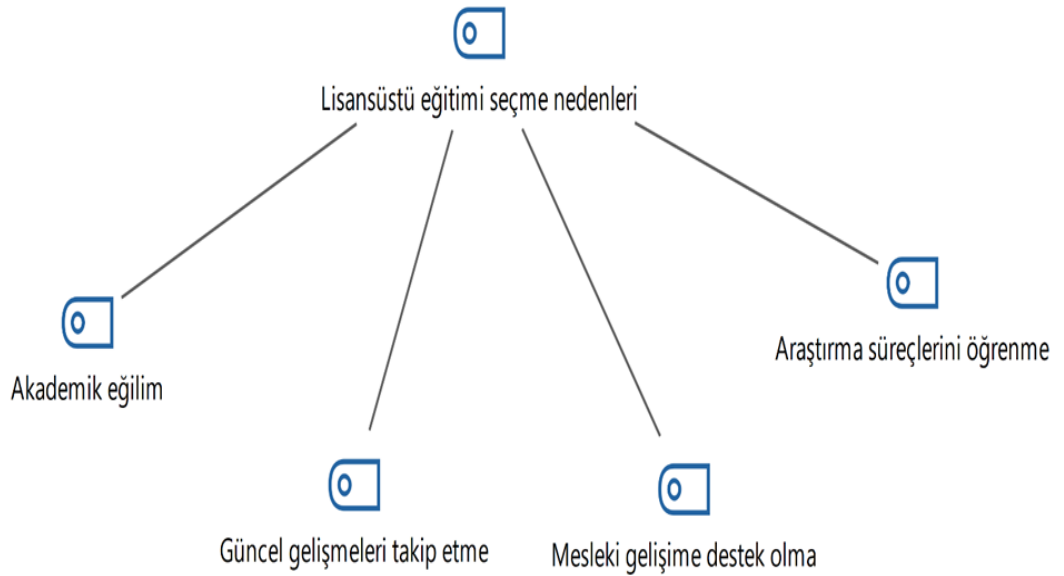
Bu araştırmanın etik kurul izni, Uşak Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun E-89784354-050.99-198977 sayılı, 11.03.2024 tarihli, karar konulu resmi yazılı kararı ile alınmıştır.

Bulgular

Araştırmada elde edilen verilerin içerik analizi sonucunda beş temaya ulaşılmıştır. Her tema altında yer alan ilişkili kodlar ayrı ayrı sunulmuştur.

Lisansüstü eğitimi seçme nedenleri

Lisansüstü eğitim yapan öğrencilerin görüşlerine dayalı olarak ortaya çıkan temalardan ilki lisansüstü eğitimi seçme nedenleri teması olarak Şekil 1'de sunulmaktadır.

Şekil 1. Lisansüstü eğitimi seçme nedenleri teması altında ortaya çıkan kodlar

Araştırmada yer alan yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin lisansüstü eğitim yapmaya nasıl karar verdiklerine ilişkin verdikleri yanıtlara dayalı olarak oluşturulan temada bulgular dört kod altında yer almaktadır. Bu kodlar; mesleki gelişime destek olma (n=4), güncel gelişmeleri takip etme (n=4), akademik eğilim (n=3) ve araştırma süreçlerini öğrenme (n=3) şeklindedir. Kodlar içinde katılımcıların genellikle mesleki gelişimlerine ve alanlarını yakından tanımaya yönelik cevap vermeleri sonucunda iki kod öne çıkmaktadır. Katılımcılar içinde sosyal bilgiler öğretmeni olarak görev yapan öğrencilerin olması bu kodlarla ilişkilidir. Özellikle sosyal bilgiler alanının disiplinler arası bir ders olması ve güncel gelişmelerden etkilenen bir kapsamının olması öğretmenler için önemli bir noktadır. Bu anlamda sosyal bilgiler öğretmenlerinin kendilerini geliştirmek, alanlarına yönelik güncel değişimlerden haberdar olmak amacıyla mesleki gelişimlerini artırmak istedikleri ve yüksek lisans yapmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu kodlarla ilişkili örnek alıntılardan bazıları aşağıda sunulmuştur.

“Sosyal bilgiler çok dinamik bir yapı, çok kültürlü bir ders. Dersteki konular, güncel gelişmeler, program değişiklikleri her şeyi takip etmek anlamak zor oluyor. Yüksek lisanstaki derslerde bu gelişmeleri, güncel bilgiyi konuşabiliyoruz, daha rahat takip edebiliyorum. Öğretmen olarak bana çok katkısı oluyor, mesleğime, alanıma çok faydalı diye düşünüyorum.” (K1)

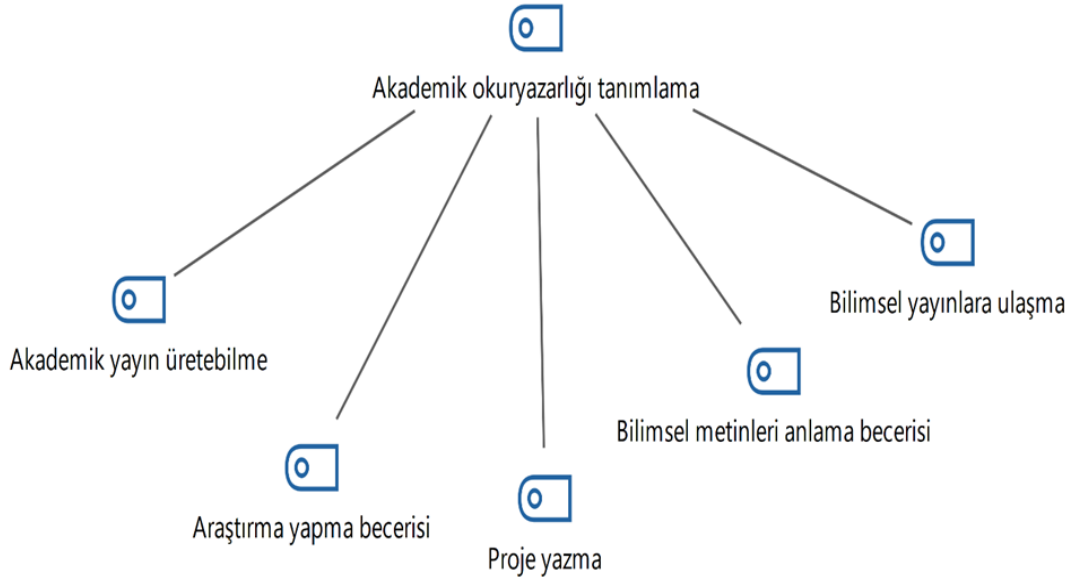
“Program içinde yeni yöntemler olabiliyor, yeni uygulamalar, yeni kazanımlar. Bunları nasıl anlamam lazım, nasıl derse yansıtmam lazım. Bu noktada hocaların çok katkısı olduğunu düşünüyorum. Alanımla ilgili kendimi yetiştirmeme fırsat sağlıyor. Lisans eğitimiyle bunları yapmak biraz zor açıkçası.” (K7)

Bu tema altında yer alan diğer kodlara baktığımızda özellikle öğretmen olarak görev yapmayı düşünmeyen ve akademisyen olmayı isteyen katılımcılar, lisansüstü eğitimi akademiye başlangıç olarak değerlendirdikleri söylenebilir. Bu anlamda akademik beceriler edinme, bilimsel yayın üretme ve araştırma yapma isteğiyle lisansüstü eğitimi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yönde görüş belirten bazı katılımcılardan sunulan örnek alıntılar aşağıdadır.

“Akademisyen olmak istiyorum aslında ama ne yapmam gerektiğini henüz bilmiyorum. Bu süreci tanımak için aslında yüksek lisans yapmak istedim. Lisansüstü eğitimi deneyimlemek, tez yazmak, bilimsel yayınları okumak, nasıl bir araştırma yapıldığını öğrenmek için başvurduğum diyebilirim.” (K3)

Akademik okuryazarlığı tanımlama

Lisansüstü eğitim yapan öğrencilerin görüşlerine dayalı olarak ortaya çıkan temalardan diğeri akademik okuryazarlığı tanımlama teması olarak Şekil 2’de sunulmaktadır.

Şekil 2. Akademik okuryazarlığı tanımlama teması altında ortaya çıkan kodlar

Araştırmada görüş belirten katılımcıların akademik okuryazarlık ifadesini nasıl tanımladıklarına ilişkin verdikleri cevaplara dayalı olarak elde edilen bulgular beş kod altında toplanmıştır. Bu kodlar sırasıyla; bilimsel metinleri anlama becerisi (n=5), bilimsel yayınlara ulaşma (n=4), araştırma yapma becerisi (n=3), akademik yayın üretebilme (n=2) ve proje yazma (n=2) şeklindedir. Ortaya çıkan kodlar birlikte incelendiğinde, lisansüstü eğitime devam eden katılımcıların aldıkları yüksek lisans ve doktora eğitimlerinde edindikleri deneyime dayalı olarak akademik okuryazarlığı genellikle bilimsel metinleri anlamayla ilişkilendirdikleri görülmüştür. Katılımcılara göre; sosyal bilgiler alanında yapılan bilimsel makale, lisansüstü tez, bilimsel kitap gibi yayınları okumak ve anlamak beceri gerektirmektedir. Özellikle alana özgü bilimsel terimleri bilmenin, bilimsel yöntemleri tanımanın, bulguların nasıl yorumlanabileceğini anlamanın yolu akademik okuryazarlık kavramından geçmektedir. Hem bilimsel yayınlara nasıl erişim sağlanacağını öğrenmek hem de bu yayınları anlamak ve yayınlardaki bilgileri uygulayabilmek için akademik okuryazar olmak önemli görülmektedir. Bu bağlamda görüş belirten katılımcılardan sunulan bazı alıntılar aşağıdaki gibidir.

“Akademik okuryazarlık demek akademik yayınlardaki bilgiyi edinebilmek demek aslında. Bilimsel yayınları anlamak, öğrenmek, ne anlatılmak istendiğini doğru yorumlayabilmek demek. Bu anlamda akademik okuryazarlığı bilimsel tezleri, çalışmalarını anlamakla ilişkili görüyorum.” (K2)

“Yani bir makale bulduğumda ne anlatıldığını anlayabiliyor muyum, sonuçlarını anlayabiliyor muyum, bilimsel yöntemi bana bir şey ifade ediyor mu? Akademik okuryazarlık bence bu demek.” (K11)

Akademik okuryazarlıkla ilişkili olarak katılımcıların görüşlerinde öne çıkan diğer bir kod, bilimsel yayınlara nasıl erişim sağlanabileceğine yönelik olmuştur. Lisansüstü eğitimde yer alan katılımcılardan bazıları akademik okuryazarlık kavramını doğru kaynağa ulaşmak olarak tanımlamıştır. Diğer taraftan akademik okuryazarlık, araştırma yapma becerisiyle

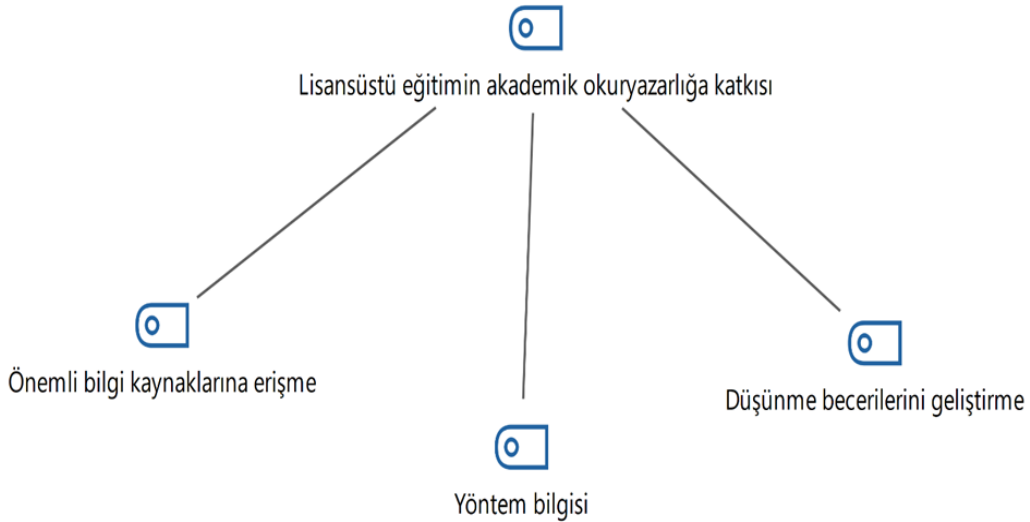
ilişkili olarak tanımlanmıştır. Akademik okuryazarlığın kapsayıcı bir kavram olduğunu vurgulayan bazı katılımcılar, bir araştırmayı başından sonuna tamamlama becerisini akademik okuryazarlıkla doğrudan ilişkili düşünmektedirler. Bu kodlara yönelik örnek bazı alıntılar da aşağıda sunulmuştur.

“Akademik okuryazarlık bence nasıl literatür taraması yapmalıyız, bilgiye nasıl ulaşmalıyız, bilimsel yayına erişimi nasıl sağlarız. Bu demek.” (K12)

“Tezlere bakınca özellikle yöntemleri çok karmaşık geliyor. Bir araştırmayı tasarlamak bir araştırma için veri toplamak, analiz etmek ve bunu raporlamak gerçekten akademik okuryazar olmayı gerektiriyor. Bu yüzden akademik okuryazarlığı daha çok araştırma yapmak olarak ifade edebilirim” (K5)

Lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa katkısı

Lisansüstü eğitim yapan öğrencilerin görüşlerine dayalı olarak ortaya çıkan temalardan üçüncüsü lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa katkısı teması olarak Şekil 3'te sunulmaktadır.

Şekil 3. Lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa katkısı teması altında ortaya çıkan kodlar

Araştırmada yer alan katılımcıların lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa yönelik katkısı hakkındaki görüşleri değerlendirildiğinde üç koda ulaşılmıştır. Bu kodlar; düşünme becerilerini geliştirme (n=4), önemli bilgi kaynaklarına erişme (n=3), yöntem bilgisi (n=3) şeklindedir. Katılımcılara göre lisansüstü eğitim sürecinde derslerde yapılan yayın inceleme, yayın üretme, bilimsel tartışma süreçleri öğrencilerin akademik okuryazarlık düzeylerini artıran önemli noktalardan biridir. Özellikle analitik düşünme, eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme gibi düşünme becerilerini geliştirmek, lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa en değerli katkısı olarak görülmektedir. Bu kapsamda ele alınan örnek ifadelerden bazı alıntılar aşağıda yer almaktadır.

“Şöyle hocam; mesela tez inceliyoruz ya da makale bakıyoruz. Yöntemi nasıl yazılmış, konu nasıl özetlenmiş ya da işte hangi kaynaklara ulaşmışlar gibi. Bunu yaparken ben

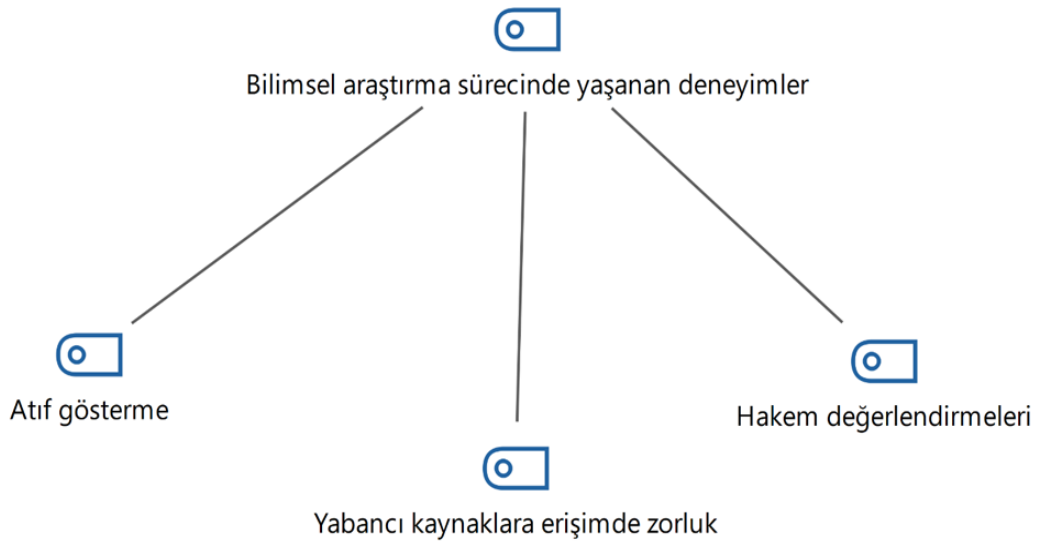
olsaydım ne yapardım, daha iyi ne yapardık, farklı yönden çalışmayı nasıl destekledik. Bunu konuşuyoruz ve bu durum benim olaya bakış açımı etkiliyor, düşünmemi yorumlamamı daha iyi daha güçlü yapıyor. Ben ödev yazarken neye dikkat edeceğimi biliyorum, aynı hatayı yapmamaya çalışıyorum, daha akademik olmaya çalışıyorum aslında akademik okuryazar olarak daha iyi oluyorum.” (K5)

Bu tema altında yer alan diğer kodu değerlendirdiğimizde ise; lisansüstü eğitimin öğrencilere nitel ve nicel yöntemler olmak üzere araştırma modelleri hakkında önemli katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Katılımcılara göre akademik okuryazarlığın önemli parçalarından biri iyi bir yöntem bilgisine sahip olmaktır ve sosyal bilgiler lisansüstü eğitim programlarında bu yönüyle kendilerine olumlu etki etmektedir. Diğer taraftan öğrenciler, yüksek lisans veya doktora eğitimi sürecinde veri tabanlarına erişim sağlamayı, doğru kaynağa ulaşmayı, kaynağı kaydetmeyi ve üzerinde çalışabilmeyi öğrenmektedir. Bu durum lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa yönelik önemli kaynaklara nasıl ve nereden erişim sağlanabileceğini öğretme anlamında katkısı olduğunu göstermektedir. Bu kodla ilişkili örnek alıntı aşağıda sunulmuştur.

“Yüksek lisanstayken önce Google Akademiye bakıyordum, bir şey mi bakacağım hemen Google. Sonra öğrendik ki aslında akademik başka yerler var. Web of Science mesela, inanılmaz bir yer. Erişimini, dosya kaydetmeyi, nasıl tarama yapılacağını öğrendikten sonra bilimsel makaleye ulaşmak yormamaya başladı. Stressiz sıkıntısız indiriyorum artık kütüphaneden. Bu basit bir şey ama bilmeyen için önemli. O yüzden bence akademik okuryazarlık bağlamında katkısı bu şekilde.” (K6)

Bilimsel araştırma sürecinde yaşanan deneyimler

Lisansüstü eğitim yapan öğrencilerin görüşlerine dayalı olarak ortaya çıkan temalardan biri de bilimsel araştırma sürecinde yaşanan deneyimler teması olarak Şekil 4’te sunulmaktadır.

Şekil 4. Bilimsel araştırma sürecinde yaşanan deneyimler teması altında ortaya çıkan kodlar

Araştırmada yer alan katılımcıların görüşleriyle ortaya çıkan bu tema altında üç koda ulaşılmıştır. Bu kodlar; yabancı kaynaklara erişimde zorluk (n=5), atıf gösterme (n=4) ve hakem değerlendirmeleri (n=3) şeklindedir. Lisansüstü eğitim alan öğrencilere göre yüksek lisans veya doktora sürecinde bir araştırma süreci takip ederken en sık karşılaşılan durum dil sorunuyla ilgilidir. Yabancı dilde bilimsel yayınlara erişim sağlamak katılımcıların en zorladığı alanlardan biri olmuştur. Araştırma ödevi yaparken ya da bilimsel yayın üretirken yabancı dergiler, yabancı veri tabanları, yabancı tezler katılımcılar hem bireysel deneyim yaşadığı hem de birbirinden yardım alarak öğrendiği araştırma deneyimlerini içermektedir. Bu kodla ilişkili örnek alıntılardan bazıları aşağıda yer almaktadır.

“İngilizcem çok iyi olmadığı için dönemin başında çok zorlandığımı hatırlıyorum hocam. Çünkü bir konu verdi hoca, uygulama örneklerine bakmamız araştırmamız için ama yapamadım yani. Birkaç benzer ödev buldum, oradaki kaynaklara baktım, böyle kaynağın kendisine erişemediğim için bilgiler de çok doğru olmadı. Sonraları öğrendim tabii hatta kütüphaneyi kullanmaya başladım yabancı tezler için ama o dönem zor ve stresliydi.” (K11)

“Ben genelde ücretli dergilere erişiyordum hocam aslında onları indirebileceğim okuyabileceğim uygulamalar, yerler varmış ama bilmeyince tabii zor oluyor. Grup çalışması yaptığımızda diğer arkadaşımın öğrendiğim ücretsiz makaleyi nasıl indireceğimi. İlk bilimsel ödevlerde ilk araştırmalarda bu deneyimler oluyor galiba.” (K4)

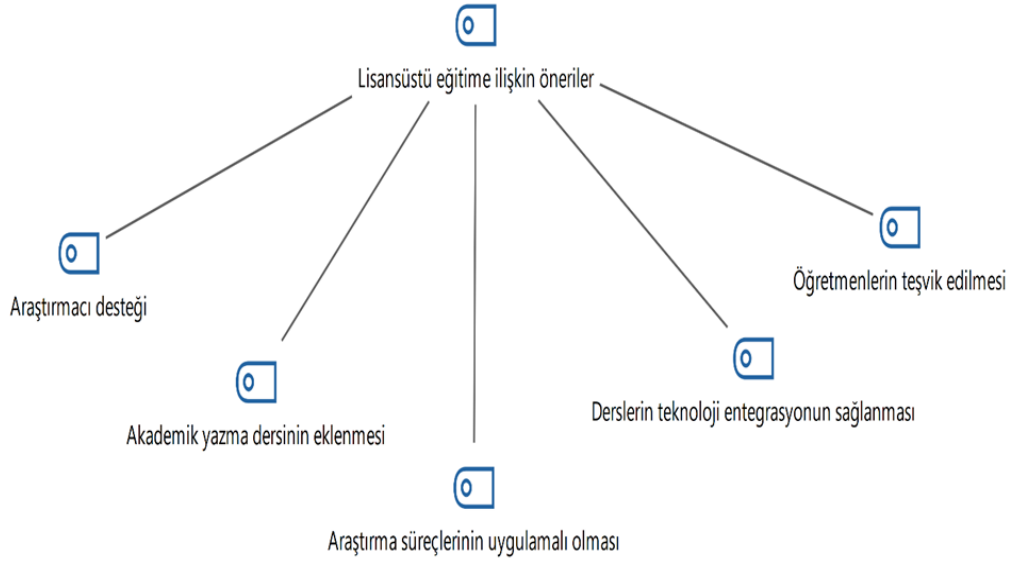
Ortaya çıkan diğer kodlar ise atıf gösterme ve hakem değerlendirmeleri kodlarıdır. Bu kodlar altında yer alan ifadeler ele alındığında; sosyal bilgiler alanında lisansüstü eğitim yapan öğrencilerin özellikle kaynak gösterme ve atıfta bulunma sürecinde deneyim kazandıkları anlaşılmaktadır. Katılımcılar derslerde yapılan araştırma çalışmalarında sıklıkla atıfları doğru göstermekle ilgili olumsuz deneyim yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bunun yanında bilimsel yayın sürecinde bildiri ya da makale üreten bazı katılımcılar, değerlendirme süreçlerinde hakemlerle yaşadıkları deneyimlerden bahsetmişlerdir. Bu kodlara ilişkin sunulan örnek alıntılar aşağıdadır.

“İlk makale deneyimimde çok zorlandım hocam. Yani bilimsel yazmak konusunda, alıntıları doğru yapmak konusunda, mesela derginin şablonuna göre hazırlamakta çok uğraşmışım ve editörden hemen düzeltme gelmişti atıfları düzenlememiz için. Birkaç kere dosya yüklediğimi hatırlıyorum. Sonra hakeme gittikten sonra bana çok sert gelen eleştiriler olmuştu ve gerçekten can sıkıcıydı. Hocayla düzeltmeleri beraber yapmıştık ama çok karmaşıktı bence. Süreç tamamlanınca yayın olunca mutlu hissettim ama hakem hocaların diline alışmam zor oldu diyebilirim.” (K7)

Lisansüstü eğitime ilişkin öneriler

Lisansüstü eğitim yapan öğrencilerin görüşlerine dayalı olarak ortaya çıkan son tema lisansüstü eğitime ilişkin öneriler teması olarak Şekil 5’te sunulmaktadır.

Şekil 5. Lisansüstü eğitime ilişkin öneriler teması altında ortaya çıkan kodlar

Bu araştırmada en çok kodun ortaya çıktığı tema, lisansüstü eğitime ilişkin öneriler başlığında olmuştur. Bu tema altında yer alan kodlar sırasıyla; akademik yazma dersinin eklenmesi (n=6), araştırma süreçlerinin uygulamalı olması (n=5), derslerin teknoloji entegrasyonunun olması (n=4), araştırmacı desteği (n=2), öğretmenlerin teşvik edilmesi (n=2) olarak belirlenmiştir. Katılımcıların önerileri değerlendirildiğinde genellikle lisansüstü eğitim programlarında akademik yazmaya yönelik bir dersin olmasını istedikleri anlaşılmaktadır. Yüksek lisans ve doktora öğrencilerine göre, sosyal bilgiler alanında lisansüstü eğitim içinde uygulamalı derslerin sayısının artırılması gerekmektedir. Bu eksiklik özellikle akademik yazma ve araştırma süreçlerini tamamlama konularında yaşanmaktadır. Katılımcıların çoğunluğuna göre, öğrenilen kuramsal bilgilerin nasıl uygulamaya yansıtılacağı konusunda sorunlar vardır. Öğrencilerden beklenen araştırma tasarlama, uygulama ve sürdürme gibi bilimsel süreçlere yönelik genellikle teorik bilgilerin paylaşılması ve uygulamanın yapılmaması öğrencilerin en çok zorlandığı durumlardan biridir. Bu nedenle makale nasıl yazılır, tez önerisi nasıl yazılır ya da bilimsel yayın yazma sürecinde akademik yazma dili nasıl edinilir hakkında bir uygulama dersine programlarda yer verilmesi önemlidir. Katılımcıların görüşlerine dayalı olarak, araştırma yöntemlerini bilen ama uygulayamayan, bilimsel yayınları anlayan ama üretmeyen yüksek lisans ve doktora öğrencileri bulunmaktadır. Bu kodlara yönelik ele alınan bazı alıntılar aşağıda yer almaktadır.

“Mesela yöntem dersi var hocam ama kuramsal olarak aldık. Bunun yerine nicel dersi olsa SPSS kullanarak uygulamalı yapsak ya da nitel dersi olsa bir görüşmeyi derste yapsak ve analiz etsek, gidip gözlem yapsak bunu konuşsak daha etkili olabilirdi. Ben tezimde nitel çalışıyorum mesela ama tezimde ilk defa görüşme yaptım, ilk defa analiz yapacağım. Bunu öncesinde uygulamak, deneyim kazanmak isterdim açıkçası.” (K1)

“Tez hocamla bir makale yaptığımızda aslında daha iyi öğrendiğim durumlar oldu. Çünkü makale nasıl yazılır bilmediğimi fark ettim. Kullanılan dil, APA stili, bulgu yazmak

bunları hepsi deneyimle olacak şeyler. Ama biraz daha kuramsal bir eğitim süreci geçtiğini söyleyebilirim. Uygulamalı dersler yapabilirsek daha faydalı olabilir.” (K6)

Bu tema altında öne çıkan kodlardan biri de teknoloji ile ilişkilidir. Katılımcılara göre sosyal bilgiler lisansüstü eğitim programlarının akademik okuryazarlığa daha çok katkı sağlaması için yenilikçi ve teknolojik tabanlı uygulamalara daha çok yer vermesi gerekmektedir. Katılımcılar özellikle veri analiz programları, web 2.0 uygulamaları, konu alanına yönelik yeni tasarımlar hakkında yüksek lisans ve doktora eğitiminde teknolojiden daha fazla yararlanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Derslerde kullanılan teknolojik araç gereçler ve donanımların da bu yönüyle güçlendirilmesi derslerin daha etkili geçmesi için bazı ifadelerde önerilmektedir. Bu koda yönelik ele alınan örnek alıntılardan bazısı aşağıda sunulmuştur.

“Mesela öğretmen olarak ben sınıfta yeni şeyler, yeni yöntemler, uygulamalar, araçlar göstermek istiyorum öğrencilerime. Sosyal bilgileri daha çok sevdirebilmek, interaktif ders yapabilmek için faydalı oluyor ama yüksek lisansta bunları çok yapamıyoruz. Daha çok konuşup tartışıyoruz tabii bunların faydasını ama uygulamadığımız için ben de öğrenemiyorum, kendi öğrencilerime aktaramıyorum. Yüksek lisansın daha teknolojik daha yenilikçi uygulamalara yer veren bir yapısının olması gerekiyor diye düşünüyorum, bilmiyorum.” (K8)

Bu tema altında yer alan diğer kodlar ise; araştırmacı desteği ve öğretmenlerin teşvik edilmesi olarak ortaya çıkmıştır. Lisansüstü eğitim öğrencilerinden bazıları henüz düzenli bir gelire sahip olmadığı için yüksek lisans ve doktora yapmanın maddi olarak zorluklarından bahsetmiş ve bu konuda kendilerine destek olunması gerektiği yönünde görüş belirtmiştir. Özellikle bilimsel yayın üreten, makale ya da bildiri yazmaya çalışan katılımcıların araştırmacı olarak desteklenmesi ya da kısmi miktarda bu öğrencilere burs desteğinin sağlanması önerilmiştir. Diğer taraftan öğretmen olarak görev yapan ve araştırmada yer alan katılımcılar da lisansüstü eğitim yapmak konusunda yeterince desteklenmediklerini vurgulamıştır. Bazı katılımcılar, kamuda ya da özel okulda öğretmen olarak görev yaparken lisansüstü eğitim yapmak istediklerinde izin almak konusunda problem yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Bu yönüyle öğretmenlere yüksek lisans veya doktora yapmak için maddi ya da manevi destek olmak, lisansüstü eğitim yapan öğretmenlerin ders yükünün azaltmak önerilen noktalardan olmuştur. Bu kod altında yer alan bazı görüşler aşağıdaki gibidir.

“Aslında ben doktora istiyorum hocam ama yapamayacağımı düşünüyorum yani derslere gitmek, buradan kurumumdan izin almak zor oluyor. Mesela tez danışmanıyla sıklıkla görüşemiyorum, okuldaki ders sayım öğretmen az olduğu için fazla. Öyle olunca zaman ayırmak daha zor oluyor.” (K10)

“Kongre ücretlerini biliyorsunuz hocam çok yüksek. Dinleyici olarak katılmak da ücretli. Akademik okuryazarlıktan bahsediyoruz ama ben alanımdaki bir kongreye bile gitmekte zorlanıyorum. Belki bir kongre desteği sağlansa benim gibi araştırmacılara, doktora öğrencilerine daha fayda olabilirdi.” (K9)

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırma bağlamında, sosyal bilgiler eğitimi alanında lisansüstü eğitim gören öğrenenler ile görüşmeler yapılmıştır ve çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmada sosyal bilgiler eğitimi alanında lisansüstü eğitim göre öğrencilere lisansüstü eğitimi seçme nedenleri ile ilgili soru sorulmuştur. Öğrenciler, kariyer süreçlerinde kendilerini geliştirmek, mesleki yaşamlarına katkı sağlamak ve akademik eğilim amacıyla yüksek lisans ve doktora yapmayı tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Polat, Polat, Süren, Saldüz, Polat, Polat, Öter & Kılıç (2022) çalışmalarında lisansüstü eğitim gören öğrencilerin mesleki, kişisel gelişimleri ve akademik kariyer yapmak amacıyla lisansüstü eğitim yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde, Aydemir & Çam (2015), lisansüstü öğrencilerinin lisansüstü eğitimi akademik kariyer yapmak için tercih ettiği bulgusuna ulaşılmıştır. Yine, Er & Ünal (2017) sosyal bilgiler öğretmen adaylarının lisansüstü öğretime yönelik görüşlerini incelediği çalışmalarında, öğrencilerin lisansüstü öğretimin kişisel ve mesleki olarak kendilerini geliştirme katkısının olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Alanyazındaki bu çalışmaların sonuçları ile sözü edilen çalışmaların sonuçları benzerdir. Sosyal bilgiler eğitimi alanında lisansüstü eğitim gören öğrenciler akademik okuryazarlığı bilimsel metinleri anlama ve yorumlama olarak ifade etmişlerdir. Bundan hareketle, bu çalışmada bilimsel yayınlara nasıl erişim sağlanacağını öğrenmek, bu yayınları anlamak ve yayınlardaki bilgileri akademik yaşantıda uygulayabilmek için akademik okuryazar olmanın önemli görüldüğü sonucuna ulaşılabilir. Bu sonuç ile benzer olarak bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Sosyal bilgiler lisansüstü eğitimin akademik okuryazarlığa en önemli katkılarının analitik düşünme, eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme gibi düşünme becerilerini geliştirmek, önemli kaynaklara nasıl erişim sağlanacağını öğrenmek olduğu konusunda görüş bildirmişlerdir. Türkben & Satılmış (2022) öğretmen adayları ile yapmış oldukları çalışmalarında kısmen benzer sonuca ulaşılmıştır. Öğretmen adaylarının akademik okuryazarlık, internete yönelik eleştirel okuryazarlık ve dijital okuryazarlık düzeylerinin istatistiki olarak anlamlı ilişki içinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Lisansüstü eğitim alan öğrencilere göre yüksek lisans veya doktora sürecinde bir araştırma süreci takip ederken en sık karşılaşılan durum dil sorunuyla ilgilidir. Yabancı dilde bilimsel yayınlara erişim sağlamak katılımcıların en zorladığı alanlardan biri olmuştur. Karagöl & İlgün (2022) çalışmalarında öğrencilerin akademik dil sorunları yaşamalarının kaliteli bir lisansüstü eğitim sürecinde engel olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir diğer çalışmada ise, Bayındır & Kara (2019), akademide bir yabancı dil sorunu olduğunu belirtmiş ve akademideki yabancı dil sınavlarının sayısı ve niteliği konusunda tartışma olduğunu ifade etmiştir. Son olarak, öğrenenlerin en çok zorlandığı durumlardan birisi de akademik süreçlerde teorik bilgilerin paylaşılması ve uygulamanın yapılmamasıdır. Sosyal bilgiler lisansüstü eğitim göre öğrenenlerin görüşlerine dayalı olarak, akademik süreçte bilimsel araştırma yöntemlerini bilen ama uygulayamayan, bilimsel yayınları anlayan ama üretemeyen yüksek lisans ve doktora öğrencileri bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan, öğrenenler, sosyal bilgiler lisansüstü programlarının akademik okuryazarlığa katkı

sağlayabilmesi için yeni uygulamalara, dijital teknolojilere yer vermesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun yanında, araştırmacılara maddi olarak destekler sağlanması, öğretmen olan araştırmacıların izin konusunda sıkıntı yaşamaları da önemli sonuçlardan birkaçıdır.

Araştırmada elde edilen sözü edilen sonuçlar doğrultusunda, akademik okuryazarlık konusunda ve sosyal bilgiler eğitimi bağlamında farklı araştırma yöntemlerine yönelik çalışmalar yapılabilir. Öğrenenlerin lisansüstü eğitim süreçlerinde akademik okuryazarlık konusunda farkındalıklarını artırmaya yönelik ders dışı etkinlikler yapılabilir.

Kaynakça

- Aydemir, S., & Çam, Ş. (2015). Lisansüstü öğrencilerinin lisansüstü eğitimi almaya ilişkin görüşleri. *Turkish Journal of Education*, 4(4), 4-16. <https://doi.org/10.19128/turje.00354>
- Bayındır, G. & Kara B. (2019). Lisansüstü öğrencilerin yabancı dil eğilimleri ve akademide yabancı dil sorunu. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-14. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mikad/issue/46678/553457>
- Creswell, J. W. (2017). *Eğitim araştırmaları nicel ve nitel araştırmanın planlanması, yürütülmesi ve değerlendirilmesi* (H. Ekşi, Çev. Ed.). İstanbul: EDAM.
- Demir, S., & Deniz, H. (2020). Akademik okuryazarlık ölçeği'nin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Kastamonu Education Journal*, 28(3), 1366-1379. doi: 10.24106/kefdergi.4008
- Er, H., & Ünal, F. (2017). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının lisansüstü öğretime ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 687-707.
- Jordaan, H. & Moonsamy, S. (2015). Academic Literacy and Cognitive Processing: Effects on the Examination Outcomes of Speech-Language Pathology Students at a South African University. *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 14(1), 98-109. 10.1891/1945-8959.14.1.98.
- Karagöl E. & İlgün K. (2022). Ana dili türkçe olan lisansüstü öğrencilerin akademik dil sorunları. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(36), 1288 - 1320. 10.35675/befdergi.1161907
- Li, D. (2022). A review of academic literacy research development: from 2002 to 2019. *Asian. J. Second. Foreign. Lang. Educ.* 7(5), 1-22. <https://doi.org/10.1186/s40862-022-00130-z>
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (2015). *Nitel veri analizi* (S. Akbaba Altun & A. Ersoy, Çev. Ed.). Ankara: Pegem.
- Murray, N. & Nallaya, S. (2016) Embedding academic literacies in university programme curricula: A case study. *Studies in Higher Education*, 41(7), 1296-1312. 10.1080/03075079.2014.981150
- Papashane, M. & Hlalele, D. (2014). Academic literacy: A critical cognitive catalyst towards the creation of sustainable learning ecologies in higher education. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(10), 661-671.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (M. Bütün & S. Beşir Demir, Çev. Ed.). Ankara: Pegem.
- Polat, M., Polat, H., Süren S., Polat, İ., Saldüz, İ., Öter-Kılıç, D. & Kılıç B. (2022). Postgraduate students' views on postgraduate education. *The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences*, 8(1), 42-57. DOI: 10.34137/jilses.1093081
- The Sustainable Development Goals Report (2026). <https://unstats.un.org/sdgs/report/2016/the%20sustainable%20development%20goals%20report%202016.pdf> 10.05.2024 tarihinde ulaşılmıştır.
- Türkben, T., & Satılmış, S. (2022). Öğretmen adaylarının akademik okuryazarlık, dijital okuryazarlık ve eleştirel okuryazarlık becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 7(2), 345-364. <https://doi.org/10.54979/turkegitimdergisi.1159184>
- Wingate, U. (2018). Academic literacy across the curriculum: Towards a collaborative instructional approach. *Language Teaching*, 51(3), 349-364. doi:10.1017/S0261444816000264
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (9. Baskı). Ankara: Seçkin.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 05.04.2024 Kabul/Accepted: 13.05.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 303-319.

ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUĞU OLAN ANNELERİN KADINLIK ALGISI: EVLİLİK HOŞNUTSUZLUĞU VE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIĞIN YORDAYICILIĞIⁱ

Hilal TURAN ÇOLAKⁱⁱ, Hasan ATAĞⁱⁱⁱ

Öz

Bu araştırmanın temel amacı özel gereksinimli çocuğu olan annelerin kadınlığa dair algılarını incelemek ve evlilik hoşnutsuzluğu ile psikolojik sağlamlığın kadınlık algısının yordayıcıları olup olmadığını belirlemektir. Bu amaç kapsamında özel gereksinimli çocuğu bulunan 313 anneye uygun örnekleme yöntemiyle ulaşılmıştır. Araştırmada veri toplamak için kişisel bilgi formu, Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Annelere Yönelik Kadınlık Algısı Ölçeği, Evlilik Hoşnutsuzluk Ölçeği ve Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde tek yönlü ANOVA ve regresyon gibi istatistiklerden faydalanılmıştır. Yapılan analizlerde geliştirilen kadınlık algısı ölçeğinin puanlarının annenin yaşı, eğitim düzeyi, çocuğun yaşı ve eş desteği değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaştığı bulunmuştur. Hiyerarşik regresyon analizi bulgularına göre ise evlilik hoşnutsuzluğunun kadınlık algısı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmazken; psikolojik sağlamlığın anlamlı bir etkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın özel gereksinimli çocuğu olan annelerle yapılacak çalışmalar için önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadınlık Algısı, Evlilik Hoşnutsuzluğu, Sağlamlık.

Perception of Femininity of Mothers with Children with Special Needs: Prediction of Marital Dissatisfaction and Psychological Resilience

Abstract

The primary objective of this study is to investigate the perceptions of femininity among mothers who have children with special needs, while also assessing whether factors such as marital dissatisfaction and psychological resilience play a role in shaping these perceptions. A sample of 313 mothers, each with a child having special needs, was selected using appropriate sampling techniques. Data were collected through the administration of various instruments including a demographic questionnaire, the Femininity Perception Scale for Mothers of Children with Special Needs, the Marital Dissatisfaction Scale, and the Brief Resilience Scale. Statistical analyses, such as one-way ANOVA and regression, were conducted to analyze the data. Results indicated significant variations in scores on the femininity perception scale based on the mother's age, educational background, the age of the child, and levels of spousal support. However, hierarchical regression analysis demonstrated that while marital dissatisfaction did not exert a significant influence on femininity perception, psychological resilience emerged as a significant predictor. This study is anticipated to make substantial contributions to the existing literature concerning mothers of children with special needs, shedding light on the intricate

ⁱ Bu çalışma ikinci yazar danışmanlığında birinci yazarın yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir ve 13. Ulusal Özel Eğitim Öğrenci Kongresi'nde Bildiri olarak sunulmuştur.

ⁱⁱ Psikolog, Gençlik ve Spor Bakanlığı, e-posta: hilalturan06@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6062-1226.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, e-posta: hasanatak@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5637-2186.

interplay between perceived femininity, marital satisfaction, and psychological resilience within this demographic.

Keywords: Perception of Femininity, Marital Dissatisfaction, Resilience.

Structured Abstract

In our societal context, women's self-perceptions are often influenced by prevailing social dynamics. Social constructs dictate the roles and obligations ascribed to women, with many individuals internalizing and integrating these constructs into their identities. Consequently, understanding the factors shaping the self-perception of women with children having special needs is of paramount importance. Within the cultural framework of femininity in our locale, attributes such as motherhood, companionship, and sacrifice hold prominence. This study thus endeavors to explore the perception of femininity through the lens of women's self-concern, sacrificial disposition, and prioritization of their children, aiming to discern whether the societal norms align with the perceptions of mothers with special needs children.

The primary objective of this study is to probe into women's perceptions of femininity, with a secondary aim to investigate the impact of maternal resilience in navigating the challenges they encounter and the satisfaction derived from their marital relationships on their perception of femininity. Towards these objectives, a sample of 313 mothers with special needs children was accessed through a convenient sampling method. Data collection involved the administration of a personal information questionnaire, the Perception of Femininity Scale for Mothers with Special Needs, the Marital Dissatisfaction Scale, and the Brief Psychological Resilience Scale. Data analysis employed statistical methods such as one-way ANOVA and regression.

The study findings underscore significant variations in mothers' perceptions of femininity, contingent upon maternal age, educational attainment, the age of the child, and levels of spousal support. However, variables such as socioeconomic status, birth order, and the specific special needs category of the child displayed no discernible effect on maternal perceptions of femininity. Notably, maternal age between 26 and 45 years correlated with significantly higher levels of femininity perception, possibly indicative of accrued maternal experience and personal maturation over time. Furthermore, mothers with primary or secondary education exhibited elevated perceptions of femininity compared to their university-educated counterparts. Given the inherently stressful nature of caring for a child with special needs, spousal support emerged as a critical determinant, with mothers perceiving inadequate support exhibiting diminished perceptions of femininity.

Contrary to expectations, marital dissatisfaction exhibited no significant impact on femininity perception, although marital relationships typically influence women's self-assessments. Conversely, psychological resilience emerged as a robust predictor, positively correlating with femininity perception. Notably, the study participants exhibited high femininity perception scores, low levels of marital dissatisfaction, and moderate levels of psychological resilience, suggesting a nuanced interplay between societal expectations and personal experiences in shaping maternal self-perception.

In light of these findings, both practitioners and researchers are urged to prioritize initiatives aimed at supporting mothers of children with special needs. Interventions geared towards enhancing maternal well-being can foster more autonomous self-perceptions among mothers, independent of societal constructs, thereby fostering healthier maternal-child relationships. Recommendations include regular informational sessions, psychological support services, the establishment of social spaces conducive to relaxation, flexible employment opportunities, expanded counseling services for families, and the implementation of comprehensive support programs catering to the unique needs of mothers. Moreover, future research endeavors should delve into experimental investigations on femininity perception and marital satisfaction among mothers of special needs children, develop and assess training programs, and expand studies to encompass larger sample sizes.

Giriş

İnsanlar için evlilik ve çocuk sahibi olmak hayatlarının en önemli aşamasıdır. Bir çocuğun sorumluluğunu almak, onu yetiştirmek çoğu zaman zorlu ve stresli bir süreç olarak değerlendirilir. Özel gereksinimli bir bireyin ebeveyni olmak ise daha fazla ve farklı zorlukları beraberinde getirmektedir. Örneğin özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynlerin depresyon ve anksiyete düzeyleri çocuğu normal gelişim gösteren ebeveynlere göre daha yüksektir (Şengül ve Baykan, 2012; Tura, 2017).

Özel gereksinimi olan bir çocuğun bakımının zor olması, kültürel dokunun çocuk bakım sorumluluğunu genellikle annelere yüklemesi, erkeklerin dışarıda bir işte çalışıyor olması gibi nedenlerle özel gereksinimli çocukların bakımlarından çoğunlukla anneler sorumlu tutulmaktadır. Çocukların bakım yükünün kadınlarda olması nedeniyle özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmaktan kaynaklanan olumsuz durumlardan anneler, babalardan daha çok etkilenmektedir (Toros, 2002; Sardohan-Yıldırım ve Akçamete, 2014). Özel gereksinimli çocuğu olan annelerin depresyon, anksiyete ve stres düzeyleri babalara göre daha yüksektir (Manor-Binyamini, 2010; Bilge ve ark., 2014; Pisula ve Parebowicz-Dörsman, 2017). Anneler sürekli çocukları ile evde zaman geçirdikleri için sosyalleşme seviyeleri düşük olabilmektedir. Sosyal hayatlarının sınırlı olması sosyal destek ağlarının da sınırlı olmasına yol açarak annelerin yalnız kalmasına sebep olmaktadır. Engelli çocuğu olan annelerin depresyon ve stres düzeyleri normal gelişim gösteren çocuğu olan annelere kıyasla da daha fazladır (Toros, 2002; Arnoud ve ark., 2008; Alghamdi ve ark., 2022). Ayrıca annelerin evlilik uyumları, aile yaşam kaliteleri ve aile işlevleri diğer annelere göre daha düşüktür (Toros, 2002; Ayyıldız ve ark., 2012; Kara, 2016; Manor-Binyamini, 2010; Pisula ve Parebowicz-Dörsman, 2017).

Toplumda kadın ve erkekler için belirlenmiş roller vardır ve kadınların en önemli rolü annelik olarak değerlendirilmektedir. Kadınların çoğunluğu içinde yetiştikleri toplumun kendilerine sundukları rolleri benimsemektedir. Bu nedenle kadınlar için genellikle anne olmak, kadın olmanın önüne geçmektedir. Anneler çocukları söz konusu olduğunda kendi ihtiyaçlarından taviz verebilir hale gelirler. Kadınlar için anneliğin başka bir şeyle kıyaslanması söz konusu değildir (Yıldırım, 2020). Bu sebeple annelik, kadınlık algısının değerlendirmesinde en önemli kavramdır. Toplum, bir kadının değerlendirirken kadının anneliği ve doğurganlığına vurgu yapar. Bundan dolayı toplumda anneliğin kadına statü kazandıracığına ve eşiyile bağının güçlenmesini sağlayacağına yönelik bir inanç vardır (Barutçu, 2014). Kadının rol ve sorumluluklarının toplum tarafından belirlendiği bir ortamda kadınların kendilerine yönelik algılarının nasıl şekillendiği de önemli bir unsurdur. Bir kadının kendisine yönelik değerlendirmesinde annelik ve bununla bağlantılı olarak fedakârlık özelliği ön plandadır. Toplum ve toplumun beklentileri dışında dış görünüş ve cinsellik gibi unsurlar da kadınların kendi algılarını şekillendirmektedir (Eydoux ve ark., 2020). Yaşadıkları zorluklar nedeniyle daha fazla fedakârlık yapmak zorunda kalan özel gereksinimli çocuğu olan annelerin kendilerine yönelik algılarının incelenmesi hem literatüre hem de uygulayıcılara katkı sağlayabilir.

İnsanlar genel olarak mutlu olmak, neslin devamını sağlamak, çocuk sahibi olabilmek, cinselliği sağlıklı bir şekilde yaşayabilmek, toplumsal beklentileri karşılamak, sevme, sevilme ve güven ihtiyacını karşılamak gibi amaçlar nedeniyle evlenme ihtiyacı duyarlar (Canel, 2012; Kumcağız ve Ertuğ, 2016). Çiftler evlendikleri zaman birbirlerine karşı aşk, sevgi, şefkat gibi olumlu duygulara sahiptirler. Ancak bazı evliliklerde bu olumlu duygular zaman içerisinde azalabilir ve eşlerin birbirlerine karşı memnuniyetsizlikleri başlayabilir. Evlilik hoşnutsuzluğu eşler arasındaki duygusal bağın kademeli olarak kaybını, eşe duyulan ilginin azalmasını, duygusal uzaklaşmayı ve duyarsızlık hissinin artmasını içerir (Kayser-Kersten, 1990). Eşlerin karşılaştıkları çeşitli sorunlarla başa çıkamamalarının evlilik hoşnutsuzluğuna neden olan en güçlü faktör olduğu düşünülmektedir (Storaasli ve Markman, 1990). Eşler evliliklerinin ilk yıllarından itibaren genel olarak iletişim, maddi konular, cinsellik, yaşam problemleri, stres yaşantısı gibi konularda problem yaşamaktadır (Storaasli ve Markman, 1990; Westmann ve ark., 2004). Yaşanılan problemler zaman içerisinde sabit kalsa da eşlerin birbirlerine karşı tahammülü ve hoşgörüsü azalmış olduğu için evlilik hoşnutsuzluğu zaman içerisinde artmaktadır (Lovner ve ark., 2014). Evlilik hoşnutsuzluğu eşlerin yaşam kalitesini, evlilik doyumunu, çocuklarıyla ilişkisini ve ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir (Çağ ve Yıldırım, 2018; Artan ve ark., 2021; Çetin, 2021; Rothenberg ve ark., 2016; Wood ve ark., 2019).

Evlilikte yaşanan problemler bireyler için olumsuz yaşam deneyimi oluşturarak onların psikolojik sağlıklarını etkilemektedir. Bu nedenle insanlar hayatları boyunca evlilikte yaşadıkları sıkıntılar dışında da birçok zorlu yaşantı ve travmatik deneyimlerle karşılaşmaktadır. Bu yaşantı ve deneyimlerle nasıl mücadele edildiği ve uyum sağlandığı psikolojik sağlamlıkla ilgilidir. Psikolojik sağlamlığın farklı tanımlamaları olmakla beraber tüm tanımlamaların ortak noktası genel olarak zorlu yaşam olaylarına uyum sağlama durumudur. Psikolojik sağlamlık için çeşitli risk faktörleri ve koruyucu faktörler bulunmaktadır. Erken Doğum ve olumsuz yaşam olayları, ebeveynlerin ölümü, ayrılıkları, hastalıkları, ergen dönemde anne olma, ekonomik zorluklar, yoksulluk, istismar, savaş, doğal afetler, şiddet gibi unsurlar risk faktörleridir (Kararımak, 2006; Zolkski ve Bullock, 2012; Gavidia-Payne ve ark., 2015; Khan ve Deb, 2021; Topbaş, 2021). Gerekli önlemlerin alınabilmesi için risk faktörlerini bilmek oldukça önemlidir. Olumlu ve kolay mizaç, benlik saygısı, problem çözme becerisi, öz yeterlik, destekleyici anne baba tavrı, çocuğa yönelik gerçekçi beklentiler, akran desteği, etkili sosyal ortamlar, sosyal destek gibi unsurlar da koruyucu faktörlerdir (Bonnie Benard, 1991; Begun, 1993; Gilligan, 2000; Buckner ve ark., 2003; Beyond Blue LTD, 2017; Alparıslan ve ark., 2019; Rademacher ve ark., 2022; Khan ve Deb, 2021).

Bu bağlamda, araştırmanın 2 temel amacı bulunmaktadır. Bu araştırmanın ilk amacı özel gereksinimli çocuğu olan annelerin kadınlığa dair algılarını ortaya koymaktır. Araştırmanın ikinci amacı ise evlilik hoşnutsuzluğu ile psikolojik sağlamlığın kadınlık algısının yordayıcıları olup olmadığını belirlemektir. Bu amaçlar doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır;

1. Özel gereksinim duyan çocuğu olan annelerin kadınlık algısı annenin yaşı, sosyoekonomik düzeyi, eğitim düzeyi, eşinin desteğine dair algısı, çocuğun yaşı,

çocuğun doğum sırası, çocuğun özel gereksinim grubu değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşmakta mıdır?

2. Evlilik hoşnutsuzluğu ve psikolojik sağlamlık, özel gereksinimli çocuğu olan annelerin kadınlık algısını anlamlı biçimde yordamakta mıdır?

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu çalışmada özel gereksinim duyan çocuğu olan annelerin kadınlık algısı, evlilik hoşnutsuzluğu ve psikolojik sağlamlık düzeyleri puanları ölçek kullanarak ölçülerek sayısal veriler ile açıklanmaya çalışılacağı için araştırma türü olarak nicel araştırma kullanılmıştır. Nicel araştırma modelleri içerisinde betimleyici ve ilişkisel (bağlantısal) araştırma modelleri kullanılmıştır (Büyüköztürk ve ark., 2022).

Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evrenini özel gereksinim duyan çocuğu olan anneler oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında uygun örneklem yöntemiyle 313 kadına ulaşılmıştır ve katılımcıların demografik özellikleri aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özelliklerine göre betimsel istatistikleri

Demografik Özellikler	n	%	
Yaş	18-25	26	9,3
	26-35	79	28,3
	36-45	119	42,7
	46-64	40	14,3
	65+	15	5,4
Sosyoekonomik Düzey	Düşük	36	12,9
	Orta	167	59,9
	İyi	61	21,9
	Çok İyi	15	5,4
Eğitim Düzeyi	Okuryazar	12	4,3
	İlköğretim	94	33,7
	Lise	94	33,7
	Üniversite	73	26,2
	Diğer	6	2,2
Çocuğun Yaşı	0-2	12	4,3
	3-7	94	33,7
	8-11	88	31,5
	12-18	47	16,8
	18+	38	13,6
Çocuğun Doğum Sırası	Birinci	158	56,6
	İkinci	77	27,6
	Üçüncü	40	14,3
	Dördüncü	1	0,4
	Diğer	3	1,1
Çocuğun Özel Gereksinim Durumu	Zihinsel Yetersizlik	37	13,3
	Özel Öğrenme Güçlüğü	17	6,1
	İşitme ve Görme Yetersizliği	26	9,3
	Dil ve Konuşma Güçlüğü	30	10,8

	Otizm	72	25,8
	Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu	22	7,9
	Down Sendromu	16	5,7
	Diğer	59	21,1
Eş Desteği	Hiç	16	5,7
	Nadiren	45	16,1
	Bazen	77	27,6
	Sıklıkla	141	50,5

Tablo 1 incelendiğinde araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğunu 36-45 yaş grubunda olan anneler oluşturmaktadır. 36-45 yaş grubundaki anneler toplam grubun %42,7'sini oluşturmaktadır. 65 yaş ve üstü annelerin oranı %5,4 ile en düşük orandır. Katılımcıların yarısından çoğunun sosyoekonomik düzeyi orta derecede olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyi değişkeninde ise ilköğretim ve lise mezunu katılımcı oranı %33,7 aynıdır. 3-7 yaş aralığındaki çocukların oranı %33,7 en fazladır. 8-11 yaş grubundaki çocuk oranı da %31,5 ile 3-7 yaş grubuna en yakın olan gruptur. Özel gereksinimli çocuklar çoğunlukla annelerin ilk çocuklarıdır. Katılımcı annelerin çocuklarının %25,8' i otizmlilerdir. Annelerin eşlerinden %50,5 oranında sık destek görmektedirler. Hiç destek görmediklerini belirtenlerin oranı ise 5,7'dir.

Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada verilerin toplanabilmesi için Kişisel Bilgi Formu, Özel Gereksinim Duyan Çocuğu Olan Annelerin Kadınlık Algıları Ölçeği, Evlilik Hoşnutsuzluğu Ölçeği ve Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği (KPSÖ) kullanılmıştır. Ölçeklerin kullanılması için gerekli izinler alınmıştır.

Kişisel Bilgi Formu

Katılımcıların yaşı, sosyoekonomik düzeyi, eğitim düzeyi, eşinin desteğine dair algısı, çocuğun yaşı, çocuğun doğum sırası, çocuğun özel gereksinim grubu bilgilerin toplanabilmesi kişisel bilgi formu hazırlanmış ve uygulanmıştır.

Özel Gereksinim Duyan Çocuğu Olan Annelerin Kadınlık Algısı Ölçeği

Ölçek geliştirme sürecinin ilk aşamasında öncelikli olarak özel gereksinimli bireylerin annelerinin yaşamış olduğu sorunlara ve kadınlık algısına yönelik literatürdeki çalışmalar incelenmiştir. Araştırma konusuna karar vermeden önce özel gereksinimli çocuğu olan yaklaşık 10 anneye yönelik yapılan gözlemler ve literatür çalışmaları doğrultusunda annelerin kendilerine yönelik algılarını etkileyebilecek unsurlar belirlenmiştir. Anneler genel olarak kadınlıklarını annelik, fedakârlık, acizlik özellikleri bağlamında değerlendirdiği görülmüştür. Bu kapsamda, 25 maddelik bir madde havuzu oluşturulmuştur. 1 uzmandan değerlendirmesi istenilmiş ve değerlendirme sonucunda havuzdaki madde sayısı 21 maddeye indirilmiştir. Ölçeğin 21 maddelik hali özel eğitim alanında çalışan 2 uzman ve ölçek değerlendirme alanında çalışan 1 uzman olmak üzere toplamda 3 uzman görüşüne sunulmuştur. Ayrıca özel gereksinimli çocuğu olan bir aile tarafından da ölçek maddelerinin incelenmesi istenilmiştir.

Değerlendirmeler sonucunda ölçeğin 21 maddelik halinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Ölçek 5'li likert tipi olarak tasarlanmış olup, bana hiç uygun değil (1), bana uygun değil (2), bana biraz uygun (3), bana uygun (4) ve bana tamamen uygun (5) şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçeğe yönelik faktör analizi ve iç güvenirlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda toplam varyansın %59,585'ini açıklayan 4 faktörlü ve 19 maddelik bir ölçek oluşturulmuştur. Ölçeğin Cronbach Alfa güvenirlik katsayısı .69 olarak hesaplanmıştır.

Evlilik Hoşnutsuzluğu Ölçeği

Çalışmada annelerin evlilik hoşnutsuzluk düzeylerini ölçmek amacıyla Kayser (1996) tarafından geliştirilen ve Türkçe'ye Çelik (2013) tarafından uyarlanarak geçerlik güvenirlik çalışması yapılan Evlilik Hoşnutsuzluğu Ölçeği kullanılmıştır.

Evlilik Hoşnutsuzluğu Ölçeği 21 madden oluşan 4'lü likert (1=doğru değil – 4=çok doğru) tipi bir ölçektir. Ölçekte 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 14, 16, 21. maddeler ters kodlanmaktadır. Ölçeğin tüm maddelerinden alınan puanlar toplanarak evlilik hoşnutsuzluğu puanı elde edilmektedir. Ölçekten en düşük 21 ve en yüksek 84 puan alınmaktadır. Ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı .89 olarak bulunmuştur.

Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği (KPSÖ)

Çalışmada annelerin psikolojik sağlamlık düzeylerini ölçmek amacıyla Smith ve ark. (2008) tarafından geliştirilen Türkçe'ye Doğan (2015) tarafından uyarlanarak geçerlik güvenirlik çalışması yapılan Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği kullanılmıştır.

Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği 6 madden oluşan 5'li likert (1=hiç uygun değil-5=tamamen uygun) tipi bir ölçektir. Ölçeğin 2, 4 ve 6. maddeleri ters kodlanmaktadır. Ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı .83 olarak bulunmuştur.

İşlem

Çalışmada veriler Haziran-Aralık 2023 tarihleri arasında online ve yüz yüze toplanmıştır. Verilerin çevrimiçi ortamda toplanabilmesi için Google Forms üzerinden bir form oluşturulmuş ve araştırmaya katılmayı kabul eden annelere link gönderilmiştir. Bireysel olarak ulaşılamayan annelere ise özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla ulaşılmıştır. Katılımcılara ölçekler sunulmadan önce araştırmanın amacı ve işleyişi hakkında bilgi verilmiş ve araştırmaya katılmayı gönüllü olarak kabul ettikleri dair onay alınmıştır.

Verilerin Analizi

Çalışma sonunda toplanan veriler SPSS 26.0 paket programında analiz edilmiştir. Çalışmanın analizinde betimsel istatistikler, korelasyon analizi, regresyon ve tek yönlü ANOVA istatistiklerinden yararlanılmıştır. Veriler analiz edilirken güven aralığı %95 alınmıştır.

Bulgular

Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Annelere Yönelik Kadınlık Algısı Ölçeği, Evlilik Hoşnutsuzluğu Ölçeği ve Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği' ne yönelik ortalama ve standart sapma puanları Tablo 2' de sunulmuştur.

	N	$\bar{X}$	SS	Minimum	Maksimum
Kadınlık Algısı	279	64,94	8,13	48	83
Evlilik Hoşnutsuzluğu	279	41,42	13,21	21	73
Psikolojik Sağlık	279	19,04	4,58	7	30

Tablo 2 incelendiğinde “Kadınlık Algısı” ölçeğinin puan ortalamasının 64,94 (SS=8,13), “Evlilik Hoşnutsuzluğu” ölçeğinin puan ortalamasının 41,42 (SS=13,21) ve “Psikolojik Sağlık” ölçeğinin puan ortalamasının ise 19,04 (SS=4,85) olduğu görülmüştür. Katılımcıların kadınlık algısı düzeylerinin yüksek, Evlilik hoşnutsuzluğu düzeylerinin düşük ve psikolojik sağlık düzeylerinin ise orta derecede olduğu görülmüştür.

Kadınlık algısı puanlarının değişimi üzerinde annenin yaşı, sosyoekonomik düzeyi, eğitim düzeyi, çocuğun yaşı, çocuğun doğum sırası, çocuğun özel gereksinim grubu ve eşinin desteği değişkenlerinin etkisinin olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile test edilmiştir. ANOVA analizleri sonucunda annenin yaşı, eğitim düzeyi, çocuğun yaşı ve eş desteği değişkenlerinin kadınlık algısı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu bulunmuştur

Tablo 3. Kadınlık algısı ölçeği puanlarının annenin yaşı değişkenine göre ANOVA analizi sonuçları

	Grup	Varyans Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p
Kadınlık Algısı	18-25	Gruplar Arası	923,067	4	230,767	3,620	0,007
	26-35	Grup İçi	17464,897	274	63,741		
	36-45	Toplam	18387,964	278			
	46-64						
	65+						

Tablo 3'te yaş değişkenine göre annenin kadınlık algısı puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik yapılan ANOVA analizler sunulmuştur. ANOVA sonuçlarına göre kadınlık algısı puan ortalamaları annenin yaşı değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmaktadır, $F(4-274) = 3,620$; $p < .05$). Anlamlı sonucun hangi gruplar arasında bulunduğunu araştırmak amacıyla yapılan Games-Howell testi sonuçlarına göre 18-25 yaş grubu ile 26-35 yaş grubu arasında ve 18-25 yaş grubu ile 36-45 yaş grubu arasında farklar bulunmuştur. 36-45 (Ort=66,76) ve 26-35 (Ort=64,46) yaş gruplarındaki annelerin kadınlık algısı düzeyleri 18-25 (Ort=61,27) yaş grubundaki annelerin kadınlık algısından anlamlı biçimde daha yüksektir.

Tablo 4. Kadınlik algısı ölçeği puanlarının eğitim düzeyi değişkenine göre ANOVA analizi sonuçları

	Grup	Varyans Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p
Kadınlik Algısı	Okuryazar	Gruplar Arası	1834,047	4	458,512	7,589	0,000
	İlköğretim	Grup İçi	16553,917	274	60,416		
	Lise	Toplam	18387,964	287			
	Üniversite Diğer						

Tablo 4'te eğitim düzeyi değişkenine göre annenin kadınlik algısı puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik yapılan ANOVA analizler sunulmuştur. ANOVA sonuçlarına göre kadınlik algısı puan ortalamaları eğitim düzeyi değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmaktadır, $F(4-274) = 7,589$; $p < .05$). Anlamlı sonucun hangi gruplar arasında bulunduğunu araştırmak amacıyla yapılan Games-Howell testi sonuçlarına göre üniversite ve ilköğretim ile lise ve üniversite ($Ort=60,86$) arasında farklar bulunmuştur. İlköğretim ($Ort=67,37$) ve lise ($Ort=65,59$) mezunu annelerin kadınlik algısı düzeyleri üniversite ($Ort=60,86$) mezunu annelerin kadınlik algıları düzeyine göre anlamlı biçimde daha yüksektir.

Tablo 5. Kadınlik algısı ölçeği puanlarının çocuğun yaşı değişkenine göre ANOVA analizi sonuçları

	Grup	Varyans Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p
Kadınlik Algısı	0-2	Gruplar Arası	987,375	4	246,844	3,887	0,004
	3-7	Grup İçi	17400,590	274	63,506		
	8-11	Toplam	18387,964	287			
	12-18						
	18+						

Tablo 5'te çocuğun yaş değişkenine göre annenin kadınlik algısı puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik yapılan ANOVA analizler sunulmuştur. ANOVA sonuçlarına göre kadınlik algısı puan ortalamaları çocuğun yaşı değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmaktadır, $F(4-274) = 3,887$; $p < .05$). Anlamlı sonucun hangi gruplar arasında bulunduğunu araştırmak amacıyla yapılan Games-Howell testi sonuçlarına göre 3-7 yaş grubu ile 8-11 ve 8-11 ile 12-18 yaş grubu arasında farklar bulunmuştur. 8-11 ($Ort=64,41$) yaş grubunda çocuğu olan annelerin kadınlik algısı düzeyleri 3-7 ($Ort=63,46$) ve 12-18 ($Ort=63,19$) yaş gruplarında çocuğu olan annelerin kadınlik algısı düzeyinden anlamlı biçimde daha yüksektir.

Tablo 6. Kadınlik algısı ölçeği puanlarının eş desteği değişkenine göre ANOVA analizi sonuçları

	Grup	Varyans Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p
Kadınlik Algısı	Hiç	Gruplar Arası	1547,476	3	515,825	8,423	0,000
	Nadiren	Grup İçi	16840,488	275	61,238		
	Bazen	Toplam	18387,964	278			
	Sıklıkla						

Tablo 6'da eş desteği değişkenine göre annenin kadınlik algısı puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik yapılan ANOVA analizler sunulmuştur. ANOVA sonuçlarına göre kadınlik algısı puan ortalamaları eş desteği değişkenine göre anlamlı olarak

farklılaşmaktadır, $F(3-275) = 8,423$; $p < .05$). Anlamlı sonucun hangi gruplar arasında bulunduğunu araştırmak amacıyla yapılan Games-Howell testi sonuçlarına göre hiç ile nadiren arasında, hiç ile bazen arasında ve nadiren ile sıklıkla arasında farklar bulunmuştur. Eşlerinden nadiren (Ort=69,42) destek alan annelerin kadınlık algısı düzeyleri eşlerinden hiç (Ort=60,19) destek almayan ve sıklıkla (Ort=63,64) destek alan annelerin kadınlık algısı düzeyinden, eşinden bazen (Ort=65,69) destek alan annelerin kadınlık algısı düzeyi ise eşinden hiç (Ort=60,19) destek alamayanlara göre anlamlı biçimde daha yüksektir.

Evlilik hoşnutsuzluğu ve psikolojik sağlamlığın kadınlık algısını yordayıp yordamadığını belirlemek amacıyla doğrusal çoklu hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Evlilik hoşnutsuzluğu ve psikolojik sağlamlık değişkenleri sırasıyla modele eklenmiştir. Analiz sonucunda ortaya çıkan bulgular Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7. Evlilik Hoşnutsuzluğu ve Psikolojik Sağlamlık Düzeylerinin Kadınlık Algısı Düzeyini Yordamasına Yönelik Yapılan Çoklu Hiyerarşik Regresyon Analizi Sonuçları

Model		B	SH	ß	t	p
1	Evlilik	-0,039	0,037	-0,63	-1,053	,293
	Hoşnutsuzluğu					
2	Evlilik	-0,026	0,037	-0,043	-0,716	0,474
	Hoşnutsuzluğu					
	Psikolojik Sağlamlık	0,272	0,106	0,153	2,559	0,011

Tablo 7 incelendiğinde evlilik hoşnutsuzluğu değişkenini içeren birinci modelin kadınlık algısı değişkeni üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($p > .05$). Psikolojik sağlamlığın eklenmiş olduğu ikinci model de ise evlilik hoşnutsuzluğunun kadınlık algısı üzerindeki anlamsızlığı devam ederken psikolojik sağlamlığın kadınlık algısı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir ($R^2 = 0,027$, $p < .05$). Psikolojik sağlamlık, kadınlık algısı değişkeninin varyansındaki değişimin .03’ünü açıklamaktadır.

Model 1’ de evlilik hoşnutsuzluğu değişkeninin beta değeri negatif yönlü olduğu için evlilik hoşnutsuzluğu arttıkça kadınlık algısı düzeyleri azalmaktadır. Ancak evlilik hoşnutsuzluğunun anlamlılık seviyesi 0,05’ten büyük olduğu için bu etkinin istatistiksel bir anlamı bulunmamaktadır. Model 2’ de ise evlilik hoşnutsuzluğunun beta değeri yine negatif yönlü ($\beta = -0,043$); psikolojik sağlamlığın beta değeri ise pozitif yönlüdür ($\beta = 0,153$). Bu nedenle evlilik hoşnutsuzluğu arttıkça kadınlık algısı düzeyinde azalma, psikolojik sağlamlık arttıkça kadınlık algısı düzeyinde de artma meydana gelmektedir. Psikolojik sağlamlık değişkeninin anlamlılık seviyesi 0,05’ten küçük olduğu için de psikolojik sağlamlığın kadınlık algısı üzerindeki pozitif etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırmanın amaçlarından birisi kadınlık algısı değişkeninin demografik özelliklere göre farklılaşp farklılaşmadığının belirlenmesidir. Araştırma sonuçlarına göre kadınlık algısı annenin yaşına göre anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Yaşları 26 ve 45 arasında olan annelerin kadınlık algıları düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Koç ve arkadaşları (2016)’nın yapmış olduğu bir araştırmada kadınlar bir anne olarak kendi benliklerini değerlendirmişlerdir.

Araştırmanın sonucunda 30 yaş ve üzeri annelerin annelik öz değerlendirme puanlarının 19 yaş ve altı yaş grubunda olan annelerden daha yüksek olduğu bulunmuştur. Annelerin zaman içerisinde daha fazla tecrübe kazanmaları, profesyonelleşmeleri sebebiyle yaşı daha büyük olan annelerin kendilerine dair algılarının daha olumlu bir hal aldığı düşünülmektedir. Ayrıca orta yaş grubunda bulunan annelerin daha genç annelere kıyasla çocukların karşı tavırlarının daha bilinçli ve olgun, daha yaşlı annelere kıyasla ise çocuklarına karşı tavırlarının daha dinamik ve ilgili olduğunu belirten araştırmalar da mevcuttur (Atmaca ve ark., 2020). Annelerin eğitim düzeylerinin de kadınlık algısı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmüştür. İlköğretim ve lise mezunu annelerin üniversite mezunu annelere kıyasla kadınlık algısı düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Kadınların, kadınlık algılarını etkileyen en önemli etkenin toplum ve kültürel yapı olması sebebiyle toplumsal cinsiyet algısı ve kadınlık algısı birbirleriyle yakın kavramlardır. Toplumsal cinsiyet algısı da kadınlık algısına benzer şekilde toplumun sosyal araçları ile şekillenmektedir (Günay-Turan, 2023). Literatürde kadınlık algısı ile ilgili fazla çalışma bulunmadığı için yakın kavramlarla ilgili sonuçlar dikkate alınarak değerlendirmeler yapılacaktır. Eğitim düzeyi yükseldikçe toplumsal cinsiyet algısının arttığını ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır (Ayçiçek, 2020). İş yaşamında iyi bir konuma ulaşmış ve eğitim düzeyi yüksek kadınlar anneliğini toplumun kendilerinden belediklerine göre değil kendi istek ve planlarına göre şekillendirmektedir (Dudu-Karaman ve Doğan, 2018). Eğitim düzeyi yüksek annelerin daha fazla iş gücüne katıldığı ve daha iyi ücrete sahip işlerde çalıştığı bilinmektedir (akt., Eryurt ve Ergöçmen, 2008). Özel gereksinimli çocuğu olana annelerin iş hayatında aktif olmasıyla beraber annelik vurgusunun zayıflaması; fedakârlık, acizlik gibi özelliklere daha az sahip olunması durumu ortaya çıkabilir. Araştırmanın sonuçlarına eşlerinden hiç destek alamayan annelerin kadınlık algıları en düşüktür. En yüksek kadınlık algısına ise eşlerinden bazen destek alan anneler sahiptir. Özel gereksinimli birey annesi olmak oldukça stresli bir durumdur. Stresin ise annelerin psikolojik iyi oluşlarını olumsuz etkilediği bilinmektedir (Yalçın, 2014; Çiftçi-Arıdağ ve ark., 2019). Eş desteğinin de annelerin üzerindeki stresi ve iş yükünü azaltmış olacağı dikkate alındığında eşinden hiç destek alamayan annelerin kadınlık algılarının da düşük olması beklenen ve anlaşılan bir sonuçtur.

Bu araştırmanın amaçlarından birisi de evlilik hoşnutsuzluğu ve psikolojik sağlamlık değişkenlerinin kadınlık algısını yordayıp yordamadığını ortaya koymaktır. Araştırma bulgularına göre evlilik hoşnutsuzluğu kadınlık algısını yordamazken psikolojik sağlamlık ise kadınlık algısını yordamaktadır. Günay Turan (2023)'ın yapmış olduğu bir çalışmada da toplumsal cinsiyet algısı ve psikolojik sağlamlık arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Psikolojik sağlamlıkla ilişkili bir kavram olan psikolojik iyi oluş üzerine yapılan bir çalışma da ise psikolojik iyi oluş ve toplumsal cinsiyet algısı arasında pozitif yönde bir ilişki vardır (Ayçiçek, 2020). Toplumsal cinsiyet rollerine dair daha eşitlikçi bir tutum sergileyen bireylerin psikolojik iyi oluşları dolaylı olarak da psikolojik sağlamlıkları daha yüksektir (Arıcı, 2018). Üniversite öğrencileri ile yapılan bir çalışmada ise eşitlikçi tutuma sahip öğrencilerin geleneksel tutuma sahip olan öğrencilere göre psikolojik sağlamlıklarının daha yüksek olduğu

bulunmuştur (Göksel-Oflas, 2017). Ülkemizde kadınlar erkeklere kıyasla daha yüksek bir eşitlikçi cinsiyet algısına sahiptir (Esen ve ark., 2017). Toplumdaki geleneksel cinsiyet algısı çoğunlukla erkekleri memnun edecek şekilde şekillenmekte olduğu için kadınlar hak ettikleri değeri görememektedir. Kadınlar ev düzeni, çalışma hayatı, ekonomik destek, eğitim, sosyal hayat gibi birçok alanda ayrımcılıkla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde kadınların toplumsal cinsiyet algılarının daha eşitlikçi bir algı olması anlaşılır olmaktadır. Kendilerine yönelik olumlu algıları olan kadınların psikolojik sağlamlıkları da yüksek olması da beklenen bir durumdur. Toplumsal cinsiyet algısı evlilik ilişkisinde de etkili olmaktadır. Bu araştırmada evlilik hoşnutsuzluğunun kadınlık algısı üzerinde bir etkisi bulunmamıştır. Alanyazında kadınlık algısı ve evlilik hoşnutsuzluğu ile ilgili yapılan bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak yakın kavram olan evlilik uyumu ile toplumsal cinsiyet algısı arasındaki ilişkileri inceleyen araştırmalar mevcuttur. Akademisyen kadınlarla yapılan bir araştırma da eşleri arasında eşitlik temelli iş bölümünün kadınların evlilik uyumlarını artırdığı bulunmuştur (Erzeybek ve Gökçearsan-Çiftci, 2019). Bir başka çalışmada ise eşleri ile eşit rol ve sorumlulukları olduğuna inanan kadınların evlilik uyumlarının daha yüksek ve psikopatoloji belirtilerinin daha az olduğu vurgulanmıştır (Yüksel, 2013). Toplumsal cinsiyet algısı açısından daha fazla eşitlikçi tutuma sahip çiftlerin evlilik doyumları düzeylerinin gelenekçi çiftlere kıyasla daha yüksek olduğu belirtilmiştir (Zammichieli ve ark., 1988). Bu araştırmaların yanı sıra eşitlikçi toplumsal cinsiyet algısına sahip bireyleri evlilik doyumlarının daha düşük olduğunu belirten araştırmalar da bulunmaktadır (Kaplan, 2016).

Bu araştırma özel gereksinimli çocuğu olan annelerle yürütülmüştür. Kadın olmanın zorluklarının yanına özel gereksinimi olan bir çocuğa sahip olmanın zorlukları da etkilenince bu annelere yönelik çalışmaları yapılmasının gerekliliği vardır. Bu bağlamda özel gereksinimli çocuğu olan annelere yönelik politikalar ve programlar geliştiren uygulayıcılara yönelik annelere yönelik düzenli olarak bilgilendirme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, annelere düzenli olarak psikolojik destek sağlanması, özel gereksinimli çocuklar için mola evleri, parklar, oyun ve gelişim alanları gibi sosyal alanların geliştirilmesi ve annelerin kendilerine zaman ayrılmasının sağlanması, annelere esnek çalışma imkanlarının sağlanması, ailelere danışmanlık hizmetlerinin artırılması, annelere yönelik destek programlarının oluşturulması ve takip edilmesi, özel gereksinimli bireyleri bakım hizmetlerine yönelik hizmetlerin artırılması, rehabilitasyon merkezi hizmetlerinin iyileştirilmesi şeklinde bazı önerilerde bulunulabilir. Bunu yanı sıra özel gereksinimli çocuğu alan annelerin kadınlık algısı, evlilik hoşnutsuzluğuna yönelik deneysel çalışmaların yapılması, eğitim programlarının hazırlanarak anneler üzerindeki etkilerinin incelenmesi ve daha geniş bir örneklem grubu ile çalışılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Alghamdi, K., Alahmadi, S., Sayedahmad, A. ve Mosleh, H. (2022). Psychological well being of mothers of children with autism in Saudi Arabia. *Cureus*, 14(3), 1-7. <https://doi.org/10.7759/cureus.23284>
- Alparslan, A. M., Taş, M.A., Ceyhan, S. ve Kenar, G. (2019). dün çocukluktaki zorluklar bugünkü psikolojik sermayeyi etkiler mi? *MAKÜ-BİFD*, 2(1), 16-34. <https://hdl.handle.net/11672/2942>
- Arnaud, C., White-Koning, M., Michelsen, S.I., Parkes, J., Parkinson, K., Thyen, U., Beckung, E., Dickinson, H. O., Fauconnier, J., Marcelli, M., McManus, V. ve Colver, A. (2008). parent reported quality of life of children with cerebral palsy in Europe. *PEDIATRICS*, 121(1), 54-64. <https://doi.org/10.1542/peds.2007-0854>
- Arıcı, F. (2011). *Üniversite öğrencilerinde toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin algılar ve psikolojik iyi oluş*. [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Artan, T., Atak, I., Ofluoğlu, A., Turk, H., & Unlu, D. (2021). Covid-19 salgını sürecinde ilişki doyumu ve ilişki hoşnutsuzluğunun incelenmesi. *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 25-40.
- Ayçiçek, V. (2020). Kadınlarda toplumsal cinsiyet algısı, psikolojik iyi oluş ve benlik saygısı arasındaki ilişkiler. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Ayyıldız, T., Konuk-Şeker, D., Kulakçı, H. ve Veren, F. (2012). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin stresle baş etme yöntemlerinin değerlendirilmesi. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi* 11(2), 1-12. https://doi.org/10.1501/Ashd_0000000078
- Barutçu, A. (2014). Annelik–cinsellik–beden *Masters of Sex* dizisi üzerinden 1950’ler Amerikası kadınlık hallerine bakış. *İlef Dergisi*, 1(2), 37-57. <https://doi.org/10.24955/ilef.106591>
- Begun, A. L. (1993). Human behavior and the social environment. *Journal of Social Work Education*, 29(1), 26-35. <https://doi.org/10.1080/10437797.1993.10778796>
- Belek-Erşen, U. (2015). Farklı sosyal kategorilerden kadınların toplumsal cinsiyet algıları. *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 2(2), 184-213. DOI <https://doi.org/10.17572/mj2015.2.184213>
- Benard, B. (1991). *Fostering resiliency in kids: protective factors in the family, school, and community*. Oregon: Northwest Regional Educational Laboratory.
- Beyond Blue Ltd. (2017). *Building resilience in children aged 0–12: A practice guide*.
- Bilge, A., Buruntekin, F., Demiral, O., Özer, N.G., Keleş, B., Yalçın, E., Tavukçu, G., Kiray, A., Siviloğlu, T. ve Bol, S. (2014). Engelli yakınlarına verilen “stresle baş etme ve yaşam doyumunu artırma” eğitiminin etkinliğinin belirlenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(1), 610-621.
- Buckner, J.C., Mezzacappa, E. ve Beardslee, V. R. 2003. Characteristics of resilient youths living in poverty: The role of self-regulatory processes. *Development and Psychopathology*, 15, 139–162. <https://doi.org/10.1017/s0954579403000087>.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2022). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri* (32. baskı). Pegem Akademi Yayınları
- Canel, A. N. (2012). *Evlilik ve aile hayatı*. Ankara: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.
- Çağ, P. ve Yıldırım, İ. (2018). Bazı sosyo-demografik değişkenlere göre evli bireylerin evlilik doyum düzeyleri: bir profil çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(26), 1027-1042. <https://doi.org/10.17755/esosder.341296>
- Çelik, E. (2012). *Evlü bireylerin cinsel özgüven düzeyleri ile cinsel öz-yeterlik, evlilik yaşam doyumunu ve cinsel utangaçlıklarının incelenmesi*. [Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

- Çelik, E. (2013). Evlilik hoşnutsuzluğu ölçeğinin türkçeye uyarlanması: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(12), 249-161. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.5663>
- Çetin, S. (2021). *Evlilik hoşnutsuzluğunda kıskançlık ve duygu düzenleme güçlüğü'nün etkisinin incelenmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Çiftçi-Arıdağ, N., Erus, S. ve Ünsal-Seydoğulları, S. (2019). Eş desteğinin evlilik doyumu ve psikolojik iyi oluş ile ilişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(71), 1014-1024. <https://doi.org/10.17755/esosder.424421>
- Doğan, T. (2015). Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği'nin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Dudu-Karaman, E. ve Doğan, N. (2018). Annelik rolü üzerine: kadının "annelik" kimliği üzerinden tahakküm altına alınması. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 1475-1496. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.443214>
- Esen, E., Siyez, D. M., Soylyu, Y., ve Demirgürz, G. (2017). Üniversite öğrencilerinde toplumsal cinsiyet algısının toplumsal cinsiyet rolü ve cinsiyet değişkenlerine göre incelenmesi. *E- Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 46-63. <https://doi.org/10.19160/5000197327>
- Eryurt, M. A. ve Adaklı-Ergöçmen, B. A. (2008). Ebeveyn eğitiminin doğurganlık üzerindeki etkisi. *Nüfusbilim Dergisi*, 30(1), 13-28.
- Erzeybek, B. ve Gökçearslan-Çiftci, E. (2019). Akademisyen kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ve evlilik uyumu. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 3(1), 61-80.
- Eydoux, R., Castinetti, F., Authier, M., Vialle, M., Alberal, F., Brue, T. ve Courbiere, B. (2020). Women's perceptions of femininity after craniopharyngioma: a qualitative study. *Clinical Endocrinology*, 94, 880-887. <https://doi.org/10.1111/cen.14378>
- Faizal.A., Sidi.H., Whap, S., Zin.M.ve Baharuddin N. (2017) Assessment of marital dissatisfaction and its association with sexual dysfunction and psychiatric morbidities among primary health attenders in Malaysia. *IIUM Medical Journal Malaysia*, 16(2). 19-26. <https://doi.org/10.31436/imjm.v16i2.320>
- Gavidia-Payne, S., Denny, B., Davis, K., Francis, A. Ve Jackson, M. (2015). Parental resilience: A neglected construct in resilience research. *Clinical Psychologist*, 19, 111-121. <https://doi.org/10.1111/cp.12053>
- Gezer-Tuğrul, Y. (2019). Toplumsal cinsiyet bağlamında kadınların annelik deneyimler üzerine bir saha çalışması. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3, 71-90.
- Gilligan, R. (2000). adversity, resilience and young people: the protective value of positive school and spare time experiences. *Children & Society*, 14, 37-47. <https://doi.org/10.1111/j.10990860.2000.tb00149.x>
- Gizir, C.A. (2007). Psikolojik sağlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler üzerine bir derleme çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(28), 113-128.
- Göksel-Oflas, S. (2017). Üniversite öğrencilerinin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin toplumsal cinsiyet rollerine, kültürlerarası duyarlılığa ve risk faktörlerine göre yordanması. [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülmez, N., İra, N., Yılmaz, İ. ve Özenç-İra, G. (2017). Üniversite öğrencilerinde kadın algısı ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 65-86. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.297851>

- Günay-Turan, M. (2023). *Çalışan kadınların toplumsal cinsiyet algılarının, psikolojik sağlamlık düzeyleri ve stresle baş etme yöntemleriyle olan etkileşimi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- İşçi, D. (2018). *Kadınların farklı dönemlerdeki kadınlık algıları ve etkileyen faktörler*. [Yüksek Lisans Tezi]. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Kaçar, T. (2022). *Öğretmenlerin psikolojik sağlamlıkları, yaşam becerileri ve öz-kontrolleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kadir Has Üniversitesi (2020). Türkiye’de toplumsal cinsiyet ve kadın algısı araştırması 2020. [https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/inline files/TTCKAA2022 5.pdf](https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/inline%20files/TTCKAA2022%205.pdf)
- Kaplan, K (2016). *Evlü bireylerde toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumların, evlilik doyumuna ve psikolojik iyi oluş durumuna etkisinin incelenmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karacaoğlu, K. ve Köktaş G. (2016). Psikolojik dayanıklılık ve psikolojik iyi olma ilişkisinde iyimserliğin aracı rolü: hastane çalışanları üzerine bir araştırma. *İş ve İnsan Dergisi*, 3(2), 119-127. <https://doi.org/10.18394/iid.20391>
- Kararımak, Ö. (2006). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(26), 219-242. <https://doi.org/10.17066/pdrd.22262>
- Kaysner, K. (1996). The marital disaffection scale: an inventory for assessing emotional estrangement in marriage. *The American Journal of Family Therapy*, 24(1), 83-88. <https://doi.org/10.1080/01926189508251019>
- Kersten-Kaysner, K. (1990). The process of marital disaffection: Interventions at various stages. *Family Relations*, 39, 257-265. <https://doi.org/10.2307/584869>
- Khan, A. ve Deb, A. (2021). Family as a source of risk and resilience among adults with a history of childhood adversity. *Children and Youth Services Review*, 121, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105897>
- Koç, Ö., Özkan, H. ve Bekmezci, H. (2016). Annelik rolü ve ebeveynlik davranışı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi. *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hastanesi Dergisi*, 6(2), 143-150. <https://hdl.handle.net/20.500.12498/757>
- Kumcağız, H. ve Ertuğ, K. (2016). Evlilik hoşnutsuzluğu ile sosyodemografik özellikler arasındaki ilişki. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(10),601-621. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.9780>
- Lavner, J. A., Karney, B. R. ve Bradbury, T. N. (2014). Relationship problems over the early years of marriage: stability or change? *J Fam Psychol*, 28(6), 979-985. <https://doi.org/10.1037/a0037752>
- Manor-Binyamini, I. (2011). Mothers of children with developmental disorders in the bedouin community in Israel: family functioning, caregiver burden, and coping abilities. *J Autism Dev Disord*, 41, 610-617. <https://doi.org/10.1007/s10803-010-1080-1>
- Mehran, F., Leonard, T. ve Samuel-Lajeunesse, B. (1999). Anorexia nervosa: changes in the perception of femininity, figure, diet and clothing concepts with inpatient treatment. *European Eating Disorders Review*, 7, 111-120. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0968\(199905\)7:2<111::AID-ERV264>3.0.CO;2-L](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0968(199905)7:2<111::AID-ERV264>3.0.CO;2-L)
- Sardohan-Yıldırım, A. E. ve Akçamete, G. (2014). Çoklu yetersizliği olan çocuğa sahip annelerin erken çocukluk özel eğitimi hizmetleri sürecinde karşılaştıkları güçlüklerin belirlenmesi. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 3(1), 74-89. <https://doi.org/10.30703/cije.321336>

- Seider, B. H., Hirschberger, G., Nelson, K. L. ve Levenson, R. W. (2009). We can work it out: Age differences in relational pronouns, physiology, and behavior in marital conflict. *Psychology and Aging*, 24(3), 604-613. <https://doi.org/10.1037/a0016950>
- Storaasli, R. D. ve Markman, H. J. (1990). Relationship problems in the early stages of marriage: A longitudinal investigation. *Journal of Family Psychology*, 4(1), 80-98. <https://doi.org/10.1037/08933200.4.1.80>
- Şengül, S. ve Baykan, H. (2012). Zihinsel engelli çocukların annelerinde depresyon, anksiyete ve stresle başa çıkma tutumları. *Kocatepe Tıp Dergisi*, 14, 30-39. <https://hdl.handle.net/20.500.12933/652>
- Şenol, D. ve Yıldız, S. (2014). *Sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan düşük seviyede yaşamlarını sürdüren ücretli bir işte çalışmayan kadınların 'kadın algısı'-Ankara örnekleme ile* (Sözlü sunum). Uluslararası 1. Orta Doğu Sempozyumu, Ankara, Türkiye.
- Olsson, M.B. ve Hwang, P.C. (2003). Influence of macrostructure of society on the life situation of families with a child with intellectual disability: Sweden as an example. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47(4/5), 328-341. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2788.2003.00494.x>
- Özdemir, H. (2019). Toplumsal cinsiyet perspektifinde erkeklik ve kadınlık algısı: bir alan araştırması. *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, 10, 90-107. <https://doi.org/10.31455/asya.612384>
- Özşenol, F., Işıksan, V., Ünay, B., Aydın, H.İ., Akın, R. ve Gökçay, E. (2003). Engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerinin değerlendirilmesi. *Gülhane Tıp Dergisi*, 45(2), 156-164.
- Pisula, E. ve Porębowicz-Doersmann, A. (2017). Family functioning, parenting stress and quality of life in mothers and fathers of polish children with high functioning autism or asperger syndrome. *PLoS ONE*, 12(10), 1-19. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0186536>
- Rothenberg W. A., Hussong, A. M. ve Chassin, L. (2016). Modeling trajectories of adolescent perceived family conflict: effects of marital dissatisfaction and parental alcoholism. *Journal of Research on Adolescence*, 27(1), 105-121. <https://doi.org/10.1111/jora.12259>
- Rademacher, L., Kraft, D., Eckart, C. ve Fiebach, C. J. (2023). Individual differences in resilience to stress are associated with affective flexibility. *Psychological Research*, 87, 1862-1879. <https://doi.org/10.1007/s00426-022-01779-4>
- Topbaş, M. (2022). *Otizm spektrum bozukluğu olan çocuğa sahip ailelerin bakım verme yükleri ve psikolojik sağlamlıkları arasındaki ilişki*. [Yüksek Lisans Tezi]. Kto Karatay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Toros, F. (2002). Zihinsel ve/veya bedensel engelli çocukların annelerinin anksiyete, depresyon, evlilik uyumunun ve çocuğu algılama şeklinin değerlendirilmesi. *Türkiye Klinikleri Psikiyatri Dergisi*, 3, 45-52.
- Tura, G. (2017). Engelli çocuğu olan ve çocuğu engelli olmayan annelerin anksiyete, depresyon ve psikoloji sağlamlık düzeylerinin incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 30-36.
- Umrigar, D.M. ve Mhaske, R. (2022). Marital and sexual satisfaction, depression, anxiety and stress among wives of patients with chronic illnesses. *Indian Journal of Health and Well-being*, 13(1), 01 06. <https://doi.org/10.21276/apjhs.2022.9.3.23>
- Üçgöl, Ş. (2019). *Evlilik beklentisinin ve evlenme türlerinin evlilik hoşnutsuzluğuna etkisi Konya örneği*. [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünver, Ş. ve Demirli, C. (2022). Çalışan evli kadın ve erkeklerin toplumsal cinsiyet rol algısı bağlamında aile içi rol dağılımı: Bir nitel araştırma. *International Journal of Social Inquiry* 15(1), 143-156. <https://doi.org/10.37093/ijsi.944705>

- Westman, M., Vinokur, A. D., Hamilton, V. D. ve Roziner, İ. (2004). Crossover of marital dissatisfaction during military downsizing among russian army officers and their spouses. *Journal of Applied Psychology*, 89(5), 769-779. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.89.5.769>
- Woods, S. B., Priest, J. B. Signs, T. L. ve Maier, C. A. (2019). In sickness and in health: The longitudinal associations between marital dissatisfaction, depression and spousal health. *Journal of Family Therapy*, 41, 102-125. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.12207>
- Yazıcı-Çelebi, G. (2021). Kadınların kişilik özellikleri ile psikolojik sağlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Mavi Atlas*, 9(1), 132-146. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.832657>
- Yıldırım, S. (2022). Annelik ve kadınlık algısı üzerine uygulamalı bir değerlendirme. İçinde E. Dikici, O. Tire ve Z. Sevim Adıgüzel (Edt.), *Aile ve Sosyoloji* (s. 228-256). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yıldız, G. (2019). Geleneksel bağlamda erkeklerin dönüşen kadınlık algısı -Şanlıurfa ili örneği. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3, 1-29.
- Yüksel, Ö. (2013). *Kadınlarda evlilik uyumu ve psikolojik belirtiler arasındaki ilişki: stresle baş etme biçimleri ve toplumsal cinsiyet rolü tutumlarının aracı rolleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zammichieli, M. E., Gilroy, F. D. ve Sherman, M. F. (1988). Relation between sex role orientation and marital satisfaction. *personality and social psychology. Bulletin*, 14(4), 747-754. <https://doi.org/10.1177/0146167288144009>
- Zeybekoğlu-Akbaş, Ö. ve Dursun, C. (2022). Toplumsal değişme sürecinde annelik serüveni: Genç annelikten geç anneliğe geçiş. *Akademik Hassasiyetler*, 9(20), 107-128.
- Zolkoski, S. M. ve Bullock, L. M. (2012). Resilience in children and youth: A Review. *Children and Youth Services Review*, 34, 2295-2303. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2012.08.009>

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 15.03.2024 Kabul/Accepted: 26.07.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 321-346.

LİSE ÖĞRENCİLERİNİN DİJİTAL OKURYAZARLIK ve SİBER GÜVENLİK FARKINDALIKLARININ İNCELENMESİⁱ

Onur ALTUNⁱⁱ, Erman YÜKSELTÜRKⁱⁱⁱ

Öz

Dijitalleşen dünya ile birlikte bireylerin ve toplumların dijital platformları kullanımlarında ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Bu kapsamda siber suçlar ve veri güvenliği tehditleri de paralel olarak artmaktadır. Bu çalışma, Kırıkkale'deki 22 lisede öğrenim gören öğrencilerin dijital okuryazarlık ve siber güvenlik farkındalığını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın veri toplama sürecinde "kişisel siber güvenliği sağlama ölçeği" ve "dijital okuryazarlık ölçeği" adlı iki ayrı veri toplama aracı kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeyi ile siber güvenlik farkındalığı arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Günde 2-3 saat internet kullanan öğrencilerin siber güvenlik farkındalıklarının diğerlerine göre anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ancak, haftalık internet kullanım sürelerinin öğrencilerin siber güvenlik farkındalığı üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca, kadın öğrencilerin siber güvenlik farkındalığı, erkek öğrencilere göre daha yüksek bulunmuştur, bu da cinsiyetin bu konuda etkili bir faktör olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bu çalışma, öğrencilerin siber güvenlik ve dijital okuryazarlık düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesiyle ilgili genel bir çerçeve sunarak, bu konuda yapılan araştırmalardan elde edilen önemli bulguları değerlendirmektedir. Siber güvenlik ve dijital okuryazarlık alanındaki bu farkındalıkların artırılması, eğitim kurumları, aileler ve toplumun genelinde daha etkin bir dijital vatandaşlık bilincinin gelişimine katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Siber Güvenlik, Dijital Okuryazarlık, Dijital Dünya, Dijital Yerliler, Teknoloji.

Investigation of Digital Literacy and Cyber Security Awareness of High School Students

Abstract

With the digitalising world, there is a significant increase in the use of digital platforms by individuals and societies. In this context, cybercrimes and data security threats are increasing in parallel. This study aims to evaluate the digital literacy and cyber security awareness of 22 high school students in Kırıkkale. In the data collection process of the study, two separate data collection tools named 'personal cyber security scale' and 'digital literacy scale' were used. The results revealed that there is a positive relationship between students' digital literacy level and cyber security awareness. It was determined that the cyber security awareness of students who use the internet 2-3 hours a day was significantly higher than the others. However, it was determined that weekly internet usage time did not have a significant effect on students' cyber security awareness. In addition, cyber security awareness of female students was found to be higher than that of male students, indicating that gender is an effective factor in this regard. In conclusion, this study provides a general framework for examining students'

ⁱ Bu makale birinci yazarın yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

ⁱⁱ Uzman BT Öğretmeni, Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, e-posta: altunonur0652@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6150-7620.

ⁱⁱⁱ Prof.Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, e-posta: eyukselturk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0690-0010.

cybersecurity and digital literacy levels according to various variables and evaluates the important findings obtained from research on this subject. Increasing this awareness in the field of cyber security and digital literacy can contribute to the development of a more effective digital citizenship awareness in educational institutions, families and society in general.

Keywords: Cyber Security, Digital Literacy, Digital World, Digital Natives, Technology.

Structured Abstract

Digital literacy stands out as one of the key skills of the 21st century, as this concept refers to the ability of individuals to use information and communication technologies effectively. Digital literacy goes beyond just basic computer skills, but also includes the ability to critically evaluate information, use a variety of digital tools effectively, and develop an understanding of topics such as digital tagging. In this context, digital literacy; It includes the capacity to successfully navigate the information age, understand digital media and content, discern reliable information, and think creatively. When considered at the academic level, this skill set will enrich students' educational processes, increase their research abilities and make them more effective actors in the information society. Cyber security appears as an important component of digital literacy. Being aware of information security and privacy in digital environments and taking precautions against malicious cyber attacks are also included in the scope of digital literacy. This requires individuals to be proficient in protecting their online identities, recognizing trustworthy digital sources, and securing computer systems. Therefore, digital literacy and cyber security appear as complementary concepts. Taking these skills together enables individuals to exist safely and effectively in the digital world, while also contributing positively to their academic and professional success. When we look at the studies carried out in this direction, according to the perspective put forward by Kardeş (2020), digital literacy is considered a competence that occupies a critical place among the 21st century skills. This skill is of fundamental importance for individuals' capacity to understand, interpret and use accurate information effectively. In the same context, Zwillling, Klien, Lesjak, Wiechetek, Cetin and Basim (2022) stated that cyber attacks that emerge with the advancement of technology pose a potential threat to information security vulnerabilities, and pointed out that increasing awareness of cyber security in this context is becoming increasingly important. In parallel with the rapid change and development of technology, technology, which is one of the most important elements of our age, has brought with it a number of concepts. One of these concepts is cyber security, and it is an important element in solving security problems that arise especially with developing technology. Makhabbat and Gülseçen (2020) defined cyber security as an area that includes various methods for protecting individuals with increasing information resources. Research has shown that increasing awareness, education and awareness levels is a basic strategy for solving a problem. In this context, it is of great importance to determine the awareness levels of individuals who interact in digital media, especially adolescents, who are the focus of the research, in understanding, reading and applying the contents they interact with in the digital environment. Digital literacy is a prominent concept in this context. Jin, Reichert, Cagasan, Torre and Law (2020) emphasized that digital literacy is a fundamental ability for students' learning capacity in a rapidly changing and developing world. Mualllem (2019), on the other hand, drew attention to the lack of awareness about cyber security among students studying at an ethnically diverse university in Silicon Valley and stated that educational institutions should take a more active role in increasing students' knowledge on these issues and protecting them from cyber attacks. Talan and Aktürk's (2021) study pointed out the significant dangers of unconscious use of technology and the internet, including the risk of individuals encountering material or moral damages. In order to prevent these risks, the importance of receiving the necessary training and ensuring that users have a sufficient level of awareness in order to use information technologies correctly is emphasized. The concept of new generation literacy today includes different dimensions such as media literacy and computer literacy, and in this context, the ability to access, understand and produce new information shows that the concept of literacy is evolving. Individuals with digital literacy skills can accurately read, understand and contribute to content shared on different digital platforms. However, research shows that students are generally proficient in using digital technologies, but they are not at the same level in terms of information security. This situation increases the risk of the new generation, called digital natives, facing important problems such as cyber bullying, personal data privacy violation, and technology addiction. In this context, determining, developing and increasing digital literacy levels is of critical importance in eliminating cyber security vulnerabilities. The contribution of this study

is to bring a new perspective to the studies in the field of digital literacy and personal cyber security awareness from the perspective of the digital divide, to develop alternative solution suggestions and to contribute to the knowledge in this field.

Giriş

Dijital okuryazarlık, 21. yüzyılın kilit becerilerinden biri olarak öne çıkmaktadır, zira bu kavram bireylerin bilgi ve iletişim teknolojilerini etkili bir şekilde kullanabilme yeteneğini ifade eder. Dijital okuryazarlık, sadece temel bilgisayar becerilerini aşan, aynı zamanda bilgiyi eleştirel bir şekilde değerlendirme, çeşitli dijital araçları etkili bir biçimde kullanabilme ve dijital etiket gibi konularda anlayış geliştirme becerisini içerir. Bu bağlamda, dijital okuryazarlık; bilgi çağında başarılı bir şekilde navigasyon yapma, dijital medya ve içeriği anlama, güvenilir bilgiyi ayırt etme ve yaratıcı düşünme kapasitesini içerir. Akademik düzeyde ele alındığında, bu beceri seti öğrencilerin eğitim süreçlerini zenginleştirecek, araştırma yeteneklerini artıracak ve onları bilgi toplumunda daha etkin aktörler haline getirecektir. Siber güvenlik ise, dijital okuryazarlığın önemli bir bileşeni olarak karşımıza çıkar. Dijital ortamlarda bilgi güvenliği ve gizliliği konusunda bilinçli olmak, kötü niyetli siber saldırılara karşı önlemler almak da dijital okuryazarlık kapsamına dâhildir. Bu, bireylerin çevrimiçi kimliklerini koruma, güvenilir dijital kaynakları tanıma ve bilgisayar sistemlerini koruma konularında yetkin olmalarını gerektirir. Dolayısıyla, dijital okuryazarlık ve siber güvenlik birbirini tamamlayan kavramlar olarak karşımıza çıkar. Bu becerilerin bir arada ele alınması, bireylerin dijital dünyada güvenli ve etkin bir şekilde var olmalarını sağlarken aynı zamanda akademik ve profesyonel başarılarına olumlu katkılarda bulunur. Yapılan çalışmalara bakıldığında Kardeş'in (2020) ortaya koyduğu perspektife göre, dijital okuryazarlık, günümüzde 21. yüzyıl becerileri arasında kritik bir yer işgal eden bir yetkinlik olarak değerlendirilmektedir. Bu beceri, bireylerin doğru bilgiyi anlama, yorumlama ve etkili bir şekilde kullanabilme kapasitesi açısından temel bir öneme sahiptir. Aynı çerçevede Zwilling, Klien, Lesjak, Wiechetek, Cetin ve Basim (2022), teknolojinin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan siber saldırıların, bilgi güvenliği zafiyetlerine yönelik potansiyel bir tehdit oluşturduğunu belirterek, bu bağlamda siber güvenlik konusundaki farkındalığın artışının giderek önem kazandığına dikkat çekmiştir. Teknolojinin hızlı değişim ve gelişimine paralel olarak, çağımızın en önemli unsurlarından biri olan teknoloji, bir dizi kavramı da beraberinde getirmiştir. Bu kavramlardan biri de siber güvenlik olup, özellikle gelişen teknolojiyle birlikte ortaya çıkan güvenlik sorunlarının çözümüne yönelik önemli bir unsurdur. Makhabbat ve Gülseçen (2020), siber güvenliği, artan bilgi kaynaklarıyla birlikte bireylerin korunmasına yönelik çeşitli yöntemleri içeren bir alan olarak tanımlamıştır. Yapılan araştırmalar, bir sorunun çözümü için bilinç, eğitim ve farkındalık düzeylerinin artırılmasının temel bir strateji olduğunu göstermiştir. Bu çerçevede, dijital mecralarda etkileşim kuran bireyler, özellikle de araştırmanın odak noktasını oluşturan ergenler, dijital ortamda etkileşim kurdukları içerikleri anlama, okuma ve uygulama konusundaki bilinç düzeylerinin belirlenmesi büyük bir önem arz etmektedir. Dijital okuryazarlık, bu bağlamda öne çıkan bir kavramdır. Jin, Reichert, Cagasan, Torre ve Law (2020), dijital okuryazarlığın, hızla değişen ve gelişen dünyada öğrencilerin öğrenme kapasitesi için temel bir yetenek olduğunu vurgulamıştır. Muallam (2019) ise, Silikon Vadisi'nde etnik açıdan çeşitli bir üniversitede öğrenim gören öğrencilerin

siber güvenlik konusundaki farkındalık eksikliğine dikkat çekmiş ve eğitim kurumlarının, öğrencilerin bu konulardaki bilgilerini artırma ve siber saldırılardan korunma konusunda daha etkin bir rol üstlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Talan ve Aktürk'ün (2021) çalışması, teknoloji ve internetin bilinçsiz kullanımının, bireylerin maddi veya manevi zararlarla karşılaşma riskini içeren önemli tehlikelere işaret etmiştir. Bu risklerin önlenmesi için, bilişim teknolojilerinin doğru bir şekilde kullanılabilmesi amacıyla gerekli eğitimlerin alınması ve kullanıcıların yeterli bilinç düzeyine sahip olmalarının önemine vurgu yapılmıştır. Yeni nesil okuryazarlık kavramı, günümüzde medya okuryazarlığı, bilgisayar okuryazarlığı gibi farklı boyutları içermekte ve bu bağlamda, bilgiye erişme, anlama ve yeni bilgiler üretebilme yeteneği, okuryazarlık kavramının evrim geçirdiğini göstermektedir. Dijital okuryazarlık becerilerine sahip bireyler, farklı dijital platformlarda paylaşılan içerikleri doğru bir şekilde okuyabilir, anlayabilir ve bu içeriklere katkıda bulunabilirler. Ancak, yapılan araştırmalar, öğrencilerin genel olarak dijital teknolojileri kullanma konusunda yeterli olduklarını, ancak bilgi güvenliği açısından aynı seviyede olmadıklarını göstermektedir. Bu durum, dijital yerli olarak adlandırılan yeni neslin, siber zorbalık, kişisel veri mahremiyeti ihlali, teknoloji bağımlılığı gibi önemli sorunlarla karşılaşma riskini artırmaktadır. Bu bağlamda, dijital okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi, geliştirilmesi ve artırılması, siber güvenlik zafiyetlerinin giderilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın katkısı, dijital okuryazarlık ve kişisel siber güvenliği sağlama farkındalığı alanındaki çalışmalara, dijital uçurum perspektifinden yeni bir bakış açısı getirerek alternatif çözüm önerileri geliştirmek ve bu alandaki bilgi birikimine katkı sağlamaktır.

Siber Güvenlik

Wiener (2019), tarafından ifade edildiğine göre, siber terimi, kökenini sibernetikten almaktadır. Sibernetik terimini ise ilk olarak Wiener hayvanlarda ve makinelerde kontrol ve iletişim olarak tanımlamıştır. Çalışmanın ana unsurlarından biri olan Siber güvenlik, bilgisayarlar, sunucular, mobil cihazlar, elektronik sistemler, ağlar ve veriler gibi dijital ortamlar ile materyalleri kötü niyetli saldırılardan koruma amacını taşıyan genel bir kavram olarak ifade edilebilir. Academia'nın (2023) belirttiğine göre Türkiye'de internet kullanımının başlamasından itibaren siber güvenlik konusundaki gelişmeler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte bilgi güvenliği ve siber güvenlikle ilgili idari, teknik, ekonomik ve hukuki boyutlar incelenmeye başlanmıştır. Dünya Bilgi Toplumu Zirvesi'nin etkisiyle siber güvenlik alanındaki çalışmalar hız kazanmış, 2004 yılında Elektronik İmza Kanunu ve Türk Ceza Kanunu ile bu alandaki yasal düzenlemeler yapılmıştır. Siber güvenlik konusunda farkındalığı artırmak amacıyla 2007'de kurulan Bilgi Güvenliği Derneği (BGD), çeşitli etkinliklerle ve iş birlikleriyle önemli katkılarda bulunmuştur. Devlet destekli kuruluşlar, özellikle BTK ve TÜBİTAK, siber güvenlik alanında çeşitli projeler ve eğitimler düzenlemiş, Siber Güvenlik Enstitüsü ve Siber Savunma Merkezi gibi önemli adımlar atmıştır. 2012'de alınan bir Bakanlar Kurulu Kararı ile (11.06.2012 tarihli ve 2012/3842 sayılı Ulusal Siber Güvenlik Çalışmalarının Yürütülmesi, Yönetilmesi ve Koordinasyonuna İlişkin Karar, 20.10.2012 tarihli ve 28447 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe

girmiştir.) ulusal çapta siber güvenlik çalışmalarının koordinasyonu için hukuki zemin oluşturulmuş, Siber Güvenlik Kurulu'nun oluşturulması ve görevlerinin belirlenmesiyle bu alandaki çalışmalar daha organize bir yapıya kavuşmuştur. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı bünyesinde Siber Güvenlik Dairesi ve BTK-TİB bünyesinde Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezi'nin kurulması, ulusal çapta siber güvenlik tedbirlerini artırmıştır. 2013'te BGD tarafından hazırlanan Ulusal Siber Güvenlik Strateji Belgesi, TÜBİTAK'ın katkılarıyla Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı tarafından yayımlanmış ve siber güvenlik konusunda belirli hedefler ve eylem planları ortaya konulmuştur. Son yıllarda Türkiye'de siber güvenlik konusunda önemli gelişmeler yaşanmış, devletin ve sivil toplum kuruluşlarının bu alandaki farkındalığı artmıştır. Önümüzdeki dönemde siber güvenlik kapasitesinin artırılması, geniş kitlelere farkındalığın yayılması ve yerli çözümlerin üretilmesi önemli beklentiler arasında yer almaktadır. Ayrıca, siber saldırıların ekonomik amaçlarla gerçekleştirildiği genel algısına ek olarak, devlet destekli organizasyonlar tarafından kritik altyapılara yönelik siber saldırılar da gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, siber güvenlik konusu bütüncül bir perspektifle ele alınmalı ve ayrıntılı bir "Ulusal Siber Güvenlik Kanunu" ile konunun tüm yönleri ve aktörler arasındaki ilişkiler belirlenmelidir. Bu alanda yapılan çalışmalardan, Semerci'nin (2019), başlıklı çalışması, üç farklı devlet üniversitesinde eğitim gören 448 öğrenciyi kapsamıştır. Araştırma, öğrencilerin siber güvenlik farkındalıklarını belirlemek için "Kişisel Siber Güvenliği Sağlama Ölçeği"ni kullanmıştır. Bulgular, öğrencilerin genel olarak orta ve üzeri düzeyde siber güvenlik farkındalığına sahip olduğunu göstermektedir. Cinsiyetler arasında veya fakülte türleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Ancak, sınıf düzeyi ve günlük internet kullanım süreleri gibi demografik faktörlere göre farklılık göstermektedir. Diğer bir çalışma olan Aksoğan, Bayer, Gülada ve Çelik (2018), tarafından gerçekleştirilen başlıklı çalışma ise İletişim Fakültesi öğrencilerinin siber güvenlik farkındalığını değerlendirmeyi amaçlamıştır. Toplam 357 öğrencinin katıldığı araştırmada, "Siber Güvenlik Farkındalığı Anketi" kullanılmıştır. Bulgular, öğrencilerin genel olarak düşük düzeyde siber güvenlik farkındalığına sahip olduğunu ve bu alanda bilinçlenmeye ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Cinsiyet, yaş ve günlük internet kullanım süresi gibi demografik faktörlere bağlı olarak anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir, ancak fakülte türüne göre siber güvenlik farkındalığında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Her iki çalışma da görüldüğü üzere, öğrencilerin siber güvenlik konusunda bilinçlenmesi gerektiğini ve özellikle eğitim programlarının bu yönde geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Dijital Okuryazarlık

Okuryazarlık kavramı, geleneksel anlamında genellikle temel okuma, yazma, konuşma ve dinleme becerilerini içererek bir toplumun gelişmişlik düzeyini ölçen önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Ancak, günümüzde geleneksel medyanın yanı sıra yeni medya ve dijital teknolojilerin etkisiyle, okuryazarlık tanımı önemli ölçüde genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Bu evrim, görsel okuryazarlık, bilgisayar okuryazarlığı ve reklam okuryazarlığı gibi yeni okuryazarlık biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dijital medya

okuryazarlığı ise, bireylerin sadece yeni medya ortamlarını etkili bir şekilde kullanabilme ve yeni medya içeriklerini anlayabilme becerilerini değil, aynı zamanda bu ortamlarda özgün içerikler üretebilme yeteneklerini içeren bir okuryazarlık formunu ifade etmektedir. Bu, yeni iletişim ve paylaşım teknolojilerinin niteliklerini anlama, kültürel özelliklerini bilme ve yeni medya dilini etkili bir şekilde kullanma becerilerini içerir. Dijital okuryazarlık terimi, ilk kez 1997 yılında Paul Gilster'in aynı adı taşıyan kitabında ortaya çıkmıştır. Gilster (1997), dijital okuryazarlığı, dijital ortamda sunulan bilgiyi farklı şekillerde anlayabilme ve kullanabilme becerisi olarak tanımlamıştır. Dijital okuryazarlık, iletişim ve paylaşım teknolojilerinin niteliklerini anlama, kültürel özellikleri bilmeyi ve yeni medya dilini etkili bir şekilde kullanma becerilerini içererek, bireylerin dijital dünyada etkili bir şekilde hareket etmelerini sağlayan bir konsept olduğu ifade edilebilir. Bu araştırma, Uluslararası Eğitim Teknolojileri Topluluğu (ISTE) tarafından belirlenen altı temel kriter etrafında şekillenen dijital okuryazarlık standartlarını temel alarak, dijital okuryazarlık yeteneklerini üç ana ilkeye göre sınıflandırmıştır. İlk ilke olan "Kullanım," temel teknik bilgi birikiminden başlayarak bilgisayar programlarını kullanma, bilgi kaynaklarına erişim sağlama ve bu kaynakları etkili bir şekilde kullanma becerilerini içermektedir. İkinci ilke olan "Anlamak," dijital medyayı içsel bir bağlamda değerlendirme ve eleştirel bir bakış açısıyla anlama becerisini vurgular. Bu sayede çevrimiçi etkinlikler ve karşılaşılan içerikler bilinçli bir şekilde değerlendirilerek bilinçli kararlar alınmasına yardımcı olur. Üçüncü ilke olan "Oluşturmak," dijital medya araçlarını kullanarak çeşitli içerikleri üretebilme ve etkili iletişim kurabilme becerisini ifade eder. Araştırma, lise düzeyinde eğitim gören ergenlerin dijital okuryazarlık düzeylerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, ergenlerin dijital platformlardaki içerikleri okuma, yazma ve kullanma sıklıkları, içerikleri kullanırken anlama düzeyleri, dijital mecralarda üretici olup paylaşım oluşturma düzeyleri, dijital okuryazarlık düzeyleri ve bu konudaki farkındalık/bilinç seviyeleri incelenmektedir. Ayrıca, siber güvenlikle olan ilişkisi, belirlenen demografik özelliklere göre nasıl değiştiği konusunda da bilgiler sunulmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırma kapsamında, ergenlerin dijital okuryazarlık ve siber güvenlik konularındaki durumlarını detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Genel amaç, bu iki olgu arasındaki ilişkiyi saptamak ve ergenlerin dijital okuryazarlık ile kişisel siber güvenlik sağlama durumlarını araştırmak olarak belirlenmiştir. Bu çalışmanın gerçekleştirilmesiyle, siber güvenliği sağlama yöntemlerinin dijital okuryazarlık açısından daha iyi anlaşılması ve bu alanda yapılan çalışmalara yeni bir perspektif eklenmesi hedeflenmektedir.

Bu bağlamda genel amaç çerçevesinde araştırmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmaya çalışılmıştır:

1. Lise düzeyinde eğitim gören ergenlerin dijital okuryazarlık durumları nedir?
  - a. Lise düzeyinde eğitim gören ergenlerin dijital okuryazarlık durumları; cinsiyete, sınıfa, okul türüne, evde internet olup olmama durumuna, akıllı telefon kullanıp kullanmama durumuna, kullandığı mobil uygulamalara, haftalık ve günlük internette geçirilen

süre, sosyal medya kullanıp kullanmama durumuna ve bölümlere göre nasıl değişmektedir?

2. Lise düzeyinde eğitim gören ergenlerin kişisel siber güvenliği sağlama durumları nedir?

a. Lise düzeyinde eğitim gören ergenlerin kişisel siber güvenliği sağlama durumları; cinsiyete, sınıfa, okul türüne, evde internet olup olmama durumuna, akıllı telefon kullanıp kullanmama durumuna, kullandığı mobil uygulamalara, haftalık ve günlük internette geçirilen süre, sosyal medya kullanıp kullanmama durumuna ve bölümlere göre nasıl değişmektedir?

3. Lise düzeyinde eğitim gören ergenlerin dijital okuryazarlık durumları ile kişisel siber güvenliği sağlama düzeyleri arasında ilişki nedir?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, tasarımını nicel araştırma modellerinden biri olan ilişkisel araştırma modeline uygun olarak gerçekleştirmiştir. İlişkisel araştırma modeli, değişkenler arasındaki ilişkilerin varlığını veya bir değişkenin diğerine olan etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır (Karasar, 2006). Bu tür araştırmaların öncelikli hedeflerinden biri, değişkenler arasındaki ilişkileri belirleyerek önemli davranışları anlamaktır (Fraenkel, Norman ve Hyun, 2012). Bu çalışmada, ilişkisel araştırma modelinin tercih edilmesinin temel sebebi, araştırmadaki değişkenler arasındaki ilişkilerin detaylı bir şekilde incelenmesidir. İlişkisel araştırma modeli, değişkenler arasındaki ilişkileri anlamak, açıklamak ve belirli bir bağlam içinde bu ilişkileri değerlendirmek için kullanılmaktadır. Araştırmada yer alan değişkenler arasındaki ilişkilerin doğası ve etki dereceleri üzerine odaklanılarak, araştırmanın temel amacına ulaşmak hedeflenmektedir. Bu model, araştırmanın kapsamlı bir analizini sağlayarak, elde edilecek sonuçların geniş bir perspektiften değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, ilişkisel araştırma modeli, çalışmanın temel metodolojisini oluşturarak, değişkenler arasındaki ilişkilerin derinlemesine incelenmesine ve araştırma sorularının yanıtlanmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Evren ve Örneklem

Makhabbat ve Gülseçen'in (2020) çalışmasında, siber güvenlik konusunda bireylerin korunmasına yönelik çeşitli yöntemlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Araştırmalar, bir sorunun çözümü için bilinç, eğitim ve farkındalık düzeylerinin artırılmasının temel bir yöntem olduğunu belirtmektedir (O'Neill, Livingstone ve McLaughlin, 2011; Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2021; TÜİK, 2023). Özellikle dijital mecralarda etkileşim kuran bireylerin, özellikle ergenlerin, siber güvenlik zafiyetlerinin olduğu ortamlarda bilinç düzeylerinin tespit edilmesi ve geliştirilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Bu doğrultuda çalışma kapsamında, 2022-2023 eğitim ve öğretim yılının ilk döneminde icra edilen araştırmanın örnekleme, Kırıkkale il merkezinde yer alan dört farklı okul türündeki toplam 22 lisede öğrenim gören 4504 öğrenciden/ergenden oluşmaktadır.

Araştırmaya katılan ergenlerin/öğrencilerin demografik özelliklerine göre dağılım değerleri Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Örneklemi Oluşturan Ergenlerin Demografik bilgileri		
Cinsiyet		
	f	%
Erkek	1415	31,4
Kadın	3089	68,6
Toplam	4504	100,0
Sınıf		
	f	%
10.Sınıf	2106	46,8
11.Sınıf	2398	53,2
Toplam	4504	100,0
Bölüm		
	f	%
Eşit Ağırlık	2337	51,9
Sayısal	1596	35,4
Sözel	571	12,7
Toplam	4504	100,0
Sosyal Medya Kullanımı		
	f	%
Evet	4392	97,5
Hayır	112	2,5
Toplam	4504	100,0
Okul Türü		
	f	%
İmam Hatip	242	5,4
Anadolu Meslek	1127	25,0
Anadolu	2691	59,7
Fen	444	9,9
Toplam	4504	100,0
Uygulamalar		
	f	%
Whatsapp	390	8,7
Instagram	129	2,9
Facebook	23	0,5
Twitter	3	0,1
Diğer	190	4,2
Hepsi	2474	54,9
Whatsapp,Instagram	1262	28,0
Whatsapp,Facebook	29	0,5
Instagram,Twitter	4	0,1
Toplam	4504	100,0
Ev İnterneti		
	f	%
Evet	4250	94,4
Hayır	254	5,6
Toplam	4504	100,0
Akıllı Telefon		
	f	%
Evet	4328	96,1
Hayır	176	3,9
Toplam	4504	100,0
Günlük Süre		

	f	%
1-3 Saat	1337	29,7
3-6 Saat	1850	41,1
6-9 Saat	808	17,9
9 ve üzeri	509	11,3
Toplam	4504	100,0
Haftalık Süre		
	f	%
2-6 Saat	389	8,6
6-10 Saat	804	17,9
10-14 Saat	993	22,0
14 ve üzeri	2318	51,5
Toplam	4504	100,0

Araştırma kapsamında dijital mecralarda çok fazla zaman geçiren ergenlerin, dijital platformlarda yaşadıkları deneyimler ile araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerine dair elde edilen veriler arasındaki ilişkiyi saptayabilmek adına çeşitli demografik özelliklere göre; toplam katılımcı sayısı 4.504 olarak belirlenmiş olup, bu katılımcıların cinsiyet dağılımında 3.089 kişi (%68,6) kadın olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların öğrenim durumlarına bakıldığında ise, 2.398 kişi (%53,2) 11. sınıf öğrencisi olarak kaydedilmiştir. Eğitim tercihleri üzerinden değerlendirildiğinde, bireylerin 2.337'ü (%51,9) eşit ağırlık alanını tercih etmiştir. Sosyal medya kullanımıyla ilgili olarak, katılımcıların büyük çoğunluğu (%97,5) bu platformları aktif olarak kullanmaktadır. Okul tercihine yönelik bilgiler incelendiğinde, katılımcıların %59,7'si Anadolu Lisesi'nde eğitim görmektedir. İletişim araçlarına dair tercihler incelendiğinde, 390 kişi (%8,7) Whatsapp kullanırken, 2.474 kişi (%54,9) ise anket formunda belirtilen tüm uygulamaları kullanmaktadır. Evde internet erişimi olan katılımcı sayısı 4.250 (%94,4) iken, akıllı telefon sahibi olan birey sayısı 4.328 (%96,1) olarak belirlenmiştir. Günlük internet kullanım süresi değerlendirildiğinde, katılımcıların %41,1'i en fazla 3-6 saat, haftalık kullanım süresinde ise %51,5'i 14 saatten fazla internet kullanmaktadır.

Veri Toplama Süreci

Araştırmanın verileri Mayıs 2023'te toplanmıştır. Katılımcılara ölçek formu yüz yüze olarak dağıtılmış ve ölçeği doldurma işlemi, öğrencilerin kendi isteği ve gönüllülük esasına dayanarak gerçekleştirilmiştir. Bu süreç sonucunda, 4504 kişilik bir öğrenci/ergen grubundan elde edilen veriler analize tabi tutulmuş ve değerlendirilmeye alınmıştır.

Veri Toplama Aracı

Verilerin toplanmasında ölçekler kullanılmıştır. Araştırmanın veri toplama aracı iki ana bölümden meydana gelmektedir. İlk bölüm, araştırmacı tarafından geliştirilen sosyo-demografik bir bölümü içermektedir. Bu kısım, öğrencilerin cinsiyeti, sınıf düzeyi, bölüm türü, okul türü, günlük internet ve sosyal medya kullanım sürelerini içermektedir. İkinci bölümde, Erol, Şahin, Yılmaz ve Haseski (2015) tarafından geliştirilen "Kişisel Siber Güvenliği Sağlama Ölçeği" bulunmaktadır. Bu anket, öğrencilerin siber güvenlik durumlarını değerlendirmek için kullanılmıştır ve yirmi beş maddeden oluşan bir ölçüm skalasına sahiptir.

(1=Hiç Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Orta Düzeyde Katılıyorum, 4=Katılıyorum, 5=Tamamen Katılıyorum). Anketin görünüş ve kapsam geçerliliği sağlanmış, ayrıca uygulama öncesi hedef kitlede seçilen bir grup öğrenci üzerinde pilot uygulama yapılarak soruların anlaşılabilirliği kontrol edilmiştir. İkinci bölümde ise öğrencilerin dijital okuryazarlık durumlarını ölçmek amacıyla Pala ve Başbüyük (2020) tarafından geliştirilen "Dijital Okuryazarlık Ölçeği" kullanılmıştır. Bu ölçek, toplamda 21 maddeden oluşmaktadır ve ölçeğin Cronbach's alfa iç tutarlılık katsayısı 0.895 olarak bulunmuştur.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında kullanılan anket formlarıyla elde edilen veriler, araştırmacı tarafından SPSS 26.0 paket programı kullanılarak işlenmiş ve analiz edilmiştir. Verilerin normal dağılım testi için yapılan analiz sonuçlarına göre, çarpıklık değeri -2 ve basıklık değeri +2 olarak belirlenmiştir. Demografik sorulardan elde edilen cinsiyet, sınıf, okul türü, bölüm, sosyal medya kullanımı, kullanılan uygulamalar, ev interneti kullanımı, akıllı telefon kullanımı, günlük süre ve haftalık süre değişkenlerindeki analizler, parametrik testlerden T testi ile iki grup arasındaki karşılaştırmalar ve iki'den fazla grup arasındaki karşılaştırmalar için ANOVA testleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İki'den fazla grup arasındaki anlamlı farkın kaynağını belirlemek amacıyla ise Post-Hoc testlerden Tukey HSD kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini değerlendirmek için Cronbach Alpha analizi yapılmıştır. Tüm analizlerde anlamlılık (p) değeri 0,05 olarak belirlenmiştir. Test sonuçları değerlendirilirken $p < 0,05$ ise arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı kabul edilirken, $p > 0,05$ ise elde edilen farkların istatistiksel olarak anlamsız olduğu kabul edilmiştir.

Araştırmanın Etik İzinleri

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

Etik kurul izin bilgileri

Etik değerlendirmeyi yapan kurul adı=Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu

Etik değerlendirme kararının tarihi=20.02.2023

Etik değerlendirme belgesi sayı numarası=158713

Bulgular

Bu kısımda, araştırma sorularının sırasını takip ederek, öğrencilerin demografik özellikleri ile internet ve sosyal medya kullanım süreleri, dijital okuryazarlık durumları, siber güvenliği farkındalıkları ve dijital okuryazarlıkları ile siber güvenliği farkındalıkları arasındaki ilişki alt başlıklar halinde analiz edilmiştir.

Ergenlerin Dijital Okuryazarlık Farkındalık Durumları

Dijital okuryazarlık seviyelerini belirlemek üzere uygulanan ölçeğe katılan öğrencilerin verdiği cevaplarla ilgili istatistiksel analiz, ortalama (X) ve standart sapma (ss) değerleri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, ilgili veriler Tablo 2'de detaylı bir şekilde sunulmuştur. Araştırmanın odak noktasını oluşturan dijital okuryazarlık düzeylerini anlamak adına, öğrencilerin cevaplarının merkezi eğilimini ortalama değerle ifade ederken, dağılımın genişliğini standart sapma ile belirlemek önemli bir değerlendirme kriteri olmuştur. Tablo 2, öğrenci gruplarının dijital okuryazarlık konusundaki genel performansını açıklamak üzere bu istatistiksel ölçümleri içermektedir.

Tablo 2. Dijital okuryazarlık ölçeği maddesel istatistik verileri

Dijital Okuryazarlık Maddeleri	Ortalama	Standart Sapma	Katılım Düzeyi
İnternette bilgiye ulaşmak için arama motorlarını kullanabilirim.	4,57	,7401	Çoğu Zaman
Arama yaparken bazı filtreleri kullanabilirim (Örneğin: sadece resimlerde, videolarda, haritalarda arama).	4,01	1,0710	Çoğu Zaman
İnternette ulaştığım bilgilerin tamamının güvenilir olmadığını bilirim.	4,24	1,0445	Çoğu Zaman
İnternette ulaştığım bilgilerin güvenilirliğini sağlamak için bilgiyi farklı kaynaklarla karşılaştırabilirim	3,93	1,1843	Bazen
Dosyaları veya içerikleri (ör: metin, resim, müzik, video, web sayfaları) bilgisayarda, tablette ve telefonda kaydedebilirim.	4,30	,9998	Çoğu Zaman
Kaydettiğim dosya ve içeriklere tekrar ulaşabilirim.	4,26	1,0166	Çoğu Zaman
Cep telefonu, internet e-posta ve sohbet etme programlarıyla iletişim kurabilirim.	4,35	1,0775	Çoğu Zaman
İnternet siteleri üzerinden dosya ve içerik paylaşabilirim (e-postaya resim ve dosya eklemek, Facebook vb sitelerde fotoğraf paylaşmak gibi).	3,79	1,3880	Bazen
İnternette başkalarının oluşturduğu/paylaştığı herhangi bir dokümana katkıda bulunabilirim.	3,20	1,4551	Bazen
Sosyal ağları (Facebook, Twitter, Instagram vb) kullanabilirim.	4,50	1,0389	Çoğu Zaman
Dijital araçları kullanırken uyulması gereken kurallar olduğunu bilirim (ör: yorum yaparken, kişisel bilgi paylaşırken).	4,53	,9181	Çoğu Zaman
İnternette bilgi aktarımında/paylaşımında bulunabilirim.	4,07	1,2701	Çoğu Zaman
Bilgisayar, akıllı telefon, tablet gibi araçlarımı korumak için şifreler kullanabilirim.	4,69	,8219	Çoğu Zaman
Kimlik bilgilerimin çalınabileceğinin farkında olduğum için kişisel bilgilerimi internette paylaşmamam gerektiğini bilirim.	4,69	,8056	Çoğu Zaman
Dijital teknolojiyi yoğun kullanmanın sağlığını olumsuz etkileyebileceğini bilirim.	4,38	1,0094	Çoğu Zaman

Teknolojinin çevreye pozitif ve negatif etkilerini anlayabilirim.	4,47	,9494	Çoğu Zaman
Yeni bir cihaz veya uygulamayı kullanırken teknik bir sorun oluştuğunda destek ve yardım bulabilirim.	4,14	1,0890	Çoğu Zaman
Dijital teknolojileri kullanırken sıkça ortaya çıkan sorunların çoğunu çözebilirim.	3,87	1,1147	Bazen
Dijital teknolojileri kullanırken teknik olmayan problemleri çözebilirim.	3,68	1,2412	Bazen
Programlar veya araçların teknolojik problemlerini çözebilirim.	3,55	1,2859	Bazen
Teknoloji ile ilgili bir problem ile karşı karşılaştığımda, problemi çözmek için dijital araçları kullanabilirim.	4,08	1,1112	Çoğu Zaman

Tablo 2 incelendiğinde, öğrencilerin dijital okuryazarlık durumlarının genel anlamda olumlu olduğu ve ankete verdikleri cevapların “Çoğu Zaman” seçeneğinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin en yüksek ortalamaya sahip oldukları durumlar “Kimlik bilgilerimin çalınabileceğinin farkında olduğum için kişisel bilgilerimi internette paylaşmamam gerektiğini bilirim.” (X=4.69) ve “Bilgisayar, akıllı telefon, tablet gibi araçlarımı korumak için şifreler kullanabilirim.” (X=4.69) şeklindedir. En düşük ortalamaya sahip oldukları durum ise “İnternette başkalarının oluşturduğu/paylaştığı herhangi bir dokümana katkıda bulunabilirim” (X=3.20) maddesidir.

Ergenlerin Dijital Okuryazarlık Farkındalık Durumlarının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi

Tablo 3. Ergenlerin dijital okuryazarlık durumlarının farklı değişkenler ile incelenmesi

DİJİTAL OKURYAZARLIK							
	Cinsiyet	N	Ortalama	S	t	sd	p
Cinsiyet	Erkek	1415	4,2351	,63775	5,701	4502	,000
	Kadın	3089	4,1221	,60802			
Bölüm	Bölüm	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
	Eşit Ağırlık(a)	2337	4,1240	,62284	8,539	,000	b>c>a
	Sayısal(b)	1596	4,2070	,60276			
	Sözel(c)	571	4,1568	,64465			
Sınıf	Sınıf	N	Ortalama	S	t	sd	p
	10.Sınıf	2106	4,1426	,62918	-1,523	4502	,128
	11.Sınıf	2398	4,1707	,61102			
Okul Türü	Okul Türü	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
	İmam Hatip(a)	242	4,0636	,63542	16,367	,000	c>b>a>d
	Anadolu Meslek(b)	1127	4,1069	,63620			
	Anadolu Lisesi(c)	2691	4,2077	,60650			
	Fen Lisesi(d)	444	4,0334	,61564			
Günlük Süre	Günlük Süre	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
	1-3 saat(a)	1337	4,0589	,68294	19,143	,000	c>d>b>a
	3-6 saat(b)	1850	4,1724	,56663			
	6-9 saat(c)	808	4,2431	,57946			
	9 saat ve üzeri(d)	509	4,2271	,65747			
Haftalık Süre	Haftalık Süre	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
	2-6 Saat(a)	389	3,8606	,84520	50,888	,000	d>c>b>a

	6-10 Saat(b)	804	4,0749	,56666			
	10-14 Saat(c)	993	4,1426	,60840			
	14 Saat ve üzeri(d)	2318	4,2425	,57654			
	Akıllı Telefon	N	Ortalama	S	t	sd	p
Akıllı Telefon	Evet	4328	4,1746	,60136	9,222	4502	,000
	Hayır	176	3,7392	,86930			
	Sosyal Medya	N	Ortalama	S	t	sd	p
Sosyal Medya	Evet	4392	4,1705	,60356	8,874	4502	,000
	Hayır	112	3,6488	,94823			
	Ev İnterneti	N	Ortalama	S	t	sd	p
Ev İnterneti	Evet	4250	4,1811	,60058	10,543	4502	,000
	Hayır	254	3,7642	,78230			
	Uygulamalar	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
Uygulamalar	WhatsApp(a)	390	3,9438	,69038	44,265	,000	e>a>b>d>c
	Instagram(b)	129	3,8726	,65714			
	Facebook(c)	23	3,7143	,66357			
	Twitter	3	4,0635	,52236			
	Diğer(d)	190	3,7343	,95195			
	Hepsi(e)	2474	4,2948	,56852			

Tablo 3'te ergenlerin dijital okuryazarlık durumlarının farklı değişkenler ile incelendiğinde;

- Ergenlerin dijital okuryazarlık ölçeğinde aldıkları ortalama puanları **cinsiyete göre** anlamlı bir farklılık göstermektedir ve bu fark erkek öğrenciler lehinedir, [t(4502)=5.701, p<.05]. Buna göre, erkek öğrencilerin (X=4,23) dijital okuryazarlık farkındalığı, kadın öğrencilere (X=4,12) göre daha yüksektir.
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin öğrencilerin **bölümleri** arasında yarattığı farklılıkları belirlemek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre, öğrencilerin bölümleri, dijital okuryazarlık düzeylerinde anlamlı farklılıklar göstermektedir (p<0,05). Bu farklılaşmanın kaynağını anlamak amacıyla gerçekleştirilen Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre, anlamlı farklar tespit edilen ölçekte tüm seçenekler arasında mevcuttur. Yapılan karşılaştırmalara göre, dijital okuryazarlık alanlarında anlamlı farklar, sayısal seçeneklerden kaynaklanmaktadır.
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin **sınıflara** göre farklılık yaratıp yaratmayacağını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen T-Testi sonuçlarına göre, sınıf düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (p>0,05).
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin öğrencilerin **okul türlerine** göre farklılık yaratıp yaratmayacağını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin okul türleri, dijital okuryazarlık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir (p<0,05). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre anlamlı çıkan seçenekler arasındaki karşılaştırmaya göre, dijital okuryazarlık alanlarında Anadolu Lisesinde eğitim alan öğrenciler arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır.

- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin **günlük kullanım süreleri** üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin günlük dijital kullanım süreleri, dijital okuryazarlık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre anlamlı çıkan seçenekler arasındaki karşılaştırmaya göre, dijital okuryazarlık, günlük 6-9 saat kullanan öğrenciler arasında belirgin farklılıklar ortaya çıkmaktadır.
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin **haftalık kullanım sürelerinin** etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin haftalık dijital kullanım süreleri, dijital okuryazarlık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre anlamlı çıkan seçenekler arasındaki karşılaştırmaya göre, dijital okuryazarlık alanında haftalık 14 saat ve üzeri kullanan öğrenciler arasında belirgin farklılıklar ortaya çıkmaktadır.
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin **akıllı telefon kullanım durumunun** etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen T-Testi sonuçlarına göre; dijital okuryazarlık düzeylerinde akıllı telefon kullanma durumuna bağlı olarak istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık belirlenmiştir ($p<0,05$). Bu anlamlı farklar, dijital okuryazarlık düzeyinde akıllı telefon kullanan öğrencilerin elde ettiği yüksek ortalama puanlardan kaynaklanmaktadır.
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin **sosyal medya kullanımının** etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen T-Testi sonuçlarına göre; dijital okuryazarlık ölçeği genelinde anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu anlamlı fark, tüm belirgin ölçekte sosyal medya kullanan öğrencilerin elde ettiği yüksek ortalama puanlardan kaynaklanmaktadır.
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin **ev interneti kullanımının** etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen T-Testi sonuçlarına göre; dijital okuryazarlık ölçeği genelinde anlamlı bir farklılık belirlenmiştir ($p<0,05$). Bu anlamlı farklar, tüm belirgin ölçeğe göre ev interneti kullanan öğrencilerin elde ettiği yüksek ortalama puanlardan kaynaklanmaktadır.
- Araştırmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeğinin kullanılan uygulamaların etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin tercih ettiği uygulamalar, ölçeğin genel yapısı ile anlamlı bir farklılık sergilemektedir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre; ölçeğin genel yapısında tüm seçenekleri işaretleyen öğrencilerle belirgin anlamlı farklılıklar bulunmaktadır.

Ergenlerin Siber Güvenlik Farkındalık Durumları

Siber Güvenlik seviyelerini belirlemek üzere uygulanan ölçeğe katılan öğrencilerin verdiği cevaplarla ilgili istatistiksel analiz, ortalama (X) ve standart sapma (ss) değerleri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, ilgili veriler Tablo 2'de detaylı bir şekilde

sunulmuştur. Araştırmanın odak noktasını oluşturan siber güvenlik düzeylerini anlamak adına, öğrencilerin cevaplarının merkezi eğilimini ortalama değerle ifade ederken, dağılımın genişliğini standart sapma ile belirlemek önemli bir değerlendirme kriteri olmuştur. Tablo 4, öğrenci gruplarının siber güvenlik konusundaki genel performansını açıklamak üzere bu istatistiksel ölçümleri içermektedir.

Tablo 4. Kişisel siber güvenliği sağlama ölçeği maddesel istatistik verileri

Kişisel Siber Güvenliği Sağlama Maddeleri	Ortalama	Standart Sapma	Katılım Düzeyi
Web sayfalarında güvenlik bağlantılarını (https://) ve sertifikalarını kontrol ederim.	3,17	1,4175	Bazen
Kullandığım yazılımları güncellerim.	3,54	1,3713	Bazen
Bilgisayarımda antivirus yazılımı bulundururum.	3,30	1,5702	Bazen
Şifrelerimi belirlerken basit dizilimler kullanmaktan kaçınırım.	3,85	1,4075	Bazen
İnternet şifrelerimin tümünün aynı olmasına dikkat ederim.	2,83	1,5383	Nadiren
Web tarayıcımın güvenlik ayarlarını düzenlerim.	3,25	1,4285	Bazen
E- posta ile gelen kimlik doğrulama mesajlarını (kullanıcı adı, şifre vb. istekler) cevaplarım.	2,93	1,5515	Nadiren
Şahsi bilgisayarım dışında kullanılan bilgisayarlarda bilgilerimin kalmamasına dikkat ederim.	4,03	1,3969	Çoğu Zaman
İnternet üzerinden yapılan para ve kontör isteklerini dikkate almam.	3,55	1,6042	Bazen
Tanımadığım kişilerden gelen sosyal ağ arkadaşlık isteğini kabul etmem.	3,39	1,5053	Bazen
Güvenmediğim sitelere üye olmam.	3,84	1,5525	Bazen
Tanımadığım kişiler ile web kamerası kullanarak sesli ve görüntülü iletişim kurarım.	3,77	1,5762	Bazen
İnternet ortamında gerektiğinde kişisel bilgilerimi (TC No, Doğum tarihi, GSM No vb.) paylaşıyorum.	3,72	1,4889	Bazen
Web geçmişimi temizlerim	3,51	1,4570	Bazen
İnternet bankacığı işlemlerini şahsi bilgisayarımдан yaparım.	3,38	1,6306	Bazen
Online alışveriş işlemlerini şahsi bilgisayarımдан yaparım.	3,45	1,5878	Bazen
Tanımadığım kişilerden gelen e-posta eklerini açarım.	3,72	1,5371	Bazen
Sosyal paylaşım sitelerinde kişisel bilgileriime yer veririm.	3,65	1,4878	Bazen
İnternet üzerinden yer bildirimini yaparım.	3,68	1,4615	Bazen
Sosyal ağlarda yer alan reklamlar üzerinden alışveriş yaparım.	3,57	1,4490	Bazen
Sosyal ağ- e-posta gibi hesaplarda işim bittiğinde oturumu kapatırım.	3,43	1,5204	Bazen
Güvenmediğim sitelerden dosya indirmem.	3,65	1,5584	Bazen
İnternette kullandığım (eposta, sosyal ağ vb.) şifreleri değiştiririm	3,39	1,4160	Bazen
Unutmamak için akılda kalan kolay bir şifre belirlerim.	3,13	1,5747	Bazen
Banka, online alışveriş sitesi gibi sitelerden gelen e postalara (kart numarası, şifre vb. istekler) itibar ederim ve yanıtlarım.	3,66	1,5294	Bazen

Tablo 4 incelendiğinde, öğrencilerin siber güvenlik durumlarının genel anlamda olumlu olduğu ve ankete verdikleri cevapların “Bazen” seçeneğinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin en yüksek ortalamaya sahip oldukları durumlar “Şahsi bilgisayarım dışında kullanılan bilgisayarlarda bilgilerimin kalmamasına dikkat ederim.” (X=4.03) şeklindedir. En düşük ortalamaya sahip oldukları durum ise “İnternet şifrelerimin tümünün aynı olmasına dikkat ederim.” (X=2.83) maddesidir. Bu maddeye bakıldığında ergenlerin platformlarda birbirinden bağımsız şifre kullandıkları ve siber güvenlik önlemi aldıkları söylenebilir.

Ergenlerin Siber Güvenlik Farkındalık Durumlarının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi

Tablo 5. Ergenlerin siber güvenlik durumlarının farklı değişkenler ile incelenmesi

SİBER GÜVENLİK							
	Cinsiyet	N	Ortalama	S	t	sd	p
Cinsiyet	Erkek	1415	3,4501	,50682	-4,048	4502	,000
	Kadın	3089	3,5193	,54374			
	Bölüm	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
Bölüm	Eşit Ağırlık(a)	2337	3,4680	,51328	8,417	,000	c>b>a
	Sayısal(b)	1596	3,5201	,57156			
	Sözel(c)	571	3,5555	,49480			
	Sınıf	N	Ortalama	S	t	sd	p
Sınıf	10.Sınıf	2106	3,4896	,54521	-,940	4502	,347
	11.Sınıf	2398	3,5046	,52268			
	Okul Türü	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
Okul Türü	İmam Hatip(a)	242	3,6354	,49319	12,873	,000	a>c>b>d
	Anadolu Meslek(b)	1127	3,4544	,54229			
	Anadolu Lisesi(c)	2691	3,5172	,53467			
	Fen Lisesi(d)	444	3,4132	,50097			
	Günlük Süre	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
Günlük Süre	1-3 saat	1337	3,5604	,54614	21,329	,000	a>b>c>d
	3-6 saat	1850	3,5159	,51402			
	6-9 saat	808	3,4349	,53664			
	9 saat ve üzeri	509	3,3655	,53137			
	Haftalık Süre	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
Haftalık Süre	2-6 Saat	389	3,4941	,60093	2,190	,087	
	6-10 Saat	804	3,5404	,54071			
	10-14 Saat	993	3,4937	,52047			
	14 Saat ve üzeri	2318	3,4850	,52365			
	Akıllı Telefon	N	Ortalama	S	t	sd	p
Akıllı Telefon	Evet	4328	3,5017	,53103	2,610	4502	,009
	Hayır	176	3,3948	,57926			
	Sosyal Medya	N	Ortalama	S	t	sd	p
Sosyal Medya	Evet	4392	3,4972	,53102	-,322	4502	,748
	Hayır	112	3,5136	,61948			
	Ev İnterneti	N	Ortalama	S	t	sd	p
Ev İnterneti	Evet	4250	3,5003	,53408	1,413	4502	,158
	Hayır	254	3,4517	,51940			
	Uygulamalar	N	Ortalama	S	F	p	Post Hoc (Tukey)
Uygulamalar	WhatsApp(a)	390	3,4985	,54632	44,265	,000	c>a>b
	İnstagram(b)	129	3,3048	,52077			
	Facebook	23	3,1913	,55333			
	Twitter	3	3,5067	,80829			
	Diğer(c)	190	3,5282	,57956			

Tablo 5'te ergenlerin siber güvenlik durumlarının farklı değişkenler ile incelendiğinde;

- Üstte yer alan T-Testi sonuçlarına göre, siber güvenliğin **cinsiyete** bağlı olarak farklılık yaratıp yaratmadığını anlamak üzere gerçekleştirilen analizde, cinsiyet değişkeni siber güvenlik ölçeği açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma sergilemektedir ($p<0,05$). Bu belirgin farklılaşma, ölçeğin genel yapısında kadın katılımcıların daha yüksek ortalama puanlar elde etmelerinden kaynaklanmaktadır.
- Araştırmada kullanılan siber güvenlik ölçeğinin **öğrencilerin bölümlerine** göre farklılık yaratıp yaratmadığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin bölümleri, siber güvenlik farkındalıkları açısından anlamlı bir farklılaşma göstermektedir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre, anlamlı farklar tespit edilen tüm seçenekler arasında belirgindir. Yapılan karşılaştırmaya göre, siber güvenlik farkındalığı ortalamasında büyükten küçüğe sözel, sayısal ve eşit ağırlık şeklindedir. Sözel bölümde okuyan ergenlerin diğer bölümlere göre siber güvenlik farkındalıklarının daha yüksek olduğu görülmüştür.
- Araştırmada kullanılan siber güvenlik ölçeğinin **sınıflara** göre farklılık yaratıp yaratmadığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen T-Testi sonuçlarına göre; sınıf düzeylerine göre anlamlı bir farklılık belirlenmiştir ($p<0,05$).
- Araştırmada kullanılan ölçeklerin öğrencilerin **okul türlerine** göre farklılık yaratıp yaratmadığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin okul türleri, iki ölçek itibariyle anlamlı bir farklılık sergilemektedir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre, anlamlı farklar tespit edilen seçenekler arasındaki karşılaştırmaya göre; siber güvenlik düzeyinde İmam Hatip Lisesi öğrencileri arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır.
- Araştırmada kullanılan siber güvenlik ölçeğinin **günlük kullanım sürelerine** göre farklılık yaratıp yaratmadığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin günlük kullanım süreleri, ölçeğin genel yapısı kapsamında siber güvenlik düzeylerine ilişkin anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre anlamlı çıkan seçenekler arasındaki karşılaştırmaya göre; siber güvenlik, 1-3 saat kullananlar arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır.
- Araştırmada kullanılan siber güvenlik ölçeğinin **haftalık kullanım sürelerine** göre farklılık yaratıp yaratmadığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin haftalık kullanım süreleri, siber güvenlik, ölçeğin genel yapısı anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p<0,05$).
- Araştırmada kullanılan siber güvenlik ölçeğinin **akıllı telefon kullanım durumunun** etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen T-Testi sonuçlarına göre; ölçeğin genel yapısında akıllı telefon kullanma durumuna bağlı olarak istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık belirlenmiştir ($p<0,05$). Bu anlamlı farklar, tüm belirgin ölçek kapsamında akıllı telefon kullanan öğrencilerin elde ettiği yüksek ortalama puanlardan kaynaklanmaktadır.

- Yukarıda gerçekleştirilen siber güvenlik ölçeği ile **sosyal medya kullanımı arasındaki** farklılığın değerlendirildiği T-Testi sonuçlarına göre; anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p>0,05$).
- Yukarıda gerçekleştirilen siber güvenlik ölçeği ile **ev interneti olma durumu** arasındaki farklılığın değerlendirildiği T-Testi sonuçlarına göre; anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p>0,05$).
- Araştırmada kullanılan siber güvenlik ölçeğinin **öğrencilerin kullandığı uygulamalara** göre farklılık yaratıp yaratmadığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen ANOVA analizi sonuçlarına göre; öğrencilerin kullandığı uygulamalar, ölçeğin genel yapısı itibariyle istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık sergilememektedir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizlerinden Tukey'e göre anlamlı farklar tespit edilen seçenekler arasındaki karşılaştırmaya göre; ölçenin genel yapısında diğer seçeneği işaretleyenlerin gruplara göre siber güvenlik farkındalığı konusunda daha yüksek düzeyde oldukları tespit edilmiştir.

Öğrencilerin Dijital Okuryazarlık Durumları ile Siber Güvenlik Farkındalık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Tablo 6. Korelasyon analizi

	SG	DO	OT	S	SMK	U	Eİ	AT	GS	HS	C	B
SG	Korelasyon 1											
DO	Korelasyon ,120*	1										
OT	Korelasyon -,033*	,024	1									
S	Korelasyon ,014	,023	,053**	1								
SMK	Korelasyon ,005	-,131**	-,026	-,005	1							
U	Korelasyon ,029	,114**	,021	,027	-,102**	1						
Eİ	Korelasyon -,021	-,155**	-,028	-,012	,017	-,059**	1					
AT	Korelasyon -,039**	-,136**	-,030*	-,027	,189**	-,125**	,065**	1				
GS	Korelasyon -,117**	,102**	,036*	-,002	-,096**	,144**	-,091**	-,066**	1			
HS	Korelasyon -,025	,176**	,014	,024	-,114**	,160**	-,160**	-,135**	,523**	1		
C	Korelasyon ,060**	-,085**	-,089**	-,064**	,001	-,074**	,014	,065**	-,001	-,060**	1	
B	Korelasyon ,061**	,040**	,013	,005	,000	-,020	,016	-,005	-,017	-,004	-,036*	1

SG: Siber Güvenlik, DO: Dijital Okuryazarlık, OT: Okul Türü, S: Sınıf, SMK: Sosyal Medya Kullanımı, U:Uygulamalar, Eİ: Ev İnterneti, AT: Akıllı Telefon, GS: Günlük Süre, HS: Haftalık Süre, C: Cinsiyet, B: Bölüm

Yapılan araştırmada, dijital okuryazarlık ölçeği ile siber güvenlik ölçeği arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$). Dijital okuryazarlık puanları arttıkça, siber güvenlik puanları da artmaktadır ve bu artışın oranı 0,120 olarak belirlenmiştir. Korelasyon katsayısı 0 ile 1 arasında değer alırken, 0.120 değeri sıfıra yakın ancak pozitif olduğu için değişkenler arasında bir bağıntı olduğunu, ancak bu bağlantının pek güçlü olmadığını göstermektedir. Bu durumda, iki değişken arasındaki ilişki düşük düzeyde bir korelasyonla açıklanabilir. Okul türü ile siber güvenlik ölçeği arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p<0,05$). Aynı şekilde, sosyal medya kullanımı ile dijital okuryazarlık arasında negatif yönlü ilişki olduğu, yani sosyal medya kullanımının azalmasıyla dijital okuryazarlık puanlarının arttığı belirlenmiştir ($p<0,05$). Kullanılan uygulamalar ile dijital okuryazarlık arasında pozitif yönlü ilişki olduğu,

yani kullanılan uygulamaların artmasıyla dijital okuryazarlık puanlarının arttığı gözlemlenmiştir. Akıllı telefon kullanma durumu ile siber güvenlik ölçeği arasında negatif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Akıllı telefon kullanımının azalmasıyla siber güvenlik puanlarında artış yaşanmaktadır ($p<0,05$). Günlük süre ile siber güvenlik ölçeği arasında negatif yönlü ilişki belirlenmiştir. Günlük sürenin azalmasıyla siber güvenlik puanları artarken ($p<0,05$), haftalık sürede bu durum tam tersidir, haftalık internette geçirilen sürenin artmasıyla siber güvenlik puanları artış göstermektedir.

Tartışma

Prensky'nin (2001) belirttiği gibi, günümüz öğrencileri dijital teknolojileri etkili bir şekilde kullanan 'dijital yerliler' olarak adlandırılmaktadır. Bu öğrenci grubuyla etkileşime giren öğretmenler ise yaşları gereği dijital dünyada doğmamış olup, daha sonra bu dilin öğrenilmesi gereken 'dijital göçmenler' olarak tanımlanmışlardır. Dijital yerlilerin sayısındaki artış ve insanların artık 2-3 yaşlarında dijital teknolojilerle tanışması düşünüldüğünde, ebeveynler, öğretmenler ve öğrenciler için dijital teknolojilerin bilinçli bir şekilde kullanımı ve olası sorunlara karşı alınacak önlemlerin hayati bir öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır (Kurt, Günüş ve Ersoy, 2013). Başka bir bakış açısıyla, bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimdeki eşitsizlik, 'dijital uçurum' olarak adlandırılır ve bu durum, farklı şehirlerde, farklı semtlerde yaşayan ve farklı ekonomik imkanlara sahip öğrencilerin dijital okuryazarlık ve bilgi güvenliği farkındalığı seviyelerinin eşit olmadığını göstermektedir (Öztürk, 2002). Dijitalleşme süreciyle birlikte, 'dijital vatandaş' kavramı önem kazanmıştır. Bu kavramın ortaya çıkması ve önem kazanmasıyla Çubukçu ve Beyzan (2013), çalışmasında devletlerin, vatandaşlarının interneti bilinçli, güvenli ve etkili bir şekilde kullanmalarını sağlamak amacıyla eğitim ve hukuki düzenlemeler konusunda girişimde bulunmaları gerektiği ayrıca belirtilmiştir.

Bu araştırma, Kırıkkale ili Merkez ilçesindeki lise düzeyindeki gençlerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile kişisel siber güvenlik önlemlerini inceleyen bir çalışmayı içermektedir. Bu bağlamda, öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile kişisel siber güvenlik önlemleri, cinsiyet, sınıf düzeyi, internet ve sosyal medya kullanım süreleri, ayrıca okul türü gibi demografik değişkenler açısından detaylı bir analize tabi tutulmuştur. Ayrıca, öğrencilerin kişisel siber güvenlik farkındalıkları ile dijital okuryazarlık seviyeleri arasındaki ilişki de sistemli bir şekilde incelenmiştir.

Araştırma verilerine dayalı olarak elde edilen sonuçlar, öğrencilerin genel dijital okuryazarlık seviyelerinin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde ortalamadan yüksek olduğunu göstermektedir. Kişisel Siber Güvenlik Farkındalık Ölçeğinin en üst sınırının 125 puan olduğu belirlenmiştir. Detaylı bir inceleme sonucunda, öğrencilerin ortalamasının üzerinde, özellikle 87,25 puanla dikkat çeken siber güvenlik farkındalığı seviyelerine ulaştığı gözlemlenmiştir. Cinsiyete dayalı karşılaştırmada, kadın öğrencilerin siber güvenlik konusundaki farkındalıklarının erkek öğrencilere göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, önceki çalışmalardan farklı olarak kadın

öğrencilerin siber güvenliği konusundaki farkındalıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Talan ve Aktürk (2021), çalışmasında ise öğrencilerin bilgi güvenliği farkındalıklarının cinsiyete göre değerlendirilmesi sonuçlarında, elde edilen verilere göre erkek öğrencilerin, kadın öğrencilere kıyasla daha yüksek bir bilgi güvenliği farkındalığı seviyesine sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca benzer farklı bir çalışma olan Özbek'e göre (2019), öğretmen adaylarının kişisel siber güvenlik farkındalıklarının orta düzeyde olduğu belirtilirken, erkek öğretmen adaylarının kişisel siber güvenlik farkındalıklarının kadın öğretmen adaylardan daha yüksek olduğu görülmüştür. Sınıf seviyelerine göre yapılan analizde anlamlı bir fark bulunmamıştır. Kozan ve Özek'in (2019) çalışmasında, öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri ile öğrenim gördükleri sınıf düzeyleri arasında belirgin bir ilişki tespit edilmiştir. Ancak, okul türü açısından incelendiğinde, İmam Hatip Liseleri'nde öğrenim gören öğrencilerin diğer gruplara göre daha bilinçli oldukları gözlemlenmiştir. Diğer yandan, dijital okuryazarlık düzeyi değerlendirildiğinde, Anadolu Liseleri'nde öğrenim gören öğrencilerin diğer okul türlerine göre daha yüksek bir seviyede oldukları belirlenmiştir. Günlük internet kullanım süresi 1-3 saat olan öğrencilerin siber güvenlik farkındalıklarının diğer gruplara göre anlamlı bir farkla yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Ancak, haftalık internet kullanım süresinin öğrencilerin siber güvenlik farkındalık seviyelerini etkilemediği anlaşılmıştır. Bu bağlamda, öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile siber güvenlik farkındalıkları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konmuştur.

Genel olarak, öğrencilerin dijital teknoloji kullanımında yeterli bir seviyede oldukları ancak siber güvenlik konusunda aynı düzeyde olmadıkları gözlemlenmiştir. Bu durum, dijital yerli neslin karşılaşılabileceği önemli sorunlar, örneğin siber zorbalık, kişisel veri ihlali ve teknoloji bağımlılığı gibi risklerle yüzleşme potansiyelini taşımaktadır. Bu bağlamda, özellikle erkek öğrencilerin siber güvenlik konusundaki ihtiyaçları göz önüne alındığında, öğrencilerin dijital okuryazarlık ve siber güvenliği farkındalıklarını arttırmak hayati bir öneme sahiptir. Bu bilincin geliştirilmesinde, ailelerin ve eğitimcilerin önemli bir rolü olduğu vurgulanmaktadır.

Ayrıca, devletlerin dijital vatandaşlık konusunda eğitim ve hukuki düzenlemeler yaparak, bireyleri bilinçli, güvenli ve etkili bir şekilde dijital teknolojileri kullanmaya teşvik etmeleri gerektiği ifade edilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Kurt vd., (2013) çalışmasında belirtildiği üzere, dijital teknolojilere erişim yaşının giderek düşmesiyle birlikte, çocuklar artık 2-3 yaşlarından itibaren bu teknolojilerle tanışmaktadır. Bu durum, ebeveynler, öğretmenler ve öğrenciler için dijital teknolojilerin bilinçli bir şekilde kullanılmasının ve potansiyel risklere karşı tedbirlerin alınmasının hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Dijital teknolojilerin erken yaşlarda kullanımıyla ilgili bilinçli bir yaklaşımın, bireylerin dijital ortamlarda etkin ve güvenli bir şekilde hareket etmelerini sağlamak için kritik bir rol oynadığı belirtilmektedir. Öte yandan, Öztürk (2002) tarafından tanımlanan dijital uçurum kavramı, bilgi iletişim teknolojilerine erişimdeki

eşitsizliği ifade etmektedir. Farklı sosyoekonomik düzeylere sahip öğrencilerin dijital okuryazarlık ve bilgi güvenliği farkındalığı gibi alanlardaki seviyelerinin eşit olmayabileceği bir gerçeği ortaya koymaktadır. Bu durum, öğrenciler arasında dijital beceri setlerinin ve bilgi güvenliği anlayışlarının farklılık gösterebileceği ve bu eşitsizliğin dijital okuryazarlık eğitimine yönelik stratejilerin belirlenmesinde önemli bir rol oynayabileceği öne sürülmektedir. Bu bilgi, eğitimcilerin ve politika yapıcıların, dijital okuryazarlık eğitimini planlarken sosyoekonomik farklılıkları dikkate almaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu araştırma, günümüzde teknolojinin hızla evrim geçirmesiyle birlikte siber güvenlik ve dijital okuryazarlık kavramlarının bireylerin dijital ortamlarda güvenli ve etkin bir şekilde hareket etmelerini sağlamak adına önemli hale geldiğini vurgulamaktadır. Araştırmada, öğrencilerin siber güvenlik ve dijital okuryazarlık farkındalıklarının cinsiyet, sınıf seviyeleri, okul türleri ve internet kullanım alışkanlıkları gibi faktörlere göre değerlendirilmesine odaklanılmıştır. Siber güvenlik farkındalığı üzerine yapılan araştırma sonuçları, öğrencilerin genel siber güvenlik farkındalık seviyelerinin ortalamanın üzerinde olduğunu göstermiştir. Özellikle kişisel siber güvenliği sağlama farkındalık ölçeğinde elde edilen ortalama puanlar, öğrencilerin dijital ortamlarda güvenlik önlemleri konusunda bilinçli olduklarını ortaya koymaktadır. Cinsiyet temelinde yapılan karşılaştırmada, kadın öğrencilerin siber güvenlik konusundaki farkındalıklarının erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dijital okuryazarlık düzeyi üzerine yapılan araştırma, Anadolu Liselerinde öğrenim gören öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeylerinin diğer gruplara göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, belirli bir okul türünün dijital okuryazarlık gelişimine etkisinin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Araştırmada sınıf seviyelerine göre siber güvenlik farkındalıklarında belirgin bir fark tespit edilmemesi, öğrencilerin siber güvenlik konusundaki bilinç düzeyinin sınıf düzeyine bağlı olarak değişmeyebileceğini göstermektedir. Ancak, okul türü bazında yapılan karşılaştırmada İmam Hatip Liselerinde öğrenim gören öğrencilerin diğer gruplara göre daha bilinçli oldukları gözlemlenmiştir. Günlük internet kullanım süresi ile siber güvenlik farkındalığı arasındaki ilişki, öğrencilerin dijital ortamlarda daha fazla vakit geçirdikçe siber güvenlik konusunda daha bilinçli hale geldikleri görüşünü desteklemektedir. Ancak, haftalık internet kullanım süresinin bu farkındalığı etkilememesi, günlük kullanım süresinin etkisinin daha belirgin olduğunu göstermektedir. Öğrencilerin kullanılan sosyal medya uygulamaları verilerine bakıldığında, farklı dijital platformları kullanan öğrencilerin her platformda farklı içeriklerle karşılaştığı değerlendirildiğinden farkındalık düzeylerinin yüksek çıktığı görülmüştür. Dijital Okuryazarlık ve Siber Güvenlik Farkındalığı arasındaki ilişki değerlendirildiğinde, öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile siber güvenlik farkındalıkları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak, bu araştırma öğrencilerin siber güvenlik ve dijital okuryazarlık farkındalıklarının çeşitli değişkenlere göre incelenmesiyle ilgili genel bir çerçeve sunarak, bu konuda yapılan araştırmalardan elde edilen önemli bulguları değerlendirmektedir. Siber güvenlik ve dijital okuryazarlık alanındaki bu farkındalıkların artırılması, eğitim kurumları, aileler ve toplumun genelinde daha etkin bir dijital vatandaşlık gelişimine katkı sağlayabilir. Bu kapsamda çalışma grubundan toplanan ve

analiz edilen verilere dayanarak çalışmanın bulguları farklı demografik değişkenlerle birlikte ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur. Bu sonuçlar yeni ve alanyazına önemli bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca bu çalışmada verilerin toplanması sürecinde, katılımcıların duygu ve düşünceleri ile zamana bağlı olarak değişen kararlarını içerebileceği ve siber dünyanın geniş bir yelpaze olması ile elde edilen veri ve bilgi kaynakları yönünden çalışma grubuyla sınırlıdır.

Okul Yöneticilerine Öneriler

- Okul genelinde özelleştirilmiş siber güvenlik politikaları ve dijital okuryazarlık eğitimleri verilmelidir.
- Öğrencilere dijital okuryazarlık ve siber güvenlik konularında kulüp çalışmalarının yapılması desteklemeli, öğretmenler güncel araçları kullanması konusunda teşvik edilmelidir.
- Teknolojik altyapıyı güncellenmeli ve düzenli güvenlik denetimleri yaparak zayıf noktalar tespit edilmelidir.
- Ebeveynlere yönelik bilinçlendirme programları düzenleyin ve siber güvenlik acil durum eğitimleri sağlanmalıdır.
- Polis, siber güvenlik uzmanları ve bu konuda yetkin eğitim kurumlarıyla işbirliği yapılarak ebeveyn ve öğrencilere siber güvenlik ve dijital okuryazarlık eğitimleri verilmelidir.
- Öğrencilerle açık bir iletişim kanalı kurulmalı, siber güvenlik endişelerini bildirebilecekleri bir mekanizma oluşturulmalıdır.

Ebeveynlere Öneriler

- Dijital ebeveynlik eğitim programlarına katılım sağlanmalıdır.
- Çocuklarınızla açık iletişim kurun ve çevrimiçi deneyimlerini paylaşımlarını teşvik edici davranışlarda ve sözlerde bulunulmalıdır.
- Gizlilik ve kişisel veri koruma konularında bilgi verilmelidir.
- Çocuklarınızın oyun ve uygulamalarını kontrol ederek, güvenlik yazılımları kullanılmalıdır.
- Çocuklarınıza güvenli web kullanımı konusunda bilgi vermeli ve rol model olunmalıdır.
- Dijital zaman yönetimi stratejileri uygulayarak çocuklarınızın ekran sürelerini kontrol altında tutmaya özen gösterin.
- Güvenlik yazılımları ve araçları hakkında bilgi edinin ve bu doğrultuda kullanmaya özen gösterin.
- Dijital zorbalık ve siber tehditlere karşı çocuklarınızı her zaman bilinçlendirmeye gayret gösterilmelidir.

Ergenlere Öneriler

- Etkileşimli dijital okuryazarlık ve siber güvenlik eğitim programlarına katılım sağlanmalıdır.
- Güvenli internet kullanımı eğitimlerine katılım sağlanmalıdır.
- Dijital etik ve sorumluluk konularında eğitim alarak bilinç seviyenizin önemli ölçüde artış göstermesine katkı sağlanmalıdır.
- Kişisel veri koruma ve bilgi güvenliği konularında bilinçlenerek öz kontrol ve öz güvenliğinizin kendi bilinç ve kontrolünüzde olmasına katkıda bulunabilirsiniz.
- Sosyal medya güvenliği konusunda farkındalık kazanarak bilinçli hareket etmeye özen gösterebilirsiniz.
- Ebeveyn ve öğretmen iş birliği ile siber güvenlik konularında destek alabilirsiniz.

Araştırmacılara Öneriler

- ❖ Yapay zekâ ve makine öğrenimi uygulamalarının siber güvenlik ve dijital okuryazarlık alanında nasıl kullanılabileceğini inceleyebilirsiniz.
- ❖ Sosyal mühendislik saldırılarına karşı tedbirleri araştırabilirsiniz.
- ❖ Eğitim programlarının etkisini değerlendirerek özelleştirilebilirliğini analiz edebilirsiniz.
- ❖ E-öğrenme platformlarının siber güvenlik eğitimindeki rolünü inceleyebilirsiniz.
- ❖ Ülkelerin siber güvenlik politikalarını karşılaştırarak etkili politika önerileri geliştirebilirsiniz.
- ❖ Veri gizliliği konusundaki gelişmeleri takip ederek ve kullanıcı bilincini artırmaya yönelik stratejiler geliştirebilir ve durumu analiz edebilirsiniz.

Genel Öneriler

- ✓ Ergenlerin dijital okuryazarlık düzeylerini artırmak için eğitici faaliyetler zenginleştirilmelidir.
- ✓ Okul ve ailelerin katılımını içeren etkinlikler düzenleyerek dijital okuryazarlık ve siber güvenlik farkındalığını artırıcı faaliyetler düzenlenebilir.
- ✓ Toplum siber güvenlik ve dijital okuryazarlık konularında bilinçlendirme amacıyla medya araçları aktif olarak kullanılabilir.
- ✓ Yazılım tabanlı çözümler ve uygulamalarla siber güvenlik önlemlerini artırılabilir.

Kaynakça

- Aksoğan, M., Bayer, H., Gülada, M. O. ve Çelik, E. (2018). İletişim fakültesi öğrencilerinin siber güvenlik farkındalığı: İnönü Üniversitesi örneği. *Kesit Akademi Dergisi*, (13), 271-288.
- Altun, O. (2024). *Lise düzeyinde eğitim gören ergenlerin dijital okuryazarlık durumlarının siber güvenliği sağlama yönünden incelenmesi: Kırıkkale ili örneği* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kırıkkale.
- Erol, O., Şahin, Y. L., Yılmaz, E. ve Haseski, H. İ. (2015). Kişisel siber güvenliği sağlama ölçeği geliştirme çalışması. *International Journal of Human Sciences*, 12(2), 75-91.
- Fraenkel, J. R., Norman E. W. ve Hyun, H. H. (2012). *How to design and evaluate research in education*. (8th Edt.), New York: Mcgraw-Hill Humanities.
- Gilster, P. ve Glister, P. (1997). *Dijital okuryazarlık* (s. 1). New York: Wiley Bilgisayar Yayını.
- Jin, K. Y., Reichert, F., Cagasan Jr, L. P., de La Torre, J. ve Law, N. (2020). Measuring digital literacy across three age cohorts: Exploring test dimensionality and performance differences. *Computers & Education*, 157, 103968.
- Karasar, N. (2006). *Bilimsel araştırma yöntemi* (16. Baskı), Nobel Yayın Dağıtım.
- Kardeş, S. (2020). Erken çocukluk döneminde dijital okuryazarlık. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2), 827-839.
- Kurt, A. A., Günüç, S. ve Ersoy, M. (2013). The current state of digitalization: Digital native, digital immigrant and digital settlers. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 46(1), 1-22.
- Makhabbat, A. ve Gülseçen, S. (2021). Ortaokul öğrencilerinin siber güvenlik farkındalık durumu. İçinde Narlı, S. (Edt.), *6. Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (s. 252). İstanbul: Uluslararası Öğrenci Dernekleri Federasyonu.
- Muallem, A. (2019). *Üniversite öğrencilerinde siber güvenlik farkındalığı. Siber Güvenlikte İnsan Faktörlerindeki Gelişmeler: AHFE 2018 Uluslararası Siber Güvenlikte İnsan Faktörleri Konferansında sunulan bildiri*, Florida, ABD, 21-25 Temmuz
- O'Neill, B., Livingstone, S. ve McLaughlin, S. (2011). *Final recommendations for policy, Methodology and research*. London: EU Kids Online.
- Özbek, Y. (2019). *Öğretmen adaylarının siber güvenlik farkındalıklarının incelenmesi* (Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Öztürk, L. (2002). Dijital uçurumun küresel boyutları. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 2(1), 1-10.
- Pala, Ş. M. ve Başbüyük, A. (2020). 10-12 yaş grubu öğrencileri için dijital okuryazarlık ölçeği geliştirme çalışması. *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 14(33), 542-565.
- Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants Part 1. *On the Horizon*, 9(5), 1-6.
- Semerci A. (2019). Eğitim fakültesi öğrencileri ile diğer fakültelerdeki öğrencilerin siber güvenlik farkındalıklarının karşılaştırılması. *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 13(29), 138-156.
- Talan, T. ve Aktürk, C. (2021). Orta öğretim öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve bilgi güvenliği farkındalığı seviyelerinin incelenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 158-180.
- TUİK (2023), Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, Kaynak: [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilism-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2023-](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilism-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2023-)

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 26.09.2023 Kabul/Accepted: 20.07.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 347-364.

ARAPÇA-TÜRKÇE EŞ ZAMANLI ÇEVİRİ DERSLERİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİⁱ

Recep ÇİNKİLİÇⁱⁱ

Öz

Simültane çeviri veya konferans çevirmenliği olarak da bilinen eş zamanlı çeviri genel olarak kongre, sempozyum, eğitim, seminer, panel, konferans gibi çok dilli bilimsel ve akademik toplantıların yanı sıra, çeşitli basın toplantılarında ve canlı yayın programlarında kullanılan bir çeviri türüdür. Türkiye’de ilk olarak 1962 yılında “Nüfus Plânlaması” konulu uluslararası bir konferansta yapılan eş zamanlı çeviri küreselleşmenin getirdiği değişikliklerle birlikte zamanla ülkemizde önem kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda oluşan ihtiyaca binaen ülkemizde Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya genel anlamıyla yazılı ve sözlü çevirinin, özel anlamıyla da eş zamanlı çevirinin önemi gitgide artmıştır. İleri düzeyde dil kullanım becerisi ve bilgi birikimi gerektiren eş zamanlı çeviri Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü öğrencileri açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü öğrencilerinin üçüncü ve dördüncü sınıflarda aldıkları eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaştıkları sorunlara yer verilmiş ve bu sorunların temel sebepleri üzerinde durularak çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı adı geçen derslerde yaşanan sorunları ortaya çıkarmak ve bu sorunlara çözüm yolları bularak öğrencilerin eş zamanlı çeviri becerilerinin geliştirilmesine katkı sağlamaktır. İçerisinde çeviri kabinlerinin de bulunduğu genel amaçlı olarak kullanılan bir toplantı salonunda uygulamalı olarak gerçekleştirilen derslerde yaşanan zorluklar değerlendirilerek ve öğrencilerle yapılan görüşmeler analiz edilerek veriler ortaya konmuştur. Veriler gözlem ve yarı yapılandırılmış görüşme formları ile elde edilmiştir. Yazılı olarak yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Eş zamanlı çeviri dersleri için tahsis edilmiş modern çeviri kabinlerinin bulunduğu bir dil laboratuvarının olmayışı, genel olarak derslerde dinleme-anlama becerisine yönelik yeterince uygulama yapılmaması, öğrencilerin eş zamanlı çeviri yapabilecek düzeyde temel yeterliliğe sahip olmamaları ve motivasyon eksiklikleri, Arapça ile Türkçe arasındaki cümle dizilişlerinin farklı olması gibi bazı dilsel farklılıkların bu derslerde karşılaşılan sorunlar arasında yer aldığı sonucuna ulaşılmış ve bu sorunlara çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili Eğitimi, Eş Zamanlı Çeviri, Simültane Çeviri, Konferans Çevirmenliği, Arapça Mütercim ve Tercümanlık.

Problems Encountered in Arabic-Turkish Simultaneous Interpreting Lessons and Solution Suggestions

Abstract

Simultaneous interpretation, also known as simultaneous interpreting or conference interpreting, is a type of interpreting used in various press conferences and live broadcast programs, as well as in multilingual scientific and academic meetings such as congresses, symposiums, trainings, seminars,

ⁱ Bu makale, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi II. Uluslararası Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Kongresinde sunulan “Eş Zamanlı Çeviri (Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça) Derslerinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri” adlı bildirinin içeriği geliştirilerek ve bir bölümü değiştirilerek oluşturulmuştur.

ⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Ana Bilim Dalı, e-posta: recep02013@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3530-4293.

panels, conferences in general. Simultaneous interpreting, which was first made in an international conference on "Population Planning" in 1962 in Turkey, started to gain importance in our country over time with the changes brought about by globalization. In this context, the importance of written and verbal translation from Arabic to Turkish and from Turkish to Arabic, in general, and simultaneous interpreting, in particular, has increasingly been recognized in our country due to the growing need. Simultaneous interpreting requiring advanced language skills and knowledge and is the Department of Arabic Translation and Interpretation of great importance for its students. In this study, the problems encountered by the students of Kırıkkale University Faculty of Arts and Sciences - Department of Arabic Translation and Interpretation in the simultaneous interpreting courses taken in the third and fourth grades are included, and solutions were tried to be presented by emphasizing the main causes of these problems. Purpose of the study is to reveal the problems experienced in the aforementioned courses and to contribute to the development of simultaneous interpreting skills of students by finding solutions to these problems. The difficulties experienced in practical classes conducted in a general-purpose meeting room, which includes interpreting booths, were evaluated by analyzing interviews with students, and data was extracted accordingly. The data were obtained through observation and semi-structured interview forms. The data obtained from written interviews were analyzed using descriptive analysis method. In the present study, it has been concluded that some of the problems encountered in simultaneous interpreting courses include the absence of a language laboratory equipped with modern translation booths dedicated to simultaneous interpreting lessons, insufficient practice in listening and comprehension skills in general, students not possessing the basic proficiency required for simultaneous interpreting, and motivational issues. Additionally, linguistic differences such as differences in sentence structures between Arabic and Turkish have also been identified as challenges in these courses. Solutions and recommendations have been proposed for these problems.

Keywords: Arabic Language Education, Simultaneous Translation, Simultaneous Interpretation, Conference Interpreting, Arabic Translation and Interpreting.

Structured Abstract

In the Department of Arabic Translation and Interpretation at Kırıkkale University's Faculty of Humanities and Social Sciences, simultaneous interpreting courses are conducted in a specially equipped room with translation booths for third and fourth-year students. These courses involve practical simultaneous interpreting exercises where students use microphones, headphones, and in-booth equipment to perform real-time translations. In the third-year simultaneous interpreting courses, the class materials consist of cartoon-like video and audio recordings with content related to tourism, literature, sermons, historical and geographical subjects, presented in an easy-to-understand manner. In the fourth year, more challenging video recordings related to language, literature, medicine, industry, social sciences, international relations, politics, economics, law, and finance are used.

The aim of the simultaneous interpreting course is to enhance students' basic and practical knowledge and skills in conference interpreting, enabling them to perform fluent simultaneous interpreting in multilingual meetings such as congresses, symposiums, and conferences. These courses, conducted with approximately 150 students each year, have provided the following findings based on midterm and final exams, along with some of the main problems encountered in these courses and proposed solutions:

The primary issue encountered in simultaneous interpreting courses is the lack of a dedicated laboratory with modern translation booths. The most suitable solution for this problem is to establish a specialized conference interpreting laboratory specifically equipped for these courses.

In the Department of Arabic Translation and Interpretation, insufficient practice is conducted to improve listening comprehension skills, which directly affects student success in simultaneous interpreting courses. In Arabic language departments, there should be at least a two-credit-hour course called "Listening and Comprehension Skills" starting from preparatory classes, and numerous listening comprehension exercises and assignments should be carried out to encourage students to improve these skills through additional practice outside of school.

Particularly, students should develop a habit of watching Arabic television. In this context, guidance from instructors is crucial.

In situations where the texts for the simultaneous interpreting are not provided to the interpreters in advance, interpreters may face difficulties during the translation process due to their inability to prepare before the meeting, both in terms of language and general knowledge. Therefore, students aspiring to work as conference interpreters should have a strong desire for continuous learning and should have developed themselves extensively in both language and general knowledge. The fact that some students do not have the basic competence to interpret simultaneously, and their lack of motivation are also among the problems encountered in simultaneous interpreting courses. The fact that simultaneous interpreting courses are compulsory for all students studying in interpreting departments and that students who do not have the skills and competence to interpret simultaneously have to take these courses poses a problem for students. In addition, there should be a restriction on students who have failed courses from lower grades, such as grammar, text translation and oral expression in the first and second grades, to take simultaneous interpreting courses in the third and fourth grades. Since simultaneous interpreting courses are interconnected with each other, restricting students, who do not take Simultaneous Translation I or failed, from taking Simultaneous Translation II could be considered as a solution to this problem.

Some linguistic differences between Arabic and Turkish also contribute to the challenges faced in simultaneous interpreting. For example, in Turkish, the subject typically comes at the beginning of a sentence, while in Arabic, in verb sentences, the verb comes at the beginning, and the subject follows. It is believed that with a good understanding of grammar and extensive practice, these difficulties can be overcome.

It is believed that the problems encountered with the administration of exams can be eliminated by establishing the technical infrastructure to record the students' translation activities in the booth during the exam, either audibly or visually, and by reevaluating objections to exam results by reviewing these recordings.

The abovementioned suggestions will not only help students overcome the challenges they face in simultaneous interpreting courses and succeed but will also contribute to the development of the four fundamental language skills: reading, writing, listening comprehension, and speaking. Before starting simultaneous interpreting courses, students should have a substantial amount of experience in written and oral translation, have practiced consecutive translation extensively, and have acquired listening comprehension skills. To eliminate students' concerns about performing translation in the booths, announcements should be made at the beginning of the semester, offering extra credit to students who participate in translation booth exercises, encouraging their participation and experience gain. Additionally, analysing Arabic original texts found in various video and audio files by translating them into Turkish, either manually or using computer software, is of great importance in improving student success. Without implementing these suggestions and limiting the coursework to exam weeks, along with insufficient oral translation practice, success in these courses unfortunately remains unattainable.

Giriş

Sözlü çeviri türlerinden biri olan eş zamanlı çeviri, simültane çeviri ve andaş çeviri olarak da anılır. Eş zamanlı çeviride konuşmacının söyledikleri ses kaliteli kabinde kulaklık aracılığıyla konuşmacının sözlerini dinleyen çevirmen tarafından aynı anda erek dile aktarılır. Çeviri işlemi genellikle yirmi veya otuz dakikalık zaman dilimlerinde iki çevirmen tarafından nöbetleşe gerçekleştirilir (Durmuş, 2018, s. 10, 11). Eş zamanlı çeviri bir konuşmacının sözlerinin aynı anda başka bir dile çevrildiği karmaşık bir süreç içerisinde gerçekleştiği için çevirmenin yüksek düzeyde bilişsel beceriye, dil hâkimiyetine ve konsantrasyona sahip olması gerekmektedir. Bu sürecin en başında çevirmenin özel bir kabinde kulaklıkla konuşmacıyı dinlediği ve sözlü mesajın her ayrıntısını anlamaya çalıştığı *dinleme* yer alır. Sürecin ikinci aşamasında çevirmen, duyduklarını analiz ederek, konuşmacının kullandığı kelimeleri ve dilbilgisi yapılarını çözer. *Analiz* aşamasından sonra erek dile *aktarma* gelir. Çevirmen anladığı mesajı erek dile en uygun şekilde aktarır. Bu aşamada çevirmenin, sadece kelimelerin anlamlarını değil, aynı zamanda konuşmanın tonunu, duygusunu ve nüanslarını da dikkate alması gerekmektedir. Erek dile aktarma işi anında ve akıcı bir şekilde mikrofon aracılığıyla gerçekleşir. Dinleyiciler çeviriyi özel kulaklıklardan aynı anda takip ederler. Eş zamanlı çeviri, beynin birden fazla işlemi aynı anda yapmasını gerektirdiği için bu durum çevirmen için oldukça yoğun ve yorucu olabilir. Bu bakımdan çevirmenin kabin dışında dikkat dağıtıcı unsurlara karşı da dikkatli olması gerekmektedir. Konuşmacının, çevirmenin aşına olmadığı teknik terimler kullanabilme ihtimali, farklı diller ve kültürlerden kaynaklı farklı düşünme ve ifade etme biçimleri de çevirmenin karşılaşılabileceği zorluklar arasında yer almaktadır. Bu yüzden çevirmen, bu farkları göz önünde bulundurarak çeviri yapmalıdır. Uzun süreli çevirilerde veya karmaşık konularda, 2-3 kişilik çeviri ekipleri görev alır. Bu ekiplerde, her çevirmen belirli bir süre çeviri yaptıktan sonra dinlenerek yerini diğerine bırakır (Gürçağlar, 2016, s. 30).

Eş zamanlı çeviri genel olarak kongre, sempozyum, eğitim, seminer, panel, konferans gibi çok dilli bilimsel ve akademik toplantıların yanı sıra, çeşitli basın toplantılarında ve canlı yayın programlarında kullanılan bir çeviri türüdür. Türkiye’de ilk olarak 1962 yılında “Nüfus Plânlaması” konulu uluslararası bir konferansta yapılan eş zamanlı çevirinin ilk örnekleri 1991 yılında Körfez Savaşı haberleri ile birlikte televizyonlardan canlı olarak yayınlanmaya başlamıştır (Vardar, 2019, s. 5, 169).¹ Konferans çevirmenliği küreselleşmenin getirdiği

¹ Konferans çevirmenliğinin tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebru Diriker, *Konferans Çevirmenliği Güncel Uygulamalar ve Araştırmalar*, İstanbul, Scala Yayıncılık, 2005, s. 86-92. Klasik Arap çeviri çalışmalarının tarihsel gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel, Ankara, İmaj Yayınları, 1993, s. 104-106; İsmail Durmuş, *Çeviri Sanatının Esasları*, İstanbul, Akdem Yayınları, 2018, s. 28-37; Emrullah İşler - Musa Yıldız, *Arapça Çeviri Kılavuzu*, 11. Bs. İstanbul, Akdem Yayınları, 2018, s. 17-20; Muammer Sarıkaya, el-Câhiz’den es-Safedî’ye Çeviri Teorisi, *Bilimname : Düşünce Platformu*, cilt 1, sayı 3, 2003/3, s. 133-151; Sezer Yılmaz, *Çevirinin Estetik Boyutu*, İstanbul, Akdem Yayınları, 2021, s. 22-28; Mehmet Bölükbaşı, *Araplar’da Çeviri Biliminin Ortaya Çıkışı ve Câhiz’in Konu Hakkındaki Düşünceleri*, RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 23, Haziran 2021, s. 720-730. Ayrıca Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça simültane çeviri hakkında bk. Zainab Alsaati, *Türkçede ve Arapçada Simültane Çevirinin Geliştirme Yöntemleri*, Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2018.

değişikliklerle birlikte zamanla ülkemizde önem kazanmaya başlamıştır. Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki ilişkilerin son yıllarda ivme kazanması ve Arap baharının da etkisiyle çeşitli Arap ülkelerinden Türkiye'ye olan göç dalgası sonunda Türkiye'deki Arap nüfusunun artması sonucu Türklerle Araplar arasında etkileşim artmış ve bu etkileşimin hem özel sektöre hem de kamu kurumlarına yansımaları olmuştur. Bu bağlamda ülkeler arasında siyasî, bilimsel, ekonomik ve diplomatik alanlar başta olmak üzere birçok alanda konferanslar yapılmaya başlamıştır. Oluşan ihtiyaca binaen ülkemizde Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya genel anlamıyla yazılı ve sözlü çevirinin, özel anlamıyla da eş zamanlı çevirinin önemi gitgide artmış ve konferans çevirmenliği alanında çalışacak yeterliliğe sahip tercüman bulma konusunda sıkıntılar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Konferans Çevirmenliği Avrupa Yüksek Lisans Programı (European Masters In Conference Interpreting-EMCI) konsorsiyumu üyesi eğitim kurumlarının ortak müfredatında yer alan eş zamanlı çeviri dersinin amacı "*eğitim programı sonunda öğrencilerin 20 dakikalık bir konuşmayı, akıcı, etkin ve doğru bir biçimde, uygun terminoloji ve dil düzeyi kullanarak erek dile çevirebilecek yetkinliğe gelmesidir* " şeklinde ifade edilmektedir (Diriker, 2005, s. 39-42). Çevirmenlik mesleği, sadece dilleri bilmekten öte, farklı kültürleri anlamak ve onlarla etkileşime girebilmeyi de gerektirir. Çeviri eğitimi sadece dil eğitiminden ibaret değildir. Bu yüzden çeviri eğitimi sadece dil bilgisi ve dil becerilerini geliştirmeye odaklı olmamalıdır. Eğitim programlarının güncel araştırmalara ve piyasa taleplerine göre güncellenmesi gerekmektedir. Öğrencileri aktif bir şekilde öğrenmeye ve araştırmaya teşvik etmek suretiyle onların kendi başlarına çalışarak kendilerini geliştirmeleri sağlanmalıdır (Ammann, 2008, s. 22, 23).

Eş zamanlı çeviri, okuma, yazma, dinleme-anlama ve konuşma gibi temel dil becerilerine çok iyi düzeyde hâkim olmayı gerektiren bir çeviri türü olduğu için daha önce bu becerilerini yeterli düzeyde geliştirmemiş öğrenciler bu derslerde zorluk yaşamaktadırlar. İleri düzeyde dil kullanım becerisi ve bilgi birikimi gerektiren eş zamanlı çeviri Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü öğrencileri açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü öğrencilerinin üçüncü ve dördüncü sınıflarda aldıkları eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaştıkları sorunlara yer verilmiş ve bu sorunların temel sebepleri üzerinde durularak çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır.

Eş zamanlı çeviri dersleri Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü üçüncü ve dördüncü sınıflarda güz ve bahar dönemlerinde ikişer saat olmak üzere toplam dört dönem okutulmaktadır. 2014 yılından beri normal ve ikinci öğretimde her sınıfta yaklaşık kırk öğrenci olmak üzere yılda ortalama yüz elli öğrenci bu dersleri almaktadır. Her sınıfta genellikle iki yabancı uyruklu öğrenci de bu öğrencilerle birlikte öğrenim görmektedir.

Eş zamanlı çeviriye ilişkin olarak Türkiye genelinde üniversitelerin Arapça bölümlerinde özel olarak lisans veya yüksek lisans programı bulunmamakta olup eş zamanlı

çeviri Arapça Mütercim ve Tercümanlık programlarının müfredatları içerisinde bir ders olarak okutulmaktadır. Kırıkkale Üniversitesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümünde üçüncü ve dördüncü sınıflarda Eş Zamanlı Çeviri 1. 2. 3. 4. adları altında ikişer kredilik dersler bulunmaktadır. Bu dersler fakültede çeviri kabinlerinin bulunduğu bir salonda uygulamalı olarak gerçekleştirilmektedir.

1- Dersin amacı

Eş zamanlı çeviriye yönelik temel ve uygulamalı bilgi ve becerilerin geliştirilerek öğrencilerin kongre, sempozyum, eğitim, seminer, panel, konferans gibi çok dilli toplantılarda ve televizyonlardaki canlı yayın programlarında akıcı bir şekilde eş zamanlı olarak çeviri yapabilmelerini sağlamaktır.

2- Ders materyalleri

Güz dönemi üçüncü sınıf eş zamanlı çeviri dersinde altyazılı Türkçe çevirilerinin de bulunduğu kolay ve anlaşılır üç-beş dakikalık kısa çizgi filmler ve Beyne Yedeyk² kitabının 2. cildinde yer alan metinler ve ses kayıtları ders materyali olarak kullanılmaktadır. Bahar döneminde turizm, edebiyat, hutbe, tarihî ve coğrafi içerikli çizgi filmler gibi beş-on beş dakika arasında değişen video kayıtları kullanılmaktadır. 4. sınıfta ise zorluk derecesi biraz daha yüksek olan dil, edebiyat, tıp, sanayi, sosyal bilimler, uluslararası ilişkiler, politika, ekonomi ve hukuk konuları ile ilgili video kayıtları kullanılmaktadır.

3- Öğretim metodu

Eş zamanlı çeviri dersleri çeviri kabinlerinde bulunan mikrofon, kulaklık ve kabin içi cihazlar ile uygulamalı olarak eş zamanlı çeviri yapma şeklinde gerçekleştirilmektedir. Dersler altyazılı Türkçe çevirilerinin de bulunduğu kolay ve anlaşılır üç-beş dakikalık kısa çizgi filmlerle başlanarak zorluk düzeyinin yavaş yavaş arttığı ses kayıtları ve videoların eş zamanlı olarak çevirilerinin yapılması şeklinde işlenmektedir. Dönem başında o dönem boyunca çevirisi yapılacak tüm kayıtlar öğrencilerle paylaşılmaktadır. Kısa videolarda kaydın tamamı, uzun videolarda ise dakikalar öğrenciler arasında paylaşılır. Böylece video ve ses dosyalarının tamamı deşifre edilir. Elle veya bilgisayarda bir cümle Arapça, bir cümle Türkçe çevirisi olacak şekilde yazılarak derse hazırlık ve ödev çalışmaları yapılır.

Dersten önce hazırlıklarını yapan öğrenciler ders esnasında çeviri kabininde yazılı metne bakmaksızın bu kayıtların eş zamanlı olarak çevirilerini yapmakta olup zaman zaman öğrencilerde bulunmayan kayıtlardan rastgele bir şekilde eş zamanlı çeviri uygulamaları da yapılmaktadır. Üçüncü sınıfın güz döneminde başlangıçta ilk bir iki hafta videoların yavaşlatılarak, sonraki haftalarda normal hızda izlenmesi suretiyle eş zamanlı çeviri işlemi gerçekleştirilmektedir.

² Bk. Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Fevzân, Muhtâr et-Tâhir Huseyn, Muhammed Abdu'l-Hâlık Muhammed Fadl, *el-Arabîyyetu Beyne Yedeyk*, cilt 2, Konya, Tekin Kitabevi, 2002.

4- Amaç

Çalışmanın amacı Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü üçüncü ve dördüncü sınıflardaki eş zamanlı çeviri derslerinde yaşanan sorunları ortaya çıkarmak ve bu sorunlara çözüm yolları bularak öğrencilerin eş zamanlı çeviri becerilerinin geliştirilmesine katkı sağlamaktır.

5- Yöntem

Çalışmada 2014 yılından bu yana Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü üçüncü ve dördüncü sınıflarda her yıl yaklaşık yüz elli öğrenci ile genel amaçlı olarak kullanılan bir toplantı salonunda yer alan çeviri kabinlerinde uygulamalı olarak gerçekleştirilen eş zamanlı çeviri dersleri ile vize ve final sınavları neticesinde elde edilen bulgular gözlemlenerek ve öğrencilerle yapılan görüşmeler analiz edilerek veriler ortaya konmuştur. Veriler gözlem ve yarı yapılandırılmış görüşme formları ile elde edilmiştir. Yazılı olarak yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Görüşme soruları yarı yapılandırılmış altı adet sorudan oluşmaktadır.

6- Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü öğrencileri, örnekleme ise Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü 2023-2024 akademik yılında üçüncü ve dördüncü sınıflarda aktif olarak eş zamanlı çeviri derslerini alan 87 öğrenci oluşturmaktadır.

7- Tespitler ve Çözüm Önerileri

Öğrencilerle yapılan görüşmelerde yöneltilen sorulardan ikisi kapalı uçlu, dördü ise açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. Söz konusu dersleri alan öğrencilere aşağıdaki sorular yöneltilmiş ve bu sorulara verilen cevaplar incelenerek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Sorular ve cevapların bir bölümü şu şekildedir:

1) Eş zamanlı çeviri dersleri zorunlu mu yoksa seçmeli mi olmalıdır?

63 katılımcı eş zamanlı çeviri derslerinin zorunlu olmasını, 24 katılımcı ise seçmeli olmasını tercih etmişlerdir.

2) Eş zamanlı çeviri derslerinin sınavları nasıl yapılmalıdır?

yazılı sözlü/uygulamalı yazılı ve sözlü/uygulamalı bir arada dinleme

30 katılımcı eş zamanlı çeviri derslerinin sınavlarının yazılı, 25 katılımcı sözlü/uygulamalı, 21 katılımcı yazılı ve sözlü/uygulamalı bir arada, 11 katılımcı ise dinleme şeklinde yapılmasını tercih etmişlerdir.

3) Eş zamanlı çeviri derslerini almaya başlamadan önce yeterli düzeyde yazılı ve sözlü çeviri alıştırmaları yaptığınızı düşünüyor musunuz? Düzenli olarak yazılı ve sözlü çeviri çalışması yapıyor musunuz?

Katılımcıların büyük çoğunluğu eş zamanlı çeviri dersini almaya başlamadan önce yeterli düzeyde yazılı ve sözlü çeviri alıştırmaları yapmadıklarını belirtmişlerdir. Az sayıda katılımcı ise düzenli olmamakla birlikte zaman zaman yazılı veya sözlü çeviri çalışmaları yaptıklarını beyan etmişlerdir:

- Eş zamanlı çeviri derslerini almadan önce sözlü çeviri çalışması yapmıyordum.
- Hayır. Çok düzenli çalışma yapmıyorum. Ara ara yapıyorum.
- Düzenli olmasa da haftada bir veya iki gün yapmaya çalışıyorum.
- Gün içerisinde elimden geldiğince yapmaya çalışıyorum. Yazılı çeviriyi YDS odaklı yapıyorum.

4) Ne sıklıkta Arapça dinleme "Fehmu'l-Mesmû" ve Arapça program izleme etkinliği yapıyorsunuz?

Katılımcıların büyük çoğunluğu haftada birkaç kez dinleme etkinliği yaptıklarını belirtmişlerdir. Az sayıda katılımcı günlük olarak dinleme veya Arapça televizyon izleme etkinliği gerçekleştirdiğini şu şekilde beyan etmiştir:

- Her gün olmasa da iki ya da üç günde bir dinleme ve izleme etkinliği yapıyorum.
- Günlük olarak akşamları sosyal medyada haber kanallarının kısa videolarını izliyorum.
- Günlük bir saat çizgi film izlemeye çalışıyorum. İzleyemediğim veya yoğun olduğum zamanlarda haftada iki kez dinleme etkinliği yapıyorum.
- Çok uzun saatler olmamakla birlikte haftalık dinleme yapıyorum.
- Smava hazırlık için dinleme yapıyorum. Bunun dışında Arapça şarkı dinliyorum.
- Haftada 1-2 saat Arapça farklı konularda belgesel izliyorum. Ama düzenli bir şekilde dinleme çalışması yapmıyorum.

5) Eş zamanlı çeviri derslerinde en çok hangi konularda zorluk yaşıyorsunuz?

Katılımcılar eş zamanlı çeviri derslerinde çeşitli konularda zorluk yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bunlar, derslerde işlenen video kayıtlarının uzun olması, konuşmacının hızına yetişememe, bazı kelimeleri algılayamama ve kabinde çeviri yaparken heyecanlanma gibi zorluklardır. Katılımcıların beyan ettikleri zorlukların bir kısmı şu şekildedir:

- Konuşmaya yetişemiyorum, çok hızlı geçiyor, kelime bilgimin eksikliğinden anlamı kaçıyorum.
- Bazı konuşmacılar çok hızlı konuştukları için anlamakta zorluk çekiyorum. Düzenli çalıştığım zaman büyük sıkıntı yaşamıyorum.
- Çeviri esnasında bazı kelimeleri algılama ve takip etmekte zorluk yaşıyorum.

- *Yeterli bir düzeye sahip olmadığım için dersler ağır geliyor, bu yüzden anlayamıyorum ve çeviremiyorum.*
- *Heyecan sebebiyle kabine çıkma konusunda biraz zorluk yaşadım. Derse yeterince hazırlandıktan sonra heyecanım ortadan kalktı. Kabinde çeviri yaparken konuşmayı kaçırınca bir anda telaş yapıyordum. Ama zamanla bu durumu yendim. Onun dışında kabinde çeviri yapmak benim için keyifliydi.*

6) Eş zamanlı çeviri derslerine katılımı teşvik etmek için neler yapılmalıdır?

Katılımcılar eş zamanlı çeviri derslerine katılımın teşvik edilmesi amacıyla çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- *Eş zamanlı çeviri dersinden önce ardıl çeviri dersinin alınması hem belli bir ölçüde bilgi edindirir hem de öğrencinin psikolojik olarak derse hazır olmasına yardımcı olur.*
- *Öğrencilere zorunlu görev verilmelidir. Birçok öğrenci kabine çıkmaktan çekindiği için ilk başta zorunlu gibi gelse de kabine çıktıkça zamanla alışacaktır.*
- *Bence sınıf listesindeki sıraya göre kabine zorunlu olarak çıkılmalı.*
- *Derse katılım sağlayan kişilere ek puan verilmesi gibi bir yöntem izlenebilir.*
- *Her hafta bir grup bir video çevirisi yapabilir. Grup olarak çalışılması çekingen öğrenciler için bir fırsat olabilir.*

Araştırma sonucunda tespit edilen başlıca sorunlar ve çözüm önerilerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan sorunların başında bu ders için tahsis edilmiş, modern çeviri kabinlerinin bulunduğu özel donanımlı bir konferans çevirmenliği laboratuvarının olmayışı gelmektedir. Hâlihazırda bu amaç için yapımı devam eden bir laboratuvar çalışması bulunmaktadır. Mevcut durumda eş zamanlı çeviri dersleri çeviri kabinlerinin bulunduğu bir salonda uygulamalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu salon bir dil laboratuvarı olmadığı için üniversite içerisinde düzenlenen çeşitli ulusal ve uluslararası etkinliklere de ev sahipliği yapmaktadır. Bir adet çeviri kabininde dört adet cihaz yan yana bulunmaktadır. Öğrenciler sırayla ikişer veya üçer kişilik gruplar hâlinde bu kabine girerek çeviri yapmakta olup dersler bu şekilde uygulamalı olarak işlenmektedir. Söz konusu salon derslik olmadığından herhangi bir şeyin yazılması gerektiğinde sınıf ortamına uygun yazı tahtasının olmayışı ve öğrencilerin defter ve kitaplarını koyacak sıraların bulunmaması sebebiyle ders esnasında öğrencilerin yazılı olarak not almaları hususunda zorluk yaşanmaktadır. Ayrıca zaman zaman bu derslerin çeviri kabinlerinin olmadığı, eş zamanlı çeviri dersinin yapılmasına uygun olmayan normal dersliklerde işlenmek zorunda kalınması, beraberinde dersin usulüne uygun bir şekilde işlenmemesi durumunu ortaya çıkarmakta, dolayısıyla bu derslerden istenen verim alınmamaktadır. Bahsedilen sorunlar için en uygun çözüm bu dersler için tahsis edilmiş özel donanımlı konferans çevirmenliği laboratuvarı oluşturulmasıdır.

2- Eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan sorunların bir diğeri de gerek ortaöğretimde gerekse lisans düzeyindeki derslerde “Fehmu’l-Mesmû” yani dinlediğini anlama becerisine gereken önemin verilmemesi ve yeterince uygulama yapılmamasıdır. Öğrencilerin de kendi başlarına alıştırma yapmamaları neticesinde eş zamanlı çeviri esnasında kulaklıktan Arapça olarak duyduğunu anında Türkçeye veya Türkçe olarak duyduğunu anında Arapçaya çevirme hususunda yetersiz kalma ve gecikme durumu ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, yabancı dil öğretim metotlarından klasik ve direkt metoda bir tepki olarak ortaya çıkan “İşitsel-Dilsel Metot / Duyup-Konuşma Metodu”na göre dinleme becerisi dil öğretiminde ilk sırada yer almakta olup daha sonra sıra ile konuşma, okuma ve yazma becerileri gelmektedir. (Hûlî, 2000, s. 23; Doğan, 1989, s. 96). Dinleme becerisinin öğrencilerin başarıları hususundaki payı büyüktür. Her ne kadar gerek okul hayatında gerekse günlük yaşamın her alanında karşılaşılan dinleme becerisinin kazanılmasına yönelik eğitime yeterince önem verilirse de bu becerileri gelişmiş öğrencilerin derslerinde daha başarılı oldukları görülmektedir. Dinleme becerisi kendiliğinden gelişen bir beceri olmayıp mutlaka uygun eğitim ve yöntemlerle kazandırılması gerekir. Dinleme yapılırken seslerin dinlenmesine de özen gösterilmelidir. Çünkü harflerin doğru telaffuzlarını öğrenmek için en iyi öğrenme şekli dinlemedir. Harflerdeki ses değişimlerinin anlamsal farklılıklara yol açtığı unutulmamalıdır (Emiroğlu ve Pınar, 2013, s. 770, 771). Bütün yabancı dillerin öğretiminde ses, tonlama ve telaffuz, söylenenlerin anlaşılabilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda özellikle Arapçada harflerin düzgün telaffuz edilmesi çok önemlidir. Zira harflerin düzgün telaffuz edilmediği durumlarda yanlış anlamların ortaya çıkması muhtemeldir (Can, 2021, s. 115; Doğan, 1989, s. 156). Örneğin Türkçeden Arapçaya yapılan bir çeviri esnasında “sınırlamak” sözcüğünün “التَّحْدِيد” yerine “التَّهْدِيد” şeklinde telaffuz edilmesi “tehdit etmek” anlamına geleceği için büyük karışıklık ortaya çıkacaktır. Eş zamanlı çeviride sözlü aktarım esnasında yapılan hataların yazılı çeviride olduğu gibi daha sonraki bir zamanda düzeltilmesi mümkün değildir. Aynı şekilde çevirmen tarafından anlaşılmayan bir ifade hususunda konuşmacıdan sözlerini tekrarlamasını istemek gibi bir durum da söz konusu değildir (Tosun ve Kubukcık, 2013, s. 178).

Bu sorun için aşağıdaki öneriler çözüm olarak sunulabilir: Arapça bölümlerinde hazırlık sınıflarından itibaren “Dinleme-Anlama Becerisi” adı altında haftada en az iki kredilik bir ders bulunmalı ve çok sayıda uygulama yapılmalı, ödevlerle öğrencilerin bu becerilerini geliştirmeleri için okul dışında da bol uygulama yapmaları teşvik edilmelidir. Bu bağlamda öğrencilerin Arapça televizyon izleme alışkanlığı kazanmaları büyük önem taşımaktadır. Ses, resim ve hareketleri bir arada göstermesi bakımından televizyon işitsel ve görsel yönü oldukça etkili olan bir öğretim aracıdır (Doğan, 1989, s. 152). Mütercim-tercümanlık bölümü öğrencilerinin en azından günde bir-iki saat haber, çizgi film, belgesel, müzik, eğlence ve yarışma gibi farklı içeriklerde programları izleyerek bunu alışkanlık hâline getirmeleri gerekmektedir. Örneğin TRT Arabî kanalındaki haberleri önce Arapça olarak izleyip sonra TRT Türkçe haber kanallarından izleyerek karşılaştırma yapmak suretiyle anlaşılmayan hususlar öğrenilmeye çalışılmalıdır. Arapça televizyon izleme aktivitesi başlangıçta alışma

sürecinde pasif izleme şeklinde keyifle yapılan bir uygulama olmalı, ilerleyen zamanlarda defter, kalem, sözlük gibi araçlar kullanılmak suretiyle izleme esnasında duyulan ve anlamı bilinmeyen kelimelerin karşılıkları tespit edilmeli ve hem bu kelimeler hem de örnek olabilecek güzel kalıplar ve cümleler not alınarak öğrenme pekiştirilmeli ve kalıcı hâle getirilmelidir.

Yabancı dil öğretiminde dinleme-anlama becerisinin kazandırılması son derece önemlidir. Öyle ki, Milli Eğitim Bakanlığının İlköğretim Arapça Dersi (2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programında bu becerinin ilkokuldan itibaren kazandırılması hedeflenmiş ve bu becerinin nasıl kazandırılacağına ilişkin olarak öğreticilere tavsiyede bulunulmuştur. Adı geçen programda bu becerinin öğretimine ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:

“Dinleme tek taraflı gerçekleşen bir beceri olarak ele alınmamalıdır. Diğer bir deyişle, dili kullanabilmek için önce dinleyerek anlamak gerekmektedir. Yabancı dil öğrenme sürecinde öğrencinin hedef dili duymasını sağlamak dinleme becerisinin gelişmesi için tek başına yeterli değildir. Bu doğrultuda dil sınıflarında dinleme becerisinin geliştirilmesi için farklı amaçlara yönelik olarak farklı dinlemelere yer verilmesi önem taşımaktadır.

Öğrenme-öğretme sürecinde, öğretmen farklı dinleme türleri ile sınıfının ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda dinleme etkinlikleri düzenlerken uzman kişilerce hazırlanmış sözcük ve tümce vurgusu içeren CD’lerin seçimine ve kullanımına özen göstermelidir.

Dinleme becerisi içsel bir süreç olduğundan dinleme etkinliklerinin sonucunda anlamının gerçekleşip gerçekleşmediğini öğrenmek için dinleme sonrası içerik ile ilgili olarak soruların cevaplanması, çeviri yapılması ve konuşma gibi etkinliklere yer verilmelidir. Dinleme etkinliklerinde dinleme öncesi, dinleme sırası ve dinleme sonrası aşamaları gerçekleştirmek; öğrenciyi dinleme stratejilerini kullanmaya özendirmek, etkileşimsel öğrenmeye olanak tanımak ve anlamlı öğrenmeyi desteklemek için önemlidir.

Öğrencilerin dinleme becerilerini geliştirebilmeleri için sınıf içi çalışmaların yanı sıra sınıf dışı ortamlarda da dinlemenin sürdürülebilmesi amacıyla öğrencilerin internet, CD, DVD, hedef dilde yayın yapan kanalları dinlemeye/izlemeye de yönlendirilmeleri gerekmektedir. Bu durum öğrencileri gerçek iletişim ortamlarına hazırlamada yarar sağlayacaktır.”³

Milli Eğitim Bakanlığının İlköğretim Arapça Dersi Öğretim Programında dahi dinleme-anlama becerisinin öğretimine bu denli önem verilirken ve bu becerinin ilkokuldan itibaren kazandırılması hedeflenirken lisans düzeyinde dil öğretimi yapılan kurumlarda bu becerinin öğretiminin ihmal edilmesi veya dinleme becerisinin geliştirilmesine yönelik çalışmaların yetersiz kalması neticesinde sözlü çeviri derslerinde zorlukların yaşanması kaçınılmaz olacaktır.

Erek dilin konuşulmadığı ülkelerde dinleme becerisini geliştirerek eğitim etkinliklerini sınıf dışına taşımanın zorlukları olsa da öğretim elemanları öğretim materyallerini çeşitlendirerek bu zorlukların üstesinden gelebilirler (Akçay, 2016, s. 4). Dinleme becerisinin

³ Bk. Milli Eğitim Bakanlığının İlköğretim Arapça Dersi (2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı, Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016, s. 7-8.

kazandırılmasına yönelik etkinliklerin öğrencilerin günlük yaşamda dinleme ihtiyacı duydukları ortamlardan hareket edilerek hazırlanması durumunda öğrencilerin dinleme sürecine aktif olarak katılmaları ve bir süre sonra dinlediklerini anladıklarını gördüklerinde bu becerinin onlar için keyifli bir aktivite hâline dönüşmesi mümkündür (Akçay, 2016, s. 27, 28).

3- Eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan sorunların bir diğeri de bazı öğrencilerin eş zamanlı çeviri yapabilecek düzeyde temel yeterliliğe sahip olmamaları ve motivasyon eksikliğidir. Öğrenme merakının olmaması, sürekli öğrenmeye ve araştırmaya açık olunmaması, diksiyonun düzgün olmaması, konuşma hızının düşük olması, akıcı bir şekilde konuşamama, ses tonunu iyi ayarlayamama, iletişim becerisinin yüksek olmaması, çekingenlik ve utangaçlık gibi etkenler zorlukları beraberinde getirmektedir.

Üzülerek belirtmek gerekir ki, kabinde çeviri esnasında herhangi bir kelimenin veya cümlenin anlaşılabilmesi sonucu öğrencinin moralinin bozularak çevirinin yarıda bırakılması ve çeviriye devam edilmemesi zaman zaman karşılaşılan ve istenmeyen bir durumdur. Bir dönem boyunca gerek isteksizlik gerekse çekingenlik vb. nedenlerle bazı öğrenciler bir kez dahi çeviri kabinine girmemiş olmalarının doğal sonucu olarak mikrofon, kulaklık ve kabin içi cihaz gibi teknik ekipman kullanımını öğrenememekte ve sözlü çeviri için son derece önemli olan bol uygulama ve tecrübe şartını yerine getirmedikleri için başarısız olmaktadır.

Oysa eş zamanlı çeviriyi meslek olarak icra etmek isteyen kişilerin meraklı olmaları, sürekli öğrenme arzularının olması ve araştırma yapmayı seviyor olmaları gerekmektedir. Ayrıca bu kişilerin güçlü iletişim becerisine sahip, cesur, kendine güvenen, soğukkanlı bir yapıda olmaları, heyecanlarını kontrol edebilmeleri, stres ve kriz yönetimi becerisine sahip olmaları gerekmektedir.⁴ Bu da ancak bol alıştırma ve uygulama yaparak tecrübe kazanma sonrasında elde edilebilir (Doğan, 2017, s. 185). Ayrıca çeviri esnasında sorun çıkabilecek yerleri önceden hesap ederek buna göre hazırlık yapmak tercümanın becerisi ile de alakalıdır (Özaydın, 2019, s. 52). Zira sözlü çeviri eğitime başlarken çok iyi derecede ana dil ve yabancı dil bilgisinin yanı sıra zekâ, bellek, tepki süresinin kısalığı, sunuş ve görüntünün göze ve kulağa hoş gelmesi, ses tonunun düzgünlüğü, özetleme ve düzenleme becerisi gibi özellikler çeviri eğitimi alan bütün öğrencilerde bulunması gereken temel özelliklerdendir (Aksoy, 1995, s. 16). Eş zamanlı çeviri de doğası gereği aynı anda hem dinleyip hem çeviri yapmayı gerektirdiği için öğrencinin çok iyi düzeyde ana dil ve yabancı dil bilgisine sahip olması ve diksiyonunun düzgün, akıcı konuşma becerisine sahip olması ve ses tonunu iyi ayarlaması gerekmektedir. Ses, ne dinleyicilerin anlayamayacağı düzeyde çok kısık olmalı ne de dinleyicilerin kulaklarını rahatsız edici düzeyde çok yüksek olmalıdır. Ayrıca zekâ, çabukluk, esneklik, aynı anda iki işi yapabilme, kapalı bir ortamda uzun süre kalabilme gibi özellikler

⁴ Eş zamanlı çeviri esnasında karşılaşılan kriz örnekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Esra Özkaya Marangoz, "Krizler ve Övgüler Ekseninde Bir Meslek: Konferans Çevirmenliği", *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, yıl 2022, sayı 16, s. 55-69.

de eş zamanlı çeviri dersini alan öğrencilerde olması gereken temel özellikler arasında yer almaktadır (Aksoy, 1995, s. 28).

Türkiye Konferans Tercümanları Derneğince de tavsiye edildiği üzere eş zamanlı çevirinin yapılacağı toplantılarda kullanılacak konuşma metinleri hazırlık ve ön çalışma yapabilmeleri için tercümanlara önceden verilmelidir. Ancak bu her zaman mümkün olmamakta ve konuşma metinleri tercümanlarla paylaşılmadığı için tercümanlar toplantı öncesi ön çalışma yapamamaktadırlar. Bu da toplantılarda çeviri esnasında tercümanların zorluk yaşamasına sebep olabilmektedir (<https://www.tktd.org>). Konuşmacıların önceden hazırladıkları konuşma metinlerini tercümanlara vermeden okumaları konferans tercümanlarının en çok şikâyet ettikleri konular arasında yer almaktadır (Diriker, 2005, s. 104). Böyle durumlarda yaşanabilecek olumsuzlukları en aza indirebilmek için tercümanların dil becerileri ve genel kültür seviyeleri büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan tercümanlık bölümü öğrencilerinin kendilerini çok iyi bir şekilde yetiştirmeleri gerekmektedir.⁵ Konferans çevirmenliği üzerine birçok çalışması bulunan Prof. Dr. Ebru Diriker kendisi ile yapılan bir röportajda konferans çevirmenliği mesleğine hazırlanan öğrencilere her şeyden önce ana dillerini çok önemsemelerini ve ana dilde çok zengin bir kelime dağarcığına sahip olmalarını tavsiye ederek öğrenciler hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Genel olarak öğrencilerimiz Türkçelerini oldukça yetkin kullanabiliyorlar. Ancak güncel olayları pek takip etmiyor, ekonomi, hukuk, yargı ve siyaset sistemini ve güncel tartışmaları yeterince izlemiyorlar. Doğal olarak benzer konuları yabancı dillerinde ifade etmekte de zorlanıyorlar. Oysa konferans çevirmenlerinin bu konuları bilmeleri ve tüm çalışma dillerinde esnek ve yetkin biçimde ifade edebilmeleri çok önemli. Özellikle simültane çevirinin ciddi bir zaman baskısı altında ve başka bir konuşmacının ifadelerini aktarmaya dayalı bir biçimde yapıldığı düşünülürse, bu tür bilgi açıkları büyük bir soruna dönüşebiliyor...” (<https://www.cevirikitabi.com>)

Diriker, “Çevirmen olmayı hedefleyen bir öğrencinin dil yeteneğinin yanında sizce hangi özelliklere sahip olması gerekmektedir?” sorusunu şöyle cevaplamaktadır: “Tüm dillerinde dil yetkinliğini arttırma iradesi ve heyecanı; genel kültür ve geniş bir dünya görüşü, açık fikirlilik, toplumsal duyarlılık, strese dayanabilme, geri bildirimine açık olma, hatalar ve zorluklar karşısında caymak yerine sorunun üzerine gidebilme bir konferans çevirmeni adayları için önemli özelliklerdir.” (<https://www.cevirikitabi.com>)

Diriker’in öğrenciler hakkında yaptığı değerlendirmeleri son derece isabetli olup bu tespitler sadece İngilizce Mütercim ve Tercümanlık Bölümü öğrencileri ile sınırlı olmayıp bütün dillerdeki öğrenciler için hemen hemen aynıdır. Bu bağlamda her biri birer tercüman adayı olan öğrencilerin Türkçe kelime dağarcıklarının çok iyi düzeyde olması, genel kültürlerinin yüksek seviyede olması, kitap okuma alışkanlıklarının olması, öncelikle çeviri yapılan alanlar olmak üzere araştırma arzularının olması, sürekli kendilerini yenilemeleri ve

⁵ Eş zamanlı çeviri ve öncesinde konferans çevirmenleri tarafından yapılması gerekenler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Claudia Monacelli *Self-Preservation In Simultaneous Interpreting*, John Benjamins Publishing Company, 2009, p. 1-8, 61-85; Ümit Özaydın, *Simültane Çeviri Öncesinde, Dragosfer*, (10. Yıl Özel Sayısı), İstanbul, Nisan 2019, s. 38.

alanlarındaki yenilikleri takip etmeleri gerekmektedir. Hangi alanda çalışılacaksa o alandaki literatüre vakıf olmak gereklidir. Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü özelinde düşünülecek olursa, örneğin İslâmî ilimler alanında bir konferans çevirmenliği yapılacaksa tefsir, hadis gibi İslâmî ilimler alanındaki literatüre hâkim olmak son derece önemlidir. Ayrıca Arapçanın İslâmî ilimlerde kullanılan temel dil olması ve kutsal kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadislerin Arapça olması dolayısıyla konferans çevirmenliği yapılan toplantılarda konuşmacıların zaman zaman konuşma metninin içeriğinin dışına çıkarak bazen bir ayet veya hadis, bazen bir atasözü veya deyim, bazen de bir şiir beyti okumaları dolayısıyla Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça dillerinde simültane çeviri yapacak tercümanların İslâmî literatüre de yabancı olmamaları, en azından bu alanda asgarî düzeyde bilgi birikimine ve donanımına sahip olmaları gerekmektedir. Bu bakımdan bu alanlarda çalışacak tercüman adaylarının biraz ayet, hadis, atasözü, deyim ve şiir bilgileri olmalıdır. Ayrıca konferans tercümanlığını meslek olarak icra edecek kişilerin kültürler arası aktarımı başarılı bir şekilde yapabilmeleri için çeviri yaptıkları dillere ait kültürleri de çok iyi düzeyde tanımaları büyük önem taşımaktadır.

4- Kırıkkale Üniversitesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümündeki eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan sorunların bir diğeri de bu derslerin bölümde öğrenim gören bütün öğrenciler için zorunlu olması ve eş zamanlı çeviri yapabilme becerisine ve yeterliliğine sahip olmayan öğrencilerin bu dersi almak zorunda olmalarıdır. Ayrıca alttan dersi olan, örneğin birinci ve ikinci sınıflardaki dilbilgisi, metin çevirisi, sözlü anlatım gibi derslerden başarısız olan öğrencilerin üçüncü ve dördüncü sınıflardaki eş zamanlı çeviri derslerini alabiliyor olmaları veya üçüncü sınıf güz döneminde Eş Zamanlı Çeviri I dersini AKTS yetersizliği gibi çeşitli sebeplerle alamamış öğrencilerin bahar döneminde açılan ve güz dönemindeki dersin devamı niteliğinde olan Eş Zamanlı Çeviri II dersini seçme haklarının olması ayrı bir sorundur. Üçüncü sınıf güz döneminde eş zamanlı çeviri için gerekli temel bilgiler verildiği için bu derse katılım son derece önemlidir. Dolayısıyla Eş Zamanlı Çeviri I dersini alamamış öğrenciler bu bilgilerden mahrum olacakları için ve güz döneminde Eş Zamanlı Çeviri I dersini alan arkadaşlarından geride olacakları için büyük zorluk yaşamaları kaçınılmazdır.

Öğrencilerin yabancı dil seviyelerinin düşüklüğü ve genel kültür eksikliğinin onlardaki motivasyon kaybına yol açmasının yanı sıra bazı yapısal ve müfredatla ilgili sorunlar da motivasyon düşüklüğüne sebep olmaktadır. Özellikle eş zamanlı çeviri derslerinin mütercim ve tercümanlık bölümündeki tüm öğrenciler için zorunlu tutulduğu programlarda bu motivasyon eksikliğinin başlıca sebebi müfredatla ilgili bir sorun olarak değerlendirilebilir. Zira konferans çevirmenliği dersini alan öğrencilerle yapılan anketlerde bazı öğrencilerin konferans çevirmenliğini meslek olarak yapmayacaklarını ve bu dersi zorunlu olduğu için aldıklarını belirten ifadeleri mevcuttur (Özer, 2023, s. 15).

Yukarıda zikredilen sorunun çözümü için örneğin birinci ve ikinci sınıflardaki dilbilgisi, metin çevirisi, sözlü anlatım gibi alttan aldıkları derslerden başarısız olan öğrencilerin eş zamanlı çeviri dersini alabiliyor olmasının önüne geçilmesi ve bu hususta gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Ayrıca dersler birbiri ile bağlantılı olduğu

için Eş Zamanlı Çeviri I dersini almayan veya bu dersi aldığı hâlde başarısız olan öğrencilerin Eş Zamanlı Çeviri II dersini alma haklarının olmaması gerekir. Üçüncü sınıfta güz ve bahar olmak üzere iki dönem bu dersi alarak başarılı olan öğrencilerin dördüncü sınıftaki eş zamanlı çeviri derslerini seçebilme hakları olmalı, ancak üçüncü sınıflarda bu derslerden başarısız olan öğrencilerin dördüncü sınıf eş zamanlı çeviri derslerini seçebilmeleri hususunda bir kısıtlama getirilmelidir.

5- Eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan sorunların bir diğerini de Arapça ile Türkçe arasındaki cümle dizilişlerinin farklı olması gibi bazı dilsel farklılıklar oluşturmaktadır. Türkçede özne cümlelerin başında, yüklem sonunda yer alırken Arapçada fiil cümlelerinde fiil/yüklem en başta, özne/fail daha sonra gelmektedir. Cümle içerisindeki farklı özne-yüklem sırası ve gramatik yapısı sağlam olmasına karşın çok uzun cümlelerin varlığı eş zamanlı çeviride karşılaşılan güçlükler arasında yer almaktadır (Doğan, 2017, s. 196). Kısa cümlelerin çevirisi nispeten daha kolay olsa da uzun cümlelerin ve özellikle içerisinde Arapça sayısal ifadelerin bulunduğu cümlelerin çevirisinde büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. Anlamsal hatalara sebebiyet vermemek için sayıların doğru bir şekilde çevrilmesi büyük önem taşımaktadır.

İyi düzeyde gramer altyapısı ve sayılarla ilgili bol uygulama ve alıştırma çalışmalarının yapılması neticesinde bu zorluklar ortadan kaldırılabılır. Zira bilişsel becerileri yeterli düzeyde gelişen öğrenciler için yüklem başta veya sonda yer alması ya da cümlelerin çok uzun olması sorun teşkil etmeyecektir. Çünkü çeviri esnasında öğrenci bağlamdan yola çıkarak ve cümlelerin ilerisi hakkında kestirme yaparak cümlelerin çevirisinden ziyade anlama odaklanırsa anlatılmak istenenlerin çevirisi esnasında karşılaşılan zorlukların üstesinden kolaylıkla gelebilir (Doğan, 2017, s. 196, 197).

6- Eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan sorunların bir diğeri sınavların uygulama şekli ile ilgilidir. Sınavların çeviri kabininin bulunduğu salonda sözlü uygulama şeklinde yapılması durumunda düşük not alan öğrencilerin aldıkları notlardan hoşnutsuzlukları ve daha yüksek not beklentisi içerisinde olmaları zaman zaman karşılaşılan bir durumdur. Sınav uygulamalarının uzun saatler boyunca sürüyor olması da ayrı bir olumsuzluktur. Bununla birlikte sınavların sözlü uygulama şeklinde yapıldığında öğrencilerin derslere katılımlarının çok yüksek olduğu hatta bazı derslerde kabinde çeviri yapmak isteyen bütün öğrencilerin taleplerinin karşılanamadığı görülmüştür. Sınavların sadece yazılı çeviri veya hem dinleme-anlama hem de yazılı olarak ikisinin bir arada yapıldığı durumlarda ise derse katılımın son derece düşük olduğu gözlemlenmiştir. Öğrencilerin istekliliği ve katılımı, dersin başarısında belirleyici rol oynamaktadır. Zira öğrencilerin aktif katılımı, dersin verimliliğini doğrudan etkilemektedir. Etkili bir öğrenme için öğrencilerin, derslere aktif olarak katılmaları son derece elzemdir (Ammann, 2008, s. 23).

Teknik altyapı oluşturularak sınav esnasında öğrenci kabinde çeviri yaparken sesli veya görüntülü olarak sınavın kaydedilmesi ve sınav sonucuna yapılan itirazların bu kayıtların izlenerek yeniden değerlendirilmesi ile bu sorunun ortadan kaldırılabilceği

düşünülmektedir. Ayrıca dönem başında öğrencilere duyuru yapılarak çeviri kabininde çeviri yaparak derse katılanlara ek puan verilmek suretiyle öğrencilerin derse katılımları ve kabinde bol bol uygulama yaparak deneyim kazanmaları teşvik edilmelidir.

Sonuç

Eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan en büyük sorun, bu dersler için modern çeviri kabinlerinin bulunduğu bir laboratuvarın olmamasıdır. Bu sorunun en uygun çözümü, dersler için özel donanımlı konferans çevirmenliği laboratuvarının oluşturulmasıdır.

Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümündeki derslerde dinleme-anlama becerisine yönelik yeterince uygulama yapılmaması, eş zamanlı çeviri dersindeki öğrenci başarısını doğrudan etkilemektedir. Öğrencilerin bol miktarda dinleme-anlama uygulamaları yapmaları ve özellikle Arapça televizyon izleme alışkanlığı kazanmaları sağlanmalıdır.

Öğrencilerin eş zamanlı çeviri yapabilecek temel yeterliliğe sahip olmamaları ve motivasyon eksikliği, eş zamanlı çeviri derslerinde karşılaşılan bir başka sorundur. Konferans çevirmenliğini meslek olarak icra etmeyi hedefleyen öğrencilerin sürekli öğrenme arzusunda olmaları ve gerek dil gerekse genel kültür açısından kendilerini geliştirmeleri gerekmektedir.

Arapça ile Türkçe arasındaki cümle yapısından kaynaklanan bazı farklılıklar, eş zamanlı çeviri yaparken karşılaşılan sorunlardan bir başkasıdır. Bu zorlukların, iyi düzeyde gramer bilgisi ve bol uygulama çalışmalarıyla aşılabileceği düşünülmektedir.

Sınavların uygulama şekline kaynaklanan sorunların teknik altyapı oluşturularak daha sistematik bir şekilde çözülmesi mümkündür.

Söz konusu öneriler uygulandığında, eş zamanlı çeviri derslerinde öğrencilerin karşılaştıkları zorluklar azalacak ve bu derslerdeki başarıları artacaktır. Dil öğrenimindeki dört temel beceri olan okuma, yazma, dinleme-anlama ve konuşma becerileri de gelişecektir. Ayrıca, eş zamanlı çeviri dersini almadan önce bol miktarda yazılı ve sözlü çeviri deneyimi kazanmak, özellikle ardıl (konsekütif) çeviri becerisine yönelik uygulamalar yapmak son derece önemlidir. Video ve ses dosyalarındaki Arapça orijinal metinlerin elle veya bilgisayar ortamında yazılarak deşifre edilmesi ve cümle cümle Türkçe çevirilerinin yapılması öğrenci başarısını artıracaktır. Bu öneriler dikkate alınmaksızın sadece sınav haftasında yapılan sınava hazırlık çalışmaları yetersiz kalacaktır.

Kaynakça

- Akçay, C. (2016). Arapça dinlediğini anlama öğretiminde hata çözümlemesi ve değerlendirmesi. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 1-30.
- Aksoy, N. B. (1995). Sözlü çeviri eğitimine bir yaklaşım. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1-2), 14-36. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huefd/issue/41180/505756> (Erişim Tarihi: 31.03.2024).
- Alsaati, Z. (2018). *Türkçede ve Arapçada simultane çevirinin geliştirme yöntemleri* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi). Ulusal Tez Merkezi.
- Ammann, M. (2008). *Akademik çeviri eğitimine giriş*. Çev. E. Deniz Ekeman. İstanbul: Multilingual.
- Bayraktar Özer, Ö. (2023). Sözlü çeviri eğitiminde sınıf içi uygulamalar ve yaklaşımlar. *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*, (34), 1-24. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ceviri/issue/79206/1269294> (Erişim Tarihi: 31.03.2024).
- Bölükbaşı, M. (2021). Araplar'da çeviri biliminin ortaya çıkışı ve Câhiz'in konu hakkındaki düşünceleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 720-730. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/rumelide/issue/62892/949681> (Erişim Tarihi: 31.03.2024).
- Can, B. (2021). *Arapça dinleme becerisinin öğretiminde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri*, Prof. Dr. Azmi Yüksel Anısına Uluslararası Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 113-127. Ankara.
- Çeviri Kitabı*. (2015). (Ed. Funda Karabacak), Konferans çevirmenliği eğitimi üzerine Prof. Dr. Ebru Diriker ile röportaj, <https://www.cevirikitabi.com/cevirmenler-ne-isler-ceviriyor/konferans-cevirmenligi-egitimi-uzerine-eburu-diriker-ile-roportaj/> (Erişim Tarihi: 15. 09. 2023)
- Diriker, E. (2005). *Konferans çevirmenliği güncel uygulamalar ve araştırmalar*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Doğan, A. (2017). *Sözlü çeviri çalışmaları ve uygulamaları*. (5. Bs.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Doğan, C. (1989). *Yabancı dil olarak Arapça öğretim metot ve teknikleri*. Ankara.
- Durmuş, İ. (2018). *Çeviri sanatının esasları*. İstanbul: Akdem Yayınları.
- Emiroğlu, S. ve Pınar, F. N. (2013). Dinleme becerisinin diğer beceri alanları ile ilişkisi. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (8/4), 769-782. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4965> (Erişim Tarihi: 31.03.2024).
- el-Fevzân, Abdurrahmân b. İbrâhîm - Huseyn, Muhtâr et-Tâhir - Muhammed Fadl, Muhammed Abdu'l-Hâlık. (2002). *el-Arabiyyetu beyne yedeyk*, (Cilt 2). Konya: Tekin Kitabevi.
- Goldziher, I. (1993). *Klasik Arap literatürü*. Çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel. Ankara: İmaj Yayınları.
- Gürçağlar, Ş. T. (2016). *Çevirinin ABC'si*. 3. Bs., İstanbul: Say Yayınları.
- el-Hûlî, Muhammed Ali. (2000). *Esâlibu tadrîsi'l-luğati'l-Arabiyye*. Suveyleh, Dâru'l-Fellâh li'n-Neşri ve't-Tevzî.
- İşler, E. ve Yıldız, M. (2018). *Arapça çeviri kılavuzu*. 11. Bs., İstanbul: Akdem Yayınları.
- Özkaya Marangoz, E. (2022). Krizler ve övgüler ekseninde bir meslek: Konferans çevirmenliği. *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, (16), 55-69. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuceviri/issue/71211/1125953> (Erişim Tarihi: 31.03.2024).
- Milli Eğitim Bakanlığının ilköğretim Arapça dersi (2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) öğretim programı*, Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2016_12/02045520_kurul.pdf (Erişim Tarihi: 31.03.2024).

- Monacelli, C. (2009). *Self-preservation in simultaneous interpreting (Benjamins translation library)*, John Benjamins Publishing Company.
- Özaydın, Ü. (2019). Daha güzel simültane çeviri için toplantı formatına hâkimiyet. *Dragosfer*, (10. Yıl Özel Sayısı), 52.
- Özaydın, Ü. (2019). Simültane çeviri öncesinde. *Dragosfer*, (10. Yıl Özel Sayısı), 38.
- Sarıkaya, M. (2003). el-Câhız'dan es-Safedî'ye çeviri teorisi. *Bilimname : Düşünce Platformu*. 1 (3), 133-151. https://isamveri.org/pdfdrg/D02237/2003_3/2003_3_SARIKAYAM.pdf (Erişim Tarihi: 31.03.2024).
- TKTD, "Konuşmacılara öneriler"; <https://www.tkttd.org/konusmacilara/> (Erişim Tarihi: 15. 09. 2023).
- Tosun, M. ve Kubukcık, S. (2013). Genel çeviri kuramlarının sözlü çeviriye etkisi ve sözlü çeviriyi yazılı çeviriden ayıran özellikler. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (5), 174-181. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/800962> (Erişim Tarihi: 31.03.2024).
- Vardar, S. (2019). *Bu kulaklar neler duydu Türkiye'de konferans çevirmenliğinin 50 yılı*. İstanbul: h2o Yayıncılık.
- Yılmaz, S. (2021). *Çevirinin estetik boyutu*. İstanbul: Akdem Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 10.05.2024 Kabul/Accepted: 02.07.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 365-381.

MAKİNE ÇEVİRİSİ SONRASI DÜZELTME İŞLEMİNİN ZAMANSAL ve TEKNİK EFOR AÇISINDAN İNCELENMESİ: GOOGLE ve DEEPL ÇEVİRİⁱ

Tayfun YAZICIⁱⁱ, Özgür ŞEN BARTANⁱⁱⁱ

Öz

Makine çevirisi sistemleri zaman içinde geliştirilerek sırasıyla Kural Tabanlı Makine Çevirisi (NBMT), İstatistiksel Makine Çevirisi (SMT) ve Nöral Makine Çevirisi modelleri olmak üzere farklı modeller kullanılmıştır. Yeni modellerle çeviri kalitesinde artış olduğu gözlemlenmiştir. Makine çevirisi, çeviri sürecinde zaman tasarrufu sağladığından çevirmenler tarafından her geçen gün artan oranda kullanılmaktadır. Öte yandan makine çevirisi ve çeviri belleklerinin kullanımı çeviri teslim sürelerini olumlu yönde etkilemiştir. Bu durum çeviri firmaları ile diğer işverenlerin makine çevirisi kullanımına yönelimini sağlamıştır. Her yeni makine çeviri sistemi ile çeviri kalitesinin ve hızının görece arttığı çalışmalarla ortaya konmuştur. Özellikle Nöral Makine Çeviri sistemlerinin diğer modellerle karşılaştırılabilir olarak incelendiğinde çeviri kalitesi açısından daha iyi olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmada yaygın olarak kullanılan DeepL nöral makine çeviri sistemi ile Google nöral makine çeviri sistemi kullanılarak post-editing (makine çevirisi sonrası düzeltme) süreci incelenmiştir. İki farklı nöral makine çeviri sisteminin makine çevirisi sonrası düzeltmeye etkisi teknik ve zamansal efor açısından karşılaştırılmıştır. İngilizce-Türkçe dil çiftinde makine çevirisi kullanılarak yapılan çeviriler öğrenciler iki gruba ayrılarak makine çevirisi sonrası düzeltme işlemine tabi tutulurken klavye hareketleri ve çeviride harcanan süre verileri kaydedilmiştir. Çalışmanın katılımcılarını Kırıkkale Üniversitesi İngilizce Mütercim Tercümanlık bölümünün 26 lisans düzeyi öğrencisi oluşturmuştur. Verilerin elde edilmesinde yaygın kullanılan bir bilgisayar destekli çeviri yazılımı ve eklenti kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda DeepL makine çevirisi çıktısı üzerinde makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi bakımından Google makine çevirisi çıktısında yapılabilecekler göre belirgin şekilde daha az düzenleme yapıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Makine Çevirisi, Teknik Efor, Zamansal Efor, Makine Çevirisi Sonrası Düzeltme.

An Analysis of Temporal and Technical Effort in Post-Editing: Google and DeepL Translate

Abstract

Machine translation systems have been developed over time and different models have been used, namely Rule-Based Machine Translation (RBMT), Statistical Machine Translation (SMT) and Neural Machine Translation models. It has been observed that translation quality has improved with the new models. Machine translation is increasingly used by translators as it saves time in the translation process. On the other hand, the use of machine translation and translation memories has positively affected translation turnaround times. This has led translation companies and other employers to adopt

ⁱ Bu çalışma birinci yazarın "Makine Çevirisi Sonrası Düzeltme İşleminin Zamansal ve Teknik Efor Açısından İncelenmesi: Google ve DeepL Çeviri" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İngilizce Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı, e-posta: tayfunyazici@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-1881-5614.

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İngilizce Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı, e-posta: ozgursen1@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-7351-7858.

machine translation. Studies revealed that translation quality relatively improved and the time spent on translation decreased more with each new translation model. Studies are showing that especially Neural Machine Translation systems are better in terms of translation quality when compared with other models. In this study, the post-editing process was examined using the widely used neural machine translation engine DeepL and the Google translation engine, which started using the neural machine translation model in 2016. The effect of two different neural machine translation systems on post-editing is compared in terms of technical and temporal effort. The translations of English-Turkish language pairs using machine translation were subjected to a post-editing process with different groups of students. Keystroke and time data were collected during the post-editing process. These data were obtained using a widely used computer-assisted translation software and a plug-in. The participants of the study were undergraduate English Translation and Interpreting students. As a result of the study, it was observed that significantly fewer edits were made in the post-editing process on the machine translation output of DeepL compared to the Google machine translation output edits.

Keywords: Machine Translation, Technical Effort, Temporal Effort, Post-Editing.

Structured Abstract

The increasing demand for translation has led to the automation of the translation process. The need for translation automation broke out during the Cold War as nations strived to compete with other nations, especially in the scientific area. It was the political reasons that supported the idea for the development of automated translation systems. The term between the two world wars gave way to machine translation systems. It has been constantly argued that machine translation would replace human translators. However, even with the latest machine translation systems using neural machine translation models, a human touch is still necessary and it seems to be needed in the future for now. The needed human touch is post-editing in this context. Both translators and clients use or require them to be used for different reasons as those systems provide faster translations and that leads to lower prices.

There are several machine translation systems providing free and paid services with their limitations and/or extra features used by translators such as Google Translate, Microsoft Translator, Yandex Translate, DeepL Translate, Bing Translator, etc. Each machine translation system provides translations with different quality. The current study compared the two frequently used neural machine translation systems, Google Translate and DeepL Translate, in terms of their effects on post-editing effort by examining the post-editing effort of translators for the translation outputs of the mentioned two machine translation systems. Post-editing effort is examined with three criteria; technical effort, temporal effort, and cognitive effort. The technical and temporal effort was analyzed in this study as the researcher didn't have the required devices to measure cognitive effort such as an eye tracking device.

Participants consisted of 19 female and 7 male students. An academic text was chosen for the experiment using the Flesh Reading Ease Score to find an appropriate one regarding the text complexity by taking into consideration that participants are undergraduate students. The Flesh Reading Ease Score of the text was 18.79 and the grade was 'College Graduate'. The machine-translated output of the academic text was uploaded to Trados computer-assisted translation tool for post-editing. Trados is a segment-based computer-assisted translation tool and students were already familiar with segmentation as they had taken the translation technologies class before.

Participants were divided into two groups, one for Google Translate output post-editing and the other for DeepL Translate output post-editing task. Quantitative data obtained in the post-editing process such as keystrokes, time, and edit distance by using a plug-in called Quality. Not only the whole time spent on the process but also the time spent on each segment was recorded with this plug-in besides edit distance. Edit distance refers to how dissimilar two strings are. It gave clues on technical effort just as keystrokes. Time, on the other hand, provides data for temporal effort analysis.

A questionnaire was conducted to participants after the post-editing task to get insights on the process and the opinions of the participants about the machine-translated text, the participant's experience with translation tools, and their translation and post-editing experience. A five-point Likert scale was used for the questions related to

post-editing effort to get a view on the attitudes of the participants on their effort. The researcher consulted 3 experts on their opinions while preparing the questionnaire. The questionnaire provided qualitative data on the post-editing process.

Findings of the study revealed that participants made more edits on Google Translate output as the edit distance value was lower for DeepL Translate output although time and word count values were not statistically significant. Despite the non-significant results, the gender-specific comparison showed that female participants had lower edit distance for both NMT system outputs meaning made fewer edits. A great majority of the participants rated the complexity of the source text 3 out of 5 and lower and that supports that the text chosen using the Flesh Reading Ease Score was applicable to the reading levels of the participants. And one interesting result of the study was that although more than half of the participants rated the quality of machine-translated text 'high' and 'very high', an equal number of participants (60%) rated the question of how much effort have exerted for post-editing as 'high' and 'very high'. However, the results of the current study are not sufficient to generalize and different text types should be evaluated with larger samples in future studies.

Giriş

Tarih boyunca milletler çeviriye ihtiyaç duymuştur. Çeviri ihtiyacı, teknolojik gelişmelerle birlikçe daha fazla ve daha hızlı bilgi akışı sonucunda günümüzde de artarak devam etmektedir. Gelişen teknolojiden çeviri teknolojileri de etkilenmiştir. Çeviri sürecine katkıda bulunabilecek sistemler geliştirilmiştir. Örneğin bilgisayar ortamına taranarak/fotoğrafi çekilerek aktarılan metinlerin yazıya dönüştürülebilmesi için üretilen Optik Karakter Tanıma (OCR) yazılımları çevirmenin kaynak metinden veri almasına imkân tanımıştır. Öte yandan makine çevirisi sistemlerinin geliştirilmesi sonucu çeviri ihtiyaçları daha hızlı karşılanmaya başlanmıştır. Bilgisayar destekli çeviri araçlarında kullanılan çeviri bellekleri sayesinde, çevirmenlerin daha önce çevirdiği ifadelerle karşılaşması durumunda, bu ifadeleri tekrar çevirmelerine gerek olmadan önceki çevirilerini kullanabilmesi mümkün hale gelmiştir. Özellikle Nöral Makine Çevirisi sistemlerinin kullanılmaya başlanmasıyla makine çevirisi kalitesinde önemli bir ilerleme olmuştur. Ancak, çeviri teknolojilerindeki tüm imkanlara ve gelişmelere rağmen günümüzde hiç insan eli değmeden makine çevirisinden hatasız çeviriler beklemek mümkün değildir. Dolayısıyla, makine çevirisinin istenen kalite standardına ulaşması için makine çevirisi sonrası düzeltme (post-editing) işlemi yapılmaktadır.

Reifler'e göre (1952, s. 3) çevirinin kalitesinden memnun olunmadıysa veya örneğin basıma hazır olması gereken bir metin ise, "makine çevirisi çıktısı, tüm çeviriler gibi, makine çevirisi sonrası düzeltme işleminden geçirilmelidir". Makine çevirisi sonrası düzeltme kavramı için çeşitli tanımlar yapılmıştır. Örneğin Mossop (2001, s. 216) bu kavramı "makine çevirisi sonucu elde edilen çıktının çevirmen tarafından kabul edilebilir bir düzeye getirilene kadar düzenlenmesi" olarak tanımlamaktadır. Gouadec (2007, s. 25) ise makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi, "herhangi bir çeviri otomasyonu aracılığıyla yapılan çevirilerin kontrol (checking), son okuma (proofreading) ve çeviride düzeltme (revision) sürecinden geçirilmesi" olarak tanımlamaktadır.

Her ne kadar makine çevirisi sonrası düzeltme ve çeviride düzeltme kavramları tanımlarda yan yana kullanılsa da ikisi birbirinden farklı kavramlardır. O'Brien (2006, s. 59), makine çevirisi sonrası düzeltme işleminin çeviride düzeltmeden farklı olarak bir değiştirme (modification) süreci olduğunu belirtmiştir. McElhaney & Vasconcellos (1988, ss. 140-141) ise çevrilen metindeki değiştirilmesi gereken hataların türünün farklı olması, makine çevirisi sonrası düzeltme işleminin mümkün olan en az düzeltmeyle yapılması gerektiği ve metinlerin son hallerinin işlevlerinin farklı olması gibi nedenlerle makine çevirisi sonrası düzeltme ve çeviride düzeltme süreçlerinin birbirinden ayrıldığını ifade etmiştir. "Makine çevirisi sonrası düzeltme, makine çevirisi sonrası kısmi düzeltme (light post-editing) ve makine çevirisi sonrası tam düzeltme (full post-editing) olmak üzere iki alt başlığa ayrılmaktadır" (Temizöz, 2013, s. 22). Mossop Hong ve Teixeira'ya göre (2020, s. 215) Makine çevirisi sonrası kısmi düzeltme (light post-editing) "insan çevirisi kalitesine ulaşmaya çalışmadan anlaşılabilir bir metin çıkarma süreci" anlamına gelirken, makine çevirisi sonrası tam düzeltme (full post-editing) "insan çevirisi ile karşılaştırılabilir bir çeviri elde etme" sürecidir.

Türkiye’de makine çevirisi alanında yapılan çalışmalar (Temizöz, 2016; Çetiner, 2019a; Çetiner ve İşisağ, 2019; Koçer Güldal ve İşisağ, 2019; Barut, 2022; Odacıoğlu, 2022; Yaman, 2023; Ramizoğlu, 2024) makine çevirisi çıktısını farklı yönleriyle ele almıştır. Örneğin Temizöz (2016), çevirisi Google Çeviri ile yapılmış teknik bir metnin profesyonel çevirmenler ve alan uzmanları tarafından yapılan makine çevirisi sonrası düzeltme kalitelerini LISA QA Modeli 3.1 ile karşılaştırmıştır. Çetiner (2019a), makine çevirisiyle ilgili bazı terimlerin Türkçe karşılıklarını yeniden bulmaya çalışılmış ve makine çevirisi sonrası düzeltme işlemine kapsamlı bir tanım vermiştir. Çetiner ve İşisağ (2019) ise makine çevirisi sonrası düzeltme işleminde çevirmenlerin tutumuna odaklanmıştır. Koçer Güldal ve İşisağ (2019), Google Çeviri sistemini Türkçe-İngilizce dil çiftinde hata analizi yaparak değerlendirmiştir. Şanverdi ve Işıdan (2021, s. 219), Türkçe-Arapça dil çiftinde Google ve Yandex Çeviri sistemlerini analiz ettiği çalışmasında “bir noktalama işareti ya da harfin yazılış biçiminin çeviriyi etkilediği ve özellikle deyim ve atasözü gibi kültürel ağırlıklı ifadeleri çevirmede bu çeviri sistemlerinin iyi bir sonuç vermediğini” belirtmiştir. Barut (2022), Google Translate’in 2016 öncesi kullandığı SMT sistemi ile 2016 yılı sonrası geçiş yaptığı NMT modeli çıktıları dilbilimsel olarak değerlendirmiştir. Odacıoğlu (2022), profesyonel çevirmenlere ve çevirmen adaylarına makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi için bazı önerilerde bulunmuştur. İki nöral makine çevirisi sistemi Google Çeviri ve DeepL Çeviri sistemlerinin performanslarını değerlendirdiği çalışmasında Yaman (2023), Amerikan Ulusal Standartlar ve Teknoloji Enstitüsünün puanlama anahtarını kullanmış ve insan eliyle değerlendirme yapmıştır. Ramizoğlu (2024) ise, 10 farklı çeviri sistemini avantajları ve dezavantajları bakımından analiz etmiş, hangi sisteme dayalı çalıştıkları, kaç dil desteklediklerine dair bilgilerle çevirmenlerin makine çevirisi sistemi seçimlerinde yol gösterici olabilecek bir çalışma hazırlamıştır.

Dede (2022), yüksek lisans ve doktora düzeyindeki çeviri öğrencilerinin haber metinleri kullanarak yaptığı makine çevirisi sonrası düzeltme, çeviride düzeltme ve sıfırdan çeviri işlemlerinde harcadıkları zaman ve düzenleme miktarlarını incelemiştir. Bu çalışmasında yaygın kullanılan bir bilgisayar destekli çeviri aracı kullanmış ve ayrıca özel eğitilen istatistiksel bir makine çevirisi motoru ile nöral makine çevirisi motorunun bir karşılaştırmasını da yapmıştır. Ekinci (2022), “The effect of error annotation on post-editing effort and post-edited product: An experimental study on machine-translated subtitles of educational content” adlı çalışmasında psikoloji alanında bir nöral makine çevirisi sistemi eğitmiş, katılımcıların bu nöral makine çeviri sisteminin çeviri çıktıları kalite değerlendirmesi yapması ve makine çevirisi sonrası düzeltme işlemine tabi tutmasını istemiştir. Elde ettiği verileri zamansal ve teknik efor açısından incelenmiştir. Mevcut çalışmada ise örnekleme lisans düzeyindeki öğrenciler oluşturduğundan, iki farklı nöral makine çevirisi sisteminden elde edilen çevirilerin makine çevirisi sonrası düzeltmelerindeki zamansal ve teknik efor karşılaştırıldığından ve çalışılan metin türünün farklı olması nedeniyle çeviri sürecine ilişkin alana katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu çalışmada kullanılan iki sistemden biri olan Google Çeviri, ilk büyük çaplı nöral makine çeviri sistemlerinden biri olması ve yaygın kullanılması nedeni ile seçilmiştir.

Cambedda, di Nunzio ve Nosilia (2021, s. 160), hem bağlam hem de sözdizimi açısından DeepL çeviri sisteminin Yandex Çeviri sisteminden performans olarak daha iyi olduğunu göstermiştir. Morán Vallejo (2019, s. 27), DeepL çeviri ve Microsoft Bing çeviri sistemlerinin çeviri hataları bağlamında karşılaştırması sonucunda DeepL çevirinin daha iyi performans gösterdiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu çalışmada, yaygın kullanılan Google Çeviri ile performans konusunda önceki çalışmalarda öne çıkan DeepL Çeviri kullanılmıştır. Makine çevirisi sonrası düzeltme işleminden elde edilen veriler ile iki nöral makine çeviri sistemi çeviri sürecine etkileri bakımından karşılaştırılmıştır. Makine çevirisi sonrası düzeltme eforu üç başlığa ayrılmaktadır: “zamansal efor, teknik efor, bilişsel efor” (Krings, 2001, s. 178). Bilişsel efor incelenmesi en zor olanıdır ve ancak dolaylı yöntemler ile incelenebilmektedir. Bilişsel efor incelemesi göz izleme gibi teknolojiler gerektirebilmektedir ve araştırmacının bu teknolojilere erişimi olmadığından bu çalışmada sadece zamansal ve teknik efor incelenmiştir. Çeviri süresi, düzenleme uzaklığı ve tuş vuruşu kriterleri ile yapılan karşılaştırma, iki makine çevirisi motorunun makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcanan zamansal ve teknik efora etkileri bakımından sonuçlar sağlamıştır. Ayrıca makine çevirisi sonrası düzeltme sırasında algılanan efor ile gerçekte harcanan efor karşılaştırmaları yapılmıştır. Gaspari, Toral, Naskar, Groves ve Way (2014, s. 64), “Perception vs Reality: Measuring Machine Translation Post-Editing Productivity” adlı çalışmasında makine çevirisi sonrası düzeltme sırasında algılanan efor ile gerçekte harcanan efor arasında belirgin farklılıklar olduğunu göstermiştir. Öte yandan Koponen (2012, s. 187), cümle uzunluğunun algılanan efora etki eden önemli bir etken olduğu sonucuna varmıştır.

Bu çalışmada temel olarak makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcanan zamansal ve teknik efor araştırılmıştır. Çalışmanın araştırma soruları şöyledir:

- 1) Çevirmen adaylarının makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları zamansal efor Google Çeviri ve DeepL Çeviri araçlarının çıktılarını için değişiklik gösteriyor mu?
- 2) Çevirmen adaylarının makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları teknik efor Google Çeviri ve DeepL Çeviri araçlarının çıktılarını için değişiklik gösteriyor mu?
- 3) Çevirmen adaylarının makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları zamansal ve teknik efor cinsiyetlerine göre değişiyor mu?

Yöntem

Bu çalışmada, makine çevirisi sonrası düzeltme süreci, çeviri süreci bağlamında, çeviri süresi (time), bir kelimedenden bir başka kelimeyi elde etmek için gerekli minimum düzenleme işlemi sayısı anlamına gelen düzenleme uzaklığı (edit-distance) ve basılan tuşları ifade eden tuş vuruşu (keystroke) gibi kriterler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada karışık yöntem (mixed-method) kullanılmıştır. Karışık yöntem, araştırma sorularını uygun bir şekilde yanıtlayabilmek için birden fazla yöntemin kullanıldığı bir araştırma metodolojisidir (Creswell ve Plano Clark, 2017, s. 5). Çalışmada kullanılmak üzere bir akademik metnin özet

bölümü (bkz. Ek 1) seçilmiştir. Bu çalışmada, makine çevirisi sonrası düzeltme için kullanılan metin akademik metin olup çeviri yönü İngilizceden Türkçeyedir. Makine çevirisi yapılan metin katılımcılar tarafından makine çevirisi sonrası düzeltme işleminden geçirilmiştir. Makine çevirisi için iki farklı nöral makine çevirisi sistemi kullanılmıştır. Acar ve İşisağ (2017, s. 48) çeviri bağlamında okunabilirlik (readability) ve anlaşılabilirlik (comprehensibility) kavramlarının yüksek önemde olduğunu belirtmiştir. Mevcut çalışmada kullanılacak akademik metin seçilirken okunabilirlik kriteri değerlendirilmiştir. Jensen (2009), 7 okunabilirlik kriterinden bahsetmektedir (Akt. Çetiner, 2019b, s. 64). Okunabilirlik kriterini ölçmek ve çalışma katılımcılarının lisans seviyesinde olduğu göz önünde bulundurularak seviyelerine uygun bir metin seçmek amacıyla metin seçiminde bu 7 kriterden biri olan Flesh Reading Ease Score Index kullanılmıştır. Bu kriter metin okuma zorluğunu ölçen bir hesaplama yöntemidir. Bu okunabilirlik kriterinin formülü $206.835 - 1.015 \times (\text{toplam kelime sayısı} \div \text{toplam cümle sayısı}) - 84.6 \times (\text{toplam hece sayısı} \div \text{toplam kelime sayısı})$ şeklinde olup 0 ila 100 arasında bir sonuç vermektedir ve değer ne kadar yüksekse okunabilirliğin o kadar iyi olduğunu göstermektedir. Flesh Reading Ease Score Index kriterine göre okuma zorluğu puanı 18,79 ve seviyesi "College Graduate" olan bir metin seçilmiştir. Seçilen metin hem Google Çeviri¹ hem de DeepL çeviri² kullanılarak çevrilmiştir. Çevrilen metinler ve kaynak metin Trados çeviri yazılımına aktarılmıştır.

Çalışmanın katılımcılarını Kırıkkale Üniversitesi İngilizce Mütercim Tercümanlık bölümü 3. Sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. 19 kız ve 7 erkek öğrenci olmak üzere çalışmaya toplam 26 lisans öğrencisi katılmıştır. Deneyden önce Kırıkkale Üniversitesi Etik Kurulu'ndan onay alınmıştır. Katılımcıların öğrenim süresi boyunca aldıkları dersler performanslarının bir belirleyicisi olduğu için önem arz ettiği düşünülmüştür. Bu bakımdan katılımcıların 3 yılda almış oldukları dersler aşağıdaki gibidir;

Fransızca 1, İngilizce Dilbilgisi 1, İngilizce Konuşma 1, İngilizce Okuma, İngilizce Sözcük Bilgisi 1, Temel Bilgi Teknolojileri Kullanımı, Türk Dili 1, Fransızca 2, İngilizce Dilbilgisi 2, İngilizce Konuşma 2, İngilizce Sözcük Bilgisi 2, İngilizce Yazma, Kültürlerarası İletişim ve İnsanlık Tarihi, Türk Dili 2, Yazılı Çeviriye Giriş, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi 1, Çevirmenler için Edebiyat, Dilbilim 1, Fransızca 3, Metin Çevirisi, Özel Alan Bilgisi 1, Sözdizim, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi 2, Bilgisayar Destekli Çeviri, Çeviri Kuramları, Çevirmenler için Türkçe, Dilbilim 2, Fransızca 4, Özel Alan Çevirisi 1, İletişim Becerileri, Çeviri Teknolojileri, Fransızca 5, Medya Çevirisi, Not Alma Teknikleri, Özel Alan Bilgisi 2 (Tıp), Özel Alan Bilgisi 3 (Hukuk), Söylem Çözümlemesi, Yazın Çevirisi.

Çalışma katılımcıları Google ve DeepL makine çevirisi çıktılarını makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi yapmak üzere iki gruba (Google ve DeepL grubu) ayrılmıştır. Gruplandırma işlemi yapılırken katılımcı listesinden önce birinci grup için birer kişi atlanarak rastgele katılımcılar seçilmiş ve kalan katılımcılar ise ikinci grubu oluşturmuştur. Katılımcılar

¹ <https://translate.google.com>

² <https://www.deepl.com/en/translator>

iki farklı makine çeviri sisteminin çıktıklarına kaynak metin solda ve çevrilmiş metin sağda olacak şekilde Trados yazılımı üzerinden makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi uygulanmıştır. Makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi Trados yazılımına yüklenen Qualityity eklentisi ile izlenmiştir. Qualityity eklentisi sadece metnin tamamının çevrilmesi için gereken süreyi değil, her bir sekmede ne kadar süre harcadığını da kaydetmektedir.

Çalışmanın katılımcılarını oluşturan lisans öğrencileri Çeviri Teknolojileri adlı bir ders almış ve sekmelere ayırma özelliği olan çeviri araçlarını kullanmışlardır. Çeviri süreci çalışmalarında genellikle Translog II aracı tercih edilmektedir. Ancak bu aracın sekmelere ayırma özelliği yoktur. Bu yüzden, öğrencilerin hem kolay kullanabileceği hem de makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi veri kayıt sürecinde durdurup başlatma gibi ekstra özellikleri olan SDL Trados programı kullanılmıştır. Bu program çeviri sektöründe yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu programa, çeviri süreci verilerini toplamak için Qualityity eklentisi yüklenmiştir. Böylece, metinde ne kadar düzenleme yapıldığını gösteren düzenleme mesafesi, düzeltme için harcanan süre ve hangi tuşlara ne zaman basıldığı gibi makine çevirisi sonrası düzeltme süreci verileri kaydedilmiştir. Makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi tüm katılımcılar tarafından aynı anda bilgisayar laboratuvarı ortamında yapılmıştır.

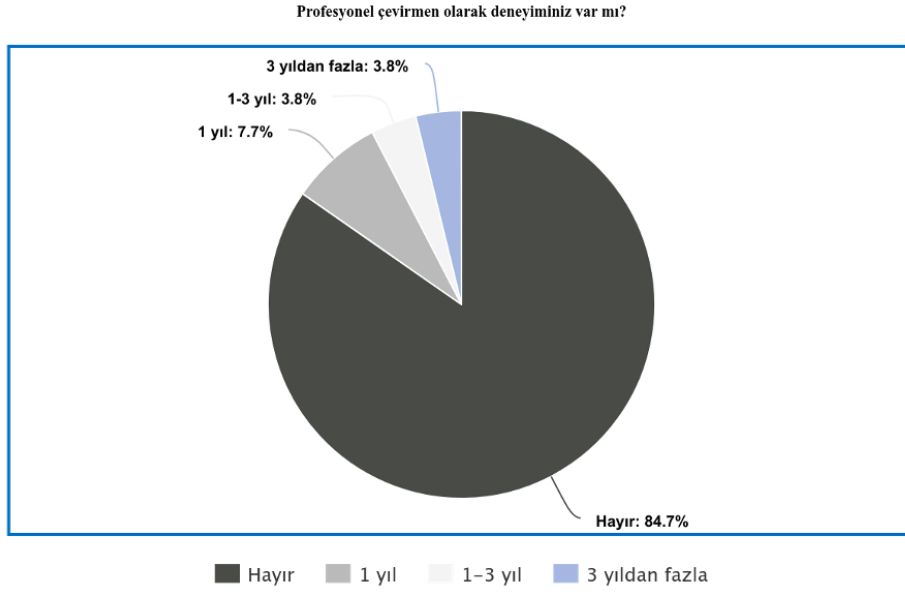
Ayrıca çevirmenlerin gerçekte harcadıkları efor ile harcadıklarını düşündükleri efor yani algılanan efor arasındaki benzerlik veya varsa farklılıkları ölçmek için çevrilen metnin zorluğunu ve hangi kısımlarda daha çok zorlanıldığını ölçmek için makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi akabinde katılımcılara bir anket uygulanmıştır. Ankette 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır.

Çalışmada elde edilen verilerin değerlendirilmesinde, istatistiksel analizler için NCSS (Number Cruncher Statistical System) 2020 Statistical Software (NCSS LLC, Kaysville, Utah, USA) yazılımı kullanılmıştır. Çalışma verileri değerlendirmesinde nicel değişkenler ortalama, standart sapma, medyan, minimum ve maksimum değerleriyle, nitel değişkenler frekans ve yüzde gibi tanımlayıcı istatistiksel metotlar ile gösterilmiştir. Verilerin normal dağılıma uygunluklarının incelenmesinde Shapiro Wilks test ve Box Plot grafiklerden yararlanılmıştır. Normal dağılım göstermeyen niceliksel iki grup değerlendirmeleri yapılırken Mann Whitney U Test kullanılmıştır. Normal dağılım göstermeyen niceliksel değişkenlerin ilişkilerinin ölçümünde Pearson Korelasyon Katsayısı değerlendirilmiştir. Sonuçlar %95'lik güven aralığında, anlamlılık $p < 0.05$ düzeyinde değerlendirilmiştir.

Bulgular

Bu çalışmanın amacı çevirmen adaylarının makine sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları zaman ve teknik eforun Google Çeviri ve DeepL Çeviri araçları kullanırken değişip değişmediğini araştırarak Google Çeviri ve DeepL Çeviri sistemlerinin performansını değerlendirmektir. Ayrıca katılımcıların cinsiyete göre harcadıkları zaman ve teknik eforun değişip değişmediği de incelenmiştir. Makine çevirisi sonrası düzeltme işleminin hemen akabinde katılımcıların süreçteki deneyimleri ve arka plan bilgileri hakkında daha fazla bilgi sahibi olabilmek adına katılımcılardan bir anket doldurmaları istenmiştir. Anket Türkçe

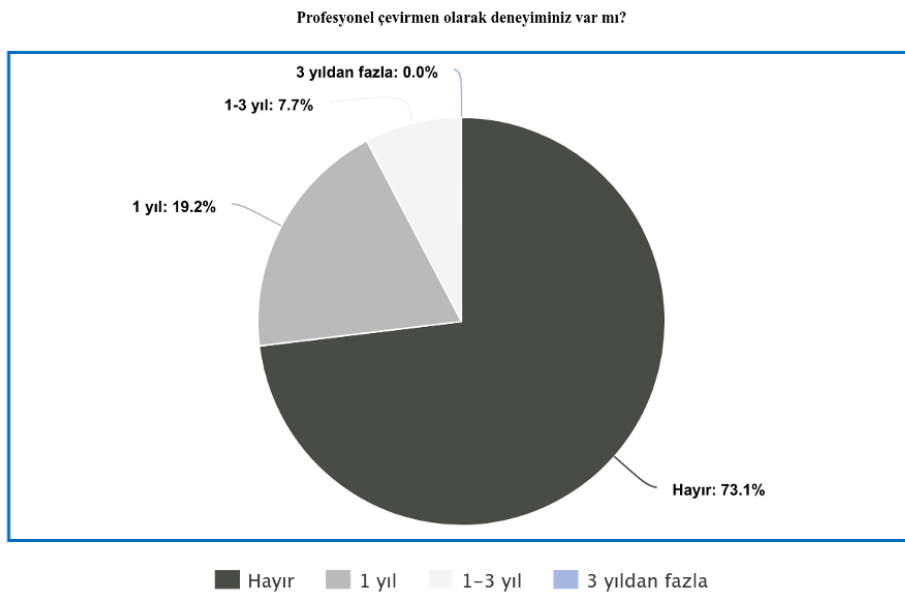
olarak uygulanmış, bazı anket soruları Seçkin'den (2022, s. 139) alınmış ve makine çevirisi sonrası düzeltme eforu ile ilgili sorularda 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır. Ayrıca katılımcılara profesyonel çevirmen olarak deneyimleri olup olmadığı sorulmuştur.

Şekil 1. Profesyonel çevirmen olarak deneyim

Şekil 1'de gösterildiği üzere, katılımcıların büyük çoğunluğu, %84,6'lık bir kısmı, daha önce profesyonel çevirmen olarak çalışmamıştır. Yalnızca %7,7'lik kısmı çeviri sektöründe 1 yıl profesyonel olarak çalışmış, %3,8'lik kısmı 1 ila 3 yıl arası çalışmış ve %3,8'lik kısmı da 3 yıldan fazla profesyonel çevirmen tecrübesine sahiptir.

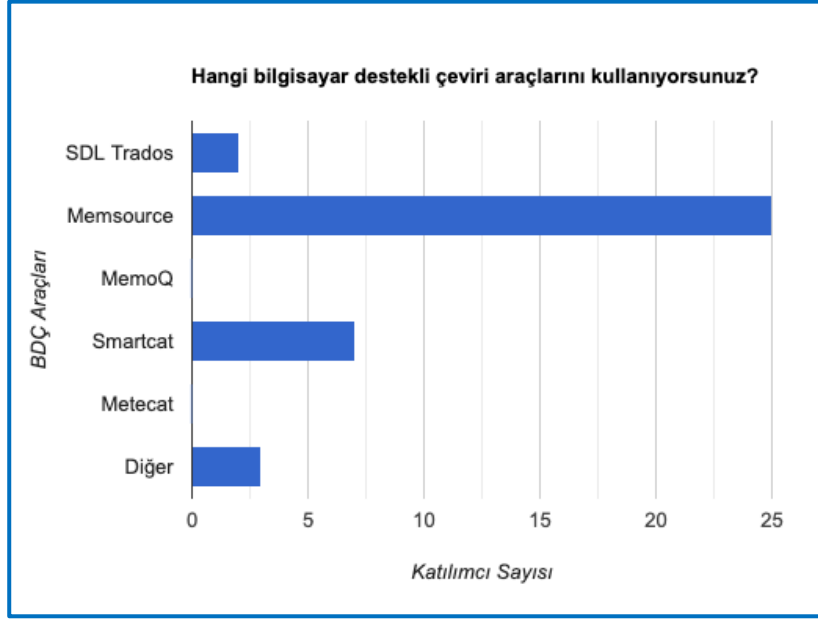
Deney, makine çevirisi çıktısını makine çevirisi sonrası düzeltme yapmak olduğundan katılımcıların makine çevirisi sonrası düzeltme deneyimleri olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcıların az tecrübesi olması ya da hiç tecrübesi olmaması beklenmiştir.

Şekil 2. Makine çevirisi sonrası düzeltme tecrübesi

Şekil 2, katılımcıların %73,1'inin makine çevirisi sonrası düzeltme tecrübesinin olmadığını, %19,2'sinin 1 yıldan az ve %7,7'sinin 1 ila 3 yıl arasında tecrübesi olduğunu göstermektedir. '3 yıldan fazla' da sorunun bir seçeneği olmasına rağmen hiçbir katılımcı 3 yıldan fazla makine çevirisi sonrası düzeltme tecrübesine sahip değildir.

Katılımcıların performansını etkileyebilecek bir unsur olduğundan katılımcılara çeviri ve makine çevirisi sonrası düzeltme yaparken herhangi bir çeviri aracı kullanıp kullanmadıkları sorulmuştur. Katılımcılar birden fazla çeviri aracı kullanıyor olabileceklerinden anket sorusu birden fazla seçmeli olarak sorulmuştur.

Şekil 3. Katılımcıların çeviri ve makine çevirisi sonrası düzeltme için tercih ettiği çeviri araçları

1 katılımcı hariç tüm katılımcılar çeviri projelerinde Memsource (Phrase) kullandığını ve 12 katılımcı en az bir tane daha farklı çeviri aracı kullandığını belirtmiştir. 3 katılımcı diğer seçeneğini işaretlemiş olup çeviri amacıyla ChatGPT kullandıklarını da belirtmiştir. ChatGPT sekme temelli bir çeviri aracı olmamasına rağmen diğer tüm çeviri araçları sekme özelliğiyle çalışmaktadır. Yalnızca 2 katılımcı deneyde kullanılan çeviri aracı olan SDL Trados kullandığını belirtse de daha önce diğer çeviri araçlarını (Memsource, MemoQ, Smartcat, Metecat) kullandıkları için çeviri araçlarının sekme özelliğini tecrübe etmişlerdir.

Araştırma sorularını yanıtlamak için kaydedilen makine çevirisi sonrası düzeltme verisi 142 düzenlenmiş sekme (farklı katılımcıların düzenleme yaptığı aynı numaralı sekmeler de dahil) ve 2716 tuş vuruşundan oluşmuştur. Tablo 1'de çalışma katılımcılarının genel istatistikleri gösterilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların istatistikleri

Ölçütler	Ortalama ± Standart Sapma (SS)	Medyan (Min - Maks)
Aktif Saniye	140,10 ± 160,37	96 (24,7 - 819)
Kelime Sayısı (Kaynak Metin)	35,72 ± 7,31	33,8 (28,4 - 56)
Kelime Sayısı (Erek Metin)	25,97 ± 5,17	24,41 (20,88 - 41)
Düzenleme Mesafesi	24,14 ± 25,06	13,9 (1 - 103)

Çalışmaya katılanların aktif saniye (makine çevirisi sonrası düzeltme için harcanan süre) değerleri 24,7 ile 819 (medyan: 96) değerleri arasında değişmekte olup, ortalama 140,10, standart sapma ile 160,37'dir.

Çalışmaya katılanların kaynak metindeki kelime sayısı (sekmelerdeki toplam kelime sayısı) değerleri için medyan 33,8 (aralık: 28,4 - 56) değerleri arasında değişmekte olup, ortalama 35,72, standart sapma ile 7,31'dir. Erek metindeki kelime sayısı değerleri için ise medyan 24,41 (aralık: 20,88 - 41) ve ortalama değer 25,97 olup standart sapma ile 5,17'dir.

Araştırmanın ilk sorusu olan *Çevirmen adaylarının makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları zamansal efor Google Çeviri ve DeepL Çeviri araçlarının çıktılarını için değişiklik gösteriyor mu?* sorusunu yanıtlamak için zamansal efor analizi yapılmıştır. Buna göre, Tablo 2 makine çevirisi sonrası düzeltme yapan katılımcı gruplarının zamansal efor istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 2. Google ve DeepL katılımcı gruplarının zamansal efor istatistikleri

		Grup		P
		DeepL	Google	
Aktif Saniye	Ort ± SS	147,98 ± 199,96	130,91 ± 105,01	,607
	Medyan (Min - Maks)	96 (42,7 - 819)	106,6 (24,7 - 421)	

Tablo 2'de gösterildiği üzere Google Çeviri ve DeepL çeviri grupları için aktif saniye değerleri istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$).

Araştırmanın ikinci sorusu çevirmen adaylarının makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları teknik eforun Google Çeviri ve DeepL Çeviri araçlarının çıktılarını için değişip değişmediğidir. Buna göre DeepL Çeviri çıktısı üzerinde makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi yapan katılımcıların düzenleme mesafesi değerleri 1 ile 50,5 (medyan: 8,9) değerleri arasında değişmekte olup, ortalama 12,19 ve standart sapma ile 12,34'tür. Google Çeviri çıktısı üzerinde makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi yapan katılımcıların düzenleme mesafesi değerleri ise 3 ile 103 (medyan: 31,2) değerleri arasında değişmekte olup, ortalama 38,09 ve standart sapma ile 29,22'dir. Tablo 3 makine çevirisi sonrası düzeltme yapan katılımcı gruplarının teknik efor istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 3. Google ve DeepL katılımcı gruplarının teknik efor istatistikleri

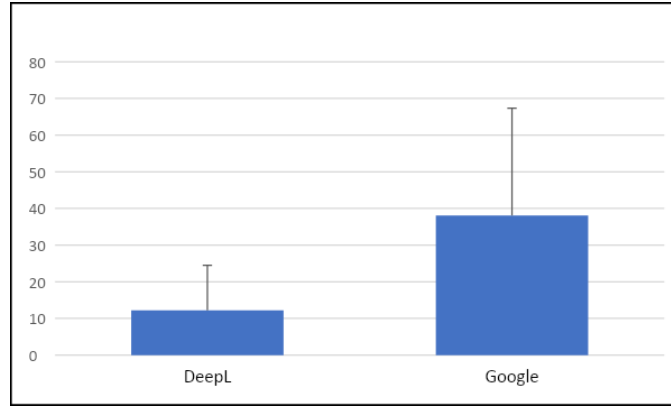
		Grup		P
		DeepL	Google	
Kelime Sayısı	Ort ± SS	32,99 ± 4,31	38,91 ± 8,88	,050
	Medyan (Min - Maks)	32,4 (28,4 - 42,5)	35,5 (30,5 - 56)	
Düzenleme Mesafesi	Ort ± SS	12,19 ± 12,34	38,09 ± 29,22	,004**
	Medyan (Min - Maks)	8,9 (1 - 50,5)	31,2 (3 - 103)	
Mann Whitney U Testi	** $p < 0,01$			

Tablo 3'te gösterildiği üzere DeepL nöral makine çeviri aracı için düzenleme mesafesi değeri Google nöral makine çeviri aracı ile karşılaştırıldığında anlamlı farklılık göstermiş ve istatistiksel olarak daha düşük saptanmıştır ($p=0,004$; $p<0,01$).

Korelasyon katsayısının (r) değerlendirilmesi aşağıdaki ölçüte göre yapılmıştır:

Tablo 4. Korelasyon katsayısı (r) değerlendirme ölçütü (Sungur, 2010, s. 116)

Yorum	R
Çok Zayıf	0,0 - 0,25
Zayıf	00,26 - 0,49
Orta	0,50 - 0,69
Güçlü	0,70 - 0,89
Çok Güçlü	0,90 - 1,00

Şekil 4. Google ve DeepL grupları için düzenleme mesafesi ölçümü

Çalışmanın son sorusu çevirmen adaylarının makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları zamansal ve teknik eforun cinsiyetlerine göre değişip değişmediğidir. Cinsiyetler arasında aktif saniye, kelime sayısı ve düzenleme mesafesi değerleri açısından olası istatistiksel ilişki durumunu incelemek için Mann Whitney U Testi kullanılmıştır. Tablo 5 Cinsiyet grupları için istatistikleri göstermektedir.

Tablo 5. Cinsiyet grupları için aktif saniye, kelime sayısı ve düzenleme mesafesi değerleri

		Cinsiyet		p
		Kadın	Erkek	
Aktif Saniye	Ort ± SS	154,49 ± 185,56	101,03 ± 37,68	,931
	Medyan (Min - Maks)	93 (24,7 - 819)	107 (52,9 - 150)	
Kelime Sayısı	Ort ± SS	34,43 ± 6,52	39,22 ± 8,69	,093
	Medyan (Min - Maks)	33 (28,4 - 56)	35,9 (28,9 - 56)	
Düzenleme Mesafesi	Ort ± SS	19,74 ± 19,96	36,09 ± 34,57	,248
	Medyan (Min - Maks)	13,5 (1 - 65)	25,8 (5 - 103)	

Mann Whitney U Testi

Yapılan çözümlenmelere göre, cinsiyetler arasında aktif saniye ve kelime sayısı ölçümleri istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Düzenleme mesafesi istatistiksel olarak anlamlı olmamasına rağmen kadınlar için genel olarak daha düşük gözükmemektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışma çevirmen adaylarının makine çevirisi sonrası düzeltme sürecinde harcadıkları zamansal ve teknik eforun Google Çeviri ve DeepL Çeviri çıktılarında değişip değişmediğini araştırmıştır. Ayrıca katılımcıların cinsiyete göre harcadıkları zamansal ve

teknik eforun değişip değişmediği de incelenmiştir. Önceki çalışmalardan farklı olarak akademik bir metin seçilmiş ve makine çevirisi çıktıları üzerinde harcanan makine çevirisi sonrası düzeltme eforu incelenmiştir. İki nöral makine çeviri sistemi teknik ve zamansal efor açısından değerlendirilmiştir. Katılımcıları lisans düzeyinde öğrenciler oluşturmuş ve makine çevirisi sonrası düzeltme işleminde kullanılmak üzere Flesh Reading Score Index kriteri kullanılarak seviyelerine uygun bir akademik metin seçilmiştir. Akademik metnin nöral makine çevirileri Trados bilgisayar destekli çeviri aracına yüklenmiştir. Katılımcılar iki gruba ayrılarak Google ve DeepL çıktılarına makine çevirisi sonrası düzeltme işlemi yapılmış ve makine çevirisi sonrası düzeltme sürecine dair nicel veriler toplanmıştır. Makine çevirisi sonrası düzeltme işleminden sonra anket yoluyla katılımcılardan çeviri tecrübesi, makine çevirisi aracı tercihleri, makine çevirisi sonrası düzeltme yaptıkları metinde harcadıklarını düşündükleri efor gibi sorularla nicel veriler toplanmıştır.

Nicel verilerin değerlendirilmesi sonucunda ilk araştırma sorusu için zamansal efor bağlamında iki nöral makine çevirisi sistemi çıktıları üzerinde yapılan makine çevirisi sonrası düzeltme işlemlerinin aktif saniye değerleri bakımından anlamsal farklılık bulunamamıştır. Ancak ikinci araştırma sorusu için teknik efor bağlamında düzenleme mesafesi rakamları bakımından DeepL Çeviri çıktısı üzerine yapılan makine çevirisi sonrası düzeltme işlemlerinin istatistiksel olarak Google Çeviri üzerinde yapılanlara göre daha düşük olduğu gözlemlenmiştir. Buradan katılımcıların DeepL Çeviri çıktısında daha az düzenleme yaptıkları ve daha az hata buldukları sonucuna varılmıştır. Önceki çalışmalarda farklı sonuçlar bulunmuştur. Örneğin Hidalgo-Tertero (2021), İspanyolca-İngilizce dil çiftinde yaptığı çalışmada Google ve DeepL performanslarının bağlama göre değişiklik gösterdiğini belirtmiştir. Ancak mevcut çalışmanın DeepL performansına dair sonuçları Esperança-Rodier ve Frankowsk'ın (2021), Fransızca-Lehçe dil çiftinde yaptığı ve Yaman'ın (2023) İngilizce-Türkçe, Türkçe-İngilizce dil çiftlerinde yaptığı çalışmanın sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Son olarak, son araştırma sorusu için istatistiksel olarak anlamlı olmamasına rağmen makine çevirisi sonrası düzeltme yapan katılımcılar cinsiyete göre kıyaslandığında kadın katılımcıların düzenleme mesafesinin genel olarak daha düşük olduğu görülmüştür. Cinsiyete göre aktif saniye ve kelime sayısı değerleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır. Örneklemin sınırlı olması, kadın erkek katılımcı oran farkı ve deneyde yalnızca akademik metin kullanılması gibi sebepler dolayısıyla buradan bir genelleme yapmak mümkün değildir.

Mevcut çalışmada iki nöral makine çevirisi sisteminin performansı makine çevirisi sonrası düzeltme verileriyle değerlendirilmiştir. Deney kısıtlı katılımcı ile yapılmıştır. Daha fazla katılımcı ile çalışmalar yapılması önerilmektedir. Katılımcıların yalnızca mütercim tercümanlık bölümü öğrencilerinden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda, başka katılımcı gruplarıyla yapılacak çalışmalarda farklı sonuçlar alınabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla profesyonel çevirmenlerle denenmesi önerilmektedir. İstatistiksel olarak anlamlı olmamasına rağmen makine çevirisi sonrası düzeltme yapan katılımcılar cinsiyete göre kıyaslandığında kadın katılımcıların düzenleme mesafesinin genel olarak daha düşük

olmasının dikkate değer olduğu düşünülmüştür. Ancak çalışma katılımcıları öğrenciler arasından seçildiği için cinsiyet açısından sayı olarak eşitlik sağlanamamıştır. Cinsiyetlere göre düzenleme mesafeleri arasında bir fark olup olmadığının daha iyi değerlendirilebilmesi için kadın ve erkek katılımcıların oran açısından eşit veya en azından yakın olarak denenmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Acar, A., & İşısağ, K. U. (2017). Readability and comprehensibility in translation using reading ease and grade indices. *International Journal of Comparative Literature and Translation Studies*, 5(2), 47–53. <https://doi.org/10.7575/AIAC.IJCLTS.V.5N.2P.47>
- Barut, E. (2022). İstatistiksel makine çevirisi ile nöral makine çevirisinin dilbilimsel parametrelerle karşılaştırılması: Google Translate. *Akdeniz Havzası Ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 4(1), 103-118. <https://doi.org/10.54132/akaf.1116949>
- Cambedda, G., di Nunzio, G. M., & Nosilia, V. (2021). A study on automatic machine translation tools: A comparative error analysis between DeepL and Yandex for Russian-Italian medical translation. *Umanistica Digitale*, 5(10), 139–163. <https://doi.org/10.6092/issn.2532-8816/12631>
- Creswell, J. W., & Clark, V. L. P. (2017). *Designing and conducting mixed methods research*. Sage publications.
- Çetiner, C. (2019a). Makine çevirisi sonrası düzeltme işlemine (post-editing) yönelik kapsamlı bir inceleme. *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 462-472. <https://doi.org/10.29000/rumelide.649333>
- Çetiner, C. (2019b). *The effect of post-editing on the attitudes and performance of translation students* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çetiner, C., & İşısağ, K. (2019). Undergraduate level Translation Students' attitudes towards machine translation post-editing training. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 7(1), 110-120.
- Dede, V. (2022). *Temporal and technical effort in post-editing compared to editing and translation from scratch* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ekinci, S. (2022). *The effect of error annotation on post-editing effort and post-edited product: An experimental study on machine-translated subtitles of educational content* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Esperança-Rodier, E., & Frankowski, D. (2021). DeepL vs Google Translate: Who's the best at translating MWEs from French into Polish? A multidisciplinary approach to corpora creation and quality translation of MWEs. *43rd Translating and the Computer Conference*, London, United Kingdom, s. 110-127.
- Gaspari, F., Toral, A., Naskar, S. K., Groves, D., & Way, A. (2014). Perception vs. reality: measuring machine translation post-editing productivity. In *Proceedings of the 11th Conference of the Association for Machine Translation in the Americas*, s. 60-72.
- Gouadec, D. (2007). *Translation as a profession*. John Benjamins Publishing.
- Hidalgo-Ternero, C. M. (2021). Google Translate vs. DeepL: analysing neural machine translation performance under the challenge of phraseological variation. *Monographs in Translation and Interpreting*, s. 154-177. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2020.ne6.5>
- Jensen, K. T. H. (2009). Indicators of text complexity. *Copenhagen Studies in Language*, (37), 61-80.
- Koçer Güldal, B. & İşısağ, K. U. (2019). A comparative study on google translate: An erroranalysis of Turkish-to English translations in terms of the text typology of Katherina Reiss. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (5), 367-376. <https://doi.org/10.29000/rumelide.606217>
- Koponen, M. (2012). Comparing human perceptions of post-editing effort with post-editing operations. In *Proceedings of the seventh workshop on statistical machine translation*, s. 181-190.

- Krings, H. P. (2001). *Repairing texts : empirical investigations of machine translation : post-editing processes*. Kent, Ohio & London: The Kent State University Press.
- McElhaney, T., & Vasconcellos, M. (1988). The Translator and the post-editing experience. *Technology as Translation Strategy*, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, s. 140-148.
- Morán Vallejo, A. (2019). *The translation of Spanish agri-food texts into English and Italian using machine translation engines: A contrastive study*.
- Mossop, B. (2001). *Revising and editing for translators*. St. Jerome Pub.
- Mossop, B., Hong, J., & Teixeira, C. (2020). *Revising and editing for translators* (Fourth edition). Routledge, Taylor & Francis.
- O'Brien, S. (2006). *Machine-translatability and post-editing effort: an empirical study using translog and choice network analysis* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dublin City University, Dublin.
- Odacıoğlu, M. C. (2022). Makine çevirisi çıktılarının post-editing işleminde çevirmen adayları ve çevirmenlere bazı öneriler. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 10(3), 115-125. <https://doi.org/10.29228/ijlet.63373>
- Öcal, S. (2022). *Uluslararası ilişkilerde değişen güvenlik anlayışı ve Türkiye'nin siber güvenlik stratejileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Ramizoğlu, R. (2024). Modern makine çevirisi teknolojilerine yönelik bir karşılaştırma. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 13(1), 126-137.
- Reifler, E. (1952). *Mechanical translation with a pre-editor, and writing for MT*. EARLYMT.
- Seçkin, S. (2022). The Attitudes of technical translators in Türkiye towards post-editing. *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*(17), 135-150. <https://doi.org/10.26650/iujts.2022.1171110>
- Sungur, O. (2006). SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri, Ş. Kalaycı (Ed.) *Korelasyon analizi*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Şanverdi, H. İ., & Işıdan, A. (2021). Makine çevirisi: Türkçe-Arapça çeviri bağlamında Google ve Yandex çeviri örneği. *Söylem Filoloji Dergisi*, 6(1), 207-221. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.869080>
- Temizöz, Ö. (2013). Postediting machine translation output and its revision: subject-matter expert experts versus professional translators (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- Temizöz, Ö. (2016). Postediting machine translation output: Subject-matter experts versus professional translators. *Perspectives*, 24(4), 646-665. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2015.1119862>
- Yaman, İ. (2023). DeepL Translate ve Google Translate sistemlerinin İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce çeviri performanslarının karşılaştırılması. *Söylem Filoloji Dergisi*(Çeviribilim Özel Sayısı), 29-41. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.1187172>

Ekler

Ek 1. *Çalışmada kaynak metin olarak kullanılan tez özeti (Öcal, 2022)*

The decline of internet use to the level of individuals in the post-Cold War and post-September 11 period brought along new threats and risks as well as many benefits. In this new competitive environment called cyberspace, various threats and risks have begun to emerge for states and individuals. The fact that human beings become more and more dependent on cyberspace every day has triggered the need to be safe, which is one of the basic needs of individuals, and has led to security concerns in this area. In this competitive environment, there have been radical changes in the perceptions of traditional actors, as states continue to exist as the main actors, and non-state actors take their place in the environment. The bad intentions of some of the non-state actors involved in the system have led to concerns about security in cyberspace. The norm of being safe in cyber space has been of vital importance on the axis of individuals and the private sector, especially the public. In order to ensure the continuation of their existence in this environment, states are obliged to establish their own defense systems and to determine cyber security strategies and policies that can keep threats and risks under control before they occur in cyberspace dominated by chaos. At the stage of determining these strategies and policies, it is necessary to carry out activities related to increasing the level of national awareness and security capacity against possible cyber attacks and threats by making detailed analyzes of previous cyber attacks and evaluating them within the framework of their role and scope in the perspective of international relations. In addition, a thorough understanding of the main formations of the concept of cyber security will remove the confusion in the literature and provide a clearer understanding of the concept of cyber security. Detailed analysis of the causes and consequences of cyber incidents will reveal how important the cyber security element is in the discipline of international relations. Establishing the national cyber security ecosystem by understanding the cyber security policies and strategies made at the level of international organizations and states more clearly should be among the primary objectives of the states in the field of cyber security. In this framework, in this study, Turkey's national cyber security strategies and policies will be analyzed in the axis of the changing perception of security in international relations.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 15.02.2024 Kabul/Accepted: 30.03.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 383-400.

NECATİ CUMALI'NIN EDEBÎ HATIRALARI ve EDEBÎ ÇEVRESİ

Gülten BULDUKER¹

Öz

Hatıralar, geçmiş zaman boyutunda kalan acı-tatlı yaşanmış günlerin izleridir. Bir süre hatırlanır, ama yazılmazsa zamanla hafızadan silinir. Herkes hatıralarını yazabilir, her yazılan hatıra bir yaşanmışlık içerir. Özellikle ünlü kişilerin, sanatçıların ve devlet adamlarının hatıraları, geleceğe taşıdıkları hayat tecrübesiyle ayrı bir değer taşır; başarıya ulaşmanın yolunu gösterir. Bu yönüyle hatıra, edebiyat türleri arasında önemli bir yer edinir, ama onun günlük, otobiyografi, gezi yazısı gibi türlerle de benzer yönleri vardır. Önemli olan hatıra türünü, diğer türlerden ayırt etmek ve kendine has özellikleriyle değerlendirmektir.

Modern Türk edebiyatının saygın isimlerinden biri olan şair ve yazar Necati Cumalı, roman, hikâye, tiyatro metni gibi değişik türde çok sayıda eser yazmıştır. Diğer eserleri gibi hatıraları da zengin içeriğiyle insani bir öz taşır. O, hatıralarında hem kendi kişiliği ve sanatı uğrana verdiği mücadeleyi hem de sanatçı dostlarının hayatına dair bizzat gözlemlediği ve duyduğu önemli olayları anlatır. Yalnız somut bir gerçekliği vermekle kalmaz, aynı zamanda anlattıklarını edebi dilin imkânlarıyla sanatsal bir boyuta yükseltir. Çoğu devrin ünlü isimleri olan dostlarının açığa vurulmayan kişilik özellikleri hakkında da ilginç ipuçları verir. Ayrıca bunlara devrin siyasi ve kültürel iklimi de yansımıştır. Bu yönüyle de bu hatıraların kültür tarihinin önemli kaynaklarından bir belge niteliğinde oldukları söylenebilir.

Bu çalışmada, önce zaman ve hatıra kavramı üzerinde durulmuştur. Böylece şimdiki zaman boyutuyla geçmiş zaman boyutu arasındaki ilgi bağına açıklık getirilmek istenilmiştir. Sonra da Necati Cumalı'nın edebî hatıraları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Edebiyat, Hatıra, Hayat, Necati Cumalı.

Necati Cumalı's Literary Memoirs and Literary Environment

Abstract

Memoirs are the traces of bittersweet days lived in the past dimension. They are remembered for a while, but if they are not written, they are erased from memory over time. Anyone can write their memoirs and each memoir that is written contains an experience. Especially the memoirs of famous people, artists and statesmen have a special value with the life experience they carry to the future and show the way to achieve success. In this respect, memoir has an important place among literary genres, but it also has similarities with genres such as diary, autobiography, and travel writing. The important thing is to distinguish the memoir genre from other genres and evaluate it with its unique characteristics.

Poet and writer Necati Cumalı, one of the respected names of modern Turkish literature, has written many works of different genres such as novels, stories and theater texts. Like his other works, his memoirs carry a human essence with their rich content. In his memoirs, he describes his struggle for his own personality and art, as well as the important events he personally observed and heard about the lives of his artist friends. He not only conveys a concrete reality, but also elevates what he tells to an

¹ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: gultenbulduker@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4360-5432.

artistic dimension with the possibilities of literary language. He also gives interesting clues about the undisclosed personalities of his friends, many of whom were famous names of the era. In addition, the political and cultural climate of the period was also reflected in them. In this respect, it can be said that these memoirs are documents that are important sources of cultural history.

In this study, the concept of time and memory is first emphasized. Thus, it was aimed to clarify the connection between the present time dimension and the past time dimension. Then Necati Cumalı's literary memoirs were discussed.

Keywords: Art, Literature, Memoir, Life, Necati Cumalı.

Structured Abstract

Human being, as the saying goes, is a traveller in time. Life is a journey as well. The traces left by each traveller on the road, which we should think of it as experienced events and situations, carry more or less meaning. However, when it comes to writing about actual events, especially the lives of artists and politicians, not ordinary people, arouse interest. Memoir genre also arose from this interest, and like all literary genres, it is a product of the need to narrate.

Memoir is a type of writing that announces events that actually happened and describes some important events that an author himself/herself experienced or witnessed. In this respect, there is a strong connection between the past dimension and the present in memories. By turning to the past, the memoirist wants to carry the events that he/she does not want to be forgotten into the present and future dimensions. He/she saves human experience from extinction by addressing past experiences with both their positive and negative aspects.

In terms of its characteristics, memoir is similar to some genres such as diary, travel writing and autobiography. From this aspect, memoir may sometimes have a feature that is intertwined with several genres. In this regard, defining the unique characteristics of the genre requires determining its similarities and differences with other genres.

Orhan Okay states that the concept and term of memoir as a literary genre is not new, and memoirs are also one of the oldest written texts. For instance, "The first examples mostly written by statesmen, such as Caesar's Gallic War, Gokturk Inscriptions written with the expressions of Bilge Qaghan, and Babur Shah's Vekayi (Baburnama), are memoirs of a rather political and historical character."

According to Okay, memoirs, the first examples of which were seen as a special genre in Western literatures in the 16th century, were generally included in works written in more common genres such as history, travel, tezkire, and menakib in Eastern nations. As the genre of memoirs became widespread in its modern sense and independently, new words were needed to meet the concept, especially in Arabic and Ottoman Turkish, in the 19th century, when contacts with the West became more frequent. Thus, the words "muzekkirât" and "zikreyât" were preferred in Arabic as the equivalent of "mémoires", but according to contemporary Arabic lexicographer Cebbûr Abdünnûr, muzekkirât refers to historical events that an author sees, hears and has a role in his life. In Turkish, the word "hatıra", which is also of Arabic origin and has a different meaning, also began to be used for these new literary texts. Using the plural form of the same word, hatırat, as a term to describe this genre dates back to the beginning of the 20th century. (1997:445)

Starting from the Tanzimat period and during the Republic period, our writers took a close interest in this genre and penned memoirs on various subjects. One of them is Necati Cumalı (1921-2001), who penned many works in different genres such as novels, stories, poems, plays, essays and memoirs. Necati Cumalı, both a poet and writer who managed to make a name for himself in the Republic period, was born in Florina, a district of Greece, and migrated with his family to Urla district of Izmir in 1924. The artist took a close interest in literature, even in his childhood, but he studied law and worked as a lawyer for a while. Later, he quit his job as a lawyer and spent his entire life writing.

Like every memoirist who does not find it in his heart the past to be forgotten, Necati Cumalı goes beyond the dimension of time and traces the experiences left behind. In his interviews and memoirs, he gives detailed information about his entire life, starting from his childhood. He shares with the reader the formation of his artist

identity, his understanding of art, the development stages of his art, his literary environment and his struggle for his art. Above all, he has remarkable memories with his artist friends. His memories of artists, many of whom were famous names of their era, such as Şadi Çalık, Orhan Veli Kanık, Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmet Muhip Dıranas, Yahya Kemal Beyatlı and Nazım Hikmet Ran, are quite interesting as they give clues about their undisclosed personality traits. In these, there is not only concrete reality, but also a subjective sincerity in line with the essence of art. While Cumalı describes the events and situations that left a mark on his memory, that he cannot forget and that he finds worth remembering, it is as if he longs to relive the past, but he does not write them down just so that they will not be forgotten. With his memories, it is as if he wants to show future generations the way to struggle for an honorable life and achieve his goal by remaining virtuous.

Cumalı managed to take his memories to an artistic dimension with a simple, sincere language and style in line with the essence of art and increased their persuasive power with all these elements. In this respect, his memories have both a humane essence and a didactic characteristic. These memories are based on concrete reality, but at times, they also reflect the feelings and thoughts of both the author and the people he talks about. With this aspect, it has literary value. The most important thing is that the worldly life, which will eventually end one day, is made meaningful through people's actions and makes people feel about the necessity of passing away, leaving beautiful traces worth remembering in this world with the difference of their own personality.

In his memoirs, Cumalı described his own life struggle, the development stages of his art, the bittersweet events he experienced, the interesting moments he shared with his artist friends, and their unknown personality traits. Therefore, it naturally reflects the political and cultural climate of the period as well. Because art is a mirror held up to society, and everything reflected in this mirror has a direct or indirect relationship with each other. The artist's adaptation or incompatibility with the period in which he lives is the clearest indicator of this.

Giriş

a) Zaman Algısı

Doğum ve ölüm, hayatın iki önemli gerçeğidir. Bunlar, başlangıcı ve sonu ifade etmeleri bakımından doğrudan zamanla ilgilidir. Öyleyse zamanın ne olduğu üzerine düşünmek gerekir. Takiyettin Mengüşoğlu'nun "Tarihsel Bir Varlık Olarak İnsan" başlıklı yazısı, zamanın varlığı ve anlamı konusunda oldukça aydınlatıcıdır: "Zaman, real varlık alanının bir determinasyon ilkesidir. Real olan her şey zamanın içinde bulunur ve oluş halindedir; oluşu zaman determine eder." diyen Mengüşoğlu, real varlığın bir determinasyon ilkesi olan zamanı, "Fizik" ve "Antropolojik" bakımından olmak üzere iki başlık altında şöyle açıklar:

"Zaman fizik zaman olarak tek boyutlu bir sürekliliktir (kontiuumdur) ve akış halindedir. Fizik zamanın ne başlangıcı ne sonu vardır. (...) Dünya ve doğa olaylarının içinde olup-bittiği fizik zamanın kendisi ölçülmez de. Fakat o, olup-biten olayların süresi olarak, değişmeyen bir noktaya dayanarak ölçülebilir. Bu olanağı bize 'dayanak sistemi olarak' mekân vermektedir. Fizik zaman stop saati ile ölçülür. Burada fiziğin ölçtüğü, akış halinde bulunan zamanın kendisi değil, zaman içinde olup-biten olayların süresidir. (...) Antropolojik zaman da fiziğin ölçtüğü aynı real zamandır. İmdi burada, zamanın ikileşmesi değil, zamanı incelemenin ikileşmesi söz konusudur. Bu kez, yani antropolojide, aynı fizik-kozmetik zaman, insanın içinde yaşadığı zaman olarak incelenmektedir. Fakat insan aktif olan bir varlıktır; insanın hayatı bitip-tükenmek bilmeyen, kesintiye uğramayan yapıp-etmelerin gerçekleştirilmesi halinde geçer. İnsanın yapıp-etmeleri saptanabilen belli bir zaman noktasından başlar. Biz bu yapıp etmelerin başladığı zamanın bu noktasına 'şimdi' adını veriyoruz." (1988, s. 140)

Durum böyle olsa da Mengüşoğlu'nun belirttiği gibi insanın yapıp-etmeleri zamanın bu "şimdi"si içinde sona ermez; bunlar sürer. İnsan kendi hayatında "şimdi"den hareket eder. Günlük dilde "şimdi", "bugün" demektir. Başlangıcı bilinmeyen, akış hâlinde bulunan zamanın daha önce geçen şimdileri vardır. Geçmiş olan bu "şimdi"ler, "dün" olarak adlandırılır, ama fizik zamanın akışı devam eder. Akıp giden zaman bizi, gelmekte olana, yani yarına bağlar. İnsan, tek boyutlu kozmik-fizik zamanı, üç boyutlu antropolojik zamana çevirmiştir. Kendi yapıp-etmelerini "geçmiş", "şimdi", "gelecek" adını verdiği üç boyutlu zaman içine yerleştirir. (1988, s. 140-141)

Mengüşoğlu'na göre zamanın bu uzun betimlemesi, tarihselliğin sınırıyla onun antropolojik anlamını gösterir. "Bu anlamda tarihsellik demek, üç boyutlu bir zamana kök salmak demektir." İnsan, zamanın boyutlarıyla kenetlenmiştir. Bu bakımdan "an" içinde olup-biten hiçbir insan eylemi yoktur. Bütün insan eylemleri hem oluşlarında hem de sonuçlarında bir süreyi kapsarlar ve kaybolup gitmezler. "Onlar daha sonra gerçekleştirilecek yapıp etmelerin arka perdesini oluşturur... İnsanı, bir yandan güne, önceki güne, öte yandan yarına, öbür güne bağlarlar. Bugün, 'şimdi', yapıp etmeler için bir orta noktasıdır. Bu orta nokta dün ile yarın arasında bağ kuran bir düğüm noktasıdır." (1988, s. 142) Hiç şüphesiz ki bu "orta nokta" her insan hayatında tarihselliğe işaret etmesi bakımından bir önem taşır, ama bir

yazarın ya da şairin “dün” ile “yarın” arasında kurduğu bağ, çok daha anlamlıdır. Çünkü insanın eylemleri değerler ve amaçlar tarafından yönetilir. Bu bağlamda Mengüşoğlu, “Eğer insan eylemlerinin, insan hayatının bir anlamı olmasaydı, o zaman tarihsel oluşun da bir anlamı olmazdı.” (1988, s. 150) der. Gerçekten de onun belirttiği gibi insan, daima eylemlerine bir anlam vermek ve onları ideleştirmek ister.

İnsan hayatında içinde yaşanan “mevcut/şimdi” kadar, geçmiş olan, geride kalan şimdiler de büyük önem taşır. Bu konuya da J. Paul Sartre’ın “Zamansallık” başlıklı yazısında cevap arayabiliriz. O, “geçmiş bir varlığın varlığı nedir?” sorusunu sorarak meseleyi ontolojik bir yaklaşımla şöyle açıklar:

“Sağduyu aynı ölçüde müphem olan iki kavrayış arasında gidip gelir: geçmişin artık olmadığı söylenir. Bu bakış açısından varlık, sanki yalnızca şimdiki zamana atfedilmek istenmektedir. Bu ontolojik önyorsayım beyinde kalan izlere (traces cérébrales) ilişkin ünlü teoriyi doğurmuştur: mademki geçmiş artık yoktur, mademki hiçliğin içinde çöküp gitmiştir, anının varolmaya devam etmesi de varlığımızda şimdiki bir değişim adına mümkündür; örneğin bu değişim bir grup beyin hücrelerine şimdi kazınmış bir iz olacaktır. Böylece her şey şimdiki zamandır: beden, şimdiki algı ve bedende şimdi varolan iz olarak geçmiş; her şey edim halindedir: zira iz, anı olarak gücül bir varoluşa sahip değildir; bütünüyle edimsel/güncel izdir. Anı yeniden ortaya çıkarsa bu, şimdiki zamanda olur. (...) Apansız ve zaman-ötesi olan psikik-fizyolojik sürecin nasıl saltlıkla psikik olduğu ama aynı ölçüde de şimdiki zamana ait bir fenomen olan anı-imenin bilinçte görünmesinin bağlılığı olduğunu açıklar.” (2009, s. 173)

Satre’ın bu ifadeleri, bilimsel terminoloji içerir, ama anının geçmişliği, yani anımsayan bir bilincin yönelimsel olarak şimdiki zamanı aşır olayı olmuş olduğu noktada açıklamasında yetersizdir. O, “imgenin bir kez yeniden doğan bir algı haline getirildiğinde, algıdan ayırt edilemeyeceği” (2009, s. 173-174) kanısındadır. Ona göre aynı imkânsızlıklarla burada da karşılaşılır, ama dahası, anıyı imgeden ayırt etme olanağını da yitiririz; anının “zayıflığı” da algının verilerine kıyasla sunduğu çelişkiler de anıyı kurmaca-imgeden (imge-fiction) ayırt edemez. Şöyle ki kurmaca-imge de onunla aynı özelliktedir. Kaldı ki bu özellikler, anının şimdiki nitelikleri olduğundan, insanı şimdiki zamandan çıkarıp geçmişe yöneltmezler. Onun anılara dair varsayımları, şimdiki zamandan ödünç alınmış öğelerle “geçmiş” boyutunun oluşturulamayacağı noktasında toplanır. Fakat yine de geçmiş ile şimdi arasında bir fikir içermektedir. Dolayısıyla geçmişin insan bilincinde yok sayılamayacak bir yer tuttuğu inkâr edilemez. Bu gerçek, edebî metinlerde geçmişin izlerini sürmeye yeterlidir. Çünkü yukarıda da değinildiği üzere, bir yazarın/şairin zaman boyutları arasında kurduğu bağ, çok önemlidir. Bu çalışmada Necati Cumalı’nın edebî hatıraları üzerinde durulacağı için geçmiş zaman boyutu, onun şimdi ve yarın algısını da ifade etmesi yönüyle kesintisiz bir ilgi bağı taşır. Bu ilgiyi açıklamadan önce “anı” ya da “hatıra” türü üzerinde de kısaca durmakta fayda var.

b) Hatıra/Anı

Bütün edebî türler gibi hatıra da anlatma ihtiyacından doğmuştur. Hatıra, gerçekte yaşanmış olayları duyuran, bir yazarın kendisinin yaşadığı veya tanık olduğu bazı önemli

olayları anlatan yazı türüdür. Bu yönüyle hatıralarda geçmiş zaman boyutuyla şimdi arasında güçlü bir bağ vardır. Hatıra yazarı, geçmişe yönelmekle unutulmasını istemediği olayları şimdiki ve gelecek zaman boyutuna taşımak ister. Geçmişte kalan yaşanmışlıkları hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle ele alarak insanî tecrübeyi, yok olmaktan kurtarır.

Hatıra, özellikleri bakımından günlük, gezi yazısı, otobiyografi gibi türlerle yakınlık gösterir. Türün kendine has özelliklerini tanımlamak, diğer türlerle benzerliklerini ve farklılıklarını belirlemeyi gerektirir. M. Oran Okay, "Hâtırat" başlığı altında türün bütün özellikleri ve tarihî gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir:

"Hâtırat, yine otobiyografik birer anlatım türü olan seyahatnâme, sefâretnâme, rûznâme (günlük), tezkire, muhtıra, menkıbe ve mektup gibi yazı türleriyle benzerlik taşır. Özellikle seyahatnâme gezilen yerlerin anlatıldığı bir hâtırat türüdür. Günlük ise hadiselerin vuku bulunduğu gün kaydedilmiş notlar olarak hâtıratattan ayrılır. (...) Bazı hâtıralarda günlük parçaları, mektuplar ve belgeler de yer almıştır. Böylece hâtıratadaki bilgilerin güvenilirlik derecesi artar ve tarih araştırmaları için belge olabilecek değer kazanır. Bir kısım hâtıralar ise dönemin sosyal hayatını ve folklorik yapısını aksettirmede başarılı olduğu için bu konularda kaynak değerine sahiptir." (1997, s. 445)

Okay, edebî bir tür olarak hâtırat kavramının ve teriminin yeni olmadığını, yazılı en eski metinler arasında hatıraların da yer aldığını belirtir. Mesela "Sezar'ın Gallia Savaşı, Bilge Kağan'ın ifadesiyle yazılmış Göktürk Kitabeleri, Bâbü Şah'ın Vekâyi 'i (Bâbürnâme) gibi çok defa devlet adamlarının yazdıkları ilk örnekler daha ziyade siyâsî ve tarihî karakterde hâtıralardır." Okay'a göre Batı edebiyatlarında 16. asırda özel bir tür hâlinde ilk örnekleri görülen hatırat, Doğu milletlerinde genellikle tarih, seyahat, tezkire, menâkıb gibi daha yaygın türlerde yazılmış eserlerin içinde yer alırdı. Modern anlamıyla ve bağımsız olarak hâtırat türünün yaygınlaşması üzerine, Batı ile temasların sıklaştığı 19. asırda özellikle Arapçada ve Osmanlıca'da kavramı karşılayacak yeni kelimelere ihtiyaç duyulmuştur. Böylece "mémories" karşılığı olarak Arapçada "müzekkîrât" ve "zikreyât" kelimeleri tercih edilmiştir, ama çağdaş Arap sözlük yazarı Cebbûr Abdünnûr'a göre müzekkîrât bir yazarın gördüğü, işittiği ve hayatında rolü olan tarihi olayları ifade eder. Türkçe'de yine Arapça kökenli olup farklı bir anlamı olan hatıra kelimesi de bu yeni edebî metinler için kullanılmaya başlanır. Aynı kelimenin çoğul şekli olan hatıratın bu türü karşılayacak terim olarak kullanılması ise 20. asrın başlarına rastlar. (1997, s. 445)

Yazısında Tanzimat döneminden başlamak üzere Cumhuriyet devrini de kapsayacak şekilde geniş bir hatıra kaynakçası sunan Okay, bunları konularına göre sınıflandırmayı da ihmal etmez. Biz burada çalışmamızın asıl konusuna odaklanabilmek için daha fazla ayrıntıya girmeyeceğiz. Ancak hatıra üzerine ilginç bir tanımlama içermesi bakımından Yahya Kemal'in şu sözlerine de burada yer vermek isteriz:

"Hâtırat" yazmak kimin hatırandan geçmemiştir? Bu nev'-i edebiyâta kim kendini yakından ehil görmemiştir? İsmi üstünde olduğu gibi, bütün edebî nevilerin en ziyade ferdî olanı bu olduğu için, hiç şüphesiz ki en fazla sahtekârlığa ve yalancılığa müsait olanı yine budur. Kaadî ola da'vâcı vü muhzır dahi şâhid meseli bu nevide hüküm-fermadır. Lâkin

tabiatın ne kadar garip kanunu vardır. Hâtırat kadar az inandıran nevî de yok gibidir. Jean Jacques da, kendini temiz, güzîde gösterene inanmaz, hele böbürlenene, 'şöyle demiştim, böyle yapmıştım...' diyene burun büker." (1999, s. 117-118)

Necati Cumalı'nın Edebî Hatıraları ve Edebî Çevresi

Roman, hikâye, şiir, oyun, deneme ve hatıra gibi farklı türlerde pek çok eser kaleme alan Necati Cumalı, (1921-2001) Cumhuriyet devrinin isminden saygıyla söz ettiren yazarındandır. Filorina'da doğan ve ailesiyle 1924'te Urla'ya göç eden yazar, hukuk eğitimi alır. Bir süre avukatlık yaptıktan sonra tüm hayatını yazarak geçirir.

Cumalı, röportajlarında ve hatıralarında çocukluğundan başlamak üzere, bütün hayatı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Sanatçı kimliğinin oluşumunu, sanat anlayışını, sanatının gelişme evrelerini, edebî çevresini ve sanatı uğruna verdiği mücadeleyi okurla paylaşır. En önemlisi de sanatçı dostlarıyla yaşadığı kayda değer hatıralarıdır. Çoğu devrinin ünlü isimleri olan sanatçılara dair hatıraları, onların açığa vurulmayan kişilik özellikleri hakkında ipuçları vermesi yönüyle oldukça ilgi çekicidir. Bunlarda, sadece somut gerçeklikler değil, sanatın özüne uygun bir içtenlik de vardır. Cumalı, belleğinde iz bırakan ve anılmaya değer bulduğu olayları, durumları anlatırken sanki geçmişi yeniden yaşamanın özlemi içindedir; ama bunları sırf unutulmasın diye yazmaz, hatıralarıyla âdeta gelecek kuşaklara, onurlu bir hayat mücadelesinin ve erdemli kalarak amacına ulaşmanın yolunu göstermek ister gibidir. Bu bakımdan onun hatıraları, öğretici bir özellik de taşır.

Cumalı'nın hafızasında ailesi geniş bir yer tutar. Yazar, *Makedonya 1900* adlı kitabında ailesinin geçmiş yaşantısını anlattığı üç hikâyeye yer verir. Hatıralarını topladığı *Yeşil Bir At Sirtında* adlı kitabının önsözünde ise dedesinin hayat yolunda kedisine rehber olduğunu söyler. Henüz küçük yaşında dedesini rahlesinin başında, elinde diviti, önünde renk renk mürekkepleri, yıldız kutuları ile *Kur'an* yazarken büyülenircesine seyre dalmak, onun seçeceği yolu, yaşamının temel tutkusunu belirler. Küçük yaşta dinlediği masallardan, gördüğü kitap, dergi ve gazetelerden çok etkilenerek edebiyata yönelir. (Cumalı, 1990, s. 5)

Cumalı, Feridun Andaç'a verdiği röportajda çocukluk hatıralarına değinir. Henüz on üç, on dört yaşlarında olmasına rağmen seçici bir şiir sever olmaya başladığını söyler. Faruk Nafiz'in *Bir Ömür Böyle Geçti* kitabını almış, ama bir tek şiiri bile beğenmemiştir. Buna karşın Necip Fazıl'ın şiirlerinde yaşanmışlığın ezikliğini ve yaşamın tadını hissetmiş, onları sevmiştir. Daha sonra da uzun süre Ahmet Haşim'in etkisinde kalır. Haşim'in karamsarlığı kendisine de sirayet ettiğinden Cumalı, "Helâl etmem hakkımı ona." der. İlk gençlik aşklarındaki cesaretsizliğinin sebebini bu karamsarlığa bağlar. Hâlbuki kızlar kendisiyle ilgilenmektedir. Gerçi Cumalı'nın şiirlerinde karamsarlıktan çok ümit vardır. Çünkü o, Haşim'in gençlerin ruh hâli üzerinde olumsuz etki bıraktığını düşünerek Yahya Kemal'in yaşama dönük, iyimserliğini benimsemiştir. Onun ölümünün üzerinden 40-50 sene geçmesine rağmen, hâlâ ününün artarak devam ettiğini düşünür. (2001, s. 8-9)

Yazar, *Yeşil Bir At Sirtında* (günlük, deneme, hatıra) ve *Etiler Mektupları*'nda (deneme, hatıra) siyasi ve edebî hatıralarını toplar. Onun günlük ve denemelerine aynı kitapta hatıralarıyla birlikte yer vermesi, türlerin birbiriyle yakınlığıyla ilgilidir.

Şadi Çalık ile Dostluk (1980)

Cumalı, 1980'de heykeltıraş Şadi Çalık'ın ölümünün ardından kaleme aldığı yazıya, onunla çocukluk arkadaşı olduklarını anlatarak başlar; İzmir Atatürk Lisesi'nde dost olmuşlardır. Cumalı'nın üslubu son derece içtendir. Arkadaşıyla geçirdiği zamanları, seviyeli dostluğu, paylaştıkları sanat zevkini ve geleceğe dair gençlik hayallerini âdeta romantik bir roman iklimi oluşturarak anlatmıştır. Çalık'ın ölümüyle şimdiki zaman boyutundan geçmişe gitmek, hayata yüklenen anlam ve faniliği düşündürmesiyle ayrı bir değer taşır. Ayrıca her zorluğa rağmen devrin ikliminde hayaller kurulabilmesi de çok önemlidir. Cumhuriyet devrimlerinin yetiştirdiği bu ilk kuşağın millî ülküye bağlılığını gösterir. Çünkü Cumalı, Andaç'a verdiği röportajda daha sonra bu ülküden uzaklaştıklarını söyler: "O zaman, Türkiye ulus olma sürecini yaşıyordu. Benim bilinçlenmem Türkiye'nin ulus olma süreci içindedir. Benim kişiliğim bu süreçte oluştu. 1950'den sonra özellikle Türkiye'deki ulus olma süreci kopmuştur." (Gürpınar, 1992, s. 39)

Bunun sonucunda ülkede, birlik olma bilinci yıkılmış ve yabancılaşma baş göstermiştir. Görüldüğü gibi Cumalı, yeri geldikçe röportajlarında da hatıralarına yer vererek toplumsal konularda halkı bilinçlendirmek ister, ama onun asıl hatıra türüne sokulacak yazıları, edebi ve siyasi bir özellik taşıyanlardır. Çünkü Cumalı'nın verdiği siyasi mücadele de sanatına dâhildir. Biz bu çalışmada sanatsal değeri olanlar üzerinde duracağız.

Şadi Çalık, Cumalı'dan üç yaş büyüktür, ayrı sınıflarda okurlar. O, resmi seçer, Cumalı edebiyatı. Arkadaşının daha o sıralar, İzmir öğrenci çevrelerinde, okul dışına taşan bir ünü vardır. Kendisi ise bol bol okuyup yazmaya hazırlanmaktadır. Okul tatillerinde Urla'ya dönünce, birlikte kır gezisine çıkarlar. Sanat üstüne saatlerce konuşurlar. Uzun bir gelecek vardır önlerinde. Düşlerinin daha eşindedirler. Henüz o yaşlarda okudukları kitaplardan, hayranlıkla bağlı oldukları sanatçılar vardır. Kendine özgü bir okuma şekli olan Şadi Çalık, art arda kitaplar okumaktan çok, uzun süre sevdiği bir kitaba bağlı kalır. Neredeyse yazarının ayırdığı kadar uzayan bir süre ayırır sevdiği kitaplara. Tutkunu olduğu ilk kitap J. J. Rousseau'nun *Emile*'idir. Bu kitap doğaya açılmak için bir rehberdir onun elinde. Daha sonra ise o, André Gide'in *Dünya Nimetleri*'ne tutulur. Nathanael'in yaşama sevinciyle coşar. Oscar Wilde'in *De Profundis*'ini, Dostoyeski'nin *Suç ve Ceza*'sını okur. Bu kitaplarla sarhoş olur. Onun bunlar üstüne Cumalı'ya açtığı görüşleri aylarca sürer. Sonra eline *Kutsal Kitap* geçen Şadi Çalık, ilk gençliğinde uzun yıllar İsa'nın sözlerini dilinden düşüremez. Cumalı, arkadaşının ölüm haberini aldığı geceyi uykusuz, onun anlarıyla geçirir. O gece kendi yaşamında, kişiliğinin gelişmesinde ilk yol göstericinin Şadi Çalık olduğunu anlar: "İncil'i bana sevdiren oydu. İkimiz de bir din kitabı gibi değil de bir şiir kaynağı, hümanizmin ana kitaplarından biri olarak yorumlar, severdik İncil'i. Batı edebiyatını tanıdıkça, temelinde yatan acıma, sevme,

bağışlama duygularının *İncil*'den kaynaklandığını daha iyi anlıyorduk bu hazırlığımızla. Örneğin Gorki'de bile *İncil*'in etkisi Marx'ın etkisine eşit bir ağırlık kazanıyordu.”

Sonra Şadi Çalık'ın zor koşullar altında sürdürdüğü üniversite yıllarından ve başarılarından söz eder Cumalı. Şadi Çalık'ın yaşamında yeteneği ile şanssızlığının, ömür boyu çatışıp durmasından, mesleğinde yeterli ilgi ve desteği görmemesinden dolayı nasıl yorgunluk, bezginlik hissettiği üzerinde durur. Arkadaşının kişiliğinin en ağır çeken yönünün alçakgönüllülüğü olduğuna da değinir. Yazısını, bu fani hayatın, ancak ona anlam katmakla bir değer kazanacağını ifade eden şu cümlelerle bitirir: “Ayak bastığı yerleri güzelleştiren kişilerdendi o. Canlı bir heykel gibi yaşadı göçtü dünyamızdan.” (1982, s. 101-106)

Ankara-İzmir Yılları ve Edebî Çevresi

Necati Cumalı'nın sanat anlayışı, yaşamıyla örtüşmektedir. Taşradan şehre uzanan serüveni, onun hem kişiliğinde hem de sanatında görülen ikiliği yansıtması bakımından büyük bir önem taşır. O, hayata gözlerini taşrada açar ve onun millî kimliği de öncelikle taşra kültürüyle şekillenir. Fakat kendini geliştirmek isteyen her taşralı gibi, o da büyük şehrin cazibesine kapılır ve şehir kültürünü de edinerek daha medenî bir bakış açısı kazanmak ister. Zaten edebiyata henüz ortaokul yıllarında yakın ilgi duymuş ve lise yıllarında şiir yazmaya başlamıştır. Ankara'da geçirdiği öğrencilik günlerinde ise hem şiirlerini yayımlar hem de geniş bir edebiyat çevresi edinir. Bu çevrede bulunmak, onun edebî kültürünün gelişmesine katkı sağlar. Ne de olsa sanatla uğraşmak, her şeyden önce kendine uygun bir çevrede bulunmayı gerektirir. Çünkü geniş bir sanat çevresi, sanatçıya değişik bakış açıları kazandırarak onun ufkunu açar. Cumalı'nın hayatında bu durumun yansıması görülmektedir. Öğrenimini tamamladıktan sonra bir müddet daha Ankara'da yaşamayı sürdürmesi, onun bu çevrede bulunmaktan memnun olduğunu gösterir.

Ankara'da bulunduğu yıllarda şiirleriyle kısa sürede ilgi çeken ve sanat çevresi edinen Cumalı, yaşamı boyunca Ahmet Muhip Dıranas, Yahya Kemal gibi sanatçılarla çeşitli ortamlarda bir araya gelir. Onun meslek hayatı ve sanatı iç içe geçmiştir. Eğitim görerek edindiği asıl işi, avukatlık olsa da o, sanatçı olmayı her zaman çok önemsemiştir. 1942-1944 arasını Çanakkale ile Ezine'de yedek subay olarak geçirir, sonra Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde ve yine aynı bakanlığa bağlı Güzel Sanatlar Müdürlüğü'nde (1945-1948) çalışır. Bu süreçte Sabahattin Kudret Aksal, Orhan Veli, Salah Bırsel, Baki Süha Ediboğlu, Şahap Sıtkı, Cahit Sıtkı Tarancı ile de arkadaş olur. Ünü yayıldıkça Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Erol-Dora Günay, piyanist Rogsi Sabor, Nahid Fıratlı, Halil Vedat Fıratlı, Ahmet Adnan Saygun, Ahmet Hamdi Tanpınar, Pertev Naili Boratav ile dost çevresi genişler. Her biri kendi dalında bir değer olan bu seçkin kişiler arasında geçirdiği dört yıl onun için çok verimli olur. Nihayet sanatına yeni bir kaynak arayışı gereksinimi duymaya başlayınca da Ankara'daki sanat çevresinden kopar ve 1949 yılında Urla'ya, “baba ocağına” döner. İzmir'de avukatlık stajına başlar. Urla'da (1950-1952) ve İzmir'de sekiz yıl avukatlık yapar. Bu arada şiirin yanı sıra değişik türlerde eserler de kaleme almaktadır. (Cumalı, 1996, s. 97)

Orhan Veli ile Dostluk ve Devrin Edebî İklimi

Ankara’da geçirdiği yıllarda geniş bir edebî çevre edinen Cumalı, “Ölünce” başlığı altında Orhan Veli’yle olan yakın dostluğunu anlatır. Söze Orhan Veli’nin “Ölünce biz de iyi adam oluruz” sözüyle başlar. 1947’de çıkan *Yenisı*’nde yer alan “Ölüme Yakın” adlı şiirinde geçer bu dize ve ona göre bu şiirin tamamı karamsar, düş kırğını bir duyarlılık içerir. Bütününü okuyunca o dizenin şiirin eksenı olduğu, şiirin o dizeyi söylemek için yazıldığı görülür:

*Akşam üstüne doğru, kış vakti;
Bir hasta odasının penceresinde;
Yalnız bende değil yalnızlık hâli;
Deniz de karanlık, gökyüzü de;
Bir acaip, kuşların hali.*

*Bakma fakirmişim, kimsesizmişim;
-Akşamüstüne doğru, kış vakti-
Benim de sevdalar geçti başımdan.
Şöhretmiş, kadınmış, para hırsıymış;
Zamanla anlıyor insan dünyayı.*

*Ölürüz diye mi üzülüyoruz?
Ne ettik, ne gördük şu fâni dünyada
Kötülükten gayri?
Ölünce kirlerimizden temizlenir,
Ölünce biz de iyi adam oluruz;
Şöhretmiş, kadınmış, para hırsıymış,
Hepsini unuturuz.*

Sonunda dediği gibi olur Orhan Veli’nin. Ölümüyle birlikte, şiirine, yaşayışına yöneltilen saldırılar durur. Kendisini çekiştirenler, ağız değiştirirler. Bu girişten sonra Cumalı, sözü Sabahattin Kudret Aksal ile birlikte Orhan Veli’yle tanışmalarına getirir. Onun üzerinde bıraktıkları etkiden söz eder ve aklından geçenler hakkında tahminde bulunur: “Biri yirmi, öbürü on dokuz yaşında, şiirlerini anlayarak seven iki genci tanımuştı. Yargılarına değer verilecek, güvenilecek kişilikte bulmuştu o gençleri. Belki de ilk kez kendinden sonra gelen kuşağın şiiri üstüne neler duyduğunu, düşündüğünü dinlemişti o gençlerden.” Bunu, daha sonra dostlukları ilerlediğinde Orhan Veli de dolaylı olarak söylemiştir. (1982, s. 145-147)

Cumalı'nın Orhan Veli ile 1940'ta başlayan dostluğu, Ankara'dan ayrılıp İzmir'e döneceği 1949'a dek iyice güçlenir. Bu süre içinde arkadaşının üzüntülerinin tanığı, dertlerinin ortağı olan Cumalı, onun kişiliği üzerinde durur: "İçine kapalı bir yaratılışı vardı Orhan'ın. Kolay kolay açığa vurmaz, belli etmezdi duygularını. Uygar bir kişi olmaya önem verirdi. Küfür çıkmazdı ağzından. Sevmediği, hoşlanmadığı insanlara da neredeyse sevdikleri kadar incelikli davranırdı. Yalnızlığını kabullenmişti. Üzüntülerini, kırgınlıklarını çok kısa bir iki sözle ya da dudak büküp susarak belirtir, ondan ötesini dinleyenin anlayışına bırakırdı." (1982, s. 148)

Devrin şiir anlayışını yansıtması bakımından da bir değer taşır bu yazı. Cumalı, 1941 baharında yayımlanan *Garip* üzerine çıkan eleştirilerin çoğunda Orhan Veli'nin şiirinin nasıl alaya alındığından söz eder. En çok alaya alınan Oktay Rifat ile yazdıkları iki şiirdir:

"KUŞ VE BULUT

Kuşçu amca

Bizim kuşumuz da var

Ağacımız da.

Sen bize bulut ver sâde

Yüz paralık.

"AĞAÇ"

Ağaca bir taş attım,

Düşmedi taşım,

Düşmedi taşım.

Taşımı ağaç yedi;

Taşımı isterim,

Taşımı isterim!

O günkü köşe yazarları, bu şiirleri sürrealist olarak niteler. Oysa Cumalı, sürrealizmin ne olduğunu o devirde doğru dürüst bilen olmadığı kanısındadır. Ona göre, ölçsüz, uyaksız şiir yazmayı sürrealizmle karıştıranlar çoğunluktadır. Bir de sürrealizm anlamsız olarak anlaşılmaktadır. Onun için Orhan Veli'nin şiiri sürrealist damgasını yer. Orhan Veli, bu düzeydeki eleştiriler üzerinde durmaz, ama o ara, Muzaffer Şerif, Behice Boran ile Adnan Cemgil'in birlikte çıkardıkları *Yurt ve Dünya* dergisinde çıkan bir yazıya üzülür. Cumalı bu yazının içeriğini şöyle açıklar: "Küçük burjuva şiiri, yozlaşma olarak nitelenmişti *Garip*. Toplumsal bilinçten yoksun bulunmuştu. *Garip* önsözü Orhan Veli'nin imzasını taşıdığı için, Oktay Rifat'tan, Melih Cevdet Anday'dan çok Orhan Veli'ye yöneliyordu saldırılar." (1982, s. 149)

Buna karşın Orhan Veli, kendini şair sananların taklit ettiği bir şair olur. Cumalı'ya göre onlar, şiiri kolay sananlardır, ama Orhan Veli'nin yalın, içten ve yoğun duyarlılığını

anlayamazlar. Bu gibi şairler, ölçü, uyak sıkıntısından kurtuldukları için sevinç içindedirler. Orhan Veli'nin bu etki alanı eleştirenlerce görülmesi de hem *Yurt ve Dünya*'nın hem de başka dergilerin tuttuğu şairler, toptan bu etki alanının içine düşerler. Bu saldırılar üçgeninin 1945'e doğru parçalanışı ve dağılışı, onlardan sonra gelen ve içinde Cumalı'nın da bulunduğu, Külebi, Necatigil, Sabahattin Kudret, Salah Bırsel kuşağının etkisi sayesinde olur. Cumalı, bu dönem şiiri hakkında şu yorumu yapar:

"Garip çıkışında bizim onayladığımız ozansılıktan kaçmak, ölçü uyak uğruna gereksiz sözler etmemek, öncelikle anlama yönelmek olmuştur. Garip akımı, kısaltılmış, kurutulmuş beş on dizeye indirmişti şiiri. Sıfatlara, betimlemelere kapalıydı. Duygusalığa, alaya yanaşıyordu. Şiiri kuruluğa, kısırlığa iten bu kısıtlamaları benimsememiştik. Ozansılık başka şey, sıfatlara, betimlemelere yer vermemek başka şeydi bizlere göre. Şiirlerimizle kanıtlıydık bu gerçeği. 1945'e geldiğimizde Oktay Rıfat, Karacaoğlan'a dönüyordu. Anday, 'Tohum', 'Yörük Mezarlığı' gibi şiirleriyle Garip anlayışının kısıtlamalarından kopmuştu. 1945'te 'Vazgeçemediğim' çıktığında Orhan Veli eleştirilere karşı yalnızdı. (...) 'Yazık Oldu Süleyman Efendiye' dizisinin yerini 'Rakı şişesinde balık olsam' almıştı bu kez. Ne vardı bu sözlerde o kadar çatılacak? Bugün için anlamak zor bunu. Nedir ki o dönemde ozansılığı can damarından yaralıyordu bu dize." (1982, s. 150-151)

Orhan Veli, ünü arttığı ölçüde "yeni şiirin onurunu ayaklar altına almakla" eleştirilmeye devam eder. Parasız ve yoksuldur. "İçkiye vuruşu", "aylıklı bir iş tutmayışı" dillere dolanır, her gittiği yerde yüzüne vurulur. Fakat o, yazarak, çeviri yaparak geçinmekte direnir. Çünkü "onur sorunu" yapar devlet memurluğuna girmeyi. Millî Eğitim Bakanlığı Tercüme Bürosunda verilen işi kabul eder, ama sabah, öğle, akşam imza cetvelini imzalamaya yanaşmayarak işi bırakır. Herkesin gözü önünde yoksulluğa, ölüme sürükler kendini. Sıra dışı bir özgür duruştur bu. Mesleki sorumluluk duygusunun kurullarla değil, içselleştirilerek kazanılabileceğini gösteren bir davranıştır. Ne var ki son derece cömert ve engin gönüllü bir kişilik olan Orhan Veli, yaşarken anlaşılabilir. Onun için "Ölünce biz de iyi adam oluruz" demiştir. Cumalı'ya göre "Her değeri törpüleyen, ölümden, ahiretten, cehennem azabından başka korkusu olmayan, bir gün kendi ölümlerinden sonra söylenecekleri önlemek için gömüt başında 'Öleni nasıl tanırırsınız?' sorusuna, ölen kim olursa olsun 'İyi tanırız' diye bir ağızdan karşılık veren; 'Ölülerinizi hayırla anınız' ilkesine sığınan Müslüman doğulunun, tutarsız kişiliğini, sorumluluğunu yüzüne vurur bu dize." Bu bakımdan yaşadığımız, sağduyu ölçülerini yitirmiş (ya da bulamamış) hoşgörüsüz, sevgisiz toplumda "Ölünce biz de iyi adam oluruz" sözü çok derin bir anlama sahiptir. (1982: 152)

Cahit Sıtkı Tarancı ile Dostluk

"Benim Dışında" başlıklı yazısında ise avukatlığı bırakıp Paris'e giderken "üç yerden aylığı" olduğunu söyleyen Cumalı, tekdüze bir hayatın kendisine göre olmadığını, Cahit Sıtkı'nın kişiliğini örnek göstererek anlatır. 1945'te, Ankara'da Cahit Sıtkı ile Opera Alanı'nda kalorifersiz bir apartmanda oda kiralamışlardır. Bir gece Anadolu Ajansı'nda görev yapan Cahit Sıtkı, üzgün döner odaya. İşinde onuru kırılmıştır. İstifa edeceğini söyler. Cumalı, onu

yatıştırmaya çalışır. Cahit; “Yetenek yön verir insanın yaşamına! (...) Yetenek barınamadığı yerden alır koparır, götürür sahibini. Çevremizde gördüklerin, başka bir iş yapabilecek yetenekleri olmadığı için buldukları yerden kopamıyorlar...” der. Cumalı ise ona, “Çevrenizdekiler başarıya sizin dışınızda bir neden arıyorlarsa, gerçekte kendi yeteneksizliklerini kabul etmek güç bir iş olduğu içindir bu yorumları...” (1990, s. 238) karşılığını verir. Onları böyle hassas kılan sanatçı ruhlarıdır. Cumalı'nın memuriyette yükselmeyi hiç düşünmediği hatırlanacak olursa şiirin penceresinden hayata bakan Orhan Veli ve Cahit Sıtkı'nın da memuriyetin katı kurallarını, hiyerarşisini sevmemeleri anlaşılabilir bir durumdur.

Yahya Kemal ile Ankara Palas'ta

Oldukça ilginç bir yazı olan “Gülücükler Dağın” başlığı altında ise Cumalı, şiir yazar gençlerin hevesini kırmayan şairlere dair hatıralarını anlatır. Kendisi henüz on dokuz yaşındayken Yahya Kemal'e bir şiirini okumuş ve onun beğenisini kazanmanın mutluluğunu yaşamıştır. Ancak Yahya Kemal, herkesin şiirini beğenmez, beğenmediğini de açıkça söylemez. Cumalı, arkadaşı Bâki Süha ve onun yanındaki bazı gençlerle birlikte çoğu akşamlar Ankara Palas'ta Yahya Kemal'i görmeye gittiklerinden söz eder. Yahya Kemal kendisine hayran, şiir sever bu gençleri ağırlar, onlara içkiler ısmarlar. Sonra hiçbirinin şair olarak ismi anılmaz, ama o dönemde hepsinin cebi şiir karalamalarıyla doludur. Onlardan efendi bir genç de şair olmadığını çabuk anlar, şiir yazmakta ısrar etmez. Bu gençten, bir akşam, yazdığı bir şiiri okumasını ister Yahya Kemal. Şiirin “Güvercinler dem çekiyor damda” dizesini göklere çıkarır. Durup durup “Güvercinler ne yapıyor?” diye sorar. İçlerinden biri, “Dem çekiyor damda” diye karşılık verince, “aman ne güzel” diye coşar, keyiflenir. Kadehini yudumlarken on dakika arayla bu keyifli soru ve cevap yinelenir. O gece konuğu olanlar, Yahya Kemal'in bu sözlerinde bir alay olduğunu anlarlar. Ertesi gün, Opera Alanı'ndaki Onbeşinci Yıl Kahvesi'nde bir araya gelen gençler, takılırlar o şaire. Takıldıkları şair ise “Siz ne anlarsınız şiirden..” diye karşılık verir. Sonradan bu olay üzerine çok düşünen Cumalı, Yahya Kemal'in niye böyle davrandığını anlayamaz. Ciddi de olsa, alay için de olsa, alabildiğine övgü yolunu seçmesini, çevresindekilere mavi boncuk dağıtmış olabileceğine yorar. (1982, s. 72-73) Ona göre yeteneksiz olduğu anlaşılan gençlerin şiirlerini tatlı sözlerle övmek yanlıştır. Çünkü bir kez şiirleri övülen gençler, sürekli tatlı sözler duymak ister. Bunun sonu gelmez. Bu nedenle onlara dostça, kardeşçe söylenilecek en doğru söz, şiiri bırakmalarıdır. Kendisi, gençleri, gerçekçi bir tavırla yönlendirmeye çalışır. Ayrıca o, bu gençlerdeki şiir sevgisinden hayranlıkla söz eder. Güzel şiirlerin topluma yayılmasını, anlaşılmasını sağlayanın onların yenededikleri şiir tutkusu olduğunu belirtir. (1982, s. 116)

Orhan Veli'nin de sık sık şiirin yanından geçmemiş şairleri hep böyle sözlerle övdüğünü gördüğünü söyler Cumalı. Bir gün neredeyse emekliliği gelmiş bir şairi, dehasından söz ederek övdüğünde ona “Ne yaptın?” diye sorar. O da gülümseyerek “Aldırma, mutlu olmuştur. Nasıl olsa şair olacağı yok” der. Orhan Kemal'in de hapisane anılarında Nâzım Hikmet'in buna benzer bir davranışını anlattığını belirten Cumalı, bu örnekleri çoğaltabileceğini söyler. Fakat onları suçlamaz. Edebiyatın gerçekten sevilmediği,

bir yığın heveslinin bu işe kendisini verenlerle yarışa çıktığı, edebiyat sevgisinden karşılık beklediği bir çevrede, böylelerini, onların kendilerine düşman etmemeleri gerektiğini düşünür. Oysa kendisi, kötü şairlerden hep kaçır. Dost ararken gerçekten sevebileceği, inanarak övebileceği şairler, şairler arar. Ancak okura “öbür türlüünü yapın” der. Ciddiye almadıkları, alamayacakları kimselere gülücükler dağıtmalarını tavsiye eder. Çünkü yetenezsiz kişilerin ne yapılırsa yapılsın dostluğu kazanılamayacağından hiç değilse düşman edilmemeleri gerektiğini anlamıştır. (1982, s. 73-75)

Nazım Hikmet’e Dair Hatıralar ve Paris Günleri

Cumalı’nın bir diğer hatırası da 1949’da Ankara’da kiraladıkları bir evde yatmak üzereyken Cahit Sıtkı’nın verdiği sevinçli bir haberle ilgilidir: “Oktay Rifat yaz tatilinde Bursa’ya Nâzım Hikmet’i görmeye gitmişti. Teyze çocukları olurlardı. Söz şairden açılınca, Nâzım, gençler arasında en çok beni beğendiğini söylemiş. Yaz geçmiş sonbahara girmiştik.

Cahit: ‘Ne zamandır söyleyeceğim ama, şımarır, şaşırırsın diye söyleyemedim! Oktay da bu yüzden söylemedi Nâzım’ın selamını sana...’

Kısaca üç ay eskimiş bir haberdir. Teşekkür ettim, Cahit’in uyarısından sonra, sevincimi belli etmemeye çalıştım.” (1990, s. 86-87)

Cumalı, Nâzım’ın kaçtığı haberi gazetelerde yer aldıktan iki gün sonra, Bükreş radyosundan yaptığı politik bir konuşmadan ise şöyle söz eder: “Sovyet Rusya’ya sığınmadan önce, Yüce Stalin’e herkes gibi onun da duyduğu güveni belirttiği sözler söylemişti. Gençlik yıllarında bıraktığı Sovyet Rusya’yı ne durumda bulacağından habersizdi henüz.”

1955’te ise İzmir’de Piyanist Tomris Yalaz’dan kendisinin “Karakolda” şiirini, Nâzım’ın Peşte Radyosunda okuduğunu öğrenir. Cumalı, daha sonra Paris’te Nâzım ile tanışma fırsatı bulur. Nâzım, ondan kendisine kitap göndermesini ister. O da ertesi gün Abidin ve Güzin Dino’ya uğrayarak ona vermeleri için “Güzel Aydınlık”, “İmbatla Gelen”, “Güneş Çizgisi” ile “Değişik Gözle” adlı kitaplarını bırakır. (1990, s. 87-88)

Ayrıca Cumalı, Paris’e gittiğinden beri, bizim dış bürolarımızın birinden aylık alan, buna karşılık Paris’te yaşayan solcuların yaşayışları ile ilgi bilgiler veren birinden bahseder. Paris’e gittiği ilk hafta, bu kişi gelip Cumalı’yı bulmuş ve bazı öğrencileri de araya katarak birlikte bir akşam yemeği düzenlemiştir. İlk konuşmada onun davetlisidirler akşam yemeğine. Cadet’te bir Ermeni lokantasına giderler... Fakat adam yemeğin sonunda hesabı hepsine bölüştürür. Hesap pusulasını cebine koyar. Cumalı, durumu çok sonra anladığını şöyle anlatır: “Solcu Necati Cumalı’nın Paris’e ne amaçla geldiği, kimlerle görüştüğü vb. gibi kendi yarattığı önemli sorunlar (!) üstüne bilgi toplamış, o akşamki hesap pusulasının karşılığını bağlı olduğu bürodan almıştı...” (1990, s. 82-83)

Cumalı, bu adamı pek de şahsiyetli bulmaz. Onun kişilik özelliklerinden bahsederken de medenî olmanın birtakım inceliklerine değinir. Bu adam, on yıldır Paris’te yaşamasına rağmen hâlâ köylüdür. Anadolu’nun hangi köyünde doğmuş büyümüşse o köyün görgüsünü

aşamamıştır. Daha kötüsü de o köylülere özgü sinsi, içten pazarlıklı kurnazlığının çirkinliğini anlamayıp aşamamış olmasıdır.

Orhan Kemal'in Ölümünün Ardından

Orhan Kemal (1914-1970) ile de arkadaş olan Cumalı, onun cenazesini almak üzere Oğuz Akkan ile Sofa'ya giderler. Bulgar Yazarlar Birliği'nin Orhan Kemal'in tabutunu taşıyan küçük kapalı kamyoneti ardında, Sofa'da Orhan Kemal ile birlikte bulunan eşi Nuriye Hanımı da yanlarına alarak dönerler. Onlarla birlikte Bulgar Yazarlar birliğinden de İstanbul'daki cenaze törenine katılmak üzere Todor Genov adında bir temsilci gelir. Kapıkule'ye geldiklerinde Edebiyatçılar Birliğinden bir yazarlar kalabalığı cenazeye sahip çıkar. (1990, s. 107)

Ahmet Muhip Dıranas'a Dair Hatıralar

Ahmet Muhip Dıranas'a dair hatıralarında ise önce onun kişilik özelliği üzerinde durur Cumalı. Dıranas'ın gerçek tutkusunun şiir yazmaktan daha çok yaşamak olduğunu söyler: "Hayranı olduğu dünyanın, memelerinden 'keder sütü' emdiği sokaklarında başıboş dolaşmak, pencere önlerinde, bahçelerinde kediler gibi saatlerce güneşlenmek, dağların denizlerin rüzgârını solumak, yağmurların nemini yüzünde duymaktaki işi, uğraşı. Ona göre Orhan Veli'nin Dalgacı Mahmut'uydu şair. Şiirleri bu tür bir tembelliğin ürünüydü. Bu hayranlıkla doğup beslenmişlerdir." (1982, s. 109-110)

Cumalı'ya göre her yaşamın bir dramı olduğunu düşünür Dıranas. Onun dramını geriye giderek anlamaya çalışan Cumalı, Bâki Süha'nın anlattıklarını hatırlar. Dıranas, 1930'larda, İstanbul'da, Şişli'de kümes gibi bir gecekonduya oturuyormuş; yoksulluk içinde, bütün bir kışı ısınmadan geçirdiği olurmuş. Yarı aç, yarı tok geçirdiği günlerde kendi kendine çalışarak Fransızca öğrenmiş, resim sanatına merak salmış, sanat tarihine vermişti kendini. Bu tutkusuna uygun bir de iş bulur. Güzel Sanatlar Akademisinde kitaplık memuru olarak çalışmaya başlar. O dönem İstanbul sanat çevreleri hızlı bir bohem yaşamı sürmektedir. Dıranas'ın Şişli'deki gecekondu eksenlerinden biridir o bohem. Baudelaire tutkudur Dıranas. Bu tutku Baudelaire'i bütün yaşamında örnek almaya sürükler onu. Sonra 1939'da Hasan Ali Yücel'in isteğiyle İstanbul'dan Ankara'ya gelir. Güzel Sanatlar dergisinin başına geçer. Artık maddi rahatlığa kavuşan Dıranas, çok pahalı ve şık giyinir, yakasına kırmızı bir gül takar. Yaşamındaki değişimi, "O kadar yoksulluk çektim, yokluğunu öylesine duydum ki, kat kat elbise diktiriyorum, yine de doyamıyorum" diye anlatır Bâki Süha'ya. Paris'te Cumalı'yla geçirdikleri bir gece de bir ara çocukluğunda kahveci çıraklığı ettiği günlerden ve lise yıllarına dair bir anısından söz eder. Cumalı, onun bu anılarını şöyle aktarır:

"Bir kez, tablası ile çay, kahve götürürken, sokakta kendisine çarpan bir adamdan yediği bir tokatın hıncı hâlâ içindeydi. Çayları dökülmüş, bardakları kırılmıştı. Hiç suçu yoktu ama, neye yarar? Hakkımı arayamayacak kadar küçüktü. 'Niye yazmıyorsun bunları?' dedim. Soluyarak 'takdir mi ederler sanıyorsun?' dedi. Ardından bir başka anısına geçti. Liseyi bitirmişlerdi. Samet Ağaoğlu'nu Avrupa'ya okumaya gönderiyordu babası. Sirkeci Garı'na uğurlamaya gitmişti. 'Güle güle falan derken, hiç unutmam, Muhip sen de

gelirsin, demişti tren kalkarken bana. Alay eder gibi. Benim ne kadar yokluk içinde yaşadığımı biliyordu.” (1982, s. 111)

Cumalı'nın anlattığına göre, Dıranas çabuk küsen, kırılğan biridir. Belki de o, bu huyu, çocukluğundan beri yoksulluk içinde yaşamının ezikliğiyle edinmiştir. Yoksa Samet Ağaoğlu'nun o anki sözünü, düşünülmeden edilen bir temenni olarak da algılayabilirdi. Nihayetinde bu temennisi Dıranas'ın o gün geldiğinde yurt dışına çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Kaldı ki her şair, aşağıdan yukarıya çıkarken onun kadar şanslı da olmamıştır. Talihin insanı nereye getireceği belli olmaz. Önemli olan azmi ve çabayı elden bırakmamaktır. Dıranas da öyle yapar, ama görünen odur ki yetişkin psikolojisi, hâlâ çocukluğun ve ergenliğin ezikliğinden kurtulamamıştır.

Başka bir gece de Bâki Süha ve Cumalı, Dıranas ile uzun uzun sohbet ederken söz Orhan Veli'ye gelir. Dıranas, Orhan Veli'ye aşırı sözlerle çatar durur. “Şiir mi bu? Anektod!” der onun şiiri hakkında. Bir ara Cumalı, Orhan Veli'yi savununca da “Zaman gösterecek” diyerek geçiştirir. Ertesi gün ise Baki Süha'ya “Birader, ne yetenekli çocuk o” der, Cumalı için. Cumalı ise Dıranas'ın Ankara'ya gelişiyle tembelliğe alıştığını, biraz rahata kavuşunca sanatında eskisi kadar başarı gösteremediğini söyler. Burada Cumalı'nın, onun şiiri üzerine yaptığı değerlendirmeden kısa bir örneğe bakmak yerinde olur:

“Dıranas'ın ilk şiirlerinde Faruk Nafiz'in, Necip Fazıl'ın konularına bir yakınlık görülür. Çok çabuk geçiştirir bu gibi etkileri. 1930'ların başlarında 19. Yüzyıl Fransız şiirlerinden beslenerek kişiliğini geliştirir. Özellikle Baudelaire tutkusu ağır basar şiirinde. Kömür kokusu saran akşamları, unutuşun derin kuyuları, puhuları, geçmiş zamanın etekleri, sonsuzluğun aydınlık bahçeleri... Bu etkiye, kendi kişiliğini, duyarlılığını da katarak, Baudelaire'in dünyasını sonsuz bir incelikle Türkçeleştirir, ayrıca da yerlileştirir şiirlerinde... Yahya Kemal'in 'Ses', 'Açık Deniz', 'Akıncılar', 'Nazar' vb. gibi çoğu şiirlerinde görülen öykü kuruluşundan sıyrılır onun şiirleri. O, sözcüklerle kurar şiirinin öyküsünü; olaylarla değil. (1982, s. 111-112)

Nurullah Ataç ile Şiir Üzerine Bir Sohbet

Cumalı, kalıcı şiirin özelliklerinden bahsettiği “Zaman Kalburu” başlıklı yazısında da yakın arkadaşı Nurullah Ataç'ın görüşlerine yer verir. Kızılay'la İş Bankası durağı arasında yürürlerken Ataç, Şeyh Galip'in “Yine zevrak-ı derunum kırılıp kenâre düştü/ Dayanır mı şişedir bu reh-i seng-sâre düştü” beytiyle başlayan, “düştü” redifli gazelini okur. Çok sevdiği bu şiiri bitirdiğinde heyecandan titrerken “Böyledir... Bir şairden yüz, iki yüz yıl sonra geriye bir iki dize kalır” der. Cumalı'nın şaşırıldığını görünce sözlerine şöyle devam eder:

“Ne sanıyorsunuz, az mı? Yüz yıl sonraya bir iki şiiri kalan şair, önemli şairdir. Öpüp de başımıza koyun öylesini. Beş altı şiiri kalan şairler ise ancak büyük şairlerdir. Büyük şair, büyük şair dedikleri onlardır işte. Yüzlerce yıl sonra sağlam kalan beş altı şiir bırakabilen şairler... Yüzlerce, binlerce şiir yazıp da zamana dayanacak sağlam tek şiir yazamamış şairler çoktur. Unutulur giderler.” (1982, s. 129)

Cumalı, sanatı uğruna hayatı boyunca büyük zorluklara katlanır. Ancak bu fedakârlığı, bir yük olarak görmez. Tam tersine o, sanatla uğraşmanın bir gönül işi olduğuna inanmıştır. Şu satırlar onun samimiyetini yansıtır:

“Cağaloğlu'na her gidişim mutluluk oldu bana kırk yıldır. Cebimde dergilerle dağıtacağım şiirler, yazılarla dolu o yokuşu her kez hiç yorulmadan çıktım. Basılan kitaplarımın düzeltilmesini yapmak için bodrumlardaki basimevlerine inmek, basimevi işçileri arasında çalışmak hep sevinç doldurdu içime. Basılan kitaplarımı paket paket elimde taşıdığım oldu Cağaloğlu'nun yokuşlarında. Sevdiğim değer verdiğim dostlarıma imzaladığım kitaplarımı, düğün çağruları gibi, çok kez kendi elimle götürüp verdim. Uzun yıllar Ankara caddesinin işkembecilerinde, ucuz köftecilerinde ya da ayaküstü sandviççilerinde doyurdum karnımı.” (Cumalı, 1982, s. 90-91)

Sonuç

İnsan, deyim yerindeyse zamanda bir yolcudur; hayat da bir yolculuk. Her yolcunun yolda bıraktığı izler, ki bunları yaşanmış olay ve durumlar olarak düşünmeliyiz, az ya da çok bir anlam taşır. Fakat yaşanmış olayları yazmak söz konusu olduğunda sıradan insanların değil de özellikle sanatçıların, siyasetçilerin yaşamları ilgi uyandırır. Hatıra türü de bu ilgiden doğmuştur.

Geçmişin unutulup gitmesine gönlü razı olmayan her hatıra yazarı gibi Necati Cumalı da zaman boyutunu aşıp geride kalan yaşanmışlıkların izini sürer. Onun hatıraları somut gerçeğe dayanır, ama yer yer hem kendisinin hem de sözünü ettiği kimselerin duygu ve düşüncelerini yansıtır. Bu yönüyle edebî bir değeri vardır.

Cumalı, hatıralarında kendi hayat mücadelesini, sanatının gelişim evrelerini, acı-tatlı yaşadığı olayları ve sanatçı dostlarıyla paylaştığı anlara dair ilginç durumları, onların bilinmeyen kişilik özelliklerini anlatmıştır. Dolayısıyla doğal olarak devrin siyasî ve kültürel iklimini de yansıtır. Çünkü sanat, topluma tutulan bir aynadır ve bu aynaya yansıyan her şeyin doğrudan ya da dolaylı bir şekilde birbiriyle ilgi bağı vardır. Sanatçının yaşadığı devre uyumu ya da uyumsuzluğu bunun en açık göstergesidir.

Cumalı, sanatın özüne uygun yalın, içten bir dil ve üslûpla hatıralarını sanatsal bir boyuta taşımayı başarmış ve tüm bu unsurlarla onların inandırıcılık gücünü artırmıştır. Hafızasında iz bırakan, unutamadığı ve anılmaya değer bulduğu olayları, durumları anlatırken sanki geçmişi yeniden yaşamanın özlemi içindedir. Ancak bunları, sırf unutulmasın diye yazmaz; hatıralarıyla âdeta gelecek kuşaklara, onurlu bir hayat mücadelesinin ve erdemli kalarak amacına ulaşmanın yolunu göstermek ister gibidir. Bu bakımdan onun hatıraları hem insani bir öz hem de öğretici bir özellik taşır. En önemlisi de bir gün eninde sonunda bitecek olan dünya hayatının, insanın yapıp-etmeleriyle anlamlı hâle getirilmesi gerektiği ve kendi kişiliğinin farklılığıyla bu dünyada anılmaya değer güzel izler bırakarak göçüp gitmeye dair hissettirdikleridir.

Kaynakça

- Andaç, F. (2001). Necati Cumalı ile gün ışığında konuşmalar. *Agora Dergisi*, S. 14, s. 6-10.
- Beyatlı, Y. K. (1999). *Çocukluğum, gençliğim ve siyasî, edebî hatıralarım*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Cumalı, N. (1997). *Makedonya 1900*. Altın Kitaplar Yayınevi.
- Cumalı, N. (1982). *Etiler mektupları*. İstanbul: Tekin Yayınları.
- Cumalı, N. (1990). *Yeşil bir at sırtında*. İstanbul: Can Yayınları.
- Cumalı, N. (1996). *Yaşamın diyeti, yaşlanmaz şair çocuk: Necati Cumalı'ya selam seçkisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürkçü Düşünce Topluluğu, 96-98.
- Mengüşoğlu, T. (1988). *İnsan felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gürpınar, M. (1992). Konuşmalar: Necati Cumalı, Oktay Akbal, Melisa Gürpınar. *Türk Dili*, S. 30, s. 38-42.
- Orhan O. (1997). Hâtrât. *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, C. 16, s. 445-449.
- Sartre, J. P. (2009). *Varlık ve hiçlik, fenomenolojik ontoloji denemesi*. İstanbul: İthaki Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 11.02.2024 Kabul/Accepted: 06.05.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 401-425.

TÜRK KADININA SEÇME ve SEÇİLME HAKKI VERİLİŞ SÜRECİNİN TÜRK BASININA YANSIMALARI: "İŞ HAYATINDA KADIN" MÜLAKATI ÖRNEĞİ

Bilal KAS¹

Öz

Tanzimat'ın ilanından sonra kadının sosyal hayattaki yeriyle alakalı tartışmalar, zamanla Türk kadını lehine belli bir seviyeye ulaşır. Bu tartışmalar, Osmanlı'nın son senelerinde seçme ve seçilme hak arayışına evrilir ve Cumhuriyet'in ilanından sonra da fasıllarla devam eder. Afet İnan'ın 1929 senesinde Atatürk'ün onayını almasıyla kadınların seçme ve seçilme hakkına kavuşmaları da hızlanır. Aynı yıl *Vakit* gazetesinde yayımlanmaya başlayan "İş Hayatında Kadın" başlıklı mülakatların muhtevassından Türk kadınının sosyal konumu ve siyasi haklarına ilişkin çeşitli sonuçlara varılır. Mülakatlardan hareketle devrin sosyal ve siyasi hayatının ve erkek egemen iktidarının yansımaları ile Cumhuriyet Dönemi feminizm faaliyetlerinin beraber değerlendirilmesi yapılmış olur. Mülakatlarda anlatılanlar yeri geldikçe ve derinlemesine inmeden roman, hatıra ve aynı günlerdeki süreli yayınlardaki haberlerle desteklenmiştir. Özellikle devrin önde gelen kadınlarının kendi hak ve hürriyetleri hakkında fikir yürüttükleri mülakatların değerlendirildiği bu makalede siyasi erk, devrin önde gelen erkek simalarının fikirleri, toplumsal cinsiyet kabulleri, kültürel kodlar genelde kadın hakları, özelde ise seçme ve seçilme hakları noktasında karşılaştırılmalı yorumlanmıştır. Böylelikle Türk kadınının TBMM'de 1935'ten 2023 senesine kadar temsil kabiliyetinin neden erkek milletvekili sayısına göre yetersiz olduğu konusuna da yorumlar getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk Devri basını, Erken Dönem Cumhuriyet Feminist Hareketleri, Seçme ve Seçilme Hakkı, Toplumsal Cinsiyet, *Vakit* Gazetesi.

Reflections of the Process of Giving the Right to Vote and Be Elected to Turkish Women on the Turkish Press: An Example of the "Women in Business Life" Interview

Abstract

After the proclamation of the Tanzimat, the discussions about the place of women in social life reached a certain level in favor of Turkish women over time. These debates evolved into the search for the right to vote and be elected in the last years of the Ottoman Empire and continued with chapters after the proclamation of the Republic. With the approval of Atatürk in 1929, Afet İnan accelerated women's right to vote and be elected. From the content of the interviews titled "Women in Business Life", which started to be published in the newspaper *Vakit* in the same year, various conclusions were reached regarding the social position and political rights of Turkish women. Based on the interviews, the reflections of the social and political life and male-dominated power of the period and the activities of feminism in the Republican Period are evaluated together. What was told in the interviews was supported by novels, memoirs and news in periodicals of the same days. In this article, in which the interviews of the leading women of the period about their rights and freedoms were evaluated, political power, the ideas of the leading male figures of the period, gender acceptances, cultural codes were interpreted comparatively

¹ Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı, e-posta: bkas2322@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1355-5681.

in terms of women's rights in general and the right to vote and be elected in particular. Thus, comments were also made on why the representation of Turkish women in the Grand National Assembly of Turkey from 1935 to 2023 was insufficient compared to the number of male deputies.

Keywords: *The Press of The Atatürk Era, The Early Republican Feminist Movements, The Right to Vote, Gender, Vakit Newspaper.*

Structured Abstract

In the Westernization activities that left their mark on the last two centuries of the Ottoman Empire, the position and place of women in social life has been one of the issues that has maintained its vitality. Before the proclamation of the Republic, women became visible for various social and economic reasons and took part in many areas that were thought to belong to men. The fact that women are individuals in the legal sense and that they should have the same rights as male citizens began to be expressed by female intellectuals who grew up before the proclamation of the Republic. Names such as Halide Edip [Adivar], Nezihe Muhittin [Tepedelengil], Sabiha Zekeriya [Sertel] and Şükûfe Nihal [Başar] stated that women should have their political rights before 1923 and continued to say and discuss this in the following years. While some of these enlightened women discussed all kinds of women's rights on the agenda of the period in various structures such as the Turkish Women's Union, some of them continued to defend women's rights through their columns in newspapers or through their works.

The main element of this study is the reflections of Turkish women in the Turkish press of the Early Republican Period in the process of gaining the right to vote and be elected by Turkish women, who gained all their political rights with the 1935 elections. The issue of political rights, which gained momentum in 1929 when Afet İnan opened political rights to public discussion with the approval and encouragement of Atatürk, found an important place in the press of the period. In this study, by paying attention to the limitation and sampling that make scientific research effective, the interview series titled "Women in Business Life" in Vakit newspaper in 1929 was selected and evaluated as the main material of the study. In this series of interviews, the opinions of women in various occupational groups regarding the place, responsibilities and political rights of Turkish women in working life were evaluated by taking into account the dominant idea of the political power of the period and the patriarchal structure. In 1929, when the interview was conducted, it was seen that male-dominated or patriarchal cultural elements were still alive when it came to women, with examples given from the periodicals and various works of the period – although the existence of a political power that adopted Westernization as its motto was mentioned. When the opinions of the women participating in the interview regarding the place, position and political rights of Turkish women in working life are evaluated together with the political and social life of the period, the reasons why Turkish women could not get closer to men in the proportion of deputies when the following years are taken into account are also revealed. When the comments on the political rights issue of the women who participated in the interview titled "If a Woman Becomes a Saylav" in Cumhuriyet newspaper in 1935 and in the interview of Vakit newspaper in 1929 were compared, it was seen that the problem of women's social and political identities and their existence in society had similar contrasts with Turkish modernization. The dualism inherited from the Ottomans in the new Turkish state, which is trying to modernize, continues the contradictions and dualism felt in other cultural elements when it comes to the assimilation of women. With the encouragement and guidance of Atatürk, Turkish women, who first took part in the municipal elections and then in the parliamentary elections in 1935, are constantly guided and criticized in terms of what they deserve, how much they can do and their limits. With the encouragement of Atatürk, the number of women entering the parliament shows a continuous decrease in the following years. The decrease in the number of women even in democratic environments after Atatürk's death reveals a contradiction in Turkish modernization, as well as an interpretation that women cannot exist without a patron or a strong foundation. Taking into account the examples from various periodicals of the period, various novels or memoirs, when the process of Turkish women gaining their political rights is interpreted together with the path followed by Turkish modernization and the political-social characteristics of the period, the fact that the number of women deputies in the 1935 elections could only be exceeded in terms of quantity in the 2018 elections is understood.

Giriş

Türk kadını, Osmanlı'nın son iki yüz yılına damgasını vuran modernleşme çabalarından etkilenmiş, eğitim hakkını kazanmakla başlayan, toplumun diğer sahalarına kadar yayılan ve geniş bir daire içinde ilerleyen sosyal ve siyasi çerçevedeki haklarına Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle yenilerini katarak ulaşmıştır. Yeni Türk devletinin kurulmasının ardından kadın hakları, 1924 senesinde öğretimin birleştirilmesinden başlayarak 1930'da Belediye ve 1934 senesinde Millet Meclisi'nde seçme ve seçilme haklarını elde etmekle olgunlaşır. Birbirini takip eden çeşitli kanun ve düzenlemeler her ne kadar kadınlarla doğrudan ilgili olsa da kanun koyucular, ret ve kabulleri meydana getiren siyasi iktidar, tamamen erkek egemen gücün idaresindedir (Saktanber, 2009, s. 323, 333).

Cumhuriyet kadını, her ne kadar kendini erkek egemen alanlarda görünür kılsa da karşısında yıkılması zor geleneksel ve tabulaşmış birçok fikirlerle karşılaşır. Kadınların seçme ve seçilme haklarının tartışıldığı Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kadın ve erkek aydınların tesirinden kurtulamadığı geleneksel, ataerkil yapıyı ve bu yapının muhtevasını tanımak, "İş Hayatında Kadın" anketine katılan kadın aydınları ve devrin kadın haklarına bakışının daha rahat anlaşılmasını sağlayacaktır.

Türk kadınının siyasi hak mücadelesinde izlediği seyir, Batı'da olduğu şekildedir yani kadın hareketlerinin yoğun eylemlerinden farklı bir şekilde gelişmiştir. Siyasi erk tarafından Türk kadınına sunulan hukuki ve siyasi haklar, Türk modernleşmesinde izlenen yolla benzer biçimde, tam manasıyla olmasa da tepeden inme gerçekleşir (Şıvgın, 1998, s. 256). Osmanlı'nın modernleşme uygulamaları dünyada değişen iktisadi düzenle yakından alakalıdır. Bu değişim ve dönüşüm sürecinde kadınlar görünür olmaya, çeşitli sahalarda seslerini duyurmaya başlar. 19. yüzyılda seçkin aile kızlarının Batılı tarzda eğitim görmeleriyle Tanzimat'tan beri erkek aydın ve sanatçılarca ifade edilen kadın hakları kendi cinsinin sözcülerini de üretmeye başlar. Bu kadın sözcüler, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadarki zaman diliminde yetişmiş, Batı kültürüyle eğitilmiş, kendine güvenen, iş hayatına atılmaya hazır, siyasetle, sosyal meselelerle yakından ilgili kadın tipidir (Doğramacı, 1985, s. 112). Bu kadın tipi, zamanla donanımını çeşitlendirecek şekilde gelişim göstererek Cumhuriyet yönetimine, yetişmiş aydın kadın sınıfını da iletmış olur. Cumhuriyet'in aydın kadınları, her ne kadar farklı siyasi görüşlere sahip olsalar da Türk kadınının erkek vatandaşlarla eşit olması gereğinde birleşmişlerdir. Bu fikir birliğine rağmen erkek egemen erk, kadının sosyal hayattaki yerini almasına belli sınır ve ölçülerde izin verir. Yeni Türk devletinin tasarladığı kadın tipi itaatkârdır (Zihnioğlu, 2016, s. 23). Vatanın kurtarıcısının sözünden çıkmayan bu kadın tipi, Batılılaşmak mevzuunda ise eğitilmiş, lisan bilen, kılık kıyafette asri, modern hayatın gereklerine uyum sağlayabilen özelliklerinin yanı sıra ailesine bağlı, vatani için canını fedaya hazır, yeni nesilleri yetiştirecek Türk annesidir. Modern kadın algısı son yüzyılın Osmanlı siyasi iktidarından Cumhuriyet iktidarına benzer içerik ve şekillerde aktarılır. İktisadi mecburiyetler ve çağın gerekleri kadının sosyal hayattaki yerini almasını sağlar; ancak vatan ve toprakla kadın bedeni arasında kurulan bağ; namus, mahremiyet, kutsiyet, güzellik ilişkileriyle beslenerek siyasi erkin kadın üzerinde kurduğu milliyetçi ve korumacı tarafı

güçlendirir. Yeni Türk devletinde ülkeyi ve gücü erkek imgesi karşılarken vatan, millet ve hürriyet kavramları kadınla ilişkilendirilir. Devrin süreli yayınlarında tespit edildiği gibi erkekler tarafından korunmaya muhtaç olan “vatan” ve “hürriyet” kadın tasvirleriyle; güç temsilini içinde barındıran ülke görselleri ise erkek tasviriyle yansıtılmıştır. Bu görseller, siyasi erkin ve ataerkil yapının yansımaları olarak değerlendirilebilir. Ülkeyi temsil eden erkek gücü ve aklının ülke yönetimi konusunda da kadının aklına ve seçimine güvenmediği ya da bu fikre ve kabule hazır olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim bu çalışmanın hareket noktası olan kadınların seçme ve seçilme hakları ve iş hayatındaki konumları meselesinin tartışıldığı *Vakit* gazetesindeki “İş Hayatında Kadın” başlıklı mülakat dizisindeki kadın görüşlerinde bahsi geçen kültürel milliyetçi ve muhafazakâr unsurların izleri görülür.

Görsel 1: II. Meşrutiyet ve kadın.

Görsel 2: Türkiye'yi yansıtan erkek görseli.

1919 senesinde yapılan seçimler öncesinde *Vakit* gazetesinde Halide Edip'le Nakiye Hanım'ın [Elgün] kadının siyasi hakları mevzuundaki beyanatlarındaki tezat, mevcut ataerkil yapının gücünü gösterir. Halide Edip'in siyasi hakkı kadınların çoktan hak ettiğine dair çağdaş görüşüne zıt bir şekilde Nakiye Hanım'ın henüz kadınların erkeklerle aynı seviyeye gelmediğini ima ederek görüşmeyi reddetmesi ve erkek aydın ve siyasilerin buna sıcak bakmamaları ortamın buna hazır olmadığını gösterir niteliktedir (Güneş, 2012, s. 157- 162). Aynı tarihlerde *Büyük Mecmua*'da Sabiha Zekeriya'nın kadınların siyasi haklarını elde etmesi gerektiğine dair fikirlerini içeren yazıları ve Halide Edip'in bu konudaki fikirleri çoğunluğun sesi içinde kaybolur (Sertel, 2019, s. 43). Çoğunluğun sesi ataerkil yapının uzantısı olarak kendini ifade etmektedir. Nitekim Cumhuriyet'in ilanından sonra Türk Kadın Birliği'nin siyasi haklara dair giriştiği neticesiz teşebbüslerden ve Halide Edip'in 1919'daki özgürlükçü beyanatından eser kalmayıp, bu teşebbüs ve fikirlerin sessizliğe gömülüşü erkek egemen siyasi erkin aydın kadınları itaatkâr bir tavra sürüklediğinin kanıtıdır. Ayrıca bu kanıtlar göstermektedir ki erkek egemen güçlü bir yapı vardır.

Osmanlı'nın İslamiyet'ten getirdiği ve kültürel kodlarla inşa ettiği ataerkilliği bir kenara bırakan yeni Türk devletinin idarecileri, yaratmaya çalıştıkları sınıfsız bir toplumda kadınları Batılı ve milliyetçi bir ataerkilliğin içine alır (Berktaş, 2010, s. 100). Halide Edip ve Nezihe Muhittin gibi kadın aydınlar, milliyetçi yeni Türk devletiyle uyumlu biçimde çalışabilecek özelliklere sahipken farklı fikirleri sebebiyle kenara çekilirler. Atatürk, dünyadaki ve Türkiye'deki şartları uygun bulduğunda, siyasi erkin kadınlara rol model

olarak işaret ettiği itaatkâr ve aydın “cumhuriyet kadını” Afet İnan kanalıyla 1929 yılında kadınların da siyasi hakları hak ettiği düşüncesini dillendirmesini sağlar. Afet İnan, ders verdiği sınıfta bir erkek öğrencinin kadınların siyasi haklardan mahrum olduğunu hatırlatması üzerine Atatürk’le yaptığı konuşmanın Türk kadınının siyasi haklarını elde etme sürecini hızlandırdığını anlatır (Afet İnan, 1982, s. 70). Bu hatıradan Afet İnan’la Atatürk arasındaki konuşmanın her ne kadar kadınları modern ve eşitlikçi bir alana doğru ilerlettiği yorumu çıkartılabilirse de erkek egemen siyasi erkin kadınların haklarını kendi uygun bulduğunda, rızası dâhilinde onaylamasını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

Vakit gazetesinde “İş Hayatında Kadın” başlıklı mülakat tam da Afet İnan’ın kadınların siyasi hakları konusunda kamuoyunu bilgilendirmeye, uygun ortamı oluşturmaya çalıştığı sıralarda yayımlanmaya başlar. Nitekim Türk kadını, siyasi haklarının bir kısmını 3 Nisan 1930 tarihinde kabul edilen Belediye Kanunu ile alacaktır. Ancak 1929 senesinden itibaren bir yandan kadın aydınların, öte yandan siyasi iktidarın teşvik ve yönlendirmeleriyle Afet İnan’ın Türk kadınlarının siyasi haklarının verilmesi için çalışması gereklidir.

Kadınlar Kadınları Konuşursa

31 Mart 1929 tarihinde *Vakit* gazetesinde “İş Hayatında Kadın” başlığıyla yayımlanmaya başlayan ve devrin önde gelen kadınlarıyla yapılan mülakatın muhtevasını Türk kadınının iş hayatındaki mevkiinden hareketle siyasi ve sosyal hayattaki konumu oluşturur. Bu mevzuda erkek aydın ve siyasiler çokça fikir beyan ettiğinden kadınların kendileriyle ilgili bir konuda konuşmaları, yorumlar getirmeleri ayrı bir önem taşımaktadır.

31 Mart 1929’da Nakiye Hanım’la başlayan mülakat dizisi Avukat İclal Hanım’la 9 Mayıs 1929’da yapılan görüşmeyle sonlanır. Mülakat için çeşitli eğitim seviyesinden seçilen kadınların ekseriyetini aydın ve güçlü kadınlar oluşturmuştur. Mülakat yapılan kişiler, Birinci Dünya Savaşı’nın sıkıntılarını çekmiş, savaş yılları ve sonrasını müşahede etmiş kadınlardır. Öğretmen, müdür, sanatçı, avukat, doktor, memur, işçi, terzi gibi meslek gruplarından 31 kadınla yapılan mülakat dizisinin yayımlandığı günlerde Türkiye kadınların Belediye seçimlerine katılmaları gibi yeni bir meseleyi tartışmaya başlasa da senelerdir sürüp giden kadın- erkek eşitliği mevzuunun ülkede hâlâ tartışılmaya devam ettiği, erkek aydın ya da siyasetçilerin Türk kadınına biçtiği rolü çok da değiştirmeye hevesli olmadığı görülür. Batılı yeni Türk devleti, kadını ve erkeğiyle tüm vatandaşlarının çağdaş toplumlardaki hak ve hürriyetlere kavuşması yolunda siyaset güttüğünden Türk kadınına siyasi tüm hakları zamanla verilecektir; ancak aydın erkekler başta olmak üzere tam eşitlik fikri vitrinde görülen fakat hakiki hayatta sindirilemeyen bir şekil arz eder. Erkeklerin kadınlara dair hakların verilmesi, tartışılması konularında taraflı olmaları devir icabı çerçevesinde düşünülse de kadınların belediyelerde kendilerine biçtiği vazifeler ya da kendilerini kabul ettirme yolları erkek egemen dilin ve cinsiyetçi rol paylaşımlarının izlerini taşır. Nitekim Afet İnan’ın kamuoyunu bilgilendirmeye başladığı 1929 Mart ayından hemen sonra Türk Kadın Birliği üyeleri siyasi haklar konusunda çeşitli faaliyetlere başlar. 31 Mayıs 1929 tarihinde Kadın Birliği üyelerinden şair İffet Halim [Oruz] bu kapsamda bir konferans verir. Bu konferansta

kadınların tam manada siyasi haklarına kavuşmaları gerektiği fikri dillendirilse de kadınların belediyelerdeki vazifeleri sıralandığında toplumun kadınlara biçtiği roller açığa çıkar. “Mesela kadınlar çocukların pek mühim bir gıdasını teşkil eden sütleri ıslah etmelidirler. Sıtma ile emrazı zühreviye ile mücadele etmek, belediye işlerinde kadınlara düşecek en büyük vazifelerdir” (İmzasız, 31 Mayıs 1929, s. 3).

Erkek egemen düşüncelerin aydın kadınları dahi tesirine alışının sebebi, feminist teorilerin sindirilemeyeşinden ziyade kadınların bile toplumsal cinsiyet normlarını içselleştirmesi ve siyasi iktidarın yaydığı gücün yoğunluğunda aranmalıdır. Nezihe Muhittin’den sonra Kadın Birliği’nin başkanlığına geçen Latife Bekir [Çeyrekbaşı] belediye ve ev arasında kurduğu ilgiyle yine kadınların temizlik, düzen ve sağlık gibi “kadınsı” işlerle anılmalarına sebep olur. “Kadınlar Birliğine Latife” başlığını taşıyan yazıda Latife Bekir’in adı ve konuşmaları tevriyeli kullanılarak kadınların belediyedeki çalışmalarının evdeki vazifelerine benzer nitelikler taşıyacağına dair ironik bir tavır sergilenir. Bu durum erkekler cepesinde daha ağır tenkitler ve göndermeler içermektedir. 1925 senesinde Nezihe Muhittin’in başını çektiği kadın mebus tartışmalarının alevlendiği günlerdeki cinsiyetçi yaklaşım ve kadınları küçük düşürücü ifadeler aynı ağırlığıyla 1929 senesinde ve kadınlara Belediye için siyasi hakların verildiği 1930’da da sürdürülür.

Görsel 3: Kadınlara mebus olmasına dair.

Görsel 4: Kadınlar ve Belediye azalığı.

Vakit gazetesinde yayımlanan mülakatların anlaşılması için genel hatlarıyla Türkiye’de seçme ve seçilme haklarını kazanma yolunda kadınların neler yaptıkları, siyasi erkin bu çalışmaların neresinde yer aldığı, Osmanlı’dan tevarüs eden ataerkil nitelikler taşıyan kadın algısının boyutları süreli yayınlarla beraber verilmeye çalışılmıştır. Hak talebinde bulunan kadın aydınların kimisinde ve erkeklerin bu hak taleplerine karşı takındıkları olumsuz tavırlarda çok rahatlıkla söylenebilir ki ataerkil zihniyet unsurları vardır. Süreli yayınlardan bu manada verilecek son örnek erkek egemen zihniyetin kolaylıkla zihinlerden silinemeyeceğini de yansıtır niteliktedir. 4 Nisan 1930 tarihinde *Vakit* gazetesinin ilk sayfasında bir tarafta “Afet Hanım’ın Konferansı” başlıklı yazıda “Millî hâkimiyetin cinsiyet farkı gözetmeksizin bütün vatandaşlara ait olduğundan şüphe etmeye mahal yoktur” (İmzasız, 4 Nisan 1929, s. 1) ifadeleriyle beraber Mustafa Kemal Paşa ile Afet İnan’ın fotoğrafları verilirken sayfanın diğer tarafında devrin popüler yazarlarından Hüseyin Rahmi’nin [Gürpınar] “Kadın Erkeğe Mağlup Olmak İçin Yaratılmıştır” başlıklı yazıya yer verilir. “Baba olmaya özenen analar

geçemedikleri tabiat sınırı önünde sinirleniyorlar. Nihayet intihap işlerine karışmak bayrağını açtı, mutlaka güzel, kıyafetleri şık olanları seçecektir” (İmzasız, 4 Nisan 1929, s. 1).

Kadınlara siyasi haklarının belediyelerle alakalı kısmı verilirken erkek aydın ve siyasetçiler bunun sonunun meclise kadar varacağını bilmektedirler. Cumhuriyet’in ilanından sonra siyasi hak talebinde bulunan kadınların önüne, erkeklerin askerlik yaparak genel bir eğitimden geçmeleri bir engel gibi çıkarılmış, henüz tekâmül etmiş ve istenen eğitim seviyesini yakalamış bir kadın tipinin oluşmaması kadınlara mazeret olarak sunulmuştur (Oruz, 1986, s. 33). Yeni Türk devleti modernleşme ve yeni siyasi rejimi kuvvetlendirmek için bir dizi düzenleme ve inkılap yaparken herhangi bir tereddüt yaşamamış, kadın hakları mevzuunda dikkatli ve emin adımlarla yavaş hareket etmeyi tercih etmiştir.

Kadınlar Neden Çalışır?

Vakit gazetesindeki “İş Hayatında Kadın” başlıklı mülakat dizisinin yayımlanma amacı, çeşitli meslek gruplarından seçilmiş kadınlara yöneltilen soruların cevaplarından hareketle Türk kadınının sosyal ve siyasal hayattaki yeni konumunun kadınlar cephesinde nasıl karşılandığının devrin günlük yayımlanan bir gazetesi kanalıyla anlaşılmasıdır. Mülakattaki asıl sorular; suallerin yöneltildiği çalışan kadınların iş hayatına niçin başladıkları, bu hayattan memnun olup olmadıkları, çalışan kadının annelik ve ev hanımlığını beraber götürüp götürmediği ve en önemlisi kadının siyasi ve sosyal manada istikbalini nasıl gördükleri konularından meydana gelir. Kadınların iş hayatına girmelerindeki sebep ya da sebeplerin arandığı ilk soru ve akabinde yöneltilen kadınların içine atıldıkları iş hayatından memnun olup olmadıklarının öğrenilmeye çalışıldığı ikinci soru anketin siyasal haklar sorusuna uzanan kısmının temelini oluşturması bakımından önemlidir.

Mülakata katılan kadınlar, yakın dönem Osmanlı sosyal tarihiyle beraber genç Türk devletinin güncel yaşam tarzı ve hayat anlayışına dair birçok bilginin aktarıcısı konumundadırlar. Zaten 1913’ten itibaren çeşitli kadrolarda memur olma hakkını elde etmiş Türk kadını, Genç Türk devletinde zamanla kamu dışı alanlarda da iş hayatına atılmıştır. Gelişmelere rağmen 1926 senesinde çıkarılan 788 sayılı kanunda kadınların eşlerinin rızası dâhilinde memurluk yapabilecekleri hükmünün yer alışı, kadınların uygulamada iş hayatına girdiğini, buna rağmen hukuki düzenlemelerde erkek egemen gücün korunduğunu gösterir (Kırkpınar, 2001, s. 228- 229). Mülakat yapılan kadınlardan öğretmen, müdür ve doktor olanlar düşünüldüğünde genç Türk devletinde nicelik bakımından olmasa da kadınların kamu alanında varlıklarını göstermeye başladıkları söylenebilir. Öğretmenlik “kadınsı” mesleklerden sayılsa da doktor olan kadınların varlığı belli sınırlamaların yavaş da olsa kalkacağına dair bir inancın oluşmasını sağlar. İlk mülakatın yayımlandığı 31 Mart 1929 tarihli *Vakit* gazetesinde “Kadın Mübaşir İşe Başladı” başlıklı kısa bir yazı dikkat çekicidir. Habere göre ilk kadın mübaşir vazifesinin başına geçmiştir (İmzasız, 31 Mart 1929, s. 3).

Muallim Nakiye Hanım’ın verdiği cevaplar çok mühimdir. Çünkü kendileri 1908’den sonra gelişen kadın hareketleri içinde adı sıklıkla geçen bir isimdir. Ancak sözleri ve eylemleri Halide Edip ya da Şükûfe Nihal’in korkusuz tavırlarını içermez; aksine kadın hakları gibi

hassas bir meselede siyasi iktidarın dikkatini çekmeyecek ılımlı bir yol izlemeyi tercih eder. Nitekim 1919 senesinde kadının siyasi hakları gündeme getirildiğinde sessiz kalmayı yeğleyen yine Nakiye Hanım olmuştur. İş hayatına başlama sebebini iktisadi mecburiyetlere bağlamayan Nakiye Hanım, “bende küçüklüğümden beri bitmeyen, bir nasıl söyleyeyim bilmem ki bir kuvvet, bir meslek aşkı vardı” (Agâh Sırrı, 31 Mart 1929, s. 1- 2) diyerek güçlü ve farklı bir kadın görüntüsü yaratır.

2 Nisan 1929 tarihli mülakat, Ortaokul Müdürü Seniha Nafiz Hanım’la yapılır. Nakiye Hanım gibi meslek aşkını doğuştan getirdiğini söyleyen Seniha Nafiz, iktisadi bir mecburiyetle öğretmenliğe başlamadığını ifade ederek kendini çalışan kadınlar içinde seçkin bir alana çeker. Kendisinde çalışma hakkını gören, kariyer yapmayı hep tasarladığını söyleyen Seniha Nafiz’in konu tüm kadınların çalışması olduğunda savunduğu düşünceler ilginçtir. “Kadınların iş hayatına intisabı iktisadi hayatımız için zaruri olmakla beraber evlatlarını hizmetçilere ve dadılara tevdi ederek onların terbiye ve tahsillerine bigâne kalacak kadar bu hayatın ihtirasına dalmayı zait addediyorum.” (Agâh Sırrı, 2 Nisan 1929, s. 1- 2). Bu düşüncelerini çalışan kadınları iki sınıfa ayırmak suretiyle iletir ve “fikrime göre kadınlar aile ve meslek kadınları namıyla ikiye ayrılmalıdır.” (Agâh Sırrı, 2 Nisan 1929, s. 2) der. Siyasi iktidarın kadını önce nesillerin terbiyecisi, evinin hanımı sonra iş hayatının bir temsilcisi olarak kabulüyle neredeyse aynı noktada birleşen Seniha Nafiz, sınıfsız toplumun ayrılmaz bir parçası olarak korporatist sloganlara benzeyen ezber cümleler sıralar. “Kadın zevcin iyi bir fikir arkadaşı çocuklarına şefik ve malumatlı bir ana, memleket ve cumhuriyete sadık ve fedakâr bir zümre olarak yetişmesini” (Agâh Sırrı, 2 Nisan 1929, s. 2) sağlayan kişidir.

4 Nisan 1929 tarihli mülakat, nakış atölyesi sahibi Zehra Müfit Hanım’la yapılır. Zehra Müfit, çalışma hayatına mecburiyetten başlamayan kadınlardandır. Ancak İstiklal Savaşı’nın başlamasıyla eşinin Anadolu’ya geçmesi üzerine eğitimini aldığı işi tatbik etmeye hızla başlar. Kısa zamanda ev ihtiyacını teminden vatana hizmete doğru açılan atölyede Zehra Müfit, Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın *Billur Kalp* romanındaki Sema Hanım’a Aka Gündüz’ün *Çapkın Kız* romanındaki asli kişi Çapkın’a ve yine Aka Gündüz’ün *Tank Tango* romanındaki Bihter’e çok benzemektedir. Savaş sırasında kimseye muhtaç olmadan, çevrelerindeki muhtaç kadınlara iş imkânı yaratarak girişimci kadınlara kurmaca dünyadan birer örnek yaratan romancıların kurgularını oluştururken sosyal ve siyasi gerçekliklerden nasıl yararlandıklarını Zehra Müfit örneğinde görmek mümkündür. Bu manada edebî eser ve sosyal hayat arasındaki sıkı bağların karşılıklı olarak birbirlerinden etkilendiğini söylemek de mümkündür.

5 Nisan 1929’daki mülakat, matbuat hayatının tanınmış kadın gazetecilerinden Sabiha Zekeriya ile yapılır. Sabiha Zekeriya’nın kadın hakları konusunda mülakat katılımcılarından ayrılan tarafı, kadının konumuna sınıfsal bir zaviyeden bakışıdır. Amerika’daki eğitimini tamamladıktan sonra ülkeye dönüşünde sadece çalışmak maksadıyla iş hayatına atıldığını belirten Sabiha Zekeriya, çalışmayan kadına karşı acımasızdır. “Tufeyli kadın, satılık kadındır. Her insanın yaratmak ve istihsal etmek kabiliyeti vardır. Bu kabiliyeti iptal ederek başkasının sırtında yaşamak şahsiyet sahibi olmamak demektir” (Agâh Sırrı, 5 Nisan 1929, s. 1).

Sabiha Zekeriya, yalnızca kadınların iş hayatına girmeleri gereğini vurgulayıp kenara çekilmez. Kadınların anne olduklarını unutmamalarını sürekli hatırlatan bir nasihatçi gibi davranmaz ve kadınları çeşitli sınıflara ayırarak kısıtlamayı tercih etmez. Kadınların iş hayatında karşılaştıkları sıkıntıların çözülmediğinin, çocuk bakımının zorlaştığının ve kadının erkeklerle aynı şartlarda çalışmadığının üzerinde durur.

6 Nisan 1929 tarihindeki mülakat Avukat Güzide Hanım'la yapılır. Güzide Hanım da iş hayatına mecburiyetlerin itmesiyle değil de ülküleri sebebiyle atılmıştır. Ailesinde birçok hukukçu olan Güzide Hanım lise yıllarındayken avukat olacağını kararını vermiştir. Seçkin ve kültürlü bir aileden gelişi genç avukat adayının yolunu açmıştır. Ancak kendi dışında kadınların tamamını ilgilendiren iş hayatında kariyer yapma hususunda modern fikirleri bir anda ortadan uzaklaştır. *"Bence kadınlar genç kızken çalışmalıdırlar. [...] Ailede tam bir ahenk teşkili için kadının pratik hayattan çekilmesi lazımdır."* (Agâh Sırrı, 6 Nisan 1929, s. 4).

Kendisi gayet modern ve serbest bir hayat süren Güzide Hanım, mevcut siyasi erkin korporatist mantığından uzaklaşamayarak kadına asker yetiştiren ve evinin sınırları dâhilinde çalışma hayatına katılabilen özellikler atfeder.

7 Nisan'daki görüşme seçkin bir ailenin ferdiyle yapılmaz. Mülakat, satış memuresi Cazibe Hanım isminde bir kadınla yapılır. Cazibe Hanım, ailesinin iktisadi durumu sebebiyle çalışma hayatına girer. Cazibe Hanım'ın tersine ekseriyet mülakat yapılan kadınların aileleri alt sınıftan değildir. Cazibe Hanım, çalışma hayatından memnun olduğunu söylese de imkânsızlıklar neticesinde iş hayatına atılmamış olsaydı üniversite eğitimi almayı düşündüğünü ifade etmesi onun hayat şartlarını kabul etmek zorunda kalan bir yığın kadından biri yapar (Agâh Sırrı, 7 Nisan 1929, s. 3).

7 Nisan tarihinde gazetede yayımlanan "İclal H." başlıklı kısa bir haber yazısı kadınların iş hayatıyla yakından ilgilidir. Kadınlardan altıncı olarak avukatlık için baroya başvuran İclal Hanım'ın haberi birinci sayfadan okurlara duyurulur (İmzasız, 7 Nisan 1929, s. 1). Son mülakat, henüz baroya yeni giren İclal Hanım'la olacaktır. Kadınların sosyal hayattaki yeriyle alakalı haberler tam da siyasi haklar mevzuu gündemdeki sıcaklığını korurken ardı ardına yapılır. Nitekim aynı sayıda devrin genç kadın yazarlarından Gülsüm Niyazi'nin "Kadınlarımız ve İntihap Hakları" başlıklı yazısı siyasi erkle uyumlu kadın aydınların bir hayli güçlü olduklarını gösterir niteliktedir. Gülsüm Niyazi, yazısında Cumhuriyet kadını Batı'nın süfrajat faaliyetleriyle sesini yükselten kadınlarından ayırır ve kadınlardan "elinin hamuruyla erkek işine" karışmayan bir tavırla Cumhuriyet idarecilerinin haklarını vermesini beklemelerini ister (Gülsüm Niyazi, 7 Nisan 1929, s. 2).

8 Nisan'daki mülakat, Darülfünun Tıp Fakültesinin ilk kadın mezunlarından Suat Rasim'le yapılır. Doktor Suat Rasim, çalışma hayatına atılma gereğini meslek aşkıyla açıklar. Kadın ve erkeği ev idaresi, sosyal hayattaki konumları bakımından eşit gören Suat Rasim, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı mecburiyetler sayesinde iş hayatına hızla atılan kadının bu atılımına devam edişinin durmadan devam edeceğini savunarak milliyetçi ve erkek egemen fikirlerden uzak olduğunu kanıtlamış olur (Agâh Sırrı, 8 Nisan 1929, s. 4).

10 Nisan 1929 tarihindeki mülakat Safiye Sami [Erol] ile yapılır. Safiye Sami, henüz romancı kimliğiyle tanınmadığından gazetede içtimaiyat doktoru olarak tanıtılır. Safiye Sami, mülakatın yapıldığı tarihlerde AEG firmasının tercüme bürosu şefidir. 11 sene süren eğitim hayatından sonra yabancı lisan bildiği için ve mecburiyetlerden ötürü iş hayatına atılan Safiye Sami, bu hayattan memnun değildir. “Ali tahsil görmekliğime sebep yalnız güzel şeyleri görmek ve duymak için fitri hasretimdi. Güzelliklerdi, bediiyattı. Fakat... Bunların içinde para eden yalnız lisanmış. Bugün onu satıyorum!” (Agâh Sırrı, 10 Nisan 1929, s. 1- 3).

Safiye Sami, kadınlığa, kadın-erkek eşitliğine ve kadının toplumdaki yerine Türk kadınının her şeyden evvel bir anne ve eş olduğu kabulüyle başlar. Nitekim ileriki yıllarda yayımlayacağı romanlarındaki olumlu kadın tipleri bu kabulden hareketle oluşturulur. *Kadıköyü'nün Romanı*, *Ülker Fırtınası* ve *Ciğerdelen* gibi romanlarından hareketle söylenebilir ki kadın roman kişileri “yeni nesle şekil veren bir anne, hakları koruma altına alınan ve nezaketle davranılması lazım gelen bir eş, edepli bir giyim içinde olması gereken ve hakikaten ruhu ile Müslüman olan bir ferttir” (Tek, 2017, s. 178). Romanlarında yaratacağı Müslüman-modern hususiyetleri bünyesinde toplayan kadın kişilerinde de olması gerektiğini düşündüğü hasletleri gençlik yıllarında, bu mülakatta sıralarken çağdaş olmayan isteklerde bulunmaz. Onun istediği kadının tümünden iş hayatından çekilmesi değildir. Kadın eğer isterse iktisadi mecburiyetlerden olmamak kaydıyla sırf kendini tatmin amacıyla çalışmalıdır. Öteki türlü çalışma hayatı kadın için yıpratıcıdır. Oysaki Safiye Sami, kendi çalışma hayatındaki olumsuzluğu tüm kadınlarda da görerek sanki kadını ev içine hapseden bir görüşün savunucusu hâline gelir. Aslında bu yargı yanlıştır. Safiye Sami, gelişmiş ve iktisadi manada kalkınmış bir ülkede kadınların istek dâhilinde çalışacağı bir günün hayalini kurmaktadır.

Safiye Sami'nin mülakatında ortaya attığı kadının çalışma hayatında yeriyle alakalı fikirlere ilk cevap ve ilk kabul Kadın Birliği başkanlığını mülakatın yapıldığı tarihlerde sürdüren Latife Bekir'den [Çeyrekbaşı] gelir.

“Bir kadının cemiyet hayatında, serbest meslekte çalışması büyük bir zevktir. Fakat ağır şerait altında çalışmaktan evinde kalması daha iyidir. Yalnız evvelce de söylediğim gibi kadının her ihtimale karşı çalışmaya hazırlanmış olması muhakkak lazımdır” (Agâh Sırrı, 12 Nisan 1929, s. 2).

Latife Bekir, iş hayatına kadının girişini sonuna kadar desteklediğini söylese de Türk Kadın Birliği başkanının sözlerinden erkek egemen zihniyetin ürettiği kadın rol sınırlamalarından kurtulamadığı açıkça anlaşılır.

Romancı Suat Derviş [Baraner] ile 15 Nisan'da yapılan mülakat, diğer edebiyatçılarla yapılan görüşmelerde olduğu gibi hem kadın hakları çalışmaları hem de edebiyat tarihi açılarından önem taşımaktadır. İş hayatına yani yazıcılık faaliyetlerine nasıl girdiğini anlatan Suat Derviş, edebî gelişiminin ipuçlarını vermiş olur.

“Bir gün, nasıl oldu bilmiyorum, bir yazımı Nazım Hikmet okudu, beğendi, Yusuf Ziya ve diğer arkadaşlarım da teşvik ettiler. O zaman Yeni Şark çıkıyordu. Bunun hikâyeciliğini,

romanlarını bana verdiler. İşte pek genç başladığım yazı hayatına böyle girmiş bulundum”
(Agâh Sırrı, 15 Nisan 1929, s. 1).

Suat Derviş, iş hayatına girdiği için memnun olan kadınlardan olup erkek meslektaşları karşısında kendini küçük görmeyen tavrıyla kadın hakları mevzuunda düşünmüş, kafa yormuş, temelleri sağlam bir feminizme kapı aralayan düşüncelere sahip bir kadın yazar görüntüsü yaratır. *“Bilmem neden erkek meslektaşlarımdan çok haksızlık ve müşkülât gördüm fakat bu beni daha ziyade kuvvetlendirdi. Bunun için onu daha ziyade sevdim”* (Agâh Sırrı, 15 Nisan 1929, s. 5). Suat Derviş’in sözlerinden anlaşılmaktadır ki erkek yazarların Fatma Aliye, Emine Semiye gibi kadın yazarlara aşına olması, edebiyatın erkeklere ait bir alan gibi düşünülmesini değiştirmemiştir.

Suat Derviş’in düşüncelerindeki farklılık kadını erkekle bir, bir insan gibi görmesindedir. Sabiha Zekeriya ile görüşleri neredeyse çoğu noktada birleşen Suat Derviş, feminizmi doğru anlamış ender aydın kadınlardandır. Türk Kadın Birliği başkanı Latife Bekir’in seçkinci, “sosyete”yi kucaklayan kadın hakları savunuculuğuyla Suat Derviş’in feminizmi çok farklıdır ve hayata, hakikate daha yakındır. Suat Derviş, *Emine* romanında harp zenginlerinin çevrelediği, Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı iktisadi bunalımın körüklediği sınıfsal adaletsizliği kimsesiz Emine üzerinden verirken kadın haklarına da önem verdiğini gösterir (Suat Derviş, 2019, s. 44). Romanın asli kişisi Emine, kendi kişiliğini, kadın kimliğini zamanla ve büyük hırpalanmalardan sonra erkeklerin güç ağlarını ördükleri düzenden geri almayı başarır. Suat Derviş, *Bu Roman Olan Şeylerin Romanıdır* başlıklı romanında kadın ve erkek işçilerin sıkıntılarına değinmiş, feminist tavrını muhafaza etmiştir (Suat Derviş, 2018, s. 192). Suat Derviş, Agâh Sırrı’nın mülakat sorularına verdiği cevaplardaki feminist ve eşitlikçi tavrını hiç kaybetmemiş, tüm eserlerinde bu yaklaşımını sürdürmüştür.

16 Nisan’da Feyziati Kız Lisesi müdürü Türkân Hanım’la yapılan mülakatın çalışma hayatıyla alakalı en dikkate değer kısmı, mülakat yapılan çoğu kadının savundukları kendi zevkleri ve istekleri sebebiyle iş hayatına atılmaları fikrini Türkân Hanım’ın kabul etmeyişidir. *“Birinin doktor diğerinin avukat bir diğerinin sanatkâr oluşunu bile tayin eden sebeple gene içtimai amillerdir. Bu vaziyet karşısında ‘ben zevkim için çalışıyorum’ demek bir mana ile aldanmaktır”* (Agâh Sırrı, 16 Nisan 1929, s. 1).

Türkân Hanım bu fikriyle şanslı azınlıktan olan kadınların bile sosyal hayattaki büyük değişimlerin karşısında değişip dönüşmeye karşı gelemediğini vurgulamak ister. 20 Nisan’da bir tütün amelesiyle yapılan mülakat da hayli ilginçtir. Genelde üst sınıf ailelere mensup kadınlarla yapılan mülakat, bu kez bir işçi kızla yapılır. Hadiye Hanım, diğer mülakat yapılan kadınlardan farklı olarak alt sınıftan çalışan kadınların asıl meselelerine değinir. Dört senedir elverişsiz ortamlarda çalışmaktan usanmış, rahat bir yaşam hayali kuran Hadiye Hanım, kadının çalışmasına karşı değildir. Sadece daha elverişli ortamlarda “iyi bir iş”te çalışmak istediğini ifade eder. *“İftiraya uğrarlar, netice çalışılan yerin terki suretinde biter! Bundan maada doğru dürüst yemek yenmez. Eve geç kalınır. Bu hususta çektiğim sıkıntıları ben bilirim. Çok isterdim ki hakiki bir meslek sahibi olayım”* (Agâh Sırrı, 20 Nisan 1929, s. 3). Hadiye Hanım, kendinin

askere bile gidebileceğini söylerken uygun ortamlarda kadınların rahatlıkla çalışabileceğini anlatmaya çalışır.

Mülakat dizisine ilginç bir hususiyet katacak görüşme 21 Nisan'da sahne sanatlarıyla meşgul olan Refet Süreyya ile yapılır. Genç sanatçıyla alakalı bu tarihlerde yapılan ilk haberin içeriği Refet Süreyya'nın Türkiye'ye geldiğine dairdir. Yazıda hakkında kısaca malumat verilen Refet Süreyya'nın Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde dans ettiği, tanındığı ve sevildiği bilgilerinin yanı sıra 5 Nisan'da Köstence'den Türkiye'ye geleceği ve aynı gün Maksim Gazinosu'nda sahneye çıkacağıdır.

Vakit gazetesinin haberine göre Berlin'de gördüğü tahsilin ardından İzmir Kız Lisesinde musiki muallimliği vazifesini bir süre sürdüren Refet Süreyya, bu görevini bırakarak Paris'e gitmiş, orada "asri rakslar sanatında" ilerlemiştir. Refet Süreyya'yı siyasi erkin Batılılaşma yolunda her türlü sahada ilerleme anlayışının bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Refet Süreyya, haberin yapıldığı tarihlerde de benzer bir şekilde "musikiyi Garplılaştırma" ve "asri rakslar sanatı" özellikleriyle öne çıkarılır (İmzasız, 5 Nisan 1929, s. 1- 2). Cumhuriyet idaresinin rejimin unsurlarını muhafaza etmek ve geliştirmeyi ne kadar önemseydiği kabul edildiğinde modern hususiyetleri kendi bünyesinde taşıyan Refet Süreyya'nın Batılı bir sanatın icracısı olarak ne kadar önemsendiği düşünülebilir.

Mesleğe başlayışı, ilk mesleği olan musiki muallimliğini bırakışı ve tek başına Paris'e gidişi devri için fazlasıyla iddialıdır. İzmir'deki öğretmenlik vazifesini derslerde hem basit bilgileri tekrar ettiğinden hem de öğretmenlik maaşı kendisini tatmin etmediğinden bırakır. Refet Süreyya, mülakatın bu kısmına kadar gayet modern bir içerikle çalışma hayatına girişini, yükselişini, Avrupa'da turnelere çıktığını ve mutlu olduğunu anlatırken soru, kadının iş hayatındaki yerine geldiğinde kendi hayatıyla tezatlık taşıyan bir cevap verir.

"Bence kadın yalnız evinin kadını olmalıdır. Kadının hayata girmesi yuvanın saadetini, dünyanın ahengini, erkeklerin kıymetini düşürdü. Erkeklerin kıymeti düştü; çünkü kadınlar az ücretle çalıştılar, erkeğin kazancı azaldı ve vaziyet o hâle geldi ki bir karı koca şimdi ancak bir erkek kadar kazanıyor" (Agâh Sırrı, 21 Nisan 1929, s. 4).

Refet Süreyya, hayat pahalılığını, yeni Türk devletinin ekonomik dar boğazdan geçişini kadınların erkeklere ait bir dünyaya girmelerine bağlar. Kadının evin dışına çıkmasıyla tüm dengelerin alt üst olduğunu, memleketin en değerli şubesi olan ailenin bir şefkat yuvası olmaktan çıktığını söyler. Ona göre kadının sadece erkeği için değil de kendisi için çalışmaya başlaması aile mefhumunu temellerinden sarsar. Her ne açıdan bakılırsa bakılsın kendi hayatı ve fikirleri tezatlıklar, çelişkiler taşısa da Refet Süreyya konuşmalarıyla olmasa da faaliyetleriyle sanat dünyasında tutunmaya çalışan kadınlar için rol model teşkil etmiştir.

Agâh Sırrı'nın edebiyatçı kadınlarla yaptığı mülakatlar ayrı bir önem arz etmektedir. Bunda eserleriyle kendi özel hayatları arasındaki ilişkinin kuvvetli olmasının yanı sıra bu edebiyatçıların görünür olmaları da etkilidir. Bu edebiyatçı kadınlar arasında Şükûfe Nihal'in [Başar] ayrı bir yeri vardır. 1908 sonrası kadın hareketlerinde ismi sıklıkla geçen Şükûfe Nihal,

1919’da İnas Darülfünundan mezun olan ilk kadınlar arasındadır ve Kadınlar Halk Fırkası’nın genel sekreterliği görevini üstlenerek Cumhuriyet Dönemi feminist hareketlerinde de faal bir şekilde görev alır (Argunşah, 2002, s. 26- 58). İş hayatına nasıl girdiğini anlatan Şükûfe Nihal, Darülfünunda okumak için ailesine karşı yürüttüğü savaşın dokuz on yaşlarındayken kendi içinde yer aldığını, bu içindeki düşünce ve hissi hiç kaybettiğini ifade eder. Şükûfe Nihal gibi üst sınıftan bir aile kızının Osmanlı modernleşmesinin önemli unsurlarından biri olan kadın hareketlerine yabancı kalmayışının onun çocuk yaşlarda sosyal hayata atılmasında önemli bir yeri olmalıdır (Agâh Sırrı, 22 Nisan 1929, s. 1). Mülakatın yapıldığı sırada Halide Nusret’le beraber olan Şükûfe Nihal’in ondan çok farklı bir tutumla kadının yeni hayatta yeni duygu ve düşüncelerle donanmış yeni kadınları yaratacağına inancı, kadınların her türlü mesleği icra edeceği fikri hayatı boyunca hiç değişmeden modern ve eşitlikçi anlayışıyla beraber yürüyecektir.

Çalışan kadınların toplumun temel yapı taşlarına zarar verdiği yaygın düşüncesine katılmayan Şükûfe Nihal, var olan sıkıntıların ise doğru bir tespit ve teşhise ihtiyaç duyduğunu ifade ederek bunları toplumcu ve eşitlikçi açıdan açıklar. İlk kadınların çalışma hayatına hazır olmamaları fikrini öne sürer ve çalışan kadınların çocuklarına bakılacak müesseselerin yokluğu, kadınların devlet tarafından desteklenmesi gereği üzerinde durur. Yüksek ve aşağı tabakalar arasındaki dengesizliğin çözülmesinin de önemini vurgulayan Şükûfe Nihal, çağının çok ilerisinde görüşleriyle modern kadın hakları çalışmalarına ışık tutacak nitelikleriyle ön plandadır.

Ömürleri boyunca arkadaşlık ilişkilerini devam ettirecek Şükûfe Nihal ve Halide Nusret’in [Zorlutuna] kadının çalışması mevzuundaki fikirlerinde ciddi bir tezatlık görülmektedir. Babasını kaybetmesinin ardından mecburi sebeplerden öğretmenlik mesleğine atılan Halide Nusret, muhafazakâr bir tutum takınır. “Çalışmaya mecbur olmak zevkli bir şey değildir bir kadın için” (Agâh Sırrı, 23 Nisan 1929, s. 1) diyen kadın yazar, ülkede iktisadi bir kalkınma gerçekleştiği takdirde kadının asıl yeri olan yuvasına dönmesi gerektiğini savunur. “Erkekle kadının mesaisini esasen tabiat kanunları ayırmıştır. Ben bundan eza değil gurur duyarım” (Agâh Sırrı, 23 Nisan 1929, s. 5) *Bir Devrin Romanı* başlıklı hatıra kitabında da belirttiği gibi Halide Nusret’in hem sanat hem de şahsi yaşamında huzuru yakalayabilmesinin ardında ataerkil toplum yapısıyla uyumlu olması yatmaktadır. Şükûfe Nihal için ise toplumla uyuşma hiçbir zaman gerçekleşmediğinden arkadaşı Halide Nusret’in yakaladığı huzur, onun için hep hayal olur. Türk kadınının sahneye çıkmasına karşı olan Halide Nusret, Mütareke senelerinde yazdığı “Peçe ve Kafes” yazısında dile getirdiği gibi milliyetçi ve dinî bir refleksle kadının yuvasına sığınmasını ve örtünmesi düşüncesini sonuna kadar muhafaza eder (Zorlutuna, 1978, s. 143). Ataerkil toplum yapısı Türkiye’de her dönem farklı değişimlere uğrasa da temelde belli kök düşüncelerini yitirmediklerinden Şükûfe Nihal gibi çeşitli konularda farklı düşünen kişiler kendilerini siyasi erkin uzantılarıyla sürekli savaşta bulurken kırgın ve yorgun bir hâl almaları da kaçınılmaz olur. Öte yandan Halide Nusret, kadın sanatçılara uygulanan ikinci plana atılma, unutturulma, yok sayılma gibi fiillere Şükûfe Nihal kadar uğramayacaktır. Bunun sebebi siyasi ve fikri duruşuyla çok yakından alakalıdır.

24 Nisan'da Avukat Şükûfe Hanım'la, 25 Nisan'da telefon şirketi müfettişi Ayşe Hanım'la, 28 Nisan'da Boğazlar Komisyonu kâtibelerinden Nazlı Hanım'la, 7 Mayıs'ta Diş Doktoru Muammer Hanım'la ve 8 Mayıs'ta ruhiyat ve terbiye hocası Nebahat Hamit Hanım'la, son olarak 9 Mayıs'ta Avukat İclal Hanım'la yapılan mülakatlarda bir fikir birliği görülür. Bu çalışan kadınların hepsi Osmanlı'nın son senelerinde öğrenim hayatları başlamış, eğitilmiş ve modern aileleri olan kişilerdir. Öte yandan çeşitli meslek gruplarında erkeklerle aynı işi yapan bu kadınlar, Cumhuriyet idaresinin modernleşen ya da diğer tabirle Batılılaşan yüzüdür. Çalışan kadınlar "Cumhuriyet kızları" ya da "Cumhuriyet kadınları" olarak kendilerini buldukları iş hayatında kadının da erkek kadar hakları ve yeri olduğu kanaatinde. Ancak mülakata katılan kadınlar arasında Seniha Nafiz, Güzide Hanım, Safiye Sami, Latife Bekir, Refet Süreyya, Halide Nusret, Sara Cemil gibi kadını en azından çalışma hayatında erkekle eşit kabul etmeyen, devrin siyasi erkiyle uyumlu biçimde yeni nesillerin yetiştiricisi anne ve erkeğinin yuvadaki yardımcısı eşi sıfatıyla gören kadınlar da vardır. Bu kadınların çoğu seçkin ailelerin kızlarıdır ve kendilerine sunulan rahat ve konforlu hayatları içinde çalışma hayatlarından ayrılmaya da niyetli değillerdir. Mülakata katılan kadınların arasında sayısal bir üstünlükle kadınların iyi şartlar altında erkeklerle beraber her türlü işi yapabilecekleri düşüncesi hâkimdir. Bu durum da göstermektedir ki kadının çalışma hayatındaki varlığı, geleneksel ve siyasi yönlendirmelere rağmen eşitlikçi bir yola doğru ilerlemektedir.

Çalışan Kadın Güzelliğini Yitirir mi?

Çalışan kadın ve güzellik ilgisi kadının evinde, yuvasında hem ruhen hem de fiziken daha mutlu olacağı ve bu sebepten güzelliğini de muhafaza edebileceği düşüncesinden hareketle kurulmuştur. Bu ilgi, evinde eşine güzelliğini sergileyen kadının çalışma hayatında yabancı erkeklere güzelliğini göstermesi ve iş hayatının zorlukları sebebiyle var olan güzelliğini yitirebilmesi endişelerinden hareketle mülakatın soruları arasına girer. Kadının siyasi erk nezdinde konumu, güzelliğini sergilemesinin sınırlarını da beraberinde getirmiştir. Zafer Toprak (2002, s. 16) Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadına çekidüzen veren, onu disiplin altına almaya ve cinsiyetsiz kılmaya çalışan bir siyasi erkin varlığından bahseder. Aynı düşüncüyü paylaşan ve siyasi erkin yaratmaya çalıştığı kadın imgesini cinsiyetsiz ve itaatkâr özellikleriyle tasvir eden Deniz Kondiyoti (1993, s. 381) ve kadın tarihine yönelik araştırma yapan birçok kişide benzer fikirler paylaşılır. Korporatist görüşün hâkim olduğu Erken Cumhuriyet Dönemi'nde İslami ataerkilliğin şekil değiştirdiği kabulünden hareketle kadının erkeğe ait bilinen çalışma alanlarında cinsiyetini gizlemeye çalışması, özel hayat içinde Doğulu gelenek ve göreneklerin hâkim olduğu kabulünden hareketle karma eğitimin verildiği yeni okullarda erkekleri kendine bir tehlike olarak algılayan kız öğrencilerin, kız öğrencileri korumaya çalışan eski tip aile ve öğretmenlerin cinsiyetsizleştirme çabaları devrin şartlarıyla, toplumun kültürel birikimleriyle yakından alakalı olmalıdır. Kısa kesilen saçları, üniforma tarzı kıyafetleri, makyajsız yüzleri sadece korporatist siyasi erkle ilişkilendirmek, tek tip kadından bahsetmek yanlış olur. Öte yandan devrin siyasi erkine toplumu topyekûn Batılılaştırma sürecinde kadının modern kimliğiyle görünmesi yardımcı olmuştur.

Batılılaşmanın kadın cinsinde tecessümü; balolarda dans eden, dekolte kıyafetler giyen, yabancı lisan konuşan, erkeklerle aynı ortamda vakit geçirebilen, spor yapan yeni kadın tipiyle görünür. Kadının ailesine bağlılığını tehlikeye düşürmeyecek, anneliğine halel getirmeyecek yeni kadın tipi 1929 senesinde sadece seçme ve seçilme hakkıyla gündeme gelmez. Bu kez güzellik yarışmalarıyla da Batı'ya yeni kadın tipi gösterilmeye çalışılacaktır. Bu kadın tipi hiç de cinsiyetsiz özelliklere sahip değildir; aksine feminendir. Bu manada Erken Cumhuriyet Dönemi kadın imgesini korporatist siyasi erkin desteklediği "cinsiyetsiz kadınlar" ya da Batılılaşmanın gereği olarak ortaya çıkan "feminen kadınlar" şeklinde ikiye ayırmak veya sınıflandırmak pek de mümkün değildir. Tek bir kadın tipinden ya da güzellik anlayışından bahsetmek de doğru olmaz (Öztamur, 2002, s. 52). Nitekim "İş Hayatında Kadın" başlıklı mülakata katılan Halide Nusret, Şükûfe Nihal, Suat Derviş, Sabiha Zekeriya, Refet Süreyya gibi kadınların hepsi birbirinden farklı estetik anlayışa, kılık kıyafet şekline sahiptirler.

Mülakatta güzellik ve çalışma hayatı arasındaki ilişkiye dair soru, Safiye Sami'nin 10 Nisan'daki tespitlerinden sonra sorulmaya başlar. Kadın, güzelliği ve zarafetini iş hayatında hırpalanarak kaybetmemelidir, diyen Safiye Sami kendinden sonra devam edecek mülakatların seyrini de değiştirmiş olur. Kadının çalışma hayatında güzelliğini ve yaşam isteğini yitirip yitirmediği yeni bir sorunun ortaya çıkmasına sebep olur. "Temennim gittikçe hayal olacak, nesil geri gidecek, kadın çalıştıkça güzelliğini kaybedecek, biz insanlar günden güne daha sinirli, daha isterik, daha çirkin olacağız. Belki güzellik artık yalnız zenginlerin kadınlarına kalacak" (Agâh Sırrı, 10 Nisan 1929, s. 1- 3).

Safiye Sami'nin gelecek nesillerin refahını düşünen fikirlerinde fedakârlık kadının sorumluluğuna bırakılırken erkek çalışma hayatının yegâne sahibi gibi sunulur. Erken Dönem Cumhuriyet siyasi yönelimleriyle uyumlu bu fikirler Safiye Sami'de kendi cinsini hor gören bir şekil alır. Safiye Sami'ye göre kadın, çalışma hayatında kariyer basamaklarını tırmanamadığı gibi güzelliğini, tazeliğini de yitirir, içi boşalmış bir hayattan başka bir şey kalmaz eline. Sosyal devletin vatandaşlarına kadın ya da erkek ayrımı olmaksızın çeşitli haklar sunması, bu hakların günün şartlarına göre güncellenmesi gereği Safiye Sami'nin satırlarına yansımadağı gibi güzelliğini yitirdikten sonra hayatın kadın için hiçbir anlam ifade etmemesi gerektiğine dair düşünceleri modern dünya için fazlasıyla iptidaidir.

Beden terbiyesi muallimi Emine Talat Hanım ile yapılan 11 Nisan'daki mülakat kadının çalışma hayatındaki yeri, güzelliği ve bedeni konusunda farklı bir bakış oluşturur. Emine Talat, Anadolu'dan Darülmualimat Mektebine uzanan eğitim hayatı sayesinde çalışma hayatına atılır. Beden terbiyesi muallimi, iş hayatı sebebiyle bir yaşındaki çocuğunu kaybetmesine rağmen artık bir gereklilik hâlini alan kadının çalışma eyleminin kolaylıkla değişmeyeceğini ifade eder. Atatürk'ün sporun genç nesillerin yetişmesindeki önemini vurgulayan sözlerinden hareketle "beden terbiyesi bir neslin ıstıfası meselesi demektir" (Agâh Sırrı, 11 Nisan 1929, s. 1) diyen Emine Talat, kadınların vücutlarını ihmal etmemeleri gerektiğini söyler. Emine Talat, mesleği gereği kadın bedeninin tenasübüne dikkat çekerken estetiğe önem vermeyen kadınların varlığını da kabul etmiş olur.

Safiye Sami'nin çalışmak ve güzellikle alakalı düşünceleri bir soru olarak Latife Bekir'e yöneltildiğinde bu konuda malumatı olmadığını, doktorların buna doğru bir cevap verebileceklerini söylemesi, dönemi için mühim bir sivil toplum örgütü kabul edilen Türk Kadın Birliği başkanı olan Latife Bekir açısından dikkat çekicidir. Çalışan kadının güzelliği meselesine Suat Derviş çok farklı bir cihetten yaklaşır. Suat Derviş, emek harcayan, üreten bir kadının çirkinleşmenin aksine yeni bir güzellik anlayışı tesis edeceği fikrindedir. Suat Derviş, mülakatta kadının iş hayatında ne denli zorluklar çektiği ve bu zorlukların nasıl ortadan kaldırılması gerektiği fikri üzerinde durur ve güzellik anlayışlarının yere, kişiye, şartlara göre değişebileceği yorumunu yaparak Safiye Sami'den, Latife Bekir'den çok farklı bir bakışa sahip olduğunu yansıtır.

18 Nisan'da Zabıt Kâtibi Muazzez Hanım'la yapılan mülakattan, zor şartlar altında çalışan kadınların büro işleri, devlet memurluğu gibi alanlarda çalışan kadınlara göre kişisel bakımına vakit ayıramadığı, ayırsa bile çalışma koşullarının kötülüğü sebebiyle kadının güzelliğini yitirdiği neticesi çıkar. "Mesela akşamüstü tütün fabrikasından çıkan genç kızlara, kadınlara bakınız: Sararmış yüzleri ve fitri asabiyetlerinin tezayüdüyle her şeye sinirlenen bir hâlleri var ki bu bize iş hayatında kadınların yıprandığını ve çirkinleştiğini gösterir." (Agâh Sırrı, 18 Nisan 1929, s. 3).

Muazzez Hanım ve mülakat yapılan birçok kadın çalışma hayatına kadınların karışması gerekliliğine inanır; ancak çeşitli sınıf ve meslek grubuna mensup kadınlar, iş hayatının zorluklarının iyileştirilmeyişi yanında özel hayatlarında da üstlerine yüklenen birçok sorumlulukla mesleklerini beraber yürütmek mecburiyetinde kalırlar. Bu mecburiyetler kimi aydın kadınlar tarafından dillendirilse de "güzelliğini yitiren, çalışan kadın" gibi popüler bir konu hâlini alan mesele haddinden fazla seviye kaybeder, asıl mesele olan çalışan kadınların çalışma şartlarının içeriği, bağlamından koparılır magazinel bir malzemeye dönüştürülür. Buna rağmen güzellik ve çalışmak ilişkisinin sorulduğu kadınların geneli soruyu ya gereksiz bulmuş ya da kaybedilen güzelliğin gayet sıradan olduğunu dile getirmiştir.

Güzellik mevzuunda çalışan kadını destekleyen kişilerden biri de Şükûfe Nihal'dir. Kadınların çalışma hayatında güzelliklerini yitirip yitirmedikleri sorusunu bir tutarlılık içermeyişi nedeniyle abes karşılar. "Bunu niçin erkekler hakkında varit görmüyorsunuz, diyor, erkekler çirkinleşmez mi?" (Agâh Sırrı, 22 Nisan 1929, s. 2). İş hayatı çalışan kişi üzerinde bir çirkinleşme, yıpranma yaratıyorsa eğer Şükûfe Nihal, bu durumun erkekler için de geçerli olacağını savunur. Halide Nusret, her ne kadar kadının çalışmasına taraftar değilse de güzellik mevzuunda arkadaşıyla hemfikirdir. Erkek ne ölçüde çirkinleşiyorsa çalışmak mecburiyetinde kalan kadın da o kadar çirkinleşeceği görüşündedir.

Şükûfe Nihal'le kısa bir tartışmaya girişen Sara Cemil, kadının çalışmasına muhalif olduğundan güzelliğini de çalışarak kaybedeceğine inanır. Şükûfe Nihal, "çalışan kadın çirkinleşiyor, diyenlerde eğlencede, sefahatte, uykusuz geçen gecelerin, içkilerin ve boyaların çalışmayan ve tabii yaşamayan kadınları ne hâle getirdiğini göstermek isterim!" (Agâh Sırrı,

22 Nisan 1929, s. 3) diyerek sınıfsal adaletsizliğin yarattığı sıkıntıları hatırlatırken öte yandan üst sınıftan kadın ya da erkeklerin basit müşahedelerle hayatlarını anladıkları sandıkları alt ve orta sınıf insanlar hakkında bu kadar sınırlayıcı ve keskin söz söylemelerini yanlış karşılar.

Mülakata katılan çalışan kadınlar içinde iki cepheden söz etmek mümkündür. Birincisi kadının her hâlükârda çalışmasını destekleyen, eşitlikçi, modern görüşlü kadınlardır. Diğeri ise Refet Süreyya ve Sara Cemil'in başı çektiği tuhaf bir düalizm de yaratan "modern gelenekçi"lerdir. İkinci cephede yer alan kadınların vaziyeti, "ikili ya da bölünmüş kimlik"le açıklanabilir (Tekeli, 1998, s. 342). Kendi özel hayatlarında gayet modern olan kişiler, söz konusu başkalarının hayatları olduğunda tam bir tezat oluşturacak sözler sarf edebilmektedirler. Bu da söz konusu kişilerin geleneksel kültür unsurlarıyla yeni hayat tarzını bağdaştıramadıklarını, modern fikirlerin, yenilikçi üslupların sadece bir görüntüden ibaret olduğunu gösterir niteliktedir. Erken Dönem Cumhuriyet toplumsal yapısı dâhilinde, kadının güzelliği mevzuunda fikir beyan eden kadın ya da erkek fark etmeksizin kişilerin görüşleri birbirine zıt içerikler taşımaktadır. Temelde bu zıtlıkların sebebi olarak geleneksel kültür unsurlarıyla henüz sindirilememiş ancak kabullenilmiş yeni hayat unsurlarının beraber, aynı bünyede bulunması olarak açıklanabilir.

Türk Kadını Siyasi Haklarına Kavuşmalı mı?

Halide Edip Adıvar, Sabiha Zekeriya Sertel gibi aydın kadınlar 1919 senesinde çeşitli konuşmalarında ve yazılarında Türk kadınının erkekle eşit olmasından kaynaklı, siyasi haklarını da en yakın zamanda elde etmesi görüşünü dile getirmiştiler. *Yeni Turan* romanında Halide Edip'in yarattığı ütöpik dünyada "bu eser kadınların rey sahibi olacağı, hayat ve insan ilişkileri akla uygun ve düzenli olabileceği bir devri tahayyül ediyordu" (Adıvar, 1970, s. 153). İstikbaldeki kadın tahayyül ve tasavvuru; Batılılaşma, uluslaşma ve sosyalizm gibi 20. yüzyılın akım ve anlayışlarıyla beraber gelişerek Cumhuriyet idaresinin önemli meseleleri arasındaki yerini alır.

Kadınlar Halk Fırkası'nın kurulma hazırlıkları Türk kadınının siyasi haklarının peşinde olduğunun en açık delilidir. Mevcut siyasi iktidarın onayını alamayan oluşum, birliğe dönüşerek Nezihe Muhittin başkanlığındaki faaliyetlerle siyasi hak mevzuunu hep güncel ve sıcak tutmuşlardır. Ancak siyasi iktidarın Afet İnan'ı bir nevi vazifelendirmesiyle 1929 senesinde Türk kadınının siyasi hakları daha geniş bir alanda konuşulmaya başlar. Aynı yıl *Vakit* gazetesinde ilk sayfada yer alan "Kadın Birliği Belediye İntihabatına Hazırlanıyor" başlıklı yazı erkek bürokrat ve siyasetçilerin kadınların belediye seçimlerinde siyasi haklarını kullanmalarının önünde aslında bir mâni olmadığına dair sözleri üzerine Kadın Birliği'nin faaliyetlere başladığını; hatta Ankara'ya teşekkürler sunduğunu ifade eder (İmzasız, 11 Nisan 1929: 2). Yine *Vakit* gazetesinde 3 Mayıs'ta "Kadınlar Hazırlanıyorlar" başlıklı bir yazı yayımlanır. Bu haberden anlaşılır ki Kadın Birliği'nin siyasi erkin gücünü arkalarına almalarıyla siyasi haklara dair faaliyetleri artmıştır. 28 Haziran 1929 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde bu kez Türk Kadın Birliği üyelerinden Suat Efzayış Hanım'ın Beynelmül Kadınlar Kongresi için gittiği Almanya'dan dönüş haberi verilir. Bu haberin önemi Suat

Efzayış'in Türk kadını en modern hâliyle temsil edişinin okurlara iletilmesiyle beraber belediye seçimlerinde Türk kadınına siyasi hakların yakın bir zamanda verileceği haberini tüm dünyaya ilan etmiş oluşu yatmaktadır (İmzasız, 28 Nisan 1929, s. 1- 2).

Doğu- Batı medeniyetleri arasında sıkışıp kalan Türk aydınının sergüzeşti, kadınlar mevzubahis olduğunda da değişmez. Siyasi erkin milliyetçi ve ataerkil tutumu Türk kadını adına çift kimlikli bir şahsiyetin varlığını kuvvetlendirir. Suat Derviş, Sabiha Zekeriya, Şükûfe Nihal gibi isimlerin başını çektiği bir grup kadın, erkek ve kadının eşit olduğu fikrinden hareketle kadınların en yakın zamanda tüm siyasi haklarına kavuşmaları gerektiği görüşündedir. 11 kadın, açık bir ifadeyle ve eşitlikçi bir tavırla kadının tüm siyasi haklarını elde etmesi taraftarıdır. Ancak modern hayata uyum sağlamış, iş hayatına bir şekilde atılmış ve kendini mesleklerinde kabul etmiş 16 kadın ise genel olarak kadınların siyasi haklarına karşı olmayıp sadece siyasi erkin uygun gördüğü, şartların tekâmül ettiği bir zamanda kadınların bu hakkı da elde edebileceğine inanarak henüz bu hakkın sunulmasının erken olduğunu dile getirirler. Refet Süreyya, kendisi sahne sanatlarında oldukça modern faaliyetlerde bulunmasına rağmen siyasi hak mevzuunda da gayet keskin bir görüşe sahip olduğunu gösterir. "Hele buna katiyen taraftar değilim, diyor. Kadınlar ancak sanayii nefise hayatına girebilirler fakat siyasete hayır. Çünkü kadın çok hassas ve hissiyatına çabuk mağlup olan bir mahlûktur" (Agâh Sırrı, 21 Nisan 1929, s. 4).

Kadını histen ibaret kabul eden Refet Süreyya, çağındaki modern anlayış ve akımların çok dışındaki fikirleriyle mülakata katılan kadınlar arasında farklı bir yerdedir. Kadınların iş hayatına katılmasına sıcak bakmayan Safiye Sami, konu siyasi haklar olduğunda yuvasında rahat bir şekilde yaşayan kadının bu hakkından mahrum kalmasını yanlış bulur. Öte yandan Nakiye Hanım gibi mülakata katılan çoğu kadın, siyasi erkle uyumlu bir fikir takınarak sivrilme istemezler ve erkek aydınların diliyle konuşurlar. Vakti geldiğinde, kadınlar da erkekler gibi belli bir seviyeye ulaştığında elbette ki bu hakları hukuki haklarının tesliminde olduğu gibi gerçekleşecektir. Her ne kadar siyasi erkle uyumlu fikirlerin, ataerkil kültür örüntülerinin çoğunluğu oluşturmasına rağmen ayakları yere basan kadın şahsiyetlerin, modern fikirlerle donanmış kadınların varlıkları siyasi hakkını layıkıyla yerine getirecek bir kadın kitlesinin varlığını kanıtlar.

Kadın Milletvekili Olursa

Türk kadınının siyasal haklarına ilişkin tartışmalar, milletvekili olma hakkını kazanana kadar devam eder. Türk Kadın Birliği bu manada çeşitli faaliyetlerde bulunur. Birliğin çalışmalarını yeterli bulmayanlar olsa da birlik, kapanacağı güne kadar faaliyetlerine devam eder (Bir Kari, 13 Nisan 1930, s. 4). Kadınların siyasi hakları kadın ve erkek aydınlar tarafından gündemde tutulur. Belediye seçimlerinde siyasi haklarını kazanan Türk kadını için milletvekili olma mevzuu devrin siyasi şahsiyetlerince de dillendirilir (İmzasız, 27 Teşrinievvel 1933, s. 2). Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını kazanışı yurtdışında bilhassa Fransa'da ilgiyle karşılanır. Fransız kadınlarının Türk kadınlarına giptayla baktıkları, Türk elçiliğine tebrike gittiklerine dair haberler yapılır (İmzasız, 25 Kânunuevvel 1934, s. 1). Siyasi

haklarına kavuşan Türk kadını büyük mesuliyetlerin beklediği, vazifelerin ağır ve yoğun mesailer gerektireceği milletvekili olacak kadınlara hatırlatılmadan da edilmez. Nitekim *Son Posta* gazetesindeki imzasız yazının muhtevası ciddi bir ihtarı içerir (İmzasız, 15 Kânunuevvel 1934, s. 3).

Siyasi hakların kazanımı ve milletvekilli olma süreci bu mevzuda fikir beyan eden devrin aydın kadınlarının cevaplarıyla daha rahat anlaşılır. 1929 senesindeki “İş Hayatında Kadın” mülakatına katılan Nakiye Hanım, Seniha Nafiz, Şükûfe Nihal ve Nebahat Hamit, kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildikten sonra ve ilk seçime kadınların katılacağı 1935 senesinde *Cumhuriyet* gazetesinin siyasi haklar ve kadın temalı anketinde de yer alırlar. Nakiye Elgün, 26 Ocak 1935 tarihli mülakatında, 1929 senesinde söylediği sözlerle uyuşan ifadeleriyle Cumhuriyet idaresine bağlılığını sonuna kadar göstermiş olur. “Zaten kadınlık namına Meclis’ten istenecek bir şey kalmadı ki! Her istenen ve her hayale gelmeyen hak kadınıma verildi” (İmzasız, 26 Ocak 1935, s. 5). Hâli hazırda Belediye Meclisi azalarından olan Nakiye Hanım, 1935 senesinde kendini feshedecek Türk Kadın Birliği ile ilgili soru karşısında siyasi erke, Cumhuriyet ideallerine ne kadar bağlı olduğunu bir kez daha gösterir. Nakiye Elgün, Kadın Birliği’nin mevcudiyetine taraftar olup olmadığı sorusuna “Ben böyle bir teşekkül bilmiyorum. Ve böyle bir teşekkül tanımadım” diyecek kadar siyasi erk taraftardır. Oysaki 1923 yılından beri çeşitli faaliyetlerle kendini duyuran; hatta birçok tartışmanın odağında yer alan Kadın Birliği, başta Nakiye Elgün’ün ve diğer mülakata katılan kadınların nazarında değersizleştirilir. Ayrıca mülakat veren kadınlar, Kadın Birliği’nin siyasi erkin zaten teveccüh ettiği hakların peşine düşmesini de hoş karşılamazlar.

1929 senesinde Agâh Sırrı’nın düzenlediği mülakata katılan Seniha Nafiz Hanım, kadının siyasi ve sosyal hakları meselesine siyasi erkele uyumlu, Nakiye Hanım’ın görüşlerine yakın bakmıştır. 31 Ocak 1935 senesinde 1929 senesindeki fikirleriyle örtüşen şekilde Cumhuriyet idaresine minnetlerini sunarak kadınların bu vazifeyi layıkıyla yerine getireceğini ifade eder. “Büyük Önder’in gösterdiği ışıklı yolda yürümek ve yurdun dileğini ülkü yapmak, şimdiye kadar kültür yolunda olduğu gibi bilgilerini yurda faydalı gördüğüm şeylerle bezendirmek ve başarmak isterim” (İmzasız, 31 Ocak 1935, s. 3). Bu ifadeler mülakata katılan diğer kadınlarda da neredeyse aynı muhtevayla tekrarlanır.

Şükûfe Nihal, 1935 senesinde kadının siyasi haklarıyla ilgili ilgili soruya 1929 senesindeki verdikleri cevaplara uygun, gayet modern ve açık fikirli yaklaşmıştır. Yine 1929 senesindeki mülakata katılan bir diğer kadın ise Nebahat Hamit Hanım’dır. Nebahat Hamit Hanım, *Vakit* gazetesindeki mülakatta Şükûfe Nihal’e yakın görüşlere sahiptir ve kadınların her sahada erkeklerle yarışabileceğini, siyasi haklarını da en yakın zamanda kazanacağını ifade eder. Ancak 1935 senesine gelindiğinde *Cumhuriyet* gazetesindeki mülakatta siyasi erkin kadın haklarıyla alakalı her türlü teveccühüne razı olan, biat etmiş bir Nebahat Hamit Hanım konuşur. “Saylav olursanız diyorsunuz, bu şerefi kendimden uzak bulurum. Cumhuriyet’in anketine, saylav olmak isteyen bir kadın sıfatıyla değil, fakat gazetenize olan saygım dolayısıyla cevap vermek isterim” (İmzasız, 7 Şubat 1935, s. 5).

Şükûfe Nihal'in görüşleri bir kenara bırakılırsa Nakiye Elgün ve mülakata katılan diğer kadınlar siyasi erkin sınırları dışına çıkamamış, modern feminist fikirleri sindirememiş ve bu sebepten Osmanlı'dan tevarüs eden ve Batılı bir kılığa bürünen biat kültürünü devam ettirmişlerdir (Tekin, 2002, s. 40).

Hem 1929 senesinde *Vakit* gazetesinde kadının siyasi haklarının konu edildiği mülakatta hem de 1935 senesinde kadınların milletvekili olmalarına çok az bir zamanın kalması üzerine kadınların bu değişim üzerine fikirlerini almak için *Cumhuriyet* gazetesindeki mülakatta konuşan kadınlar, genel manada Doğu ve Batı kültürlerinin etkisinde kalarak ne geleneksel tavır ve düşüncelerini kontrol altına alabilmiş ne de Batı kültürünü istenen manada taşıyabilmişlerdir. Bu ikili kimliğin varlığı, Osmanlı'dan tevarüs eden kültürel unsurların yaşıyor oluşu ve yeni Batılı değerlerin aynı bünyelerde birbirleriyle uyuşamaması şeklinde de açıklanabilir. Kadınların siyasi erkle kurdukları sıkı bağ, devletin kurucusu Atatürk'e bağlılıkları "karizmatik lider" in kadınların haklarını gözetmesinin yanı sıra 1923'ten beri toplumda yerleştirilmeye çalışılan korporatist sınıfsız yapıyla da ilişkilendirilebilir. Geniş bir aile olarak düşünülen yeni Türk devletinde "cumhuriyet kızları" ailenin reisine, devletin kurucusuna sonsuz bir bağlılık ve itaat içindedirler (Kas, 2022, s. 53).

Türk kadını, 1935 senesindeki seçimlerde Atatürk'ün yönlendirmeleriyle Meclis'e 18 kadın milletvekili taşır. Bu başarı, 24 Aralık 1995'teki seçimlerde kadın siyasetçi Tansu Çiller'e rağmen aşılamayacak, 1995'te Meclis'e ancak 13 kadın milletvekili gönderilebilecektir. 22 Temmuz 2007 tarihli seçimde ise kadın milletvekili sayısı 50'ye çıkarak 1935 seçimlerinin başarısını 72 sene sonra geçer. Bu başarı ise görünürde bir fazlalığı temsil etmektedir; çünkü 500 erkek vekile karşı 50 kadın milletvekili, erkek iktidarının hâlâ sürdüğünü, sayısal değerlerin çok da bir şey ifade etmediğini göstermektedir. 24 Haziran 2018 tarihli seçimde 104 kadın vekille en yüksek başarı düzeyine erişilir (Şahin, 2022, s. 92- 93). 14 Mayıs 2023 tarihli seçimde ise 121 kadın vekil Meclis'teki yerini almıştır (Robins, 2023). Bu sonuçlar da göstermektedir ki kadın vekil sayısı Meclis'e kadınların girdiği 1935 senesindeki oranı çok geç olsa da geçebilmiş; ancak erkek vekillerin sayısal üstünlüğüne yaklaşabilmesi dahi mümkün olamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde kadın siyasetçilerin erkek egemen görüş, anlayış ve fikir karşısında hem sayısal olarak hem de eylemsel olarak güçlü bir varlık gösteremeyişleri, modern bir şekle bürünen siyasal ve sosyal alanların bir türlü kültürel ve toplumsal manada geleneksel-modern, Doğu-Batı tezatlarından kurtulamadığını gösterir niteliktedir.

Sonuç

Osmanlı'nın Batı kültürüyle son iki yüzyılında kurduğu ilişkiler neticesinde meydana gelen değişimden Türk kadını da nasibini alır. 1929 senesinde siyasi erkin rızasını alan Afet İnan, hukuki ve sosyal çeşitli hakları tevdi edilen Türk kadınına seçme-seçilme hakkıyla alakalı bilgiler vermeye başlar ve bir yandan da dünyadaki örnekleri inceler, raporlar hazırlar. 1923 senesinden beri Nezihe Muhittin, Şükûfe Nihal gibi aydın kadınların önderliğinde önce Kadınlar Halk Fırkası adıyla sonra Türk Kadın Birliği olarak seçme-seçilme hakkının da tartışıldığı kadın hakları meseleleri kamuoyunda tartışılmıştır. Ancak siyasi erkin erkek

egemen tavrı sınıfsız bir toplum yaratma idealiyle birleştiğinde kadınların hak mücadeleleri cılız ve güçsüz bir hâl almış; öte yandan yine aynı siyasi erkin Batılılaşma hedefleri içerisinde kadının her türlü çağdaş unsurlarla donanması gerektiği fikri sebebiyle Türk kadınına hukuki, sosyal ve son olarak siyasi hakları “vakti geldiğinde” sunulmuştur.

1929 senesinde siyasi erkin de rızasının alındığı kadının seçme-seçilme hakkına sahip olması gerektiği fikri kamuoyunda tartışılmaya başlanır. Batılılaşma bağlamında düşünüldüğünde Tanzimat’tan beri kadınlarla alakalı her konuda erkek aydın ve siyasetçilerin kadınlardan daha çok fikir öne sürdüğü, kararlar aldığı ve uyguladığı kabul edilirse *Vakit* gazetesinde “İş Hayatında Kadın” başlıklı mülakat ayrı bir önem taşımaktadır. Bunun sebebi de devrin kadınlarının kendileriyle alakalı meselelerde kendilerinin konuşmaları, meselelere çare aramaları yatmaktadır.

Günlük bir gazetede yayımlanan mülakat dizisi çeşitli meslek gruplarında isim yapmış kadınlarla çalışma hayatı ve siyasi haklar başlıklarında yoğunlaşmıştır. Bu mülakatların önemi kadının erkekler dünyasında kendini kabul ettirme uğraşlarını, kadınların çalışma hayatında yaşadıkları sıkıntıları, kadınların toplumun kendilerine cinsiyetleri sebebiyle biçtiği rollerin sorgulanmasını içinde barındırmasındandır.

Mülakata katılan kadınlar arasında kadının sosyal bir varlık olarak kabulü konusunda iki kutbun varlığından söz etmek gerekir. Modern kutbu oluşturan kadınlar arasında Sabiha Zekeriya, Suat Derviş, Şükûfe Nihal gibi sanatçı aydın kadınlar vardır. Bu cepheyi oluşturan kadınlar tam eşitlik fikrinden hareket ederek Türk kadınının sosyal hayatta erkeğe sunulan hakların hepsini alması gerektiğini savunurlar. Kendi içlerinde çelişkiye, tezada düşmeden Batılı uygulamalardan hareketle kendilerine sorulan sorulara cevaplar verirler. İkinci kutbu modern-geleneksel karaktere sahip siyasi erkin söylemlerine uyan düşünceler sıralayan Nakiye Elgün, Halide Nusret, Sara Cemil, Safiye Sami, Refet Süreyya gibi isimler oluşturur. Kendileri modern görünümlü olan bu kadınlar, sosyal hayata atılmışlardır; ancak diğer kadınların yuvalarında yeni neslin evlatlarını yetiştirmeleri gereğinde hemfikirdirler. Kendi hayatlarındaki uygulamalarla sözleri arasındaki tezatlar toplumun aynası gibi düşünülebilir. Bu kadın çoğunluğunun fikirlerinin temelinde eski kültürel değerler, toplumsal cinsiyet rollerinin tüm cephelerden sirayeti yatmaktadır. Erkekler umumiyetle konfor alanlarının yeni haklarla donanan kadınlar tarafından ihlalinin sindirmezken eski cemaat yapısından, gelenek ve dinden getirilen kültürel kodların da yönlendirmesiyle zaten kadını yuvasına hapsedmeyi aklında hep tutmuştur. Böylesi bir hakikat varken siyasi erkin her türlü sınıfı reddeden tutumuna eklenen modern-gelenekçi kadınların düşüncelerinde “ikili kimlik”in muhtevastaki unsurlar da görülmüş olur. Bu “ikili kimlik” yeni-eski kültür, Doğu-Batı, geleneksel-modern gibi çeşitli tezatlarla açıklanabilir. *Vakit* gazetesindeki bu ankete verilen cevaplarda kadınların sözlerinde tespit edilen en önemli yargı, erkek egemen düşünce sisteminin yansımalarının bir türlü yok edilememesidir. Meclis’teki kadın vekil sayısının Atatürk’ün yönlendirmeleriyle 1935 seçimlerinde yakaladığı sayısal toplamın 2018 yılında geçilebilmesi hâlâ kadınların siyasette erkeklere nazaran söz sahibi olamayışının, kadınların siyasette erkekleşmek zorunda kalışlarının ardında yatan kültürel kodların derinliğini

gösterir. Bu kültürel unsurlar, *Vakit* gazetesindeki mülakatlara katılan kadınların ifadeleri merkeze alınarak görünür kılınmıştır.

Kaynakça

- Adıvar, Halide E. (1970). *Mor salkımlı ev*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Afetinan, A. (1982). *Tarih boyunca Türk kadınının hak ve görevleri*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Agâh S. (1929). Nakiye h. ne diyor?. *Vakit*, 31 Mart 1929, 1- 2.
- Agâh S. (1929). Bir zevk meselesi. *Vakit*, 2 Nisan 1929, 1- 2.
- Agâh S. (1929). Çocukken gelen his. *Vakit*, 4 Nisan 1929, 1.
- Agâh S. (1929). Tufeyli kadın satılıktır. *Vakit*, 5 Nisan 1929, 1- 3.
- Agâh S. (1929). Hukuk kuvvetli bir idealimdi. *Vakit*, 6 Nisan 1929, 1- 4.
- Agâh S. (1929). Merak ve tecessüs. *Vakit*, 7 Nisan 1929, 1- 3.
- Agâh S. (1929). Bu sırf meslek aşkı. *Vakit*, 8 Nisan 1929, 1- 4.
- Agâh S. (1929). Kadın çalışmamalıdır. *Vakit*, 10 Nisan 1929, 1- 3.
- Agâh S. (1929). Mektebe girmem çok tuhaf oldu. *Vakit*, 11 Nisan 1929, 1- 4.
- Agâh S. (1929). Siyasi hak istiyoruz. *Vakit*, 12 Nisan 1929, 1- 2.
- Agâh S. (1929). Bir erkek düşmanlığı. *Vakit*, 15 Nisan 1929, 1- 5.
- Agâh S. (1929). Kadına bütün ikbal yolları açılmıştır. *Vakit*, 16 Nisan 1929, 1- 2.
- Agâh S. (1929). İş hayatında kadın ekmek parası için çalışan kadındır. *Vakit*, 18 Nisan 1929, 1- 2.
- Agâh S. (1929). Askere bile giderim. *Vakit*, 20 Nisan 1929, 1- 3.
- Agâh S. (1929). Kadın kadındır, erkek erkek. *Vakit*, 21 Nisan 1929, 1- 4.
- Agâh S. (1929). Kadın vatman bile olmalı!. *Vakit*, 22 Nisan 1929, 1- 2.
- Agâh S. (1929). Çalışmaya mecbur olmak. *Vakit*, 23 Nisan 1929, 1- 5.
- Agâh S. (1929). Kadın vatman olmaz!. *Vakit*, 26 Nisan 1929, 1- 4.
- Argunşah, H. (2002). *Şükûfe Nihal*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- [Baraner], Suat D. (2018). *Bu roman olan şeylerin romanıdır*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- [Baraner], Suat D. (2019). *Emine*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Berktaş, F. (2010). *Tarihin cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bir Kari. (1930). Böyle mi olmalıydı?. *Yarın*, 13 Nisan 1930, 3.
- Doğramacı, E. (1985). Cumhuriyet döneminde Türk kadını. *Erdem*, 1/1, 111- 124.
- Gülsüm N. (1929). Kadınlarımız ve intihap hakları. *Vakit*, 7 Nisan 1929, 2.
- Güneş, Z. (2012). Kadınların seçme-seçilme hakkı konusunda Halide Edip'le yapılan bir söyleşi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/2, 157- 162.
- Gündüz, A. (1930). *Çapkın kız*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Gündüz, A. (1945). *Tank tango*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gürpınar, Hüseyin R. (2012). *Billur kalp*. İstanbul: Everest Yayınları.
- İmzasız (1927). 10- 23 temmuz hürriyet bayramı. *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1927, 1.
- İmzasız (1927). Artık bunlara ihtiyacım yok. *İkdam*, 5 Mart 1929, 1.
- İmzasız. (1929). Kadın mübaşir işe başladı. *Vakit*, 31 Mart 1929, 4.

- İmzasız. (1929). Bu gece Maksim’de bir Türk artisti numaralara başlıyor. *Vakit*, 5 Nisan 1929, 1- 2.
- İmzasız. (1929). İclal h. *Vakit*, 7 Nisan 1929, 1.
- İmzasız. (1929). Kadın birliği intihabata hazırlanıyor. *Vakit*, 11 Nisan 1929,1- 2.
- İmzasız. (1929). Kadınlar hazırlanıyorlar. *Vakit*, 3 Mayıs 1929, 1- 5.
- İmzasız. (1929). Kadınlar. *Vakit*, 31 Mayıs 1929, 3.
- İmzasız. (1929). Kadınlar kongresi murahhasımız. *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1929, 1- 2.
- İmzasız. (1929). Kadın erkeğe mağlup olmak için yaratılmıştır. *Vakit*, 4 Nisan 1929, 1.
- İmzasız. (1929). Afet Hanım’ın konferansı. *Vakit*, 4 Nisan 1929, 1.
- İmzasız. (1929). Kadınlar ve mebusluk. *Akşam*, 27 Teşrinievvel 1933, 2.
- İmzasız. (1929). Fransız kadınları Türk kadınına gıpta ediyorlar. *Milliyet*, 25 Kânunuevvel 1934, 2.
- İmzasız. (1935). Kadın sayılab olursa. *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1935, 1- 5.
- İmzasız. (1935). Kadın sayılab olursa. *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1935, 1- 3.
- İmzasız. (1935). Kadın sayılab olursa. *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1935, 5.
- İmzasız. (1935). Kadınlar sayılab seçilince. *Son Posta*, 15 Kânunuevvel 1935, 2.
- Kas, B. (2022). *Cumhuriyet’in onuncu yılı münasebetiyle yazılan romanlarda Cumhuriyet Bayramı ve rejime methiye: Aka Gündüz örneği*, 4. Uluslararası 29 Ekim Bilimsel Araştırmalar Sempozyumu’nda sunulan bildiri, (47- 57), İksad Publications.
- Kırkpınar, L. (2001). *Türkiye’de toplumsal değişime ve kadın*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kondiyoti, D. (1993). Ataerkil örüntüler: Türk toplumunda erkek egemenliğinin çözümlenmesine yönelik notlar. İçinde. Ş. Tekeli (Haz.), *1980’ler Türkiye’sinde kadın bakış açısından kadınlar* (367- 382), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (2011). *Yenileşme sürecinde Türk kadını*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Oruz, İffet H. (1986). *Türkiye’de kadın devrimi*. İstanbul: Gül Matbaası.
- Öztamur, P. (2002). Cumhuriyet’in ilk yıllarında güzellik yarışmaları ve feminen kadın kimliğinin kuruluşu. *Toplumsal Tarih*, 99, 46- 53.
- Robins, A. (2023). Meclis’te kadın milletvekillerinin sayısı neden istenen düzeyde değil?. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cn0e1je0zm6o>- Erişim Tarihi: 18. 05. 2023
- Saktanber, A. (2009). Kemalist kadın hakları söylemi. İçinde. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce, Kemalizm*, Cilt 2, (323- 333), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sertel, S. (2019). *Kadınlığa dair 100. yılında Sabiha Sertel’in büyük mecmua yazıları*. H. Erdem (Der.), İstanbul: Sel Yayınları.
- Şahin, Z. (2022). Türkiye’de seçimlerin cinsiyeti: cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze milletvekili genel seçimleri ve kadın temsili (1935- 2018). *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/ 29, 73- 96.
- Şıvgın, H. (1998). Atatürk ve Türk kadın hakları. *Erdem*, 11/31, 245- 258.
- Tek, Z. (2017). Safiye Erol’un yazılarında kadının aile ve toplum içindeki rolü. *Gazi Türkiyat*, 21,163- 179.
- Tekeli, Ş. (1998). Birinci ve ikinci dalga feminist hareketlerin karşılaştırmalı incelemesi üzerine bir deneme. İçinde. *75 yılda kadınlar ve erkekler*, Ayşe B. Hacımirzaoğlu, (Ed.), (337- 345), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tekin, Nil T. (2002). Türk kadınının sayısal konusuna yaklaşımı. *Toplumsal Tarih*, 99, 36- 40.

Toprak, Z. (2002). Cumhuriyet erkeğinin kadın imgesi. *Toplumsal Tarih*, 99, 2002, 15- 19.

Zihnioğlu, Y. (2016). *Kadımsız inkılap*. İstanbul: Metis Yayınları.

Zorlutuna, Halide N. (1978). *Bir devrin romanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İncelenen Süreli Yayınlar:

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Son Posta

Vakit

Yarın

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 15.05.2024 Kabul/Accepted: 14.04.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 427-443.

EBÛ'L-HASAN EŞ-ŞUŞTERİ'NİN TASAVVUF ŞİİRİNDE GAZELⁱ

Muhammed Revaha ZORⁱⁱ

Öz

Bu makalede öncelik olarak Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî'nin kim olduğundan bahsedilmiştir. Şuşterî'nin mutasavvıf bir şair olma yolundaki tecrübelerine değinilmiştir. Tasavvufta takip ettiği tarikatlardan kısaca bahsedilmiştir. Sonrasında divanı tanıtılmıştır. Ardından divanındaki tasavvuf şiirinde kullanmış olduğu gazel türünün örnekleri ele alınmıştır. Bu örnekler üzerinden şairin gazel sanatını nasıl ve ne amaçla kullandığı ortaya konulmuştur. Şairin tasavvuf şiirindeki gazel türünü gösteren terim ve sözcükler, onun şiirindeki manalarıyla açıklanmıştır. Bu manalar açıklanırken deliller gösterilmiş ve bu delillerin amacı saptanmıştır. Şairin tasavvuf şiirlerinde gazel türünü kullanmasının sebeplerinden birinin de Endülüs dönemindeki Cahiliye dönemi gazel şiirine olan eğilim olmuştur. Şuşterî bunun önüne geçmek istemiş ve başarılı da olmuştur. Uсталıkla yazmış olduğu kaside, muvaşşah ve zecel türü şiirleriyle Endülüs'ten başlayarak tüm Arap ülkelerine ününü salmıştır. Şiirleri dilden dile, tasavvuf meclislerden zaviyelere kadar uzanmıştır. Günümüzde de ilahi ve virt şeklinde okunmaya devam etmektedir. Şuşterî ve tecrübesi hakkında Batı'da yapılmış çalışmalarda, İbn Arabî kadar mühim bir zat, ancak onun özelinde yapılan çalışmaların azlığından bahsedilmiştir. Bu da Şuşterî'nin üzerine yapılacak olan çalışmaların önemli olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ebu'l-Hasan eş-Şuşterî, Gazel, Kaside, Tasavvuf Şiiri.*

Ghazal in the Sufi Poetry of Abu'l-Hasan al-Shustari

Abstract

In this article, firstly, the identity of Abû'l-Hasan al-Shushtari is mentioned. Shushtari's experiences on the way to becoming a Sufi poet are mentioned. The sects he followed in Sufism are briefly mentioned. Then his divan was introduced. Then, the examples of the ghazal genre that he used in Sufi poetry in his divan were discussed. Through these examples, it is revealed how and for what purpose the poet uses the art of ghazal. The terms and words indicating the genre of ghazal in Sufi poetry are explained with their meanings in his poetry. While explaining these meanings, proofs were shown and the purpose of these proofs was determined. One of the reasons for the poet's use of the ghazal genre in Sufi poetry was the tendency towards the ghazal poetry of the Jahiliyyah period in the Andalusian period. Shushtari wanted to prevent this and succeeded. He became famous in all Arab countries starting from Andalusia with his skilfully written qasida, muvassah and zajal poems. His poems spread from language to language, from Sufi assemblies to zawiyas. Today, they continue to be recited as hymns and virtues. In the studies conducted in the West about Shushtari and his experience, it is mentioned that he is as important as Ibn 'Arabî, but there are few studies on him. This proves that the studies on Shushtari are important.

Keywords: *Abu'l-Hasan al-Shustari, Ghazal, Ode, Sufi Poetry.*

ⁱ Bu Makale Tunus Carthage Üniversitesi'nde, Arap Dili ve Edebîyatı alanındaki "Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî'nin Divanında Tasavvuf Şiirselliği" adlı henüz bitmemiş olan doktora tezinin bölümlerinden birini içermektedir.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Carthage Üniversitesi/Carthage Üniversitesi, Institut Supérieur des langues de Tunis, Arap Edebîyatı, e-posta: m.revaha.zor@gmail.com , ORCID ID: 0000-0003-2289-5469.

Structured Abstract

His real name is 'Ali b. 'Abdullah al-Namîrî al-Lūshî al-Shushterî and his tag is Abū'l-Hasan. "An-Namîrî" is his tag because of his relation to Benî Nemîr. "The attribution "al-Shushtarî" is due to his being from the village of Shushtar in the valley of 'Āsh in Andalusia, and the attribution "al-Lūshî" is due to his being from the village called Lūše in Andalusia. The reason why there is no information about Shushtari's family and lineage in the sources is that he rejected dhikr al-generation according to the principles he adopted as a Sufî. He himself conveyed this principle as advice to his disciples in his treatise "al-Risālat al-Wasfiyya" as follows: "Do not mention your homeland and your lineage".

There is no clear information about the date of Shushtari's birth in the sources. However, al-Ghaberîni and Ibn Layûn, as we have already mentioned, reported that he was born in the village of Shushtar in the valley of 'Āsh in Andalusia and died in Dimyat, Egypt in (668 AH/1269 AD). Some scholars have given the poet's birth date as (600 AH / 1204 AD).

After Shushtari was inclined towards Sufism, he embarked on a long journey starting from Andalusia. This Sufi journey is described by Sufis as a "Sufi walk". During his acquaintance with Abū Madîn's sect, Shushterî met Ibn Saba'in (v. 669/m. 1269 AH), whom he would adopt as his shaykh later in his life. Ibn Saba'in told him, "If you want Paradise, go to Abū Madîn, but if you want the Lord of Paradise, come to me." Shushterî was impressed by this statement and accepted to become Ibn Saba'in's disciple.

When we look at the poet's poems, there are qasida in the normal, muvashshah and zajel genres. The poet used both Moroccan Arabic and Andalusian dialect in his poems. At the same time, poems that are doubtful in relation to Shushtari are also included in the divan.

As for the ghazal genre, it has been a tool for poets to express their enthusiasm, love and longing for their lovers in their poems. However, in Sufi poetry, love and longing is for Allah, the Absolute. For this reason, the poets have processed these feelings for Allah in their poems by adding different and new meanings to the normal ghazal genre in their poems. As a Sufi poet, Shushtari also used this genre skilfully in his poems. In Sufi poetry, the poet's heart is the place of love, the place where the beloved is manifested. The divine meanings to be discovered by the poet and their secrets are after the manifestation of the lover in the heart. As a result, the heart becomes the place of manifestation of marifat. Love becomes one of the strongest bonds between the lover and the beloved, the created and the Creator.

In Sufism, love is divided into two as zâhirî love and true love. Zâhirî love is the love with the body, form, and desire. True love is Divine love, in this way the muhaqqiq (lover) leaves everything worldly and turns towards Allah. In other words, for the sake of his beloved, he enters the path of fena (becomes nothing) and then becomes permanent with her. Thus, "love becomes an effective tool between the two parties, that is, the man is (fā'il) and the woman is (munf'ail). Both parties become close to each other by being attracted to each other's beauty in a real sense, thus completing the missing part. In such a way that the lover realises the perfection he left with his descent from the world of eternity to the mortal world". As a result, if the sâlik (Sufi in love) can reach perfection in his love for his beloved, he becomes muhakkik.

As a result, as far as we understand because of our readings and studies, Shushtari is a folk poet like Yunus Emre. On the other hand, his affiliation to different paths and teachers, without being able to adhere to a single path in the sect, developed his philosophical and literary aspect. This directly affected the realm of imagination in his poems. The fact that ghazal is one of the most important genres in his poetry can be explained by his wide and long-lasting life experience.

The genre of ghazal did not restrict Shushtari's literary style, even if it had a Sufi theme, on the contrary, it further revealed his art in poetry. This is one of the most important reasons why the odes in his divan have survived until today. His use of the terms and meanings in the ghazal genre according to his poetry to give it new meanings is another work of mastery. This made Shushtari from being a simple poet to "Amîr'u Shu'arâ'i't-Tasavvuf" "The Emir of Sufi Poets". This mastery has caused his name and poems to be mentioned for centuries.

The fact that the words in the ghazal genre gain new meanings through Sufi experience by a master poet reveals the effect of Sufism on poetry. It would be appropriate to provide dictionaries of the words in question and to analyse the Sufi effects on the genres of medh, nature and hamr. Finally, this study has been prepared to better analyse the beauties and arts in Shushtari's divan and to add them to the literature. With the completion of our doctoral thesis, it is among our goals to bring other poetic and literary elements in Shushtari's divan to the literature. We hope that our article will prove our seriousness and research determination in this regard and make meaningful contributions to the literature for future studies.

Giriş

Arap şiirinin en önemli öğelerinden biri gazel şiiridir. Gazel şiiri, Cahiliye döneminden bu yana Arap şiirinin en çok kullanılan şiir öğelerinden olmuştur. Gazel şiiri, o dönemlerde şairlerin sevdikleri ve göç ettikleri diyarları, mutluluklarından ve üzüntülerinden bahsetmek için kullandıkları bir şiir unsuru olmuştur. Bu nedenle zaman içerisinde gelişerek gazel türü, kendi terim ve kavramlarını içinde barındıran başlı başına bir şiir sanatı hâline gelmiştir.

Bu makalede Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî'nin, tasavvuf şiirinde kullandığı gazel sanatını nasıl işlediği ve bu sanatın terimlerin ve kavramlarını ne amaçla kullandığı incelenecektir. Bu çalışmanın amacı, halihazırda Tunus'ta üzerinde çalışmakta olduğumuz "*Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî'nin Divanında Tasavvuf Şiirselliği*" konulu doktora tezimizin bir kısmını tanıtmak ve tasavvuf şiirinde Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî'nin şiirde gazel sanatını icra ediş şeklini incelemektir.

Makalenin alt başlıklarına giriş yapmadan önce, çalışmada nasıl bir yol izleneceğini ve tür soruların cevaplanacağını ifade etmek gerekmektedir. İlk olarak Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî'nin kim olduğundan ve tasavvuf geleneğinde nasıl bir yol izlediğinden bahsedilecektir. Ardından edebî yönü ve divanı ele alınacaktır. Sonraki aşamada tasavvufta gazel türünden kısaca bahsedilip, Şuşterî'nin bu türü şiirlerinde nasıl ve ne amaçla kullandığı, hangi terim ve kavramları kullanarak gazeli tasavvuf şiirinde işlediği incelenecektir. Bu vesile ile zatın tasavvuf şiirinde gazel sanatını kullanarak literatüre neler kazandırdığı ve onun "*Emîru Şu'arâ'i't-Tasavvuf*" diye zikredilmesinin sebeplerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Ayrıca bu makale bir edebî inceleme olduğundan, literatür tarama ve yapısalci eleştiri yöntemleri kullanılmıştır.

Öncelikle sorulması gereken Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî kimdir? Divanının özellikleri nelerdir? Bu tasavvuf şairi, şiirinde gazel türünü hangi amaçla ve ne tür farklılıklarla kullanmıştır? Gazel türünde kullandığı terim ve kavramlar nelerdir? Bu kelimeleri hangi anlamlarda kullanmıştır? Gazel türü, şiir sanatında onu öne çıkaran özelliklerden biri midir? Çalışmanın devamında Şuşterî'nin divanındaki kasideler incelenerek, onu gazel türünde öne çıkaran özellikler ele alınacaktır.

Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî'nin Hayatı

Asıl adı 'Ali b. 'Abdullah en-Nemîrî (İbn Tavvâh, 2007, s.120) el-Lûşî eş-Şuşterî (el-Ğaberîni, 1979, s. 239) olup, künyesi Ebû'l-Hasan'dır. "En-Nemîrî" nispeti, Benî Nemîr'e nispetinden dolayı künyesidir (el-Endelusî, 1983, s. 483). "El-Şuşterî" nispeti, Endülüs'te "Âş" vadisindeki Şuşter köyünden olması nedeniyle ve "el-Lûşî" nispeti ise Endülüs'teki Luşe adlı köye nispetinden kaynaklanmaktadır (Hayât, 2011, s. 217). Bû Medyen Kerîm adlı araştırmacı, Carl Brocelmann'dan naklederek, Şuşterî'ye "el-Fâsî" künyesinin de nispet edildiğini belirtmiştir (Kerîm, 2008, s.12). Lisânu'd-Dîn b. el-Hatîb ise Şuşterî'nin kendisini "Abd İbn Seb'in" olarak şiirlerinde (el-Şuşterî, 1960, s.266) isimlendirmesinden dolayı "Abd İbn Seb'in" olarak zikretmiştir (İbnu'l-Hatîb, 2003, s. 206). Ancak kaynaklarda Şuşterî'nin ailesiyle ilgili

herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yalnızca İbn Leyûn et-Tecîbî'nin ifadesiyle “Emirler ve emir çocukları soyundan gelmektedir, daha sonra fukarâ ve evlâdu'l-fukarâ ehli olmuştur” (et-Tecîbî, 2004, s.42). Burada kastedilen ise Şuşterî'nin emir soyundan geldiği ancak fakirleştikleri değildir, aksine Şuşterî'nin tasavvuf ehli olmayı seçmesidir. Çünkü tasavvuf ehli de “Fukarâ” olarak anılmaktadır. Ayrıca İbn Leyûn Şuşterî'den “Mutecerrid Sufî” olarak bahsetmiştir. Şuşterî ilerleyen yaşantısında da “Tarafsız Şairlerin Sultanı” olarak anılmıştır (İbn Tavvâh, 2007, s. 120).

Kaynaklarda Şuşterî'nin ailesine ve soyuna dair bilgilerin bulunmamasının sebebi ise, kendisinin tasavvuf ehli olarak benimsediği ilkelere zikr-i nesebi reddetmesidir. Bu ilkeyi bizzat kendisi “er-Risâletu'l-Vasfiyye” adlı risalesinde müritlerine nasihat olarak şu şekilde aktarmıştır; “Vatanını ve nesebini zikretme” (el-Şuşterî, no: 00275, varak:38b-79b).

Doğumu ve Yetiştigi Çevre

Kaynaklarda Şuşterî'nin doğum tarihiyle ilgili net bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak el-Ğaberîni ve İbn Leyûn, daha önce de belirttiğimiz gibi Endülü's'ün “Âş” vadisindeki Şuşter köyünde doğduğunu ve (668 h./1269 m.) tarihinde Mısır'ın Dimyat şehrinde vefat ettiğini aktarmışlardır (Ğaberîni, 1979, s. 242; et-Tecîbî, 2004, s.43). Bazı müsteşrikler şairin doğum tarihini (h. 600/m. 1204) olarak belirtmişlerdir (‘Âsâru'l-'Ulviyye, 1988, c. 20, s. 6259). Diğer bir taraftan Şuşterî'nin divanını tahkik eden Sâmî en-Neşşâr divanın önsözünde ve Muhammed el-'Adlûni ise “Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî ve Felsefetihi's-Sûfiyye” adlı kitabında şairin doğumunun (h. 610/m. 1212) olduğunu belirtmişlerdir (en-Neşşâr, 1960, s. 6; el-'Adlûni, 2005, s. 61). Fakat belirtilen tüm doğum tarihlerinin alıntılı olduğu bir dayanak yoktur.

En-Neşşâr ve el-'Adlûni bu tarihleri müsteşriklerin araştırmalarına dayandırmış olabilir. Louis Massignon adlı araştırmacı, Şuşterî'nin hocası İbn Seb'in'in (h. 614/m. 1217) doğum tarihinden hareketle hesaplanmıştır. Zira Şuşterî'nin hocasından yaklaşık dört yıl kadar büyük olduğu belirtilmektedir (Massignon, 1969, s. 408).

Şuşterî çocukluk yıllarında, ailesinin devletin yüksek kademelerinde olduğundan dolayı iyi bir eğitim aldığı aktarılmaktadır. Küçüklüğünde yaşadığı dönemdeki siyasi ve toplumsal karışıklıklardan çok etkilenmediği ve iyi bir eğitim aldığı bilgisi ifade edilmiştir (el-Hacî, 1981, c.2, s. 455). Şuşterî daha küçük yaşta Kur'an'ı Kerim'i ezberlemiştir. Sonrasında bölgesindeki İslam'ın ileri gelen âlimlerinden ders almış, fıkıh ve felsefe dersleri okumuştur. Daha sonra tasavvuf yoluna girmiş ve ilmîni ilerletmeye başlamıştır (en-Neşşâr, 1960, s. 6). El-Ğaberîni “Unvânu'd-Dirâye” adlı kitabında Şuşterî'den şu şekilde bahsetmiştir:

“Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî en-Nemîri Salih sûfi bir fakih, tarafsız bir ediptir. Tahsilli bir öğrenci ve emsali olmayan sûfilerdendir. Felsefeye vakıf, salih sûfilerin yolunda ilim görmüş ve muhakkiklik yolunda şiir ve düzyazı ilminde kendini geliştirmiştir. Şiirleri genel manada, güzel sözleri, muvaşşah türünde şiirleri ve güzel şekilde nazmedilmiş zecel şiirlerini içermektedir” (Ğaberîni, 1979, s. 24).

El- Makarrî ise Şuşterî'nin ilmî yönünü aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

“Fukarâ'nın tacı, tarafsızların emiridir ve hurka giyenlerin bereketidir. Kur'ân'ı güzel okur, Kur'ân ile yaşardı, ayrıca manalarına vakıf olan ilim ve irfan ehliydendi. Pek çok şeyhle bir araya gelmiş onlardan ders almıştır.” (el-Makarrî, 1997, c. 2, s. 185).

Bu bilgilere ek olarak, Şuşterî'nin Kur'ân okuttuğu ve hadis ilmine vakıf olduğu da zikredilmektedir (Kerîm, 2008, s. 13). Kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında Şuşterî'nin geniş ve çeşitli bir kültüre sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu da onu yaşadığı yüzyılda danişılan başvurulan zatlardan olmasına vesile olmuştur. Aynı zamanda uzun yıllar boyunca tasavvuf ehlinin içine karışarak pek çok tarikata da intisap etmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu bilgilerden de bahsedilecektir.

Şuşterî vefat ettikten sonra çocukları Dimyat'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. 'Abdu'r-Rahman el-Cebertî, tasavvuf şeyhlerinden olan Şeyh Muhammed bin Muhammed Fâris ve babası Muhammed Fârise't-Tûnisî'nin Şuşterî'nin soyundan olduğunu ve dedesi Şuşterî'nin divanını ezberlediğini belirtmiştir (el-Cebertî, 2017, c.1, s.113). Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî Hicrî 668/Miladi 1269 yılında Mısır'ın Dimyat ilinin et-Tîne adlı beldesinde hastalanarak vefat etmiştir. Vefat etmeden önce müritlerine bulunduğu yerin ismini sormuştur. Müritleri et-Tîne beldesi dediklerinde, kendisi şu meşhur ifadeyi kullanarak hayata gözlerini yummuştur; “Haneti't-Tîne ilâ't-Tîne” (Çamurun aslına dönme vakti geldi) (el-Şuşterî, 1960, s. 12). Böylelikle Şuşterî Endülüs'te doğan ve gezgin bir sufi olarak Dimyat'ta hayata gözlerini yummuştur.

Şuşterî tasavvufa meylettikten sonra Endülüs'ten başlayarak uzun bir yolcuğa çıkmıştır. Bu tasavvuf yolculuğu sûfiler tarafından “tasavvuf yürüyüşü” olarak nitelendirilir. Nitekim Muhyiddin bin 'Arabî (v. h. 638/m. 1240) de hayatının büyük bir kısmını bu şekilde; “Doğu ve Batı İslam ülkelerinde, öğrenerek ve öğreterek devamlı bir tasavvuf yürüyüş içinde olmuştur. Endülüs'ün kasaba ve şehirleri bu tecrübesinin başlangıcı olmuştur” (Palacios, 1965, s.26). Muhyiddin bin 'Arabî, Şuşterî'nin muasırındır ve Şuşterî ondan çok etkilenmiştir. Ancak Şuşterî'nin tasavvufa ilk intisâbı el-Mediyeniyye tarikatı üzerinden olmuştur. Mediyeniyye tarikatı Sünnî bir tarikat olup, Ebû Medyen Şu'ayb el-Ensârî el-Mağribî (v. h. 594/m. 1198) piri olarak kabul edilmektedir (Yazıcı, 1994, c. 10, s.186). Şuşterî Cezayir'in Bicâye şehrine geldiğinde Şeyh Ebû Medyen'in müritleriyle tanışmış ve onların fikirleri çok dikkatini çekmiştir. Şiirlerinde onlardan övgüyle bahsettiği zecel kasidesi şu şekildedir (el-Şuşterî, 1960, ss. 256-258) [ez-Zecel];

اتَّبِعُوا الْحَقِيقَةَ	يَا مُرِيدِي
بِالْعُرْوَةِ الْوَثِيقَةِ	وَاسْتَمْسِكُوا
شَيْخِ هَذِي الطَّرِيقَةِ	وَقُولُوا كَيْفَ قَالَ
أَللَّهُ يَرْضَى عَنَّا	سَيِّدِي أَبُو مَدْيَنٍ

Ey müritlerim! Hakikate tabi olun,
 'Urvetu'l-vesika'ya, sıkıca tutununun,
 Şu tarikat şeyhinin, söylediğini söyleyin,

Seydi Ebû Medyen,

Allah ondan razı olsun.

Ebû Medyen ile ilgili daha fazla bilgi için onun hayatı, eserleri, edebî yönü ve sûfî şiiri hakkındaki yüksek lisans tezi incelenebilir (Zor, 2021, s.14). Şuşterî, Ebû Medyen'in tarikatı ile tanıştığı sırada aslında hayatının ilerleyen kısmında şeyhi olarak benimseyeceği İbn Seb'în (v. h. 669/m. 1269) ile tanışmıştır, İbn Seb'în kendisine; "Eğer cenneti istiyorsan Ebû Medyen'e git, ama eğer cennetin Rabbini istiyorsan bana gel" demiştir ve Şuşterî bu sözünden etkilenerek İbn Seb'în'in müridi olmayı kabul etmiştir (en-Neşşâr, 1953, sayı: 1, s.140). Daha sonrasında Şuşterî es-Seb'îniyye tarikatının önde gelenlerinden olarak anılmaya başlamıştır ve İbn Seb'în'in vefatından sonra da tarikatın şeyhi kabul edilmiş ve eş-Şuşterîyye olarak devam etmiştir (et-Teftâzânî, 1973, s. 171). Şuşterî'nin hayatı ve izlediği yollar hakkında daha detaylı bilgiler için Ahmet Murat Özel'in "Hikayem Ne Tuhaftır" adıyla Şuşterî'nin hayatını kaleme aldığı ve onun hakkında çok önemli ve okumaya değer bilgilere yer verdiği kitabını incelenebilir.

Şuşterî daha yolculuğu sırasında, Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'nin (v. h. 656/m. 1258) şeyhi olduğu eş-Şâzeliyye tarikatına (Özel, 2022, s. 91) ve ardından Ebû Hıfz Şehâbu'd-Dîn Ömeru's-Suhreverdî'nin (v. h. 632/m. 1243) talebeleri aracılığıyla es-Suhreverdîyye tarikatına intisap etmiştir (Ebû Bekir, 1998, c. 10, s. 6259). Şuşterî'yi şahsiyet olarak diğer sûfilerden ayrı tutulmasının sebeplerinden birisinin, tek bir tarikata bağlı kalmayıp pek çok tarikatın öğretilerini değerlendirmesi ve bunları belli ölçüde şiirlerinde ve hayatında kullanması olmuştur. Nitekim bu tarikatların dışında er-Rifâ'iyye, el-Harîriyye ve el-Kalenderiyye tarikatlarına da intisap etmiş ve bu tarikatların şeyh ve alimlerinden meşhur Nuniyye kasidesinde bahsetmiştir (eş-Şuşterî, 1960, ss. 69-76). Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Şuşterî, şahsiyet olarak şeyhlerinden farklı bir yol izlemiş ve tasavvuf yürüyüşünde pek çok tarikattan faydalanmıştır. Diğer bir taraftan şiirlerini de gittiği her belde ve şehirde zikretmiş, şiirleri kulaktan kulağa yayılmıştır. Öyle ki, günümüzde hâlâ şiirleri Arap Körfez ülkelerinde ve Batı Arap ülkelerinde terennüm etmeye devam etmektedir (https://www.youtube.com/watch?v=aRje_lxiCM0, erişim tarihi: 03.05.2024).

Yukarıda verilen bağlantıdaki videoda görüldüğü gibi yüzlerce insan Şuşterî'nin şiirini ezbere bilmekte ve söylemektedir. Burada dikkat çeken durum yalnızca bu değildir. Zira şiir bir körfez ülkesi olan Bahreyn'de söylenmektedir. Buna ek olarak, Yemenli Mucîb er-Rahmanu'l-Vusâbî Doktora öğrencisi bu kaside hakkında yazmış olduğu köşe yazısında, kasideyi çocukluğundan beri bildiğinin ancak şairinin Yemenli olduğunu düşündüğü ve bundan dolayı şaşkınlığını ve duygularını dile getirmiştir (el-Vusâbî, <https://abdaealaealame.com/articles/48175/>, erişim tarihi: 03.05.2024). Bu husus aslında Şuşterî gibi Mutasavvıf bir şairin öneminin zaman içinde gözden kaçırıldığını da açıklar niteliktedir. Bu çalışmanın yapılmasının amaçlarından bir diğeri de aslında Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî kendisi ve şiiri özelinde yapılan çalışmaların yoğunlaşmasıdır.

Dîvânı

Ebû'l-Hasan eş-Şuṣṣerî'nin el yazmaları dünyanın farklı bölgelerine dağılmış durumdadır. Bu nedenle ulaşması güç kaynaklardır. Ancak divanın Muhakkiki Ali Sâmî en-Neşşâr 1960 yılında "*Dîvân Ebî'l-Hasan eş-Şuṣṣerî Şâ'iru's-Sûfiyyeti'l-Kebîr fî'l-Endelusi ve'l-Mağribi*" isimli eseri adlı altında tüm divanı derleyerek bir bütün haline getirmiştir (en-Neşşâr, 1960). Daha sonra bu divanı Muhammed el-'Adlûnî ve Ebû'l-Fûyûd tashih edip, divandaki kasidelere bazı şerhler ekleyerek "*Dîvân Ebî'l-Hasan eş-Şuṣṣerî 'Emîru Şu'arâi's-Sûfiyyeti bi'l-Mağribi ve'l-Endelusi*" başlığı altında düzenlemişlerdir (el-'Adlûnî ve Ebû'l-Fûyûd, 2008). Bu çalışmalara bakıldığında en-Neşşâr'ın yapmış olduğu tahkiki, şiirlerin şekil ve nazım türlerini, bulunduğu el yazmalarını ve kullanılan dilin ayrıntıları işlemiştir. Ancak el-'Adlûnî ve Ebû'l-Fûyûd daha çok kasidelerin manalarını yorumlamak ve en-Neşşâr'ın gözden kaçırdığı detayları belirterek eklemek olmuştur. Her iki çalışmada önemli ve kayda değer bilgiler içermektedir.

Şairin şiirlerine göz attığımızda normal, muvaşşah ve zecel türünde kasideler bulunmaktadır. Şair şiirlerini hem Fasih Arapça ile hem de Endülüs lehçesini kullanmıştır. Aynı zamanda Şuṣṣerî'ye nispette şüpheli şiirlere de divanda yer verilmiştir.

Normal kaside formundaki şiirlerinin sayısı kırk birdir. Bunlardan üçü tavîl, yedisi mutevasıt, yirmi dördü mukatta'a ve yedisi de maktû'a bahrinde nazmedilmiştir (en-Neşşâr, 1960, ss. 33-82). Muvaşşah forumdaki kasidelerin sayısı ise seksen ikidir. Zecel türünde ise yetmiş beş adet şiiri bulunmaktadır. Bunların dışındaki tüm şiirleri düzensiz ve parça parça hâlinededir (en-Neşşâr, 1960, ss. 83-447).

Şuṣṣerî'nin tüm şiirleri tasavvuf temalıdır. Bu nedenle şiirinde kullandığı terim ve unsurlar tasavvufî manalar içermektedir. Gazel türü de buna dâhildir. Şair şiirlerinde gazel türünü Allah'a duyduğu özlem, sevgi ve vuslatı ifade ederken kullanmıştır.

Tasavvufta Gazel

Gazel türü, şairlerin sevgililerine duyduğu şevki, aşkı ve özlemi şiirlerinde ifade etmek için bir araç olmuştur. Ancak tasavvuf şiirinde aşk ve özlem mutlak olan Allah'a olmuştur. Bu nedenle şairler şiirlerinde Allah'a duydukları bu hisleri, normal gazel türüne farklı ve yeni manalar katarak şiirlerinde işlemiştir. Şuṣṣerî de bir tasavvuf şairi olarak, bu türü ustalıkla şiirlerinde kullanmıştır.

Tasavvuf şiirinde şairin kalbi sevdanın yeri, yani sevgilinin tecelli ettiği yer olmuştur. Şairin keşfedeceği ilahî manalar ve bunların sırrıları, sevgilinin kalpte tecellisinden sonra ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucunda kalp marifetin tecelli yerine dönüşür. Aşk ise âşık ve maşuk, yaratılan ve yaradan arasındaki en güçlü bağlardan olur. İbni 'Arabî bu hususta bir şiirinden şu şekilde bahsetmektedir (İbni 'Arabî, 2003, ss. 43-44):

لَقَدْ صَارَ قَلْبِي قَابِلًا كُلِّ صُورَةٍ
فَمَرَعَى لِعُزْلَانٍ وَدَيْرٍ لِرُهْبَانٍ
وَبَيْتٍ لِأُوْتَانٍ وَكَعْبَةٍ طَائِفُ
وَأَلْوَاخٍ تَوْرَاةٍ وَمُصْحَفُ قُرْآنٍ

رکائبه، فَأَلْحَبْتُ دِينِي وَإِيمَانِي

أَدِينُ بِدِينِ الْوَحْبِ أَنِّي تَوَجَّهْتُ

Kalbim cümle sureti barındırır oldu, aşık için bir bahçe ve sâlik için bir ibadethane,
Putperestlerin evi, tavaf edilen Kâbe, vahyedilen Tevrat ve Kur'an'ın mushafı oldu,
Sevgi dinine tutuldum, artık ben, düştüm o yola, zira aşk dinim ve imanımdır.

Yukarıdaki beyitlerde de görüldüğü gibi tasavvuf ehli için aşk her şey olmuştur. Zira onlar için Allah'ı sevmek ve onu yaratılan her şeyde aramak bir ibadet olmuştur. Bu nedenle tasavvufta aşkın dereceleri vardır. Bunlar sırasıyla; meyletmek, arzu, özlem, muhabbet, heves, kara sevda, sevgi, dostluk, aşktır (Kerîm, 2008, s. 62). Tüm bu dereceler sûfî bir şairin, birer birer keşfedip tecrübe ettiği derecelerdir. Son derece ise aşktır ve aşkı tasavvuf ehli şöyle açıklamaktadır; *“Vuslatın ve yakınlığın en son makamıdır. O makamda aşktan başka bir şey kalmaz. Aşk ise saf bir alışveriştir. Hiçbir suret ve isme bürünmez. Hiçbir nitelik ve sıfat taşımaz. Aşık dünyadan vaz geçtiği taktirde yok olur, böylece aşığın aşkı onun maşuku için yola çıkmış olduğu fenası olur”* (İbnu'l-Hatîb, 1970, c.1, s. 106, 107, 159).

Tasavvuf ehlinde aşk, zâhirî ve hakiki olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Zâhirî aşk cismi, şeklen ve arzuyla olan aşktır. Hakiki aşk ise İlahî aşktır, bu yolda muhakkik (aşık) dünyevi her şeyi bırakıp Allah'a yönelir. Yani sevgilisi uğruna fena yoluna girer (hiç olur), ardından onunla bâki olur. Böylelikle *“aşk iki taraf arasında etkili bir araç olur yani erkek (fâ'il) ve kadın ise (munf'ail)dir. Her iki tarafta birbirine hakiki manada güzelliklerinden etkilenmesiyle yakınlaşır, böylelikle eksik tarafını tamamlar. Öyle ki, aşık bekâ âleminde fani âleme inisiyle ayrıldığı kemâlini gerçekleştirir”* (Kerîm, 2008, s. 62). Bunun sonucunda sâlik (aşık sûfî), eğer sevgilisine olan sevgisinde kemâle erişebilir ise muhakkik olur.

Bilindiği üzere bu iki taraf arasında çekim ve ilişki, Arap şiir kültüründe kendini göstermiş ve gazel şiirinde ciddi bir şekilde yer edinmiştir. Bununla beraber tasavvuf ehli de şiirlerinde ilk asırlardan beri gazel şiirini, sevgiliye duydukları aşkı ifade etmek için kullanmışlardır. Bu konuda el-Mevâ'înî (v. h. 564/m. 1169) şöyle söylemiştir; *“Tasavvuf ehli insanlara tesir edecek güçlü sözler bulamayınca, sevgiliden bahsetmek için eski Arap şiirlerindeki aşk ve özlem içeren ifadeleri kullanmaya başlamışlardır. Böylelikle eski Arap şiirindeki aşk ifadeleri özellikleri ve maksatları değişerek tasavvuf ehli tarafından kullanılmaya başlamıştır. Ancak onlar, sevgilileri onlara gönül koysa bile, onlar O'ndan asla vazgeçmemiş ve O'na asla sırtlarını dönmemişlerdir”* (Abbâs, 1983, ss. 514-515). Bunun sonucunda tasavvuf şairleri, şiirlerinde gazel türünü kullanmaya başlamışlardır. Sûfî aşğın, O'na erişerek kemâle ermeyi hedeflediği maşuku ile arasındaki ilişki yeni anlamlar eklemiştir.

Bu bağlamda Ebû'l-Hasan eş-Şuşterî, tasavvuf şiirinde gazeli nasıl nakşetmiştir? Onun şiirini diğerlerinden ayıran özellikler nelerdir? Şuşterî'nin divanından örneklerle bu hususlara değinilecektir.

EBÛ'L-HASAN EŞ-ŞUŞTERÎ'NİN TASAVVUF ŞİİRİNDE GAZEL

Zerrûk, Şuşterî'nin şiirindeki manaları şöyle açıklamaktadır: *“Şuşterî'nin şiirlerinde üç farklı içerik vardır; en az gazel, daha sonra sülûk, en çok ise fenâ ve hükümleri”* (et-Tunbektî, 2000, s.

322). Bu ifadeye katılsak da Şuşterî'nin şiirlerinde gazel kullanımı azımsanamayacak kadar fazladır. Şair şiirlerinde "Leyla", "sevgili", "maşûk", "aşk" gibi gazeli çağrıştıran ifadeler çokça yer vermiştir. Şuşterî'ye ait beyitlerden bir örnek aşağıdaki gibidir (eş-Şuşterî, 1960, s. 276) [ez-Zecel]:

عَشِقْ ذَا الْمَلِيحِ فَنِي   قُولُوا لِلْفَقِيهِ عَنِّي

Fakîhe benden bahsedin,   şu Melîh'in aşkı sanatımdır.

Şuşterî'nin burada kullanmış olduğu "Melîh" ifadesiyle, Allah'ın güzelliğini niteleyen bir sıfattır. O'na duyduğu aşkın kendisi için bir sanat olduğunu belirtmektedir. Şuşterî aşkı dinin esaslarından görmektedir. Bu nedenle fenâ yoluna girmek için ilâhî aşkın vazgeçilmez bir gereklilik olduğunu vurgular. Bunun sebebini şiirinde şu şekilde açıklar (eş-Şuşterî, 1960, s. 357) [Zecel]:

وَقَفْوُنِي يَا مُلَاح   الْحُبُّ هُوَ أَصْلُ دِينِي

O sevdâ ki, dinimin hakikatidir,   katılın bana ey yaratılmışlar!

Şuşterî burada sevdası uğruna çektiği sıkıntılara rağmen, o manevi aşkın önemine vurgu yapmaktadır. Çünkü sevgilisine uzak olduğu gibi çok da yakındır. Zira muhakkik (*insân-ı kâmile ulaşmaya çabası içinde olan kişi*) müşâhede makamına yükseldiğinde girdiği hâlden, o makamdan indiğinde ve hâlden çıktığında sevgiliden uzaklaşmaktadır. Bu da Şuşterî'de aşkın azaplarından. Şair bu azaptan bir beyitte şu şekilde bahsetmiştir (eş-Şuşterî, 1960, s. 56) [Meczû'ur-Reml]:

مِنْ عَذَابٍ فِيهِ يُلْقَى   كُلُّ مَا فِي الْحُبِّ عَذَبٌ

فَأَنْ رَدَّتْ تَبْقَى   فَأَلْفَنَاءُ فِيهِ حَيَاةٌ

Sevdanın her zerresinde tat vardır,

Zorlukları hafifleten,

Fenâ'da ise hayat vardır,

Yok ol ki, Bâkî kalasın.

Şair ilahi aşk yolunda azabın aslında bir güzellik olduğunu, fenâ ve bekâ yani (*Allah uğruna dünyalık lezzetlerden vazgeçip O'na yönelerek, O'nun kural ve kaidelerinin insanı kuşattığı bir hâle bürünmenin gerektiğini*) bunun ise dünyada Allah'ı aramaktan ve O'na sonsuz sevgi özlem beslemekten geçtiğini vurgular. Bu girdiği aşk ve sekr (*sarhoşluk*) hâlinden de bir şiirinde şu şekilde bahseder (eş-Şuşterî, 1960, s. 33) [Meczû'u'l-Munsarih]:

سُقَيْتُ كَأْسَ الْهَوَى قَدِيمًا   مِنْ غَيْرِ أَرْضِي وَلَا سَمَائِي

أَصْبَحْتُ بِهِ فَرِيدَ عَصْرِي   بَيْنَ الْوَرَى حَامِلًا لَوَائِي

لِي مَذْهَبٌ، مَذْهَبٌ عَجِيبٌ   فِي الْحُبِّ قَدْ فَاقَ يَا هَنَائِي

Eski bir aşk kadehinden yudumladım,

Yerin göğün olmadığı bir zamandan kalan,
 Onun ile zamanımın benzersizi oldum,
 Mahlûkun arasında sancağımı taşır oldum,
 Benim mezhebim, mezhebim tuhaftır,
 Aşkta mutluluk yücedir, ne mutlu bana!

Şuşterî tasavvuf yolculuğunda çeşitli tarikat hocalarından etkilenmiş ve onların tarikatlarına intisap etmiştir. Bundan dolayı vatanından ayrılarak maşukunun gözünde aşkını kanıtlamak için uzun bir yolculuğa çıkmıştır. Çeşitli tasavvuf tarikatlarına intisabından sonra ise “*esbaha ferîde ‘asrihi*” yani (yaşadığı dönemin münferit zatlarından) olmuştur. Çünkü Şuşterî gibi farklı tarikatlardan hırka giyip, her tarikatın usul ve kaidelerine uyan ve bunun yanı sıra şair olan şahsiyetlere rastlanmamaktadır. Bu nedenle kasidesinde kendisini, “*esbahtu ferîde ‘asri*” diyerek taltif etmiştir. Böylelikle şair aynı zamanda tasavvufî tecrübesini ve özelliklerini şiirine aktarmıştır. Sonuç olarak “*mezhebim tuhaftır*” derken de bunu kastetmektedir.

Şuşterî'nin bir kadını sevip sevmeyeceği konusunda özel hayatına dair bilgiler bulunmamaktadır. Ancak bu beşerî bir duygu olduğundan bu hususta bir araştırmaya da gerek yoktur. Çünkü bu çalışmada manevî gazel, yani ilâhî aşkın Şuşterî'deki yansımaları araştırılmaktadır. Bu nedenle şairin şiirinde ilâhî aşkı işlerken, ne tür gazel öğeleri kullandığını ve bunu şiirlerinde nasıl işlediğini ortaya koymak gerekir. Şuşterî bir kasidesinden sevgiliden şu şekilde bahsetmektedir (eş-Şuşterî, 1960, s. 35) [el-Müctes]:

بِأَفْكَرٍ فِيكُمْ أَطِيبُ	يَا حَاضِرًا فِي فُؤَادِي
فَأَلْقَلْبُ عِنْدِي يَنْوِبُ	إِنْ لَمْ يَزُرْ شَخْصَ عَيْنِي
مِنَ النُّحُولِ يَدُوبُ	مَا غَيْبَتْ لَكِنَ جِسْمِي
وَلَا رَأَيْتُ رَقِيبُ	فَلَمْ يَجِدْنِي عَذُولُ
جَاءَتْ إِلَيَّ شُعُوبُ	وَلَوْ دَرَى الدَّهْرُ عَنِي
فَسَلَهُ عَنِّي يُجِيبُ	لَمْ يَنْقُ غَيْرُ عَرَامُ

<i>Ey gönlümde olan,</i>	<i>fikrimde sizinle mutlu olurum,</i>
<i>Bizzat beni ziyarete gelmese de</i>	<i>kalbim O'nun yerini bilir,</i>
<i>Kaçmadım ama vücudum,</i>	<i>zayıflıktan bitap düşüyor,</i>
<i>Bundandır ne kınayan beni bulur</i>	<i>ne de gözleyen beni görür,</i>
<i>Benim asrımı bilseydi,</i>	<i>cümlesi çıkar gelirdi,</i>
<i>Kara sevodan başka bir şey kalmadı,</i>	<i>Sor O'na arzuma yanıt versin!</i>

Şuşterî bu kasidede “*يا حاضرًا في فؤادي*” diyerek sevgiliyi işaret etmektedir. Âşık olarak korkmadığını ancak yorulduğunu ifade eder. Dünya işlerini bırakmıştır, ancak sevgiliyi terk

etmemiştir. Kalbinde ise “غَرَام” (sevda)dan başka bir şey de kalmamıştır. Şair maşukuna ulaşmak için yol aramakta, yolun zor ve meşakkatli olduğunu bilmesine rağmen hayatının sonuna kadar bu yolu terk etmeyeceğini vurgulamaktadır. Burada ifade edilen “فُوَادِي” ve “غَرَام” (kalp ve kara sevda) kelimeleri tasavvuf şiirinde sıkça karşılaşılan ve gazel türünde kullanımlara delalet eden kelimelerdir. Şuşterî bir başka kasidesinde aşkıdan şu şekilde bahsetmiştir (eş-Şuşterî, 1960, ss. 370-371) [ez-Zecel]:

قَرِيبٌ مَا هُوَ بَعِيدٌ	حُبِّي مَعِيَ فِي دَارِي
وَقَالِي مَا تُرِيدُ	اسْتَعْلَى فِي مَدَارِي
عَسَى نَمُوتُ شَهِيدٌ	قُلْتُ الرِّضَا يَا بَارِي
<i>Sevdam benimle kalbimdedir,</i>	<i>yakındır bana uzak değil,</i>
<i>Kalbime taht kurmuş,</i>	<i>der bana; “ne istersin?”</i>
<i>Dedim: “Rızanı isterim Sultanım,</i>	<i>belki şehit olmak”.</i>

Buradaki “حُبِّي” ifadesi (sevdam) olarak tercüme edilebilir. Sevdasını “مَعِيَ فِي دَارِي” kalbimde benimledir derken aslında “دَارِي” ifadesiyle, kalbini eve benzeterek istiare (benzetme) yapmıştır. Buradaki ifadede, kalplerin Allah’ın evi olduğu ve şairin bu kelimeye kalp olarak yeni bir mana eklediği anlaşılmaktadır. Buradaki örnek gazel türünde istiareye güzel bir örnektir. Şair sevgilisinden bahsederken kullandığı farklı bir örnek de şu şekildedir (eş-Şuşterî, 1960, s. 89) [el-Muvaşşah]:

وَسَمِعَ لِي الْحَبِيبُ	زَارَنِي حَبِّي وَطَابَتْ أَوْقَاتِي
عَلَى غَيْظِ الرَّقِيبِ	وَعَفَا عَن جَمِيعِ زَلَّاتِي
وَسَمِعَ بِالْوِصَالِ	زَارَنِي مُنِّيَّتِي وَزَالَ الْبَاسُ
<i>Sevgilim ziyaretime gelince vaktim şen oldu,</i>	<i>sevgiyi benden dinle,</i>
<i>Tüm günahlarımı affeyle,</i>	<i>şu müşahede alemine gel,</i>
<i>Arzuladığım ziyaretime geldi, cesedim nura döndü,</i>	<i>vuslatı benden dinle.</i>

Şairin burada kullanmış olduğu “زَارَنِي حَبِّي” ve “زَارَنِي مُنِّيَّتِي” ifadeler sevgilim diyerek kastettiği Allah (c.c.)’e ithafen söylediği sevgi sözcükleridir. Buradaki “مُنِّيَّتِي” (arzuladığım) kelimesi de bir istiare örneği olarak gösterilebilir. Şuşterî’nin divanında bu ve bunun gibi pek çok örneğe rastlanmaktadır. Bunlardan bir diğeri de aşağıdaki gibidir (eş-Şuşterî, 1960, s. 166) [el-Muvaşşah]:

تَسْقِينِي حَمْرِي	قَلْبِي هُوَ لَيْلَى وَلَيْلَى هُوَ الْمُنَى
<i>Kalbim Leyla’dır, Leyla da arzulanandır,</i>	<i>Şarabım içirir bana.</i>

Buradaki “لَيْلَى” (Leyla) ifadesi yine şairin Allah’a olan sevgilini ifade ediş biçimlerinden biridir. Tasavvuf şiirinde gazel türünün kullanımına güzel örneklerden biri niteliğindedir. Şair sevginin mertebelerini de şiirlerinde işlemiştir. Bu mertebeleri aşmanın zorluklarından bahsederken şöyle söyler (eş-Şuşterî, 1960, s. 128) [el-Hafîf]:

حُبُّ عَيْدَاءَ بِالْجَمَالِ مُدْلَهُ	قَدْ كَسَانِي لِبَاسِ سَقَمٍ وَذَلَهُ
وَعَدَا الْعَقْلُ مِنْ هَوَاهَا مُوَلَّهُ	سَلَبْتَنِي وَعَيْبْتَنِي عَنِّي
يَا طَفِيلِي عَشَقْتَنِي أَنْتَ أَبْلَهُ	سَفَكْتَ فِي الْهَوَى دَمِي ثُمَّ قَالَتْ
لَا يَنَالُ الْوَصَالَانَ مِنْ فِيهِ فَضْلَهُ	إِنْ تُرِدْ وَصَلْنَا فَمَوْتِكَ شَرْطُ

Yaratan bana acizlik ve zillet elbisesini giydirdi,

Güzellik aşkın zarafetinin delildir,

Ben talan oldum, yok oldum,

O'nun sevdasında aklım başımdan gitti,

Derdime onca gözyaşı döktüm ve sonra dedi ki;

“Ey davetsiz misafir! Bana aşık mı oldun? Ne ahmaksın,

Bize ulaşmanın şartı ölümdür (bize ulaşmak istersen ölmen şarttır),

İyilik etmeden vuslata erilmez.

Şair aşkını “الهُوى” kelimesiyle ifade ederek, sevda deneyiminin aslında ölüm ile olacağını açıklamaktadır. Bu ölüm fiziken bir ölüm değil, aksine manevi ölüm demektir. Bu ölümle şair kalbini kötülüklerden ve dünyevi meşgalelerden temizler. Başka bir işle meşgul olmaksızın doğrudan Allah’a yani “هو” (O)’na yönelir, O’nda insani özelliklerinden arınarak, Allah’ın emir ve kaideleriyle kendini kuşatır. Böylelikle muhakkik, aşkın kendini gerçekleştirme ve insân-ı kâmile erme tecrübesi olarak görür. Şuşterî şiirlerinde gazeli tasavvufî bir araç olarak bu şekilde kullanmıştır. Aynı zamanda maşukunu bir başka ifadede de şu şekilde zikretmiştir (eş-Şuşterî, 1960, s. 53) [et-Tavîl]:

سِوَاهُ أَرَى لَيْسَا وَلَكِنَّهُ عَطَى	هُوَ الْحَقُّ نَمَّ الْأَيْسُ وَالْأَيْسُ كُلُّ مَا
وَمَنْ يَلْحَظُ الْأَوْهَامَ لَمْ يَشْهَدْ الْقِسْطَا	وَلَسْتُ أَرَى غَيْرًا إِذَا مَا لَحَظْتُهُ

O Hak ki Eys’tir, O’ndan gayrı her şey,

Leystir, ancak O her şeyi örtendir,

O’ndan gayrısını göremem, O’nu göremez isem,

Vesveseye düşen kişi, Allah’ın adaletini görmez.

Bu beyitlerde kullanılmış olan “الْأَيْسُ” (*Hak Eys’tir, ondan gayrı her şey leysdir*) “değişmezlik veya sabit olan varlık anlamına gelmektedir. Aslen Yunan kökenli bir kelimedir” (eş-

Şuşterî, 1960, s. 53). Aynı zamanda Şuşterî Sevgili; İlk ve son ve bâkî olan diye bahseder (eş-Şuşterî, 1960, s. 48) [es-Serî']:

مَا حَاجَةُ الْعَاقِلِ بِالذَّائِرِ	جَمَالٌ مَنْ سَمَّيْتَهُ دَائِرَ
هَامِ الْوَرَى فِي حُسْنِهِ الْبَاهِرِ	وَإِنَّمَا مَطْلَبُهُ فِي الَّذِي
أَفْنَى مِنْ أَجْلِ الْأَوَّلِ الْآخِرِ	فَالشَّعْثُ وَالغَبِيرُ وَكَمَثَلِي أَنَا
أَعَارَهُ لِلْقَمَرِ الزَّاهِرِ	أَفَادَ لِلشَّمْسِ السَّنَا مِثْلَمَا
لِلَّهِ دَرُّ الْمَغْرَمِ الْخَائِرِ	أَصْبَحَتْ فِيهِ مُغْرَمًا خَائِرًا

Adlarını saydıklarımın güzelliği fânidir,

Aklı başında olanın fânî ile işi ne?

Fakat akıllı kişinin işi,

Göz alıcı güzelliğiyle insanların sevdalandığı sevgilidir,

Kafası karışık, müzmin işte benim gibisi,

Evel âhir uğruna yok olurum,

Parlayan güneşe ışığını verdiği gibi,

Parlasın diye aya da nurunu ödünç vermiştir,

Yolunu kaybetmiş bir aşığa dönüştüm,

Allah için yolunu kaybetmiş bir aşığa.

Verilen bu son örnekte de şair hakiki aşkın Allah aşkı olduğunu vurgulayarak, ona güzelliklerin en güzelini atfetmiştir. Sürekli bu aşkın yolunun fenâ ve bekâdan geçtiğini vurgulayarak, aslında fenâ ve bekâyı tasavvufî aşk tecrübesinin temeli olarak görmektedir. Şair aşkı uğruna yok olmayı göz alarak Allah'a olan aşkını ikrar etmiştir.

Sonuç olarak bu kısımda sunulan şiir örnekleriyle, gazel türünün tasavvuf şiirinde kullanım şekilleri ve anlamları incelenmiştir. Hangi sözcüklerin ne tür sanatlar kullanarak, gazel türüne yeni ne tür anlamlar kazandırdığı saptanmıştır. Böylelikle tasavvuf şiirinin ve şairlerinin, edebîyata katkısı da göz ardı edilmemiştir. Şuşterî'nin ise şiirdeki gazel sanatını kullanım şekliyle şiirde ustalığı ve kelimelere kattığı yeni anlamlarla da dildeki hakimiyeti kanıtlamaktadır.

Sonuç

Öncelikle Şuşterî, Türk Halk şairi Yunus Emre gibi bir halk şairidir. Endülüslü oluşu ve soylu bir aileden gelişi onun edebî yönünün güçlenmesinde etkili olmuştur. Aynı zamanda izinden gittiği hocalarının tecrübeleri de onun yeteneğini ve tanınırlığını artırmıştır.

Bir diğer taraftan tarikatta tek bir yola bağlı kalamadan farklı yollara ve hocalara intisabı, onun felsefi ve edebî yönünü geliştirmiştir. Bu da şiirlerindeki tasavvur âlemini doğrudan etkilemiştir. Gazel türü şairin divanında önem verdiği kullanımlardan olmuştur.

Bunun sebebi şairin hayatı boyunca diyar diyar gezerek Allah'a olan aşkını ve O'nu arayışını şiirlerinde dile getirmesi ve bunu insanlara anlatmaya çalışmasıdır.

Gazel türü, Şuşterî'nin edebî üslubunun tasavvufî temalı olsa bile onu kısıtlamamış, aksine şiirdeki sanatını daha da ortaya çıkarmıştır. Bu da divanındaki şiirleri günümüze kadar taşıyan en önemli sebeplerdendir. Gazel türündeki terim ve manaları, şiirine göre kullanarak yeni manalar kazandırması da farklı bir ustalık eseridir. Bu Şuşterî'yi basit bir şair olmaktan çıkararak "Emîru Şu'arâ'î't-Tasavvuf" "Tasavvuf Şairlerinin Emiri" yapmıştır. Bu ustalığı, adının ve şiirlerinin asırlarca zikredilmesine sebep olmuştur.

Gazel türündeki sözcüklerin, usta bir şair tarafından tasavvufî tecrübe yoluyla yeni anlamlar kazanması, tasavvufun şiire etkisini ortaya koymaktadır. Söz konusu sözcüklerin sözlükleri kazandırılması ve medh, tabiat, hamr türlerindeki tasavvufî etkilerinde incelenmesi yerinde olacaktır. Gazel türünde sevgiliye atfedilen sözcüklerin, tasavvuf şiirine gelindiğinde Allah'a atfedilmesi, Arapçanın kelime zenginliğinden kaynaklansa da tasavvuf şiirinin kendine has metodolojisinin oluşmasına yol açmıştır. Şuşterî ise tüm bu özellikleri, tecrübesini aktarmak için kullanmıştır. Aynı zamanda Endülüs dönemindeki diğer şairlerin, Cahiliye dönemi şiir üslubunda kullanımlara dönme isteğinin önüne geçmek için, şiirlerinde tüm Cahiliye dönemi şiir türlerini tasavvufî anlamlarda kullanmıştır. Bu da onun sufi oluşunun bir tezahürüdür. Tek bir tarikata bağlı kalmayışı ve farklı hocaların öğretilerinden etkilenmesi sanatını icra edişine etki etmiş, tarafsız ama emsalsiz bir şair olmasını sağlamıştır. Bu nedenle "Tarafsız Şairlerin Sultanı" lakabını edinmiştir.

Son olarak bu çalışma, Şuşterî'nin divanındaki güzelliklerin ve sanatların daha iyi incelenmesi ve literatüre kazandırılması amacıyla hazırlanmıştır. Doktora tezimiz nihayet ermesiyle, Şuşterî'nin divanındaki diğer şiirsel ve edebî unsurların da literatüre kazandırılması hedeflerimiz arasındadır. Makalemizin ise bu husustaki ciddiyetimizi ve araştırma azmimizi kanıtlamasını, sonrasında yapılacak çalışmalar için literatüre anlamlı katkılar sağlamasını temenni ederiz.

Kaynakça

- Abbâs, İ. (1983), *Târîhu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arabi* (4. Baskı), Beyrut: Dâru's-Segâfe.
- Ebû Bekir (1998), *Mevcez dâiretu'l-ma'ârifi'l-İslâmiyyeti* (1.Baskı), Merkezu'ş-Şargiyyeti li'l-'İbdâ'i'l-Fikrîyyi, c. 10.
- el-'Adlûnî M. (2005), *Ebû'l-Hasan eş-Şuŕterî ve felsefetihi's-sûfiyyeti* (1. Baskı), Kazablanka, Dâru's-Segâfe.
- el-'Âsaru'l-'Ulviyyeti (1988), *Mu'cizeti dâ'irati'l-ma'ârifi'l-İslâmiyyeti* (1.Baskı), Merkezu'ş-Şargiyyâti li 'İbdâ'i'l-Fikri, c. 20.
- el-Cebîrî, A. (2017), *Târîh 'Acâ'ibi'l-'âsârî fi't-terâcimi ve'l-ehbâri*, ABD, Muessesetu Hindâvî, c. 1.
- el- Endelusî, İ. H. S. (1983), *Cemheretu insâbi'l-'Arabi*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyyeti.
- el-Ğaberîni, A. A. (1979), *'unvânu'd-Dirâye fi'men 'arefe mine'l-'Ulemâ'i fi'l-mi'eti's-Sâbi'ati bi Bicâyeti*, Beyrut, Dâru'l-'Âfâgi'l-Cedîde.
- el-Hacî, A. A. (1981). *Târîhu'l-Endelusi* (1. Baskı). Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- el-Makkârî, E. (1997), *Nefhi't-Tayyib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*, Beyrut, Dâr Sâdır, c. 2.
- en-Neşşâr, A. S. (1953), *Ebû'l-Hasan eş-Şuŕterî es-Sûfî el-Endelusî ez-Zeccâl ve 'âsârîhî fi'l-'âlemi'l-İslâmî, Mecelletu'l-Ma'hedi'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti bi Madrid*, 1(1), 129-158.
- en-Neşşâr, A. S. (1960), *Dîvânu Ebî'l-Hasan eş-Şuŕterî Emîru Şu'arâ'i's-Sûfiyyeti bi'l-Mağribi ve'l-Endelusi*, (1. Baskı). İskenderiye.
- eş-Şuŕterî, E. H. (arşiv sayısı: 00275, varak: 38a-79b), *el-Vasiyyetu* (el yazması), İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi.
- eş-Şuŕterî, E. H. (2008), *Dîvânu Ebî'l-Hasan eş-Şuŕterî Emîru Şu'arâ'i's-Sûfiyyeti bi'l-Mağrib ve'l-Endelus* (tahkik: el-'Adlûnî, M. ve Ebû'l-Fuyûd)(1. Baskı), Kazablanka: Dâru's-Segâfe li'n-Neşri ve't-Tevzî'i.
- et-Tecîbî, İ. L. (2004), *er-Risâletu'ş-Şuŕterîyyeti'l-'ilmiyyeti fi't-tasavvufi*, Kazablanka, Dâru's-Segâfeti.
- et-Teftâzânî, E. V. (1973), *İbn Seb'in ve felsefetihi's-sûfiyyeti* (1. Baskı), Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-Lubnâniyyeti.
- et-Tunbektî, A. B. (2000), *Neyli'l-İbtihâci bi'tatrîzi'd-Dîbâc* (2. Baskı), Trablus: Dâru'l-Kitâb.
- el-Vusâbî, M. R. <https://abdae-alaalami.com/articles/48175/>, erişim tarihi: 03.05.2024.
- Hayât, M. (2010-2011), *el- Eşkâli'ş-ş-riyyeti fi dîvânu'ş-Şuŕterî-Dirâsetun 'Uslûbiyyetun* (Yayınlanmış Doktora Tezi), el-Hâc Lahzar Üniversitesi, Mağrip Edebî Bilimleri, Batna-Cezayir.
- İbni 'Arabî, M. (2003), *Tercumânu'l-Eşvâk* (3. Baskı), Beyrut: Daru Sâdır.
- İbni Tavvâh (2007), *Sebki'l-Makâl, li'fekki'l-'kâl* (1. Baskı), Bingazi, Dâru'l-Kutubi'l-vataniyyeti.
- İbnu'l-Hatîb, L. (1970), *Ravzatu't-Ta'rîf bi'l-Hubbi'ş-Şerîf* (1. Baskı), Kazablanka, Daru's-Sekâfe.
- İbnu'l-Hatîb, L. (2003), *el-'İhâtatu fi ehbâri Ğirnâtati* (1. Baskı), Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyyeti.
- Kerîm, B. (2008), *Ebû'l-Hasan eş-Şuŕterî hayâtehû ve ş-rehû* (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ebû Bekir bi'l-Kâyd Üniversitesi, Tilemsen- Cezayir.
- Massignon, Y. (1969), *"Deux Formes d'Idéal Poétique en Egypte Au XII Siècle Ibn al Farid et Shoshtari"*, Egypte: Dâru'l-Maârif.
- Özel, A. M. (2022), *Hikayem Ne tuhaftır* (2. Baskı), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Palacios, M. A. (1965). *İbn 'Arabî hayâtehû ve mezhebehû* (1. Baskı). Kahire: Mektebetu'l-Ancelû el-Mısrîyyeti.

Yazıcı, T. (1994), *İslam Ansiklopedisi, Ebû Medyen*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 10.

Youtube, https://www.youtube.com/watch?v=aRje_lxiCM0 , erişim tarihi: 03.05.2024.

Zor, M. R. (2021), *Ebû Medyen Şu 'ayb el-Ensârî'nin hayatı, eserleri, edebî yönü ve sûfî şiiri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Arap Dili ve Edebîyatı, Ankara.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 10.03.2024 Kabul/Accepted: 25.04.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 445-458.

SEHÎ BEY'İN HEŞT-BİHİŞT ADLI TEZKİRESİNDE "ÖLÜM" İLE İLGİLİ ÖRTMECELERⁱ

Halime PUSMAZⁱⁱ

Öz

Ölüm, her canlının başına gelecek mutlak ve kaçınılmaz bir sonudur. Geçmişten bugüne ölüm korkusuyla mücadele eden insan; bu durumu aşmak, yarattığı etkiyi azaltmak için çeşitli yollara başvurmuştur. İnsan kelimelerle düşünen, bu hazine aracılığıyla konuşan bir varlık olmasından dolayı ölümün verdiği acı, keder, korku ve üzüntü dile de yansımaktadır. Ölmek eylemi ve bu kelimenin türevlerinin acı veren yanının etkisini azaltmak amacıyla söz konusu kavram(lar)la ilgili örtmeceler sıklıkla kullanılmaktadır. Bu yolla bahsi geçen durum, dolaylı biçimde anlatılarak insan üzerindeki olumsuz etkisi azaltılmaktadır. Türkçenin zengin bir dil olması, ölüm örtmecelerinde de kendini göstermektedir. Şairlerin ve yazarların hayatının anlatıldığı bir tür olan tezkirelerde ölümle ilgili ifadeler geçmektedir. Çalışmanın temel amacı, Anadolu sahasının ilk tezkiresi olan Sehi Bey'in Heşt-Bihîşt adlı eserinde ölüm ile ilgili örtmecelerin ortaya konulup açıklanmasıdır. Eserin tüm ölüm ifadeleri bulunarak bunlardan yalnızca örtmece amacıyla kullanılanlar seçilip fişleme yöntemi kullanılmıştır. Sonuçta dönemin dil özellikleri, toplumun dinî inancı, kültürel etkenler, gelenek, görenek ve âdetlerinin getirdiği birikimle beraber esas alınan tezkirede Sehi Bey'in şairlerin ölümü için yirmi farklı ölüm örtmecelerini kullandığı tespit edilmiştir. Heşt-Bihîşt'te tezkire yazarının tercih ettiği bu örtük anlatımlarla ölümün hem birey hem toplum üzerindeki sarsıcı, yıkıcı ve yakıcı etkisinin azaltılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ölüm İfadeleri, Örtmece, Heşt-Bihîşt.

Euphemisms Related to "Death" in Sehi Bey's Treatise Titled Heşt-Bihîşt

Abstract

Death is an absolute and inevitable end that will happen to every living thing. People who struggle with the fear of death from past to present; It has resorted to various ways to overcome this situation and reduce its impact. Since man is a being who thinks in words and speaks through this treasure tool, the pain, grief, fear and sadness of death are also reflected in language. Euphemisms related to the concept(s) in question are often used in order to reduce the impact of the painful aspect of the verb - die and its derivatives. In this way, the negative impact on people is reduced by explaining the situation indirectly. The fact that Turkish is a rich language is also manifested in death euphemisms. Expressions about death are mentioned in the theses, which are a genre in which the lives of poets and writers are told. The main purpose of our study is to put forward and explain the euphemisms of the source about death by focusing on Sehi Bey's Heşt Bihîşt, which is the first thesis of the Anatolian field. All the death expressions of the work were found, and only those used for euphemism were selected and the plugging method was used. As a result of these studies, it has been determined that Sehi Bey used twenty different death euphemisms for the death of poets in the tezkire, which is based on the linguistic

ⁱ Tezkirelerden ve Kroniklerden Hareketle Eski Oğuz Türkçesinin "Ölüm" ile İlgili Söz Varlığı isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, e-posta: halimepusmaz1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8251-7721.

characteristics of the period, the religious belief of the society, cultural factors, traditions, customs and customs. With these indirect, implicit expressions preferred by the author of the tezkire in Hesht Bihisht, it is aimed to reduce and eliminate the shocking, destructive and burning effect of death on both the individual and the society.

Keywords: *Death, Death Expressions, Euphemism, Heşt-Bihîşt.*

Structured Abstract

Death is an absolute and inevitable end that will happen to every living thing. People who struggle with the fear of death from past to present; It has resorted to various ways to overcome this situation and reduce its impact. Since man is a being who thinks in words and speaks through this treasure tool, the pain, grief, fear and sadness of death are also reflected in language. Euphemisms related to the concept(s) in question are often used in order to reduce the impact of the painful aspect of the verb - die and its derivatives. In this way, the negative impact on people is reduced by explaining the situation indirectly. The fact that Turkish is a rich language is also manifested in death euphemisms. Death, which is one of the transitional stages of human life, is the last stop and is inevitable. Linguistically, it is not a word that is easily said or thought about. It has been a concept that has caused fear and discomfort to human beings since the world has existed. As a result of the struggle to reduce the effect of the pain caused by death and not to remember it, human beings have taken refuge in the power of euphemisms. In tezkires, a genre in which the lives of poets and writers are narrated, expressions related to death are mentioned. The main purpose of our study is to reveal and explain the euphemisms related to death by taking Sehi Bey's Heşt Bihîşt, the first tezkire of the Anatolian field, as the center. All the death expressions of the work were found and only the ones used for euphemism were selected from these expressions and a tagging method was applied. We see that the language features, social values, traditions and belief system of the period in which the work was written were effective in the euphemisms preferred by the author of the tezkire. In the source we analyzed and scanned, we see that twenty different euphemisms for death were used according to the characteristics of the poets whose lives ended. How and for whom these expressions are used by the author in the work taken as basis is determined as follows:

Moving to the Hereafter-Mawlana Emiri

Surrendering to the command of Allah-Sultân Cem

Arriving at the command of Allah-Mawlana Wasfi

May Allah have mercy on you-Mawlana Sheikh Rusheni

To be a muhtafî from the world of mortality-Tetimme-i Tabaka-i Şeşüm

Âlem-i 'uluuv-i âsümana pervaz and tavus-i kudsi-i jinana hem-râz-Tetimme-i Tabaka-i Penjum

Waiver from this kargâh-Tetimme-i Tabaka-i Düvvüm

Pushing Out of Pride-Tetimme-i Tabaka-i Heftum

Pushing the Resurrection from the World to the Hereafter-Mawlana Shahdî

Pushing Away from the World-Mahmûd Pasha

Repelling From the World's Occupation-Mevlânâ Niyâzî

To be mortal-Tabaka-i Sivvüm

Go-Sâgarî

To Be A Vassal Of The Order Of The Right-Tetimme-i Tabaka-i Çihârum

From the palace to the bâkâ-ı surûra rihlet push-Mevlânâ Shamsî

To arrive at the command of God-Mawlana Sun'î

Vefât-Mawlana Şeyhoğlı

Sehi Bey's use of the words "hereafter" and "Allah" is based on the fact that the Turkish people have adopted the religion of Islam. Again, with the influence of faith, we see that poets describe the transience of life by giving their death through the concept of "the world". Based on the beliefs and traditions adopted by the society, the author expresses the mortality of man, the transience of the world, the fact that the real life is the afterlife, the reunion of man with God when he dies, and the events of being buried in the ground through euphemisms. The understanding that death is not the end, the belief in the hereafter, which is the beginning of a second life when you die, is reflected in the euphemisms in the work as follows: "To push to the hereafter, to push the dar-ı badâ-ı pride to the dar-ı bekâ-ı surûr, to push the bâkâ-ı surura from the palace-ı pride." He expressed the declaration that death is the command of Allah and that every human being will die one day with "to reach the command of Allah, to reach the command of God, to be obedient to the order of truth, to reach the command of Allah". Sehi Bey indirectly explains that death is a migration, a temporary place of the world and a state of separation from it, with the expressions "To be satisfied with the world, to go, to renounce the occupation of the world, to make it free from the world, to show pervasiveness to the world, to be a member of the tavus-i kudsi-i jinana, to renounce this profit".

At the end of our study, we once again reveal that the concept of death is one of the negative phenomena that has always disturbed the person and disturbed the subconscious since the first human being. In Sehi Bey's Heşt Bihisht, one of the most important works of the 15th century, we come across the act of dying and expressions in which its derivatives are used. In this memorandum, the author preferred an artful and soft style while giving information about the lives of poets. This style of expression is also reflected in the death of the poets he included in his work. For example, we see that the poet named Mevlânâ Şemsî preferred to describe his death by using the euphemism "Saray-ı gurûrdan bâkâ-ı surûra rihlet pushmak".

The concept of death, which is one of these grave events that have been causing fear and pain to people for a long time, is the majority of the places that the author says directly, while the places he expresses through euphemisms are in the majority. We see that the selected expressions are said after the loved ones. Sehi Bey uses euphemisms when describing death and related events, situations, behaviors or movements. Thus, the negative impact of the phenomenon in question, which causes pain, grief, sadness and fear to people and society, has been tried to be minimized through such uses in language. With our study, we think that we have proven that Turkish had a rich euphemism about the concept of death and the scope of this word in the 15th century.

Giriş

Bu makalede, Heşt-Bihişt'in ölüm örtmeceleri ortaya konularak ölmek kelimesi ve ölen kişiler için hangi ifadelerin nasıl kullanıldığı incelenip eserde geçen örnek cümlelerle beraber sentezlenerek açıklanacaktır.

"İnsanoğlu, yaşamını sürdürdüğü fiziki dünyada doğar, büyür, gelişir ve yaşam döngüsünün nihayetinde mevcudiyeti son bularak ölür" (Biçer, 2021, s.39).

Gürkan'a göre (2007, s.32-34), doğan her canlının bir gün yaşamının son bulacağı kanısı, ilahi dinlerin pek çoğunda yer almaktadır. Ölüm, mutlak gerçekliktir, algılanmasında kişinin benimsediği dinin etkisi büyüktür. Bunun sonucunda kimi dinlerde ölümün, Yaratıcı'nın bir gazabı olduğu düşünülmeyle kiminde bir geçiş olarak görülüp beden ve ruhun farklı biçimlerde başka âlemlerde hayatını sürdürdüğü ya da tamamen yok olduğu inancı hâkimdir. Hökelekli (1991, s.156), ölümün insanların tamamını ilgilendiren gerçek bir olay olduğunu, her canlının bu hakikatle yüzleşeceğini, Tanrı'ya döneceğini söyler. Ölüm korkusunun şiddetli olduğunu diğer felaketlerden farklılık gösterdiğini belirtmektedir.

Ölümün hem biyolojik hem de varoluşsal yanı bulunur. Yaşanılan maddi dünyayı ardında bırakmak manasına gelmekte ve bir yok oluşu belirtmektedir. Ölüm de doğum gibi doğal bir durum olmasına rağmen kabullenilmesi zor bir gerçekliktir. Her kültürde ölüm farklı anlamlar bulmuştur. Hökelekli (1991), "Bu bağlamda, geleneksel kültürler ölümü bir son olarak değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak görmüşler; hayatı, daha sonra bir varoluş biçimiyle yer değiştirecek bir sürekliliğin parçası olarak kabul etmişlerdir" der (s.15). "Canlı yaşamının var olmasıyla birlikte ortaya çıkan ölüm olgusu, toplumlar ve inançları doğrultusunda yüzyıllar boyunca farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Eski Türklere göre korkulacak bir olgu olmayan ölüm, insanın hastalık ya da savaş nedeniyle yaşamını yitirmesiyle birlikte ruhunun dünyadaki hayatının bir benzerini yaşayacağı öbür dünyaya göç etmesini sağlayan hadisedir" (Tryjarski, 2011, s.108).

Türk tasavvuf düşüncesinde dünya hayatı geçidir. Asıl hayat ahirettir. Dünya bir hapisanedir, insanın ölmesiyle ruh tutsaklıktan kurtulacaktır. "Tasavvufî düşüncede ölüm, sadece beden ölümüdür. Ruhun ölümü diye bir şey yoktur. Ölüm, Allah Teâlâ'dan gelen ruhun tekrar ona dönmesi, karanlıklardan kurtulup aydınlığa kavuşması, gerçek ve sonsuz bir hayata başlamasıdır" (Çelik, 2009, s.122). Türk-İslâm mutasavvıflarından Yunus Emre'ye göre ölüm; korkulacak bir şey değildir, dünyada iken Tanrı'yla arasında perde bulunan insan, ancak ölüm sayesinde Yaratıcı ile yüz yüze gelecektir. Yunus, kişinin asıl yaşamının ölünce başlayacağına inanır. "Yunus, ölümden hiç korkmaz. Yunus'a göre ölüm, gerçek hayata ve Allah'a ulaşmak için bir araçtır. Bunun için şair, dünyayla vedalaşır ve ölümü ister. Fânî olan her şeyden vazgeçerek Hakk'a ulaşmayı arzular" (Osmanoğlu, 2016, s.136). Mevlânâ; ölümü dünya zindanından ve beden tutsaklığından kurtuluş, Allah'a kavuşma anı olarak düşünmektedir.

"Mevlânâ için ölüm bir kavuşma, buluşma anlamı taşımaktadır. O can alıcı bir mecaz kullanarak bu kavuşmayı düğün gecesine benzetmiştir: 'Aşığın bir gerdek gecesine olan ölümünde, âşıkların gizli şeylerinin açığa vurulması doğru olsaydı, her zerre def çalar, el çırpardı'" (Kazancı, 2009, s.74).

Ergun (2013, s.136), yaşayan her şeyin ölümlü olduğunu, bu gerçek insanlar tarafından kabul edilse de ölümün soğuk yüzünün pek çok kültürde olduğu gibi Türk töresinde de saklandığını dile getirmektedir. Türklerin İslâmiyet'i kabul etmedikleri dönemlerde dahi ölüm, Türkler için korkutucu ve tedirgin edicidir. Bu sebepten örtmece sözlerin ardına saklanarak acılarını hafifletmeye çalışmışlardır.

Aksan (1998, s.98), örtmece kavramını şöyle açıklamaktadır: "Kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayıdır." Ölüm de Türk dilinde örtmecelerin en sık kullanıldığı durumlardan biridir. Toplumdaki değişimler doğrudan dile de yansır. Seçkin (2016, s.236), her toplumun hayatı algılama biçimi ve kültürü etrafında örtmecelere başvurduğunu söyler. Gümüş (2019, s.106) örtmecenin, bir toplumun kendi dilindeki ayıplı ya da acılı kelimeleri örtme, ulu orta söylememe eğiliminden kaynaklandığını, bu tür durumlarda başka dillerden alınan sözcükleri kullanma veya sembollerle ifade etme durumunun söz konusu olduğunu belirtmektedir.

Türkçe, ölümle ilgili söz varlığı açısından zengin bir dildir. Geçmişten günümüze kadar bu kavram pek çok araştırma alanının ve eserin konusu olmuştur. Bu konunun dil üzerine yansımaları dikkat çekicidir. Tezkireler de şair ve yazarların ölümüyle ilgili bilgilerin yer aldığı kaynaklardan biridir. Kılıç'a (2007, s.543) göre tezkire, belli bir meslekte tanınmış kişilerin, şairlerin, velilerin, hattatların, mimar ve mûsikî ustalarının, hatta usta bir çiçek yetiştiricisinin hayat ve sanatından söz eden bir edebî türün adıdır. "Türk diliyle kaleme alınmış tezkireler içerisinde Anadolu'da yazılmış olan ilk tezkire, Sehî Bey'in Heşt-Bihîşt adlı eseridir" (Kaygusuz- Karakoç, 2019, s.501). Söz konusu eser, ölüm ifadelerinin yer verildiği önemli kaynaklardır.

Makalede yer verilen örneklerin başında bulunan "H.B." kısaltması, Heşt-Bihîşt'in kısaltılmasıdır.

Ölüm Örtmecelerinin Heşt-Bihîşt'te Kullanımı

Yazar ve şairlerin hayatı, mesleği, eserleri, edebî kişiliğinin anlatıldığı tezkirelerde bu kişilerin ölümü hakkında bilgileri görmek de mümkündür. Çalışmanın hareket noktası, Sehî Bey'in Heşt-Bihîşt adlı eserinde yer verdiği şairlere dair ölüm ifadeleridir. Tezkire yazarının tercih ettiği örtmecelerde eserin kaleme alındığı dönemin dil özelliklerinin, toplum değerlerinin, geleneklerinin ve inanç sisteminin etkili olduğu görülmektedir. Sehî Bey'in çoğunlukla "âhiret" ve "Allah" kelimelerini kullanması, Türk halkının İslâm dinini benimsemiş olmasına dayanmaktadır.

Yine inancın etkisiyle şairlerin ölümü “dünya” tasavvuru üzerinden vererek hayatın geçiciliğini anlatmaktadır. Sehî Bey, toplumun benimsediği inanç ve geleneklerden hareketle insanın ve dünyanın faniliği, asıl hayatın ahiret hayatı olduğu, ölüncü insanın Allah’a kavuşması, defin örtmeceler yoluyla ifade etmektedir.

Ölümün bir son olmadığı anlayışı, ölüncü ikinci bir hayatın başlangıcı olan ahiret inancı eserdeki örtmecelere şöyle yansımaktadır: “*Âhirete nakl itmek, dâr-ı fenâ-yı gurûrdan dâr-ı bekâ-yı sürûra rihlet etmek, sarây-ı gurûrdan bâkâ-yı sürûra rihlet etmek.*” Ölümün Allah’ın emri olduğunu, her insanın mutlak bir gün öleceğinin bildirilmesini “*Allah emrine yetişmek, Tanrı emrine varmak, hak emrine vâsıl olmak, Allâh emrine varmak*” ile ifade etmiştir. Sehî Bey, ölümün bir göç, dünyanın geçici bir mekân ve buradan ayrılma hâli olduğunu “*Âlem-i fâniden muhtefî olmak, gitmek, dünyâ meşgâlesinden ferâğât etmek, dünyâdan gûzer kılmak, âlem-i ‘uluvv- i âsümâna pervâz gösterüp tâvûs-i kudsî-i cinâna hem-râz olmak, bu kârgâhdan ferâğât etmek*” ifadeleriyle dolaylı yoldan anlatmaktadır.

İncelenen kaynakta sevilen kişilerin ölümü üzerine yirmi farklı örtmece tespit edilmiştir ve bunlar aşağıda açıklanmaktadır:

1. **Âhirete Nakl İtmek:** Biçer (2021, s.257), Türklerin tasavvurlarındaki ahiret hayatının gayet konforlu, dünyadayken iyilik yapmış kişilerin öteki tarafta daha mutlu yaşadığı, orada insanların amellerinden dolayı Tanrı’ya hesap vereceği bilgisini vermektedir. “*Âhirete nakl itmek*” ifadesi; “*dünyadan öteki tarafa gitmek, göçmek*” anlamlarına gelmektedir. Türkler, genel olarak öldükten sonra hayata, dirilişe inanan bir toplumdur. Öldükten sonra yok olmaya değil, diğer dünya anlayışına inanmaktadırlar. Gidilecek öteki tarafın adı, ahirettir. Bu ifade, sevilen kişilerin hayatının son bulmasının ardından kullanılmaktadır. “*Öldü*” cümlesi, ölümün soğukluğunu derinden hissettireceği için toprağa verilen kişinin yakınlarının daha fazla etkilenmemesi amacıyla insanlar örtük yoldan anlatmışlardır. “*Âhirete nakl itmek*” ifadesi de bunlardan biridir.

H.B: *Merhûm Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim (W46B) zamanında nakîbü’l-eshrâf olup Sultân-ı sâhib-kıran hazretlerinin zamanında âhirete nakl iden Mevlânâ Seyyid Mahmûddur. (s.64)*

(Merhum Sultan Bayezid ve Sultan Selim zamanında nakibü’l-eshrâf olup hükümdar hazretlerinin zamanında vefat eden Mevlânâ Seyyid Mahmut’ tur.)

2. **Allâh Emrine Yitişmek:** İnsanın doğup bu dünyaya gelmesi gibi ölmesi de doğal bir durumdur. Ölmek de Allah’ın insanlar için verdiği emirlerdendir. Tietze’ye (2002, s.718) göre, “*Emr-i hak*” “*ölüm, Tanrı’nın emri*” anlamına gelmektedir. “*Emrihak*, Türkiye Türkçesine Arapçadan ödünçlenen ve ana dilin ses dizgesine uymayan emr ve hakk kelimelerinin bir araya gelmesiyle ‘Allah’ın emri’ anlamına gelen birleşik bir addır. Emrihak, Allah’ın kulları için planlamış olduğu ömrün zamanı geldiğinde O’nun emriyle son bularak tecelli etmesini ifade etmektedir” (Biçer, 2021, s.16).

HeşT-BihîşT'te geçen "Allâh emrine yitişmek" ifadesinde ölümün Yaratıcı'dan gelen bir buyruk olduğu söylenmektedir. "Allah'ın emri" şeklindeki bu kullanımda örtmeceye sığınarak ölüme karşı takınılan olumsuz tutumlar az da olsa giderilmeye çalışılmıştır.

H.B: *Allâh emrine yitişüp meyyitin Burusaya getürdiler.* (s.18)

(Vefat edince ölüsünü Bursa'ya getirdiler.)

3. Allâh Emrine Varmak: "Allâh emrine varmak" ifadesi, "emrihak" ile aynı manaya gelip Yaratıcı tarafından emredilen ölüm hadisesinin kişiye ulaşmasını anlatmaktadır.

H.B: *Hakka vâsıl Malgara kâdısı iken Allâh emrine varup mezarı Malgaradadır.* (s.98)

(Malkara kadısı Hakk'ın emriyle Hakk'a ulaşmıştır, mezarı Malkara'dadır.)

4. Allâh Rahmetine Vâsıl Olmak: "Allah'ın rahmetine kavuşmak" anlamına gelmektedir. Rahmet kelimesi; "merhamet, şefkat göstermek" manalarında kullanılmaktadır. Bu bağlamda insan öldüğü zaman Allah tarafından ona merhamet gösterileceğine inanılmıştır. Arpaguş (2005, s.57), Allah'ın insanın yaşayabileceği bir dünya yarattığını, bunun insanlar için ilk rahmet göstergesi olduğunu ve bu açıdan her varlığın mutlaka Yaratıcı'nın rahmetinden nasibini aldığını söylemektedir.

Her şeyin sahibi ve yaratıcısı olan Allah, inananlar tarafından affediciliği, merhamet sahibi olup lütuf göstermesiyle bilinmektedir. Hatta Kur'an'da dahi Allah, kendisini "merhametlilerin en merhametlisi, ihsan sahibi" olarak bildirip rahmetinden ümit kesilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Kul ne kadar günah işleyip suçlu olsa da Yaratıcı'nın merhametinin daha büyük olduğuna ve tüm günahlarının Allah tarafından bağışlanacağına inanılmaktadır. Sevilen kişinin vefat ettiğini anlatmak için, günümüzde de varlığını sürdüren, "Allâh rahmetine vâsıl oldu." ifadesi kullanılmaktadır. Ölünün ardından yakınlarını bir nebze de olsa rahatlatmak amacıyla kullanılan örtmecelerden biridir.

H.B: *Tebrîzde civâr-ı Hakda tavattun idiüp Allâh rahmetine vâsıl oldı.* (s.82)

(Tebriz'de Allah'ın rahmetine vâsıl oldu, vefat etti.)

5. Âlem-i Fâniden Muhtefî Olmak: "Fâni âlemden (dünyadan) gizlenmek; gitmek, buradan göçmek" anlamına gelmektedir. Her canın ölümü tadacağı dünyada vadesi dolan, bu geçici yeri terk edecektir. Esas yaşam ahiretle başlayacaktır. "Göç etmek", mecazî anlamda "ölmek" anlamına gelmektedir.

H.B: *...ba'zı bu âlem-i fâniden muhtefî olup cennet çemenlerinde nûrdan kusûrlarda hûr u gilmân ile musâhabet ve ba'zı bu cihân-ı bî-vefâda mevcûd kendü (A97a) 'âlemlerinde... (s.138)*

(...bir kısmı bu fâni âlemden göçüp cennet çimenlerinde, nurdan köşlerde, huri ve gılmanlarla sohbetler edip ve bazısı vefasız bu cihanda kendi âlemlerinde...)

6. Âlem-i 'Uluvv-i Âsümâna Pervâz Gösterüp Tâvûs-ı Kudsî-i Cinâna Hem-râz Olmak: "Gökyüzünün yüceliğine kanatlanıp tavus kuşuna (cennet kuşu) arkadaş olmak", anlamına gelen bu kelime grubu, iyi insanların vefatının ardından kullanılan bir ifadedir. Cömert (2006, s.40); tavus kuşunun Hindistan kökenli, Antik Çağ'da etinin geç çürümesi

nedeniyle ölümsüzlüğü, güzelliği nedeniyle zenginlik ve soyluluğu simgelediğini ayrıca tanrıça Hera'nın da sembolü olduğunu söylemektedir. Türk kültüründe gökyüzü, kutsal sayılmaktadır. İlk Türkler'den itibaren ruhun gökyüzünden geldiğine ve ölen kişinin ruhunun gökyüzüne yükseldiğine dair inanışlar bulunmaktadır. Buradan ruhun kanatlı bir varlık olarak düşünüldüğü görülmektedir. Vefat eden insanların ardından "uçtu", "kuş olup gitti" gibi ifadelerin günümüzde de kullanılması, bu inanışın devam ettiğinin göstergesidir. Kimi kaynaklarda "cennet kuşu", kimi yerlerde "kuds-i cinân" olarak geçen tavus kuşu; görünüşüyle insanı büyüleyen, kendine hayran bırakan, halk arasında cennetten geldiğine inanılan kanatlı bir hayvandır. "Âlem- i 'uluvv-i âsümâna pervâz gösterüp tâvûs-ı kudsî-i cinâna hem-râz olmak" ifadesi; ölen kişinin cennete gideceğine ve orada sevaplarının karşılığında tavus kuşuna arkadaş olacağını anlatan bir kullanımdır. Mevlânâ, Mesnevisi'nde tavus kuşunun cennet kuşlarından olduğunu ve orayı temsil ettiğini, kuyruğunda İslâmiyet'in sembol rengi olan yeşilin bulunmasından dolayı önem taşıdığını söylemektedir.

H.B: ...*'âlem-i 'uluvv-i âsümâna pervâz gösterüp tâvûs-ı kudsî-i cinâna hem-râz olup tâk-ı revâk-ı bisât-ı kurb-ı samadiyyet cânibinde tavattun idip...*(s.94)

(...gökyüzünün ulu âlemine uçup cennet tavusuna arkadaş olup yüceliğin, ululuğun yakınlık kilimlerinin asma ve çardağında yurt tutup...)

7. Bu Kârgâhdan Ferâgat: "Ferâgat etmek"; "hakkından vazgeçmek, bir şey istememek, fedakârlık" iken "kârgâh" kelimesi, dünyayı belirtmektedir. Bu bağlamda söz konusu ifade; "dünyadan ayrılmak" anlamına gelmektedir. Dünya insanların varoluş amacını gerçekleştireceği bir yerdir. Hayat, geçici olup buraya gelen her canlı vadesinin dolmasıyla dünyadan ayrılacak ve ebedî yaşam olan ahirete gözünü açacaktır. Ardında her şeyini bırakıp burayı terk edecektir.

H.B.: ...*câm-ı Cem tolusın bunlara dahı içürüp gözlerine geldükde bu kârgâhdan ferâgat...* (s.23)

(...Cem'in kadehinin şarabını bunlara da içirip ömürlerinin sonuna gelince bu dünyadan ayrılıp...)

8. Dâr-ı Gurûrdan Rihlet İtmek: "dâr (> Ar.) hane, ev. Fa. izâfet terkiplerinde: dâr-ı dünya, bu dünya" (Tietze, 2002, s.561). "Gurur diyarından göç etmek" manasındaki bu ifade "dünyadan göç etmek" anlamına gelmektedir. Azrail'in kişiyi bulup canını almasıyla insan, bu dünyadan ahirete göç edecektir.

H.B.: *Dâr-ı gurûrdan inleterek rihlet idüp civâr-ı Hakda tavattun idenler Allâh rahmetiyle âsûde ve bi'l-fi'l hayât âbıyla...* (s.160)

(Dünyadan inleyerek göç edip Hakk'ın yakınında yurt edenleri Allah, rahmetiyle rahat ve gerçekten abıhayatla...)

9. Dâr-ı Fenâ-yı Gurûrdan Dâr-ı Bekâ-yı Sürûra Rihlet İtmek: "Dünyadan ebedî sevinç âlemine gitmek" anlamına gelmektedir. Öteki dünya, bu ifadede "sevinç âlemi" olarak anılmaktadır. Böyle kullanılmasının sebebi, ölen kişinin sonsuz hayatının başlaması ve orada cennet nimetlerine kavuşacağı düşüncesindedir. Allah'ın varlığına inanan tüm inanç ve

düşünce sistemlerinde ikinci bir hayat olan ahiret inancı bulunmaktadır. Bu da ancak bedeninin ruhu terk etmesiyle mümkün olacaktır.

Bu ifadeye benzer bir ifade de Ümmügülsüm Biçer'in "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Ölüm Kavram Alanına Ait Söz Varlığı" adlı yüksek lisans tezinde "Dârı dünyadan dârı âhirete gitmek" şeklinde geçmektedir. Biçer (2021, s.37), bu ifadenin Türkiye Türkçesi ağzlarında ölüm olgusunun gerçekleşmesini anlatan bir söylem olduğunu dile getirmektedir.

"Bizim sizi boş bir amaç uğruna yarattığımızı ve gerçekten bize döndürülüp getirilmeyeceğinizi mi sanmıştınız? Mutlak hâkim ve hak olan Allah pek yücedir" (el-Mü'minin, 23/115-116) âyet-i kerimesinde öldükten sonra ahirete gidileceği ve tekrar Allah'a dönüş yapılacağı anlatılmaktadır.

H.B.: ...(*A8a*) *muvâneset-i latîflerine yitişmek müyesser olmayup anlar dâr-ı fenâ-yı gururdan dâr-ı bekâ-yı sürûra rihlet idüp tevâtür ile...* (s.9)

(...hoş yakınlaşmalarına kavuşmak kolay olmayıp onlar gururun yokluk dünyasından sevincin beka yurduna göç edip tevâtürle...)

10. Dünyâdan Âhirete Rihlet İtmek: "Kur'an'ın tasvirine göre dünya hayatı bir oyun ve eğlence, bir süs ve öğünüştür: mal, evlat ve nüfuz yarışıdır. Netice itibariyle o geçici bir faydalanış ve aldanış vesilesidir. Asıl hayat âhiret hayatıdır, huzur ve sükûn sadece ebedî âlemedir" (el-Ankebut, 29/64, el-Mümin, 40/39, el-Hadid, 57/20). Âyet-i kerimelerden hareketle dünya hayatı geçicidir; insanın esas hayatı, ahirettir. Ölümü gerçekleşen kişi, dünyadan öteki tarafa gidecektir.

"Dünyâdan âhirete rihlet itmek" ifadesi, "dünyadan ahirete göç etmek, vefat etmek" anlamındadır. İnsanın asıl hayatı, dünyadan ahirete gitmesiyle başlamaktadır. Burası geçici olup imtihan yeridir. Gelindiği gibi mutlak bir gün gidilecektir.

H.B.: *Şâh (Ü63b)-nâme'ye ibtidâ idüp on bin beytden ziyâde dimiş iken ' ömr vefâ itmeyüp dünyâdan âhirete rihlet idüp* (s.85)

(Şehname'ye başladı ve on bin beyitten fazlasını söylemişken ömrü vefa etmeyerek ahirete göçtü.)

11. Dünyâdan Güzer Kılmak: "Dünyadan geçmek" anlamındaki ifade, ölümü anlatmaktadır.

H.B.: *Sultân Mehemed gazabına mazhar düşüp 'adem diyârı cânibine sefer idüp dünyâdan güzer kıldı.* (s.27)

(Sultan Mehmet'in gazabına uğrayıp yokluk diyarı tarafına sefer edip dünyadan göçtü.)

12. Dünyâ Meşgâlesinden Ferâgat İtmek: "Dünya meşgâlesinden vazgeçmek, dünya meşgâlesini bırakmak" anlamındaki "dünyâ meşgâlesinden ferâgat itmek" ifadesi, insanın ölüp dünya işlerini ardında bırakarak asıl hayatı olan ahirete gideceğini anlatmaktadır.

H.B.: *Dimetoka kâdısı iken Burusada Emîr Sultân tekyesine varup derviş oldı. Dünyâ meşgâlesinden ferâgat itdi.* (s.117)

(Dimetoka kadısıyken Bursa'da Emir Sultan Tekkesi'ne gidip derviş oldu ve dünyanın meşgalesinden vazgeçti.)

13. Fânî Olmak: "Fânî olmak" fiiliyle insanın ölümlü olması anlatılmaktadır. Dünya da insan da sonludur. Bu âleme gelen her kişi, geçici ve ölümlüdür. Sonsuz olan yalnız, Allah'tır. Hiçbir kimsenin sonsuz bir hayatı yoktur, insanoğlu imtihan için geldiği bu dünyadan ölümlü olarak ayrılacaktır.

H.B.: *Fânî olup fenâ âleminden civâr-ı Hakka nakl idenler...* (s.24)

(Ölümlü olup dünyadan Hakk'ın yanına gidenler...)

14. Gitmek: Ölüm, hayatı sona erdiren büyük bir eylemdir. Yaşamın bitişini, büyük bir değişimi ifade etmektedir. İnsan, gözlerini açtığı dünyadan öldüğü anda dönmek üzere her şeyi geride bırakarak gider. Buradan gitmesiyle beraber sonsuz yaşamı başlamaktadır. Bu kullanım, gelişigüzel seçilmemiştir. İnsan öldüğünde bedeninin toprağa, ruhunun ise öteki dünyaya gideceğinden kasıtlı olarak tercih edilmiştir.

H.B.: *Dünyâya merd-i mücerred geldi gitdi.* (s.125)

(Dünyaya bekâr geldi, gitti.)

15. Hâk Emrine Vâsıl Olmak: "Hak emrine vâsıl olmak" ifadesi, "Allah'ın emri olan ölüme varmak, onu tatmak" anlamına gelmektedir.

H.B.: *Hâk emrine vâsıl olup mağfiret ravzasında nûra müstagrak olduklarınca ervâh-ı tayyibelerinden...* (s.67)

(temiz ruhlarıyla Hakk'ın emrine kavuşup mağfiret bahçesinde nura gark olup temiz ruhlarından...)

16. Kara Toprak Olmak: "Kara kelimesi Türkçe olup Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleri olan Orhon Yazıtları'ndan beri kullanılmaktadır" (Bayraktar, 2004, s.57). Bu rengin eskiden beri pek çok kültürde olduğu gibi, Türk kültüründe de matem rengi olarak kullanıldığını, Eski Anadolu Türkçesi döneminin önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut Hikayeleri'nde Beyrek'in ölümünün üzerine kızının ak çıkarıp kara giyinmesi, kırk elli yiğidin kara giyinip yas tutmasının öne çıktığını ifade etmektedir (Özcan, 2018, s.275). Biçer (2021, s.17), Türk kültüründe bu kelimenin doğrudan ölümün olumsuzluğunu çağrıştırdığını söylemektedir. "Standart Türkiye Türkçesi'nde ölüm olgusunu ve beden, ölümden sonra çürüyüp toprağa karışmasını ifade etmek için kullanılan toprak ol- kalıp sözünün, toprak ol-biçimindeki fonetik varyasyonunun Türkiye Türkçesi ağızlarında (*Yerköy-Yozgat) ölümle ilişkili güzel adlandırma olarak kullanılmakta olduğu tespit edilmiştir" (Biçer, 2021, s.53).

Toprak, Türk kültüründe kutsal sayılan unsurlardan biridir. Kimi zaman üreten bir ana, bazen barınak, insanların geçimini sağlayan arazi ve sadık bir dosttur. İnsan, topraktan yaratılmıştır ve özünü bu madde oluşturmaktadır. Ölen kişinin dönüşü tekrar oraya olacaktır. Mezara konulup toprakla bütünleşecektir. "Kara toprak olmak", ölmeyi anlatan en güzel örtmecelerden biri olup gömülmeyi de kapsayan bir ifadedir.

H.B.: *Şol yirde kara toprak olan dil-rübâlarun*

Zülf ü ruhından uş gül ü sünbül nümûnedür (s.2)

(Gül ve sümbül, işte şu yerde kara toprak olan dilberlerin saçından ve yanağından (bir) örnektir.)

17. Râh-ı Hakk'a Kat' İtmek: "Hak yolunu katetmek" anlamına gelen bir ifadedir. O mertebeye gelme, Allah'ın emirlerini yerine getirmekle ya da ölmekle gerçekleşmektedir. Dünyaya gelen her insan, ecelinin yetişmesiyle Allah'a varacaktır.

H.B.: *Ve tarîk-i tasavvufda niçe menâzil kat' itmiş râh-ı Hakka vâsıl letâfet...* (s.41)

(Ve tasavvuf yolunda pek çok menziller katetmiş, Hak yoluna ulaşmıştır.)

18. Sarây-ı Gurûrdan Bâkâ-yı Sürûra Rihlet İtmek: "Gurur sarayından sevinç bekasına göç etmek" anlamındadır. "Sarây-ı gurur" ile dünya kastedilirken "bâkâ-yı sürur" söz öbeğiyle de ahiret anlatılmaktadır. Bu bağlamda ifadenin anlamı, "dünyadan ahirete göç etmek"tir.

H.B.: *... 'ömri âhire yitişüp sarây-ı gurûrdan bâkâ-yı sürûra rihlet itdi.* (s.76)

(ömrü sona ulaşıp gurur sarayından ebedî mutluluk evine göçtü.)

19. Tanrı Emrine Varmak: "Tanrı emrine varmak" ifadesi, ölmekle ilgili bir örtmece kullanım olup insanın ölerek Yaratan'ın buyruğu olan bu eylemin yerine getirilmesini anlatmaktadır.

H.B.: *Edirne'de Tanrı emrine vardı.* (s.145)

(Edirne'de öldü.)

20. Vefât: "Ölüm, bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, ebedî uyku, emrihak, irtihal, memat, mevt, vefat" (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1847). Eski Türkçe metinlerde ve Karahanlı Türkçesi metinleri Kutadgu Bilig, Atabetü'l- Hakayık, Divanü Lugatî't-Türk ve Karahanlıca Kur'ân Tercümesi'nde 'vefât' kelimesinin görülmediğini, 14.yüzyıldan itibaren tarihî Türk lehçelerinde görülmeye başladığını belirtir. Kelimenin isim olarak kullanılışı dışında, yardımcı fiillerle birleşik fiil kuruluşunda da kullanıldığını söylemektedir (Abik, 2005, s.14).

"Ölmeyi anlatan ifadeler içinde en sık kullanılan kelimelerden de vefattır. Ölen insana "vefat etti" ifadesi kullanılırken ölen insanın yaşadığı olay "vefât" kelimesi ile anlatılmaktadır. Her insanın ölümlü olduğu dünyada bulunan herkes tarafından kabul edilse de yine de ölüm gerçeği ile yüzleşmek insanlar için kolay olmamaktadır. Türkler öldükten sonra dirilmeye inanmışlardır" (Ögel, 1971, s.17). Bahaddin Ögel, eski Türklerde de öldükten sonra dirilmeye inanıldığını, bu yüzden ölümlerle birlikte silah ve eşyalarının da gömüldüğünü belirtmektedir. Vefat sözcüğü, Türkiye Türkçesi'nde ölüm kavramını karşılamak amacıyla kullanılan örtmecelerin başında gelmektedir. Ölüm, insan hayatının en acı gerçeklerinden biri olarak kabullenilmesi zor bir durum olduğu için "vefât" örtmecesi sayesinde bu kara kelimenin zihne, ruha verdiği korku, acı ve huzursuzluk azaltılmaktadır.

H.B.: *Mevlânâ Şeyhînün vefâtından sonra Husrev ü Şirini itmâma yitişdürüp beyâza bu çıkarmışdur. (s.73)*

(Mevlânâ Şeyhî'nin vefatından sonra Hüsrev ü Şirin'i tamamlayıp aydınlığa bu çıkarmıştır.)

Sonuç

Toplumlarda hoş karşılanmayan, korku veya tedirginlik uyandıran durumlarda asıl sözcükler kullanılmayıp onu anımsatan örtmeceler ön plana çıkmaktadır. Ölüm de çağrıştırdığı olumsuz durumlar, hissettirdiği kötü duygular ve anımsattığı korkunç izlenimlerden dolayı örtmecelerin kullanım alanının zengin olduğu bir kavramdır. Türkçede ölüm sözcüğünün doğrudan kullanımı tercih edilmemektedir. Bu bağlamda söz konusu kavramın ifade edilmesinde hem birey hem de toplum hayatında örtmecelerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Örtmeceler bazı durum ve sözcüklerde dilsel bir gereksinim olup her dönemde varlığını korumaktadır. İçinde bulunduğu toplumun belli başlı özelliklerini esas alarak dil yoluyla kullanım alanı bulmaktadır.

Çalışmada, Anadolu sahasının ilk şairler tezkiresi olan Sehî Bey'in 15.yüzyılda kaleme aldığı Heşt-Bihîşt adlı eserinde ölümle ilgili örtmeceler ortaya konulmuştur. Sehî Bey, ölümün sarsıcı ve yıkıcı etkisini azaltmak amacıyla şairlerin yaşamı, sosyal statüsü, mesleği vb. özelliklerinden yola çıkarak sanatlı, yumuşak bir anlatımı seçmektedir. Tezkire yazarının şairlerin ölümünü ifade ederken kelime, söz öbeği ve cümle biçiminde olmak üzere toplam yirmi farklı örtmece kullandığı tespit edilmiştir. Seçilen örtmece ifadelerde o dönemin dil özellikleri, toplumun inanç sistemi, değerleri, toplumsal norm ve kabullerin etkili olduğu görülmektedir. Eserde ölüme bakış dinî tabanlıdır. Ölüm, İslâm dini merkezinde ifade edilmiştir. Seçilen örtmecelerde ölümün hikmeti ve dünyanın geçiciliği görülmektedir. Sehî Bey'in kullandığı örtmecelerde çoğunlukla "âhiret" ve "Allah" kelimelerinin geçtiği, şairlerin ölümünü "dünya" tasavvuru üzerinden vererek hayatın geçiciliğini anlattığı görülmektedir. İslâm'ın etkisiyle ölümün bir son olmadığı, yaşamın bitmesiyle ikinci bir hayatın başlangıcı olan ahiret inancı eserdeki "Âhirete nakl itmek, dâr-ı fenâ-yı gurûrdan dâr-ı bekâ-yı sürûra rihlet etmek, sarây-ı gurûrdan bâkâ-yı sürûra rihlet itmek." örtmecelerine yansımıştır. Ölümün Allah'ın emri olduğuna, her insanın mutlak bir gün öleceğinin bildirilmesine "Allâh emrine yetişmek, Tanrı emrine varmak, Hak emrine vâsıl olmak, Allâh emrine varmak" örtmeceleriyle işaret edilmiştir. Sehî Bey, ölümün bir göç, dünyanın geçici bir mekân olan dünyadan ayrılma hâli olduğunu "Âlem-i fâniden muhtefî olmak, gitmek, dünyâ meşgâlesinden ferâgât etmek, dünyadan güzer kılmak, âlem-i 'uluuv-i âsümâna pervâz gösterüp tâvûs-i kudsî-i cinâna hem-râz olmak, bu kârgâhdan ferâgât etmek" ifadeleriyle dolaylı yoldan anlatmıştır. Yazar; toplumun benimsediği inanç ve geleneklerden hareketle insanın fâniliği, dünyanın geçiciliği, asıl hayatın ahiret hayatı olduğu, ölüncü insanın Allah'a kavuşmasını, toprağa gömülmeyi örtmeceler yoluyla ifade etmiştir.

Şair/Şairler	Ölümü için kullanılan örtmece söz
Mahmud Paşa	Dünyâdan güzer kılmak
Mevlânâ Emîrî	Âhirete nakl itmek
Mevlânâ Niyâzî	Dünyâ meşgâlesinden ferâgat itmek
Mevlânâ Sun'î	Tanrı emrine varmak
Mevlânâ Şehdî	Dünyâdan âhirete rihlet itmek
Mevlânâ Şeyhoğlı	Vefât
Mevlânâ Şeyh Ruşenî	Allâh rahmetine vâsıl olmak
Mevlânâ Şemsî	Sarây-ı gurûrdan bâkâ-yı sürûra rihlet itmek
Mevlânâ Vasfî	Allâh emrine varmak
Sâgarî	Gitmek
Sultân Cem	Allâh emrine yitişmek
Tabaka-i Sivvûm	Fânî olmak
Tetimme-i Tabaka-i Çihârûm	Hak emrine vâsıl olmak
Tetimme-i Tabaka-i Düvvüm	Bu kârgâhdan ferâgat
Tetimme-i Tabaka-i Heftüm	Dâr-ı gurûrdan rihlet itmek
Tetimme-i Tabaka-i Pençüm	Âlem-i 'uluvv- i âsümâna pervâz gösterüp tâvûs-i kudsî-i cinâna hem-râz olmak
Tetimme-i Tabaka-i Şeşüm	Âlem-i fâniden muhtefî olmak

Tabloda da görüldüğü üzere Sehî Bey'in Heşt-Bihîşt isimli tezkiresinde adı geçen şairlerin ölümü doğrudan anlatılmayıp yukarıdaki örtmeceler yardımıyla dile getirilmiştir. Bu yolla ölümün soğukluğu örtülüp perdelenmek istenmiştir.

Kaynakça

- Abik, D.A.D. (2005). *Türkçede "vefât" kelimesi ve yardımcı fiilleri*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), 13-28.
- Aksan, D. (1998). *Her yönüyle dil*. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Bayraktar, N. (2004). Kara ve siyah renk adlarının Türkçedeki kavram ve anlam boyutu üzerine. *TÖMER Dil Dergisi*, 126, 56-77.
- Biçer, Ü. (2021). *Türkiye Türkçesi ağızlarında ölüm kavram alanına ait söz varlığı (Yüksek Lisans Tezi)*. Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çorum.
- Cömert, B. (2006). *Mitoloji ve ikonografi*. Ankara: De Ki Yayınları.
- Çelik, İ. (2010). Türk tasavvuf düşüncesinde ölüm. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16(40), 119-146.
- Ergun, P. (2013). Türk kültüründe ölümle ilgili bazı terimler. *Millî Folklor*, Yıl 25, (100).
- Gümüş, İ. (2019). Türkçede ölüm örtmeci ve Datça ağzında kullanılan "Geçerlenmek" eylemi. III. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu. 104-110.
- Gürkan, S. L. (2007). *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*. (Ölüm md. Cilt: 34, 32-34), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hökekleli, H. (1991). Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1.
- Karakoç- Kaygusuz, Ö. (2019). Kelimelerin yolculuğu: Herat ekolü tezkirelerinden Heşt Behişt'e şair ve şiir niteleyicileri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(4), 499-535.
- Kazancı, A., Ş. (2009). Mevlânâ'nın ölüm algısının Kur'anî arka planı. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (2), 67-79.
- Ospanova, G. (2016). 'Yunus Emre Divanı'nda ölümü güzelleştiren ifadeler (Expressions that beautify death in 'Yunus Emre's Diwan'). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (41), 131-149.
- Ögel, B. (1971). *Türk mitolojisi*. C.I, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara.
- Özcan, B. A. (2018). Türk Slav kültüründe siyah renk. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (18), 269-292.
- Seçkin, K. (2016). Şecere-i Terakime'de ölüm örtmeci. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (50), 231-240.
- Sehi Bey, (2017). *Heş Behişt* (Hazırlayanlar: Hazırlayanlar: Prof. Dr. Halûk İpekten, Prof. Dr. Günay Kut, Prof. Dr. Mustafa İsen, Prof. Dr. Hüseyin Ayan, Prof. Dr. Turgut Karabey). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü: Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. İstanbul: Simurg Kitapçılık.
- Tryjarski, E. (2011). *Türkler ve ölüm*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Ünal, B. (2018). Fanilik üzerine yeniden düşünüş. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (21), 245-262.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 09.05.2024 Kabul/Accepted: 30.06.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 459-476.

BURHAN SÖNMEZ'İN "İSTANBUL İSTANBUL" ADLI ROMANININ YAPISAL ÇÖZÜMLEMESİⁱ

Muhammet Ali ÇAĞLAYANⁱⁱ

Öz

Günümüz yazarlarından Burhan Sönmez'in "İstanbul İstanbul" adlı romanı, yazarın anlatılarının ortak çıkış noktasını oluşturan toplumsal bir çöküşü esas alır. Romanda siyasi bir otoritenin, İstanbul insanına getirmiş olduğu baskıcı düzen aktarılmıştır. Bununla birlikte bireye yüklenmiş olan ruhsal çöküntü hâlinin ise topluma yansımaları bu esere konu edinilmiştir. Roman türü dediğimizde yapı unsurları, her romanı teknik anlamda ve bütünlük içerisinde farklı şekillerde oluşturur. Bununla birlikte eser içerisinde anlam birliğini sağlamak son derece önemlidir. "İstanbul İstanbul" romanı baz alındığında da yapısalcı bir bakış açısı içerisinde faktörlerin kurgulanması ve kullanılması gerekmektedir. Bu eserde, yapı unsuru inceleme aşamasındayken şu aşamalardan geçmektedir; isimden içeriğe, bakış açısı ve anlatıcı, olay örgüsü, zaman, mekân ve kişiler kadrosu. Eserin bu başlıklar altında belirtilmeye çalışılması ile birlikte, yapıların ortaya koyduğu anlamın, düzenli bir şekilde birbirini takip etmesi gereklidir. Yazarın bu roman için mekân çözümlemesinde, mekâna yüklemiş olduğu algısal yükün esas alınması belirgin bir gerekliliktir. Bu roman içerisinde geçen geniş ve dar düzlemlerin mekânlar için önemli olması da bir hayli mühimdir. Eserdeki kişiler düzleminde ise, başkişi ve başkişinin etrafında şekil alan yan karakterlerin tespit edilmesi de elzemdir. Yazar bu eser de anlam bütünlüğünün tamamlanmasındaki en önemli faktörü, söz konusu eserin içerisinde yer alan yapı unsurlarının, karakterler çerçevesindeki anlam örüntülerini açığa kavuşturmak amacıyla çözümleyerek ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Burhan Sönmez, İstanbul, Yapı, Roman Tekniği.

Structural Analysis of Burhan Sönmez's Novel "Istanbul Istanbul"

Abstract

The novel "Istanbul Istanbul" by Burhan Sönmez, a contemporary writer, is based on a social collapse that constitutes the common starting point of the author's narratives. In the novel, the oppressive order brought by a political authority to the people of Istanbul is conveyed. However, the reflections of the state of mental collapse imposed on the individual on the society are the subject of this work. When we say the novel genre, the elements of structure form each novel in different ways in technical sense and integrity. However, it is extremely important to ensure unity of meaning within the work. Based on the novel "Istanbul Istanbul", it is necessary to construct and use the factors within a structuralist perspective. In this work, the element of structure goes through the following stages when it is in the examination stage; from name to content, point of view and narrator, plot, time, place and cast of people. With the attempt to specify the work under these headings, the meaning revealed by the structures must follow each other in an orderly manner. In the analysis of space for this novel, it is a clear necessity to take the perceptual burden that the author attributes to space as a basis. It is also very important that

ⁱ Bu makale, "Burhan Sönmez'in Romanlarında Bireyin Dramı ve Dramının Nedenleri" isimli yüksek lisans tezinden elde edilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e posta: arada_0606@hotmail.com ORCID ID: 0000-0001-7566-7115.

the wide and narrow planes in this novel are important for the spaces. In the plane of people in the work, it is also essential to identify the protagonist and the side characters that take shape around the protagonist. The author has revealed the most important factor in the completion of the integrity of meaning in this work by analysing the structural elements in the work in order to reveal the patterns of meaning within the framework of the characters.

Keywords: *Burhan Sönmez, Istanbul, Structure, Novel Technique.*

Structured Abstract

Literary writer Burhan Sönmez was born in 1965 in Haymana district of Ankara. The author completed his primary and secondary education in Polatlı and learned Turkish in Polatlı. Between the ages of 7 and 15, he received religious education in parallel with his school education and graduated from Istanbul University Faculty of Law. Sönmez, who became a lawyer in 1991, was actively involved in politics and wrote articles on culture and politics in various newspapers and magazines. Later on, he became one of the founders of the "Foundation for Social Research, Culture and Art" (TAKSAV) and was elected as the Deputy Chairman of the Freedom and Solidarity Party (ÖDP) in 1996. In 1996, as a result of a police attack with batons in Ankara, he suffered a brain trauma and fell ill. In 1998, he received treatment at the Medical Foundation Torture Victims Treatment Center in London and returned to Turkey in 1999.

In 2000, the author returned to London when he became ill again, but due to political reasons and health problems, he stayed abroad until 2010. While living in England, he studied sworn interpreting and participated in a one-year program on novel studies at Cambridge University. In 2015, his novel "Istanbul Istanbul" was published, which has been translated into more than thirty languages and was awarded the EBRD Literature Prize in London in 2018 and the Vaclav Havel Prize in 2017 by the Vaclav Havel Library Foundation in the USA, which recognizes writers who "dare to challenge the oppressive regime in which they live". Since 2016, Sönmez has been a member of the international PEN board of directors, and in September 2021 he was elected president of the International PEN Club. The author, who was a member of the selection committee of the Cevdet Kudret Literature Prize 2014 and the selection committee of the Geneva International Film Festival 2020, lectured on literature and the novel at METU for a while.

Burhan Sönmez worked as an editor at Ayrıntı Publishing for a while. The author, who still lives in Istanbul and Cambridge, appears in his novel "Istanbul Istanbul" as a novel about the struggle for survival of 4 characters who fall into a dark cell in Istanbul. These four characters try to survive in the cell with their dreams while dealing with pain on the one hand. While the protagonists live in this dark place, they try to express both their desires and their past. While the characters escape from violence and death in this place through their dreams, they never want to think about death. During their life in the cell, reality and imagination are often confused. In the work, instead of getting out of the cell, daydreaming comes to the fore. The author sometimes tells fairy tales and sometimes makes the characters dream of the good times they spent at a raki table against the Bosphorus with their life stories. All the characters in the work have an opinion about Istanbul and its inhabitants, they discuss them and talk about the change and transformation of Istanbul. As the dialogues of the characters continue, the police come into play and start torturing them by bringing them back to real life.

The sounds of the policemen's boots have a great effect on the characters and these sounds are the ones that bring them back to reality. In this work, as in his other works, the author dominates the atmosphere of a fairy tale with a poetic language. Burhan Sönmez has once again demonstrated his structural and theoretical mastery of the novel due to the awards he has received for this work in the past. This work, in which the author shares his pain in the secluded corners of Istanbul, stands out with its deep humanity and fictionalization. The fact that the novel is set in a cell in Turkey has no limiting effect. The fact that the four protagonists seek to find goodness and beauty in a world of cruelty and suffering shows that they are individuals who, even in the midst of suffering, are always oriented towards the beautiful and the good. Structurally, from the title of the novel to its content, plot, point of view and narrator, time, place and cast of characters, everything is in its place and moves in an orderly manner. It is possible to speak of a technical unity within the novel. Within the framework of a structuralist perspective, which is necessary to ensure the integrity of meaning in the novel, the elements of structure must be brought together and used in a fiction. While analysing the structure; it is important to try to specify it under various

headings and to mention the patterns of meaning that these structures show. Solving the space and its main elements in a novel is necessary for the coherence and resolution of the work. Based on the author's mental burden on the place, it is important for the places in the context of wide and narrow grounds; in the plane of people, it is important to identify the side characters in which the protagonist stands out and the people who will help him take shape around him. The novel "Istanbul Istanbul" by Burhan Sönmez, one of today's writers, in which the city of Istanbul, which remains within the mentality of a political period, is the subject of the reflection of the oppressive order brought by a large-scale authority to the people of the city, the state of mental breakdown imposed on the individual by restricting the rights of freedom, on the society, is based on a social breakdown that constitutes the common starting point of the narratives of the author. The elements of structure, which are the most important factor in the completion of the integrity of meaning in the novel, have been analysed in order to illuminate the patterns of meaning around Uncle Küheylan, the protagonist of the novel.

Giriş

Burhan Sönmez'in "İstanbul İstanbul" adlı romanı, 2015 yılında yayımlanmıştır. Eserde, 12 Eylül askeri darbesinin ilk yıllarında, İstanbul insanının yaşamına ve özgürlük haklarına tesir eden baskıcı otoritenin, bireyi nasıl ruhsal bir çöküntü içinde bıraktığı anlatılmıştır. Yazarın geçmişteki siyasi yaşantısından ve o karanlık dönemden elde edinmiş olduğu tecrübeler neticesinde, yaşamış olduğu çevreyi iyi teşhis ederek analiz etmesi önemlidir. Eser içerisinde kişiler bağlamında, özgürlük arayan Küheylan Dayı ve onunla birlikte karanlık bir hücre içerisinde özgürlüğe kavuşmayı bekleyen arkadaşlarının, ailelerinden uzak kalarak bağlarının koparılması kahramanları kötü bir durum içerisine atmıştır. Karakterlerimizin düzenini alt üst edici olan zindan yaşamı, karakterlerin manevi ve psikolojik dünyalarını derinden etkiler. İşkence ve baskı, karakterlerin ruhsal yapısını altüst eden en önemli etkenler arasındadır. Zorbalık ve insanlık dışı muameleler, onların kimliklerini sorgulamalarına ve hayatla ilgili bakış açılarını değiştirmelerine neden olur.

Karakterlerin bu etkilerden kurtulamamaları ise, romandaki vak'aların ana sebeplerini oluşturur. Bu sebeplerden bahsedecek olursak; karakterlerinin hapisanede bulunmasının temel nedeni, siyasi baskı ve zulümdür. Karakterler, rejim karşıtı faaliyetler veya rejimin baskıcı politikalarına karşı duruşları nedeniyle tutuklanmışlardır. Bu siyasi ortam, karakterlerin bir araya gelmesine ve zindan deneyimlerini paylaşmalarına sebep olur. Roman boyunca karakterler, sürekli olarak işkence ve sorgulamalara maruz kalırlar. Bu işkenceler, karakterlerin hem fiziksel hem de manevi olarak yıpranmalarına neden olur. İşkence ve baskılar, romanın olaylarını şekillendiren ve karakterlerin tepkilerini belirleyen ana sebepler arasındadır. Karakterlerin yollarının kesişmesi, bir anlamda kader ve tesadüflerin birleşimidir. Her bir karakterin farklı geçmişlere sahip olması, ancak aynı zindanda buluşmaları, olayların akışını etkiler. Bu rastlantısal buluşmalar, karakterlerin birbirleriyle derin bağlar kurmalarına ve hikâyelerini paylaşmalarına olanak tanır. İstanbul, romanın ana mekânlarından biri olarak, karakterlerin hayatında merkezi bir rol oynar. Şehir hem fiziksel hem de manevi bir sembol olarak, karakterlerin anılarını, hayallerini ve umutlarını şekillendirir. İstanbul'un tarihi ve kültürel önemi, karakterlerin yaşamlarına anlam katan ve vak'aların akışını belirleyen unsurlardan biridir diyebiliriz.

Karakterler baskı ve zulmün getirmiş olduğu zorluklarla mücadele ederken, onların aileleri ve çevresindekiler ise geçmişe hasret, darbeci zihniyet, sosyal adaletsizlik, toplumsal çatışma, bürokratik çürüme ve özgürlüğe ket vurulması gibi karşıt unsurlar ile uğraşırken; diğer yandan sevgi, fedakârlık, sadık kalma ve yaşama sevinci gibi önemli öğelerin topluma daha da fayda sağlayacak duruma gelmeleri için çaba göstermekten vazgeçmemişlerdir. Roman içerisindeki karakterler meydana gelen sosyal düzende aksaklıkların tekrar yerine oturmasında gösterdikleri sabırla çok etkili olmuşlardır. Yapısal anlamda eserin oluşum evreleri olarak, Burhan Sönmez'in "İstanbul İstanbul" adlı romanı, derin ve çok katmanlı bir anlatıya sahip olup, farklı karakterlerin hikâyeleri üzerinden İstanbul'un hem tarihi hem de günümüz sorunlarını ele alır. Romanın oluşum evrelerine dair detaylı bilgi vermek için,

yazarın ilham kaynakları, temaları ve yazım sürecine odaklanmak faydalı olacaktır. Sönmez, İstanbul'un binlerce yıllık tarihini ve kültürel mirasını romana yansıtarak, şehrin geçirdiği değişimleri ve dönüm noktalarını karakterlerin yaşamları üzerinden anlatır. Bu, romanın hem geçmişe hem de bugüne dair güçlü bir bağ kurmasını sağlar.

Roman, bireylerin yaşadığı acıları ve toplumsal travmaları ele alır. Bu travmalar, bazen siyasi baskılar ve işkenceler, bazen de kişisel kayıplar ve hayal kırıklıkları şeklinde ortaya çıkar. Sönmez'in edebi dili ve anlatım tarzı, okura edebiyat ve sanatın dönüştürücü gücünü hissettirir. Roman, hikâye anlatıcılığının ve sözlü kültürün önemini vurgular. Burhan Sönmez, İstanbul'un tarihini, kültürünü ve sosyal dinamiklerini derinlemesine araştırmıştır. Bu, romanın zengin ve otantik bir arka plana sahip olmasını sağlamıştır. Yazar, şehrin farklı dönemlerini ve mekânlarını detaylı bir şekilde incelemiş ve gözlemlerini romanın dokusuna işlemiştir. Roman, farklı karakterlerin gözünden anlatılır ve her bir karakterin derinlemesine işlenmiş bir geçmişi ve motivasyonu vardır. Bu karakterler, İstanbul'un farklı yüzlerini ve hikâyelerini temsil eder. Sönmez'in romanı, şiirsel bir dil ve güçlü metaforlarla doludur. Anlatım tarzı, okuru derin düşüncelere sevk eder ve İstanbul'un büyüleyici atmosferini başarılı bir şekilde yansıtır. Romanın kurgusu, paralel anlatılar ve zaman dilimleri arasında geçişlerle zenginleştirilmiştir. Bu, hikâyenin çok katmanlı yapısını destekler ve okurun dikkatini sürekli diri tutar.

Hikâyeler, İstanbul'un farklı dönemlerine ve mekânlarına yayılır. Bu, şehrin çok katmanlı yapısını ve tarihsel derinliğini vurgular. Mekânlar arasında eski İstanbul sokakları, tarihi yapılar ve günümüzün modern alanları bulunur. Burhan Sönmez'in "İstanbul İstanbul" romanı, zengin bir tarih ve kültürel mirası, derin karakter analizleri ve etkileyici bir anlatım tarzı ile birleştirir. Yazarın detaylı araştırmaları, gözlemleri ve edebi becerisi, romanın oluşum sürecinde önemli rol oynamıştır. Bu unsurlar, İstanbul'un ruhunu ve insanların hikâyelerini başarılı bir şekilde yansıtan bir eser ortaya çıkarmıştır. Eserin isimden içeriğe kısmında ise, romanın ismi olan bu kentin kelime anlamlarına ve eski dönemlerdeki kullanımlarına değinilmiştir. Bakış açısı ve anlatıcı, romanın içinde farklılık gösterir. Kullanılan bakış açısı, eserin derinliği ve karakterlerin iç dünyalarını anlamak için kritik bir rol oynar. Roman, karakterlerin hikâyelerini merkez alır ve bu karakterlerin bakış açıları üzerinden anlatılır. Kahraman anlatıcının hâkim olduğu romanın farklı kesimlerinde anlatıcının konumu bazen hâkim anlatıcı konumuna geçer. Yazar bu sayede, eser içerisindeki olayı önceden bilerek farklı bir bakış açısı içerisinde bulunur. Olay Örgüsü kısmında eserin meydana gelişi ve birliği hakkında bilgi verilirken; olay zamanı, nesnel zaman ve hikâye zamanı hakkındaki ifadeler ve romana gönderme yapan bölümler, zaman başlığı altında değerlendirilmiştir. Mekân başlığı altında çevresel ve algısal mekânlara değinilirken, eserin içselleştiği geniş ve dar mekânlar açıkça ifade edilir. Son ana başlık olan kişiler kadrosu bölümünde, yapı çalışması içerisinde ele alınan eserdeki kişiler kadrosu değerlendirilirken başkişi ve yardımcı karakterlerin varlık alanlarından bahsedilir. Eser içerisinde kahramanların tutsak olarak tutuldukları mekân olarak verilen İstanbul şehri ve başlığın iki kez tekrarlanması, İstanbul'un çok katmanlı

yapısını ve farklı yüzlerini simgeler. Bu, şehrin hem geçmişine hem de bugüne dair çeşitli anlamlar taşıdığına işaret eder.

İstanbul, bir yanda tarihi ve kültürel mirasıyla bir yandan da modern yaşamıyla var olan bir metropoldür. Bu çift anlamlılık, romanın ana temalarından biri olan şehrin değişimi ve sürekliliği ile uyumludur. Eserin isminin içeriğine doğru inceleme yapıldığında, İstanbul isminin aynı zamanda romanın başkışı olan Küheylan Dayı'nın çekmiş olduğu ıstırabın mekânı olduğu görülmüştür. Tarih içerisinde Bizans İmparatorluğu'na başkentlik etmiş olan bu kadim şehir, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde 1453 yılında fethedilmiş ve Türk topraklarına katılmıştır. *"İstanbul, Osmanlılardan önce" Byzantion", Deutra-Roma", "Roma Nea", "Konstantinopolis", "Bulin", "Astanbulin", ve "İstimbuli" isimleri ile anılmıştır. Bu şehrin, "İslâmbol" gibi kullanımı ile birlikte, Türk bilim adamlarının Osmanlı Devleti'nin son bulacağı zaman dilimine kadar mektup zarflarının üzerinde ve eserlerinde "İslâmbol" şeklinde yazdıkları da bilinmektedir. İstanbul, Osmanlı Hükümdârlarından Üçüncü Ahmed döneminde basılan paralarda ve Üçüncü Selim zamanına kadar sikkelerin bir kısmında ve paraların hepsinde "İslâmbol" diye yazılmıştır. İstanbul'un "İslâmbol"dan başka çeşitli isimleri vardır. Bunlar: "Sultanşehir", "Beldet-üt-Tayyibe", "Dergâh-ı Selâtin", "Derseâdet", "Âsitâne", "Dâr-ül-İslâm", "Dâr-ül-Hilâfe", "Dâr-üs-Seâde", "Âsitâne-i Devlet", "Pây-ı Taht-ı" Saltanat", (wikipedia: 10.01.2024) olarak tarihte yerlerini almışlardır.*

Tarih içerisinde farklı adlandırılmaları ile ön plana çıkan İstanbul şehri, romanımızın baş karakteri Küheylan Dayı'yı, İstanbul içerisinde zaman geçtikçe fiziksel ve zihinsel anlamda daha da olgunlaştırmıştır. İstanbul, kahramanımızın anılarını diğer hücre arkadaşları ile paylaşarak ön plana çıkmasında etkili olmuştur. İstanbul şehrinin o dönemde toplumsal olarak sıkıyönetim altına alınması, roman kahramanlarımızın özgürlük haklarını zedeleyici bir davranış olarak gerçekleşmiştir. Yaşama kaynağı olarak benimsediği İstanbul şehri içerisinde böyle bir durum karşısında çaresiz kalan roman karakterleri, siyasi otoriteye boyun eğerek, bu şehir içerisinde yer almışlar ve başlarına ne gelirse gelsin, kaderlerini yaşayarak gerçekleştirmişlerdir. Yani küheylan Dayı'nın razı olduğu bu durum, bir nevi kendi kaderidir denilebilir.

Bunun dışında her türlü zorluğa göğüs geren karakterlerin güçlü yapıları, onların bedensel çürümelerinin önünde duran en büyük engel olarak ortaya çıkar. İstanbul şehri, tarihsel anlamda çok önemli bir konuma sahiptir. Kendi toprakları içerisinde yaşanan zulme engel olamayan şehir, roman karakterlerini ancak karanlık bir hücrede barındırabilmiştir. İstanbul'un tarihi bir simgesi hâlini alan bu hücre yapısı, kentin geçmişteki görüntüsünü tasvir etmiştir. *"Yüzyıllardır insanlar bu kenti mahvetmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Kırmış, dökmüş, sıkışık binaları üst üste yığmışlardı"* (Sönmez, 2015:153). Romanın ismi büyük bir kent üzerinden aktarılarak oluşturulmuş ve başlığı esas alınarak isim çözümlemesi yapılmıştır. Eserin isim ve içeriği arasında derin; bununla birlikte sıkı bir ilişki olduğu anlaşılmıştır. Burhan Sönmez'in eserlerinin genelinde olduğu gibi başlıktaki belirtilerden hareketle, içerik hakkında bilgi vermeyi amaçladığı *"İstanbul İstanbul"* eseri, henüz romanın başında vak'a hakkında okurun zihninde önemli çağrışımlar yaratmayı başarmıştır.

1. Bakış Açısı ve Anlatıcı

"İstanbul İstanbul" eseri, kahraman bakış açısıyla anlatılır. Yazar, ifade etmek istediği vak'alara ve karakterlere istediği biçimi vererek, eserine aktaran anlatıcı durumundadır, *"kendisi tarafından resmedilen dünyanın dışındadır. Bu dünyanın tümünü daha yüksek ve nitel olarak farklı konumlardan çözümler."* (Bakhtin 2001:351) Vak'anın yer aldığı ana mekânı ifade ederek eserine başlayan Burhan Sönmez, bu eserinde karanlık bir hücre içerisinde kalan dört kişinin on gün süren maceralarını ve birlikteliklerini anlatır. Eser içerisindeki olaylar, hücre de bulunan farklı kişilerin anlatımıyla aktarılmıştır. Kahraman anlatıcının ön planda olduğu roman içerisinde anlatıcının konumu zaman zaman hâkim anlatıcı konumuna da geçmiştir: *"Eğer bu kız hayatlarına girseydi, birlikte bütün dünyayı unutacak kadar mutlu yaşayacaklarını hayal ederlerdi"* (Sönmez, 2020: 24). Metin içerisinde yer alan olayların kahraman anlatıcının bakış açısıyla yansıtılmasına diğer bir örnek olarak ise; *"Berber Kamo'nun ilk günkü tedirginliği ve soğukluğu kalıcıydı. Aşılacak denizleri, atlayacak uçurumları daha buraya gelmeden tükenmişti. Hırçınlığın ardında eski bir yara vardı"* (Sönmez, 2015: 47). Romanın diğer karakterlerinden Berber Kamo'nun iç dünyasının yansıtıldığı bu örnekte, anlatıcının hâkim konuma geçtiğini örneklendirildiği görülmektedir.

Hâkim anlatıcı olan yazar Burhan Sönmez bununla birlikte, *"nakledilmek istenilen itibari alem ile ilgili her şeyi bilen ve gören anlatıcı"* (Aktaş 2000:88) konumunda bulunduğunu eserinde yansıtarak, yaşanan olayların gerçek hayata olan yansımalarının, karakterlerin ruhsal anlamda bilinçaltı davranışlarının da dışavurumunun bir tezahürü olarak da kendini hissettirebildiği düşüncesini öngörmüştür. Yazar burada, karakterlerin özelliklerinin gerçeklikle olan bağlarının farkında olandır ve anlatıcının ta kendisidir. Bu bağlamda, roman karakterlerinin ruh hallerini de aktaran kahraman anlatıcı; Küheylan Dayı'nın, Berber Kamo'nun ve Doktor'un hücre içerisinde bulunan diğer karakterlerin anılarını anlatırken öğrendiklerini, dönemin toplumunu olaylar ile ilişkilendirerek eserini kaleme almıştır. Kahraman bakış açısıyla yer yer hâkim bakış açısının iç içe olduğu eserde yazar, ilâhi bir özellik olan her şeyi önceden bilme niteliği ile İstanbul'un tüm benliğini, hiçbir şeyi değiştirmeden, bütün karakterlerin akıllarından geçirerek okur ve okuyucuya sunmayı başarır. Aktardığı toplumsal konuların tümünde kahraman bakış açısını ön plana çıkarıp, zaman zaman hâkim konumda da bulunan yazar Sönmez, baskı döneminin şehre olan etkileri ile birlikte hücre içerisinde bir süre hapis hayatı yaşayan karakterleri, birbirleri ile olan diyaloglarla okuyucuya aktarır ve anlatının hiçbir yerinde, kendisini açıkça belli etmeyerek gizlenmeyi başarır. Yazar anlatıcı, her ne kadar çekimserlik ilkesine sadakatli olmaya çalışsa da farklı bir tarzda ele aldığı eserinden dolayı İstanbul'u, roman karakterlerinin anılarının yaşandığı şehir olarak göstererek öne çıkarmıştır.

Bu durumla birlikte, yer yer hâkim anlatıcı olduğundan, kahramanların diyaloglarından çıkarımlarda bulunmamış ve bunları okuyucularına bırakmıştır. Olayı açıklarken gerekli psikolojik gerilimi de etkili kılan yazar, kahramanların verdiği tepkilere karşı normal bir tavır sergilemiştir. Romandaki gerilim ve siyasi olayın etkili kıldığı baskı unsuru ile birlikte, romanı ölü doğmaktan kurtaran yazar, anlatının sonuna kadar gizliliğin

güven altında kalmasını sağlamış ve roman açısından önemli olan etkili noktaların bir buhran içerisinde çözülmesini bekleterek olayların sonuna kadar sürebilmesini sağlamıştır. Eserin Olay örgüsü başlığı altında detaylı olarak incelenen tüm vak'a halkaları ve bölümleri oluşturan olaylar, iç içe geçecek şekilde bir birliğe dayalı olarak oluşturulmuştur.

2. Olay Örgüsü

İstanbul İstanbul romanı, Burhan Sönmez'in İstanbul şehrinin insan ile olan ilişkisini konu alan bir eserdir. Roman içerisinde, kentlin insan ile olan bağı hücrede bulunan dört kişinin benliklerini korumak adına birbirleri ile olan diyalogları çerçevesinde verilmiştir ve karakterler bu büyük metropolün hikâyelerini anlatmışlardır. Karakterlerin bu hikâyelerinde, İstanbul farklı açılardan ele alınmıştır. Dört kişilik hücre ahalisinin, o karanlık yerde birlikte geçirmiş oldukları gün sayısı, on başlık altında toplanmıştır. Eserde her bir bölüm, hücredeki kişilerden biri tarafından aktarılmıştır. Üniversite öğrencisi olan Demirtay, o dönemde devrimci gruplar arasına katılmıştır ve bunun sonucunda da yakalanıp hücreye atılmıştır. Demirtay, hücre içerisinde bulunan Doktor adlı karakter ile, sorgulama sırasında çözülme ihtimaline karşı kendilerini ele verecek herhangi bir bilgiyi paylaşmama konusunda anlaşmışlardır.

Bu iki karakter, hücredeki kötü durumdan kurtulmak, acılarını bir nebze olsun hafifletebilmek adına birbirlerine hikâyeler anlatmışlardır. Hücreye atılan üçüncü kişi olan Berber Kamo ise, ilk günlerde kimse ile muhatap olmayan bir tiptir. Kamo hücre içerisinde, diğer bir karakter Demirtay'ın değiştirerek anlattığı anılarından sıkıldığını hep dile getirmiştir. Asıl ismi Kamil olan Berber Kamo, ekonomik problemler nedeniyle okumuş olduğu Fransız Dili ve Edebiyatı bölümünü bırakarak berber dükkânı açmaya karar vermiştir. Kamo geçmişte tanıştığı Mahizer adlı kıza âşık olmuş ve onunla evlenmiştir. Kamo'nun bu evlilikten çocuğu olmamıştır, fakat ikisi mutlu bir evlilik sürdürmüşlerdir. Kamo, bir gün lise öğretmeni Hayattin Hoca ile karşılaşmıştır ve birlikte oturup sohbet etmişlerdir. Birbirlerine hayatlarından bahsederlerken Kamo, Hayattin Hoca'nın sohbet esnasında okuduğu şiirde Mahizer isminin geçtiğini sonraki gün fark etmiştir. Hayattin Hoca'nın âşık olduğu kızın, şiirinde adını verdiği Kamo'nun karısı Mahizer olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Bu olaydan bir süre sonra Hayattin Hoca okul çıkışında başına aldığı bir kurşun sonrası vefat etmiştir. Karısı Mahizer, Hayattin Hoca'nın öldürülmesi konusunda kocası Kamo'dan şüphelenmeye başlamıştır ve bununla birlikte Kamo, Mahizer'in onu bırakma korkusu içinde kalakalmıştır. Mahizer Hanım bir gün evi terk etmiş ve bir süre ortadan kaybolmuştur. Kamo, Mahizer'i her yerde aramış, fakat bulamamıştır. Tüm bu anılarını hücre içerisinde dile getirirken birden rahatsızlanan Kamo, Doktor ve Demirtay'ın yardımıyla kendisine gelebilmeyi başarmıştır. Tüm bu olanların ardından hücreye, işkenceden yürüyecek hâli kalmayan ve baygın halde olan Küheylan Dayı gelmiştir. Karşı hücrede tutulan Zinê Sevda isimli kız, havaya harfler çizerek Küheylan Dayı'yı sormuş ve Küheylan Dayı'nın yaşayacağı kendisine iletilmiştir. Küheylan Dayı, İstanbul'u babasının anlattığı hikâyelerde tanımış ve sevmiş bir insandır.

Doktor'un Decameron'dan anlattığı hikâyeler ile birlikte; *"Bir grup insan kentte veba başlayınca bir kır evine sığınmışlar ve salgının geçmesini beklemişler. Salgın geçene kadar birbirlerine hikâye anlatmışlar. Böylelikle veba korkusunu yaşamı hafife alan hikâyelerle azaltmışlardır. On gün boyunca, akşamları ateşin başına oturup birbirlerine hikâyeler anlatmışlar. Decameron on gün demekmiş eski İstanbulluların dilinde"* (Sönmez, 2015: 125). Yazar Sönmez, hücrede geçen on günü Decameron'dan esinlendiği hikâyeleri romanın oturduğu ana zemine yansıtmış ve insanların acılardan ve kötü ruh hâlerinden kaçma çabalarının birbirleri ile olan benzerliğini de göstermiştir. Yazar, düşünceye, hayale sınır çizilemeyeceğine olan inancını, Küheylan Dayı'nın elleri bağlı bir biçimde hücreye getirildikten sonra hayalî olarak tütün tabakasını çıkarmış ve sigara içmesiyle somutlaştırmıştır. Bu nokta da olayın eserle olan ilişkisi üzerine: *"Hikâye olandır; vak'anın biçimlendirildiği serüvendir"* (Tekin, 2020: 65) denilebilmiştir. Birbirlerine hikâye ve bilmeceler anlatarak işkence sırasını bekleyen roman karakterleri, her işkence dönüşü kan, yara ve baygınlık hali içerisinde kalarak zamanla bu durumu içselleştirmeye başlamışlardır ve bunun üzerinde, sıradan bir durummuş gibi tavır almaya çalışmışlardır.

Zinê Sevda'da diğer karakterler gibi işkence sırasında, kendisinin baygın olduğunu düşünen sorgucuların konuşmalarına tanıklık etmiştir. Sevda, sorgucuların Doktor'un sırrını öğrendiğini anlatmıştır. Doktor, oğlunun yerine tutulduğu gerçeğini öğrenen sorgucuların, oğlunu bulacakları korkusuna kapılır. Bu vahim durum karşısında şoka giren Doktor'a tokat atan Küheylan Dayı, Doktor'un toparlanmasına yardımcı olmaya çalışmıştır. Küheylan Dayı, hücrede yalnızdır. Karşısında Doktor varmış gibi *"İstanbul'u onca yıl uzakta nasıl sevebildiğime kimsenin akıl erdiremediğini"* (Sönmez, 2020: 209) söylemiş ve diyaloga devam etmiştir.

Küheylan Dayı'nın o dönemin İstanbul'unu ve İstanbul'un içindeki insanların kurtarılmayı beklediğini söylemesi, onun bu kadim şehre olan inancını ve sevgisini ortaya koymuştur. Küheylan Dayı bu hasreti dile getirirken, hücrenin dışından gelen silah sesini duyması ile birlikte, can havliyle arkadaşlarının sağ mı yoksa ölü mü olduklarını merak ederek atılmıştır. Karakterler, çaresizliğin vermiş olduğu bitmişlikle hücredeki yalnızlıklarını hayallere dalarak unutmaya çalışmışlardır. Roman karakterlerinin bulunduğu hücre, yerin üç kat altındadır. Yerin üstünde yaşayan o dönemin insanları ise hücrede tutulan kişilerin acılarından habersizdir ve onları hiçbir şekilde duymamışlardır.

3. Zaman

Burhan Sönmez'in "İstanbul İstanbul" adlı romanında zaman dilimi, karakterlerin hücre içerisinde geçirmiş oldukları on günü kapsamaktadır. Romanın içerisinde yer alan diyaloglardan anlaşılacağı üzere, hücrede geçen on günün kış mevsiminde yaşandığı anlaşılmaktadır. Karakterlerin hücrede kavradıkları zaman algısı farklı açılardan yansıtılmıştır. Berber Kamo'nun, *"biliyor musun Doktor Tanrı da geçmişi değiştiremez (...) bugünkü ve gelecekteki zamana hükmeder, ama geçmiş zamana dokunamaz"* (Sönmez, 2015: 28) sözü, eserin ilerleyen sayfalarında *"bugün ayın kaçydı? Günleri bilmiyordum"* (Sönmez, 2015: 69) şeklindeki

ifadesi ile yaşanan anın ve geleceğin ümitsizliğini ve belirsizliğini işaret etmiş ve yerinde duran zamanın geçmiş zaman olduğu düşüncesini ortaya koymuştur.

Roman içerisinde, yerin altında hücre hayatı yaşayanlar ile yerin üstündeki farklı yaşamdan söz edilirken okuyucu, aynı zamanda iki farklı zaman algısıyla da karşılaşmıştır. Yerin altında geçen kötü zaman dilimi içerisinde bulunan karakterlerin, gittikçe sertleşen acılarının bir türlü son bulamaması, zamanla ilgili olumsuz benzetmeler yapmalarına yol açmıştır: *“En büyük düşmandı burada toprakta dönen saban gibi etimize gömülür kanattıkça kanatırdı”* (Sönmez, 2015: 82). Küheylan Dayı yerin üstündeki yaşamı hızlı işleyen, mekanikleşen zaman algısı ile birlikte; hücrede havada asılı bir kuş gibi yansıtmıştır. *“Doğumevlerinde, sokak aralarında ve gece eğlencelerinde tıkr tıkr işleyen zaman, kentin hızıyla oynardı. İnsan güneşi, ayı, yıldızları unuttur, yalnızca saatlerle yaşardı. İş saati, randevu saati, yemek saati...”* (Sönmez, 2015: 82). Karanlığın vermiş olduğu acılı kötü ruh hâli ve bu durumun uzaması kahramanlarda bu algıyı yaratmıştır. Romanda kahramanlarımızın geçirmiş oldukları bu on günlük süre, onların kendi hayat hikâyeleri ile genişlemesine sebep olmuştur.

Sohbetleri sırasında anlattıkları hikâyeler ile; yaşanmış, gerçek olayların olay zamanına işaret edildiği görülmüştür. Yine romanda aktarılan *“İstanbul Havalimanı’na elektrik kesintisi nedeniyle inemeyen uçak 4 mürettebatı ve otuz yedi yolcusuyla karanlık denizin üzerinde kaybolur”* (Sönmez, 2015: 159) anekdotu; *“30 Ocak 1975 Perşembe günü İzmir’den kalkan İstanbul uçağı pistteki elektrik kesintisi nedeniyle inememiş ve Marmara denizinde kaybolmuştur”* (Cumhuriyet: 1975) olayını referans vermiştir.

Romanın yayımlandığı tarih ise Mart 2015 yılıdır. Romanın başka bölümlerinde zamanla ilgili şu ifadeler yer alır: *“Zamanı bilmediğimize göre zamanın sahibi biziz. Burada biz istediğimizde akşam olur, istediğimizde gün doğar”* (Sönmez, 2015: 122). Eser içerisinde hayalî sofralar kurup, günlük yaşantıdaki gibi çaylar demlemek isteyen Küheylan Dayı, değişmeyen havada asılı duran zaman algısını bu şekilde yıkmak istemeye çalışmıştır.

4. Mekân

“İstanbul İstanbul” romanında olaylar, yerin altı diye tabir edilen karanlık bir hücre ile yerin üstünde yaşamına devam eden insanların şehri diye anlatılan İstanbul mekânlarında geçmiştir. Dört kişinin bulunduğu hücre, kitabın başında bir çizimle gösterilmiştir. İstanbul şehrinde bahsedilirken, kentin tarihi dokuları da eser içerisinde okura aktarılmıştır: *“Sağ tarafta Topkapı Sarayı’nın duvarları ve kuleleri sol tarafta Kız Kulesi’nin, Selimiye kışlasının ve uzaktaki adaların ışıkları parıldar”* (Sönmez, 2015:123). İstanbul’un tarihi simgelerinin de ön planda olduğu eserde kentin geçmişteki görüntüsü de tasvir edilmiştir: *“Yüzyıllardır insanlar bu kenti mahvetmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Kırmış, dökmüş, sıkışık binaları üst üste yığmışlardı”* (Sönmez, 2015:153). İstanbul’un bu buhranlı ortamda farklılık gösteren yüzü, sıkışık ve üste geçmiş bir şekilde verilmiştir. İstanbul pek güvenli olmayan, herkesin başına her an bir şeylerin gelebileceği bir yer olarak anlatılmıştır.

Bu kentin insanları eleştirilirken, bireylerin şehrin güzelliklerine karşı gözlerinin görmedikleri, güzelliğe kör oldukları ve bu büyük kente zarar verdikleri işlenmiştir. Eser içerisinde İstanbul şehri, tüm bütünlüğü ile ele alınmıştır. Eser içerisinde kentin insana yön verdiği ve aynı zamanda insanın da kentin ihtiyaçlarına göre şekillendiği bilinen bir gerçektir. İnsanların çeşitli eylemleri, aynı zamanda bu kente kandırılmışlık portresi çizerek insanların kente olan bakışlarını ve şehrin çehresini vermesi bakımından dikkat çekmiştir. Eser içerisinde Haymana Dağı adı verilen bölge, romandaki mekânlardan biridir. Bu yer, Küheylan Dayı'nın köyünün bulunduğu bölge olarak geçmiştir. Yazar Burhan Sönmez eserlerinde Haymana bölgesinden sıklıkla söz etmiştir. Eser içerisinde adını duyuran diğer bir bölge ise Berber Kamo'nun babasının intihar ettiği Karapınar Köyü'dür. Bu köy, Kamo tarafından *"dağlar arasında, sarp bir yoldan varılır. Her zaman bulutlarla kaplıdır. Bahçelerinizde ağaç yetiştirmez, hayvan beslersiniz. Emlerinizi karataşlardan yaparsınız. Köyünüzün adı Karapınar, ama pınarınız yok, suyu kuyulardan çekersiniz"* (Sönmez, 2015: 65) şeklinde tanıtılmıştır.

Berber Kamo bu konu hakkında köye olan kızgınlıklarını aktarırken, köylünün zihniyetini de eleştirmiş ve kötülemiştir. Romanda kahramanlar için önem arz eden bir diğer mekân ise Doktor'un evinin balkonudur. Kahramanlar burada İstanbul'un tüm güzelliklerini seyretmişler ve hayâl dünyalarını genişletmişlerdir. Eserin yapısal bakımdan ana hatlarından birisi olan mekân kavramı, *"insan varoluşunun konumlandığı yer"* (Korkmaz, 2015: 77) olarak açıklanmıştır. Bu bakımdan İstanbul İstanbul romanında mekân, çevresel, algısal, açık ve kapalı olarak dört ana başlık altında incelenmiştir. Çevresel mekân olarak İstanbul şehri öne çıkmıştır. Bu kavram hakkında sınırları belli olan ya da tasvir edilen bölümün dışına çıkamayacak biçimde, romanda sadece topografik yönden bahsedilmiştir ve üzerinden geçilen yer olarak açıklanabilmiştir: *"Sabahın erken saatleriydi. Gün yeni ağarıyordu. Surlardan bakıldığında şehrin büyük bir kısmı görünüyordu. Dışarıda sessiz bir dinginlik hâkimdi, sadece martıların çığlıkları duyuluyordu. Yavaş yavaş açılan dükkânlar, sokağı dolduran insanlar, vapur düdükları şehrin uyanmakta olduğunu gösteriyordu. Sokaklar dar ve taşlıydı, binalar yan yana dizilmiş, çatılar neredeyse birbirine değiyordu. Eski taş yapılar, ahşap evler, cami minareleri ve tarihi surlar İstanbul'un farklı yüzlerini bir arada sunuyordu."* (Sönmez, 2015: 50) İstanbul İstanbul romanında olaylar, İstanbul'da gören gözlerin göremediği ve hisseden kalplerin teğet geçtiği karanlık bir hücrede cereyan etmiştir. Mekânın yer altında bir hücre olması, okurun algısında olayların etkisini artırırken, roman içerisinde yer edinme hissini oluşturmuştur. Mekânın kendini bir şekilde açık etmesi, okuru mekânı kavramak için fiziksel bir sınırlayıcıya ihtiyaç duymamasına teşvik etmiştir.

Bundan dolayı da algıda farkını kavrayabileceğimiz her yerde algısal bir mekân karşımıza çıkmıştır diyebiliriz: *"İstanbul, Boğaz'ın iki yakasında bir masal gibi uzanırken, her mahallesi ayrı bir hikâyeye anlatır. Bu şehrin sokakları, insanın geçmişiyle yüzleştiği aynalardır."* (Sönmez, 2015: 45) Ayrıca, eser de çevresel mekânların ayrıntılarıyla tasvir edilmesi, olayların geçtiği mekânların gerçek gözlemlere dayandığı fikrini doğurmuştur. Algısal mekânlarda ise, *"ayağının bastığı yeri kendi bilinç düzeyine ve algılama biçimine göre"* (Şahin, 2007: 193) kavrayarak mekânı içselleştirme ön görüşü hâkimdir. Romanda açık mekân olarak tüm kapsayıcılığı ile

birlikte İstanbul şehri belirirken, kapalı mekân olarak ise hücre ön plana çıkmıştır. Karakterlerin buldukları düzlemdeki konumlarına göre varlık sahasını meydana getirebilmeleri, çevresel mekânlara algısal değerler kazandırarak olayın sosyal ve psikolojik yönünü de ortaya koymaları, bu konuda atılan gerekli bir adım olarak karşımıza çıkmıştır. Bunun sayesinde çevresel etmenlerin ve objelerin belirlediğinden bambaşka bir boyuta sahip olması, eserdeki mekânlar için manasal bir derinliği açığa kavuşturmuştur.

Burhan Sönmez'in bu eserinde birer sembol olarak görmüş olduğu kavramlardan biri de, aslında insanın özgürlük için varoluş savaşının önünde duran büyük engel olarak, siyasi otoritenin baskıcı düzenin karakterler üzerinde hâkim kıldığı hapis sistemidir. Bu sistem insanlar üzerindeki en büyük tehdidi oluşturmuştur. Bunun sonucunda ise roman karakterleri, değerlerinin baskı altında olduklarını bildikleri için kendilik değerlerinden uzak bir yaşam sürmek zorunda kalmışlardır. Siyasi otoritenin art niyetli bencilliği yüzünden, karakterlerimizin fiziksel ve ruhsal anlamda çöküşüne sebep olan olay içerisinde, başından sonuna kadar kötülüğü temsil eden bir zihniyetin devam etmesi ortaya çıkmıştır. *"Doğal veya kültürel düzlemde tahrip edilen bir değer dizgesinin yerine, bütün zamanlar boyu aynı kodda bir yenisini koymanın imkânı yoktur."* (Korkmaz 2015: 367). Olayın yaşandığı pozisyonların, yazar açısından mekânlar için daha fazla bir anlam ifade ettiği görüşü ile birlikte, roman karakterlerinin mekânı içselleştirmesi öne çıkarken bu durum okuyuculara da yansımıştır.

470

Okur romanı benimserken, sanki bu olayları bizzat kendisi yaşıyormuş gibi hissetmiştir. Olayların ifade edilebilirliğini arttıran bir faktör olarak değerlendirilen mekân algısalılığı, kahramanların yanı sıra, mekânların da birer ruhunun olduğunu ortaya koymuştur. Bu sebeple de hücre mekânı, roman içerisinde adeta gizli bir karaktermiş gibi karşımıza çıkmıştır. *"Kendisiyle, çevresi ve bütün evrenle uyum içinde. Kapalı ve dar mekanlar nasıl çatışma mekanları ise, açık ve geniş mekanlar da uyumun ve huzurun"* (Korkmaz 2015: 93) mekânları olarak karşımıza çıkmıştır. Roman karakterlerinin mekânı içselleştirmeleri, onlara yeni anlamlar kazandıran ve aslında kendi düş dünyalarında, onların ruhsal çöküşlerine mani olamayan bir unsur olarak belirmesine engel olamamıştır. Öyle ki, *"hayat ve ölüm arasında gidip gelen insan, mekânı da bu kavramlar arasında anlamlandırır. Onun için dağdan ovaya, denizden karaya, çiçekten ağaca, çeşmeden türbeye, mezardan eve, meydana şehre her şey yaşamak ve ölmek açısından"* (Göka 2001: 97) mana bulmuştur. Bu doğrultuda, mekânın vücut şartları ne olursa olsun, karakter açısından refah bulacağı bir bölge olması da bir hayli elzemdir. Huzur ortamını eser içerisinde yakalayamayan roman karakterlerimiz mekânın kendilerini içselleştirdiği bir durumla baş başa kalmışlardır.

5. Kişiler Kadrosu

Roman karakterleri içerisinde Berber Kamo'nun asıl adı Kamil'dir. Kamo'nun mesleği de berberliktir. Kamo kendisini roman içerisinde şu şekilde ifade etmiştir: *"Annem intihar eden nişanlısından hamile kalmış, ailesinden dışlanma pahasına beni doğurarak bana nişanlısının adını vermişti"* (Sönmez, 2015: 17). Roman içerisinde çeşitli trajik olayları yaşayan Berber Kamo, acının çarpılmış hâli olarak okunabilen bir karakterdir. Kamo eğitim hayatının ilerleyen

dönemlerinde üniversite yıllarında, Fransız Dili ve Edebiyatı'na merak sarmış ve o bölüme kayıt yaptırmıştır. İkinci sınıfı bitirdikten sonra çalışmak zorunda kaldığı için, okulu bırakıp berber dükkânı açmaya karar vermiştir. Kamo şiire ve sanata merakı olan birisidir. Karısı Mahizer'e olan aşkı da lise öğretmeni Hayattin Hoca'nın şiirinde isminin geçmesi ile başlamış ve onunla evlenmiştir.

Berber Kamo, asi tavırları ile bilinen bir kişidir. Kamo, hücre içerisinde nöbet geçirerek sara hastası da olmuştur. Romanın ana karakteri olan Küheylan Dayı ise, hücreye atılan son karakterdir: "O kadar genç mi görünüyorum? Babam çoktan öldü" (Sönmez, 2015: 44). Biraz yaşlı olduğundan kahramana dayı denilmiştir. Babasından dinlediği İstanbul hikâyeleri ile büyümüş ve İstanbul'u görmemesine rağmen hem çok merak etmiş hem de çok sevmiştir: "Benim bu kenti onca yıl uzaktan sevebildiğime akıl erdiremiyor" (Sönmez, 2015: 209). Küheylan Dayı, hücredeyken hikâye anlatmanın dışında hayalî, gerçek gibi yaşayan ve buna arkadaşlarını da dâhil eden biridir. Roman karakterlerinden Öğrenci Demirtay'da hücrede bulunan en genç kişidir.

Üniversite öğrencisi olan Demirtay, devrimci gruplara katılmış ve bu grupla olan bir toplantı sırasında yakalanmıştır. "Demirtay o akşam da her zamanki yerinde oturuyordu. Masa, her zaman olduğu gibi dağınmıştı ve sigara dumanı odanın her yerine sinmişti. Toplantının en hararetli anında, kapı birdenbire tekmelendi ve içeri polisler girdi. Demirtay'ın gözleri, bir an için karanlıkta bir noktaya takıldı. Ardından sert bir yumruk darbesiyle yere yığıldı." (Sönmez, 2015: 11) ifadesi bulunmuştur. Doktor karakteri de hücrede bulunan diğer kahramandır. Gerçekte Doktor olan kahraman, tıp fakültesinde okuyan oğlunun yerine tutuklanmıştır. Tıp fakültesinde okuyan oğlu, dâhil olduğu gruplar tarafından "Doktor" olarak bilinir.

Oğlunun hasta olduğunu gören Doktor, ona kıyamayıp başka bir isimle hastaneye yatırmıştır. Oğlunun yerine buluşması gereken kişiyi görmek için gittiği kütüphanede tutuklanarak hücreye atılmıştır. Hücrede umudu diri tutmaya çalışan Doktor, hikâyeler anlatmıştır: "Uzun zaman önce vefat etti (...) sesini benden habersiz kasetlere kaydetmişti. Ömrümün sonuna kadar benimle aynı masada bulunmanın en iyi yolunun bu olacağını biliyordu." (Sönmez, 2015: 123) Mahizer karakteri ise Berber Kamo'nun eşidir. Mahizer, evi terk edip devrimci gruplara katılmıştır. Mahizer, Demirtay'ın Yasemin adı ile bildiği roman kişisi olarak da bilinmektedir. Fiziksel özellikleri Berber Kamo tarafından şu şekilde aktarılır: "Küçük elleriyle hayatıma giren Mahizer'di" (Sönmez, 2015: 17) "Pembe dudakları ve iri gözleriyle buradaydı" (Sönmez, 2015: 196). Mahizer, Berber Kamo gibi şiire merakı olan birisidir.

Zinê Sevda karakteri de karşı hücredeki yerini almış olan kız olarak bilinir. Küheylan Dayı'nın İstanbul'a nakledildiği araçta karşılaştığı kadındır. Roman türü denince akla gelen anlatım esasına dayalı metinlerde, objelere ve hislere mana kazandırılması ile yazarın aktarmayı amaçladığı mesajı okuyucuya göndermekle görevli olan karakterler, kendilerine doldurulan karakteristik hususiyetlere ve vak'anın merkezine yakınlıklarına göre anlam kazanmışlardır. Eser içerisinde, tüm vak'aların doğrudan merkezinde pozisyonlandırılan başkarakterler için, "iç dünyaları ve hayatları ayrıntılarla anlatıldığından diğer karakterlerden

kolaylıkla ayrılır” ve her anlatıda yalnızca bir kişide görünen bu karakterler, “çatışma ve değişme süreci yaşayan, toplumda fert olarak varlığını sürdüren ve tepkilerimizi sürekli olarak yönlendiren kişiler” (Korkmaz 1997: 293) tanımlanması yapılmıştır. Eser içerisinde ana karakterler kadar yer alan diğer karakterler de vak’a süresince başkarakterin çevresinde bulunarak ona aracılık eden, tamamlayıcı ayrıcalığı ile birlikte “ferdi planda en çok boyutlu olan ve en fazla derinliği olan kahramanlar” olarak kendini ifade etmiştir. Yan karakterlerin, “tezat yaratmak ve okuyucuyu rahatlatmak gibi görevleri olduğu kadar birinci derecedeki kahramanların kusurlarını yansıtmaya, somutlaştırma gibi fonksiyonları” (Korkmaz 1997: 298) da bulunmuştur.

Sonuç

Burhan Sönmez’in “İstanbul İstanbul” adlı eseri, yazarın roman türünde kaleme aldığı eserlerinin başında gelir. Eser içerisinde yazarın tarihi süreç ile geçirdiği çeşitli aşamalar ve dönüşümler, yaşamla ilişkilendirdiği birliktelik, İstanbul şehri ile vücut bulmuştur. Romanı meydana getiren şahıs kadrosu, olay örgüsü, zaman, mekân, bakış açısı gibi unsurlar roman incelemelerinde önemli bir yer almıştır. Burhan Sönmez, ele aldığı konu ve seçtiği karakterler ile farkındalık yaratarak günümüz insanlarına akılda kalıcı eserler bırakmıştır. Yazar, genel olarak romanlarında seçtiği kahramanlar ile geçmişin izinde ve yaşadığı zaman diliminin gereksinimlerini anlamlandırmaya çalışmıştır. Sönmez, modern insanın tek başına kalabalık içindeki yalnızlığını ve acılarını eserlerinde konu edinmiştir. Yazarın mekân olarak seçtiği coğrafyaların tarihini hatırlatması, okuru farklı bir yolculuğa çıkarması açısından dikkat çekicidir.

Yazarı ayrıcalıklı kılan diğer önemli bir gelişme ise, bu eserinde göstermiş olduğu karakterlerin her ne kadar başka isimler taşısa da gerçek hayatta yanı başımızda yaşayan kişiler gibi gerçekçi olmalarıdır. Yazar ele aldığı konularla birlikte, Türkiye’nin yakın tarihine de değinmiştir. Masalsı anlatımın hâkim olduğu romanlarında kişiyi yaşadığı çevre ile yansıtmıştır. Burhan Sönmez’in İstanbul insanına değindiği bu romanında dikkat çeken önemli özelliklerden biri mekândır. İstanbul İstanbul romanında Küheylan Dayı karakterinin yakalandığı köye giderken Haymana Dağı’ndan geçmesi yine aynı mekâna işarettir. Burhan Sönmez’in dikkat çeken bir özelliği eserlerindeki de anlatıcıdır. Olaylar da genel olarak kahraman anlatıcı tarafından aktarılmakla birlikte bazen üçüncü kişi anlatıcının da devreye girdiği görülmüştür. Yazarın romanlarında göze çarpan bir unsur da temadır. İstanbul İstanbul romanında yalnızlık, aidiyet, zaman, ruhsal çöküş ve özgürlüğe ket vurulması gibi temaları işleyen Burhan Sönmez’in romanlarında yer alan diğer bir özellik de Türkiye’nin siyasi tarihidir. Yazar İstanbul İstanbul romanında, sol örgütler, sol hareketler içinde bulunanlara yapılanlar ve 1980 ihtilaline göndermeler yapmıştır.

Burhan Sönmez’in romanlarında Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi olayı da hatırlatılmıştır. İstanbul İstanbul romanında hücrede yatan dört kişinin işkence gördükleri yöntemle Hz. İsa’nın yaşamına göndermelerde bulunulmuştur. Yazarın Romanlarında, var olan sisteme karşı kahramanların başkaldırısı söz konusudur. İstanbul İstanbul’da hücreye atılan kişilerin devrimci gruplar diye adlandırılan muhalif gruplarda yer alması burada öne çıkmıştır. Burhan

Sönmez'in romanlarındaki kahramanlar, genel olarak bir arayış içinde olup geçmişlerine doğru yolcuğa çıkmışlardır. Burhan Sönmez'in romanlarına bakıldığında göze çarpan bir husus da kahramanların yaşadığı yerdir. Kahramanlar İstanbul İstanbul romanında, yerin üç kat altında bir hücrede kalmıştır. Labirent romanında İstanbul, canlılığı ile dünyada yaşanılacak şehirler arasında sıralanırken, İstanbul İstanbul romanında acı çekenlerin sesini duymayan sağır bir kent, insana yolunu kaybettiren bir yer olarak aktarılmıştır.

Yazar Labirent romanı dışında diğer romanlarında Haymana bölgesini ya mekân olarak seçmiş ya da o bölgeyi anımsatan bir tasvir yapmıştır. Sönmez'in romanlarında dikkat çeken bir unsur da zaman kurgusudur. Yazarın romanlarında zamanın belirginleşmesi dikkat çekmiştir. Gerçek hayatta insanın karşılaşacağı problemleri göz önüne seren yazar, toplumsal bir varlık olan insana, eserlerinde bütün parçalanmışlıklara rağmen bütüncül bir yaklaşımla yer vermiştir. Burhan Sönmez'in "İstanbul, İstanbul" romanı, insan ruhunun direncini ve umut dolu mücadelesini derin bir edebi dille anlatan bir eserdir. Roman, hem İstanbul'u bir karakter olarak ele alması hem de zindan yaşamının zorluklarını derinlemesine işlemesi bakımından dikkate değerdir. Sönmez, romanında okurlarını hem düşündürmeyi hem de duygusal olarak etkilemeyi başarmıştır. Yazarın bu eseri, mekân olarak İstanbul'un tarihi, kültürel ve sosyal dokusunu derinlemesine işlerken, aynı zamanda şehrin kendisini de bir karakter olarak ele almıştır.

Roman, dar bir zindanda geçmesine rağmen, karakterlerin anlatıları aracılığıyla İstanbul'un geniş bir panoramasını sunmuştur. Romanın kimliği şu unsurlarla şekillenmiştir: İstanbul, romanın merkezinde yer alır ve sadece bir arka plan değil, aynı zamanda hikâyenin akışını belirleyen dinamik bir unsur olarak ele alınmıştır. Şehrin tarihi sokakları, anıtları, camileri ve boğazı, karakterlerin hikâyeleriyle iç içe geçmiştir. Roman, İstanbul'un zengin tarihini ve kültürel mirasını vurgulamıştır. Karakterlerin anlatıları, şehrin Bizans, Osmanlı ve modern Türkiye dönemlerine uzanmıştır. Bu tarihsel derinlik, romanın atmosferini zenginleştirmiş ve İstanbul'u bir zamanlar tarihin önemli olaylarına tanıklık etmiş bir şehir olarak sunmuştur. İstanbul, birçok medeniyetin kesişim noktasıdır ve bu özellik, romanda farklı etnik ve dini kimliklerin bir araya gelmesiyle yansıtılmıştır. Roman, İstanbul'un kozmopolit yapısını ve çok katmanlı toplumsal dokusunu öne çıkarmıştır. Romanın ana temalarından biri, zindandaki karakterlerin direnişi ve umududur. İstanbul'un tarihindeki direniş hareketleri ve toplumsal mücadeleler, karakterlerin bireysel hikâyelerine paralel olarak işlenmiştir. Bu, şehri bir direniş ve umut sembolü haline getirmiştir.

İstanbul, aynı zamanda melankoli ve hüznü ile özdeşleşmiştir. Şehrin mistik ve romantik havası, karakterlerin içsel dünyalarında yankı bulmuştur. Zindandaki karakterlerin yaşadığı acılar, İstanbul'un tarihi ve kültürel bağlamında derinleşmiştir. Roman, karakterlerin anlattığı hikâyelerle ilerlemiştir. Bu anlatılar, İstanbul'un zengin sözlü kültür geleneğini yansıtmıştır. Masallar, efsaneler ve kişisel anılar, romanın yapısını oluşturmuş ve şehrin hikâye anlatma geleneğini vurgulamıştır. İstanbul, pek çok sanatçıya ve yazara ilham kaynağı olmuştur. Roman, İstanbul'un edebi ve sanatsal mirasına atıflarda bulunmuştur. Bu, şehrin sanatsal kimliğini ve ilham verici gücünü öne çıkarmıştır. Romanda günümüz Türkiye'sinin

sosyal ve siyasi meselelerine de değinilmiştir. İstanbul, bu bağlamda toplumsal değişimlerin ve mücadelelerin merkezi olarak ele alınmıştır. Yazar bu romanında hem başlığıyla hem de içeriğiyle İstanbul'u derinlemesine ele almıştır. Roman, şehrin çeşitli tarihi ve kültürel katmanlarını, karakterlerin hikâyeleri aracılığıyla ortaya koymuştur.

Başlıktan başlayarak, "İstanbul İstanbul" adı bile şehrin merkezde olduğunu ve anlatının ana ekseninin bu şehir olduğunu göstermiştir. Romanın başlığı, İstanbul'un sadece bir mekân değil, aynı zamanda bir karakter olarak ele alındığını ima etmiştir. "İstanbul İstanbul", şehrin kendisini tekrar eden, sürekli dönüşen ve yeniden şekillenen bir yapısı olduğunu vurgulamıştır. Roman, İstanbul'un tarihini ve kültürel mirasını katman katman ele almıştır. Her bir karakterin hikâyesi, şehrin farklı bir yönünü ortaya koymuştur. Bu, okuyucuya İstanbul'un çok yönlülüğünü ve derinliğini göstermiştir. Roman, İstanbul'un farklı sosyal sınıflarını, etnik gruplarını ve kültürel zenginliklerini de ele almıştır. Bu, şehrin mozaik yapısını ve karmaşıklığını yansıtmıştır. Sönmez'in anlatımı, İstanbul'un tarihi ve siyasi olaylarını da kapsamıştır.

Bu, şehrin geçmişteki ve günümüzdeki siyasi atmosferini anlamamıza yardımcı olmuştur. Karakterlerin şehre olan bağı, onların kişisel hikâyeleri ve şehirle kurdukları ilişki üzerinden anlatılmıştır. Bu, okuyucunun şehri sadece bir mekân olarak değil, aynı zamanda yaşayan bir varlık olarak görmesini sağlamıştır. "İstanbul İstanbul" romanı, başlığından başlayarak içeriğine kadar İstanbul'un çok katmanlı yapısını, kültürel ve tarihi zenginliğini derinlemesine ele almıştır. Burhan Sönmez, şehri sadece bir fon olarak kullanmakla kalmamış, aynı zamanda şehri bir karakter olarak konumlandırarak okuyucunun İstanbul'u daha derinlemesine anlamasını sağlamıştır. Roman da İstanbul'un sürekli değişen ve gelişen yapısı, karakterlerin hikâyeleri üzerinden başarılı bir şekilde aktarılmıştır. Yazar eserinde, çoklu bir bakış açısı kullanarak anlatımını zenginleştirmiş ve derinleştirmiştir. Roman, bir grup tutuklunun İstanbul'daki bir işkencehane hücrelerinde geçirdiği zamanı ve bu süreçte birbirlerine anlattıkları hikâyeleri merkezine almıştır.

Bu karakterler, romanın hem anlatıcıları hem de ana kahramanlarıdır. Bu romanda vak'a halkası hikâyenin anlatımını derinleştirmiş ve zenginleştirmiştir. Vak'a halkası, bir ana hikâye içinde yer alan ve genellikle birbiriyle bağlantılı olan bir dizi hikâyeyi içerir. Bu teknik, Sönmez'in romanında belirgin bir şekilde kullanılmıştır ve hem karakter gelişimini hem de tematik derinliği artırmıştır. Roman, İstanbul'da bir hücrede tutulan dört karakterin, birbirlerine anlattıkları hikâyeler etrafında şekillenmiştir. Bu ana hikâye, karakterlerin birbirlerine moral vermek ve zamanı geçirmek için anlattıkları hikâyelerle iç içe geçmiştir.

Bu hikâyeler, karakterlerin kişisel geçmişleri, İstanbul'a dair anıları ve hayal dünyaları üzerine kurulmuştur. Burhan Sönmez, vak'a halkası tekniğini ustalıkla kullanarak, hikâyenin akışını dinamik ve ilgi çekici hale getirmeyi başarmıştır. Her hikâye, ana hikâyeye katkıda bulunmuş ve karakterlerin derinliklerini ortaya çıkarmıştır. Anlatıcıların değişmesi, okuyucunun dikkatini canlı tutmuş ve hikâyenin temposunu dengelemiştir. Sonuç olarak, "İstanbul İstanbul" romanında kullanılan vak'a halkası tekniği hem anlatımın zenginliğini

artırmış hem de karakterlerin ve İstanbul'un çok yönlü bir portresini sunmuştur. Bu teknik, romanın duygusal ve tematik etkisini güçlendirmiş, okuyucuyu derinlemesine düşünmeye ve İstanbul'un karmaşık yapısını anlamaya teşvik etmiştir.

Burhan Sönmez'in bu eserinde mekân, romanın atmosferini ve tematik yapısını belirleyen önemli bir unsurdur. Romanın büyük bir bölümü, İstanbul'un derinliklerindeki bir hücrede geçmiştir. Ancak, karakterlerin anlattıkları hikâyeler ve anılar aracılığıyla İstanbul'un farklı yerlerine de yolculuk edilmiştir. Mekân, romanın ana temasını, karakterlerin iç dünyasını ve toplumsal yapıyı yansıtan bir araç olarak kullanılmıştır. Romanın ana mekânı olan hücre, karanlık ve kapalı bir atmosfer sunmuştur. Bu hücre hem fiziksel hem de sembolik olarak karakterlerin sıkışmışlığını ve çaresizliğini temsil etmiştir.

Hücre, totaliter bir rejimin baskıcı ve zalim yüzünü gözler önüne sermiştir. Burhan Sönmez, mekânı sadece fiziksel bir yer olarak değil, aynı zamanda karakterlerin ruhsal durumlarını, toplumsal yapıyı ve romanın temasını yansıtan bir araç olarak kullanmıştır. İşkence hücresinin karanlığı ve darlığı, karakterlerin içsel mücadelelerini vurgularken; İstanbul'un geniş ve çeşitli mekânları, şehrin zenginliğini ve karmaşıklığını öne çıkarmıştır. "İstanbul İstanbul", mekân kullanımıyla okuyuculara derin ve çok boyutlu bir anlatı sunmuştur. Hücredeki sıkışmışlık hissi ile İstanbul'un geniş dünyası arasındaki kontrast, romanın duygusal ve tematik etkisini artırmıştır. Burhan Sönmez, mekânı ustalıkla kullanarak, karakterlerin deneyimlerini ve İstanbul'un ruhunu etkileyici bir şekilde aktarmıştır.

Kaynakça

- Aktaş, Ş. (2000). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyüz, K. (2018). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri*. İnkılap Kitapevi.
- Bakhtin, M. (2001). *Karnavaldan romana* (Çev. Sibel Irzik). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cumhuriyet, (1975, 31 Ocak). *Yeşilköye inemeyen "Bursa" uçağı Ambarlı'ya düştü*.
<https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1975-01-31/0> Erişim Tarihi: 15.04.2024
- Çetin, N. (2011). *Roman çözümleme yöntemleri*. Ankara: Öncü Kitap.
- Çoşkun, Z. (2021, 26 Eylül). *Haymana-Ankara-Londra hattında Uluslararası PEN Başkanlığı*.
www.gazeteduvar.com.tr<https://www.gazeteduvar.com.tr/haymanaankara-londra-hattinda-uluslararasi-pen-baskanligi-makale-153633> Erişim Tarihi: 13.04.2024
- Göka, Ş. (2001). *İnsan ve Mekân*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Korkmaz, R. & Şahin, V. (2017). *Romanda mekân, romanda mekân poeziği ve çözümlenmeler*. Akçağ Yayınları.
- Moran, B. (2008). *Türk romanına eleştirel bir bakış-2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Stevick, P. (2004). *Roman teorisi* (Çev. Prof. Dr. Sevim Kantarcıoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sönmez, B. (2015). *İstanbul İstanbul*. 5. Baskı, İletişim Yayınları.
- Sönmez, B. (2018a). *Kuzey*. 5. Baskı, İletişim Yayınları.
- Sönmez, B. (2018c). *Labirent*. 1. Baskı, İletişim Yayınları.
- Sönmez, B. (2019, 29 Mayıs). *Eksik olan: Burhan Sönmez ile "İstanbul İstanbul" [Video]*. Youtube.
<https://www.youtube.com/watch?v=4V1OBrzahuM> Erişim Tarihi: 17.04.2024
- Tekin, M. (2020). *Roman sanatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0stanbul%27un_isimleri

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 16.05.2024 Kabul/Accepted: 16.07.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 477-496.

من مظاهر الحضارة العثمانية في فلسطين:

كلية صلاح الدين الإسلامية، وبرج الساعة الدقاقة في باب الخليل

Mashhoor Abd AL- Rahman AL-HABBAZİⁱ, Ahmed Daoud DAMASİⁱⁱ

ملخص

مظاهر الحضارة العثمانية في فلسطين كثيرة، وتمتد إلى أكثر من أربعمئة سنة، منذ سنة (٩٢٣- ١٣٣٦ هـ الموافق ١٥١٨-١٩١٨م)، وهذه المظاهر شملت كل مناحي الحضارة العمرانية من: مساجد، وقصور، وأسوار، وقلاع، وقنوات مياه، وشق طرق، وسكك حديد، وبناء مدارس وجامعات، ومشافٍ وحدائق، ومنتزهات، وأبراج، ومنارات عمرانية متنوعة، وغيرها. وكثير من هذه المظاهر لا زالت قائمة حتى وقتنا الحاضر، وهي شاهدة على عظمة هذه الحضارة وإسلاميتها، وقد بدأت الجمهورية التركية منذ عقود العمل على ترميم بعض هذه المظاهر وصيانتها حفظاً لها من الاندثار والزوال. في هذا البحث سأحدث بإيجاز عن مظهرين من مظاهر الحضارة العثمانية اللذين طالهما العدوان البريطاني والفرنسي في نهاية الحرب العالمية الأولى، الأول، كلية صلاح الدين الإسلامية، حيث أغلقها الجنرال البريطاني "إدموند اللّبي"، ومنحها لحليفته فرنسا، والثاني، برج الساعة الدقاقة في باب الخليل، حيث قام حاكم القدس العسكري البريطاني بهدمه، وسرقة ساعاته، وحجارتها، وبذلك قضى الاحتلال البريطاني على مظهرين من أهم مظاهر الحضارة الإسلامية في القدس الشريف ضمن سعيه لطمس كل مظاهر الحضارة الإسلامية في المدينة المقدّسة، لنزع الصورة الإسلامية عنها.

الكلمات المفتاحية: القدس، كلية، برج، مظاهر عمران، العثمانية.

OSMANLI MEDENİYETİNİN FİLİSTİN'DEKİ İZLERİ:

SALAHÜDDİN İSLAM MEDRESESİ ve BABU'L-HALİL'DEKİ SAAT KULESİ

Öz

H. 923-1336/m. 1518-1918 yılları arasında Osmanlı medeniyetinin Filistin'de pek çok eserler inşa etmiştir. Bunlar, camilerden saraylara, sur duvarlarından kalelere, su kanallarından yolların inşasına, demiryollarına, okul ve üniversite binalarının yapımına, hastanelere, bahçelere, parklara, kulelere ve çeşitli mimari yapıların yanı sıra diğer pek çok eserlere uzanmaktadır. Bu eserlerden birçoğu günümüze kadar ayakta kalmıştır ve Osmanlı medeniyetinin büyüklüğünü ve İslami kimliğini tanıklık etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, bu tarihi eserlerin restorasyonunu ve korunmasını sağlamak ve yıpranmalarından ve yok olmalarından korumak için yıllardır çalışmaktadır.

Bu araştırmada I. Dünya Savaşı sonunda İngiliz ve Fransız saldırganlığından etkilenen Osmanlı medeniyetinin iki eserinden bahsedilecektir. Bunlardan ilki, İngiliz askeri valisi General Edmund Allenby tarafından kapatılan ve Fransa'ya verilen Selahaddin İslam Medresesi; İkincisi de yıkıp

ⁱ Prof. Dr., Department of Arabic Language and Literature- Faculty of Arts – AL Quds University, e-mail: mhabazi@staff.alquds.edu, ORCID ID: 0000-0002-4639-547X.

ⁱⁱ Assis. Prof., Department of Arabic Language and Literature- Faculty of Arts – AL Quds University, e-mail: adeabes@staff.alquds.edu., ORCID ID: 0000-0003-2714-7144.

saatlerini ve taşlarını çaldığı Babu'l-Halil'deki saat kulesidir. İngiliz işgali'nin, bu en önemli iki eseri ortadan kaldırmaya çalışması Kudüs-ü Şerif'teki İslam medeniyetinin tüm izlerini silme, İslam imajını ortadan kaldırma çabasının bir parçasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Osmanlı, Saat Kulesi, İslami Mimari.

Among The Manifestations of the Ottoman Civilization in Palestine: Salah Al-Din Islamic College and The Ticking Clock Tower in Bab Al-Khalil

Abstract

"Among the manifestations of the Ottoman civilization in Palestine: the clock towers, the National Hospital, the Salah al-Din Islamic College, and the Hassan Bey Mosque, for example."

The manifestations of the Ottoman civilization in Palestine are many, and extend to more than four hundred years, since the year (923-1336 AH corresponding to 1518-1918 AD), and these manifestations included all aspects of urban civilization such as: mosques, palaces, walls, castles, water channels, roads, railways, building schools and universities, hospitals, gardens, parks, towers, various urban beacons, and others.

Many of these aspects still exist to the present time, and they bear witness to the greatness and Islamicness of this civilization. Decades ago, the Turkish Republic began work on restoring and maintaining some of these aspects in order to preserve them from extinction and disappearance.

In this research, I will talk briefly about two aspects of the Ottoman civilization that were affected by the British and French aggression at the end of World War I. The first is the Saladin Islamic College, which was closed by the British General Edmund Allenby and granted it to his ally, France. The second is the ticking clock tower in Bab al-Khalil. The British military governor of Jerusalem demolished it and stole its watches and stones. Thus, the British occupation eliminated two of the most important aspects of Islamic civilization in Al-Quds Al-Sharif as part of its effort to erase all aspects of Islamic civilization in the Holy City, to remove the Islamic image from it.

Keywords: Jerusalem, college, tower, aspects of Imran, Ottomanism.

Structured Abstract

The Ottomans were keen to build positive relations with the Turkish and Circassian states (the Burji Mamluks and the Bahri Mamluks) and the Abbasid Caliph in Cairo, in order to strengthen their position among the Turkish tribes disputing over leadership since they became an emirate under the founder Othman bin Ertugrul bin Suleiman Shah, and when their rule was established in a wide area.

From Asia Minor, they formed a state that included under its banner many Turkish tribes and emirates, and even various Byzantine rulers with the Emperor of Byzantium. After Sultan Mehmed the Conqueror was able to conquer Constantinople and called it "Islam Bol" or "The Legacy of Islam," the Ottoman sultans' interest in the Islamic East increased.

Especially the Islamic holy sites in Mecca, Medina, and Jerusalem, due to their importance in the Muslim faith, and Islam's close connection to them.

The interest of the Ottoman sultans in Al-Quds Al-Sharif began approximately nine decades before they conquered it, as Sultan Murad I bin Muhammad bin Bayezid I, who died in the year (855 AH, corresponding to 1451 AD), arranged in the Dome of the Rock Mosque in Al-Quds Al-Sharif in the year (833 AH) for reciters to read the Holy Qur'an to him.

The Sultans of Bani Uthman followed his example in taking care of Al-Quds Al-Sharif in particular and Palestine in general, and after Sultan Selim I bin Bayezid conquered the Levant, including Palestine, he visited Jerusalem on the sixth of Dhul-Hijjah in the year (922 AH, corresponding to the 30th of December 1516 AD), and he entered Al-Aqsa Mosque for the first time.

The Blessed One prostrated himself in a prostration of thanksgiving to God Almighty, and said: "Praise be to God, for today I am the protector of the first qibla." Then he prayed in the Blessed Al-Aqsa Mosque and the Dome of the Rock Mosque, and visited the holy Islamic shrines in the city, then he visited the graves of the Companions, followers, and righteous people, and he received and honored the notables of the city.

He kept them in their jobs, exempted them from taxes, gave them many gifts and prizes, and handed him the keys to the two mosques.

The Ottomans' interest in Palestine and Jerusalem continued until their last day there, and they left there many architectural monuments and cultural heritage, of great material and moral value. When the British occupied Jerusalem, the British commander Edmund Allenby showed his deep-rooted hatred for Islam and Muslims. He said in a sermon he delivered at Bab al-Khalil: "Now the Crusade war has been victorious, and Jerusalem has become ours forever". He closed the "Salah al-Din al-Ayyubi Islamic College," confiscated its material and cultural properties, and gave them to his ally, France, thus eliminating the first Arab higher education institution in Palestine and Jerusalem. Then the military governor appointed by Allenby for Jerusalem, "Ronald Storrs," followed suit and established an association called "Jerusalem Lovers Association" showed its beautiful goals, and concealed its malicious goals, which were represented in demolishing and removing any Islamic and Ottoman Islamic monument that could be removed, and the first action he did after establishing this association was "demolishing the ticking clock tower" that was built at the Hebron Gate on the occasion of the celebration. On the silver anniversary of Sultan Abdul Hamid II's accession to the throne of the Ottoman Sultanate, i.e. twenty-five years of his rule, the Sultan on that occasion gifted one hundred and forty-three of the most important cities in the Ottoman Sultanate with precise clocks to keep time on them, due to the importance of time in Islamic culture.

Palestine had seven clocks in seven cities, one of which was the portion of Jerusalem. The tower was built and the four clocks were placed on it. It was an architectural and artistic masterpiece according to many who saw it, and the Muslims from the city and elsewhere rejoiced in it, just as other residents of the city rejoiced, because of its accuracy. Its beauty and height were such that it could be seen from Bethlehem, a distance of just over ten kilometers.

The British had shown all their malice against the Ottoman Empire, and mocked it with a saying they spread about them to the effect: "The Turks entered the country in (922 AH / 1516 AD) on carts drawn by bulls, and they left it in (1337 AH / 1918 AD) on carts drawn by bulls as well". However, many of the fair scholars who lived through that period responded to that malicious statement against the British, including the professor and educationalist Ibrahim Sanubar, who responded to the English governor of Nablus District when he asked him for a report on the conditions of knowledge there, and he mentioned the statement before him, so he told him that the Ottomans had done many things in Nablus, as for you, you have not built a single school room in twenty-seven years.

I have no doubt, through my studies in the memoirs of scholars and rulers in the last hundred years of the Ottoman era in Palestine, and the era of the British occupation there as well, that the difference in work is vast, taking into account the difference in time. The goal of the Ottomans was to build and serve the nation, and the goal of the British was to demolish all landmarks. Islam, confiscating and stealing it, and serving their policy aimed at implementing the promise of the criminal "Arthur Balfour" to establish a national homeland for the Jews in Palestine, as the Palestinian people are still paying the price for that with the blood of their children, and indeed the entire nation is paying this price, with varying degrees in that.

In this research, I will talk about two of the most important aspects of the Ottoman civilization in Al-Quds Al-Sharif. One of them was demolished by the British and their equipment was stolen, and it exists to this day in London. The other is still standing as a witness to the injustice that the English and French occupation alliance inflicted on the people of Palestine in general and Jerusalem in particular. They are: Tower The ticking clocks in Bab al-Khalil, west of the city, and the Salah al-Din al-Ayyubi Islamic College in Bab al-Asbat, east of it.

مدخل

تعود عناية العثمانيين بالقدس الشريف إلى بدايات ظهور الدولة العثمانية، وتحديدًا في القرن التاسع الهجري/الخامس عشر الميلادي، حيث دأب السلاطين العثمانيون على وقف ريعات القرآن الكريم في المسجد الأقصى المبارك، ومسجد قبة الصخرة المشرفة، وتعيين قراء لها، وصرف مبالغ مالية للعناية بالمدينة وأهلها. وذلك تقربًا لله، تعالى، ورغبة في الحصول على شرعية دينية من الخليفة العباسي في القاهرة، وإظهارًا لعنايتهم بالمقدسات الإسلامية المهمة في بيت المقدس ومكة المكرمة، والمدينة المنورة أمام شعبهم والشعوب الإسلامية الأخرى.

أصبحت القدس جزءًا من الدولة زادت العناية بها بشكل كبير جدًا، حيث شملت تلك العناية كل مجالات الحياة، ومن ذلك: بناء القرى، والأسوار لبعض المدن، وبناء بعض مظاهر العمران الضرورية لحياة المواطنين، وبخاصة: المساجد، والمدارس، والمشافي، والزوايا، والتكايا، والخانقوات، والأربطة، والخانات، والقصور، والقلاع، والحصون، والطرق، وقنوات المياه، والحمامات، وغيرها.

وكثير من تلك المظاهر العمرانية لا زالت قائمة في مختلف مناطق فلسطين حتى يومنا هذا (١٤٤٥ هـ/٢٠٢٤م)، وهذه كلها تُشكّل جزءًا مهمًا من التراث العثماني المادي في فلسطين، فضلًا عن وجود تراث معنوي مهم لا زال موجودًا في كثير من المناطق الفلسطينية ويتمثل في: المخطوطات العلمية في مختلف مجالات العلوم، ووثائق المحاكم الشرعية الإسلامية التي تُعدّ بمئات الآلاف إن لم يكن أكثر، كما توجد كثير من الرحلات، والقصص، والنقوش التي تُزيّن آلاف المباني القائمة حتى يومنا هذا.

في هذا البحث سأطرق لنماذج من ذلك التراث العمراني المادي الضخم ممثلًا باثنين مظاهر عمرانية، هما: كلية صلاح الدين الأيوبي الإسلامية وبرج الساعة الدقاقة في باب الخليل بالقدس الشريف.

أولاً - كلية صلاح الدين الأيوبي الإسلامية.

تقع قرب باب الأسباط، على يمين الداخل منه إلى البلدة القديمة، ولا يفصلها عن السور الشرقي شمالي باب الأسباط إلا طريق ضيق، ويحدّها من الشمال زقاق يُسمّى "زقاق الصلاحية"، ومن الغرب طريق باب حطة، ومن الجنوب طريق باب الأسباط المعروف بطريق المجاهدين. وتبلغ مساحة الأرض المقامة عليها مباني الكلية حوالي خمسة دونمات.

١ - أهمية موقع الكلية.

تتمثّل أهمية موقع الكلية في قربها من باب الأسباط، ومن السور الشرقي، ومن قربها من باب الأسباط في الجدار الشرقي الشمالي للحرم القدسي الشريف.

٢ - نشأة الكلية.

لا يُعرف تاريخ واضح لنشأة المدرسة، لكن الأرجح أنّها تعود إلى العصر الأموي؛ فقد اهتم الخلفاء الأمويون بالقدس الشريف اهتمامًا دفعهم إلى بناء جوهرتي القدس، وهما: المسجد الأقصى المبارك، ومسجد قبة

الصخرة المشرفة، هاتان الجوهرتان اللتان منحتا، ولا تزالان -لمدينة المقدسة هويتها العمرانية والعربية الإسلامية، قال مجير الدين العليمي في وصف المدرسة السلطانية الأشرفية التي بناها السلطان الأشرف قايتباي سنة (٨٨٥هـ): "وصارت جوهرة ثالثة، وهي: قبة الصخرة، وقبة الأقصى، وهذه المدرسة".^١ وقال عنها عبد الغني النابلسي عندما زارها في بداية القرن الثاني عشر الهجري: "مدرسة عظيمة ذات قدر جليل لم يُبْنَ في الدنيا مثلها، كما يشهد به الجيل بعد الجيل، ولئن وجد مثلها فلا يمكن أن يكون في مثل هذه البلاد المقدسة".^٢

ولا شك لدي في أن اهتمام الخلفاء الأمويين بالقدس تجاوز بناء المسجدين إلى تشجيع العلم والعلماء ما اقتضى بناء مدارس، وإقامة حلقات علم، وإن لم يكن الأمر كذلك فلن يتأخر بناء المدارس عن القرن الثالث الهجري عندما كانت المدينة تخضع للإخشيديين، وبخاصة أنهم كانوا ينقلون جثامين موتاهم لتدفن في القدس الشريف؛ في المقبرة الإخشيدية، القائمة حتى يومنا هذا على يسار الداخل من مدخل باب الأسباط في جدار الحرم القدسي الشريف الشمالي، وعليها نقش كتابي لا يزال موجوداً، ونصه: "بسم الله الرحمن الرحيم، صلى الله على سيدنا محمد، هذه تربة مؤسس الدولة الإخشيدية، أبو بكر بن محمد طغج الإخشيد، توفي يوم الجمعة لثمان بقين من ذي الحجة سنة أربع وثلاثين وثلاثمائة هجرية، ودفن معه ولده: أبو القاسم أنوجور بن محمد المتوفى يوم السبت سابع من ذي القعدة سنة تسع وأربعين وثلاثمائة هجرية، وأبو الحسن علي بن محمد المتوفى يوم السبت لإحدى عشرة خلت من محرّم سنة خمس وخمسين وثلاثمائة هجرية. دائرة أوقاف القدس ١٣٩٩هـ / ١٩٧٩م".^٣

وقد زاد عدد المدارس، ومجالس العلم المتنوعة في الحقبين العبيدية، والأرتقية السلجوقية، في القرنين الرابع والخامس الهجريين، وهذا ما أكده العالم والفقير، والمفسر، والزحالة العربي المسلم أبو بكر ابن العربي (ت ٥٤٣هـ)، في رحلته المسماة "ترتيب الرحلة للترغيب بالملة"، حيث لما وصل بيت المقدس بصحبة والده في طريقهما لأداء فريضة الحج، ورأى ما فيها من نشاط علمي، قرّر البقاء فيها حتى يحصل علوم علمائها، فقال لوالده الذي طلب منه الاستعداد للمغادرة إلى الديار الحجازية المباركة: "إن كانت لك نية في الحج فامض لعزمك، فإني لست برائم عن هذه البلدة حتى أعلم من فيها، وأجعل ذلك دستوراً للعلم وسلماً إلى مراقبها".^٤

عند ذلك استجاب الأب لرغبة ولده الطموح، فانفصلا عن قافلة حجهم، وأخذ أبو بكر بن العربي يحقق رغبته في تحصيل علوم علماء المشرق التي وقع في قلبه تحصيلها عندما سمع حديث والده مع بائعي الكتب المشرقية في إشبيلية، قال: "فاتخذت بيت المقدس مباءة، والتمت فيه القراءة، لا أقبل على دنيا، ولا أكلم إنسياً، نواصل الليل بالنهار".^٥

وما جعل ابن العربي يمكث في بيت المقدس هو ما وجده فيها من علماء وطلبة علم، سواء أكانوا من أهلها أم من الوافدين إليها، حيث كانت القدس منارة علم تضم كثيراً من مجالس العلم والمناظرات، والمدارس، والمساجد التي كانت تحفل بحلقات العلم، وأئمة العلماء، وقد زار ابن العربي بعض مدارس بيت المقدس، وتعلم

^١ مجير الدين العليمي، الأوس الجليل، ٣٦/٢.

^٢ عبد الغني النابلسي، الحضرة الأنسية، ص ٢٠١.

^٣ نقله الباحث عن النّش الرّخاميّ الموضوع على سور القدس من الداخل، فوق المقبرة، يوم الجمعة (٢٣ رجب ١٤٣٨ هـ الموافق ٢١/٤/٢٠١٧م).

^٤ إحصان عباس، فصول حول الحياة الثقافية، ص ٥٦.

^٥ المرجع نفسه، ص ٥٦-٥٧.

فيها، كما تتقل في بعض حلقات العلم، وأخذ عن علمائها، قال: "قوردت البيت المقدس، طهره الله، فألفيت فيه ثمانياً وعشرين حلقة، ومدرستين إحداهما للشافعية باب الأسباط، والأخرى للحنفية بإزاء قمامة [أي كنيسة القيامة حسب التسمية الإسلامية]، تُعرف بمدرسة أبي عقبة"^٦.

بناء على ذلك، يُمكنني القول باطمئنان: إنَّ أول ذكر صريح لوجود مدرسة في باب الأسباط هو ما قاله أبو بكر ابن العربي، وأنَّ هذه المدرسة كانت خاصة بالشافعية، وأنها كانت قائمة، وتؤدي دورها المميز في الحركة العلمية المزدهرة التي كانت في بيت المقدس، ما جعل أبا بكر ابن العربي يقبل على تلقي العلوم على علمائها، وكان ذلك على ما ذكره ابن العربي في ذي الحجة سنة (٤٨٥ هـ / ١٠٩٢ م).

وبذلك تكون المدرسة الصلاحية، التي أنشأها صلاح الدين الأيوبي بعد تحرير بيت المقدس، قد أُقيمت على أنقاض مدرسة إسلامية استولى عليها الفرنج (الصليبيون) عندما احتلوا المدينة المقدسة سنة (٤٩٢ هـ / ١٠٩٨ م)، وحولوا جزءاً منها إلى كنيسة باسم "صند حنة"، وليس كما يقول المستشرقون، وتلاميذهم من العرب، من غير دليل، إنَّ صلاح الدين الأيوبي قد أقام المدرسة الصلاحية على أنقاض الكنيسة المذكورة.^٧ ودلائل ذلك:

عندما فتح صلاح الدين الأيوبي بيت المقدس سنة (٥٨٣ هـ / ١١٨٧ م) جمع مستشاريه وتباحث معهم فيما يجب عمله في كنيسة القمامة وغيرها من الأماكن التي أنشأها الفرنجة في المدينة المقدسة، هل يُهدم أم تبقى كما هي، أم يتم تحويلها إلى ممتلكات إسلامية، واقتُرحت آراء كثيرة، لكنَّ الرأي استقرَّ على أن يُبقي صلاح الدين للنصارى كنائسهم وممتلكاتهم الأصلية، اقتداءً بالخليفة عمر بن الخطاب، رضي الله عنه، قال: "ثم إنَّ بعض الملوك قال: "تعمَّ الرأى هدمها، وتخرَّب القبور التي بجوارها". فقال بعض سُراة النَّاس من العلماء، أظنَّه ابن شدَّاد أو العماد الأصفهاني: "إنَّ أمير المؤمنين عمر بن الخطاب، رضي الله عنه، لما فتح بيت المقدس استقرَّ بهذه الأماكن على ما كانت عليه، ولو شاء لفعل ذلك". فقال السلطان: "نحن مُتبعين لا مُبتدعين". واستقرَّ بالأشياء على حالها، وأن لا يُغيَّر إلا ما كان مُستجداً، فلما استقرَّ الأمرُ كذلك، وردت عليه اللطائف التهاني بالقصائد من الفضلاء والأدباء والشعراء، فكان أول ذلك قصيدة الملك المظفر تقي الدين عمر"^٨.

وقد جعل السلطان صلاح الدين المدرسة الصلاحية خاصة بالشافعية كما كانت قبل الاحتلال الفرنجي (الصليبي)، وأوقف عليها أوقافاً كثيرة، ولما زار القدس مرة ثانية سنة (٥٨٨ هـ / ١١٩٢ م) زاد أوقافها ليضمن استمرارها^٩.

^٦ أبو بكر ابن العربي، العواصم من القواصم، ٤٥/٢.

^٧ انظر: أبو شامة المقدسي، كتاب الروضتين، ١١٤/٢؛ ابن واصل، مفرج الكرب، ٢٢٩/٢-٢٣٠. وانظر حاشية (٥) إذ يقول المحقق: "أما نسخة "س" فالنص فيها: "ثم بنى مدرسة جليلة للفقهاء الشافعية". دون أن يُشير إلى الكنيسة. وهذا هو الصواب، إذ اتخذ صلاح الدين الأيوبي موقف الخليفة عمر بن الخطاب، رضي الله عنه، قدوة له، وقال: "نحن مُتبعين لا مُبتدعين"، فلم يأخذ أملاك أي فئة أو طائفة، بل استردَّ ما أخذوه من أملاك المسلمين، وأعادته إلى أصوله، وطوره لما فيه خدمة المسلمين، وثباتهم في المدينة المقدسة، وإعمارهم لها.

^٨ النواداري، الدر المطلوب: كنز الدرر، ٩٠/٧.

^٩ انظر: العماد الكاتب، الفتح القسي، ص ١٤٥، ١٨٢؛ أبو شامة المقدسي، مصدر سابق، ١٤٥/٢، ١٩٩؛ ابن واصل، مصدر سابق، ٣٧٥/٢، ٤٠٧. وانظر في هذه الصفحة حاشية (١ و ٢)؛ أبو الفداء، المختصر، ٨٣/٣؛ مجير الدين العليمي، مصدر سابق، ٤٤/٢؛ عارف العارف، مرجع سابق، ص ١٧٩، ٢٣٦، ٢٣٨؛ حمد يوسف، من آثارنا، ص ١٢٥.

٣ - انتقال المدرسة الصلاحية إلى الأملاك الفرنسية.

بعد انتهاء حرب القرم بين دولة الخلافة الإسلامية العثمانية، وروسيا القيصرية، طلب إمبراطور فرنسا نابليون الثالث من السلطان العثماني عبد المجيد إعطاءه المدرسة الصلاحية بالقدس، فوافق السلطان على ذلك سنة (١٢٧٣هـ / ١٨٥٦م)، ومنح فرنسا حق المنفعة بالمدرسة، لا حق التملك؛ لأن المدرسة وقف إسلامي مؤثّق، وأوقفها السلطان صلاح الدين الأيوبي، وقد قام مُتصرف القدس كامل باشا بتسليم المدرسة للفرنسيين، بناءً على طلب السلطان العثماني^{١٠}.

٤ - انتقال المدرسة الصلاحية إلى جمعية الآباء البيض التبشيرية الكاثوليكية.

في سنة (١٢٩٥هـ / ١٨٧٨م) قامت حكومة فرنسا بمنح مباني المدرسة الصلاحية وأراضيها لجمعية الآباء البيض التبشيرية الكاثوليكية، وهي إرسالية تبشيرية كاثوليكية، كانت تأسست في الجزائر سنة (١٢٨٥هـ / ١٨٦٨م) لنشر المسيحية فيها حيث كان الاحتلال الفرنسي يُعدّ الجزائر أرضاً فرنسية، فسعى بكل بقوته إلى تنصير أهلها، والقضاء على الدين الإسلامي واللغة العربية، وفي إفريقيا؛ ولذلك سُميت "جمعية مرسلتي إفريقيا"، ولأنها اتخذت اللباس الأبيض زياً لها، وهو الزي التقليدي في شمال إفريقيا، عُرفت باسم "الآباء البيض"^{١١}.

وقد مدّت هذه الجمعية نشاطها خارج إفريقيا، فوصلت فلسطين، وزادت نشاطها في فلسطين بعد أن منحتها الحكومة الفرنسية مباني المدرسة الصلاحية، فأُسست في المدرسة الصلاحية سنة (١٣٠٠هـ / ١٨٨٢م) ديراً أطلقت عليه اسم "دير القديسة حنة"، واتخذته مقراً لها، كما أنشأت فيها في السنة ذاتها مركزاً لإعداد رجال الدين الكاثوليك باسم "مدرسة القديسة حنة الإكليريكية"، ثم أنشأت فيها مكتبة، ومتحفاً^{١٢}.

٥ - عودة المدرسة الصلاحية للملكية الإسلامية.

في عام (١٣٣٣هـ / ١٩١٤م)، وبعد أن دخلت الدولة العثمانية الحرب العالمية الأولى إلى جانب ألمانيا ضد بريطانيا وفرنسا، قام أحمد جمال باشا الكبير قائد الجيش العثماني الرابع، ووزير البحرية باستعادة المدرسة الصلاحية من جمعية الآباء البيض الكاثوليكية التبشيرية، وذلك لانتهاء السبب الذي من أجله منح السلطان لفرنسا حق المنفعة بها، حيث انتقلت فرنسا من خانة الأصدقاء إذ ساعدت الدولة العثمانية في حربها ضد روسيا القيصرية، وأصبحت عدواً يُحارب الدولة العثمانية إلى جانب بريطانيا وروسيا، وأعادها وفقاً لإسلامياً كما كانت، ثم أعلن تأسيس أول مؤسسة تعليم عال فلسطينية فيها.

٦ - كلية صلاح الدين الإسلامية في المدرسة الصلاحية.

أراد أحمد جمال باشا الكبير باستعادته مباني المدرسة الصلاحية من جمعية الآباء البيض الكاثوليكية التبشيرية إعادة المدرسة الصلاحية إلى عهداها الأول، بيت علم ونور، يُشع على بيت المقدس والعالم كله، وأن يُطوّر هذا المكان بما يتناسب والعصر ومتطلباته العلمية، فقرّر إنشاء كلية للدراسات العليا في المكان، تجمع بين

^{١٠} انظر: عارف العارف، المفضل، ص ٥٢٩.

^{١١} حمد يوسف، مرجع سابق، ص ١٢٥؛ عبد الجليل عبد المهدي، المدارس في بيت المقدس، ١/١٨٨؛ محمد شراب، بيت المقدس، ص ١٥٠.

^{١٢} انظر: عارف العارف، المفضل، ص ٥٢٩؛ حمد يوسف، مرجع سابق، ص ١٣٢.

العلوم الدّينية والإنسانيّة والعلوم الطبيعيّة، وسَمّاها باسم "كلية صلاح الدّين الإسلاميّة"؛ إيماناً منه بأهمية العمل الذي قام به صلاح الدّين الأيوبيّ عندما استعاد المدرسة من الفرنجة بعد تحرير القدس، وأعادها لما كانت عليه قبل الاحتلال الإفرنجي، مع إجراءات تطويريّة كبيرة عليها، جعلتها قادرة على القيام بدورها لمُدّة تزيد على سبعة قرون لاحقة، وتحديداً إلى أن انتقل حقُّ المنفعة بها إلى الحكومة الفرنسيّة، التي بدورها نقلته إلى جمعية الآباء البيض الكاثوليكيّة التبشيريّة. قال "وقد علم أنّ البلاد لا تصل إلى الدّرجة القُصوى من الرّقي إلا إذا تأسست الطّرق، وأنشئت السّكك، وأمّنت السّابِلة، وفُتحت دور العلم، فعمل على تحقيق كلّ هذه الأمور الصّوريّة، فبنى الطّرق في معظم المدن والقرى... ثمّ أمرَ بإيجاد دور العلم، وكانت أعظم مدرسة أسّسها المدرسة الصّلاحيّة، تلك المدرسة الدّينية التي سيكون لها شأن، -وأيّ شأن - في رُقيّ هذا الوطن السّوري. وسيذكر السّوريون هذه المنّة لدولة القائد الكبير بكلّ شَفّةٍ ولسانٍ، وفي كلّ حين وزمان"^{١٣}.

وقال: "فلما حضر أحمد جمال باشا إلى سوريّة...فتح من الطّرق، ودلّل من السُّبل في وقت قصير ما لا يقدر عليه غيره في الدّهر الطّويل... هذا غير ما مدّه من مئات الأميال من الخطوط الحديديّة... ولم تُنسه كلّ هذه الأعمال... النظّر في مخابرات الحكومة المركزيّة، والجواب عنها، وقراءة كتب عمّال الجهات من ملكيّين وعسكريّين، وإصدار الأوامر بما يُناسب المصلحة... فلما وصل إلى القدس، ورأى المدرسة الصّلاحيّة، وهي المدرسة التي أسّسها السلطان العادل صلاح الدّين، يوسف بن أيوب على أذرع من المسجد الأقصى... ووهبتها حكومة الدّور البائد إلى الفرنسيّين، فجعلوها كنيسة ومدرسة لتعليم الدّيانة المسيحيّة، وإفساد عقائد المسلمين بمنّ ينشأ منها، رأى أنّ الفرصة قد حانت لإبراز ما عزم عليه إلى حيّر الوجود، فنزّعها من يد الفرنسيّين، وأعادها إلى أحسن ممّا كانت عليه في زمن مؤسّسها، وأقام في افتتاحها حفلة جمعت من علماء القطر السّوري، وأدبائه، ووُجّهاته عدداً جماً، وكان ذلك يوماً مشهوداً، وها هي اليوم وهي في السّنة الثّانية من سنيّ حياتها تجمع ثلاثمائة طالب من طلبة العلوم الدّينية، يلبسون الملابس المخصوصة برجال الدّين، ويُذكّرون النّاس بسالف عزّ الإسلام، ومجده؛ فيحيون فيهم مَيّت الأمال. وقد رأى، حفظه الله، أنّ تقرب العلماء وإدناء مجالسهم ممّا يزيد في شرف الدّين في نظر العامّة، ويرفع مكانته في قلوبهم؛ فكان مجلسه في أغلب الأحيان لا يخلو عن رجل منهم تركنُ إليه النفوس، وتطمئنُ إليه القلوب، حتّى أحيا سنّة صالحيّ أمراء بني عثمان؛ فأصبح النّاس في سوريّة، بمساعيه الجليلية، يرون أنفسهم على باب عصر جديد"^{١٤}.

شكلَ تأسيس أحمد جمال باشا الكبير "كلية صلاح الدّين الإسلاميّة"، نقلة نوعيّة مهمّة في تاريخ التعليم في فلسطين؛ إذ كانت الكلية أول مؤسسة تعليم عال في فلسطين بالمعنى السائد في ذلك الوقت، وكانت نواة لأول جامعة فلسطينيّة في بيت المقدس من حيث: الاسم، والأنظمة والقوانين الخاصّة بها، سواء أكانت إدارية أم أكاديميّة، أم تربيويّة.

وقد تضمّنت أنظمة الكلية كلّ ما يضمن انتظام عملها، ويضمن لها الاستمرار، ويفتح لها آفاق التّطوّر إلى جامعة بالمعنى الكامل للجامعة وقتذاك، ومن ذلك: موضوعات الدّراسة، وبرنامج الكلية، ومنهجها، وأهدافها،

^{١٣} محمد كرد علي، الرّحلة الأثوريّة، ص ٦٩^{١٤} محمد الباقر، البعثة العلميّة، ص ٩٥-١٠٠.

ومدة الدراسة فيها، ولغة التدريس، والاهتمام بتدريس اللغات الأجنبية، وعدد الطلبة الذين يتم قبولهم في كل سنة دراسية، والعاملين في الكلية سواء أكانوا من أعضاء هيئة التدريس أم من الإداريين، وغيرها من القضايا التي تنظم عمل الكلية، وتضمن حسن سير العمل فيها.

٧- من مواد نظام الكلية.

تضمن نظام الكلية مواد كثيرة، غطت كل جوانب العمل فيها، وقد نُشر النظام الخاص بالكلية باللغة العثمانية، وطُبع في مطبعة الفرنسيكان بالقدس الشريف سنة (١٣٣٣هـ / ١٩١٤م)، بعنوان: "صلاح الدين الأيوبي - كلية إسلامية، سي تعليمًا ثما مه سي". ومن أهم مواد ذلك النظام، ما يأتي^{١٥}:

* المادة الأولى.

أسست الحكومة العثمانية الكلية إحياءً لذكرى المدرسة الصلاحية، وهدفها خدمة الدين وعلوم الشرع، وتربية متخصصين صالحين في: العلوم الشرعية، والقانونية، واللغات وغير ذلك.

* المادة الثانية.

مدة الدراسة في الكلية: عشر سنوات، منها: سبع سنوات تأسيسية، وثلاث عليا.

* المادة الثالثة.

أجرة المُدرس تتراوح ما بين (٢٠ - ٥٠) قرشًا عن كل ساعة تدريس، مع تقديم الطعام مجانًا.

* المادة الرابعة.

يتم تعيين مدير الكلية بإرادة سنية (من السلطان العثماني)، ويتم تعيين المُدرسين والمُوظفين بتسيب من مدير الكلية، وبمصادقة أوقاف القدس الشريف.

* المادة الثانية عشرة.

تعيين طبيب في الكلية، مهمته توفير الرعاية الطبية للطلبة، والعاملين في الكلية، أي أنّ الكلية كانت تُوفر للعاملين فيها، وطلبتها التأمين الصحي المجاني.

* المادة الرابعة عشرة.

توضّح صلاحيات مدير المكتبة، والمتحف. وهذا يدل على اهتمام الكلية بالجانب العملي في العملية التعليمية.

* المادة الخامسة والعشرون.

^{١٥} انظر: كلية صلاح الدين الأيوبي، ص ٢٨-١، والجدول المرفقة في آخره؛ حمد يوسف، من آثارنا، ص ١٣٤؛ عبد الجليل عبد المهدي، مرجع سابق، ١/١٨٨.

تُحدّد آلية دعوة مشاهير العلماء من مختلف ولايات الدولة العثمانية الإسلامية لإلقاء مُحاضرات، ودرّوس في تخصصاتهم المختلفة في الكلية بحضور الطلبة والعاملين فيها، وفي المسجد الأقصى المبارك، ومسجد قبة الصخرة المشرفة مع تكفل الكلية بنفقات العلماء المدعوين كلّها من مكان قدومهم إلى عودتهم إليه بسلام.

كما تُحدّد هذه المادة آلية تنظيم الرّحلات العلميّة والتّرويحيّة للطلّبة في أيام العطل الرّسميّة.

*المادة الحادية والثلاثون.

تُحدّد بداية السّنة ونهايتها، بحيث تبدأ في الأسبوع الثاني من شهر أيلول، وتنتهي في الأسبوع الثالث من شهر حزيران.

*المادة الثامنة والثلاثون.

تُحدّد شروط قبول الطلبة في الكلية، بحيث يُقبل الطّالب الذي يتراوح عمره ما بين (١٢ - ١٥) سنة، شرط أن يكون أنهى بنجاح الصّف الخامس أو السادس الابتدائيّ.

*الفصل الثالث من نظام الكلية.

يتضمّن مواد عديدة تتعلّق بعملية التّدريس، وما يلزمها، فُتُحدّد واجبات المُدرّس من حيث: الحضور، والغياب، وتصحيح أوراق الامتحانات والوظائف، ودفتر العلامات، والإشراف على ممارسة الطّلبة النّشاطات غير المنهجية، وتنظيم زياراتهم المتاحف، والمختبرات.

*الفصل الرابع من نظام الكلية.

يتضمّن مواد عديدة تتعلّق بمحورين، هما:

أ - آلية إعداد الطّعام للطلّبة، وقائمة الطّعام الأسبوعيّة، وأنواع الملابس التي يجب توفيرها لطلّبة الكلية. وهذا يعني أنّ الكلية كان فيها قسم داخليّ.

ب - تحديد الموضوعات التي يتمّ تدريسها للطلّبة من الصّف الأول وحتى الصّف العاشر، والموضوعات، هي:

١. اللّغات.

اهتمّت الكلية اهتمامًا كبيرًا بتدريس اللّغات الأجنبيّة، وضرورة أن يتعلّمها الطّلبة وفق منهاج متكامل، ولذلك تضمّن نظامها العام وجوب أن يدرس الطّالب عددًا من اللّغات التي كانت تُدرّس فيها، وهي: العربيّة، والعثمانية، والفارسيّة، والفرنسيّة، والألمانيّة، والإنجليزيّة، والروسيّة. وفي الواقع كانت اللّغات السّبع لغات متنافسة آنذاك، وإتقانها مهمّ ليس للطلّاب فقط، بل وللدولة العثمانية إذ كانت في أوج عملية تطوير وتحديث كانت بدأتها منذ سنوات فقط، فهي بأمرّ الحاجة لمن يُتقن اللّغات الأجنبيّة.

٢. العلوم الدّينيّة.

وتتضم: التفسير، والحديث، ومصطلح الحديث، والفقه، وتاريخ علوم الفقه، وعلم الكلام، والخلاف، والتصوف.

٣. العلوم الرياضية.

وتتضم: الحساب، والجبر، والهندسة، والمتنات والميكانيك، ومسك الدفاتر.

٤. العلوم الحقوقية.

وتتضم: الحقوق الأساسية، والإدارية، والقانون الدولي، وقانون العقوبات، وأصول الجزاء، وقانون الأوقاف، وقوانين التجارة البحرية والبرية، وأصول الحقوق، والعقود، والإجراء.

٥. العلوم الفلسفية.

وتتضم: علم المنطق، وعلم الأخلاق، وتاريخ الفلسفة، وعلم تاريخ الطبيعة، وعلم التربية، وعلم الاجتماع، وعلم النفس.

٦. علوم الاقتصاد والمالية.

وتتضم: علم الاقتصاد، وعلم المالية.

٧. العلوم الطبيعية.

وتتضم: الطبيعيات، والكيمياء، وعلم الحيوان، وعلم معادن الأرض، وعلم مبادئ حفظ الصحة، والرسم، وغيرها.

٨. علم التاريخ.

ويضم: التاريخ، والأديان وعلومها.

٨- حقيقة ملكية المدرسة الصلاحية.

والحقيقة التي يتجاهلها كثير من الباحثين هي: أصل ملكية هذه المدرسة، حيث سائر كثير من الباحثين العرب والمسلمين - مع شديد الأسف - ما روجه المستشرقون النصارى الغربيون، وهو أنّ هذه المدرسة كانت بيتاً لوالدي مريم البتول، عليها السلام، "يواكيم وحنة"، وأنّ مريم وُلدت في هذا البيت، وأنّ النصارى بنوا مكانه معبداً في القرن الرابع الميلاديّ، ثمّ بنوا كنيسة سنة (٥٣٠م)، وأحرقها الفرس عندما احتلوا المدينة المقدّسة سنة (٦١٤م)، وأنّ الفرنجة (الصليبيين) أعادوا بناء الكنيسة لما احتلوا القدس من العبيديين سنة (٤٩٢هـ / ١٠٩٩م)، وأطلقوا عليها اسم: "كنيسة صند حنة".

إنّ كلّ ما سبق هو افتراء من المستشرقين لا يؤيّد أي دليل، سائرهم عليه كثيرون من تلامذتهم العرب والمسلمين، فيما الحقيقة هي: أنّ هذا المكان استخدم لأول مرة مدرسة إسلامية في العهد الإخشيدى - على الأرجح - حيث بلغ تقدير الإخشيديين لمكانة القدس مبلغاً عظيماً جعلهم، يُوصون بدفن جثامينهم في المدينة

المقدّسة، فكانت تُنقل إليها من القسطنطينية^{١٦}، ولا تزال المقبرة التي تضم رفاة عدد منهم قائمة على يسار الدّاخل إلى الحرم القدسيّ الشريف من باب الأسباط، وعليها نقش يخلّدهم، وهي تُسمى اليوم مقبرة الشهداء.

وفي العهد الأرثوذكسيّ السلجوقيّ، وتحديدًا في نصف العشريّة الثامنة الثاني من القرن الخامس الهجريّ، زار أبو بكر ابن العربيّ المتوفى سنة (٥٤٣هـ / ١١٤٨م) القدس الشّريف بصحبة والده قادمًا من بلده إشبيلية بالأندلس، وذلك في طريقهما لأداء فريضة الحجّ، فلما وجدها موطنًا للعلم، وأهله، قرّر أن يمكث فيها إلى أن يُحصّل ما فيها من علوم، فمكث فيها وغيرها من المدن الفلسطينيّة أكثر من ثلاثة أعوام، وقد زار مدارس عديدة في القدس، فأخذ عن شيوخها، كما التحق بمجالس علم عديدة كانت تُعقد في أروقة الحرم القدسيّ وعلى مصاطبه، وفي المسجد الأقصى المبارك ومسجد قبة الصخرة المشرفة، وغيرها من الأماكن، واستمع وشارك في عدد من مجالس المناظرات التي كانت تُعقد في أماكن عدّة من القدس.

وما يهمنّا في زيارة أبي بكر ابن العربيّ هو ذكره وجود مدرسة للفقه الشافعيّة كانت قائمة في باب الأسباط، وهي بالتأكيد التي أنشئت في زمن الإخشيديين، واستمرت زمن العبيديين، والأراقة، ثم أخذها الفرنجة (الصليبيون) وحولوها إلى كنيسة، فلما حرّرها صلاح الدين الأيوبيّ، كان من العدل والإنصاف أن يستعيدها، ويُعيدها إلى أصلها الذي كانت عليه مدرسة شافعيّة، إذ قال السلطان الناصر صلاح الدين الأيوبيّ، رحمه الله تعالى، في خلاصة ما دار من نقاش مع مستشاريه حول ما يجب عمله في القدس الشّريف، بعد الفتح، قال: "نحن مُتبعين لا مُبتدعين"^{١٧}. وهذا ما أكده أبو بكر ابن العربيّ في زيارته القدس الشّريف في قوله: "فوردت البيث المقدّس، طهره الله، فألّفت فيه ثمانين وعشرين حلقةً، ومدرستين إحداهما للشافعيّة بباب الأسباط، والأخرى للحنفيّة بإزاء قمامة، تُعرف بمدرسة أبي عقبة"^{١٨}.

٩- احتلال بريطانيا القدس.

مع بداية يوم الأحد (٢٥ صفر الخير ١٣٣٦ هـ الموافق ٩ / ١٢ / ١٩١٧م) احتل الجيش البريطانيّ المدينة المقدّسة، وبعد يومين فقط دخلها الجنرال المجرم بحقّ المسلمين بعامّة، والشّعب الفلسطينيّ بخاصّة "اللورد إدموند النبي" عن طريق حي الشيخ بدر الكائن غربي باب الخليل، وكان أن قال في أوّل خطاب له عندما احتلّ المدينة المقدّسة: "الآن انتهت الحروب الصليبيّة، وأصبحت القدس لنا أبدية"^{١٩}، ثمّ قام بثلاثة أعمال تشكّل الأسس المركزيّة للكعبة التي حلّت بالشّعب الفلسطينيّ فيما بعد، وهي:

أ. أمر ببناء نصب تذكاريّ يخلّد احتلاله المدينة المقدّسة، إذ قام جيش الاحتلال البريطانيّ بمصادرة قطعة أرض واسعة في حي الشيخ بدر، وعملها حديقة، ووضع في وسطها نصبًا تذكاريًا من الرّخام الأبيض، يُخلّد يوم الاحتلال، ونُقش على الرّخام اسمه: "اللورد إدوارد النبي"، وتاريخ الاحتلال وهو (يوم الأحد ٩ /

^{١٦} القسطنطينية: المدينة التي بناها الصّحابيّ عمرو بن العاص، رضي الله عنه، لما فتح مصر سنة (٢٠ هـ) زمن الخليفة عمر بن الخطّاب، رضي الله عنه. انظر: ياقوت الحمويّ، معجم البلدان، ٢٦٤/٤.

^{١٧} الدّوادري، الدرّ المطلوب: كنز الدرر، ٩٠/٧.

^{١٨} ابن العربيّ، العواصم، ٤٥/٢؛ مصطفى الحياريّ، مرجع سابق، ص ١٧٤.

^{١٩} نجيب الأحمد، فلسطين، ص ١٢٦. وانظر: واصف جوهريّة، مصدر سابق، ص ٢٨٠؛ عارف العارف، تاريخ القدس، ص ١٣٦.

١٢ / ١٩١٧م)، ووضع فوق النصب صليباً ضخماً، يُرى من مكان بعيد، لكنّ العصابات اليهودية المشاركة في الاحتلال اعترضت من خلال قادتتها على ذلك، فاستجاب لها الجنرال المجرم، مُراعاة لمشاعرهم التي لا تقبل الصليب أو أي شعار لدين غير دينهم، وتمّ وضع صليب صغير بحيث لا يُرى من مكان بعيد^{٢٠}.

ب. أذاع بياناً عسكرياً لمواطني المدينة المقدّسة، شكّل بداية حقبة الاحتلال البريطانيّ للصليبيّ لفلسطين، بعد تحريرها من الفرنجة (الصّليبيين) قبل أكثر من ثمانية قرون، حيث أعلن الأحكام العرفية، وطلب من المواطنين العودة لممارسة أعمالهم، ووعده بصيانة أملاكهم ومقدّساتهم، ولكنّه لم يفِ بوعوده. فكان العمل الثالث المتمثّل في إغلاق كلية صلاح الدين، أول نقض عملي لوعوده، التي انتهت بنقض وعود بريطانيا للشّريف حسين بن علي، شريف مكة المكرمة، عندما كشفت وعد بلفور الذي كان منحه وزير خارجيتها المجرم: "اللورد آرثر بلفور" لليهود بوساطة اليهوديّ "اللورد روتشيلد"، قبل احتلال المدينة بشهر وسبعة أيام.

ت. قام الجنرال المجرم "اللورد إدموند اللّبي" بإغلاق كلية صلاح الدين الأيوبيّ الإسلاميّة، وطرد الطلبة، وأعضاء هيئة التدريس، والموظفين، وصادر مباني الكلية ومكتبتها، وبقي مُقتنياتها كلّها، وقدمها هدية للحكومة الفرنسيّة، وبذلك قضى الاحتلال البريطانيّ على أول مؤسسة تعليم عال فلسطينيّة، ثمّ عرقل المحاولات الفلسطينيّة المستمرة لإقامة مؤسسة تعليم عال عوض كلية صلاح الدين الأيوبيّ الإسلاميّة في فلسطين طوال حقبة الاحتلال التي استمرّت ثلاثين عاماً، فيما بادر بعد سنوات من الاحتلال إلى إقامة جامعة يهودية باسم "الجامعة العبرية"، التي أصبحت فيما بعد أهم مؤسسة تعليم عال في الكيان الصهيونيّ^{٢١}.

١٠- مصادرة كلية صلاح الدين ومنحها للحكومة الفرنسيّة.

استولت الحكومة الفرنسيّة على مباني كلية صلاح الدين، ولم تستجب لا هي ولا الحكومة البريطانيّة لكلّ المطالبات الإسلاميّة بإعادة المباني للوقف الإسلاميّ باعتبارها ملكاً لعامة المسلمين، ولا يجوز لأحد التصرف بها، وأنّ ما قام به السّلطان عبد المجيد لا يُشكّل بيعاً أو إهداءً، بل هو منح حقّ المنفعة من المباني لمُدّة مُحدّدة انتهت عندما قام أحمد جمال باشا الكبير، وزير البحريّة العثمانيّ باستعادتها من الحكومة الفرنسيّة، وإعادتها منارة علميّة.

منحت الحكومة الفرنسيّة مباني كلية صلاح الدين لجمعية الآباء البيض الكاثوليكيّة التبشيريّة، فقامت هذه الجمعية بتحويل بعض المباني إلى كنيسة، وأنشأت فيها: مدرسة عُرفت باسم "الكلية الإكليريكيّة"، فكانت هذه المدرسة واحدة من أربعين مدرسة مسيحيّة -أغلبها تبشيريّة- خاصة في القدس زمن الاحتلال البريطانيّ، كما

^{٢٠} انظر: واصف جوهريّة، مصدر سابق، ص ٢٧٩

^{٢١} انظر: واصف جوهريّة، مصدر سابق

أنشأت الجمعية في مباني الكلية: مكتبة ومُتحفًا، ثم استخدمت - وما تزال حتى يومنا - الحكومة الفرنسية ما تبقى سكنًا للدبلوماسيين الفرنسيين في القدس الشريف^{٢٢}.

ثانيًا- برج الساعات الدقاقة في باب الخليل بالقدس الشريف^{٢٣}.

ضمن احتفالات الدولة العثمانية بالعيد الفضي لجلوس السلطان العثماني عبد الحميد الثاني على عرش السلطنة العثمانية، أمر السلطان بإهداء مائة وثلاث وأربعين مدينة من أهم مدن السلطنة ساعات دقاقة تُقام في ساحات المدن المركزية، وذلك لضبط الوقت فيها، لما للزمن من أهمية في مجالات الحياة كافة، وذلك في وقت كانت الساعات ثمينة وقليلة الوجود، ويوجد اختلاف في ضبط الوقت في مرافق الدولة بعامّة، وضبط أوقات الصلاة بخاصّة.

كان من نصيب فلسطين سبع ساعات دقاقة لسبع مدن هي: القدس، ويافا، ونابلس، وحيفا، وعكا، والناصرة، وصفد. وأنا هنا سأحدّث عن ساعة واحدة هي ساعة القدس.

*مكان البرج وتاريخ البناء.

يقع فوق باب الخليل في غرب البلدة القديمة من القدس، بجوار قلعة القدس، بديء ببنائه سنة (١٣١٨ هـ/١٩٠١م) في ذكرى اليوبيل الفضي لاعتلاء السلطان عبد الحميد الثاني عرش الدولة العثمانية، وتمّ البناء سنة (١٣٢٨ هـ/١٩٠٧م)، وبلغت تكاليف البناء (٨٧٥) ليرة عثمانية أي حوالي ستة كيلوغرامات من الذهب. وقد تميّز توقيت الساعات على البرج بميزة التوقيت العثماني الإسلامي إذ تمّ ضبط الساعات الأربع لتظهر الساعة (١٢) عند غروب الشمس، وذلك أنّ اليوم في التوقيت الإسلامي يبدأ بشروق الشمس وينتهي بغياها. وقد ذكرها واصف جوهرية فقال: "أقامت بلدية القدس، زمن الرئيس المرحوم فيض الله العلمي بناءً نادرًا لساعة المدينة، وذلك على إحدى زوايا سطح مدخل باب الخليل... بمناسبة مرور خمس وعشرين سنة على ملكية السلطان عبد الحميد العثماني. أخذت هذه الساعة دورًا مهمًا بالقدس، وإفادة كبرى لمحافظة الأهلين على الأوقات، وكان موقعها ساميًا، ومُشرّفًا على المدينة من الداخل والخارج حتى أنّك تراها من بيت لحم"^{٢٤}.

وفي (شهر رمضان ١٣٢٥ هـ/ تشرين الأول ١٩٠٧م) أرسل حاكم القدس آنذاك "علي أكرم بك" مذكرة إلى القصر السلطاني في إسطنبول، يُعلمه فيها الانتهاء من بناء برج الساعة فوق باب الخليل، وجاء في المذكرة: "على الرّغم من وجود أبراج ساعة تُظهر "البيرانجا" (أي ساعات في كلّ ركن من أركان القدس)، لم تكن هناك ساعة واحدة تُظهر الساعات الإسلامية". وذلك في إشارة من المحافظ إلى النظام الزمني الفريد للدولة العثمانية، حيث تمّ تعيين ساعات البرج لإظهار وقت غروب الشمس مع الساعة (١٢)، وأنّ عدم وجود ساعة

^{٢٢} انظر: عارف العارف، المفصل، ص ٤٤٥، و ٥٢٩.

^{٢٣} انظر: واصف جوهرية، مصدر سابق، ص ٢٨٠ حيث وضع صورة كبيرة للساعة، وص ٣٣٣؛ أحمد هमित، ثقافة الزمن وبرج الساعة في الزمن العثماني، موقع: أخبار البلد، من القدس... نروي الحكاية، (٢٠١٦/٣/١٩م)، مقابلة خاصة.؛ الأعلام العثمانية على برج الساعة المحمودية في القدس: ترك بريس، (٢٠١٥/٨/٢٢م)؛ قلب ساعة"بيج بين"، حتى رمز بريطانيا مسروق من فلسطين، موقع: سما نيوز، الخميس (٢٠٢٠/٢/١٣م).

^{٢٤} واصف جوهرية، مصدر سابق، ص ٣٣٣

عامّة تظهر الوقت المحلي أمر غير معقول، وغير مقبول إسلامياً، وقال عن أهمية بناء البرج للمسلمين: "منذ بناء البرج، أعاد رنين الساعة إحياء قلوب المسلمين".

*تحفة معمارية.

جاء بناء البرج مربع الشكل، وبارتفاع ثلاثة عشر متراً، ووضع على كلّ جهة من جهات البرج الأربع ساعة دقاقة بحيث يراها المواطنون من الجهات الأربعة، وكانت تدقّ بصوت عال كلّ ساعة، فيضبط المواطنون والزوّار ممّن لديهم ساعات ساعاتهم عليها، كما يضبط العمال أعمالهم على دقّاتها.

وقد شكّل البرج مع الساعات تحفة معمارية رائعة وجميلة على واحد من أهمّ أبواب المدينة، وهو باب الخليل الذي يعبر منه القادمون من أهم مدن غرب القدس وجنوبها، وهي: يافا، واللّد والرّملة، وغزّة، وبيت لحم، والخليل، وبئر السبع، فضلاً عن التجار والحجاج والسياح من غير أهل فلسطين.

*ملحقات البرج.

كثيرون لا يعرفون ما تمّ بناؤه خدمة للبرج وملحقاً به، وأهمّ ما تمّ بناؤه مع البرج هو: سبيل السلطان عبد الحميد، بُني قرب سوق العربات. وهو سبيل ماء لسقيا العامة من الناس، وذلك اقتداء بحديث رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم، عن أبي هريرة، رضي الله عنه، أنّ رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم، قال: "بيننا رجلٌ يمشي فاشتدّ عليه العطش، فنزل بئراً فشرب منها، ثمّ خرج فإذا هو بكلب يلهث، يأكلُ الثرى من العطش، فقال: لقد بلغ هذا مثل الذي بلغ بي، فملأ خُفّه، ثمّ أمسكه بفيه، ثمّ رقي، فسقى الكلب، فشكر الله له، فغفر له". قالوا: يا رسول الله، وإنّ لنا في البهائم أجراً؟، قال: "في كلّ كبدٍ رطبةٍ أجرٌ"^{٢٥}. كما بنيت عدّة "فنادق صغيرة" كانت تُسمّى: "اللوكندات"، وبُنِي عدّة مقاهٍ.

*أسباب البناء.

تعدّدت آراء دراسي أبراج الساعات التي أمر السلطان عبد الحميد الثاني ببنائها هدية للمواطنين في ربوع الدولة العثمانية حول الأسباب التي دفعت السلطان لبناء هذه الأبراج، والأرجح لديّ أنّها تتمثّل في الآتي:

أ-هدية من السلطان عبد الحميد الثاني لرعايا الدولة العثمانية في تلك المدن، بهدف تعزيز انتماء الرعايا للدولة والسلطان في وقت بلغ تدخل الدّول الأوروبية وروسيا القيصرية في شؤون الدولة العثمانية ذروته، تلك التّدخلات التي حاربها السلطان بكلّ قوّة، لكنّها وصلت بُعيد افتتاح أكثر الأبراج حدّ الصّدام الذي قاد إلى عزل السلطان عبد الحميد.

ب-عرض الوقت الجديد العثماني، ودور الدولة العثمانية الإسلامية كجزء من هذا الوقت العالميّ مع تميّزها على الأوقات الأوروبية.

ت-ترسيخ شبكة توقيت محلية يمكن بموجبها تعديل الساعات في المدينة المقدّسة، وبالتالي تحسين مستويات الدقّة والكفاءة في العمل.

^{٢٥} البخاري، الصحيح، حديث رقم (٢٣٦٣).

ث- جاء بناء الأبراج في إطار حملة الدولة العثمانية لتشجيع التجارة والسياحة في عدد من أهم مدن فلسطين وأهمها القدس الشريف.

ج- خدمة لباب الخليل وزيادة في أهميته ومركزيته في عمران المدينة، وزيادة تجارتها، وتعزيز الحركة العمرانية والتجارية في محيط الباب، فقد ازداد انتشار العمران خارج الباب في بداية القرن الرابع عشر الهجري/ نهاية القرن التاسع عشر الميلادي، وبنيت عدة أسواق خارج المدينة وأهمها "سوق طريق مأمّن الله"، الذي بقي عامراً حتى سنة (١٣٦٧ هـ / ١٩٤٨ م)، كما بنيت محطة سكة الحديد في منطقة البقعة، وبنى ما بين الباب والباب الجديد الواقع إلى الشرق قليلاً منه عدة محلات تصوير فوتوغرافي "استوديوهات"، وكان أولها محل الأرمني: "كراييد كريكوريان" الذي بني سنة (١٣٠٢ هـ / ١٨٨٥ م)، وسميت هذه المحلات باسم "سوق المصورين أو السوق الفوتوغرافي". وبذلك زادت أهمية الباب وشكل البرج خدمة لهؤلاء الناس في ضبط أوقاتهم، وأعمالهم في وقت هم بأمر الحاجة إلى الإفادة القصوى من أوقاتهم.

* هدم البرج وسرقة ساعاته^{٢٦}.

سعى الاحتلال البريطاني منذ اللحظة الأولى لاحتلاله فلسطين بعامة والقدس بخاصة إلى إزالة ما يستطيع من معالم المدينة المقدسة الإسلامية بعامة والمرتبطة بالدولة العثمانية بخاصة، وذلك لفك ارتباط المقدسيين بالدولة العثمانية، وإبعادهم عن دولة الخلافة الإسلامية، ولهذا الغرض أسس حاكم القدس البريطاني العسكري "رونالد ستورز" في (شهر جمادى الأولى ١٣٣٧ هـ / شباط ١٩١٩ م) جمعية سماها "جمعية محبي القدس"، وترأس هذه الجمعية وجعل أهدافها الظاهرة والمعلنة: تجميل مدينة القدس، وتحسين مناظرها العمرانية والطبيعية فيما الهدف الأسمى لها والمخفي هو: تدمير الآثار الإسلامية بعامة، والمرتبطة منها بالدولة العثمانية بخاصة، وسرقتها، فكان من أول القرارات التي اتخذتها هو إزالة برج الساعات العثماني، المنتسب للسلطان عبد الحميد الثاني، بحجة أنّ البرج يُشوّه منظر باب الخليل، وشبهه ببرج ساعة "بيج بن" في العاصمة البريطانية، ومنافسيتها لها. قال: "وقررت هدمها بوجه السرعة؛ لأنها على الرغم من دقة عملها، ونظافة حجارته، وزركشتها، فقد قرّر الخبراء الفنيون المعماريون أنّها لا تتناسب، وعظمة سور المدينة من حيث: قدمه وتاريخه حوالي الأربعمئة سنة"^{٢٧}.

لكن الحقيقة كانت هي: إزالة أي رابط يمكن أن يُذكر أهل فلسطين بعامة والقدس بخاصة بالسلطان عبد الحميد الثاني، كونه الخليفة المسلم الذي رفض بيع فلسطين لليهود، ومنع هجرتهم إليها ما استطاع إلى ذلك سبيلاً، وحافظ على الأماكن المقدسة فيها وربطها بسكة الحديد التي نشطت الحركة التجارية، والعمرانية وزيارة المسلمين لها من أجل تقديس حجّهم وعمراتهم إلى الديار المقدسة في بلاد الحجاز؛ مكة المكرمة، والمدينة المنورة. كما ذكر واصف جوهريه سبباً آخر يتعلق بقيمة الحجارة التي بُنيت منها، وزخرفتها الجميلة التي جاءت مزيجاً من المعمار العربي الفرنسي كما صمّمها مهندس بلدية القدس آنذاك "باسكال أفندي سروفيم" حيث حافظ في تصميمه على طابع العمارة في الشرق، إلا أنّ مقربين من رئيس جمعية محبي القدس سرّوها لبناء بيوتهم، قال: "إنني أعتقد

^{٢٦} انظر: واصف جوهريه، مصدر سابق، ص ٣٣٣.

^{٢٧} واصف جوهريه، المصدر نفسه، ص ٣٣٣.

جازماً بأن تلك الحجارّة النادرة والزركشة قد ذهبت مع الرياح، ورُبّما تناولتها الأيدي لبناء البيوت الخاصّة من المقرّبين... في ذلك الوقت، ويا للأسف!^{٢٨}.

*سرقة الساعات، ونقلها إلى لندن.

أظهر الحاكم العسكريّ البريطانيّ -بخبث الإنجليز ومكرهم- أنّه استجاب لاحتجاجات المواطنين واعتراضاتهم، فنقل الساعات إلى برج صغير بني مقابل مبنى بلدية القدس في الباب الجديد، فلم يجد البرج استحساناً من العامة والخاصة، بل عدّه كثيرون منظرًا قبيحًا مقارنة بما كان عليه في برج باب الخليل، فهدم البرج، ونقل الساعات إلى لندن، وقيل إنّه وضعها في المتحف البريطانيّ، وقيل: إنّ حكومته أخذت محرّكات الساعات الأكثر قوة ودقة إلى ساعة "بيج بن" في لندن، التي كانت محرّكاتُها قد توقفت عن العمل، وبذلك عادت "بيج بن" للعمل لكن بمحرّكات ساعات برج باب الخليل، وذلك عهد الإنجليز والغرب أنّهم يسرقون ثروات الشعوب التي يحتلّونها، وينهبونها بكلّ الوسائل الممكنة.

الخاتمة.

بعد أن أنهيت كتابة هذا البحث، يمكن القول بعدد من النتائج، والتوصيات، وأهمها:

أولاً - النتائج.

-يوجد كم كبير من مظاهر التراث العثماني المنتشرة في مختلف مناطق فلسطين بعامة، وفي مختلف مناطق، وأحياء القدس بخاصة، وهذه المظاهر منها: العمراني الذي يتمثّل في: المساجد، والزوايا، والخوانق، والتكايا، والأضرحة، والمقامات، والقبور، والتراب، والمدارس، والخانات (الفنادق)، والقنوت، والبرك، والأسبلة، والآبار، والحمامات، والقصور، والأسواق، وغيرها. - يوجد تراث ثقافيّ عثمانيّ لا يُقدّر بثمن منتشر في أنحاء كثيرة من فلسطين؛ بعضه تمّت سرقة من الاحتلال البريطانيّ، أو من الاحتلال الإسرائيليّ، وبعضه الآخر ما يزال مخطوطاً في مكتبات لا تتوافر فيها أبسط وسائل حفظ المخطوطات، كما أنّ كثيراً منه غير مفهرس، وأغلبه بحاجة إلى دراسة علميّة، وتحقيق، ونشر وفق قواعد علم التّحقيق.

-ضرورة العمل على استرداد ما نهبه وسرقه الاحتلالان البريطانيّ والإسرائيليّ، وهذا يستدعي بذل جهود استقصائية، وإحصائية كبيرة، فضلاً عن البحث في الوثائق العثمانية سواء أكان ذلك المحفوظة في فلسطين أم في تركيا لمعرفة ما تمّت سرقة. وما تمّ تدميره والمطالبة بدفع تعويضات عنه.

ثانياً - التوصيات.

توجد توصية واحدة لهذه الورقة البحثية تتمثل في ضرورة المبادرة إلى إنشاء صندوق يُعنى بكلّ ما سبق ويمكن أن يُسمّى "صندوق استكشاف التراث العثمانيّ في فلسطين"، ويمكن عرضه على منظمة التّعاون الإسلاميّ، وعلى مؤسسة التيكا التركية، وأن يُفتح باب التبرعات الفردية غير المشروطة لتمويل نشاطات الصندوق، وأعماله المتنوعة.

^{٢٨} واصف جوهريّة، المصدر نفسه، ص ٣٣٣.

المصادر والمراجع.

أولاً - المصادر.

أبو شامة المقدسي، عبد الرحمن بن إسماعيل (ت ٦٦٥هـ). كتاب الروضتين في أخبار الدولتين. بيروت: دار الجيل، د. ت.

ابن العربي، أبو بكر بن محمد بن العربي (ت ٥٤٣هـ). العواصم من القواصم. تحقيق عمّار طالبي، القاهرة: مكتبة دار التراث، د. ت.

مجير الدّين العليمي، عبد الرحمن بن محمد (ت ٩٢٨هـ). الأُنس الجليل بتاريخ القدس والخليل. عمّان: مكتبة المحتسب، ١٩٧٣م.

النايلسي، عبد الغني (ت ١١٤٣هـ). الحضرة الأنسيّة في الرّحلة القدسيّة. تحقيق أكرم العليبي، ط ١، بيروت: دار المصادر، ١٤١١هـ/١٩٩٠م.

ابن واصل، محمد بن سالم (ت ٦٩٧هـ). مفرج الكروب في أخبار بني أيوب. تحقيق وتعليق حواش، وتقديم جمال الدّين الشّيال، القاهرة: دار الشّيال، القاهرة: دار الفكر العربي، د. ت. ج ٢.

ثانياً - المراجع.

الأحمد، نجيب. فلسطين: تاريخاً ونضالاً. ط ٣، الكويت: الإبداع الفكري، ١٤٢٥هـ / ٢٠٠٤م.
جوهريّة، واصف. القدس الانتدابية في المنكرات الجوهريّة ١٩١٨ - ١٩٤٨. تحرير وتقديم عصام نصّار وزميله، القدس: مؤسّسة الدراسات المقدسيّة، ٢٠٠٥م.

الحياري، مصطفى. القدس تحت حكم الصّليبيين ١٠٩٩ - ١١٨٧م: القدس في التاريخ. حرّر الطبعة الإنجليزية وترجمها كامل العسلي، عمّان: منشورات الجامعة الأردنيّة، عمادة البحث العلمي (٢ / ٩٢)، ١٤١٣هـ / ١٩٩٢م.

العارف، عارف. المفصل في تاريخ القدس. القدس: دار الأيتام الإسلاميّة الصناعيّة، ١٩٦١م.
عباس، إحسان. فصول حول الحياة الثقافيّة والعمرانيّة في فلسطين. ط ١، بيروت: المؤسّسة العربيّة للدراسات والنشر، ١٩٩٣م.

عبد المهدي، عبد الجليل. المدارس في بيت المقدس في العصرين الأيوبيّ والملوكيّ: دورها في الحركة الفكريّة. عمّان: وزارة الثقافة، ٢٠٠٩م.

العسلي، كامل،

تراث فلسطين في كتابات عبد الله مخلص: مع دراسة مفصّلة عن حياته وشخصيّته العلميّة. عمّان: دار الكرمل، ١٩٨٦م، (سلسلة كتاب صامد: ٨).

معاهد العلم في بيت المقدس. عمّان: جمعية عمال المطابع التعاونيّة، ١٩٨١م، (نشر بدعم من الجامعة الأردنيّة).

مكانة القدس في التاريخ. ط ١، عمّان: جمعية عمال المطابع التعاونيّة، ١٩٩٢م.

يوسف، حمد. من آثارنا العربيّة الإسلاميّة في بيت المقدس. ط ٢، بيت المقدس: وزارة الإعلام بالتعاون مع وزارة الأوقاف والشؤون الدينيّة: مؤسّسة إحياء التراث والبحوث الإسلاميّة، ٢٠١٠م.

ثالثاً - المواقع الإلكترونيّة.

أحمد هमित. ثقافة الزّمن وبرج السّاعة في الزّمن العثمانيّ. موقع: أخبار البلد، من القدس... نروي الحكاية، (٢٠١٦/٣/١٩م)، مقابلة خاصّة.

موقع: ترك برس. الأعلام العثمانيّة على برج السّاعة المحموديّة في القدس. ترك برس، (٢٠١٥/٨/٢٢م).

موقع: سما نيوز . قلب ساعة"بيج بين"، حتى رمز بريطانيا مسروق من فلسطين. الخميس (٢٠٢٠/٢/١٣).

Sources and references

First - the sources.

- Abu Shamah al-Maqdisi, Abd al-Rahman bin Ismail (d. 665 AH). *Kitab al-Rawdhatain fi Akhbar al-Dawlatain*. Beirut: Dar al-Jeel, d. T.
- Ibn Al-Arabi, Abu Bakr bin Muhammad bin Al-Arabi (d. 543 AH). *Al-Awasim Min Al-Qawasim*. edited by Ammar Talebi, Cairo: Dar Al-Turath Library, d. T.
- Mujir al-Din al-Alimi, Abd al-Rahman bin Muhammad (d. 928 AH). *Al-Ans al-Jalil in the History of Jerusalem and Hebron*. Amman: Al-Muhtasib Library, 1973 AD.
- Al-Nabulsi, Abdul Ghani (d. 1143 AH). *Al-Hadra Al-Ansiya fi Al-Rihlat Al-Qudsi*, edited by Akram Al-Ulabi. 1st edition, Beirut: Dar Al-Masdar, 1411 AH / 1990 AD.
- Ibn Wasil, Muhammad bin Salem (d. 697 AH). *Mufarrej al-Kurub fi Akhbar Bani Ayyub*. edited and commented by footnotes, and presented by Jamal al-Din al-Shayyal, Cairo: Dar al-Shayyal, Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi, d. T. C2.

Second: References.

- Al-Ahmad, Najeeb. *Palestine: History and Struggle*. 3rd edition, Kuwait: Intellectual Creativity, 1425 AH/2004 AD.
- Jawhariyya, Wasif. *Mandatory Jerusalem in the Jawhariyya Memoirs 1918-1948*. edited and presented by Issam Nassar and his colleague, Jerusalem: Foundation for Jerusalem Studies, 2005 AD.
- Al-Hiyari, Mustafa. *Jerusalem under the Rule of the Crusaders 1099 - 1187 AD: Jerusalem in History*. edited in the English edition and translated by Kamel Al-Asali, Amman: University of Jordan Press, Deanship of Scientific Research (2/92), 1413 AH / 1992 AD.
- Al-Arif, Arif. *Al-Mufassal fi Tarikh Al-Quds, Al-Quds: Industrial Islamic Orphanage*. 1961 AD.
- Abbas, Ihsan. *Chapters on Cultural and Urban Life in Palestine*, 1st edition, Beirut: Arab Foundation for Studies and Publishing, 1993 AD.
- Abdul Mahdi, Abdul Jalil. *Schools in Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk eras: their role in the intellectual movement*. Amman: Ministry of Culture, 2009 AD.
- Hazel, complete,
- The Heritage of Palestine* in the Writings of Abdullah Mukhles: With a detailed study of his life and scientific personality, Amman: Dar Al-Carmel, 1986 AD, (Samid Book Series: 8).
- Institutes of Science in Jerusalem*, Amman: Cooperative Printing Workers Association, 1981 AD, (published with support from the University of Jordan).
- The Place of Jerusalem in History*, 1st edition, Amman: Cooperative Printing Workers Association, 1992 AD.
- Youssef, Hamad. *From Our Arab-Islamic Antiquities in Jerusalem*. 2nd edition, Jerusalem: Ministry of Information in cooperation with the Ministry of Endowments and Religious Affairs: Heritage Revival and Islamic Research Foundation, 2010 AD.

Third: Websites.

- Ahmed Hamit. *The Culture of Time and the Clock Tower in the Ottoman Era*. website: Akhbar Al-Balad, from Jerusalem... We Tell the Story, (3/19/2016), special interview.

Website: Turk Press. *Ottoman flags on the Mahmoudian Clock Tower in Jerusalem*. Turk Press, (8/22/2015 AD).

Website: Sama News. *The heart of the "Big Ben" watch, even the symbol of Britain was stolen from Palestine*, Thursday (2/13/2020 AD).

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 16.05.2024 Kabul/Accepted: 16.07.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 497-509.

القصيدة النّموذجيّة عند القاضي الجرجانيّ في كتابه "الوساطة"

Hana ALMAVASⁱ

ملخص

يُعدُّ الجرجانيّ علماً من أعلام النقد في القرن الرابع الهجري، ويمثّل كتابه الوساطة حصيلة جهد نقدي دافع فيه عن المتنبّي انطلاقاً من معايير نقدية ردّ فيها على من تحدثوا عن أخطاء المتنبّي. ويتناول هذا البحث الحديث عن معيار نقدي مهم في ذهنية هذا الناقد، ألا وهو القصيدة النّموذجية، فقد رأى الجرجاني أنّ القصيدة لكي تكون نموذجية يجب أن تتصف بصفات محددة. بدأ البحث بمقدمة عامة عن النقد في القرن الرابع الهجري، ثم انتقل إلى التعريف بحياة الناقد القاضي الجرجاني، وكتابته الوساطة، ثم عرض المعايير النقدية التي اتخذها للقصيدة النّموذجية في فكره النقدي، وانتهى البحث إلى خاتمة ضمّت أبرز نتائجه، ولعلّ من أهمها: أنّ الجرجاني وضع معياراً نقدياً للقصيدة النّموذجية في كتاب الوساطة مفادها أن تكون: متناسبة الأبيات، مستوية الأطراف، متلائمة مع بعضها، مع كثرة التصريف على اختلاف المعاني والأغراض.

الكلمات المفتاحية: قصيدة، نموذجية، نقد، الوساطة، الجرجاني.

EL-KADİ EL-CORCANİ'NİN EL-VASATA ADLI KİTABINDA ÖRNEK KASİDE

Öz

El-Corcani, Hicri 4.yüzyılın önemli eleştirmenlerinden biri sayılmaktadır. El-Vasata adlı kitabı; Mutenebbi'nin yanlışlarından bahsedenlere cevap verdiği eleştiri kriterlerinden yola çıkarak Mutenebbi'yi savunduğu eleştirel çabanın bir ürünüdür.

Bu çalışma; bu eleştirmenin zihniyetinde önemli bir eleştirel kriter olan örnek kaside üzerinde durmaktadır. El-Corcani'ye göre kasidenin örnek bir kaside olması için belirli özelliklere sahip olması gerekir.

Çalışma; Hicri 4.yüzyıl eleştirisine yönelik genel bir önsöz ile başlamakta, ardından eleştirmen el-kKadi el-Corcani'nin yaşamını ve kitabı el-Vasata'yı tanıtmaktadır. Daha sonra el-Corcani'nin örnek kaside için benimsediği eleştirel kriterleri ortaya koymakta ve önemli sonuçları içeren bir son ile bitmektedir. Em önemli sonuç ise el-Corcani'nin örnek kaside için el-Vasata adlı kitabında kriter belirlemiş olmasıdır. Bu kriterler şöyle özetlenebilir:

Beyitler uygun olması, kenarların eşit olması, birbiriyle uyumlu olması ve amaç-anlam çokluğuyla çok yönlü olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kaside, Örnek, Eleştiri, el-Vasata, el-Corcani.

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, e-posta: hanaaharami@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6309-7944.

Sample Verse in Al-Qadi Al-Jorjani's Book Al-Wasata

Abstract

Al-Jurjani is considered one of the prominent figures in literary criticism of the 4th century AH. His book "Al-Wasata" represents a critical effort in which he defended Al-Mutanabbi based on critical standards, responding to those who pointed out errors in Al-Mutanabbi's work. This research discusses an important critical criterion in Al-Jurjani's perspective: the model poem. Al-Jurjani believed that for a poem to be considered exemplary, it must possess specific qualities.

The research begins with a general introduction to criticism in the 4th century AH, followed by an introduction to the life of the critic Al-Qadi Al-Jurjani and his book "Al-Wasata". It then presents the critical standards he set for the model poem in his critical thought. The research concludes with a summary of its main findings, the most significant of which is that Al-Jurjani established a critical criterion for the model poem in "Al-Wasata", which states that it must have: harmonious verses, consistent ends, coherence among its parts, and a variety of expressions across different meanings and purposes.

Keywords: *Poem, Exemplary, Critique, Al-Wasatah, Al-Jurjani.*

Structured Abstract

Al-Jurjani is considered one of the prominent figures in literary criticism in the fourth century of the Hijri calendar, and his book "Al-Wasatah" represents the culmination of critical effort in which he defended Al-Mutanabbi based on critical standards, responding to those who spoke of Al-Mutanabbi's errors.

This study specifically focuses on an important critical criterion in the mindset of this critic, namely the exemplary poem. Al-Jurjani believed that for a poem to be exemplary, it must possess specific qualities.

The research began with a general introduction to criticism in the fourth century of the Hijri calendar, then moved on to introduce the life of the critic Al-Qadi Al-Jurjani and his book "Al-Wasatah". It then presented the critical criteria he adopted for the exemplary poem in his critical thinking, and concluded with a conclusion that included its most prominent results, among which is the fact that Al-Jurjani established a critical criterion for the exemplary poem in his book "Al-Wasatah", which states that it should be: proportionate in its verses, balanced in its components, coherent with each other, and with a multitude of maneuvers despite differences in meanings and purposes.

Literary criticism in the fourth century of the Hijri calendar, during the Abbasid era, was characterized by being largely devoid of elaborate justification and interpretation. It could be described as impressionistic aesthetic criticism. Despite the presence of some critics who attempted to turn criticism into a science, such as Ibn Salam in his "Tabaqat", Ibn al-Mu'tazz in his "Badi'ah", Qudamah in his criticism, al-Aamidi in his evaluations, and al-Jurjani in his "Al-Wasatah", there is no argument here that they refined taste, but they did not advance in justification.

In the fourth century of the Hijri calendar, literary criticism relied on general taste or common custom, with some degree of justification evident in the commentaries of the critical books that emerged during that period, including al-Jurjani's "Al-Wasatah". The predominance of impressionistic/aesthetic defense of Al-Mutanabbi, in al-Jurjani's case, can be attributed to two reasons: his admiration for Al-Mutanabbi's poetic talent, and his desire to end a dispute between Al-Mutanabbi and his opponents, especially Sahib ibn Abbad, who authored a treatise titled "Exposing the Flaws of Al-Mutanabbi". Al-Jurjani pointed to this latter reason in his book. As for the first reason, it becomes apparent to the reader upon perusing the book and observing al-Jurjani's admiration for Al-Mutanabbi's talent.

Ahmed Amin believes that the Abbasid era was a period of cultural flourishing and advancement, leading to the transformation of innate taste into a cultivated taste influenced by a wide scientific culture. As a result, the taste of critics during this era elevated, and criticism appeared in two aspects: firstly, as an extension of pre-Islamic and Islamic criticism, and secondly, as a new form characterized by scientific objectivity, departing from unreasoned

innate taste. This form of criticism emerged in Basra, evidenced by the ascetic movement that emphasized the importance of rational thought.

مدخل

لا غرو أن الأدب مرآة المجتمع، سواء كانت مرآة تعكس الواقع انعكاسًا مباشرًا دقيقًا، أم كان يعرضه عرضًا ممزوجًا بالخيال أحيانًا، والغلو والمبالغة أحيانًا أخرى.

وكان النقد في القرن الرابع الهجري نقدًا قليل التعليل والتفسير، يمكن وصفه بالنقد الذوقي الانطباعي، "وذلك على الرغم من وجود بعض النقاد الذين حاولوا أن يجعلوا من النقد علمًا، كابن سلام في طبقاته، وابن المعتز في بديعه، وقدامة في نقده، والآمدي في موازنته، والجرجاني في وساطته، وليس ثمة جدال هنا أن هؤلاء طوّروا في الذوق، ولكنهم لم يطوروا في التعليل" (قصبجي، ١٩٩١، ص ٣٠).

فالنقد في القرن الرابع الهجري كان يحتكم إلى الذوق العام أو العرف العام، مع وجود شيء من التعليل في تضاعيف الكتب النقدية التي ظهرت في تلك الفترة، ومنها كتاب الوساطة للجرجاني (قصبجي، ١٩٩١، ص ٣٠)، الذي وإن غلب عليه الدفاع الذوقي/الانطباعي عن المتنبي، لسببين اثنين: إعجابه بموهبة المتنبي الشعرية، ولينهي نزاعًا شجر بين المتنبي وخصومه ولأسيما صاحب بن عباد الذي ألف رسالة أسماها "الكشف عن مساوئ المتنبي"، وقد أشار الجرجاني إلى هذا السبب الأخير في كتابه، أما السبب الأول فيتضح للقارئ من قراءته للكتاب، ومدى إعجابه بموهبة المتنبي.

ويرى أحمد أمين أن العصر العباسي كان عصر انفتاح الحضارة وتطورها، مما أدى إلى تحول الذوق الفطري إلى ذوق مثقف ثقافة علمية واسعة، فارتقى ذوق النقاد في هذا العصر، وبدا النقد فيه في مظهرين: الأول أنه امتداد للنقد الجاهلي والإسلامي، والثاني جديد اتسم بالعلمية والموضوعية، وابتعد عن الذوق الفطري غير المعلل، وظهر هذا النقد في البصرة بدليل حركة الاعتزال التي كانت تعلي من شأن النظر العقلي (أمين، ١٩٦٧، ص ٤٧٠).

أولاً- القاضي الجرجاني، حياته وكتابه:

هو "القاضي الجرجاني الشافعي علي بن عبد العزيز بن الحسن بن علي بن إسماعيل القاضي أبو الحسن الجرجاني، ولي القضاء بها، ثم انتقل إلى الرّي قاضي القضاة، وكان من مفاخر جرجان، وصنف تاريخاً وله في الأدب اليد الطولى، وشعره وبلاغته إليهما المُنْتَهَى، وله الوساطة بين المتنبي وأبي تمام، وله تفسير القرآن، وكان حسن الخط حسن السيرة في القضاء، شافعي المذهب... وتوفي سنة اثنتين وتسعين وثلاث مائة" (الصفدي، ٢٠٠٠، ص ١٥٧/٢١).

ومن القضايا النقدية التي وسمت النقد في العصر العباسي قضية الخصومة بين الأدباء، فقد ظهر شعراء عظماء في تلك الفترة من مثل: أبي تمام والبحتري والمتنبي، فهناك من أعلى شأن هذا، وهناك من أعلى شأن ذاك، وكان القاضي الجرجاني قاضيًا عادلاً، فأراد أن يؤلف كتاب (الوساطة بين المتنبي وخصومه) ليوقف موقفًا عادلاً مع الشاعر، فيقول ما له وما عليه، "وكان من مزاي كتاب الوساطة نتجته إلى تأثير البيئة في الأدب، وهي نظرية أوضحها وقال بها [القاضي الجرجاني] قبل [الناقد الفرنسي] (تين) بمئات الأعوام" (أمين، ١٩٦٧، ص ٤٨٣).

ويمكن أن يقسم كتاب الوساطة إلى ثلاثة أقسام:

١- المقدمة: ويقدم فيها الجرجاني موقفه من الأدب ونقده، على أنها مدخل نظري نقدي.
٢- دفاعه عن المتنبي: وهذا الدفاع لم يكن دفاعاً إيجابياً بقدر ما كان انتصاراً للمتنبي بأنه من كبار الشعراء، وأنه قد يقع في بعض الأخطاء.

٣- النقد التطبيقي: وتناول فيه مأخذ الخصوم فناقشها وردّ عليها وسلّم ببعضها (السمره، ١٩٧٩، ص ١١٣).
وقد قال صاحب معجم الأدباء عن هذا الكتاب: "ولما عمل صاحب رسالته المعروفة في إظهار مساوئ المتنبي عمل القاضي أبو الحسن «كتاب الوساطة بين المتنبي وخصومه» في شعره فأحسن وأبدع وأطال وأطاب، وأصاب شاكلة الصواب، واستولى على الأمد في فصل الخطاب، وأعرب عن تبحره في الأدب وعلم العرب، وتمكنه من جودة الحفظ وقوة النقد، فسار الكتاب مسير الرياح، وطار في البلاد بغير جناح" (الحموي، ١٩٩٣، ص ٤/١٨٠١).

ثانياً- القصيدة النموذجية عند القاضي الجرجاني في كتابه الوساطة:

ينبغي أن نُشير إلى أنّ الجرجاني لم يستعمل هذا المصطلح في كتابه الوساطة، وإنما استتجناه مما عرضه في مستهل كتابه، وهو يعطي انطباعاته بأحكام عامة على شعر البحتري وجريير، فبعد أن بين رأيه في الأسلوب الذي يجب أن يسير عليه الشاعر أراد الناقد أن يُمثّل من الشعر، وتخيّر من ذلك قصيدتين: إحداهما للبحتري والأخرى لجريير، وعلّق في النهاية عليهما بقوله:

"وإنما أثبت لك القصيدة بكمالها، ونسختها على هيئتها، لترى تناسب أبياتها وزدواجها، واستواء أطرافها واشتباهاها، وملاءمة بعضها لبعض، مع كثرة التصرف على اختلاف المعاني والأغراض" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٣١).

فقد مثّلت هذه الصفات النموذج الملائم الذي يرتضيه الجرجاني على الشعر عامة، وعلى القصائد خاصة، وبعد ذلك يشرع بعرض القضايا النقدية والاختلافات بين أنصار المتنبي وخصومه، وعن طريق هذه القضايا كان يُبدي رأيه فيما يروقه وفيما لا يُعجبه معللاً وموضّحاً، ومع تتبّع هذه الآراء وملاحظتها ضمن هذه القضايا يُمكن أن نُعطي تصوّراً للقصيدة المثلى أو النموذجية لديه.

وثمة نوعان من العوامل تُسهم في تشكيل القصيدة النموذجية كما يعرض لنا الجرجاني، بعضها خارجي وبعضها داخلي، إذ ترتبط العوامل الخارجية بالمبدع والوسط المحيط به، وقد يتبعها الوسط المحيط بالمتلقي كما سنوضح لاحقاً، وتتمثل العوامل الداخلية بالأسلوب الكتابي المُتبع أي في الصوابط الشعرية التي تشمل اللفظ والمعنى وما يرتبط بها من الصنعة والطبع والغموض والتكلف وما إلى ذلك.

أولاً: العوامل الخارجية:

وتتصل هذه العوامل بالشاعر والبيئة التي سنجد أثرها في شعره، وقد أكد هذه الفكرة وجاءت لديه بألفاظ ومصطلحات مختلفة تُعني إلى نتيجة واحدة، وهي أنّ البيئة تُسهم إسهاماً حاسماً في تحسين الشعر وتجويده، وقد اصطلح عليها بسلامة الطبع التي تؤدي إلى سلامة اللفظ والكلام:

"إن سلامة اللفظ تبع لسلامة الطبع، ودمائته الكلام بقدر دماثة الخلق، وأنت تجد ذلك ظاهرًا في أهل عصرِكَ وأبناء زمانِكَ وتري الجافي الجلف منهم كز الألفاظ، مُعَقَّد الكلام، وعر الخطاب، حتى إنك ربما وجدت ألفاظه في صوته ونغمته وفي جرسه ولهجته. ومن شأن البداوة أن تُحدث ذلك؛ ولأجله قال النبي صلى الله عليه وسلم: (من بدا جفا)، ولذلك تجد شعر عدي -وهو جاهلي- أسلس من الفرزدق ورجز رؤبة، وهما أهان؛ لملازمة عدي الحاضرة وإبطانه الزيف، وبُعدِه عن جلافة البدو وجفاء الأعراب، وتري رقة الشعر أكثر ما تأتيك من قبل العاشق المُتَمَيِّم، والغزل المتهاك؛ فإن اتفقت لك الدماثة والصباغة وانضاف الطبع إلى الغزل، فقد جمعت لك الرقة من أطرافها" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ١٨).

يُشيرُ الجرجاني إلى الاختلاف بين لغة البدو ولغة الحضرة، ومع أن هذا العامل قد نبه عليه ابن سلام الجُمحي إلا أنه لم يُعْطِه المفهوم الجمالي كما نجده عند الجرجاني، فقد اعتنى ههنا بذكر ملمح صوتي لهجي يتصل ببنية الألفاظ والكلمات ونطقها، وسندكر فيما بعد تعليقه على الألفاظ، ولكن تركيز الجرجاني هنا كان منصباً على الجرس الصوتي النطقي الذي يتجلى بالحروف المُشكَّلة للكلمات وكذلك في نطق الكلمات مجموعةً، وهذا ما يُصطلح عليه باللكنة، فأهل البادية والحاضرة يتكلمون العربية منذ العصر الجاهلي إلى عصر الجرجاني، ولكن أثر بيئة البادية القاسية كان له امتدادٌ ليس فقط على حياة الناس، وإنما على طريقة نطقهم للكلمات، ومع أن هذا الحكم يُمكن أن يُعدّ متحيزاً طبقياً لطبقة الحضرة على طبقة البدو إلا أن ما يُعرِّه الجرجاني هو وصف لحال اللغة العربية منذ زمن العصر الجاهلي مع الأخذ بعين الاعتبار جزالة ألفاظ شعرائه وصعوبتها إذا ما قُورنت بألفاظ الشعراء العباسيين في زمن الجرجاني، ولكن على مستوى الصوت والجرس الموسيقي نجد الشعراء الجاهليين أقرب على مختلف طبقاتهم وبيئاتهم وقد عمدوا إلى تمثّل اللهجة الحجازية التي كانت في أغلب خصائصها حضريّة، فمثلاً هناك ميل واضح لاستعمال الأصوات المهموسة عند الحضرة في مقابل استعمال البدو لأصوات الجهر، فالسّين تُنطق زايًا عند أهل البدو، والتاء تُنطق دالًا، وروت بعض المصادر أنّ قبيلة هُذيل تنطق الحاء عينًا، فيقولون: اللعم الأعرم أعسن من اللعم الأبيض، أي: اللحم الأحمر أحسن من اللحم الأبيض (أنيس، ١٩٩٢، ص ١٠٧)، والقائمة تطول في وصف هذه المظاهر، وهذه الأصوات لم يكن لها حضورٌ في لغة الشعر منذ الجاهليين وحتى يومنا هذا؛ لأنها أصواتٌ منقرّة لا تقبلها الأذن أمام الأصوات المهموسة الرقيقة.

وقد أشار محمود السمرّة إلى تأثير البيئة وتأثيرها في النقد في ذلك العصر فقال: "بسبب التأثير الأجنبي، والإيمان بأنّ المتقدمين لم يتركوا للمتأخرين معنى لم يطرّقه، وأن الأدب بصياغته لأنّ المعاني مطروحة في الطريق... بسبب هذه المؤثرات كلها استعمل أدباء العصر أساليب جديدة... وقام النقد يناقض هذه الظواهر الجديدة، متعصبًا حينًا للقديم، ومنافحًا حينًا آخر عن الجديد. وكانت أشهر القضايا التي ناقشها النقاد: قضية اللفظ والمعنى، والسراقات، وعمود الشعر" (السمرّة، ١٩٦٧، ص ٥٤).

ولذلك قرن مبلغ الرقة ومنتهاها مع الغزل من قبل الشعراء العاشق، إذا كان من أهل الحاضرة لأنّ الألفاظ والمعاني في الغزل تكون رقيقة حسنة الوقع في النفس فإذا ما أنشأها شاعر حضري كانت مع نطقه ولكنته أفضل وأجمل إذا ما نظمها وقالها شاعرٌ بدوي.

وأشارَ الجرجاني إلى قضيةٍ جدليةٍ أخرى وهي **العقيدة والشعر**، مخالفاً جميع من سبقوه في استحسانه التّجاوز في العقيدة وأنّ فسادها لا يُفسدُ الشعرَ، وقد أورد عدداً من الأبيات للمتنبّي لا يلومه على صنيعه؛ لأنّه كان من النّاحية الفنّيّة متكاملًا، وعلّق على ذلك بقوله: "فلو كانت الدّيانة عارًا على الشعر وكان سوء الاعتقاد سببًا لتأخّر الشّاعر، لوجب أن يُمحي اسم أبي نواسٍ من الدّواوين، ويُحذف ذكره إذا عدّت الطّبقات، ولكان أولاهم بذلك أهل الجاهليّة ومن تشهد الأمة عليهم بالكُفر، ولوجب أن يكون كعب بن زهير وابن الزّبير وأضرابهما ممّن تناولوا رسول الله -صلى الله عليه وسلّم- وعاب على أصحابه بكُما وخُرسًا وبكاء مفحمين، ولكنّ الأمرين متباينان، والدّين بمعزلٍ عن الشعر" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٦٤).

وهذا الأمر مهمّ؛ لأنّه يُسهّم في تشكيل القصائد وصياغتها، وبما أنّ النّقاد القدماء قد منعه لم يرق ذلك للجرجاني؛ لأنّه يُعيّدُ الشّاعر، وهو لا يدعو بذلك لخرق الدّين والإساءة إليه، وهو القاضي العالم بأمر الدّين وتفصيلاته، ولكنّه يُجيزُ ما جاء عفو خاطر الشّاعر، وتبعًا لطبعه وحسن سليقته الشّعريّة، بأن هُديّ لاختياره من الصّور أو التّشبيهات ما تعاضد مع ما قبله وما بعده من الأبيات والصّور، ولم يكن مُحمّلاً ولا متكلّفًا، وإن كان الجرجاني أحسن في الفكرة إلّا أنّه لم يُحسن التّنظير لها.

ومهما يكن ففي حديث الجرجاني عن هذا الأمر ما ينبّه على **عدم تقييد الفنّان**، وإن كان الأمر محطّ أخذ وردّ ونظرٍ في مجال الدّين فيجب أن يكون الفنّان غير مُقيّد من قبل السّلطة أو المجتمع أو أن تُملى عليه ضوابط أو يُوجّه شعره على غير هواه بل يجب أن يُترك الشّاعر على سجيّته، وهذا سينعكس في نتاجه الفنّيّ.

ثانيًا: العوامل الداخليّة:

يُمكن أن نتحدّث عن البناء الداخليّ للقصيدة عند الجرجاني من جانبين هما: الأسلوب والألفاظ وبجانبها المعاني، وكلا الجانبين يتكاتفان معًا في إظهار القصيدة بالمظهر الحسن المثاليّ.

١- الأسلوب:

عرض الجرجانيّ لجانبٍ مهمّ في القصيدة وهو **الاهتمام بالبداية والخاتمة وحسن التدرّج في الوصول إلى الخاتمة المناسبة**، يقول:

"والشّاعر الحاذق يجتهد في تحسين الاستهلال والتّخلّص وبعدهما الخاتمة، فإنّها المواقف التي تستعطفُ أسماع الحضور وتستميلهم إلى الإصغاء، ولم تكن الأوائل تخصّها، وقد احتذى البحتريّ على مثالهم في الاستهلال، فإنّه عني به فاتتقت له فيه محاسن؛ فأما أبو تمام والمتنبّي فقد ذهبوا في التّخلّص كلّ مذهب واهتمّوا به كلّ اهتمام، واتفق للمتنبّي في خاصّة ما بلغ المراد وأحسن وزاد" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٤٨٤).

وراح الجرجاني يعرض أبياتًا للبحتريّ وأبي تمام ثم المتنبّي يعتمدُ فيها على **ذاكرة القارئ وسعة حفظه** للإقرار بجدوى استشهاده في مطالع القصائد وبداياتها كما عند هؤلاء الشعراء الكبار، فعلى القارئ أن يكون حافظًا لتلك القصائد ومتدوّنًا لها، وعارفاً بمطلعها، وغرضها، ونهايتها، ونرى أنّ هذه القاعدة النظريّة لها أهمّيّتها وثقلها في الشعر، ومع أنّ القصيدة ليست بحاجةٍ لجسدٍ لغويّ تُقسّم بواسطته كما في النثر والسرد إلّا أنّ الشعراء العرب كان لهم وعيٌ بها، فكانت القصيدة الجاهليّة تبدأ بالوقوف على الأطلال، ثمّ تصف رحلة الطّعائن، وبعدها ينتقلون إلى

الغرض الرئيسي، وإن كان الغرض مديحاً كانوا يعرضون سعي الشاعر بالنّاقة إلى الممدوح ثم يشرعون بالمديح، فالتقسيم الموضوعي للقصيد واجب ومطلوب، ولا يصحُّ للشاعر أن يُلقي بأبياته كيفما اتفق من دون ترتيب واضح يسير عليه، وهذا ما عُرف عند النقاد باسم نهج القصيد أو بنائها.

دعا الجرجاني إلى الأسلوب الأوسط، وهو بين أسلوبين كلاميين وهو يتبع ما أقررناه في البداية من نبذ البدوي الوحشي، فيقول:

"ومتى سمعتني أختار للمحدث هذا الاختيار وأبعثه على الطبع، وأحسن له التسهيل؛ فلا تظنن أنني أريد بالسّمح السهل الضعيف الركيك، ولا باللطيف الرشيّق الخنث المؤنث، بل أريد النمط الأوسط؛ ما ارتفع عن الساقط السوقي، وانحط عن البدوي الوحشي، وما جاوز سفسفة نصرٍ ونظرائه، ولم يبلغ تعجرف هميان بن قحافة وأضرابه" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٢٣).

فهنا انتقل من ذم البدوي الوحشي من ناحية النبرة واللّجة واللكنة إلى ناحية الأسلوب ويعني به تألف الألفاظ مع بعضها؛ لأن الاختلاف ما بين البدو والحضر لا يقتصر فقط على النبرة والأصوات بل ينسحب أيضاً على اختيارهم للألفاظ المشكّلة مع معانيها أساليب الكلام، والنمط الأوسط يكون النمط الحضري، ويكون ما علا منه وشرف، ولكن لا يُفصل في ذلك هنا بل سيأتي إليه فيما بعد، وإنما امتدح هذا النمط الأوسط؛ لأنه أسلوب يليق بالشعر فليس بالسّهل المبتذل ممّا يجري على ألسنة عامّة الناس من السّوقة والأراذل، وليس بالصّعب البدوي الغريب الذي لا يفهم ويقترب من الطلاس ليظنّ بقائله أنه قادرٌ متمكّن من لغته، بل يجب أن يكون بينهما ما يؤدي المراد منه، ويوصل رسالة الشاعر إلى المتلقّي بسلاسة من دون أن يُعاني القارئ معه ومن دون أن يحتقره لما فيه من التّفاهة والسّخف.

وقد كان مهّد لها عندما تحدّث عن تطوّر اللّغة العربيّة وتوسّع رقعتها بعيداً عن شبه الجزيرة العربيّة، يقول: "فلما ضرب الإسلام بجرانه واتّسعت ممالك العرب وكثرت الحواضر ونزعت البوادي إلى القرى وفشا التّأدّب والتّظرف اختار الناس من الكلام ألينه وأسهله وعمدوا إلى كلّ شيء ذي أسماء كثيرة اختاروا أحسنها سمعاً، وأظفها من القلب موقعاً، وإلى ما للعرب فيه لغاتٌ فاقصروا على أسلسلها وأشرفها... وتجاوزوا الحدّ في التّسهيل حتى تسمّحوا ببعض اللّحن، وحتى خالطتهم الرّكاكة والعُجمة، وأعانهم على ذلك لين الحضارة وسهولة طباع الأخلاق" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ١٨).

ثمّ عرّج إلى قضية أسلوبية أخرى تتعلّق بغرض القصيدة ومعناها وهي مراعاة الشاعر لكلّ غرض من الأغراض الشعريّة، يقول:

"ولا أمرك بإجراء أنواع الشعر كلّ مجرى واحداً، ولا أن تذهب بجميعه مذهب بعضه، بل أرى لك أن تقسم الألفاظ على رتب المعاني، فلا يكون غزلك كافتخارك، ولا مديحك كوعيدك، ولا هجاؤك كاستبثائك، ولا هزلك بمنزلة جدك، ولا تعريضك مثل تصريحك، بل ترتّب كلّاً مرتبته وتوقيه حقّه، فتلطّف إذا تغزّلت، وتقمّم إذا افتخرت، وتتصرّف للمديح تصرف مواقعه، فإنّ المدح بالشّجاعة والبأس يتميّز عن المدح باللباقة والظرف، ووصف الحرب

والسلاح ليس كوصف المجلس والمدام، فلكل واحدٍ من الأمرين نهجٌ هو أملكُ به، وطريقٌ لا يُشاركهُ الآخر" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٢٤).

ومع أنّ الجرجاني قد أحسن في تقديم هذه النظرية إلا أنه لا يُمكنُ لها، وتندرجُ ضمن المقدمات التنظيرية التي لا شواهد عليها، ولكن تبقى لها أهميتها إذا ما أخذنا في الاعتبار أنّ العصر الذي يعيش فيه قد نضج فيه الشعر والنقد معاً، ففي عصره تميّزت اللّغتان الحضريّة والبدويّة وبنات الفروق بينهما، ومع الشعر تأصلت اللّغة الحضريّة وتميّزت أكثر عن طريق الشعر المولّد في ذلك الوقت، وكذلك تميّزت الأساليب الشعريّة أكثر فعُرف المديح وعرفت أساليبه من كثرة تداوله ومدائح الشعراء، وهو مُحقٌّ في هذا المنهج المُتخذ، ويُمكن عدّ القصائد التي تجري على منواله من القصائد النموذجية.

٢- الألفاظ والمعاني:

انتقد الجرجاني الحشو في الشعر، ويكون إمّا بالألفاظ التي يُمكن الاستغناء عنها ويتمّ المعنى بدونها، ولا تكون إلاّ عبئاً على القصيدة، ولا تُضيفُ للأبيات أيّ جديد، ولذلك يجب الابتعادُ عنها، وإمّا بالإغراق في الصنعة والتكلف فيها، وضرب للنوع الأول مثلاً من شعر امرئ القيس (القيس، ١٩٩٠، ص ١٦):

تصدُّ وتُبدي عن أسيلٍ وتنتقي بناظرةٍ من وحشٍ وجرةٍ مُظفلٍ
وفي قول عدي بن الرّقاع (الرّقاع، ١٩٩٠، ص ٩٩):

وكأنّها بين النساءِ أعارها عينيه أحوُرُ من جأذرِ جاسمٍ

ففي قول امرئ القيس: "وحش وجرة" إشارةً إلى منطقة وجرة وكان حيواناتها تمتاز عن غيرها وليست كذلك، والأمر ذاته ينطبق على جأذر جاسم التي هي أيضاً إشارةً إلى منطقة جاسم التي لا تفتقرُ حيواناتها عن غيرها، فكانت هذه الألفاظ من الحشو الذي لا فائدة منه ولا يكون إلاّ عن زيادة غير محمودة في الكلام ويجوز حذفها والاستغناء عنها، وإمّا جاء الشاعران بها ليقیما الوزن، يقول: "لأنّ امرأ القيس قال: من وحش وجرة وعدياً قال: من جأذر جاسم ولم يذكرها هذين الموضعين إلاّ للاستعانة بهما في إتمام النظم، وإقامة الوزن، ولا تلتفتنّ إلى ما يقوله المعنويون في وجرة وجاسم فإنما يُطلبُ به بعضهم الإغراب على بعض، وقد رأيتُ طباء جاسم فلم أرها إلاّ كغيرها من الطبّاء وسألْتُ من لا أحصي من الأعراب عن وحش وجرة فلم يروا لها فضلاً على وحش ضريّة وغزلان بُسيطة" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٢٣).

ولكنّه في الوقت ذاته استشهد بتمام اللفظ واستيفائه في البيت الشعريّ من قصيدة عدي ذاتها التي يقول في البيت الذي يليه:

وسنانٌ أيقظهُ النّعاسُ فرتقت في عينه سنةٌ وليس بنائمٍ

أمّا النمط الثاني من الحشو فقد ذكر أنّ العرب "لم تعبأ بالتجنيس والمطابقة، ولا تحفل بالإبداع والاستعارة إذا حصل لها عمود الشعر، ونظام القريض" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٣٣)، ويُتابع في ذكر ذلك بأنّه "قد كان يقع

ذلك في خلال قصائدها ويتفق لها في البيت بعد البيت على غير تعمدٍ وقصدٍ، فلما أفضى الشعر إلى المُحدثين ورأوا مواقع تلك الأبيات من الغرابة والحسن، وتميَّزها عن أخواتها في الرِّشاقة واللِّطف، تكلفوا الاحتذاء عليها، فسمَّوه البديع فمن محسنٍ ومسيءٍ، ومحمودٍ ومذمومٍ، ومقتصدٍ ومُفريطٍ" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٣٤)، وجعل منه قول أبي تمام (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٤٠):

باشرتُ أسبابَ الغنى بمدايحِ ضربتُ بأبوابِ الملوكِ طُوبولاً

وهي من قبيل الاستعارات السَّيئة التي لم ترق الجرجاني، ومذهبه في البديع أنه إذا كان ملائمًا في مكانه ومتربطًا مع غيره من الألفاظ والمعاني، ولذلك عدَّ نظير استعارات أبي تمام من الحشو الذي لا داعي له في الشعر ويكون في رأيه مسيئًا للقصيد المثلثية.

وانتقد كذلك التَّكَلُّفَ والإغراب في الشعر؛ لأنَّ هذا ممَّا يقتل الذَّائقة بعد أن تحوَّلت عن نمط معيشة البادية وأسلوب حياتها، وقد أضحى موطن الشعر في الحواضر وبعد عن البوادي، وهذا من قبيل التَّشَبُّه بالقدماء، وفيه كُلفة وغرابة غير محمودة، يقول: "فإن رام أحدهم الإغراب والافتداء بمن مضى من القدماء لم يتمكَّن من بعض ما يرومه إلاَّ بأشدَّ تكلفٍ وأتمَّ تصنُّعٍ ومع التَّكَلُّفِ المقت، وللتَّنْفِيسِ عن التَّصنُّعِ نُفْرَة، وفي مفارقة الطَّبَعِ قَلَّةَ حلاوة، وذهاب الرُّونق، وإخلاق الدِّباجَة" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ١٩).

واستشهد على ذلك من ديوان أبي تمام بقوله (أبو تمام، ١٩٨٧، ص ١٧٤):

فكأنما هي في السماء جنادلٌ وكأتما هي في القلوب كواكب

فقد عدَّ الجرجاني هذا من قبيل التَّكَلُّفِ، ويتطلَّبُ من القارئ مشقَّة في تأويل المعنى واللفظ وهو ممَّا لا حاجة له؛ لأنَّ غرابته مستهجنة، ولا يخفى أنَّ في مثل الأحكام التي يُطلِّقها الجرجاني شيئاً من الصَّحَّة لاسيما إن أخذنا الأمور من منظوره في زمانه، وربَّما كان هذا ما جرت به أشعار الشعراء وما أعجب به النَّاس.

السَّرقات الشعرية:

وهي من القضايا المثيرة للاهتمام التي نبه عليها، ونرى أنَّ هذا التنبيه، لكي يستكمل نظريته النقدية في الحديث عن القصيد النمذجية أولاً، واستكمال الدفاع عن شعر المتنبي ثانياً، لأنَّ هذه القضية قد تناولها النقاد من قبله، وفصلوا الحديث فيها، لكن كان له نصيبٌ من ذكرها في كتابه الوساطة؛ لأنَّها من أهمِّ القضايا النَّقدية وأيضاً لإسراف النقاد في اتِّهام المتنبي بها.

وهي تقترب من مصطلح التَّنَاص مع اختلافات العلماء المعاصرين في تقسيماته، وقد بيَّن الجرجاني عدَّة تقسيماتٍ لها، منها المعنى المشترك بين الشعراء كلِّهم، ولا فضل لأحدٍ على الآخر فيه، ولا جناية على أيِّ شاعرٍ باتِّخاذ وتمثيله في أشعارهم من ذلك: "تشبيه الحَسَنِ بالشَّمسِ والبدرِ والجرادِ بالغيثِ والبحرِ والبليدِ البطيءِ بالحجرِ والحمارِ، والشَّجاعِ الماضيِ بالسِّيفِ والنَّارِ، والصبِّ المُستهامِ بالمخبولِ في حيرته، والسَّليمِ في سهره، والسَّقِيمِ في أنيه وتألِّمه" فهذه المعاني وغيرها من التَّشبيهِات والتَّمثيلات كما يراها الجرجاني "أمورٌ متقرَّرة في النَّفوسِ متصوِّرة في العقولِ، يشتركُ فيها النَّاطِقُ والأبكم، والفصيحُ والأعجم" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ١٨٣)، وهي مع امتداد الوقت

والزمن اقتربت من التعبيرات العامية ولم تعد تعطي من البلاغة القيمة الجمالية التي كانت تعطيها قبلاً، وهذا مما لا سرقة فيه؛ لأنه معنى مشاع ليس حكراً لأحد، ولا يختص به أحد دون آخر.

وإذا ما أتينا إلى السرقات نجد منها الممدوح، ومنها المذموم، ومن تسويغه لبعض الأنواع من السرقات يُمكن أن نستنتج أنه يطلب حضور مثل هذه الأنواع في الشعر، والسرقات المحمودة تكون على أنواع منها:

أ- السرقة التي تُعطي معاني إضافية:

وقد حددها الجرجاني بأن الشعراء قد "تشارك في الشيء المتداول، وينفرد أحدهم بلفظة تُستعذب، أو ترتيب يُستحسن، أو تأكيد يوضع موضعه، أو زيادة اهتدى لها دون غيره، فيريك المشترك المبتذل في صورة المبتدع المُخترع، ففي هذه السرقة نجد المعنى منتشراً بين الشعراء، ولكن يأتي الشاعر فينفرد بلفظة جديدة يضعها في موضعها فيُبدع فيها، أو قد يأتي بهذا المعنى المتداول في سياقٍ حسنٍ غريبٍ غير مألوفٍ يخرج به عن المعتاد الذي سئم الناس منه فيسترعي ذلك اهتمامهم، أو قد يُضيف للمعنى والألفاظ زيادةً يهدى إليها.

ب- السرقة بين الأغراض الشعرية:

ويقول فيها: "وحتى لا يغرّك من البيتين المتشابهين أن يكون أحدهما نسيباً والآخر مديحاً وأن يكون هذا هجاءً وذاك افتخاراً، فإن الشاعر الحاذق إذا علق المعنى في المختلس عدل به عن نوعه وصنّفه وعن وزنه ونظمه وعن رويّه وقافيته، فإذا مرّ بالغبيّ الغُفل وجدهما أجنبين متباعدين، وإذا تأملهما الفطنُ الذكيّ عرف قرابةً ما بينهما والوصلة التي تجمعهما" (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٢٠٥)، بمعنى آخر أن يأخذ شاعرٌ ما معنىً في بيت غزل ويؤدعه في بيت مديح.

ج- قلب المعنى:

وهو من لطيف السرق كما يرى الجرجاني؛ فيأتي على وجه القلب، ويقصد الشاعر به نقض المعنى وتحريفه، من ذلك قول المتنبي (المتنبي، ١٩٦٦، ص ١٠٠):

أحبه وأحبُّ فيه ملامةً إن الملامة فيه من أعدائه

وقد نقض فيه المتنبي قول أبي الشيبان (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٢٠٦):

أجد الملامة في هواك لذيدةً حباً لذكرك فليمني اللوم

هنا نجد نقاط تلاقٍ ونقاط اختلافٍ بين الشاعرين، فكلاهما ذكرا الحب واللوم، ولكن في قول أبي الشيبان تقبل الملامة واستعذاب لها، وفي قول المتنبي ذمّ وقدح لها، وكلاهما أخذ من أبي نواس الذي ذكر الحبيب والملامة في سياقٍ آخر (الجرجاني، ١٩٦٦، ص ٢٠٧) :

إذا غاديتني بصبوحٍ عدلٍ فمزوجاً بتسمية الحبيب

فإني لا أعدُّ اللوم فيه عليك إذا فعلت من الذنوب

فمهما يكن من الفعل والإساءات لا يهتم أبو نواس ما دامت الخمرة حاضرة أمامه حتى لو كان محضرها مسيئاً له.

فمثل هذه السرقات لا يذمها الجرجاني، بل إنه يدعو إليها كما رأينا من هذه الألفاظ التي يمتدحها ويمتدح قائلها ومبدعيها، والحق أن السرقة إن كانت في هذا السياق فهي محببة ومطلوبة وعلامة على قوة الشاعر وتمكّنه من صنعه وحفظه لآثار من سبقوه واستفادته منهم.

خاتمة:

يمكن القول أخيراً إنّ الجرجاني وضع معياراً نقدياً للقصيدة النموذجية في كتاب الوساطة مفادها أن تكون: متناسبة الأبيات، مستوية الأطراف، متلائمة مع بعضها، مع كثرة التصرف على اختلاف المعاني والأغراض.

ومن يتعقب النظرات النقدية للجرجاني في تضاعيف كتابه يضيف عليها حسن الابتداء وحسن التخلص، أما إذا كان الشاعر مضطراً لأخذ بعض المعاني من قصائد أخرى فلا بأس في ذلك، ولا سيما فيما أسماه الجرجاني السرقة اللطيف لأنه يسهم في تكوين القصيدة النموذجية.

ولعل الجرجاني من أوائل من أشاروا إلى أثر البيئة في تكوين الشعر عامة والقصيدة المحكمة خاصة، وكذلك في أن يُترك الشاعر على سجيته لتأتي قصيدته عفواً من دون قسر أو إجبار.

المصادر والمراجع:

- امرؤ القيس. ديوانه. تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، ط ٥، المعارف، ١٩٩٠م.
 أمين، أحمد. النقد الأدبي. دار الكتاب العربي، بيروت-لبنان، ط ٤، ١٩٦٧م.
 أنيس، إبراهيم. في اللهجات العربية. ط ٨، مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة، ١٩٩٢م.
 أبو تمام. ديوانه. شرح: الخطيب التبريزي، تحقيق: محمد عبده عزام، دار المعارف، مصر، ط ٥، ١٩٨٧م.
 الجرجاني، علي بن عبد العزيز. الوساطة بين المتتبي وخصومه. تحقيق محمد أبي الفضل إبراهيم وعلي محمد البجاوي، ط ٤، مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركائه، ١٩٦٦م.
 الحموي، ياقوت. معجم الأدياء = إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. تحقيق: إحسان عباس، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ط ١، ١٤١٤هـ - ١٩٩٣م.
 السمرة، محمود. القاضي الجرجاني الأديب الناقد. المكتب التجاري للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ط ٢، ١٩٧٩م.
 الصفدي، صلاح الدين. الوافي بالوفيات. تحقيق: أحمد الأرنؤوط وتركي مصطفى، دار إحياء التراث - بيروت، ١٤٢٠هـ - ٢٠٠٠م.
 عدي بن الرقاع العاملي. ديوانه. جمع وشرح ودراسة: حسن محمد نور الدين، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، ط ١، ١٩٩٠م.
 قصبجي، عصام. أصول النقد العربي القديم. منشورات جامعة حلب، ١٩٩١م.

Kaynakça

- İmru'u'l-Kays. *Divanuhu*. tahkik: Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim, T 5, el-Mearif, 1990 Miladi.
 Emin Ahmed. *en-Nekdu'l-Edebi*. Daru'l-Kitabu'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, T 5 , 1967 Miladi.
 Enis, İbrahim. *fi'l-Lehçetu'l-Arabiyye*. T 8, Maktabat u'l-Ancu'l-Mısıryye, el-Kahire, 1992 Miladi.
 abu Temim. *Divanuhu*, Şerh: el-Hatibu't-Tebrizi, tahkik: Muhammed Abduh İzam, daru'l-Mearif, Mısır, T 5 , 1987 Miladi.
 el-Curcani , Ali bin Abdulaziz. *el-Vasat beyne'l-Mutenebbi ve Husumehu*. tahkik: Muhammed ebi'l-Fadl İbrahim ve Ali Muhammed el-Becevi , T 4 , Matbaa İsa el-Bebi'l-Halebi ve Şerakeihi , 1966 Miladi.
 el-Hemevi Yakut. *Mucamu'l-Udaba ve İrsedu'l-Edib ile marifetu'l-Edib*, tahkik: İhsan Abbas, daru'l-Ğarbu'l-İslemi, Beyrut, T 1, 1414 Hicri-1993 Miladi.
 es-Semra , Mahmud. *el-Kadi'l-Curcani'l-Edib en-Nekid, el-Mektebetu'l-Ticari l'l-Tibaati ve'l-Neşri ve't-Tevziğ*, Beyrut, T2, 1979 Miladi .
 es-Safdi, Salahuddin. *el-Vefi bi'l-Vef Vefiyat iyet*. tahkik: Ahmed el-Arnaut ve Türki Mustafa, daru ihve'i et-Turas, Beyrut, 1420 Hicri – 2000 Miladi, 157/21.
 Adii ibnu'r-Rika el-Amili. *Divanuhu*. Cem ve Şerh ve Dirase, Hasan Muhammed Nuriddin, daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, T 1, 1990 Miladi.
 Ali bin Abdulaziz el-Curcani. *el-Vasata beyne'l-Mutenebbi ve Husumuhu*. tahkik: Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim ve Ali Muhammed el-Becevi, daru'l-Kalem, Beyrut, 1966, S 31.
 Kasabji İsam. *Usul'n-Nekd'i-Arabi'l-Kadim*. Menşurat Cemiat Halep, 1991.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 07.11.2023 Kabul/Accepted: 19.02.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 511-532.

الاستشهاد بالقرآن الكريم في كتاب سيبويه

Seher DOĞANCIⁱ, Zeinab ABDALRAHMAN IBDAHⁱⁱ

ملخص

تُعنى الدراسات اللغوية بوضع القواعد الضابطة لها، ورصد الانحراف اللساني، بهدف معرفة صحيح الكلام وجيده كتابة ونطقاً، ووضع قواعد تميز صحيح الكلام من خطئه، ولذلك انصبّت الدراسات اللغوية على القرآن الكريم بادئ الأمر، وإليه يرجع الفضل الكبير في نشأتها وتطورها. وقد بدأت حركة الدراسات اللغوية في القرن الأول من الهجرة، حيث توسّعت رقعة الدولة الإسلامية، مما أدى إلى انتشار اللغة العربية في أقطارها، وكان لانتشارها في تلك البقاع الكثيرة الواسعة أثر ملموس في نهضة الدراسات اللغوية. ويمكن القول إنّ باكورة جهود علماء العربية تنحصر في تفسير الحركات الإعرابية وتعيين أصولها وضوابطها؛ لأن أول فساد سرى إلى العربية كان في ضبط الحركات بسبب اللحن الذي أوجد خللاً في النطق بالكلمات والتراكيب العربية وأدى إلى فساد الألسن واختلالها. وهذا هو الدافع الرئيسي لتعيين النحو عند أهل اللغة الأوائل، من أجل تفسير القرآن الكريم وفهم أحكامه. ويهدف هذا البحث إلى بيان أثر القرآن الكريم في تعيين النحو العربي، وبيان منزلة النحو عند سيبويه، وتلقي الضوء على أبرز القضايا المتعلقة بالمسائل النحوية والصرفية بالاستفادة من الآيات القرآنية الموجودة في كتاب سيبويه من خلال مراجعة بعض الآيات مراجعة تحليلية لوضع الظاهرة النحوية والصرفية ضمن موقف سيبويه في الاستشهاد بالقرآن الكريم. وفي هذا البحث نحاول القيام بتحليل الآيات القرآنية الواردة في كتاب سيبويه بهدف الوصول إلى القواعد النحوية والصرفية التي تستند على القرآن الكريم اعتماداً على المنهج الوصفي التحليلي.

الكلمات المفتاحية: الاستشهاد بالقرآن الكريم، سيبويه، الظاهرة النحوية والظاهرة الصرفية، الآيات القرآنية.

SİBEVEYH'İN KİTABINDA KUR'AN-I KERİM'DEN İSTİŞHÂD

Öz

Arap dil biliminde dil çalışmalarının ana hedefi gramer kurallarını koyarak dilsel sapmaların önlenmesi, yazım hatalarının düzenlenmesi ve yabancı kökenli kelimelerin Araplaştırılmasıdır. Bunun yapılmasının nedenleri arasında Kur'an-ı Kerim'in selametinin sağlanmak istenmesi, okunmasında ve anlaşılmasında hatalardan arındırılmak istenmesi etkili olmuştur. Kur'an'ın dil kuralları aracılığıyla korunmak istenmesi sadece dil bilimlerinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük bir paya sahip olmayıp bu durum aynı zamanda din bilimleri alanlarında da çeşitli bilimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ek olarak, dil çalışmaları hicretin birinci asrında İslam devletinin genişlediği dönemde başlamış olup Arap dili pek çok farklı coğrafyaya yayılmıştır. Bu durum da dil çalışmalarının yeniden doğuşuna zemin hazırlayarak Arap dil bilginlerini hareketlerin iraptaki etkisini incelemeye, köklerin asıllarını araştırmaya ve kurallarını ortaya koymaya itmiştir. Çünkü Arap dilindeki ilk dil hataları

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, e-posta: seherkaynamazoglu@kmu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3993-1171.

ⁱⁱ Dr Öğr. Üyesi, Irbid National Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: zeinabibdah77@gmail.com, ORCID ID: 0009-0006-6758-6255.

kelimelerin nutkunun ve Arapça terkininin değiştirilmesi sonucu hareketlerin yanlış kullanılmasına sebep olan lahn sorunu olmuştur. Bu nedenle ilk dönem Arap dilbilimcilerin dilbilgisi kurallarını koymadaki amaçları Kur'an-ı Kerim'i yorumlamak ve hükümlerinin anlamak olmuştur. Bu çalışma, Kur'an-Kerim'in Arapçanın gramer kurallarını açıklamadaki rolüne, ilk dönem dilbilimcilerden Sibeveyh'in Kur'an-ı Kerim'e olan hizmetine, onun dönemi ve hayatı hakkındaki bilgilere değinmeyi amaçlamaktadır. Dahası, Sibeveyh'in kitabında yaygın olarak kullanılan Kur'an ayetlerinden istifade edilerek koymuş olduğu nahiv ve sarf kurallarının tahlil ve analiz edilmesi betimleyici analitik metot kullanılarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim'den İstişhâd, Sibeveyh, Dilbilgisi Olguları, Morfolojik Olgular, Kur'an Ayetleri.

Citing the Holy Qur'an in the Book of Sibawayh

Abstract

The main goal of language studies in Arabic linguistics is to prevent linguistic deviations by establishing grammatical rules, correcting spelling errors, and Arabizing words of foreign origin. Among the reasons for doing this was to protect Holy Quran and to purify it from errors in its reading and understanding. The desire to preserve the Quran through language rules not only caused the development of linguistic sciences but also led to the emergence of various sciences in the field of religious sciences. In addition, language studies began in the first century of the Hijra, when the Islamic state was expanding and the Arabic language spread too much different geography. This situation paved the way for the rebirth of language studies and pushed Arabic linguists to examine the effects of diacritics in Arabic, to investigate the origins of the roots, and to reveal their rules. Because the first linguistic errors in the Arabic language were the lahn problem, which caused the incorrect use of movements as a result of changing the speech and Arabic composition of the words. For this reason, the aim of the early Arab linguists in establishing grammar rules was to interpret the Holy Quran and understand its provisions. This study aims to touch upon the role of the Quran in explaining the grammatical rules of Arabic, the service of Sibawayh, one of the early linguists, to the Holy Quran, and information about his period and life. Moreover, the analysis of the syntax and grammar rules that Sibawayh put in his book by making use of the commonly used Quranic verses was done using the descriptive analytical method.

Keywords: Citing the Holly Qur'an, Sibawayh, Grammatical Phenomena, Morphological Phenomena, Quranic Verses.

Structured Abstract

Grammar focuses on analogy and extraction from the speech of the Arabs in terms of principles by which the validity and corruption of speech are known. Most grammarians believe that the subject of grammar depends on words in terms of composition, parsing, construction, and what follows from that. The grammar is the pillar of Arabic science in the light of explaining the word of God in terms of understanding the subtleties of interpretation, the hadiths of the Messenger, the foundations of beliefs, Islamic jurisprudence, etc. Based on these words, it can be said that grammar helps preserve the Arabic language from the melody that corrupts tongues. Accordingly, this grammatical upbringing in the shadow of the Holy Qur'an led to the development of the grammatical lesson, established the grammatical rules, and strengthened their foundations. The opinions of grammarians about directing Quranic readings had a clear impact on enriching the grammar lesson. This is because grammarians relied, in directing readings, on the Holy Qur'an and its multiple readings more than they relied on any other reference. For example, Sibawayh's book is considered the oldest work containing an analysis and interpretation of Quranic verses in grammatical studies on the Holy Qur'an.

Sibawayh's book contains a large number of Quranic verses, which, according to the researcher's count, amounted to 457 verses without repetition and 477 verses after repetition. He mentioned many aspects of frequent and abnormal readings. This is what made some researchers consider his book the first consideration in analyzing the Quranic text, interpreting it linguistically, and paving the way for interpretation. The main goal of citing Quranic

verses is to standardize Arabic grammar and control its issues for the purpose of facilitating its teaching, following the method of building at most and by analogy with it. In this way, He preceded the scholars in looking deeply into analyzing the verses, clarifying their meanings, and interpreting them as having the noblest meanings and the highest methods.

Abu Bishr Amr bin Othman bin Qanbar, known as Sibawayh, of Persian origin. The proverbial grammarian devoted himself to the complexity of the Arabic sciences and their details, so his name was covered by grammar and the Arabic sciences. He went to Basra to learn the legal sciences of jurisprudence and hadith, but he had a keen interest in learning Arabic, so he paid attention to the Arabic language and its grammar. He wrote the book, which is considered the foundation of grammar until now, by taking advantage of quoting the Noble Qur'an, the Noble Prophet's Hadith, poetry, and prose through listening, analogy, consensus, and adverb calculation in light of the foundations of Arabic to formulate its grammatical and morphological laws. He researched in his book many sciences, such as grammar, morphology, sounds, language, readings, poetic necessities, etc. This means that the book refers to many linguistic, religious, scientific, and literary effects within the use of citation to establish Arabic grammatical laws.

Accordingly, Sibawayh's book cites the Holy Qur'an to establish Arabic grammar and its rules. For this reason, this research focuses on the most prominent issues related to grammatical and morphological issues by taking advantage of the Quranic verses found in his book through an analytical review of some verses to place the grammatical and morphological phenomenon within his position in citing the Holy Qur'an. Based on the above, the researcher can point out some results, as follows: Sibawayh's book is the oldest and includes the use of Quranic evidence, the Noble Hadith, and poetic evidence within the framework of their analysis of the status of Arabic grammar and its rules. Secondly, his book relies on Arabic grammar by taking advantage of Quranic examples and recitations in light of the levels of the Arabic language, for example, the grammatical and morphological levels. Thirdly, his book contains the meanings of the Qur'an and its parsing within the science of interpretation, which has a relationship between grammar and recitations. And this study recommends that there is a necessity of clarifying the relationship between the Holy Qur'an and its readings in Arabic grammar by benefiting from the book in terms of comparing it with other sources in Arabic grammar and paying attention to designing a dictionary of Quranic evidence based on the book of Sibawayh, which refers not only to citing the Qur'an but also the evidence of the Noble Hadith and poetic evidence.

التمهيد

نقسم علوم العربية إلى قسمين رئيسيين؛ هما: علوم اللغة، ويتفرع عنها علوم النحو والصرف، ووقه اللغة، وعلم العروض والقافية والإيقاع الشعري. وثانيًا: علوم الأدب وهي: الأدب، ونصوص التاريخ، والنقد الأدبي، وعلوم البلاغة الثلاثة: المعاني والبيان والبديع، وما تحتاج إليه من دراسات مساعدة. والنحو يركز على القياس والاستقراء من كلام العرب، فعبارة أخرى إنَّ النحو علم قوانين تأليف الكلام في لغة العرب من ناحية أصول يعرف بها صحة الكلام وفساده (عيد، ١٩٧٣، ص ٧). وموضوع علم النحو هو: الألفاظ العربية من جهة التغييرات التي تلحق أواخرها، أو تلحقها أنفسها، وهذا على قول من جعل التصريف جزءًا من النحو، ولم يجعله علمًا بمفرده، ولكن أكثر النحاة يرون أنَّ موضوع علم النحو يعتمد على الكلمات من حيث التركيب والإعراب والبناء، وما يتبع ذلك. والجدير بالذكر الإشارة إلى أنَّ علم النحو يعتمد على قراءة القرآن قراءة مجودة صحيحة، والأحاديث النبوية الشريفة، والعناية بالجيد المنخول من الشعر والنثر في العصور المختلفة من ناحية وظيفته الجليلة، وتشكل التراكم، وترابط الكلمات والجمل، من جهة صحة تأليف الكلام، وتأدية المعنى الأصل أداءً صحيحًا، حتى لا يعد المتكلم خارجًا عن مقاييس العرب في لغتهم، محكومًا عليه باللحن. واستنادًا إلى ما سبق فإنَّ النحو دعامة العلوم العربية في ضوء شرح كلام الله من جانب فهم دقائق التفسير، وأحاديث الرسول، وأصول العقائد، والفقهاء الإسلامي... إلخ (الضامن، ١٩٨٩، ص ٥٧).

واستنادًا على هذا الكلام يمكن القول إنَّ النحو يساعد على حفظ اللغة العربية من اللحن الذي أدى إلى فساد الألسن (دمشقي، ١٩٧٦، ص ٢٧). وبناء عليه، فإنَّ هذه النشأة النحوية في ظلال القرآن الكريم قادت إلى تطوُّر الدرس النحوي، ورسخت القواعد النحوية وقوت دعائمها؛ وتركت آراء النحاة حول توجيه القراءات القرآنية أثرًا بيّنًا في إثراء الدرس النحوي؛ ذلك أنَّ النحاة اعتمدوا في توجيه القراءات على القرآن الكريم بقراءاته المتعددة، أكثر من اعتمادهم على أي مرجع آخر، ويعدُّ كتاب سيبويه أقدم مؤلف يحمل تحليلًا وتفسيرًا للآيات القرآنية في الدراسات النحوية حول القرآن الكريم؛ باعتباره الدليل الأول من أدلة النحو من حيث النحو والإعراب والمعاني والاحتجاج (النايلة، ١٩٧٦، ص ٢٢٥).

وفي الكتاب عدد كبير من الشواهد القرآنية، بلغت في إحصاء الباحث ٤٥٧ آية من غير تكرار، و٤٧٧ آية بعد المكرر. وذكر سيبويه كثيرًا من وجوه القراءات المتواترة والشاذة. وهذا ما جعل بعض الباحثين يعدُّ كتاب سيبويه باكورة النظر في تحليل النص القرآني وتفسيره لغويًا، وممهّدًا الطريق للتفسير (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٨٥؛ العوضى، ٢٠٠٩). ومما تجدر الإشارة إليه أنَّ الهدف الأساس من الاستشهاد بالآيات القرآنية هو تعويد النَّحو العربي وضبط مسأله لغاية تسهيل تعليمه، سالگًا منهج البناء على الأكثر، والقياس عليه، وبهذا سبق سيبويه

العلماء إلى النظر العميق في تحليل الآيات، وبيان معانيها، وحملها على أشرف المعاني، وأرفع الأساليب (المحمودي، ٢٠٠٦، ص ٢٦٣).

سيبويه، عصره وسيرته وكتابه

عاش سيبويه في العصر العباسي، وهو العصر الذهبي للدولة الإسلامية من الجهة السياسية والعسكرية والمدنية والعلمية؛ لأن العباسيين تدخلوا في كل ما يحدث في المجتمع من حركات سياسية واجتماعية ودينية. وعاش سيبويه عشر سنين من خلافة أبي جعفر المنصور. ومات سيبويه أثناء خلافة الرشيد، سنة ١٨٨ هـ على أرجح الروايات. وسيبويه هو أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر، المعروف بسيبويه، فارسي الأصل. وهو قبيلة النحاة الذي ضرب به المثل في تعويد علوم العربية بتفاصيلها وأسرارها، وغيرها، والتصريف في أحكامها، ويحيط بتاريخ مولد سيبويه وتاريخ وفاته ومكانه كثير من الغموض، فلم يعرف ذلك بالضبط؛ لاختلاف الأقوال في ذلك، ولعل أقربها للصحة أنه ولد سنة ١٤٨ هـ في البيضاء من قرى شيراز، ومات بفارس سنة ١٨٨ هـ، وذهب سيبويه إلى البصرة لتعلم العلوم الشرعية من فقه وحديث، ولكن كان عنده عناية شديدة بتعلم العربية، لذلك اهتم باللغة العربية وقواعدها. وذهب إلى بغداد لكي يدرسها في خلافة هارون الرشيد. وكتب سيبويه الكتاب الذي يعد الأصل في النحو لغاية الآن بالاستفادة من الاستشهاد بالقرآن الكريم والحديث النبوي الشريف والشعر والنثر عن طريق السماع والقياس والإجماع واستصحاب الحال في ضوء أصول العربية وصاغ لها قوانينها الإعرابية والصرفية (أبو بكر الزبيدي، 1984، ص ٦٦).

ويضاف إلى ذلك بحث سيبويه في كتابه أكثر من علم من علوم العربية، كالنحو والصرف والأصوات واللغة والقراءات والضرورات الشعرية، ونحوها من العلوم التي يكمل بعضها بعضًا ويرتبط به ارتباطًا وثيقًا، أي أن الكتاب يشير إلى كثير من الآثار اللغوية والدينية والعلمية والأدبية في ضمن استخدام الاستشهاد لوضع القوانين النحوية العربية.

القرآن والقراءات

استمد النحاة قواعد العربية من مصادر ثلاثة، هي: القرآن الكريم بقراءاته، والحديث الشريف، وكلام العرب الموثوق بهم، نثرًا وشعرًا. وقد برزت أهمية الشواهد والنصوص المنقولة الموثوق بها عند مفسري القرآن وعلماء اللغة والنحو منذ وقت مبكر في إطار تفسير القرآن. واهتم المسلمون برسم القرآن وقراءاته، وألفاظه وأساليبه ومعانيه وأحكامه وأوجه إعجازه. وهذه الأوجه تتشابه وتختلط مع اللغة، وتحتاج إلى الاحتجاج بما في اللغة من شواهد شعرية ونثرية. وبذلك عرفت ظاهرة الاستشهاد بمعاني القرآن على لسان عمر بن الخطاب (العنزي، ٢٠١٧، ص ٣٢؛ المبروك، د.ت.، ص ٢-٣). والقرآن كلام الله، أنزله على رسوله بواسطة الوحي جبريل بالأحرف السبعة المشهورة نقلًا متواترًا (الحديثي، ١٩٨٠، ص ٩). وبناء على ما سبق فإن القرآن هو المنزل والمعجز، والمكتوب في المصاحف، المتعبد بتلاوته ضمن قواعد اللسان العربي.

أما القراءات فهي اختلاف الألفاظ في الآيات القرآنية من جهة كتابة الحروف أو كفيته من تخفيف وتثقل وغيرها، ولا بد من توفر شروط ثلاثة في القراءة القرآنية لقبولها، وإذا اختلف شرط من هذه الشروط تُرد هذه

القراءة ولا يُؤخذ بها، وهذه الشروط هي: موافقة العربية ولو بوجه من الوجوه، وموافقة خط أحد المصاحف العثمانية ولو احتمالاً، وصحة السند (الحديثي، ١٩٨٠، ص ٢٢-٢٣). واستناداً إلى ما سبق، فإنّ القراءات في اصطلاح أهلها: علم بكيفيات أداء كلمات القرآن الكريم (الذي أنزل على سبعة أحرف) تحقيقاً وتشديد، واختلاف ألفاظ الوحي في الحروف بسبب لهجات النطق عند العرب، مثال ذلك عن اختلاف القراءة في حدود الكلمات: "مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ" أو "مالك يوم الدين" [الفاتحة: ٤] و"وَمَنْظُومًا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا" أو "...قد كذبوا". [يوسف: ١١٠] فقرأ ابن كثير ونافع وأبو عمر وابن عامر "كذَّبوا" مُشَدَّدة الدال، وقرأ عاصم وحمره والكسائي "كُذِّبُوا" وَحَمَزَةً وَالْكَسَائِي {كُذِّبُوا} خَفِيفَةً. (ابن جني، ١٩٨٦، ج ٢/ ص ٣٥٢).

وعليه، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إنّ "القرآن نزل على سبعة أحرف أو إنّ القرآن نزل بلسان قريش هو الغالب على القرآن" نقلاً عن العسقلاني في كتابه صحيح البخاري (العسقلاني، ٢٠٠٠، ج ٨/ ص ٦٤١)، واستناداً إلى هذه الرواية يمكن القول إنّ اختلاف القراءات ثابت عن رسول الله، والقصد من سبعة أحرف هو نزول القرآن الكريم على سبع لغات من لغات العرب ولهجاتها المختلفة تيسيراً لفهمه، وهي: لغة قريش، وهذيل، وتميم الرباب، والأزد، وربيعه، وهوازن، في ضوء كيفيات النطق كالفتح والإمالة، والمد والقصر، والهمزة والتخفيف. وكانت قراءة أبي بكر وعمر وعثمان ويزيد بن ثابت والمهاجرين والأنصار واحدة، وهي قراءة العامة التي قرأ بها رسول الله على جبريل في العام الذي قبض فيه. وخلاف ذلك هناك قراءات مختلفة لمصحف عثمان، مثال ذلك: عبد الله بن مسعود، وأبي بن كعب، وسالم مولى أبي حذيفة، وعبد الله بن عامر (عبد النبي، ٢٠١٢، ص ٥-٦).

الاستشهاد بالقرآن الكريم وقراءاته عند النحاة:

الاستشهاد يعتمد على القاعدة الموجودة في الشعر العربي والنثر، بينما يركز الاحتجاج على الاعتماد على إقامة البرهان من نصوص اللغة شعراً ونثراً. فكل من الاستشهاد والاحتجاج بهذا المعنى السابق يلتقيان في طريق مشترك هو: ضرب ما قطع يبرهن على صحة الرأي أو القاعدة (عيد، ١٩٨٨، ص ٨٦؛ عبد النبي، ٢٠١٢، ص ٣). ويتفق النحاة على الاستشهاد بالقرآن الكريم بقراءاته المختلفة، المتواترة والشاذة. وعلى هذا الأساس، يمكن القول إنّ شرح شواهد من كتب النحو أكثر من غيرها ومن ذلك: كتاب سيبويه، والجمل للزجاجي، والإيضاح للفارسي، وكتب ابن هشام، وشروح الألفية، وشرح الرضي على الكافية (عيد، ١٩٨٨، ص ٩٦).

ومما تقدم يظهر أن النحاة أو جمهورهم يبنون قواعد العربية ومسائلها وأحكامها. فإنّ منهج النحاة في وضع القواعد العامة التي تحكم المتكلمين باللغة أن ينشئوا مادة علمية تضمن وضع ضوابط تعليمية لكلامهم، يمكنهم أن يقتفوا أثرها في فهم اللغة وتعليمها للأجيال، اعتماداً على شواهد لغوية من القرآن الكريم وقراءاته، وتبيين طرق النطق الصحيح في كلام الناطقين بالعربية، وهم في ذلك يبنون على الكثير الشائع من كلام العرب، سواء أكان ذلك من القرآن الكريم وقراءاته أم لا في لغة العرب. ومن هؤلاء النحاة نذكر: البغدادي، والسيوطي، وابن جني، والمبرد (عيد، ١٩٨٨، ص ٩٩-١٠٢).

وعليه، فإن طرائق توظيف الشواهد القرآنية في التعميد النحوي تتباين من مؤلف إلى آخر؛ ففي الوقت الذي يقرّ فيه أحدهم وجهاً من الوجوه ينكره آخر، كما يختلف منهج المدرستين البصرية والكوفية في الأخذ بالرواية والتوسع فيها والقياس على النادر والقليل. فقد روي عن ابن عباس أنه أنكر قراءة: ﴿يَصِدْنَ﴾ بكسر الصاد، وقد أجازها

الكسائي والفراء، وقال أبو حيان: "ولا يكون إنكاره إلا قبل أن يبلغه تواترها". وتقدم حديث إنكار عمر على هشام بن حكيم، مما يدل على أنه لم يكن كل صحابي يعرف كل القراءات. ولعل في هذا القول تفسيراً لما روي عن بعض الصحابة من تلحين بعض القراءات، فلعل تلك القراءات لم يصلهم ثبوتها عن رسول الله (خاطر، ٢٠٠٨، ص ١٨٨-١٨٩). ويعدُّ ابن ماجد أول من سبَّح السبعة في القراءات، حيث قدّم في كتابه (السبعة في القراءات) تخطئة بعض وجوه القراءات السبع، بالمقاييس اللغوية، فمن ذلك على سبيل المثال، حكمه بالخطأ على قراءة لابن عامر في وجه قرأ به، وهي في سورة البقرة (الآية ١١٧) قوله تعالى ﴿بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾. فقرأ ابن عامر وحده ﴿كُنْ فَيَكُونُ﴾ بفتح النون على النصب (ابن ماجد، ١٩٨٠، ٥٣٧).

ومن المسائل الهامة التي تُعنى الدراسة ببيانها في هذا المقام بيان الأسباب التي أدت بالنحاة إلى تلحين بعض القراءات، وتتلخّص بما يلي: (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٠٠-٢٠١):

- ✓ وضع النحاة قواعد النحو اعتماداً على الشائع من كلام العرب، وبنوا عليه، ونظروا إلى القليل النادر من كلام العرب المسموع على أنه يحفظ فيكتفى بما ورد فيه، ولا يقاس عليه في بناء القواعد بسبب اللحن. فجاءت أجيال أخرى من النحاة، صححوا هذا الخطأ، فاستقر أمر النحاة على أن القليل النادر أياً كان نوعه يحفظ ولا يقاس عليه. وهذا ما انتهى إليه متأخرو النحاة مثال ذلك: ابن مالك، وأبي حيان، وابن هشام... إلخ.
- ✓ قد يحكم النحوي على قراءة بأنها ليست من كلام العرب أو لا تقولها العرب، معتمداً في حكمه على ما وقف عليه من لغات العرب ولهجاتهم، وهذا كالذي قبله من التسريع، وقد خلق الإنسان من عجل. ويصعب على واحد من الناس مهما أوتي من ملكات عقلية أن يحيط بكل اللهجات أو أن يلم بكل القراءات.
- ✓ كثير مما صار سهلاً كان صعباً في عهد النحاة الأوائل، فقد أصبح بالإمكان إحضار مئات الشواهد والأمثلة للمسألة النحوية أو غيرها، إذا كانت هذه الشواهد مدخلة في الحاسوب أو نحوه، في حين أن الأوائل اعتمدوا على ما سجلوه في عقولهم وكتبهم، وقد يغيب عنهم بعضه أو ينسى وقت الحاجة إليه، فيحكمون بأن هذا لم يرد في كلام العرب.
- ✓ حرص النحوي على اللغة وحبّه لها، ومحاولته المحافظة عليها، وعلى أطراد قواعدها قد تدفعه إلى نسبة اللحن أو الخطأ إلى القارئ، وينسى أن القارئ لا يقرأ إلا بما سمع، فالقراءة سنة متبعة، كما هو معلوم، أو ينبغي أن يعلم.
- ✓ اعتقاد النحاة بأن القراء بشر ينتابهم ما ينتاب البشر العاديين من الضعف والخطأ، فقد يقرأ قارئ ما في وقت الضعف أو النسيان، فتنتقل عنه هذه القراءة. ولا يخفى أن هذا بالنسبة للقراءات الشاذة ورواية التي انفرد بها بعض القراء.
- ✓ وأهم سبب لإنكار القراءة هو ألا تكون القراءة قد وصل ثبوتها إلى المنكر، كما في حديث عمر مع هشام، وكما تقدم في إنكار ابن عباس لقراءة ﴿يَصِدْنَ﴾ بكسر الصاد. وقول أبي حيان: "ولا يكون إنكارها إلا قبل أن يبلغه تواترها".

الاستشهاد بالقرآن عند سيبويه

يتضمن هذا القسم موقف سيبويه ومنهجه في الاستشهاد بالقرآن الكريم وقراءته في إثبات قواعد كلام العرب بالاستفادة من القراءات في آيات من شواهد الكتاب على ضوء كلام سيبويه. ويجدر بالباحثة أن تثبت هنا بعض الملاحظات التي يُحتاج إليها في تبين موقف سيبويه من القراءات (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٣٠-٢٥٠):

✓ بيان موقف سيبويه من القراءات القرآنية في الإطار التاريخي، ولا ينبغي على الإطلاق أن يقال: إن سيبويه نقد سبعية أو عشرية؛ لأن هذا الكلام ترتب عليه جعل القراءات العشر هي المتواترة فقط، بل كان كل إنسان يعرف ما توفر له الشيوخ والانتشار في بلده من القراءات مع كثرة القراء والرواة والقراءات، واستفاضة الرواية، وصعوبة التمييز بين القراءات أحياناً، وكانت لأركان القراءة الصحيحة التي تقدمت ضوابط ما يسمى قرآناً هي المقياس المتعارف عليه بين الناس.

✓ تقدم أن أئمة النحو السابقين من أمثال الخليل وسيبويه والفراء والكسائي والأخفش كانوا أئمة مجتهدين في علوم العربية، وبينهم وبين القرآن وقراءاته أوثق الأسباب وأقوى الصلات، وبعضهم من كبار القراء أيضاً، فهم من أقرب الناس إلى القرآن نظراً وتطبيقاً، وفكرهم النحوي مبني عليه بقراءاته المختلفة، فما يتوصلون إليه من رأي في اجتهادهم ينبغي أن يراعى فيه أنه اجتهاد ممن فيه شروطه، وله الحق المطلق تبعاً للمقاييس التي بنى عليها فكره النحوي، وعلى ضوء ضوابط القراءة الصحيحة. والمجتهد يخطئ ويصيب، والاجتهاد الخطأ يصوب باجتهاد آخر ممن يملك القدرة عليه ويستطيع الرد الموضوعي المبني على أساس المنهج العلمي.

✓ يؤسس سيبويه في كتابه مادة علمية تبنى على مناهج لغوية مدروسة للعرب في كلامهم، ويأخذ من القرآن الكريم وقراءاته ونصوص الشعر والنثر بالقدر اللازم في توضيح المسائل وضبط القواعد، فلا بد أن يبنى على أكثر الشائع في كلام العرب، وهو في هذا يختلف عن المفسر ومعرب القرآن الذي يتبعه آية آية وجملة جملة، وربما كلمة كلمة، فينبغي التنبيه لاختلاف العلمين منهجاً وغاية.

وإذا أخذت بعين الاعتبار هذه الملاحظات يمكن أن تضرب نماذج تصور موقف سيبويه، الذي يعدّ من أكثر النحاة تمسكاً بالشاهد القرآني في ضوء الاستشهاد بالقرآن الكريم وقراءته ومنهجه. وفي الكتاب قدر كبير من الشواهد القرآنية، بلغت في إحصاء الباحث ٤٥٧ آية من غير عدّ المكرر، و٤٧٧ بعد المكرر، بقراءتها المتواترة والشاذة.

والجدير بالذكر أنّ الهدف الأساس من توظيف الشواهد القرآنية هو تأصيل مسائل اللغة وتقعيدها وإشارة إلى الأصل، وهو ما أوسع سيبويه القول فيه، سالماً منهج البناء على الأكثر والقياس عليه. وبهذا سبق سيبويه الناس إلى النظر العميق في تحليل الآيات، وبيان معانيها، وحملها على أشرف المعاني، وأرفع الأساليب. وبناء على ما سبق يعد سيبويه القرآن الدليل الأول في الاستشهاد بالاستفادة من الآيات القرآنية والأحاديث، وكلام العرب نثرًا وشعرًا بما يناسب الموضوع. وقد يبدأ الباب بشواهد القرآن، مثال ذلك من الكتاب صنيعة في (هذا الباب ما لا يكون إلا على معنى ولكن)، إذ افتتحه بقوله (ومن ذلك قوله عز وجل): ﴿لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ﴾ [هود/٤٣]، أي: ولكن من رحم. قوله عز وجل: ﴿فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ ءَامَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيْمَانُهَا إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ﴾ [يونس/

[٩٨]. أي: ولكن قليلاً ممن أنجبنا منهم، وقوله عز وجل: ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ﴾ [الحج/ ٤٠].

وهنا تلزم الإشارة إلى أنّ من الآيات ما ورد وظاهره يحتمل أوجهًا متعددة من الإعراب، خرجها على الأوجه الحسنة الجديدة، وعلى الأكثر والأشهر من لغة العرب. ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ...﴾ [المائدة/ ٦٩]. والصابئون "فعلى التقديم والتأخير، كأنه ابتداءً على قوله: والصابئون بعد ما مضى الخبر. وهذا تأويل الآية، ليعبدها عما يبدو في ظاهرها من عطف مرفوع على منصوب، وفي ذلك وجوه أخرى من الإعراب كثيرة. أمّا القراءات التي جاءت سنة متبعة، فإن سيبويه لم يذمّ قارئاً ولم يخطئ قراءة، بل كان يتعمد ذكرها، لشرح ما يحتمله النحو من هذه القراءة، ويجتهد في تخريجها على لغة من لغات العرب؛ وبذلك يراها فصيحة ما دامت لا تخالف وجهاً من وجوه اللغة وإن قلّ من تكلم بها. ويمكن القول إن سيبويه أحسن في توظيف القراءات القرآنية لترسيخ قواعد اللغة العربية، بل إنّه كان الرائد والسابق لهذا الجهد، وموقفه من القراءات موقف معتدل، وقد استشهد بها واستخلص منها الأحكام اللغوية قياساً على المأثور من كلام العرب، ولم يلحن قارئاً ولم يسند قراءة لغير قارئها، بل كان يؤيد القراءة ويؤولها ويرجحها بما يتوافق وكلام العرب.

آراء المحدثين في الشواهد القرآنية عند سيبويه

هناك ملاحظات حول نقد المحدثين لمنهج سيبويه، يتم استعراضها فيما يأتي (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٥١ -

:٢٨٨)

- ✓ كان سيبويه إذا استشهد بآية نسبها إلى الله تعالى منزل الكتاب، مع الإجلال والتعظيم والتنزيه، فيقول مثلاً: قال الله عز وجل، أو قال تعالى، أو قال الله سبحانه وتعالى، ... إلخ. وكان يذكر النص مع اسم البلد والقراءة، مثل: قرأ أهل المدينة، أو أهل الحجاز، أو أهل الكوفة، على سبيل المثال قرأ أهل المدينة: ﴿وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [الجاثية/ ٢١]. وقراءة بفتح همزة "أنها" قراءة كثير من القراء، مثل نافع وأبي جعفر من أهل المدينة، فهي قراءة متواترة.
- ✓ من التهم التي حاولوا إلصاقها بسيبويه أنه يتعصب للقراء البصريين على القراء الكوفيين، بدافع انتمائه إلى مدرسة البصرة النحوية، فكان يحيد عن ذكر بعض القراء الكوفيين، ويعبر عنهم بـ "قرأ بعضهم"، بينما يسمي القراء البصريين بأسمائهم.
- ✓ من التهم التي وجهها بعض الباحثين المحدثين إلى سيبويه أنه يفضل القراءة التي انفرد بها أحد القراء على قراءة الجمهور، وهي تهمة باطلة، سببها سوء فهم الكتاب، وتدل على أن بعض هؤلاء المحدثين يعمد إلى تحريف الكلم عن مواضعه، لحاجة في نفسه. وسيبويه يعتمد على القراءة المنفردة أكثر وأجود، فقد قرر أن النصب في ﴿مَعْدِرَةً﴾ من قوله تعالى: ﴿قَالُوا مَعْدِرَةٌ إِلَى رَبِّكُمْ﴾ [الأعراف/ ١٦٤] أفضل وأجود.
- ✓ يدخل سيبويه في مدرسة القراء الذين يعتدون بالرسم القرآني، ويأخذون عن الأئمة، ولكنّ اعتماده على القياس وتضعيف آراء بعض القراء الأئمة يدفعني إلى القول بأنه كان متردداً بين المذهبيين.

القضايا المتعلقة بالمسائل النحوية في الاستشهاد بالقرآن الكريم

تشير الباحثة إلى الآليات التي تتعلق بالمسائل النحوية من ناحية تعرض سببويه لبعض وجوه القراءات فيها في إطار دراسة نقدية تحليلية. وينقسم هذا القسم إلى ستة أقسام، فيتخصص كل قسم منها بدراسة آية واحدة، أو آيات. ويوضح ذلك في الآيات الآتية (خاطر، ٢٠٠٨، ص ١٩٩-٣٥٢):

- في قوله عز وجل: ﴿سَوَاءٌ مَّخْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ﴾

هذا جزء من الآية الكريمة: ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَّخْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾ [الجنائفة/ ٢١]. واستشهد سببويه بهذه الآية في (هذا الباب ما يكون من الأسماء صفة مفردًا، وليس بفاعل، ولا صفة تشبه الفاعل كالحسن وأشباهه (سببويه، ٢٠٠٤، ج ٢/٢٨). ووجه استشهاد سببويه بهذه الآية أن ﴿سواء﴾ مصدر، بمعنى اسم فاعل (مستو)، ويعرب ﴿سواء﴾ عنده خبرًا مقدمًا، و﴿مخياهم ومماتهم﴾ مبتدأ مؤخرًا ومعطوفًا عليه. ويجوز أن يرفع ﴿مخياهم...﴾ فاعلاً ل﴿سواء﴾؛ لأنه إن لم يكن اسم فاعل حقيقة، فهو اسم مصدر، والمصدر واسمه يعملان عمل الفعل أيضًا بشروط معروفة في كتب النحو. وكلام سببويه في هذا الباب كله مُنصَّبٌ على قراءة رفع ﴿سواء﴾، ولم يشر إلى قراءة النصب في هذه الآية ﴿سواء﴾ من قريب أو بعيد؛ لذلك اتهم سببويه بأنه يطعن صريحًا في قراءة النصب المتواترة في الآية. واستشهد سببويه بالآية على قراءة رفع ﴿سواء﴾ وهي القراءة التي يصفها المفسرون بأنها قراءة الجمهور أو قراءة العامة، وهي قراءة غير حمزة، والكسائي، وخلاف العاشر وحفص عن عاصم من العشرة. أما هؤلاء وزيد بن علي من الشواذ فقرأوها بالنصب، أي بنص ﴿سواء﴾، ورفع ﴿مخياهم ومماتهم﴾ على الفاعل ل ﴿سواء﴾. وقرأ الأعمش: ﴿سواء﴾ بنصب ﴿سواء﴾ ونصب ﴿مخياهم ومماتهم﴾ كذلك وهي شاذة أيضًا (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٠٠-٢١٥).

وإذا أخذنا بعين الاعتبار هذه المعلومات فهناك قراءات ثلاث للآية: رفع ﴿سواء﴾ ورفع ﴿مخياهم ومماتهم﴾ وكذلك هي قراءة الجمهور أو قراءة العامة. وعليها اقتصر سببويه، فلم يذكر غيرها، وينصب ﴿سواء﴾ ورفع ﴿مخياهم ومماتهم﴾، وهي سبعية أيضًا، وقراءة الأعمش: بنصب ﴿سواء﴾ و﴿مخياهم ومماتهم﴾ جميعًا، وهي قراءة شاذة.

- في قوله تعالى: ﴿تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ﴾

هذا جزء من قوله تعالى: ﴿ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَّعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ﴾ [الأنعام/ ١٥٤]. وقد ذكر سببويه في الكتاب أن بعض الناس رفع ﴿أحسن﴾، أي جعلها اسما. وبالرجوع إلى كتب القراءات وغيرها، نجد أن الجمهور من القراء العشرة وغيرهم قد أجمعوا على قراءة ﴿أحسن﴾ بصيغة الفعل الماضي. وقرأ ابن مسعود وابن محيصن ﴿على الذين أحسنوا﴾ بالذين بدل الذين وبصيغة الفعل الماضي المسند إلى واو الجماعة. وقرأها يحيى بن يعمر وابن أبي إسحاق بضم النون ﴿أحسن﴾، وهذه القراءة محكية أيضًا عن الحسن والأعمش. وقد استشهد سببويه بالآية على هذه القراءة الأخيرة برفع ﴿أحسن﴾ ناسبًا إياها إلى بعض الناس، وخرَّجها على حذف المبتدأ، وهو ضمير عائد إلى الموصول؛ معرفة بمعنى الذي، كما يصح أن يكون نكرة بمعنى شيء أو نحوه، فإذا كانت من معنى الذي، احتاجت لما بعدها؛ ليكون صلة، فإذا كانت ما بعدها اسمًا مرفوعًا، فلا بد من تقدير صدر الصلة مبتدأ؛ ليكون المرفوع خبرًا عنه، وهنا ساق الآية على قراءة رفع ﴿أحسن﴾، والتقدير عنه: تمامًا على الذي هو أحسن (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢١٦-٢٢٨).

- في قوله تعالى: ﴿هُؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ﴾

هذا جزء من قول الله عز وجل: ﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالَ هَذَا يَوْمٌ عَصِيبٌ﴾ [هود/ ٧٧] ﴿وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ قَالَ يَا قَوْمِ هؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِي فِي صَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ﴾ [هود/ ٧٨]. ولا خلاف بين جمهور القراء من العشرة وغيرهم، في رفع ﴿أطهر﴾ في هذه الآية خبراً للمبتدأ ﴿من﴾، إلا ما روي من قراءة شاذة بنصب ﴿أطهر﴾. وذكر سيبويه هذه الآية في كتابه (هذا الباب لا تكون هو وأخواتها فيه فصلاً، ولكن يكن بمنزلة اسم مبتدأ) (سيبويه، ٢٠٠٤، ج ٢/ ٣٩٥). وإن سيبويه لم يطعن في قراءة نصب ﴿أطهر﴾ في الآية، وهي قراءة شاذة، كما لم يلحن قارئاً فيها، وكل الذي يمكن قوله إنه ذكر رأي أبي عمر فيها نقلاً عن يونس. ولكن أهل المدينة قرؤوا هذه الآية بنصب ﴿هُؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ﴾ من دون أن يجيزوا الفصل بين الحال وصاحبها قياساً مطرداً أو قاعدة نحوية مقررة، على النحو المذكور في القراءة، ومن هؤلاء أبو جعفر الطبري والقرطبي والزمخشري وابن الأنباري (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٢٩-٢٤٤).

- في قوله تعالى: ﴿كُنْ فَيَكُنْ﴾

هذه العبارة ﴿كن فيكون﴾ وردت في ثماني آيات من جملة القرآن الكريم. وقبل الخوض في بيان موضع الشاهد ووجه الاستشهاد به، وعرض آراء العلماء من النحاة والمفسرين وغيرهم في توجه القراءات في هذه الآيات، ومناقشة التهمة التي ألصقها بعض المحدثين بسيبويه وغيره من النحاة في هذا الموضوع، قبل ذلك كله، هذا سرد واف للآيات التي فيها عبارة ﴿كن فيكون﴾ ووجوه قراءاتها وقراءتها على سبيل المثال (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٤٥-٢٧٥):

في سورة البقرة قوله تعالى: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهٗ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهٗ قَانِثُونَ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [البقرة/ ١١٦-١١٧]. وفي هذه الآية قرأ القراء كلهم برفع الفعل ﴿فيكون﴾ خلا ابن عامر، فإنه وحده قرأ بالنصب.

✓ في سورة آل عمران قوله تعالى: ﴿قَالَتْ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ ۖ قَالَ كَذَّابِكِ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۖ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [آل عمران/ ٤٧]. وهذا الموضوع كالذي قبله سواء بسواء، قرأ جمهور القراء بالرفع، ونصب ابن عامر وحده.

✓ في سورة آل عمران أيضاً قوله عز وجل: ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [آل عمران/ ٥٩]. وما قرأ القراء كلهم أجمعون بالرفع، ويرى أن بعض قراء الشاذ (هو الحسن) قرأ بالنصب.

✓ في سورة الأنعام قوله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ ۖ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ ۖ قَوْلُهُ الْحَقُّ ۖ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ ۖ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ ۖ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾ [الأنعام/ ٧٣]. وقال في هذا الموضوع ما قيل في المواضع التي قبله تماماً بلا زيادة ولا نقص.

✓ في سورة مريم قوله تبارك اسمه: ﴿مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [مريم/ ٣٥]. وهنا قرأ القراء كلهم بالرفع، ونصب ابن عامر وحده.

- ✓ في سورة النحل قوله عز وجل: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [النحل/٤٠]. وفي هذا الموضوع قرأ الجمهور بالرفع أيضًا، ووافق الكسائي ابن عامر في القراءة بالنصب.
- ✓ في سورة يس قوله سبحانه: ﴿إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [يس/٣٦]. وهذا مثل الموضوع الخامس قرأ فيه الجمهور بالرفع، وابن عامر بالنصب، ووافقه الكسائي.
- ✓ في سورة غافر قوله تبارك وتعالى: ﴿هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [غافر/٦٧]. وهذا الموضوع كأكثر المواضع السابقة رفع فيه الجمهور، ونصب ابن عامر وحده.
- ✓ وبهذا يتضح أن الجمهور قرؤوا بالرفع في القرآن كله، ووافقهم ابن عامر في موضعين، ثانياً آل عمران، وفي موضع الأنعام، وقرأ بالنصب في ستة مواضع انفراد بأربعة منها، ووافقه الكسائي في موضعين، آية النحل وآية يس، وما قراءة الحسن بالنصب في ثانياً آل عمران، وفي الأنعام، فهي شاذة، ولا يختلف توجيهها في الجملة عن توجيه قراءة النصب المتواترة السبعية في الآيات الأخرى الست.

وتخلص الباحثة من هذا كله إلى أن أهل العلم اختلفوا في توجيه قراءة ابن عامر اختلافاً كبيراً، وقد وصفها بعضهم بالخطأ والضعف، وقارنوها بالوهم وما إلى ذلك، فرد عليهم آخرون منهم. وأن أحسن ما قيل في توجيهها هو حمل لفظ (كن) في الآية على الأمر الحقيقي، إنَّ اتهمه بذلك أحد من العلماء الكثيرين الذين تعاقبوا على دراسة كتابه، وقد ذكروا رأيه في تخريج قراءة الرفع في الآية، فلم يقل أحد منهم أحسن مما قاله فيها.

- في تسكين آخر الكلمة المعربة بالحركة الظاهرة

الكثير الشائع في العربية هو ظهور الحركات الإعرابية على أواخر الكلمات المعربة بالحركات الظاهرة، كتابةً ونطقاً إلا في حالة الوقف، فالسكون لفظاً لا خطأً، وهذه هي القاعدة العامة المطردة بكثرة غالبية على لسان العربي. وقد ورد تسكين حرف الإعراب، والحالة هذه في مواضع من القرآن الكريم في بعض قراءاته، وفي الشعر نادراً، فعد علماء اللغة والنحو ذلك من باب السماع القليل الذي يحفظ ولا يقاس عليه غالباً، فلم يضعوا لذلك قاعدة نحوية؛ لأن ورود ذلك في مواضع مختلفة لا ضابط له، وإنما بحسب السماع. ومن ذلك ﴿بارئكم﴾ من قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنِّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَادِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ [البقرة/٥٤]. و﴿بأمركم﴾ حيثما وقع في القرآن، نحو قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بقرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُؤًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾ [البقرة/٦٧]. و﴿بأمرهم﴾ من قوله عز وجل: ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ [الأعراف/١٥٧]. و﴿تأمرهم﴾ من قوله تعالى: ﴿أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهِدَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ﴾ [الطور/٣٢]. و﴿ينصركم﴾ حيثما وقع في القرآن، نحو قوله سبحانه: ﴿أَمَّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ جُنْدٌ لَّكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ إِنَّ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي غُرُورٍ﴾. [الملك/٢٠] و﴿يشعركم﴾ من قوله تبارك وتعالى: ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا فَلَمَّا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [الأنعام/١٠٩]. وفي هذه الحروف وأمثالها قرأها الدوري عن أبي عمرو بثلاثة أوجه: الأول: الإسكان، أي تسكين همزة ﴿بارئكم﴾ والراء من ﴿بأمركم﴾،

ويأمرهم، وتأمروهم، وينصركم، ويشعركم. والوجه الثاني اختلاس الحركة في جميع المواضع المتقدمة. والثالث الحركة الخالصة في جميع الألفاظ المتقدمة. وقرأ الباقون (وهو الجمهور من العشرة وغيرهم) بالحركة الخالصة في جميع الكلمات (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٧٢-٢٩٦).

والجدير بالذكر الإشارة أن الأنصاري ارتكب في هذا الموضع ثلاثة أخطاء في حق سيبويه، وهي (الأنصاري، ١٩٧٢، ص ٧٦):

✓ أنه اتهمه بأنه أنكر الإسكان في حرف الإعراب، ومن ثم أنكر الإسكان في الآية، ومع أن هذا لا يتفق بحال ما في الكتاب راح يبحث عن سبب ذلك قائلًا: ولعل الذي دعاه إلى الإنكار إشفاقه على ظاهرة الإعراب التي يحرص عليها، ويرأها مطردة كل الاطراد، شأنه في ذلك شأن الأوائل، وإن كانوا يختلفون عنه في الاعتراف بقراءة الإسكان؛ لأن القراءة سنة متبعة، ثم إنها لهجة واردة في لهجات القبائل العربية الأصلية، وتعليلها ميسور مقبول، وهو التخفيف.

✓ الخطأ الثاني الذي ارتكبه الأنصاري هنا في حق سيبويه اتهامه له ظلماً بقوله: ولم يكن سيبويه بإنكار القراءة فحسب، ولكنه اتهم القراءة بعدم الضبط. وهذا محض افتراء على سيبويه؛ إذ لم ترد هذه العبارة في كتابه الذي بين أيدينا في جميع طبعاته ولا في شيء من مخطوطاته المعروفة في العالم.

✓ والخطأ الثالث هو: إخفاء قول ابن الجزري الذي برأ فيه سيبويه من كل تهمة في إنكار قراءة الإسكان، فقال صراحة: "ومع أن سيبويه لم ينكر قراءة الإسكان...". وابن الجزري قال كلامه السابق الذي نفى فيه تهمة إنكار قراءة الإسكان عن سيبويه.

في العطف على الضمير المجرور دون إعادة الجر

يمكن القول إن أهل اللغة متفقون على إعادة الجار في العطف على المجرور، كما في قوله تعالى: ﴿وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾ [المؤمنون/ ٢٢]. وقوله عز وجل: ﴿...وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ...﴾ [الأحزاب/ ٧]. وقوله سبحانه وتعالى: ﴿فَحَسَبْنَا بِهِ وِيدَارِهِ الْأَرْضَ﴾ [القصص/ ٨١]. وأمثال هذا في القرآن وغيره أكثر من أن يحصى، وهو الأصل الذي يقاس عليه، وأجمع عليه اللغويون. وهناك ثلاثة مذاهب في هذه المسألة: الأول؛ وجوب إعادة الجار في سعة الكلام، ويمكن الاستغناء عنه شعراً للضرورة. وهو مذهب الجمهور من البصريين والكوفيين وغيرهم من القراء والمفسرين. والثاني: أجازوا الاستغناء عن عودة الجار فهو مذهب يونس بن حبيب، وينسب إلى أبي الحسن الأخفش، وينسب كثيراً إلى الكوفيين. والثالث: وهو المذهب الذي يعتمد التفصيل، ويقضي جواز العطف من دون إعادة الجر إن أكد الضمير، نحو: مررت بك نفسك وزيد، وإن لم يؤكد لم يجز إعادته، إلا لضرورة الشعر. وهناك أمثلة قرآنية ضمن هذا الموضع، ويوضح ذلك الآيات الكريمة: ﴿... وَأَتَقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ﴾ [النساء/ ١]. على القراءة الهمزة ﴿الأرحام﴾ وقد وافقه قتادة وإبراهيم والأعمش من قراء الشاذ، وقراء من العشرة وغيرهم بالنصب، ولا إشكال فيه. وقوله عز وجل: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ...﴾ [البقرة/ ٢١٧]. والشاهد فيه جر ﴿المسجد الحرام﴾ وهو القراءة المتواترة التي أجمع عليها العشرة، قرأ بها غيرهم، وقرأ شاذاً بالرفع. وقوله سبحانه: ﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾. و﴿مَنْ﴾ عطف على الضمير المجرور في ﴿لكم﴾. وقوله تعالى: ﴿...قُلِ اللَّهُ يُفْتِكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُنَلَى

عَلَيْكُمْ...» [النساء/ ١٢٧]. و﴿ما يتلى عليكم﴾ عطف على الضمير المجرور في ﴿فيهن﴾. وكذلك قوله عز وجل: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الأنفال/ ٦٤]. و﴿من اتبعك﴾ في محل جر عطفاً على الضمير المجرور المضاف إليه في ﴿حسبك﴾ وهو الكاف (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٢٩٧-٢٩٩).

القضايا المتعلقة بالمسائل الصرفية عند سيبويه في استشهاده

يهدف هذا القسم إلى إلقاء الضوء على بعض القضايا الصرفية الموجودة في كتاب سيبويه في إطار استشهاده في القرآن الكريم. ويوضح ذلك هذه القضايا الآتية (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٣٥٨-٤٢٤):

في تخفيف الهمزة بإبدالها حرف علة

الحديث في هذا القسم يدور حول قراءة شاذة: بل لا تكاد تذكر في كتب القراءات، زعم بعضهم أن أبا عمرو قرأ بها في قوله تعالى: ﴿يَصْلِحْ أُنْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ [الأعراف/ ٧٧]. وهذه الآية هي الثانية التي زعم الأنصاري أن سيبويه عارضها معارضة صريحة، وعد ذلك دليلاً على ما يسميه بمعارضة سيبويه للقراءات معارضة صريحة. وبإحدى ذي بدء لا خلاف بين العلماء في أن الواو إذا سكنت وانكسر ما قبلها قلبت ياءً وجوباً، كعكس، وهو إذا سكنت الياء وانضم ما قبلها وجب قلبها واواً أيضاً. وهما من المسائل المجمع عليها في علم التصريف. وهكذا ما نص عليه سيبويه حين ذكر أن الهمزة إذا كانت ساكنة وما قبلها مضموماً تبدل مكانها واواً إن أردت التخفيف (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٣٥٨-٣٥٩).

وشاهد سيبويه في الآية الكريمة ﴿يَصْلِحْ أُنْتِنَا﴾ هو إبدال الهمزة ياءً وعدم إبدالها واواً فحسب. ومقصود سيبويه الذي يبدو واضحاً من نص الكتاب هو بقاء الياء ساكنة وما قبلها مضموم. فهو يقرر هنا قاعدة عامة، وهي أن كل ياء ساكنة مضموم ما قبلها يجب قلبها واواً مثل موقن، من اليقين. ويرى أن لغة من يجعل الهمزة ياءً ولا يقلبها واواً مع أن قبلها ضمة لغة ضعيفة، أي مخالفة للكثير الشائع في كلام العرب، وضعف لغة ما عند سيبويه لا تعني أكثر من أنها شاذة؛ لأنها نادرة قليلة، وذلك لا ينافي الفصاحة، كما تقدم مراراً. ونخلص من هذا إلى أن سيبويه استشهد بهذه القراءة الشاذة على أنه حكى عن أبي عمرو أنه قبل ﴿أُنْتِنَا﴾ ياءً ثم لم يقلبها واواً مع أن ما قبلها مضموم. وقد رسمت الآية في الكتاب ﴿يَا صَالِحُ أُنْتِنَا﴾ موصولة. فشاهد سيبويه من الاستشهاد بهذه القراءة هو وقوع الياء ساكنة وقبلها ضمة. وإليك الدليل على صحة كل ما قدمناه. فقد ذكر سيبويه في هذه المسائل قوله سبحانه وتعالى: ﴿يَا صَالِحُ أُنْتِنَا﴾ في "هذا الباب ما كانت الياء فيه أولاً، فكانت فاءً". وذكر فيه بعض الأحكام المختصة بالياء دون الواو لأنها أخف من الواو. ثم قال: فإن أسكنتها وقبلها ضمة قبلتها واواً كما قبلت الواو ياءً في ميزان. وذلك نحو موقن وموسر وموئس ومويس ويا زَيْدُوس (سيبويه، ٢٠٠٤، ج ٤/ ص ٣٣٧).

في الهمزة بين التخفيف والتحقيق

تتبع علماء العربية الوسائل والمسالك التي سلكها العرب لتخفيف الهمزة، فوجدوها تنحصر في النقل، والإبدال، والتسهيل، والحذف. وقد وردت القراءات القرآنية المتواترة بذلك كله. فورد فيما كانت الهمزة فيه متحركة بعد ساكن صحيح، وتحذف إرادة التخفيف، ثم تنقل حركتها إلى الحرف الصحيح الساكن قبلها، سواء أتحركت بالفتح، نحو: ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ [المؤمنون/ ١]، أم بالكسر نحو ﴿...من استبْرَقِ...﴾ [الرحمن/ ٥٤]، أم بالضم

نحو ﴿قُلْ أُوجِي إِلَيَّ...﴾ [الجن/ ١]. أما الإبدال فقد تقدم أن الهمزة الساكنة يمكن أن تقع بعد الحركات الثلاث، وبينها على النحو التالي: بعد الفتح، نحو ﴿...إِلَى الْهُدَى اثْنَتَا...﴾ [الأنعام/ ٧١]، وبعد كسر، نحو ﴿... الَّذِي أُؤْتِمِنَ...﴾ [البقرة/ ٢٨٣]، وبعد ضم، نحو: ﴿... يَقُولُ ائْذُنْ لِي...﴾ [التوبة/ ٤٩]. ويتبين لنا أن الهمزة الساكنة بعد الحركات الثلاث أبدلت بحرف مدّ مجانس لحركة الحرف قبلها، فإذا كانت فتحة تبدل ألفاً، وإذا كانت كسرة تبدل ياءً، وإذا كانت ضمة تبدل واوًا؛ ليكون الحرف المبدل متجانسًا مع الحركة التي قبلها، وذلك مظهر التخفيف (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٣٦٩-٣٧١).

في الإعلال والإبدال

تقدم كلام عام عن الهمزة وطرائق تخفيفها عند العرب. وقد تحدث علماء الصرف (مثل سيبويه) عن المواضع التي تقلب فيها حروف العلة همزة في باب الإعلال والإبدال، فذكروا منها أن يقع حرف العلة بعد ألف (مفاعل) وقد كان مدة زائدة في المفرد، كما في عجوز وعجائز وصحيفة وصحائف. وهنا تلزم الإشارة أنّ وجود الشواهد القرآنية في هذه النقطة على سبيل المثال كلمة ﴿معايش﴾ التي وردت في آيتين من القرآن الكريم، هما قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾ [الأعراف/ ١٠]. وقوله عز وجل: ﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾ [الحجر/ ٢٠]. وقد أجمع القراء على قراءة them ﴿معايش﴾ بالياء، وشذّب بعضهم عن إجماع القراءة، فقرأها ﴿معايش﴾ بالهمزة بدلًا من الياء، وهي قراءة في غاية الشذوذ عند القراء، والكلمة ﴿معايش﴾ فيها ثلاثة مذاهب من الناحية الصرفية، ما يلي (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٣٧٩-٣٨٣): أن وزنها (مفعلة) بضم العين، أو (مفعلة) بكسر العين، فجعلت الضمة كسرة، ونقلت إلى فاء الكلمة، وهذا مذهب سيبويه والخليل، وأن أصلها معوشة، وقولهم (معيشة) شاذة، وأصلها مَعِيْشَةٌ بكسر العين، وأن وزنها (مفعلة)، بفتح العين.

في الإدغام والتقاء الساكنين

الإدغام بالسكون الدال، والإدغام بشدها، الأولى عبارة الكوفيين، والأخرى البصريين، وبها عبر سيبويه في الكتاب، هو لغة الإدخال، أي إدخال الشيء في الشيء. والإدغام الذي أسبابه في ثلاثة: التماثل والتقارب والتجانس. والتماثل يعتمد على الحرفين في المخرج، مثل الباءين، في نحو قوله تعالى: ﴿...أَضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ...﴾ [البقرة/ ٦٠]. والتقارب يركز على الحرفين في المخرج والصفات مع بعض، مثل اللام والراء في نحو قوله عز وجل: ﴿وَقُلْ رَبِّ ادْخُلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ...﴾ [الإسراء/ ٨٠]. وكما قال خاطر (٢٠٠٨، ص ٣٩٢) عن التجانس أن يتفق الحرفان في المخرج دون الصفات، مثل الدال والتاء في قوله عز وجل: ﴿...قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ...﴾ [البقرة/ ٢٥٦]. والدال والتاء يخرجان من مخرج واحد. وقد قسم القراء الإدغام إلى كبير وصغير، فالكبير أن يأتي الحرفان المتماثلان متحركين معًا، لا ساكنين، نحو حرفي الراء في قوله تعالى ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ...﴾. والصغير أن يكون الحرف الأول ساكنًا، ومماثله المدغم فيه ساكنًا، نحو التاءين في قوله سبحانه: ﴿...فَمَا رِيحَتْ تِجَارَتُهُمْ...﴾ [البقرة/ ١٨٥].

في ماضي (يدع) و(يذر) بين السماع والقياس

أجمع العلماء من أهل اللغة والنحو والصرف والتفسير وغيرهم على أن استعمال الماضي من (يدع) و (يذر) قليل في كلام العرب، فلم يستعمل إلا في ضرورة شعر أو شذوذ، فهو شاذ نادر، وأقل من ذلك استعمال المصدر واسم الفاعل واسم المفعول منها، وإنما الشائع المسموع بكثيرة عند العرب هو استعمال المضارع والأمر (دع) و(ذر) (خاطر، ٢٠٠٨، ص ٤١١). وقد قال سيبويه (٢٠٠٤، ج ٤/ص ١٠٩): ".... كما أن (يدع) و(يذر) على (ودعت) و(وذرت) وإن لم يستعمل". ومثال ذلك قوله تعالى: ﴿مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى﴾ [الضحى/٣] بالتشديد عند العكبري، وقد قرئ بالتخفيف وهي لغة قليلة.

التطبيقات

يهدف هذا القسم إلى إلقاء الضوء على وجود الشواهد القرآنية، وأنواعها داخل كتاب سيبويه (٢٠٠٤، ج ١/ج ٢/ج ٣/ج ٤) في إطار أبرز الأمثلة منها. فضلاً عن ذلك يحتوي هذا القسم على قضية تشكيل الشواهد القرآنية، وكيفيةها في الكتاب من جانب استخدام أربعين مثلاً معيّنًا للإشارة إلى الموضوع. وقد قامت هذه الدراسة بتسليط الضوء على موضوع الباب في الكتاب، والآية القرآنية، وقضاياها الموجودة في الشواهد، كما يأتي (الهوري، ١٩٩٤):

يبين الجدول رقم (١): أمثلة الشواهد القرآنية من كتاب سيبويه:

الباب	الآية القرآنية	القضية النحوية أو الصرفية	جزء الكتاب والصفحة
١. هذا باب الفعل الذي يتعدى اسم الفاعل إلى المفعول.	﴿...مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا...﴾ [الجاثية/٢٥]	قضية نحوية	ج ١، ص ٥٠.
٢. هذا باب ما أُجْرِيَ لَيْسَ فِي بَعْضِ الْمَوَاضِعِ بِلُغَةِ أَهْلِ الْحِجَازِ، ثُمَّ يَصِيرُ إِلَى أَصْلِهِ.	﴿...مَا هَذَا بَشَرًا...﴾ [يوسف/٣١]	قضية نحوية	ج ١، ص ٥٩.
٣. هذا باب الإضمار في ليس وكان كالإضمار في إن.	﴿...كَأَدَّ يَبْرِغُ قُلُوبَ فَرِيقٍ مِنْهُمْ...﴾ [التوبة/١١٧]	قضية نحوية	ج ١، ص ٧١.
٤. هذا باب الفاعلين والمفعولين اللذين يفعل كلٌّ منها بفاعله مثل الذي يفعل به وما كان ذلك.	﴿...وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ...﴾ [الأحزاب/٣٥]	قضية نحوية	ج ١، ص ٧٤.
٥. هذا باب ما يُخْتَارُ إِعْمَالُ الْفِعْلِ مِمَّا يَكُونُ فِي الْمَبْتَدَأِ مَبْنِيًّا عَلَيْهِ الْفِعْلُ.	﴿يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعْدَاءَ لَهُمْ عَدَاِبًا أَلِيمًا﴾ [الإنسان/٣١]	قضية نحوية	ج ١، ص ٨٩.
٦. هذا باب الأمر والنهي.	﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ [البقرة/٢٧٤]	قضية نحوية	ج ١، ص ١٤٠.
٧. هذا باب من الفعل يستعمل في الاسم ثم يدخل مكان ذلك الاسم آخر فيعمل فيه كما عمل في الأول.	﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾ [الحجر/٣٠]	قضية نحوية	ج ١، ص ١٥١.
٨. هذا باب صار الفاعل فيه بمنزلة الذي فعل في المعنى، وما يعمل فيه.	﴿...وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ...﴾ [النساء/١٦٢]	قضية نحوية	ج ١، ص ١٨٣.

٢١٢. ص ١، ج ١	قضية نحوية	﴿...بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ...﴾ [سبأ/ ٣٣]	٩. هذا باب استعمال الفعل اللفظ لا في المعنى لانتساعهم في الكلام، والإيجاز والاختصار.
٢٤٥. ص ١، ج ١	قضية صرفية	﴿...فَضْرِبِ الرِّقَابِ...﴾ [محمد/ ٤]	١٠. هذا باب متصرف رُويد.
٣٢٠. ص ١، ج ١	قضية نحوية	﴿...قَالُوا مَعْذَرَةٌ إِلَىٰ رَبِّكُمْ...﴾ [الأعراف/ ١٦٤]	١١. هذا باب ما ينتصب على إضمار الفعل المتروك إظهاره من المصادر في غير الدعاء.
٢٣١. ص ١، ج ١	قضية نحوية	﴿...طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ﴾ [الرعد/ ٢٩]	١٢. هذا باب من النكرة يجري مجرى ما فيه الألف واللام من المصادر والأسماء.
٣٨١. ص ١، ج ١	قضية نحوية	﴿وَتَرَىٰ الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدًا وَهِيَ تَمْرٌ مَّرَّ السَّحَابِ صُنْعَ اللَّهِ﴾ [النمل/ ٨٨]	١٣. هذا باب ما يكون فيه توكيداً لنفسه نصباً.
٣٨٢. ص ١، ج ١	قضية صرفية	﴿...يَوْمًا لَا تَجْرِي نَفْسٌ...﴾ [البقرة/ ١٢٣]	١٤. هذا باب ما ينتصب من المصدر لأنه صار فيه المذكر.
٢٩. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿... مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ النَّبَاتَاتُ...﴾ [آل عمران/ ١٠٥]	١٥. هذا باب ما يكون من الأسماء صفة مفرداً.
٦١. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرَةِ مُعْرِضِينَ﴾ [المدثر/ ٤٩]	١٦. هذا باب ما جرى من الأسماء التي من الإفعال وما أشبهها.
٨٣. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿كَلَّا إِنَّهَا لَأَطَىٰ نَزَاعًا لِلشَّوَىٰ﴾ [المعارج/ ١٥-١٦]	١٧. هذا الباب ما يجوز فيه مما ينصب في المعرفة.
١١٧. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿وَإِنْ كُلُّ لَمَامٍ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾ [يس/ ٣٢]	١٨. هذا باب ما ينصب خبره لأنه معرفة.
١٢٧. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَوْا فَبِئْسَ الْجُنَّةَ خَالِدِينَ فِيهَا...﴾ [هود/ ١٠٨]	١٩. هذا باب ما يثنى فيه المستقر توكيداً.
١٣٦. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ...﴾ [محمد/ ٢١]	٢٠. هذا الحروف الخمسة التي تعمل فيها بعدها كعمل الفعل فيها بعده.
١٤٨. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿قُلْ إِنْ رَبِّي يَشَاءُ بِأَحَقِّ عِلْمًا الْغُيُوبِ﴾ [سبأ/ ٤٨]	٢١. هذا باب ما تستوي فيه الحروف الخمسة.
١٧٠. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿وَكَايُنَ مِنْ فَرِيَةٍ...﴾ [الحج/ ٤٨]	٢٢. هذا باب ما جرى مجرى في الاستفهام
١٨٢. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿...يَا جِبَالُ أَوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ...﴾ [سبأ/ ١٠]	٢٣. هذا باب النداء
٢٩٩. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ﴾ [الصافات/ ٤٧]	٢٤. هذا باب ما جرى على موضع المنفي لا على الحرف الذي عمل في المنفي
٣١١. ص ٢، ج ١	قضية نحوية	﴿مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ﴾ [النساء/ ٦٦]	٢٥. هذا باب ما يكون المستثنى فيه بدلاً مما نفي عنه ما أدخل فيه
١٤. ص ٣، ج ١	قضية نحوية	﴿فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا﴾ [النساء/ ٥٣]	٢٦. هذا باب إذا
٤٤. ص ٣، ج ١	قضية نحوية	﴿وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ﴾ [آل عمران/ ١٤٢]	٢٧. هذا باب واو

٢٨. هذا باب جذاء	﴿أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ...﴾	قضية نحوية	ج٣، ص. ٦٠.
	[النساء/٧٨]		
٢٩. هذا باب من الجزاء ينجزم فيه الفعل	﴿ذَرَهُمْ يَأْكُلُوا وَيَمْتَعُوا وَيُلْهَهُمُ الْأَمَلُ...﴾	قضية نحوية	ج٣، ص. ٩٨.
	[الحجر/٣]		
٣٠. هذا باب ما يضاف إلى من الأسماء	﴿هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ﴾	قضية نحوية	ج٣، ص. ١١٦.
	[المائدة/١١٩]		
٣١. هذا باب من أبواب إن	﴿فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ...﴾ [القمر/١٠]	قضية نحوية	ج٣، ص. ١٤٣.
٣٢. هذا باب أم منقطعة	﴿الْم. تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [السجدة/٢]	قضية نحوية	ج٣، ص. ١٨٣.
٣٣. هذا باب فُعَل	﴿...أَجْنَحَةٌ مَثْنَى وَثُلَاثٌ وَرُبَاعٌ...﴾	قضية نحوية	ج٣، ص. ٢٢٥.
	[فاطر/١]		
٣٤. هذا باب النون الثقيلة والخفيفة	﴿...وَلَا تَتَّبِعَنَّ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾	قضية صرفية	ج٣، ص. ٥٠٩.
	[يونس/٨٩]		
٣٥. هذا باب ما جاء من المصدر وفيه ألف التانيث	﴿وَأَخْرَجُوا دَعْوَاهُمْ أَنَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾	قضية نحوية	ج٤، ص. ٤١.
	[يونس/١٠]		
٣٦. هذا باب ما لا يجوز فيه فعلته	﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كَذَابًا﴾ [النبا/٢٨]	قضية نحوية	ج٤، ص. ٧٩.
٣٧. هذا باب الراء	﴿...كَانَتْ قَوَارِيرًا. قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ...﴾	قضية صرفية	ج٤، ص. ١٤٠.
	[الإنسان/١٥-١٦]		
٣٨. هذا باب ما يضم من السواكن إذا حذف	﴿...وَلَا تَسْأَلُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ...﴾	قضية صرفية	ج٤، ص. ١٥٥.
	[البقرة/٢٣٧]		
بعد ألف الوصل			
٣٩. هذا باب ما يحذف من أواخر الأسماء في الوقف وهي الياء	﴿كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَ﴾ [القيامة/٢٦]	قضية صرفية	ج٤، ص. ١٨٤.
٤٠. هذا باب ما تقلب فيه الواو ياء، وذلك إذا سكنت وقبلها كسرة	﴿...يَا صَالِحِ اتَّبِئْنَا...﴾ [الأعراف/٧٧]	قضية صرفية	ج٤، ص. ٢٢١.

تشير هذه الجداول إلى استخدام الشواهد القرآنية في كتاب سيبويه الذي يستشهد بالقرآن الكريم لوضع النحو العربي وقواعده. وعليه، تركز هذه الجداول على بيان أبرز القضايا النحوية والصرفية في الكتاب بالاستفادة من الآيات القرآنية الموجودة فيه لوضع الظاهرة النحوية والصرفية ضمن موقف سيبويه في استشهاده بالقرآن الكريم.

الخاتمة

نخلص في نهاية هذا البحث إلى أن كتاب سيبويه يستشهد بالقرآن الكريم لوضع النحو العربي وقواعده فقد وقفنا عند أبرز القضايا المتعلقة بالمسائل النحوية والصرفية بالاستفادة من الآيات القرآنية الموجودة في كتاب سيبويه من خلال مراجعة بعض الآيات مراجعة تحليلية لوضع الظاهرة النحوية والصرفية ضمن موقف سيبويه في الاستشهاد بالقرآن الكريم. وبعد ذلك ضربنا أمثلة متنوعة عن هذه القضايا الموجودة في الكتاب في إطار تحليل الآيات القرآنية شائعة الاستخدام في كتاب سيبويه بهدف الوصول للقواعد النحوية والصرفية التي تستند إلى القرآن الكريم. وبناء على ما سبق يمكن للباحثة أن تشير إلى بعض النتائج، كما يلي: كتاب سيبويه أقدم كتاب يتضمن

استخدام الشواهد القرآنية والحديث الشريف والشواهد الشعرية في إطار تحليلهم لوضع النحو العربي وقواعده ومسائله وأحكامه. وكتاب سيبويه يعتمد على قواعد العربية بالاستفادة من الأمثلة القرآنية والقراءات في ضوء مستويات اللغة العربية على سبيل المثال: المستوى النحوي مثلا اقتصر سيبويه بنصب ﴿سواء﴾ ورفع ﴿محياتهم ومماتهم﴾، وفي قوله تعالى: ﴿تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ﴾ رفع ﴿أحسن﴾، وفي قوله تعالى: ﴿هُؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ﴾ لم يطعن في قراءة نصب ﴿أطهر﴾ في الآية، واهتم بتسكين آخر الكلمة المعربة بالحركة الظاهرة كما اهتم بالعطف على الضمير المجرور دون إعادة الجر. وعليه، اعتمد سيبويه على تخفيف الهمزة بإبدالها حرف علة، وركز على الهمزة بين التخفيف والتحقيق كما ركز على الإعلال والإبدال والإدغام والتقاء الساكنين في المستوى الصرفي. وكتاب سيبويه يحتوي على معاني القرآن وإعرابه في ضمن علم التفسير الذي له علاقة بين النحو والقراءات. وتوصي هذه الدراسة بما يأتي: الاهتمام بتدريس كتاب سيبويه في الدراسات العليا بالجامعة من ناحية تنمية الكفاءة اللغوية، والنحوية، والتراثية، والشعرية عند الطلاب، وضرورة بيان العلاقة بين القرآن الكريم وقراءاته في النحو العربي بالاستفادة من الكتاب من جهة مقارنته مع مصادر أخرى في النحو العربي، والاهتمام بتصميم قاموس الشواهد القرآنية استناداً على كتاب سيبويه الذي يشير إلى الشواهد القرآنية فحسب.

المصادر والمراجع

- القرآن الكريم
ابن جني، أ. (١٩٨٦). المحتسب في تبيين ووجوه شواذ القراءات والإيضاح عنها (ط٢). ج٢. تحقيق: علي نجدى ناصف وغيره. بيروت: دار سزكين.
- ابن ماجد (١٩٨٠). كتاب السبعة في القراءات (ط١). تحقيق: شوقي ضيف. مصر: دار المعارف.
- أبو بكر الزبيدي، م. (١٩٨٤). طبقات النحويين واللغويين (ط٢). تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم. مصر: دار المعارف.
- الأنصاري، أ. م. (١٩٧٢). سيبويه والقراءات (ط١). القاهرة: دار المعارف.
- الحديثي، خ. (١٩٨٠). دراسات في كتاب سيبويه (ط١). الكويت: وكالة المطبوعة.
- خاطر، س. ي. (٢٠٠٨). منهج سيبويه في الاستشهاد بالقرآن الكريم وتوجيه قراءته ومأخذ بعض الحديث عليه (ط١). الرياض: مكتبة الرشد.
- خليفة، س. م. (١٩٨٢). قضايا استشهاد بالحديث في النحو وشواهد في المعنى (ط١). القاهرة: مطبعة السعادة.
- دمشقي، ع. (١٩٧٦). تجديد النحو العربي (ط١). بيروت: معهد الإنماء العربي.
- سيبويه (٢٠٠٤). الكتاب (ط٤). تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون. ج١ / ج٢ / ج٣ / ج٤. القاهرة: مكتبة الخانجي.
- الضامن، ح. ص. (١٩٨٩). علم اللغة (ط١). بغداد: بيت الحكمة.
- عبد النبي، ح. (٢٠١٢). حقيقة القراءات القرآنية في كتاب سيبويه. مجلة دراسات البصرة ١٤/٦، ١-٢٠. حصول على تاريخ ٠٣.١٠.٢٠٢٣ <https://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&ald=80771>
- العسقلاني، أ. (٢٠٠٠). فتح الباري شرح صحيح البخاري (ط٨). السعودية: دار السلام.
- العنزي، ع. (٢٠١٧). منهجية ابن مجاهد بين توجيه القراءات القرآنية وانتقادها. رسالة ماجستير غير منشورة. جامعة ال البيت كلية الآداب، مفرق.
- العوضي، أ. م. (٢٠٠٨). منهج سيبويه في الاستشهاد بالقرآن (عرض رسالة علمية). الأولوة. حصول على تاريخ <https://www.alukah.net/sharia/0/5424/->. ٠٣.١٠.٢٠٢٣
%D9%85%D9%86%D9%87%D8%AC-%D8%B3%D9%8A%D8%A8%D9%88%D9%8A%D9%87-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B4%D9%87%D8%A7%D8%A F-%D8%A8%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%B9%D8%B1%D8%B6-%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D8%A9-%/D8%B9%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9
عيد، م. (١٩٧٣). أصول النحو العربي (ط١). القاهرة: عالم الكتب.
- عيد، م. (١٩٨٨). الاستشهاد بالاحتجاج باللغة رواية اللغة والاحتجاج بها في ضوء علم اللغة الحديث (ط٣). القاهرة: عالم الكتب.
- المبروك، أ. (٢٠١٦). موقف اللغويين من القراءات القرآنية. جامعة طرابلس - ليبيا. حصول على تاريخ ٠٣.١٠.٢٠٢٣ https://www.alarabiahconferences.org/wp-content/uploads/2019/09/conference_research-1376035431-1408625817-421-1.pdf

- المحمودي، أ. ع. (٢٠٠٦). موقف سيبويه من الاحتجاج النحوي برسم المصحف وأثره في النحو العربي. مجلة كلية التربية: جامعة عين شمس، ٣/١٢، ٢٦٣-٣١٥. حصول على تاريخ ٠٣.١٠.٢٠٢٣
http://www.mohamedrabeea.com/books/book1_27077.pdf
- الهادي قابة، ع. (١٩٩٩). *القرآنية (ط١)*. بيروت: دار الغرب الإسلامي.
- الهوري، م. (١٩٩٤). *قاموس قواعد اللغة العربية وفن الإعراب: الاستشهاد بالقرآن الكريم والحديث الشريف والشعر العربي (ط١)*. القاهرة: مكتبة الإيمان.

Kaynakça/ References:

Kurânu'l-Kerîm

- 'Abdu'l-Nebî, H. (2012). Hakîkatu'l-kırâ'âtî'l-Kurâniyyeti fî Kitâbi Sîbeveyh. *Mecelletu Dirâsâtî'l-Basrati* 14/6, 1-20. Erişim 03.10.2023. <https://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&aId=80771>
- 'Ebû Bekr ez-Zebîdî, M (1984). *Tabâkâtü'l-Nahviyyîne ve'l-Luğaviyyîne* (2. baskı). Tahkîk: Muhammed 'Ebû'l-Fadl 'İbrâhîm. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif.
- 'Eyd, M. (1973). *'Usûlu'l-nahvi'l-'Arabiyyî* (1. baskı). El-Kâhira: Âlemu'l-Kutubi.
- 'Eyd, M. (1988). *El-istişhâdu ve'l-ihcâcu bi'l-luğati rivâyetu'l-luğati ve'l-ihcâcu bihâ fi dov'i 'ilmu'l-luğati'l-hadîsi* (3. baskı). El-Kâhira: Âlemu'l-Kutubi.
- Dımeşki, A. (1976). *Tecdîdu'l-nahvi'l-'Arabiyyî* (1.baskı). Beyrût: Ma'hadu'l-'İnmâ'i'l-'Arabiyyî.
- Ed-Dâmin, H. S. (1989). *'İlmu'l-Luğati* (1.baskı). Bğdâd: Beytu'l-Hikmeti.
- el-'Ensârî, 'E. M. (1972). *Sîbeveyh ve'l-kırâ'ât* (1.baskı). el-Kâhira: Dâru'l-Ma'ârif.
- el-'Anzî, A. (2017). *Menheciyyetu İbn Mücâhidin beyne tevcihi'l-kırâ'âtî'l-Kurâniyyeti ve intikâdihâ*. Risâletu mâcistîrin ğayri menşûreten. Câmî'a' Al al-Beyt kulliyetu'l-âdâb, Mafrak.
- El-'Askâlânî, E. (2000). *Fethu'l-bârî şerhu sahihu'l-Buhârî* (8. baskı). Es-Su'ûdiyye: Dâru's-Selâm.
- el-'Avdâ, E. M. (2008). Menhec Sîbeveyh fî'l-istişhâdi bi'l-Kurâni 'ardu risâleten 'ilmiyyeten. *El-'elûletu*. Erişim 03.10.2023. <https://www.alukah.net/sharia/0/5424/-%D9%85%D9%86%D9%87%D8%AC-%D8%B3%D9%8A%D8%A8%D9%88%D9%8A%D9%87-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B4%D9%87%D8%A7%D8%AF-%D8%A8%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%B9%D8%B1%D8%B6-%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D8%A9-%D8%B9%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9>
- el-Hâdî Kâbe, 'A. (1999). *El-kırâ'âtü'l-Kurâniyyeti* (1. baskı). Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-'İslâmî.
- el-Hadîsî, H. (1980). *Dirâsâtun fî kitâbi Sîbeveyh* (1. baskı). el-Kuveyt: Vekâletü'l Matbâ'ati.
- El-Hevâri, M. (1994). *Kâmûsu kavâ'idi'l-luğati'l-'Arabiyyeti ve fennü'l-'irâbi: el-istişhâdu bi'l-Kurâni'l-Kerîmi ve'l-hadîsi's-şerîfi ve'sa'ru'l-'Arabiyyî* (1.baskı). el-Kâhira: Mektebetü'l-'Îmân.
- el-Mahmûdî, 'E. A. (2006). *Mevkifu Sîbeveyh min'el-ihcâcî'l-nahviyyî biresmi'l-mushâfi ve 'eserihi fî'l-nahvi'l-'Arabiyyî*. *Mecelletu kulliyeti't-terbiyyeti: Câmî'atu 'Ayni Şems*, 3/12, 263-315. Erişim http://www.mohamedrabeea.com/books/book1_27077.pdf
- el-Mebrûk, 'E. (2016). *Mevkifu'l-luğaviyyîne mine'l-kırâ'âtî'l-Kurâniyye*. *Câmî'a Trâblus-Lîbya*. Erişim 03.10.2023 https://www.alarabiahconferences.org/wp-content/uploads/2019/09/conference_research-1376035431-1408625817-421-1.pdf

- Halîfe, S. M. (1982). *Kadâyâ istişhâdin bi'l-hadîsi fi'l-nahvi ve şevâhide fi'l-ma'nâ* (1.baskı). el-Kâhire: Matba'atu's-Sa'âdeti.
- Hâtır, S.Y. (2008). *Menhecu Sîbeveyh fi'l- istişhâdi bi'l-Kurân'ıl-Kerîmi ve tevcîhi ve kırâ'atihi ve me'hazi ba'di'l-hadîsi 'aleyhi* (1.baskı). er-Riyâd: Mektebetü'r-Rüşdi.
- İbn Cinnî, E. (1986). *El-Muhtesibu fî Tebyîni ve vûcûhi Şevâzu'l-Kırâ'ati ve'l-idâhu anhâ* (2. baskı). 2c. Tahkîk: 'Alî Necdî Nâsîf vd. Beyrût: Dâru'l-Sezgîn.
- İbn Mâcid (1980). *Kitâbu's-seb'ati fi'l-kırâ'âti* (1. baskı). Thk: Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif.
- Sîbeveyh (2004). *El-Kitâb* (4.baskı). tahkik ve şerh: 'Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn. 1c./2c./3c./4c.El-Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.02.2024 Kabul/Accepted: 23.05.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 533-549.

شعر الخمرة عند الأخطل

Abdulhalim ABDULLAH¹

ملخص

كانت الخمرة لدى العرب في الجاهلية ضرباً من ضروب السباحة والكرم، والسعي إليها والإنفاق فيها باباً من أبواب الفخر، وكذلك كانت عند الشعراء حتى جعلها بعضهم سبباً من أسباب تمسكه بالحياة؛ فقد كانت الخمرة عنواناً الرجولة والكرم، فانتشرت خمرياتهم في أشعار فخرهم، وكان الأعشى مضرب مثل للشعراء المجيدين إذا شربوا، غير أن الأمور اختلفت في العصر الإسلامي، وصارت المجاهرة بشرب الخمرة معصية تقابل بالرفض والاستهجان؛ وربما بالحدّ لدى بعض الخلفاء، غير أن بعضهم وجدها فرصة سانحة يقتصها ليقول فيها ما لا يستطيع منافسوه قوله، ومن هؤلاء الأخطل التغلبي فقد وجد في شعر الخمرة فرصة شعرية رائعة يقول فيها ما يشاء، فيعلو بها على أقرانه: (الفرزدق وجريز)، وفي الثلاثة قول مشهور غدا مضرب مثل فيهم.

يذهب هذا البحث إلى أن أشعار الخمرات غالباً ما تكون ذات إسقاطات نفسية على شخصية الشاعر، فالأخطل مثلاً عندما سبق في مختلف الأغراض الشعرية أمام قرينيه ذهب يفتش عن غرض يبرز فيه ولا يمكنهما مجاراته فيه، فكانت أشعاره الخمرية، فضلاً عما تحمله الخمرة من دلالات تتمثل بحبه المرأة وعشقه للحياة، كما تمثل نوعاً من الثورة ضد السلطة.

الكلمات المفتاحية: الأدب العربي، العصر الأموي، الأخطل، الخمرات.

EL-AHTAL'IN ŞARAP ŞİİRLERİ

Öz

Arap kültüründe, cahiliye döneminde şarap cömertlik ve misafirperverlik sembolü olarak görülmüştür. Şarap peşinde koşmak ve şarap için para harcamak övünç kaynağıydı. Bu durum şairler için de geçerliydi. Hatta bazı şairler şarabı yaşama tutunma sebebi olarak görmüşlerdir. Şarap, erkeklik ve cömertlik simgesiydi ve bu nedenle şairlerin övünç şiirlerinde sıkça yer aldı. A'şa, içtikten sonra şiir yazma konusunda usta bir şair olarak biliniyordu.

Ancak İslam döneminde durum değişti. Açıkça şarap içmek günah olarak kabul edildi ve toplum tarafından reddedildi. Hatta bazı halifeler şarap içenlere had cezası bile uyguladı. Buna rağmen, bazı şairler şarap şiirlerini, rakiplerinin söyleyemediği şeyleri dile getirmek için bir fırsat olarak gördü. el-Ahtal da bu şairlerden biridir. El-Ahtal, şarap şiirlerini, Farazdak ve Cerir gibi rakiplerini gölgede bırakmak için bir araç olarak kullandı. Üç şair hakkında da dillerde dolaşan meşhur bir söz vardır.

Bu araştırma, şarap şiirlerinin genellikle şairin kişiliğiyle ilgili psikolojik yansımalar içerdiğini savunuyor. Örneğin, el-Ahtal, çeşitli şiir türlerinde rakipleri tarafından geride bırakılınca, öne çıkabileceği bir tür arayışına girdi. Bu arayışın sonucunda da şarap şiirlerine yöneldi. El-Ahtal'ın şarap şiirleri, şarabın taşıdığı anlamların ötesinde, şairin kadın sevgisini, yaşam sevgisini ve otoriteye karşı bir tür isyanı da temsil ediyor.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Emevi Dönemi, El-Ahtal, Hamriyat.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, e-posta: dr.halim40@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5298-9741.

Wine poetry of Al-Akhtal

Abstract

In Arab culture, during the pre-Islamic era, wine was perceived as a symbol of generosity and hospitality. Pursuing wine and spending money on it were sources of pride. This attitude was also prevalent among poets, with some viewing wine as a means of clinging to life. Wine symbolized masculinity and generosity, frequently appearing in the boastful poems of poets. A'sha was known as a skilled poet in composing verses after drinking.

However, the situation changed during the Islamic period. Openly consuming wine became considered a sin and was rejected by society. Some caliphs even imposed punishment on those who drank wine. Nevertheless, some poets saw wine poetry as an opportunity to express things their rivals couldn't. Al-Akhtal was one such poet, using wine poems as a tool to overshadow competitors like Farazdaq and Jarir. There is a famous saying about all three poets circulating in the tongues of the people.

This research argues that wine poems often contain psychological reflections related to the poet's personality. For instance, when Al-Akhtal felt surpassed by rivals in various poetry genres, he sought a genre where he could stand out, leading him to wine poetry. Al-Akhtal's wine poems represent more than the meanings associated with wine; they also express the poet's love for women, love for life, and a form of rebellion against authority.

Keywords: Arabic Literature, Umayyad Period, Al-Akhtal, Wine Poetry.

Structured Abstract

Before Islam, wine gatherings served as a place for community members to gather and socialize, exchanging poetry, news, and stories. Drinking wine was a common practice in Arab society and was seen as a symbol of generosity and hospitality. It was believed to alleviate tension and anxiety, and instill a sense of joy and happiness. As a result, it became a symbol of social status and wealth. This is why we find that pre-Islamic poets often praised wine and boasted about drinking it. Wine became a source of inspiration for their imaginations and a theme in their poetry collections. Some poets used wine poetry to express their rejection of social injustice and oppression, allowing them to criticize the authorities indirectly. However, the main reason why many people drank wine was to escape reality, express their suppressed feelings, and speak freely while intoxicated, something they dared not do while sober.

This research argues that wine poetry often reflects the poet's psychological state, allowing them to break free from the constraints of reality and the scrutiny of society and the authorities.

It is important to note that the consumption of wine by poets after Islam differed from that before Islam due to religious restrictions and legal boundaries. This opened the door for a poet like Al-Akhtal, who did not belong to Islam and was therefore not bound by its restrictions and regulations. He delved deeply into this poetic theme, describing wine in all its aspects: from its origins to the merchants, caravans, taverns, and finally in the cup between the hands. He described its merchant, seller, and waiter who served it, as well as its tools and vessels, from large jars to small cups. He then described the wine itself in all its states and types, using all the names given to it in the Arabic language. Finally, he described the drinkers, their leader, and the rituals associated with wine.

Al-Akhtal went to great lengths to describe everything related to wine, and he included it in almost all of his poems, whether they were about pride, praise, satire, elegy, or love. He was even said to be the greatest poet of his time in describing wine.

Through this research, we found that Al-Akhtal was a contemporary of two superior poets, Jarir and Al-Farazdaq. Since they were superior in all aspects of poetry, Al-Akhtal searched for a unique theme that he could excel in. He turned to wine poetry and became unrivaled in this field. His wine poems, in addition to the symbolism of wine representing his love for women and his zest for life, also represented a form of rebellion against authority.

١. مدخل:

الأخطل (١٩ - ٩٠ هـ = ٦٤٠ - ٧٠٨ م) هو أبو مالك غياث بن غوث من بني تغلب، شاعر، مصقول الألفاظ، حسن الديباجة، اشتهر في عهد بني أمية بالشام، وأكثر من مدح خلفائهم وهو أحد الثلاثة المنفق على أنهم أشعر أهل زمنهم: جرير، والفرزدق، والأخطل. نشأ على المسيحية، في أطراف الحيرة (بالعراق) واتصل بالأمويين فكان شاعرهم، وتهاجى مع جرير والفرزدق، فتناقل الرواة شعره. وكان معجبا بأدبه، تياها، كثير العناية بشعره. (الزركلي، ٢٠٠٢، صفحة ٥/ ١٢٣)

والأخطل لقب اشتهر به، وقيل إنّه لُقّب بالأخطل لأنّه - لما كان صبياً - هجا رجلا من قومه، فقَالَ لَهُ: يَا غُلامُ إِنَّكَ لأخطل - والأخطل السّفِيه - فغلّبت عليه، وقيل: لخطل في لسانه وثقل في كلامه (حمدون، ١٤١٧هـ، صفحة ٧/ ٣٧٣)

وقَالَ ابْنُ قُتَيْبَةَ فِي أدبِ الكَاتِبِ: "الأخطل: من الخطل، وهو استرخاء الأذن، ومنه قيل لكلام الصيد حُطْل" (الدينوري، د.ت، صفحة ٧٩) وَقَالَ شارحه ابْنُ السَّيِّدِ: لَا أعلم أحداً ذكر أن الأخطل كَانَ طَوِيلَ الأذُنَيْنِ مسترخيهما، والمَعْرُوفُ أَنَّهُ لُقِّبَ بالأخطل لبذائه وسلطه لِسَانِهِ. (البطليوسي، د.ت) وظل الأخطل على النصرانية طوال حياته، فلم يتأثر بما بذل وجوه بني أمية من جهود لإدخاله في الإسلام. (هوتسما، ١٩٩٨، صفحة ٢/ ٥٣٨)

١.١. آراء النقاد فيه:

قيل في الأخطل غير قول، ووُصِفَ بغير صفة، ولا خلاف بين النقاد على أنه وصاحبه أشعر أهل عصرهم، لكن الخلاف فيمن هو أشعر الثلاثة؟ فعلى حين أن بعضهم فضّل الأخطل على صاحبيه، فضّل آخرون صاحبيه عليه فيما عدا وصف الخمر، إذ حاز قصب السبق في هذا بلا منازع، ولعل المرحوم الهاشمي لخص فأنصف بجملة واحدة، إذ قال: «اتفق علماء الأدب وأئمة نقد الشعر على أنه لم يوجد في الشعراء الذين نشؤوا في ملك الإسلام أبلغ من جرير والفرزدق والأخطل، وإنما اختلفوا في أيهم أشعر؟ ولكل هوى وميل في تقديم صاحبه، فمن كان هواه في وصف الخمر واجتماع الندمان عليها، حكم للأخطل» (الهاشمي، صفحة ٢/ ١٥١) وهذا أمر أكيد لأنّ الأخطل نصراني يعاقر الخمر، وهذا «موضوع لم يكن جرير ولا الفرزدق يلمان به، لتحريم الإسلام للخمر، وكان الأخطل نصرانيا، فانفرد بهذا الموضوع في شعره.» (ضيف، ١٩٦٠، صفحة ٢/ ٢٥٣) و«لم يقع إجماع على أحدهم أنه أفضلهم، ولكل واحد منهم عصبته تفضله على الجماعة» (العباسي، صفحة ١/ ٢٧٣) لكنّ الإجماع على أن الأخطل أكثر من وصف الخمر وكل ما يتصل بها؛ ولنا أن نستأنس أمام القارئ بهذه القصة؛ إذ رُوِيَ أن «قال هشام بن عبد الملك لشبة بن عقال: ألا تخبرني عن هؤلاء الذين مرّوا أعراضهم، وهتكوا أستارهم، وأغاروا بين عشائهم في غير خير ولا برّ ولا نفع، أيهم أشعر؟ قال شبة: أما جرير فيغرف من بحر، وأما الفرزدق فينحت من صخر، وأما الأخطل فيجيد المدح وصيفة الخمر» (حمدون، ١٤١٧هـ، صفحة ٤/ ٣٧) ومن هذا القول يتبدى لنا حكم جديد في الأخطل، فهو إلى جانب إجادته في وصف الخمر إجادته المديح، وقد اشتهر أنّ خلفاء بني أمية كانوا قد قرّبوه، ومدحهم، ووصلوه بأعطياتهم، وقد أثبت هاتين الصفتين

فيه عدوه اللود جرير، فقد روى ابن سلام الجمحي في كتابه أن عكرمة بن جرير سأل أباه جريرا : «من أشعر الناس؟ ... قال: الفرزدق نبعة الشعر في يده، قلت: فالأخطل؟ قال: يجيد مدح الملوك ويصيب صفة الخمر، قلت: فما تركت لنفسك؟ قال: دعني فأني نحرت الشعر نحراً .» (الجمحي، د.ت) و«كَانَ أَبُو نَاسٍ يُعْجِبُهُ شَعْرُ النَّابِغَةِ وَيُفْضِلُهُ عَلَى زُهَيْرٍ تَفْضِيلًا شَدِيدًا ثُمَّ يَقُولُ الْأَعْسَى لَيْسَ مِثْلَهُمَا وَكَانَ يَتَعْصَبُ لَجَرِيرٍ عَلَى الْفَرَزْدَقِ ... فَقِيلَ لَهُ فَمَا تَقُولُ فِي الْأَخْطَلِ قَالَ: إِمَامِي فِي الْخَمْرِ، فَقِيلَ: الْفَرَزْدَقُ قَالَ: ذَلِكَ الْأَبُّ الْأَكْبَرُ» (العباسي، صفحة ٨٥ / ١)

١.٢. شعر الأخطل الخمرى

أسهم الانفتاح الواسع الذي شهده العصر الأموي، والتبدلات التي طرأت على الحياة الاجتماعية في ظهور مجالس الخمر، التي شكّلت ملامداً لمن تكاثرت عليه هموم الحياة، وعجز عن بلوغ غاياته، فاتخذ من هذه المجالس ووصفها فنيًا أداة تعويض تنقله إلى عالم طافح بالذات والأحلام، وتساعد على الإفصاح عن المسكوت عنه في المجتمع، ساعدهم على ذلك تساهل الأمويين في الأمور التي لا تتعلق بالسياسة، حيث ذهب بعض المؤرخين إلى أن الأمويين لجؤوا إلى فصل الدين عن السياسة: «مع أهل الذمة من النصارى واليهود فقد كفلوا لهم الحرية الدينية والاجتماعية، وأنشؤوا مناصباً خاصاً لإدارة شؤون أهل الذمة عرف صاحبها بالقومس» (اللطيف، ١٤٢٨، صفحة ٣٥٠)

لأن مجالس الخمر لا تخلو من بعض التجارب الإنسانية الذاتية؛ فهي تبوح بمعاناة الإنسان الأموي وحالة اغترابه التي يعاني منها، والتي تجلّت في أمور عديدة منها: الرغبة في مخاطبة السلطة، والتعصب العرقي، وظهور العصبية القبلية والأحزاب السياسية التي غذّتها الخلفاء الأمويون دعماً حكمهم ولصرف أنظار العامة عن شرعية حكمهم، والضغط الذي تمارسه السلطة الأموية على الناس من خلال الاعتماد على بعض الفئات الموالية وإقصاء من لا يتوافق معهم، إضافة إلى المرأة والحرمان من وصالها والحديث عنها ومعها في مجتمع إسلامي له قيود وتحفظات على علاقة الرجل بالمرأة، مما جعل بعض الشعراء يتخذ من تلك وسيلة لتخفيف غربتهم الاجتماعية التي نتجت عن عدم توافقه وانسجامهم والمجتمع الذي ينتمون إليه اجتماعياً وفكرياً، ففي عالم الخمر والندمان يتخلص الشاعر من قيود الواقع، ويحلّق في الخيال، ويحقّق فيه ما عجز عن تحقيقه على أرض الواقع.

وإذا ما رجعنا إلى أقوال النقاد السابق ذكرها في الأخطل وجدنا لهم فيه حكماً عاماً توافقوا عليه؛ ألا وهو تقوّفه في وصف الخمر وإكثاره فيها؛ إذا أفاد الأخطل في خمرياته من تلك القوانين التي سنّتها الدولة، فقال ما قال؛ ولكن هل لذلك دلالة؟ أرى أنّ خمرياته لما وصلت من الكثرة إلى حد الظاهرة، وفي هذه الظاهرة دلالة واضحة أو دلالة تحتاج إلى تفسير.

أمّا الأخطل فكأنّي به قد رأى نفسه في منافسة حامية أمام خصمين قويين أقل ما قيل فيهما أن أحدهما ينضح من بحر والآخر ينحت من صخر، وهو الذي يكبر أحدهما بعقد ونصف من الزمن ولم يُقَلْ فيه ما قيل فيهما، وكان الأخطل راح يقبض راحتيه على الشباب المتقلّت منه بما في ذلك من مشاعر التشبّث بالحياة، مع محاولات حثيثة لإثبات الذات، وتحقيق الأنا، أمام المنافسين (جرير والفرزدق)، وضلا عن إرادته الحفاظ على

مكانة متقدمة في البلاط الأموي، لذلك لم يدخر وسعا، وجاهر في بعض أشعاره بمخالفته لقيم المجتمع الذي يعيش فيه أو مخالفته للقيم الإسلامية، والدليل على ذلك أنّ عبد الملك بن مروان عرض الإسلام على الأخطل، فقال: يا أمير المؤمنين إني مشغوفٌ بالخمير، أفرأيت إن أسلمت تدعني وشربها؟ قال: لا يا أخطل، لا أحلّ لك ما حرّم الله عليك، وإن أسلمت ثم شربتها حددتك، قال: لا حاجة لي في الإسلام، ودين آبائي أحب إليّ، فقال عبد الملك: وما تبلغ الخمر منك؟ قال: (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٩٢)

فلسْتُ بصائمٍ رمضان طوعًا   ولستُ بأكلٍ لحم الأضاحي
ولكنّي سأشربها شمولًا   وأسجد عند منبلج الصّباح

فلو لم يكن الأخطل قد وصل إلى منزلة قريبة من خلفاء بني أمية فهل كان يجروء على مناقشة الخليفة في حدّ من الحدود؟ أو المجاهرة والتباهي بما يعتبر معصية في مجتمع ذي طابع إسلامي؟

وتعبّر أشعار الأخطل في مواضع كثيرة عن النزوع إلى الماضي ورفض للواقع، وتجلّى ذلك في وصف الكرم في تقديم الخمر، وإكرام الضيف والنديم، ومصاحبة الموسيقا لهذه الطقوس، وغناء المغنين، كل ذلك من أجل تحقيق التوازن مع الواقع ولو كان ذلك عن طريق الفنّ.

وقد لجأ الأخطل إلى الخمر كوسيلة للتخلص من القلق والخوف، فمن خلالها يستطيع تحقيق رغباته في مخاطبة السّلطة ورفض بعض ما سنته من قوانين كما أسلفنا، وقد يعبر في بعض أشعاره عن حلم سياسي حُرّم من التفكير به على أرض الواقع، فلجأ إلى الخمر ليحقّق ما تصبو إليه نفسه، يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٩٢):

إذا ما نديمي علني ثمّ علني   ثلاث زجاجات لهنّ هدير
جعلتُ أجرّ الذيل مني كأنني   عليك أمير المؤمنين أمير

لقد بلغت النشوة منه أن يظنّ نفسه قد وصل إلى عرش الملك، فالخمر تجعله في حالة يصعب وصفها حين طلب منه الخليفة وصف السكر والدّهول، فقال: «أوله لذّة، وآخره صداع، وبين ذلك حالة لا أصف لك مبلغها، فقال عبد الملك: ما مبلغها؟ قال: لملكك يا أمير المؤمنين (عندها) أهون من شسع نعلي» (السيوطي، ٢٠٠٤، صفحة ١٦٧) فهل كان يجروء على قول كهذا لولا الخمر التي تهب العذر لصاحبها في أقواله وأفعاله؟.

ودخل الأخطل على عبد الملك وهو سكران، فقال: ما هذا يا أبا مالك فقال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ١٢٢):

إذا شرب الفتى منها ثلاثًا   بغير الماء حاول أن يطولا
مشى قرشيّة لا عيب فيها   وأرخى من بنائقه فضولا

وعلى الرغم من أن الأخطل كان شاعرا مجودًا في وصف الخمر ومجالسها، إلا أنه جرى في ذلك على سنن شعراء الجاهليّة وظلّت ألفاظه ومعانيه وصوره متكررةً، أو تمّت إلى خمريات البادية بصلات وطيدة، كما يرى الدكتور طه حسين ويقول: «إنّ الأخطل على إكثاره في وصف الخمر: لم يكد يتجاوز ما سبقه إليه الأعشى وغيره

من شعراء الجاهلية، فهو أكثر في وصف الخمر، ولكنه لم يخترع شيئاً كثيراً» (حسين، د.ت، صفحة ٢ / ٧٨) ويؤكد حنا الفاخوري هذا، قال عن الأخطل: «حفل ديوانه بالشعر الخمري، إلا أنه لم يأت مستقلاً، بل دس في قصائد المدح والهجاء... وعني الأخطل في شعره الخمري بالإكثار من الصفات، كما غني بتتبع معاني من سبقه والأخذ بها، وتوسيعها في غير جدة، وهمه الأكبر أن ينقل بطريقة محسوسة لا أن يُعالج الخوالج النفسية، همّه أن يتكلم على الخمرة، وأن يقول كل ما يعرف عنها، لا أن يقيم الصلة العميقة بينها وبين نفسه، همّه أن يُكثر من القول والتشبيه والتصوير والقصص والمغاليات الساذجة بحيث يتفوق على غيره في مادة التفصيل والتجزئ في كمية ما يُقال» (الفاخوري، ١٩٨٦، الصفحات ٤٧٦ - ٤٧٧).

٢. فخره بالخمرة

كان الأخطل كثير الفخر بالخمرة وشربه إياها، ولم يفتأ يتباهى بإظهار حبه لها، ولم يقبل لوم اللائمين فيها، بل طلب منهم العكس؛ أن يدعوه وشأته فيها، فهي لذة الفتى إن كان ضيفاً أو مُضيفاً؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٦٠):

ألا لا تلوميني على الخمرِ عاذلاً   ولا تهلكيني، إن في الدهرِ قاتِلاً
ذريني فإنَّ الخمرَ من لذةِ الفتى   ولو كنتُ موعولاً عليّ وواغلاً
وإنِّي لشرابُ الخمرِ مورٍ معدّل   إذا هرتِ الكأسُ الرِّخامَ التَّنايلاً

ومن ذلك فخره بها في إحدى منافراته مع جرير؛ حينما ذهب إلى أن الخمرة شراب الأكاسة والأباطرة والملوك؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٩٤):

تَعِيبُ الخمرَ وَهِيَ شَرَابُ كِسْرَى   وَيَشْرَبُ قَوْمَكَ العَجَبَ العَجِيبَا
مَنِيَّ العَبْدِ عبدِ بَنِي سُوَاجٍ   أَحَقُّ مِنَ المَدَامَةِ أن تَعِيبَا

ويظهره تقديره الشديد لها وإعجابه بها من خلال وصفه لها؛ فهي كالورد لا يتعاطاه الجبناء؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٣٨٣):

وَمُتَرَعَةٌ كَأَنَّ الوَرْدَ فِيهَا   كَوَاكِبُ لَيْلَةٍ فَفَدَّتْ غَمَامَا
سَقَيْتُ بِهَا عُمَارَةَ أو سَقَانِي   إِذَا مَا الجِبْسُ عَن ضَيْفِيهِ نَامَا

٢.١. أسماء الخمر في شعر الأخطل

للخمرة في العربية أسماء متعدّدة، أحدها اسم جامع والباقي صفات، قال الثعالبي في فقه اللغة:

«الخمر اسم جامع وأكثر ما سواه صفات، الشمول، والمشمولة، والرحيق، والخندريس، والحميا، والعقار، والقرقف، والخرطوم، والراح، والمدامة، والقهوة، والسلاف، والطلاء، والكميت، والصهباء، والباذق.» (الثعالبي، ٢٠٠٢، صفحة ١٨٩)

واللافت للانتباه في شعر الأخطل أنه قد أتى على أغلب هذه الصفات، فسماها باسمها الجامع، ومن ذلك افتخاره بالخمرة في هجائه جريراً، إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٨٤):

وماء تصبغ القلصات منه
وخمرة من جبال الروم جاء بها
كخمر براق قد فرط الأجونا
نو حانة تاجر أعظم بها حانا

وسماها بصفاتها في موضع آخر فقال الراح والشمول، واصفًا نديمه الشاب الذي يشاركه الشرب والذي لا يكتمل المجلس من دونه، فقال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ١٢٧):

وشاربٍ مُرِيحٍ بالكأسِ نادمني
لا بالحصورِ ولا فيهِهــــا بسوارٍ
نازعتُهُ طيبَ الراحِ الشمولِ وقد
صاحَ الدجاجُ وحانتُ وقعةُ الساري

يصف الأخطل النديم الذي يعتبره مصدر ربح له، كما أن الأخلاق التي يتسم بها تجعله لا يشعر بالندم على وجوده في المجلس، فهو خبير بالطريقة التي يجب أن يتصرف بها قبل شرب الخمرة وبعدها، كما أنه يبذل وسعه ليستمرّ مجلس الخمر، وهذه الصفة من أهم الصفات التي يجب أن يتحلّى بها النديم؛ لذلك نراه يستمرّ بشرب الخمر حتى طلوع الصبح الذي يؤذن بنهاية المجلس، وكأنه رمز للبذل في حرصه على ديمومة المجلس الذي يشكل الزمن عامل تهديد له.

وسماها الخرطوم في موضع ثالث؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ١٤٤):

جادت بها من ذواتِ القارِ مُترعةً
كلفاءُ يتحتُّ عن خُروطمها المدرُ

وسماها العقار في موضع رابع؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٤):

فصبوا عقارًا في إناءٍ كأنها
تدبُّ ديببًا في العظام كأنه
إذا لمحوها جُدوةً تتأكَّلُ
دبيبُ نمالٍ في نفاً يتهيلُ

وسماها الكميت في موضع خامس؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٤٣):

علّاني بشربةٍ من كميت
من سلاف أجادها طابخاها
نعمت النيم في شبا الزمهير
لم تمت كل موتها في القدور

وسماها القهوة في موضع سادس؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٠١):

أعادل ما عليك بأن تريني
أبأكر قهوةً فيها احمرارُ

وسماها الصهباء والخرطوم في موضع سابع في قوله (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٧٢):

ولقد تباكرني على لذاتها
صهباء عاريةً القذى خُروطومُ

فالخمرة هنا تكشف عن مفاتنها كما تفعل أي أنثى، حيث تجرّدت من كلّ رداء يستترها، فكان اللون الأحمر وسيلة للفت انتباه الشاربين، ليقفوا أمام جسدها العاري النقي المشرق، مما يجعلها تذهب بألبابهم، وتزيد من تعلقهم بها، كما أنه اختار الخمر الخرطوم ليصور قدرتها العظيمة على الإغراء.

وسماها الراح في موضع ثامن؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٠٢):

ما بَيْنَهُمْ غَيْرَهَا إِلَّا وَلَا نَسَبُ رَاحَ تَعَارَفَ فِيهَا مَعَشَرَ شَطْرَ

وسمّاها السلاف والصهباء والقرقف والقهوة والراح في موضع تاسع؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة

:٤٥٦)

بمقبِلِ عذبِ المــــذاقِ زلالِ	تَشْفِي الصَّجْبِجَ إِذَا أَرَادَ عِنَاقَهَا
بِسُلَافِ خَالِصَةٍ مِنَ الْجِرِيَالِ	شَيْمٍ كَأَنَّ النَّلْجَ شَابَ رُضَابَهُ
بِبِلَادِ صَرْخَدَ مِنْ رُؤُوسِ جِبَالِ	صَهْبَاءِ صَافِيَةٍ تَنْزَلُ تَجْرُهَا
فَالدُّنُّ بَيْنَ حَنَابِجٍ وَقِــــلالِ	مِنْ قَرْقِفِ الزَّرْجُونِ فَتُ خَتَامَهَا
مَسْكٌ تَضُوعٌ فِي غَدَاةِ شِمَالِ	مِنْ قَهْوَةٍ نَفَحَتْ كَأَنَّ سَطِيعَهَا

فالأخطل لا يفتأ يشبّه الخمر بالأنتى المشتهاة فنراه يصف ثغر المحبوبة العذب، حيث يشوب ريق المحبوبة خمر تجعله أكثر اشتهاً لتقبيلها، وهو تشبيه استخدمه الشعراء في الجاهلية، فنغرها يهب من يقبله عذوبة وبرودة منعشة، وتجعله في حالة من الصفاء والإشراق، ومن ثم يتحدث عن منبتها وأصلها ويطلق عليها صفات إنسانية تعلي من شأنها وهي تمتلكه وتؤثر فيه وتخضعه وتجعله في حالة نشوة، ويصف مظاهر الترف المرافقة لمجلسه الخمري والكأس المزدانة باللؤلؤ، هذه التفاصيل التي تحف مجلسه وتكون إطاراً جميلاً لوصول المرأة التي يحبها ولو في عالم الخيال في عصر احتجبت فيه المرأة عن الرجل امتثالاً لأوامر الدين الإسلامي.

٢.٢. وصف الخمرة

إن القارئ لشعر الأخطل يجد أن علاقة الأخطل بالخمرة أشبه بالعشق، وإذا تأملنا في وصف الأخطل للخمرة وجدناه أقرب إلى الغزل والفخر منه إلى الوصف؛ فهو يعلي شأنها، ويمجد ذكرها، وكأنها حبيب ومعشوق يلتذ به، ويسرح بخيالاته معه، فينتشي؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٣):

وراجعني منها مراحٍ وأخيــــلُ	فلذت لمرتاحٍ وطابت لشاربٍ
توايغها مما نُعلُّ ونُنْهَلُ	فما لبثنا نشوة لحقت بنا
فأطيبُ بها مقولة حين نُقتلُ	فقلتُ اقتلوها عنكم بمزاجها

فالشاربون استطاعوا بلوغ اللذة التي يبتغونها من خلال شربهم الخمرة، لكننا في نهاية المجلس نلمح خاتمة محزنة تتجلى في قسوة معاملة الساقين، من خلال قتل من لا ذنب له وذلك من خلال إزالة حدة الخمر، ليتغلب عليها ويستطيع شربها، وهذا المزج يخفف من حدتها وسلطانها، ونرى الأخطل حريص على ألا تزول نشوته سريعاً لذا يطلب من الساقين مزجها بالماء مما يضمن استمرار المجلس الخمري وتعاطي الشاربين لها أطول فترة ممكنة.

ولعل غزله بالخمرة يتضح أكثر فأكثر من خلال الأبيات الآتية؛ إذ يصف بالصهباء ثم بالعدراء التي يجتل الخطاب عذريتها وتفوح عليه برائحة المسك؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ١٢٨):

صَهْبَاءٌ قَدْ كَلَفْتُ مِنْ طَوْلِ مَا حُبِسْتُ	فِي مُخْدَعِ بَيْنِ جَنَاتٍ وَأَنْهَارِ
--	---

عذراء لم يجتَلِ الخُطَّابُ بهجَّتَها حتى اجتَلاها عِبَادِي بِدينِـارِ
لما أتوها بِمِصْبَـاحٍ وَمِيزِلِهِمْ سارثُ إليهم سؤورَ الأَجَلِ الضاري

يصف الأخطل الخمر وتعلقه وهيامه بها، ويخلع عليها صفات إنسانية كالصبر على الحبس، والعفة وكأنها امرأة تتحين الفرصة للنيل من مرديها والراغبين بها، من خلال إبداء فتنتها المتجلية في جاذبية لونها الأبيض الصافي إذ أنها معصورة من عنب أبيض، وهناك أشخاص يحرسونها إمعانًا من الشاعر في تصوير منعها، ومن شدة لهفته وتعلقه بها عاد إلى تلك المخيلة البدائية المرتبطة بالحواس، فيصور لونها ويغالي في وصفه لها، فهي معتقة، محمية، ولهذا لا يفرط بها ويساوم للحصول عليها ما استطاع، ويراها كأنثى رفيعة القدر يخشى من تحولها إلى شيء يُباع ويُشترى. (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ١٢٩)

تدمى إذا طعنوا فيها بجائفة فوق الزجاج عتيق غير مسطار
كأنما المسك نُهبى بين أرطنا مما تَصَوَّعَ من ناجودها الجاري

ويفصلها في موضع آخر فيقول بأنها ترفع الأرواح، يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٢٤):

سُلافة حَصَلَتْ من شَارِفِ خَلَقِ كأنما ثَمَّارَ مِنْهَا أُنْجِلَ نَعْرُ
عانية ترفع الأرواح نفتحها لو كان يُشْفَى بها الأمواتُ قد نشروا

يريد الأخطل خمرته سلافًا، لم تمسها يد من قبل، كما أن السنوات التي قضتها حبيسة دنها رفعت من قيمتها لديه وجعلته يسعى إلى تحريرها من سجنها (الشارف) لتكون من نصيبه وحده، وتبدأ السلافة بالتدقق كالدّم الذي يفيض من العرق رافضًا أي شيء يتعارض مع حرّيته ولو كانت مغادرته للحيز الذي يوجد فيه سببًا لهلاكه، فكانت الخمر كمن تهب نفسها لتحي الموتى، ومن ثمّ ينتقل للمقابلة بين تمنع الأنثى وجسدها، وسخاء الخمر وكرمها والتي لم تغدر به أو تخون بل كانت بمنتهى الكرم معه، بينما محبوبته تتمنّع عنه ولا تعطيه سؤاله؛ لذلك يلجأ إلى الخمر ليتناسى صدود محبوبته وعجزه عن الوصول إليها.

ويصفها حين تُصبُّ في الكأس بأروع وصف، فكأنّ لونها مخضّب بالدم، وكأنّ الماء حين يُضاف إليها يفضّ عذرتها، وكأنّها تفور وتغلي عندما تصب بالكأس، كالجنادب ينزو بعضها على بعض؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٠٢):

كأنّها حين تجلّوها بِمَنَـزِلَةٍ مِنَ الدنانِ عَلَى خُطَابِها لَهَبُ
تَرى الزُّجَاجَ وَلَمْ يُطَمِّثْ يَدورُ بها كأنّه من دمّ الأَجوافِ مُخْتَضِبُ
تَنزرو إذا صَبَّ فيها الماءَ مارِجُها نَزرو الجنادِبِ من رَمضاءَ تَلْتَهَبُ

فالخمر قبل أن تمزج بالماء رمز للعذرية التي لا تكتمل صفات الأنثى إلا بها، وهي دائمًا تظهر عند الأخطل كرمز أنثويّ، يسكب الماء عليها للتخفيف من حدتها، بالمقابل الماء رمز للبعث والحياة، وهو رمز ذكريّ، ولقاؤه بالخمر لقاء تفاعليّ أشبه ما يكون بالفعل الجنسيّ، والذكر هنا الماء الذي هو رمز الحياة، والأنثى هي الخمر التي رمز العذرية والعنفوان، ومزج الخمر بالماء شبيه بعلاقة الإخصاب التي تكسب المجلس ديمومةً واستمرارًا، وهذه الرموز الأنثوية التي يحشدها الأخطل في وصفه للخمر إنما هي دليل على توفقه للمرأة التي لا

يُتاح لها وصالها إلا على أثير النشوة التي تهبها الخمر له في مجتمع إسلامي قوامه كبت الشهوات والغرائز المتمثلة بالخمر والمرأة.

٢.٣ . وصف مصادر الخمرة

وصف الأخطل القطار الذي أتى بخمرة بيسانية من فلسطين، فالتقاها، وتناولتها الأيدي من يمين وشمال، فشرب منها ولم يعطله عن شربها إلا فواصل من الطعام أو طرب وغناء؛ وتظهر الخمر في هذه الأبيات كنموذج للأنوثة يلجأ إليها الشاعر؛ ليلبي حاجاته ويهرب من الهم والحزن والقلق، إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٤):

شربتُ ولاقاني لحـلّ أليتي	قطارٌ تروى من فلسطينٍ متقلُّ
فقلتُ: اصبحوني لا أبا لأبيكُم	وما وضعوا الأثقالَ إلا ليفعلوا
وجاؤوا ببيسانيةٍ هي بعدما	يعلُّ بها الساقى ألدُّ وأسهلُّ
وثوقفُ أحياناً فيفصلُ بيننا	غناءً مُغنٍّ أو شواءً مُرعبَلُّ

يحشد الشاعر في الأبيات السابقة مجموعة من الصور التي ترمز إلى قوة الخمر، وقدرتها على إغرائهم إذ جعلته يتحلل من قسمه في ألا يقربها مدة عشرة أيام، حيث أقسم ألا يشربها حتى يقتل عمير بن الحباب، وفي هذا إشارة إلى قدرة الخمرة على السيطرة على الإنسان وتحكمها به، وكأن الشاعر يعزو ضعف إيمانه إليها، كما نراه يفصل في بعض الصور التي تتحدث عن أصل الخمرة ونشأتها، تتناقلها الأيدي من كل جهة، يذكرون اسم الله عليها (توضع بالهم حَي) تبريكا وتقديسا لها، كما ظهرت مع الخمر لذائد أخرى تتجلى في الغناء (غناء مغن) وهي صورة حسية صوتية ترمز إلى الحرية، وتمتلك القدرة على تفرغ الشحنات المكبوتة في لاشعور الإنسان، مما يساعده على التخفف مما يعانیه من أعباء في حياته، وتترافق معها لذة الطعام التي تبدو في شواء اللحم، وهذه كلها صور حسية قوامها اللون والحركة وتكسب المجلس حيوية وترقا يعطي صورة جميلة عن مكارم الأخلاق المتمثلة في كرم الضيافة العربية.

ويصف خمرة أخرى فيقول بأنها مرّ عليها ثلاث سنوات وهي مكمومة بالطين، ومشدودة بالليف والقرار حتى إذا ما فتحوها وجدوها نقصت إلى نصفها وكأنما تهدر هديرا؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ١٢٩):

من خمر عانة ينصاعُ الفراتُ لها	بجدولٍ صخبِ الأذي مـرارٍ
كُمّت ثلاثة أحوالٍ بطينها	حتى إذا صرّحتُ من بعد تهدارٍ
آلت إلى النصف من كلفاء أترعها	عجج، ولتمها بالجفن والغار
ليست بسوداء من ميثاء مظلمة	ولم تعذب بإدناء من النار
لها رداءن: نسج العنكبوت وقد	حُفّت بأخر من ليفٍ ومن قارٍ

إن الطبيعة الأم قد ساعدت الخمر على أن تكون مفاتنتها مضاعفة، إذ تشبعت من مياه الفرات النقية، كما يصفها بالقدرة على التحمل والصبر على الحبس لتتال وتتمكّن منه في النهاية، ولشدة تقدير الشاعر للخمرة بدا حريصا على أسننتها وأن يجعلها مصونة حين أحاطها بأوراق الكرمة والغار، لتكون بمأمن ممن يفتنون بها

وعصية على أية يد تمتد إليها، وذلك من خلال الأردية التي ترتديها وهي شبكة العنكبوت والزفت وكل ذلك للتأكيد على عفتها وطهارتها.

٢.٤ . وصف أواني الخمرة

لم ينس الأخطل أن يصف زجاجة الخمرة التي تُحفظ فيها، وتُقدّم بها، ثم يعدل عن الزجاج إلى وصف شارب الخمرة، فيصفه بأنه كالمصاب بلسانه، وفي ذلك قوله (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٧٢):

وإذا تعاورتِ الأكفّ زجاجها   ولهُ بِحَيِّتِ مُنْتَأَى وَتُخُومُ
وكأنّ شاربها أصاب لسانه   من داء خبيرٍ أو تهامة مومُ

ووصف كأس الخمرة بأنها صافية كعين الديك، وأنه إن شرب ثلاثة منها نسي همّه وعقله؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٦٠):

وكأس مثل عين الديك صرف   تنسي الشاربين لها العقولا
إذا شرب الفتى منها ثلاثا   بغير الماء حاول أن يطولا
مشى قرشيّة لا شك فيها   وأرخى من مآزره الفضولا

فعين الديك توحى بالنقاء والوضوح والكشف، وقد لجأ الأخطل إلى مقابلة الخمرة بالعين؛ ليكشف من خلالها نفوس الشراب بوصفها مرآة للنفوس، وربما أراد الشاعر من خلال هذه الصورة أن يبين صفاء خمرته ووضوح كأسه، وأنه كلما أمعن في الشرب ارتقى ووصل إلى مرحلة من الرفعة تجعله جديراً بالانتساب إلى قريش، إذ وُدّ التعصّب العرقيّ كبتاً تراكم في بعض النفوس في عصر بني أمية، وخيمت العصبية القبلية على المجتمع الأمويّ وزاد من حدتها استعمار أوارها الخلفاء الأمويون أنفسهم، إذ عملوا على تغذيتها كأداة من أدوات الحكم.

٢.٥ . وصف الحانة

ذكر الأخطل أنه شرب الخمر في حانوتها؛ ولم يتعدّ وصفه الوصفَ السطحي؛ فذكر أنه كان شرب الخمرة في الحانوت ولعب بها في كل ملعب؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٧٤):

ولقد شربتُ الخمرَ في حانوتها   ولعبتُ بالفانياتِ كلّ الملعبِ

٢.٦ . وصف الشرب

وصف الأخطل نفسه بأنه كان عميد الشرب عندما كان شاباً، وكان يسمع للقيان ويطلب لترجييعهن ويشتهي غزلهنّ واللهم معهنّ؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ١١٩):

وقد أكونُ عميدَ الشربِ تُسمِعنا   بحاءٍ تسمعُ في ترجيعها صحلا
من القيانِ هتوفُّ طال ما ركدتُ   بفتيةٍ يشتهونَ اللهو والغزلا

يظهر في الأبيات السابقة حنين الشاعر إلى الشباب وخوفه من الشيخوخة التي تدفع به إلى الإقبال على الملدّات الحسية التي تدلّ على تمسّكه بالحياة، كملجأ من الشعور بالعجز أمام الشباب الذي بدأ يغادره

ليمشي نحو المصير المعروف، فكانت الخمر واستعادة ذكريات الشباب سلاحه النفسي وملأه لقهر الموت والشيخوخة؛ لذلك يعكف الأخطل وأصحابه على احتساء الخمرة ولا يقطع شربهم إلا وقت يتوقفون فيه ليتناولوا الشواء ومن ثم يعاودون الكرة إلى مدامتهم مرة أخرى؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٢٢):

فَطَلَّتْ مُدَامٌ مِنْ سُلَافَةِ بَابِلٍ   تَكَرَّرَ عَلَيْهِمْ وَالشَّوَاءُ الْمُلَوِّحُ
فلما تروّوا قلتُ قوموا فأسرجوا   عناجيجكم قد حانَ منا التروخُ

٢.٧ . وصف النديم

النديم هو المصاحبُ على الشرابِ المسامرُ، وقد وصف الأخطل من ينادمه في شرب الخمرة، فهو يحتاج إلى النديم بغية المشاركة، وقد صور الأخطل ندمانه في مجالسه الخمرية، وهم فرسان يمتلكون القدرة على تجاوز المتاعب والمشقات، فاستحقوا المكافأة بمجلس خمريّ مترف زاخر بمظاهر الكرم، يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٢١):

وفتيان صدقٍ من عشيري وجوهم   إذا شققتهنّ الهواجر ووضحُ
رفعت لهم يوماً خبـاءً تمده   أسنة أرمـاحٍ يسفُ ويطمحُ
فطلتُ مُدَامٌ من سـلافـة بابـلٍ   تكرّر عليهم، والشوَاء المـلـوـحُ
فلما تروّوا قلتُ قوموا فأسرجوا   عناجيجكم قد حانَ منا التروخُ

فندماؤه فرسان شجعان، حيث تتألف فيهم القوتان الجسدية والنفسية؛ تجعل منهم فرساناً يتمتعون بالقدرة على المواجهة والصمود في وجه الشدائد التي تواجههم في حياتهم، وبالرغم من الصعاب التي واجهتهم في رحلتهم إلا أنهم لم يستسلموا، كما أنّ حفاوة الضيافة وكرم مضيفهم زادهم قوّة ومنحهم حافزاً ليستمروا في مهمتهم، وهذا دليل على أنّ الخمرة تكشف معدن الإنسان الحقيقي؛ إذ تزيد الضعيف ضعفاً والشجاع شجاعة، فنرى هذه المجموعة من الفرسان لا تكثر بجلول الليل وتنهض لمتابعة ما خرجت إليه في دلالة واضحة على قوّة الإرادة وثبات العزيمة لديهم، وما إصرار الأخطل على وصف ندمائه ومرافقيه والمرأة والخمرة بالكرم سوى محاولة تكشف عن حالته النفسية المتمثلة بإثبات التفوق وعلو الشأن وهذا كله محاولة مستميتة من قبله ليجاري أقرانه (جربير والفرزدق) إذ أنه طالما أحسّ بالنقص تجاههم، وسعى دوماً لإيجاد كوة يجد السبق من خلالها وقد وجد ضالته في مجالس الخمر وكلّ ما يمت لها بصلة، فنراه يصف مرافقه إلى تجار الخمرة بأنه كريم جميل الهيئة تستحسنه عيون الحسانوات (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٧٤):

ولقد غدوتُ على التجارِ بمسحٍ   هرت عواذله هريز الأكلبِ
لذّ قلبه النعيمُ كأنما   مسحت ترائبه بماءٍ مذهبِ
لباسِ أرديةِ الملووكِ يروقه   من كلّ مرتقبِ عيونِ الرّيبِ

٢.٨ . وصف الخمار

الخمّار في الحانة كل من كان شغله الخمرة، وله صور متعددة: فصورة الساقى، وصورة التاجر، وصورة
الصاحب الحانة، وقد جسّد الأخطل مشهد الساقى الذي يزوره الشاعر وندماؤه في كل يوم، فيطلبون إليه أن يعود
عليهم بمثل ما قدّمه لهم من قبل؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٦٨):

وقلنا لساقينا: عليك، فعُد بنا   إلى مثلها بالأمس فالعودُ أحمدُ
فجاء بها كأنما في إناءٍ هـ   بها الكوكبُ المزيخُ تصفو وتُزِيدُ
تفوح بماءٍ يشبه الطيبَ طيبةً   إذا ما تعاطتْ كأسها من يدٍ يدُ
تميئُ وتحى بعد موتٍ وموتها   لذيذٌ ومحيّاها ألدُّ وأحمدُ

ويطلعنّا الأخطل على وصف الخمار من خلال مشهد انتظاره للخمرة التي أتته فأطلع عليها التاجر بثمن
باهظ؛ إذ يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٠١):

تواعدّها التّجارُ إلى إنّاها   فأطلّعها على العَرَبِ التّجارُ

ويبدو أن الأخطل يُصرّ في أشعاره على أن يجعل الخمرة التي يحتسيها مما يشتريه الخمار بأغلى
الأثمان، وهذا دليل على إصراره أن يثبت التفوق لنفسه والذي كان شغله الشاغل أمام منافسيه وخصومه إذ
يقول (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٢٥):

كأنّ فأرةً مسكٍ غارَ تاجرّها   حتى اشتراها بأغلى سِعْرِها التّجرُ
على مقبلٍ أروى أو مشعشعةٍ   يعلو الزجاجةُ منها كوكبُ خصرُ
هل تدنيك من أروى مقتلة   لا ناكثٌ يشتكى منها ولا زور
كأنّها أهدريّ في حلائله له   بكلّ مكرّانٍ عازبٍ أثرُ

٢.٩ . وصف السكران

خلع الأخطل في الأوصاف التي وصف بها السكران أنّه كالميت؛ وهنا يرسم الأخطل للخمر صورة تتسم
بالقوة والوضوح، متكئاً على ما يبعثه الموت في نفس الإنسان من قلقٍ واضطراب، حيث لم يخفِ قلقه من الموت
الذي يعلم أنه قادم لامحالة، وأمام إدراكه هذا لم يكن لديه سوى اللجوء إلى الخمرة لينسى هواجسه ومخاوفه من
الموت والزمن، فإذا ما شربوا ماتوا ميتة جاهلية فلم يحلّلوا ولم يحرموا، فقال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٤٨٦):

شربنا فمتنا ميتةً جاهليةً   مضى أهلها لم يعرفوا ما محمّدُ
ثلاثيةً أيّامٍ فلما تنبهت   حشاشاتُ أنفاسٍ أتتنا تردّدُ
حينا حياةً لم تكن من قيامةٍ   علينا ولا حشرٌ أتانا موعّدُ
حياةً مراضٍ حولهم بعدما صحّوا   من الناس شتى عاذلونّ وعودُ

فالموت يغتال الطمأنينة في نفس الإنسان، ويذهب به إلى عالم الغيب الذي يجهله، ولعلّ الشاعر يبحث من خلال الخمرة عن موت أكثر رافة بالإنسان، وأقلّ قسوة عليه، أو أنه يرغب بقهر الموت من خلال الإقبال على الملذّات والتزوّد منها قبل أن يباغته الموت.

على أنّ الأخطل ساوى بين الذي يغشاه النعاس فلا يستطيع ردّه وبين الذي ارتوى من الخمرة فلا يتمالك نفسه؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٣٧):

رماه الكرى في رأسه فكأنه
صريع تروى بين أصحابه خمرا

ووصف الأخطل سكراناً وصل إلى حدّ الثمالة، لا يقوى على أن يقوم على رجليه، وكأنّهما ليستا منه، أو لا أمر له عليهما، فكأنّ عظامه ماتت ومفاصله، إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٤):

صريع مدام يرفع الشرب رأسه
ليحني وقد ماتت عظاماً ومفصل
إذا رفعوا عظماً تحامل صدره
وأخر مما نال منها مخبلاً

ووصفه في موضع آخر بأنّه صريع لا يقوى على شيء فلا يستطيع أن يزور ولا أن يزار، إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٢٠١):

أعاذل توشكين بأن تريني
صريعاً لا أزور ولا أزار
إذا خفقت عليّ فالبستني
بلامع آله البيد الففار

ومثل ذلك وصفه لشراب الخمرة الذي إذا شربها فأخذت منه مأخذها تمايل حتى كاد ينقلب، فالتمس أصحابه له العذر في ترنّحه؛ إذ ما على شاربها عتب ولا عطب؛ إذ قال (الأخطل، ١٩٧١، صفحة ٥٠٣):

حتى إذا أخذت منهم مأخذها
وأنغصوا الهام حتى كاد ينقلب
إذا هوى بعضهم منها لمفرقه
قالوا: انتفض ما على شربها عطب

هذه العلاقة التي تربط الندماء بعضهم بعضاً تتم عن المحبة وعلى حاجة الإنسان للصحة، فزاهم يبرزون تصرفات الآخر ولو كانت غير متوازنة، فجميعهم قد خبر الخمرة ووقع تحت سلطانها، وبالرغم من فتكها بهم يتماسكون ويستمرون في ارتشافها ومن نالت منه الخمرة وأردته لا لوم عليه، وهنا تتمثل العلاقات الإنسانية في أبعدها صورها والمتمثلة في تقبل الآخر العاجز المنكسر ومحاولة تشجيعه على النهوض في مجالس تخلو من الخصومات، وتدلل على رقيّ العلاقة بين الندامى.

٣. الخاتمة:

وصف الأخطل الخمرة فأكثر فيها الوصف، ووصف كل ما يتصل بها من الحانة إلى الخمار إلى جونتها وأنيبتها، إلى الندامى والسكران، وليس هذا فحسب، بل جعلها باباً من أبواب الفخر والهجاء.

ويبدو لي أنّ الأخطل حينما أطنب في وصف الخمرور ذهب إلى ميدان لا يُسبَقُ فيه، فصاحبه (جرير والفرزدق) لا يستطيعان مجاراته في هذا الباب الذي اختصّ به دونهما، إذ سمحت له نصرانيته أن يعبّ من

الخمر ما يشاء، وأن يقول فيها ما يشاء، حين أحسّ بنقصان شاعريته أمام صاحبيه، فركب مُركبَ النقص: نقص الشباب والحياة ونقص الشاعرية، وجاء شعره في الخمر كالتعويض عن ذلك النقص الذي أحسّ به الأخطل، فساعدت الخمر الأخطل على الإفصاح عن بعض الرغبات المكبوتة من خلال القدرة على مخاطبة السلطة ومخالفتها في بعض القوانين والشرائع التي سنتها، كما عبّر الأخطل في أشعاره الخمرية عن توقه إلى المرأة والرغبة بوصولها في مجتمع يقيد علاقة الرجل بالمرأة؛ لذا نلمح هذا التوق من خلال الصفات الأنثوية التي يخلعها على الخمر والتي تدور دومًا في الفلك ذاته (المنبت الأصيل، والكرم والتمرد وقدرتها على السيطرة والتحكّم).

كما عبّرت أشعاره عن رفض الواقع من خلال النزوع إلى الماضي والحنين إلى سنن سابقة تتمثل بالكرم ومصاحبة الموسيقى والغناء لمجالس الخمر المترفة التي تعبّر عن شأن أصحابها الرّقيع وكرم ضيافتهم.

ولا ننس أن هذه المجالس قد باحت في كثير من الأحيان بقلق أصحابها من الموت وعامل الزمن الذي يقض مضجع من تجاوز سنّ الشباب وبدأ ديبه نحو الشيخوخة التي تنبئ بانقضاء زمن الملدّات والتهافت عليها، لذا ازداد تمسّكهم بالخمر التي تهبهم القوة في مواجهة الزمن الذي يحمل لهم الضعف، فكان تمسّكهم بها بمثابة أمل لهم باستمرار الحياة ونسيان بعض القضايا التي تؤرقهم كقضية النسب والانتماء القبلي الذي يحدد مكانة الإنسان وأبعاد وجوده في مجتمع بدأت تعود إليه العصبية القبليّة التي توارت في ظلّ الإسلام وعادت بقوة في هذا العصر الذي شكّلت قضية الخلافة وشرعيتها والولاءات والانتماءات محور حياة الناس في كثير من الجوانب.

لذا وجدنا الأخطل من خلال خمرياته يركّز على المنبت والأصل الكريم في كلّ التفاصيل التي تشكّل قوام أيّ مجلس خمريّ، وكثيرًا ما بدت الخمر لديه أداة لحلّ التناقضات الداخلية التي تحتدم في نفسه، وهنا تبرز أهمية الخمر في حياته بوصفها وسيلته إلى الراحة واللذة وإثبات الوجود، لا سيّما أنّ المكانة التي حظي بها والتي يجاهد للحفاظ عليها أمام شاعرين لم يجد منفذًا يسبقهما فيه سوى هذين العالمين: الخمر والمرأة، بسبب ديانتهم الإسلاميّة التي تحرّم ذلك عليهما، فكانت خمرياته مظهرًا من مظاهر التعويض النفسي عن تشبّثه بحياة يراها آفلة وعن شاعرية انحازت إلى صاحبيه جرير والفرزدق، ونوعًا من الثورة على السلطة.

المراجع

- ابن السيد البطليوسي. (د.ت). *الاقتضاب في شرح أدب الكتاب*. القاهرة: مطبعة دار الكتب المصرية .
 ابن رشيح القيرواني. (١٩٨١). *العمدة*. بيروت: دار الجيل.
 ابن سلام الجمحي. (د.ت). *طبقات فحول الشعراء*. جدة: مطبعة المدني.
 أبو الفتح العباسي. (بلا تاريخ). *معاهد التنصيص على شواهد التلخيص*. بيروت: عالم الكتب.
 أبو منصور الثعالبي. (٢٠٠٢). *فقه اللغة وسر العربية*. بيروت: إحياء التراث العربي.
 أحمد بن إبراهيم الهاشمي. (بلا تاريخ). *جواهر الأدب*. بيروت: مؤسسة المعارف.
 بهاء الدين محمد بن الحسن بن حمدون. (١٤١٧ هـ). *التذكرة الحمدونية*. بيروت: دار صادر.
 جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي. (٢٠٠٤). *تاريخ الخلفاء*. القاهرة: مكتبة نزار مصطفى الباز.
 حنّا الفاخوري. (١٩٨٦). *الجامع في تاريخ الأدب العربي*. بيروت: دار الجيل.
 خير الدين الزركلي. (٢٠٠٢). *الأعلام*. بيروت: دار العلم للملايين.
 شوقي ضيف. (١٩٦٠). *تاريخ الأدب العربي - العصر الأموي*. القاهرة: دار المعارف.
 طه حسين. (د.ت). *حديث الأربعاء*. القاهرة: دار المعارف.
 عبد الشافي محمد عبد اللطيف. (١٤٢٨). *السيرة النبوية والتاريخ الإسلامي*. القاهرة: دار السلام.
 عبد القادر بن عمر البغدادي. (١٩٩٧). *خزانة الأدب*. القاهرة: مكتبة الخانجي.
 عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري. (د.ت). *أدب الكاتب*. بيروت: مؤسسة الرسالة.
 غياث بن غوث التغلبي الأخطل. (١٩٧١). *شعر الأخطل برواية السكري*. دمشق: دار الفكر المعاصر.
 أرنولد هوتسما وآخرون. (١٩٩٨). *موجز دائرة المعارف الإسلامية*. الشارقة: مركز الشارقة للإبداع الفكري.

- İbn el-Seyyid el-Batlyusi. (t.s). *el- İktizab fi Edebi'l- Küttab*. Kahire: Dar el-Kütüb el-Misriyye Matbaası.
 İbn Ruşeyk el-Kayravani. (1981). *El-Umda*. Beyrut: Dar el-Cil.
 İbn Selam el-Cumahi. (t.s). *Tabakat Fuhûl'l-Şuara*. Cidde: El-Medini Matbaası.
 İbn Hakan Ebu'l-Feth. (t.s). *Ma'ahid el-Tansi's ala Şevahid el-Talhis*. Beyrut: Alam el-Kütüb.
 el-Sealibi, Ebu Mansur. (2002). *Fiqhü'l-Luga ve-Sirri'l-Arabiye*. Beyrut: İhya et-Turath el-Arabi.
 el-Haşimi, Ahmed İbn İbrahim. (t.s). *Cavehirü'l-Adab*. Beyrut: Muessese el-Ma'arif.
 İbn Hamdun, Behaeddin Muhammed İbn el-Hasan. (1417 H). *el-Tezkirah el-Hamduniye..* Beyrut: Dar Sadr.
 es-Suyuti, Celaluddin. (2004). *Tarih el-Hulafa'*. Kahire: Nazar Mustafa el-Baz Kütüphanesi.
 el-Fahuri, Hanna. (1986). *el-Cami' fi Tarih el-Adab el-Arabi*. Beyrut: Dar el-Cil.
 el-Zerkeli Hayreddin. (2002). *el-Elâm*. Beyrut: Dar el-İlm lil-Milyonlar.
 Zayf, Şevki. (1960). *Tarihi'l-Adabi'l-Arabi*: el-Asri'l-Umavi. Kahire: Dar el-Ma'arif.
 Hüseyin, Taha. (t.s). *Hadisi'l-Arbi'a*. Kahire: Dar el-Ma'arif.
 Abdullatif, Abdüşşafi Muhammed. (1428 H). *es-Sireti'n- Nebeviye ve't-Tarihi'l-İslami*. Kahire: Dar es-Salam.
 el-Bağdadi, Abdülkadir İbn Ömer. (1997). *Hizaneti'l-Edeb*. Kahire: Maktabatı'l- Hanji.
 ed-Dînâverî, Abdullah İbn Müslim İbn Kutayba. (t.s). *Edebi'l Katip*. Beyrut: Müesseseti'r-Risale.

el-Ahktal, Gayyath İbn Gavs et-Teghlabi. (1971). *Şiiri'l- Ahktal*. Şam: Dar el-Fikr el-Muasır.

Hutisma, Arnold (1998). *Mucez Daireti'l-Ma'arifi'l-Islamiye*. Şarija: Merkez Şarija lil- İbdaa.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.02.2024 Kabul/Accepted: 28.05.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 551-569.

نبة عن المصادر التاريخية العربية حول اللغة التركية

Baha RJOURⁱ, Ersen ERSOYⁱⁱ

ملخص

تسلط هذه الدراسة الضوء على المصادر العربية التي تتناول اللغة التركية، مستعرضة تاريخ التفاعلات الثقافية واللغوية بين الشعوب العربية والتركية عبر العصور. تبرز أهمية هذه المصادر في سياق تعلم اللغة التركية للأجانب، خاصة في المجتمعات العربية. في الوقت نفسه، تُعدُّ مصادر قيمة أيضاً لتعلم اللغة العربية من قبل الجانب التركي. تقدم هذه المصادر فهماً عميقاً لكيفية استيعاب الطلاب العرب للمفردات وقواعد اللغة التركية، وكيف أسهمت هذه المصادر في تطوير التواصل والتبادل الثقافي بين الثقافتين. تتعمق الدراسة في مصادر التعلم اللغوي للغة التركية للمجتمعات العربية في مناطق مختلفة، مع التركيز على الجغرافية المصرية والسورية واللبنانية، فضلاً عن الساحتين القراخانية¹ والخورزمية. يشير التأثير اللغوي إلى اعتماد اللغة التركية لمفردات ومصطلحات عربية، وخاصة في المجالات الدينية والعلمية والفنية. في عهد الدولة العثمانية، وترصد المصادر العربية تأثير اللغة العربية العميق في المجالات الإدارية والقانونية والدينية، حيث استُخدمت في الوثائق الرسمية والمراسلات الحكومية. تتنوع هذه المصادر بين كتب التاريخ والسجلات اللغوية والمعاجم والمراجع الأدبية، مما يُقدِّم فهماً شاملاً حول الأبعاد اللغوية والثقافية للعلاقة بين اللغة العربية والتركية. تم ترتيب المصادر في هذه الدراسة وفقاً للتسلسل التاريخي لها من الأقدم إلى الأحدث.

الكلمات المفتاحية: المصادر العربية، التاريخ الثقافي واللغوي، اللغة العربية، اللغة التركية، التعليم اللغوي.

TÜRK DİLİ İLE İLGİLİ ARAPÇA TARİHİ KAYNAKLARA GENEL BAKIŞ

Öz

Bu çalışma, Arapça kaynakları Türk dilini ele alan ve Arap ve Türk halkları arasındaki kültürel ve dil etkileşimlerin tarihini inceler.

Bu kaynakların, özellikle Arap toplumu için Türkçe öğrenme bağlamında önemini vurgular. Aynı zamanda, Türk tarafından Arapça öğrenme için de değerli kaynaklar sunar. Bu kaynaklar, Arap öğrencilerin Türk dilinin kelime dağarcığını ve dil kurallarını nasıl anladıklarını ve bu kaynakların iki kültür arasındaki iletişim ve kültürel alışverişi nasıl geliştirdiğini derinlemesine ele alır.

Çalışma, Arap topluluğunun Türk dilini öğrenme kaynaklarını farklı bölgelerde derinlemesine inceler ve özellikle Mısır, Suriye, Lübnan gibi bölgeler ile Türkistan ve Horasan gibi alanlara odaklanır. Dil etkisi, Türk dilinin Arapça kelimeler ve terimlerden nasıl etkilendiğini, özellikle dini, bilimsel ve sanatsal alanlarda nasıl zenginleştiğini gösterir. Osmanlı döneminde, Arap kaynakları Arapçanın idari,

ⁱ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: baha.rjoub@ogr.dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0842-9883.

ⁱⁱ Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ersenersoy@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2553-7889.

¹ القراخانات، القاراخانات، الخانات السود، آل أفراسياب، آل خاقان: سلالة تركية (اليوغور) حكمت في بلاد ما وراء النهر، في السنوات (٨٤٠ - ١٢١٢م).

hukuki ve dini alanlarda derin etkisini, resmi belgeler ve hükümet yazışmalarında nasıl kullandığını izler. Bu kaynaklar, tarih kitaplarından dil kayıtlarına, sözlüklere ve edebi referanslara kadar çeşitlilik gösterir ve Arapça ve Türkçe arasındaki dil ve kültürel ilişkinin kapsamlı bir anlayışını sunar. Kaynaklar bu çalışmada, en eski olanından en yenisine kadar kronolojik bir şekilde düzenlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Kaynakları, Kültürel ve Dil Tarihi, Arapça, Türkçe, Dil Eğitimi.

Overview Arabic Historical Sources about the Turkish Language

Abstract

This study sheds light on Arabic sources that discuss the Turkish language, tracing the history of cultural and linguistic interactions between Arab and Turkish peoples throughout the ages.

It highlights the importance of these sources in the context of foreign language learning, particularly within the Arab community. Simultaneously, these sources are also valuable for learning Arabic from the Turkish perspective. They provide a deep understanding of how Arab students comprehend Turkish vocabulary and grammar rules, and how these sources have contributed to the development of communication and cultural exchange between the two cultures.

The study delves into linguistic learning sources for the Turkish language within the Arab community in various regions, with a focus on Egyptian, Syrian, and Lebanese areas, as well as the Turkic and Khwarazmian realms. Linguistic influence refers to the Turkish language's adoption of Arabic vocabulary and terminology, especially in religious, scientific, and artistic fields. During the Ottoman Empire era, Arabic sources document the profound influence of the Arabic language in administrative, legal, and religious domains, where it was used in official documents and governmental correspondence.

These sources vary from history books to linguistic records, dictionaries, and literary references, providing a comprehensive understanding of the linguistic and cultural dimensions of the relationship between Arabic and Turkish languages. The sources in this study are arranged chronologically, from the oldest to the most recent, up to the present day.

Keywords: Arabic Sources, Cultural and Linguistic History, Arabic Language, Turkish Language, Linguistic Education.

Structured Abstract

This extensive and thoroughgoing examination embarks on a meticulous journey through the vast repository of Arabic resources dedicated to unraveling the intricate tapestry of the Turkish language, thus offering an all-encompassing and multidimensional perspective on the rich historical, cultural, and linguistic interplay that has unfolded between Arab and Turkish civilizations across the expanse of centuries. By casting a penetrating beam of light upon these invaluable resources, it not only underscores their indispensable and pivotal role in facilitating the acquisition and mastery of the Turkish language, particularly within the Arab demographic, but also serves to underscore their profound and enduring significance as invaluable tools for Turkish speakers aspiring to attain fluency and proficiency in Arabic, thereby serving as potent bridges of communication and understanding between these two culturally rich and historically intertwined communities.

These invaluable resources serve as conduits through which profound insights into the intricate processes of linguistic acquisition and cultural assimilation are gained, enabling Arab learners to navigate the labyrinthine complexities of Turkish vocabulary and grammatical structures with finesse and aplomb, thereby fostering deeper levels of cross-cultural understanding, empathy, and communication between the Arab and Turkish worlds. The research embarked upon delves meticulously and comprehensively into the rich and diverse array of linguistic learning resources available for Turkish learners within Arab communities residing in various regions across the expansive geographical and cultural landscape of the Arab world, with a special emphasis placed on the distinctive linguistic and cultural contexts of Egypt, Syria, Lebanon, as well as the Turkic and Khwarazmian territories, thereby providing a panoramic and holistic understanding of the myriad of influences and interactions that have shaped and molded the evolving dynamics of the Arabic-Turkish relationship over the course of history.

The profound and indelible influence of Arabic on the Turkish language is palpably evident in the seamless and organic assimilation of Arabic vocabulary and terminology into the lexicon of Turkish, particularly within domains such as religion, science, literature, and the arts, thereby enriching and enhancing the linguistic and cultural fabric of Turkish society and civilization. Throughout the illustrious and storied epochs of the Ottoman Empire, Arabic sources serve as eloquent testaments to the enduring and profound impact of Arabic language and culture in diverse spheres of life, including administrative, legal, religious, and scholarly contexts, as manifest in the copious volumes of official documents, governmental decrees, and literary works of the era that bear the unmistakable imprint of Arabic linguistic and cultural influence.

Encompassing a kaleidoscopic and multifaceted array of sources, ranging from meticulously preserved historical manuscripts, to meticulously compiled linguistic records, dictionaries, grammatical treatises, and literary oeuvres, these invaluable resources afford scholars, researchers, and enthusiasts alike a veritable treasure trove of knowledge and insight into the intricate and multifaceted dimensions of the Arabic-Turkish relationship, thereby providing a comprehensive and panoramic understanding of the myriad of influences, interactions, and exchanges that have shaped and defined this enduring and multifaceted relationship over the course of history. Organized meticulously and systematically in chronological order, these sources trace the evolutionary trajectory of the Arabic-Turkish relationship from its nascent origins to its contemporary manifestations, thereby offering invaluable insights into its enduring relevance, vitality, and pertinence in the contemporary world.

In summation, the convergence and intersection of Arabic and Turkish languages serves as a potent catalyst for fostering mutual understanding, empathy, and cooperation between the Arab and Turkish worlds, thereby engendering heightened levels of cross-cultural communication, collaboration, and harmony between these two culturally rich and historically intertwined civilizations. By venerating, commemorating, and preserving this shared linguistic and cultural heritage, we lay the groundwork for the cultivation of greater levels of mutual respect, understanding, and appreciation between the Arab and Turkish peoples, thereby fostering a climate of peace, cooperation, and harmony in the region and beyond.

المقدمة

لعلاقة التاريخية بين اللغة العربية واللغة التركية قائمة على تفاعلات طويلة تمت عبر العديد من الفترات التاريخية. تأثرت اللغة التركية باللغة العربية بشكل كبير، وذلك نتيجة للتواصل الثقافي والتاريخي بين الشعوب العربية والتركية. ومن أهم الجوانب الرئيسية للعلاقة بين اللغة العربية واللغة التركية، التأثير الثقافي والديني، حيث تعتبر اللغة العربية لغة الإسلام، ولذلك كان لها تأثير كبير على اللغة التركية في مجال المصطلحات الدينية. ومن جانب آخر فقد تأثرت اللغة التركية باللغة العربية خلال الحكم العثماني (١٢٩٩-١٩٢٢م)، لاسيما في المجالات الإدارية والقانونية والدينية. حيث استخدمت اللغة العربية في الوثائق الرسمية والمراسلات الحكومية. كما يظهر تأثير اللغة من جانب المفردات والمصطلحات أيضاً، فاللغة التركية تحوي العديد من الكلمات والمصطلحات التي استمدتها من اللغة العربية، خاصة في المجالات الدينية والعلمية والفنية. ومن حيث الأدب، فقد تأثر الأدب التركي بالأدب العربي، وكان هنالك تبادل كبير للأفكار والأساليب بين الكتاب والشعراء في العالمين العربي والتركي، وشهدت اللغة التركية اقتباسات وتأثيرات كبيرة من الأدب العربي خلال الفترات التاريخية المختلفة.

تاريخ العلاقة بين اللغة العربية واللغة التركية يشكل جزءاً مهماً من تاريخ المنطقة، حيث تجسد هذه العلاقة التشابك الثقافي والتأثير المتبادل عبر العصور. في فترة الإسلام، ارتبطت اللغة العربية بالدين الإسلامي، وأصبحت محوراً للمعرفة والعلم. وبذلك فقد أسهمت اللغة العربية في تشكيل الفهم الديني والثقافي للشعوب التركية. في عهد الدولة العثمانية، كان للعربية دور حيوي في المؤسسات الرسمية والحياة الاجتماعية. تأثرت اللغة التركية بالمصطلحات الدينية والقانونية العربية بشكل كبير. مع انتهاء هذه الفترة، شهدت اللغة التركية تحولات جذرية، حيث تبنت الأحرف اللاتينية وخضعت لتحديث شامل. مما أدى إلى تغييرات جذرية في بنية اللغة التركية ومفرداتها. رغم أن تأثير اللغة العربية لا يزال قائماً في بعض الجوانب الثقافية والدينية، إلا أن اللغتين أصبحتا متطورتين بمسارات مستقلة.

في هذه الدراسة، حاولنا تسليط الضوء على المصادر التاريخية العربية المتعلقة باللغة التركية، مما يعزز الفهم العميق للتفاعلات الثقافية واللغوية بشكل خاص بين العرب والأتراك عبر العصور. تعتبر الدراسات التي تتناول المصادر التاريخية العربية حول اللغة التركية مجالاً مهماً لفهم التبادل الثقافي واللغوي بين الشعوب العربية والتركية. يشكل هذا الموضوع مصدراً ثرياً للتعرف على الرؤى والتفسيرات التي قدمها المؤرخون واللغويون العرب حول اللغة التركية عبر العصور. يتيح لنا استعراض المصادر التاريخية العربية حول اللغة التركية فهماً أعمق حول كيفية تطور نظرة المفكرين والعلماء العرب وغيرهم نحو هذه اللغة وكيف أثرت على الحياة الثقافية واللغوية في المنطقة. تقوم هذه الدراسة بفحص السياق التاريخي لتلك المراجع وتحليل المفاهيم والتصورات التي انعكست فيها، مما يسهم في إلقاء الضوء على العلاقة المتشابكة بين اللغات والثقافات في تاريخ المنطقة.

الهدف الأساسي من هذه الدراسة التعريف بأشهر المصادر والمراجع العربية التاريخية التي كُتبت عن اللغة التركية في الجانب اللغوي أو الأدبي بشكل عام في المنطقة ونقلها للجمهور العربي على نطاق واسع. تم ترتيب هذه المصادر وفقاً للترتيب الزمني من الأقدم إلى الأحدث.

١. المصادر العربية التاريخية حول اللغة التركية

تعد المصادر العربية التاريخية حول اللغة التركية في المنطقة مصدراً غنياً يسלט الضوء على التواصل الثقافي واللغوي بين العرب والترك على مر العصور. تتنوع هذه المصادر من كتب التاريخ إلى السجلات اللغوية والمصادر الأدبية. تتناول هذه المصادر تأثير اللغة التركية في المنطقة الجغرافية المحيطة، وكيف تطوّرت هذه اللغة كوسيلة للتواصل والتبادل الثقافي. كما تسلط الضوء على التأثيرات الثقافية واللغوية للفتريات التاريخية المختلفة، سواءً أثناء الفترة العثمانية أو الفترات التي سبقتها وتلتها. يتيح استعراض هذه المنابع فهماً أعمق للتفاعلات الثقافية واللغوية في المنطقة، وكيف شكلت اللغة التركية جزءاً من الهوية الثقافية في هذه المنطقة التاريخية. ومن أبرز هذه المصادر:

١.١ ديوان لغات الترك

"ديوان لغات الترك"، كتبه اللغوي كاشغري محمود. يصنف من أهم الأعمال التي كُتبت في اللغة التركية. قام الكاتب بدراسة لهجات اللغة التركية في عصره وقدمها كقاموس شامل إلى المجتمع.

كاشغري محمود، اسمه الكامل محمود بن حسين بن محمد الكاشغري. في اللغة الأويغورية^١، يُعرف باسم محمود كاشغري. وباللغة التركية يعرف كاشغري محمود. وُلد في عام ١٠٠٨ م في مدينة كاشغر، التي كانت في تلك الفترة جزءاً من الدولة القراخانية.

"ديوان لغات الترك"، يعد من أشهر المؤلفات التي كتبها محمود الكاشغري. كان الهدف من كتابته تعزيز حب اللغة التركية لدى العرب وتعليمها لهم. يتضمن "ديوان لغات الترك" كلمات باللغتين التركية والعربية. ويُعد من أقدم القواميس المعروفة في العالم التركي.

"ديوان لغات الترك"، يُعتبر في الواقع قاموساً للهجات جُمعت من القبائل التركية المختلفة. إضافة إلى ذلك يحتوي على قواعد للنحو والبناء تُسلط الضوء على الخصائص اللغوية التركية في القرن الحادي عشر، بالإضافة إلى معلومات غنية حول التاريخ والجغرافيا التركية، والأساطير، والفولكلور، والأدب الشعبي. ويعتبر هذا المؤلف مصدراً واسعاً يلقي الضوء على الطب وطرق العلاج في العصور الوسطى. ومن المعلوم أن عدم وجود أي عمل آخر في هذه الفترة يعزز من قيمته ويجعله مصدراً لا يُقدّر بثمن (قايايدي، ٢٠٠٨، ص ٤).

الكتاب، كما يوحي اسمه، كُتب في الأصل لتعليم اللغة التركية للعرب. وبالتالي، تم إعداد العمل من التركية إلى العربية، وتم استخدام اللغة العربية في الشروحات. وقد تم تقديم معاني الكلمات التركية وأمثلة بالعربية. لهذا السبب نفسه، تم الالتزام بفهم اللغويات العربية في تلك الفترة، وترتيب الكلمات التركية وفقاً لخصائص وأوزان الكلمات العربية (قايايدي، ٢٠٠٨، ص ٥).

تناول الكاشغري مقارنةً بين اللغة التركية والعربية أثناء كتابة عمله، يُظهر مكانة الثقافة التركية في المجتمع الإسلامي في تلك الفترة. بعد أن انتهى كاشغري من كتابة مؤلفه قدمه إلى الخليفة العباسي أبي القاسم عبد الله في

^١ اللغة الأويغورية، هي لغة قارلوقية، من اللغات التركية، يستعملها شعب الأويغور في الصين. تعد لغة رسمية في أويغورستان (سنجان).

بغداد، وذلك في فترة كانت فيها اللغة العربية تسيطر كلغة ثقافية في العالم الإسلامي. حيث قال: " لقد كتبت هذا الكتاب لتعليم اللغة التركية للعرب وليعلموا أن اللغة التركية والعربية تسيران جنباً إلى جنب". بذلك، أبرز الكاشغر حبه للغة التركية وأكد أهمية تعليمها للعرب، مع إشارته إلى التلاحم بين اللغتين ووجودهما الثقافي في تلك الفترة.

٢.١. كتاب جواهر النحو في لغات الترك

"جواهر النحو في لغات الترك"، كتاب آخر للفيلسوف محمود الكاشغري، لم يتم العثور عليه إلى يومنا الحالي. يدور محتوى هذا الكتاب الذي قام بكتابته أو خطط لكتابته الكاشغري حول قواعد اللغة التركية في القرن الحادي عشر. تمت الإشارة إلى هذا الكتاب في الصفحة الثامنة عشرة من كتاب "ديوان لغات الترك". أشار الكاتب الكاشغري إلى أن بعض مواضيع قواعد اللغة التركية لم يتم سردها في "ديوان لغات الترك" وسيقوم بذكرها في مؤلفه الآخر "جواهر النحو في لغات الترك".

"جواهر النحو في لغات الترك" الذي أشار إليه محمود الكاشغري في "ديوان لغات الترك" لم يُذكر باسمه في أي مصدر تاريخي. عدم العثور على اسم الكتاب في أي مصدر آخر وتصريح الكاشغري بأنه "سيتم التطرق إلى هذه المسائل النحوية هناك بإذن الله". يثير شكوكاً حول ما إذا كان "جواهر النحو في لغات الترك" قد كتب فعلياً أم لا .

٣.١. القوانين الكلية لضبط اللغة التركية

كتاب "القوانين الكلية لضبط اللغة التركية"، تم كتابته في العصر القيفجاقى. هذا العمل يتيح لنا إجراء تحليل حول الثقافة القيفجاقية في تلك الفترة. يعتبر هذا العمل ذا أهمية كبيرة بالنسبة للغة التركية من حيث غنى الكلمات التي يحتويها والهدف الكتابي الذي يتمثل فيه. بالإضافة إلى ذلك، يقدم الكتاب أفكاراً للقراء حول كيفية رؤية الأجنبي للثقافة التركية في تلك الفترة، نظراً لأن مؤلف الكتاب غير تركي. إضافةً لذلك، الكتاب يقدم معلومات حول لغة العصر من خلال غناه بالكلمات. حيث يمكننا من تصوير ثقافة ما من خلال وجود الكلمات في اللغة، وزيادة أو نقص بعض الكلمات ذات الصلة بالمفاهيم، أو عدم وجودها؛ مع استنادنا إلى كيفية فهم تلك المفاهيم وتصورها (ار، ٢٠١٥، ص ٢٩٥).

"القوانين الكلية لضبط اللغة التركية"، يعتبر واحداً من الأعمال المكتوبة الموجهة لتعليم اللغة التركية. يوجد فيه الكثير من الأمثلة على الأبعاد الثقافية (الأدب، الفن، التراث الشعبي، الموسيقى، العمارة) بالإضافة إلى الأمثلة المتعلقة بالأفكار والسلوك. يسود في هذا العمل موضوع الإيمان بشكل عام. يؤكد الكاتب دائماً على الإيمان الديني (الإسلام) في كل فرصة. تم التطرق أيضاً في العمل إلى القيم الأخلاقية. قدم العمل معلومات للقارئ حول مدى قبول لهجة الفرد داخل المجتمع أو عدم قبولها.

من خلال كتاب "القوانين الكلية لضبط اللغة التركية"، يمكن للعرب الذين يتعلمون التركية أن يكتسبوا معلومات حول الأمور التي يعتبرها الأتراك مهمة أو غير مهمة. يمكن فهم أن الكلمات التي تظهر بشكل متكرر في اللغة التركية هي ذات أهمية في الثقافة التركية، بينما الكلمات التي تظهر بشكل أقل ليست ذات أهمية. في كتاب "القوانين الكلية"، توجد علامات للمفاهيم المتعلقة بالأسرة، القرابة، الدين، الألعاب، الترفيه، الموسيقى، اللباس،

المنزل، المطبخ، الزراعة وتربية الحيوانات، الخدمة العسكرية، مجموعات المهن و غيرها من المواضيع (ار، ٢٠١٥، ص ٣٠٢).

٤.١. تبيان لغات الترك على لسان قانغلي

"تبيان لغات الترك على لسان قانغلي"، يعد من أول المعاجم التي كتبت عن اللغة التركية. كتبه محمد بن قيس. وقد تم ذكر هذا المعجم في المصادر التاريخية فقط ولم يتم الوصول إليه حتى يومنا الحالي (جليك، ٢٠٠٨، ص ٥).

محمد بن قيس الإيراني، عالم لغوي وكاتب. وُلد محمد بن قيس في مدينة الري في إيران، بين القرنين الثاني عشر والثالث عشر وعاش في إقليم خراسان. قام بزيارة إلى العراق حيث أسره المغول، لكنه نجح في الهروب. وبعد سقوط الدولة الخوارزمية، انتقل إلى بلاد الفرس وعمل في خدمة أتاك سعد بن زنجي وابنه أبي بكر.

٥.١. حلية الإنسان وحلبة اللسان (لغات ابن مهنا/ معجم ابن مهنا)

على الرغم من أن عدد الأبحاث التي أجريت في مجال تعليم اللغة التركية للعرب ليس كبيراً، إلا أنها تعتبر أعمالاً ذات أهمية في سياق التكامل بين اللغة والتاريخ. صاحب هذا القاموس، كان فقيهاً، عالماً في علم النسب، مؤرخاً، لغوياً وشاعراً، وقد عاش في العراق في بدايات القرن الثالث عشر تقريباً. كتب ابن مهنا "حلية الإنسان وحلبة اللسان" بين عامي ١٢٥٨ م و١٢٨٣ م، وكان هذا الكتاب مخصصاً لتعليم العرب اللغات الفارسية والتركية والمغولية (زوالسز، ٢٠١٨، ص ٢٤١). يُعرف أيضاً هذا الكتاب في علم اللغة بلغات ابن مهنا أو قاموس ابن مهنا.

كُتب القاموس وفقاً لمعايير اللغة العربية اللغة الرئيسية للكتاب. يتألف من ثلاثة أقسام. يحتوي على حوالي ٦٣٠٠ كلمة، حيث يحتوي القسم الفارسي على حوالي ٢٥٣٥ كلمة، والقسم التركي على حوالي ٢٦٨٠ كلمة، والقسم المغولي على حوالي ١٠٨٥ كلمة. الصفحة الأولى من الكتاب، ذكر فيها اسم الكاتب ومن ثم تم تقديم معلومات عامة حول موضوع تعلم اللغة وتدريسها. بالإضافة إلى ذلك، أكد الكاتب على أهمية اللغة وقدم توجيهات لتعلمها. القسم الأول من الكتاب مخصص للفارسية، شرح الكاتب هذا القسم بشكل مفصل ودعمه بأمثلة عن خصائص اللغة الفارسية. خصص الكاتب الجزء الثاني والأكبر من الكتاب للغة التركية. بدأ في هذا القسم، كما في القسم الفارسي، بمقدمة قصيرة حول اللغة التركية ويشير إلى استخدامه للكلمات الشائعة. كما يشرح أيضاً أنه قسم هذا الجزء إلى أفرع وفقاً للفصول وال فقرات. تحت عنوان "تمهيد"، يقدم معلومات حول الأصوات والمقاطع الصوتية في اللغة التركية مقارنة بالعربية. يشرح أيضاً كيفية كتابة ونطق هذه الأصوات، ويقدم معلومات قصيرة حول الإضافات. بعد هذا القسم المعني بالتمهيد، يأتي قسم آخر بنفس العنوان، حيث يشير الكاتب إلى أن وطن اللغة التركية هو تركستان، ويدّعي أن بعض الكلمات تغيرت بواسطة الأتراك في منطقة الشرق الأوسط. تحت نفس العنوان، يشرح الكاتب بتفصيل كيفية كتابة ونطق الأصوات في التركية مع أمثلة مفصلة. أما الجزء الثالث من الكتاب فقد تركه الكاتب للغة المغولية. تم اختصار هذا الجزء بشكل أكبر مقارنة بالأقسام الأخرى. بدأ الكاتب هذا القسم بقائمة محتويات. تحتوي هذه القائمة على أسماء ٢٥ فصلاً (الجسمي، ٢٠١٦، ص ٣٠-٣١).

كُتِبَ القاموس بشكل عام باستخدام نفس الطريقة في جميع أجزاءه. على سبيل المثال، قُدِّمَت معلومات حول خصائص كل لغة وقُيِّمَت الفصول تحت عناوين فرعية. ثم قُدِّمَت أمثلة على كل موضوع تحت تلك العناوين الفرعية. المواضيع التي تمت دراستها في الأقسام الثلاثة من العمل تكاد تكون متماثلة. الأمثلة كتبت باللُّغة العربيَّة مع توضيح معانيها بالفارسية أو التركيَّة أو المغولية. في النهاية، على الرغم من أن جزء اللُّغة المغولية من العمل منسَمَّ بالأمثلة بشكل رئيس، إلا أن الكتاب ككل يشكل كتاباً قواعدياً.

٦.١. كتاب الإدراك للسان الأتراك

"كتاب الإدراك للسان الأتراك"، كتبه أبو حيان الأندلسي عام ١٣١٢ م. وفقاً لإزبوداك، "إن هذا الكتاب يُعدُّ بمثابة نسخة مهمة من "ديوان لغات الترك" وهو عمل هام يُكمِّله ويُطوره. هذا العمل، الذي كُتِبَ باللُّغة العربيَّة بهدف تعليم اللُّغة التركيَّة للعرب، يُعتبر مصدراً تاريخياً مهماً يحتوي على قواعد اللُّغة وجزء محدد من المفردات الذي لا يزال له أهمية كبيرة في وقتنا الحالي.

العمل يتألف من قسمين رئيسيين، وهما: قاموس ونحو. تم تنظيم محتوى العمل تحت ثلاث فئات رئيسية هي: القاموس والصرف والنحو. يتألف العمل من قسم في علم اللُّغة يتناول موضوع الكلمات واللواحق، ويشمل قاموساً قفجاقياً-عربياً مرتباً ترتيباً أبجدياً وفقاً للأبجدية العربيَّة. في قسم علم اللُّغة، يُعالج نطاق الصوت والشكل في اللُّغة القفجاقية^٢. يتم تسجيل خصائص لهجاتي التركمانية والقفجاقية في الكتاب للعديد من الكلمات وقواعد النحو. ومع ذلك، يعتبر العمل من الأعمال التي تتبع اللُّغة التركيَّة القياسية للفترة الزمنية، وليس لهجة القفجاقية أو التركمانية (بيجان، ٢٠١٩، ص ٣٦١). من أهم المؤلفات أيضاً التي تعود لأبي حيان في مجال تعليم اللُّغة التركيَّة للعرب ولكن لم يتم الوصول إليها إلى يومنا الحالي؛ كتاب "زهو الملك في نحو الترك"، "الأفعال في لسان الترك" و"نفحة المسك في سيرة الترك".

٧.١. التحفة الزكية في اللُّغة التركيَّة

تتألف الطبقة الحاكمة في دولة المماليك التي أسسها الأتراك في مصر وسوريا من الأتراك. كتب علماء اللُّغة العربيَّة مؤلفات ذات طابع ثنائي اللُّغة وقواعد لتعلم وتدرّس لغة هذه الطبقة. بالإضافة إلى ذلك، كتب العلماء الأتراك الذين أنشؤوا في المنطقة مؤلفات تشرح مفردات وقواعد حول اللُّغة التركيَّة بنفس الأسلوب، بهدف تعليم اللُّغة التركيَّة للعرب. أقدم هذه المؤلفات التي تناولت لغة المماليك القفجاقية هي "كتاب الإدراك للغة الأتراك" الذي أكمله أبو حيان الأندلسي في عام ١٣١٢ م. والكتاب الثاني هو "التحفة الزكية في اللُّغة التركيَّة" الذي يعود تاريخ كتابته إلى فترة غير معروفة (ياووز أرسلان، ٢٠١٢، ص ٣٥٩).

التحفة الزكية، كتب باللُّغة القفجاقية، هو عمل مهم يهدف إلى تعليم اللُّغة التركيَّة للأجانب. يتألف الكتاب من قسمين، قاموس عربي-تركي ونحو، يحتوي الكتاب على ٩٠ صفحة. على الرغم من عدم معرفة مكان وزمان وكتابت العمل بشكل دقيق، يُعتقد بأنه تم كتابته في أواخر القرن الرابع عشر، أي في الفترة الأخيرة للدولة المملوكية،

^٢ اللُّغة القفجاقية (أو القبجاقية) هي إحدى اللغات الأتراكية المنقرضة وهي الأصل المشترك للفرع القبجاقية من اللغات الأتراكية.

استناداً إلى بعض الملاحظات المكتوبة في الصفحة الأخيرة للكتاب. يتيح الكتاب رؤية الكلمات الفارسية وكأنها كلمات تنتمي إلى اللغة التركية القفجاقية، كما يظهر في الكتاب.

في القسم الأول، تم ترتيب الكلمات العربية وفقاً لترتيب الأحرف الأبجدية، حيث تم تصنيف الأسماء أولاً ثم الأفعال. فمثلاً في قسم الهمزة، تم ترتيب الأسماء أيضاً وفقاً لترتيب الأحرف الأبجدية. تم التركيز في الكتاب على مواضيع مثل أسماء الأعضاء، ألوان الخيول، طريقة جري الحصان، مفاهيم تتعلق بسطح الأرض والأطعمة. تم تنظيم القاموس أيضاً بحسب الأحرف الأبجدية. يحتوي العمل على حوالي ٣٥٠٠ كلمة تركية. القسم النحوي قصير جداً ويتناول مواضيع رئيسية تتعلق بالأسماء والأفعال وفقاً لتمييز قواعد اللغة التركية القفجاقية ووفقاً للتقسيم التقليدي لقواعد اللغة العربية الكلاسيكية (ياووز أرسلان، ٢٠١٢، ص ٣٦٠).

٨.١. الدرّة المضيئة في اللغة التركية

"الدرّة المضيئة في اللغة التركية"، هو أحد المعاجم التي كُتبت في الساحة المملوكية في القرنين الرابع عشر أو الخامس عشر، يعتبر عملاً يظهر سمات القاموس ودليل الكلام. لم يتم الوصول إلى مؤلف هذا العمل وأين تمت كتابته. وفقاً لكتابات الباحث أحمد جعفر أوغلو، يعتبر هذا العمل واحداً من منتجات مدرسة المعاجم التركية، ولكن المؤلف ومكان الكتابة غير معلومين. يُشير جعفر أوغلو إلى أن هذا العمل يعود إلى أبي حيان (بالجي، ٢٠١٨، ص ٥٨).

في هذا العمل الذي يعتبر قاموساً ذا طابع مواضيعي، لم يتم إيلاء اهتمام للقواعد اللغوية. تم تنظيم المواد اللغوية في ٢٣ فصلاً موضوعياً. وقد تم تخصيص الفصل رقم ٢٤ للعبارات الكلامية. وجود فصل مستقل للكلام يميز هذا العمل عن قواميس ونحويات القفجاق الأخرى. الأقسام في هذا الكتاب على النحو التالي: ١. الكواكب والكائنات على الأرض. ٢. المياه والمشروبات. ٣. النباتات العطرية. ٤. الفواكه. ٥. الأشجار. ٦. المحاصيل الزراعية. ٧. الطعام. ٨. الحيوانات الأليفة. ٩. الحيوانات البرية. ١٠. حيوانات الركوب. ١١. الأقمشة ومستلزمات السرج. ١٢. الألوان. ١٣. الزواحف والحشرات. ١٤. الأدوات. ١٥. أدوات الحرب. ١٦. الطيور. ١٧. ملابس الجسم. ١٨. أعضاء الجسم. ١٩. صفات الإنسان وألوانه. ٢٠. الأعداد في التركية. ٢١. المهن. ٢٢. أسماء الرجال الأتراك. ٢٣. أسماء النساء التركيات. ٢٤. جُمَل الكلام (يلماز، ٢٠٢٢، ص ٣١٥).

٩.١. كتاب الأفعال

"كتاب الأفعال"، كتبه الكاتب التركي عباس بن حمزة السبراني في مصر في عام ١٣٥٦ م. الكتاب يحتوي على ترجمة الجمل العربية إلى التركية. على عكس القواميس الأخرى، يتمتع الكتاب ببنية فريدة حيث لا يتم ترتيب الأفعال بشكل فردي بل يظهر في سياق الجمل. ونظراً لأن الجمل تم ترجمتها مباشرة من العربية، فإنها تظهر ببنية معكوسة. تم تقسيم الكلمات العربية في العمل إلى فقرات وفقاً لأنماط الأفعال العربية، وتم ترتيب الكلمات في كل أنموذج وفقاً لأحرف العلة وبناءً على الترتيب الأبجدي داخل كل أنموذج. هذه الخاصية تجعل الكتاب مميزاً عن القواميس الأخرى. الكتاب يحتوي على العديد من الكلمات التي لا توجد في المؤلفات التركية القديمة والمتوسطة، مما يجعله غنياً بالمفردات (چليك، ٢٠٢١، ص ٢٨٤٧).

إضافة إلى ذلك، تم تحديد عدد الكلمات التركيبية في العمل بواقع ٣٣١٨ كلمة، مما يشير إلى طابع القاموس الشامل للعمل. يكشف الكتاب أيضاً عن معاني جديدة اكتسبتها بعض الجذور التي تظهر في القواميس والأعمال الأخرى التي كتبت في فترات تاريخية معينة بفضل الإضافات اللاحقة أو التغييرات الصوتية. بهذه السمات، يمكن اعتبار كتاب الأفعال عملاً مهماً يلقي الضوء على تطور اللغة التركيبية التاريخي.

١٠٠١. مجموع ترجمان تركي وعجمي ومغولي

"مجموع ترجمان تركي وعجمي ومغولي" تم تثبيت نسخة واحدة له في مكتبة أكاديمية لايدن في هولندا. مؤلف الكتاب غير معروف، تم استنساخ النسخة الموثقة للكتاب من قبل خليل بن محمد بن يوسف القونوي، وهو تركي الأصل من مدينة قونية. يتضمن الكتاب ٧٦ ورقة، وكل صفحة تحتوي على ١٣ سطراً. يهدف الكاتب المجهول من وراء كتابه إلى تعليم اللغة التركيبية للشعوب العربية الذين يديرون الدولة ويحكمونها. يتناول العمل في القسم الأول ١١١٠ اسماً و ١٨ فعلاً تحت ٢٦ عنواناً، وفي القسم الثاني يحتوي على ٤٥٥ فعلاً و ١٤ اسماً. ويوجد في القسم النحوي ما مجموعه ١٦٧٤ كلمة تركية، بالإضافة إلى الكلمات التي تحتوي على معانٍ متعددة.

يظهر في العمل أنه تم إدراج ٨٩ كلمة يستخدمها التركمان، مما يسمح بمقارنة بين الكتابة باللغة القفجاقية والتركمانية. وقد قسم الكاتب الكلمات في الكتاب إلى ثلاثة أقسام وهي "اسم، فعل وحرف (حرف جر)" وفقاً لمستوى تعليم اللغة في ذلك الوقت. من الناحية التقنية والتعليمية، يُلاحظ أن الأسماء تم سردها كمجموعة موضوعية، بينما تم ترتيب الأفعال وفقاً لتسلسل حدوث الحركة، أو التشابه القريب، أو التناقض. هذه تقنية متوافقة مع تقنيات وأساليب تدريس اللغات الأجنبية المعاصرة. ووفقاً للتعبيرات الموجودة، يظهر أن الكاتب شاهد بعض الأعمال المكتوبة في نفس المجال قبل كتابته، واتخذ مساراً مختلفاً (سلوكجو، ٢٠١٦، ص ٦٨).

من الجدير ذكره أيضاً، تقديم الكلمات المدرجة في الكتاب بعدد معين وإبقاء قسم النحو قصيراً وبسيطاً يشير إلى أن الكاتب قسم اللغة التركيبية إلى مستويات وأعد الكتاب خصيصاً للمتعلمين الذين يتعلمون اللغة التركيبية على مستوى أساسي. عند مراجعاتنا للفترة التي كتب فيها الكتاب، يمكننا القول إن تقسيم الكاتب اللغة التركيبية إلى مستويات وتنظيم الكلمات والنحو الذي سيتم تدريسه وفقاً للمستوى المحدد، يعد أمراً مهماً للغاية في سياق تدريس اللغة التركيبية.

١١٠١. الترجمان المترجم بمنتهى الأرب، في لغة الترك والعجم والعرب

قاموس "الترجمان المترجم بمنتهى الأرب في لغة الترك والعجم والعرب"، من الكتب الأخرى التي كتبت بهدف تعليم اللغة التركيبية والعربية والفارسية للطلاب الراغبين في تعلم هذه اللغات. مؤلف هذا المعجم هو أحمد بن محمد بن عريشاه الدمشقي الحنفي (شهاب الدين أبو العباس). يعد القاموس قاموساً "عربياً-فارسياً-تركياً عثمانياً". الجزء الفارسي التركي من المعجم مكتوب في هوامش الكتاب.

أحمد بن محمد بن عبد الله بن إبراهيم، الملقب بـ "ابن عريشاه"، والملقب أيضاً بـ "أبو محمد" و "شهاب الدين"، هو مؤرخ ورحال، وقد اهتم بمجالات الأدب. وُلد ونشأ في مدينة دمشق. عندما اجتاحت تيمورلنك مناطق بلاد الشام، اضطرت عائلته للانتقال إلى سمرقند، ثم انتقل إلى المناطق الواقعة خلف نهري دجلة والفرات. قام برحلات

سياحية بعيدة وقام بالعديد من الرحلات الاستكشافية. عاش في أدرنة، حيث تواصل مع السلطان العثماني محمد بن عثمان، وأوكل إليه ترجمة بعض الكتب من اللغة العربية إلى اللغتين الفارسية والتركية، وكان قد اطلع عليها خلال رحلاته. عاد إلى دمشق بعد غياب استمر ثلاثة وعشرون عاماً.

ابتعد عن الأدب والكتابة والشعر باللغات الثلاث: العربية، الفارسية، والتركية. في نهاية حياته، انتقل إلى مصر واستقر في خانقاه الصلاحية حتى وفاته. قام بكتابة العديد من الأعمال المهمة، من بينها "فاكهة الخلفاء" و "مفاكهة الظرفاء"، وكتاب يحمل عنوان "عجائب المقدور في أخبار تيمور". وقد قام بترجمة كتاب من الفارسية إلى التركية بعنوان "جامع الحكايات ولامع الروايات". أيضاً له إسهامات في العربية مثل "العقد الفريد في التوحيد" و "غرة السير في دول الترك والتتر". وقد كتب في شعره العربي بلغة رصينة. ويُرجح أن لقبه "ابن عرب شاه" قد أُطلق عليه نتيجة لرحلاته وتجاربه الشخصية.

١٢.١. بلغة المشتاق في لغة الترك والقفجاق

كتاب "بلغة المشتاق في لغة الترك والقفجاق"، قاموس يحمل أهمية كبيرة بالنسبة لمنطقة القفجاق والأوغوز. هذا العمل كتبه جمال الدين أبو محمد عبد الله التركي. رغم أن تاريخ كتابته غير محدد بدقة، إلا أن تسجيل شخص يُدعى أبا بكر قام بقراءة هذا العمل في عام ١٤٥١م يشير إلى أن العمل كتب قبل هذا التاريخ. في المقدمة، سُمي المؤلف عمله "ترجمان اللغة التركية" (ترجمة اللغة التركية). على الرغم من أن هذا الكتاب هو قاموس عربي-تركي، إلا أنه لا يحتوي على معلومات تشير إلى أنه كتب بهدف تعليم اللغة التركية للعرب، على عكس الكتب المماثلة له (الترك، ٢٠١٨، ص ١٤٤٥).

النسخة الوحيدة من الكتاب كتبت بخط اليد وتوجد في مكتبة الأمم المتحدة الوطنية في باريس. وهي مسجلة تحت الرقم التركي ٢٩٣ (في الكتلوج ١٩٣٢، ص ١/٣٠٠). كل صفحة في القاموس تتألف من عشرة أسطر. يحتوي العمل على الأوراق من صفحة ٧ إلى صفحة ب ٨٨. كتب النص بخط النسخ مع الحركة من البداية إلى النهاية؛ الكلمات العربية مكتوبة باللون الأسود، بينما الكلمات التركية مكتوبة بالحرير الأحمر.

قام جمال الدين التركي بتقسيم العمل إلى قسمين رئيسيين، هما: الاسم والفعل. قسم الاسم يتألف من أربعة أقسام وسبعة عشر فصلاً، وتم تصنيفها حسب المواضيع. أما قسم الفعل، فقد تم ترتيبه بشكل غير منتظم وفقاً للأبجدية العربية. يتناول جزء الأسماء مواضيع؛ اسم الله، الكواكب، المعادن، المواضيع الدينية، النقوليات، الطعام، الشراب، الحيوانات، الأمراض، الحيوانات البرية، الزواحف، الطيور والأعداد. في جزء الظرف، تم التطرق إلى مواضيع مثل الزمن ومكان الظروف، والضمائر. أما جزء الأفعال، فيأتي بعد جزء الأسماء ويتضمن تصريفات الأفعال (الترك، ٢٠١٨، ص ١٤٤٧).

كتب جمال الدين التركي، معظم كلماته بالعربية الفصحى، بينما قام بكتابة الكلمات الأخرى بالعربية العامية. علاوة على ذلك، تم وضع الحركات على كل الكلمات العربية التي تقابل الكلمات التركية في الكتاب. في بعض الأحيان، يظهر لنا أيضاً أنه تم تقديم كلمات فارسية وعربية مقابل الكلمات العربية بدلاً من الكلمات التركية. في إطار الكتاب، يظهر أنه أحياناً تم تقديم ترجمة واحدة أو أكثر للكلمات.

الكتاب يحتوي على مائة وسبعٍ وثمانين كلمة بالفارسية والمغولية والعربية. بينما يبلغ عدد الكلمات الأجنبية الأخرى ثلاث عشرة. وهذا يُظهر أن لغة المماليك-الفجائية تأثرت بلغات العرب والفرس، التي تعتبر أقرب مجاور لدولة المماليك. أما الكلمات المغولية، فالأرجح أنها قد نُقلت من بلاد الأتراك إلى هذه المنطقة.

١٣.١. الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية

"الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية"، تم كتابته بواسطة الملاً صالح بهدف تعليم اللغة التركية لأحمد، ابن قاضي مصر شريف محمد الحسيني الجمازي. لم يحدد تاريخ كتابة العمل بدقة، ولكن يُعتقد أنه تمت كتابته في فترة حكم الدولة العلوية في مصر خلال القرن السابع عشر. كتب الملاً صالح هذا العمل كمعلم يعرف اللغة التركية ويُدرّسها لطالب معين. وفي الواقع، أكد ذلك قائلاً "هذا النص نشأ من تجميع المعلومات المحفوظة". صُمم العمل ليكون مناسباً للمبتدئين، ويحتوي على مواضيع قواعد اللغة والكلمات. يتألف الكتاب من أربعة أقسام، وتُعرف هذه الأقسام بمفهوم "قول/ ركن". تم معالجة المواضيع في كل قسم على شكل فصول. يسود في العمل أسلوب تدريس اللغة وطريقة الترجمة، ويتضمن أيضاً إرشادات تعليمية ولغوية. يُظهر الكتاب آثار المبادئ العامة والأساسية في تعليم اللغة، مثل تدريس اللغة المستخدمة في "الشذور"، نقل اللغة مع الثقافة، تقديم المعرفة بما يكفي للطالب، تدريس الكلمات وأهمية ترتيب تدريس اللغة والتصاعد من البسيط إلى المعقد (قراول؛ اچك كوز؛ اي دوغان، ٢٠٢٣، ص ١).

"الشذور الذهبية"، تم كتابتها بهدف تدريس اللغة التركية على مستوى المبتدئين. الأسلوب الرئيس المستخدم لتعليم اللغة في هذا العمل هو أسلوب القواعد اللغوية والترجمة. تم تسمية الأقسام الرئيسية في العمل بمصطلحات "ركن/ قول"، وتم تسمية الأقسام الفرعية باسم "باب". في القسم الأول، تم التركيز على تصريف الأفعال، في القسم الثاني، تم التركيز على الأسماء ذات الطابع الموضوعي، في القسم الثالث، تم التطرق إلى الضمائر، حروف الجر، حروف الإضافة والأعداد، وفي القسم الرابع، تم التركيز على الكلمات المشتركة بين العربية والتركية. وفقاً لخصائص أسلوب القواعد اللغوية والترجمة، يتوفر في العمل قوائم كلمات ثنائية اللغة بهدف التحفيز. تم تقديم القواعد في بداية الكتاب، وتم إجراء التوضيحات لاحقاً، هذا يعكس استخدام خاصية الاستنتاج الشامل المعتمدة في أسلوب القواعد اللغوية والترجمة. بالإضافة إلى ذلك، تم تقديم الجمل العربية ثم التركية في القسم الأخير الذي يحتوي على الأمثلة. ويظهر أيضاً في الكتاب وجود توجيهات بسيطة (قراول؛ اچك كوز؛ اي دوغان، ٢٠٢٣، ص ٢٤).

في هذا العمل يمكننا مشاهدة آثار مختلفة لتعليم اللغة التركية كلغة أجنبية. مثل؛ التعليم اللغوي، نقل اللغة والثقافة، تقديم قدر ممكن من المعرفة للطلاب، تدريس الكلمات، تقنيات التدريس وأهمية الترتيب اللغوي؛ مثل تقديم هيكل واحد في كل مرة والانتقال بشكل تدريجي من البسيط إلى المعقد ومن الملموس إلى المجرد.

١٤.١. قاموس الأروام في نظام الكلام

في بداية القرن السابع عشر، كتب ملاً صالح أفندي، الذي نشأ في البيئة التي أسست المفردات التقليدية المملوكية-الفجائية، والتي أدت إلى ظهور العديد من الأعمال بين التركية والعربية، كتاباً يحمل عنوان "قاموس الأروام في نظام الكلام" نتيجة لتحول حقيقي لحاجة تدريس وتعلم اللغة التركية العثمانية. يعتبر هذا الكتاب تحديداً

لمفردات في عصر الدولة العثمانية. يتألف الكتاب من قاموس عربي-تركي وقواعد لغوية تركية يمتد من الصفحة ٢ إلى ب ١١٥ بعد قسم المقدمة التي تتألف من حوالي ٥ صفحات. تم تنظيم القاموس وفقاً لـ ٣٨ باباً و ٥٠٢ فصل على أساس الترتيب الأساسي للكلمات العليا والكسور والأوتار. في بداية كل مادة، يتم ذكر أصل الكلمة ذات الصلة وفي بعض الأماكن يتم إلحاقها بعائلة الكلمات المستخدمة بشكل متكرر، ويتم تعزيزها بالأمثلة. على الرغم من عدم التنظيم للكلمات العربية والتركية، إلا أنه تم وضعها بالحركات. على الرغم من أنه قد يظهر في الكتاب أنه لا توجد كلمات ناقصة، ولكن وفقاً للشرح العربي في الكتاب، تم اكتشاف بعض الكلمات المفقودة في بعض الأماكن بسبب عدم التصاقها. بالإضافة إلى ذلك، هناك أخطاء عفوية في بعض الأماكن حيث تم كتابتها بطريقة خاطئة ولكنها تحمل معانٍ مختلفة. بالنظر إلى هذه الأخطاء مع هذه النقائص، يُعتقد أن المؤلف ليس لديه إلمام كامل باللغة العربية (حنان، ٢٠١٩، ص ٢٢-٢٣).

المعلومات التي ذكرها الملاً صالح أفندي في كتابه عن نفسه محدودة للغاية. مع ذلك، وفقاً للمعلومات التي قدمها في "قاموس الأروام" وغيرها من أعماله مثل "الشذور الذهبية والقطع الأحمديّة في اللغة التركية"، قام بجولات في الأراضي التي كانت تحت سيطرة الدولة العثمانية، وبعد أن تعلم اللغة التركية وفهمها بشكل جيد، قام بجمع اللغة في الأماكن التي زارها، وقام بمهام التدريس والكتابة والترجمة. بدأ بتقديم أعماله وشارك في الجلسات التي كانت تحتوي على طبقة مميزة من الأفراد. كان من الأشخاص المثقفين الذين كانوا تحت حماية الدولة العثمانية. إضافة لذلك، وصل ملا صالح أفندي إلى رتبة شيخ الإسلام من بين علماء اللغة العربية. يعتبر أيضاً عالماً دينياً ولغوياً ثنائياً للغة. يتمتع بخبرة واسعة في مناهج وتقاليد علم المعاني، ويفهم بشكل جيد لغة الأدب العربي في عصره.

١٥.١. أقنوم في لغة الروم

"أقنوم^٢ في لغة الروم"، من المؤلفات الأخرى التي كتبها الملاً صالح أفندي. الكتاب يحتوي على قاموس تركي-عربي، تم تنظيم الكتاب بناءً على ترتيب الأحرف الأبجدية مع مراعات النظر للحركات "الضمة والكسرة والفتحة". تم استخدام الكلمات التركية كرؤوس للمداخل في القاموس، حيث كتبت الكلمات التركية بالحبر الأحمر، بينما كتبت الكلمات العربية بالحبر الأسود (حنان، ٢٠١٩، ص ٢٦).

١٦.١. فوائد شرقية

"فوائد شرقية"، كتاب في علم اللغة يتألف من ثلاثة أقسام "قواعد تركية"، "قواعد عربية"، و"قواعد فارسية". كتب العمل الكاتب ناصيف معلوف في سنة ١٨٥٤م. يتألف الكتاب من ١٣٠ صفحة. ذكر معلوف في مقدمة الكتاب ن هدفه من هذا العمل تسهيل تعليم اللغة التركية للراغبين في ذلك. يقول بيانكي إن هذا العمل يحمل جهداً شاملاً لتلبية احتياجات باريس ومؤسسات علم اللغة الأخرى. من حيث جودة وكفاءة العمل، يُعتبر مُعادلاً لعمل

^٢ أقنوم، باليونانية هي هيبوستاسيس، وهي مكونة من مقطعين: هيبو وهي تعني تحت، وستاسيس وتعني قائم أو واقف، وبهذا فإن كلمة هيبوستاسيس تعني تحت القائم. ولاهوتياً معناها ما يقوم عليه الجوهر أو ما يقوم فيه الجوهر أو الطبيعة. والأقنوم هو كائن حقيقي له شخصيته الخاصة به ولكنه واحد في الجوهر والطبيعة والإرادة مع الأقنومين الآخرين بغير انفصال.

"قواعد العثمانية" لفيؤاد أفندي وجودت أفندي. بيانكي يشير إلى أن تسمية عمل معلوف بـ "قوائد الشرقية" هي اختيار دقيق للغاية (صويداش، ٢٠١٦، ص ٣٧٧).

يظهر في الأقسام المذكورة في الكتاب شرح لقواعد اللغة التركية، يليها إثراء بالنصوص العينية. تُقدم في نهاية العمل نماذج من الرسائل، وهي مخصصة لتطبيق القواعد المُتعلّمة. تمت الطبعة الأولى للعمل في عام ١٨٦٢م. هورات، الناطق الثاني بالفرنسية في قنصلية فرنسا في إسطنبول، يشير إلى أنهم لم يعرفوا أسلوباً أبسط من الأسلوب الذي اتبعه معلوف عندما قاموا بإنتاج عمل مشابه له في الخصائص. ويرى أن استخدام التمارين ونصوص الحديث ونماذج الرسائل بعد شرح القواعد بوضوح وبشكل مفهوم هو أمر مناسب. يعتبر هذا الأسلوب هو الطريقة الأسرع والأسهل لتحقيق القدرة على التحدث باللغة (صويداش، ٢٠١٦، ص ٣٧٧). من الكتب الأخرى الشهيرة لناصيف معلوف في مجال تعليم اللغة التركية للعرب؛ كتاب "افتتاح القراءة لتعليم الشبان وكل الراغبين بتعلم اللغتين العربية والتركية"، كتاب "الروضة الزهية في اللغتين العربية والتركية"، كتاب "ألف جزء"، كتاب "مخاطبات معلوفية" وغيرها من الكتب.

١٧.١. ترجمان تركي وعربي وفارسي

"ترجمان تركي وعربي وفارسي" تم نشره في سنة ١٨٦٦م، يبلغ حجمه ١٤٤ صفحة ويبدو أنه كتب لتعليم اللغة التركية. على الرغم من عدم ذكر مؤلف الكتاب إلا أنه يظهر تعبير حرره الفقير "محمد راشد". تم العثور على سبع نسخ من الكتاب بتاريخ مختلفة بما في ذلك طبعات عام ١٨٦٦، ١٨٨٢، ١٨٨٣، ١٨٨٤، ١٨٩٠، ١٩٠٤م، بالإضافة إلى نسخة أخرى بـ ١٣٦ صفحة ونسخة أخرى بـ ١٤٤ صفحة وغيرها، حيث لم يتم التعرف على مكان النشر والتاريخ. وهذا يعطي فكرة عن استخدام الكتاب وانتشاره. في بعض سجلات المكتبات.

يُشار إلى أن العمل يحمل أيضاً اسم "قاموس"، لكنه ليس قاموساً بل هو كتاب في علم اللغة. عند النظر إلى الترتيب المستخدم لأقسام الكتاب يمكن أن يظهر لنا أن الكتاب كتب بشكل أساسي كمصدر لتعلم اللغة بغرض الاستخدام العملي. يحتوي الكتاب على حوالي ١٠٠٠ كلمة تركية، وتحمل بعض هذه الكلمات عناصر اللغة التركية التاريخية. يتألف الكتاب من ٤ أقسام (أركان) وقسم "الخاتمة" يحتوي على جمل تركية. بناءً على تاريخ ظهور الكتاب، يظهر لنا أنه يتزامن مع فترات تاريخية هامة في العصر العثماني، مثل فترة الإصلاحات (الإصلاح العثماني)، وفترة التنظيم (تنظيمات)، وفترة الدستور (الدستورية) وغيرها من الفترات التاريخية البارزة (أزتورك؛ أبيك، ٢٠١٣، ص ٣٨٦).

١٨.١. المفردات السنوية في خصوص اللغة التركية

قاموس "المفردات السنوية في خصوص اللغة التركية"، كتب في سنة ١٨٦٦م وتم طباعته من قبل الكاتب طه خلوصي سنة ١٨٦٣م في مدينة حلب. يتألف الكتاب من ٨٤ صفحة. يحتوي المؤلف على ٢٩٢٠ كلمة تركية مرتبة وفقاً للحروف الهجائية. يشتمل الكتاب على مقدمة تحتوي ثلاثة مقالات حول خصائص اللغة التركية. يهدف القاموس كغيره من الكتب المذكورة في الأعلى إلى تعليم المتلقي العربي أكبر قدر ممكن من الكلمات التركية.

١٩.١. كنز اللغات

كتاب "كنز اللغات" هو قاموس آخر كُتب لتعليم اللغة التركية للعرب. على الرغم من أن كنز اللغات هو قاموس تركي -عربي، إلا أن فارس الحوري صاحب هذا الكتاب، ذكر في الصفحات الأولى وفي المقدمة أن "كنز اللغات" هو قاموس تركي - فارسي - عربي، بينما كانت الإشارة إلى الفارسية هي في الواقع تشير إلى العناصر الفارسية في اللغة التركية. فارس الحوري بدأ كتابة قاموس "كنز اللغات" في عام ١٨٧٢م وأنهاه في عام ١٨٧٤م. طبع في مطبعة التربية في عام ١٨٧٦م (فيض الله، ٢٠٢٠، ص ٢). حيث قام الشيخ فارس الخوري بتقديم هذا الكتاب لحضرة صاحب الدولة رستم باشا متصرف جبل لبنان الأفخم.

لم يتم التوصل إلى معلومات كافية حول حياة صاحب الكتاب الشيخ فارس أفندي الحوري. وفقاً للمعلومات المتاحة على غلاف الكتاب، يُشار إلى أن الشيخ فارس أفندي قد شغل وظيفة مدرس للغة التركية والفرنسية في مدرسة العزيزية في بلدة دير القمر. كما يُذكر أيضاً أنه كان مؤلفاً لكتاب نحوي بعنوان "رشة الطلاب". وتُشير المعلومات أيضاً إلى أنه كان يحمل وسام المجيدية.

٢٠.١. رشة الطلاب في صرف ونحو اللغة العثمانية

"رشة الطلاب في صرف ونحو اللغة العثمانية"، كتبه الشيخ فارس أفندي، يدور الكتاب حول قواعد اللغة التركية. ذكر المؤلف الحوري هذا الكتاب في كتابه السابق "كنز اللغات" وأشار إلى أن الطلاب الراغبين في الحصول على المزيد من المعلومات حول قواعد اللغة التركية، بإمكانهم الرجوع إلى هذا الكتاب. تم نشر الكتاب في عام ١٨٧٢م. لم يتم عمل أي دراسة على الكتاب إلى وقتنا الحالي.

٢١.١. نخبة الأنجاب في اللغة التركية

"نخبة الأنجاب في اللغة التركية"، ألفه محمد أفندي طالب مفتش اللغة التركية في المدارس الملكية الأميرية المصرية. الطبعة الأولى تمت سنة ١٨٨٢م في مطبعة ديوان عموم المعارف. الكتاب يتألف من ١٢٠ صفحة. الهدف الرئيس من الكتاب تعليم اللغة التركية للأجانب العرب. تم التسلسل في شرح أقسام الكتاب وفقاً للترتيب الأبجدي في اللغة العربية.

قام الكاتب محمد أفندي، بشرح الدروس باللغة التركية وفي المقابل قام بإعطاء الترجمة العربية بشكل سليم. احتوى الكتاب على العديد من الأقسام التعليمية. كان يلحق الكاتب الشروحات بتمارين وأمثلة ليسهل على المتلقي الفهم. من أبرز الأقسام التي قام الكاتب بشرحها؛ أقسام المصادر، تصريفات الأفعال، الصفات، الحال، الاسم المنسوب، الضمائر، الأعداد، كلمات تركية متنوعة، الأدوات وغيرها من الأقسام (طالب، ١٨٨٢).

٢٢.١. الإيضاحات الوفية في قواعد اللغة العثمانية

"الإيضاحات الوفية في قواعد اللغة العثمانية"، كتاب يحتوي على قواعد اللغة التركية القديمة (العثمانية) قام بتأليفه يوسف أفندي حسني، أستاذ اللغة التركية والفرنسية وناظر المدرسة السلطانية، الطبعة الثانية بالمطبعة الأدبية في بيروت سنة ١٨٨٥م (حسني، ١٨٨٥).

الكتاب يتكون من عشرة فصول على الشكل التالي؛ الأحرف واللفظ، الاسم، الصفة، الضمير، الفعل، تركيب الجملة، الأدوات المركبة، أدوات النداء، أدوات بمعان مختلفة، بعض القواعد العربية والفارسية. يلي أقسام الكتاب البنود الآتية؛ القسم الابتدائي، التذييل في بيان المصادر التركيبية، بيان الأسماء التركيبية، المصادر الفارسية، الأوامر الفارسية، بعض المفردات الفارسية وبعض الكلمات التركيبية المستخدمة في العديد من المجالات.

٢٣.١. كنز اللغة العثمانية

كتاب "كنز اللغة العثمانية"، من المؤلفات الأخرى التي تهدف إلى تعليم اللغة التركيبية للعرب والراغبين بذلك. كتب مصطفى أفندي سليمان زادة الشريف الحلبي الكتاب في سنة ١٨٩٠ م. يتألف الكتاب من ١٣٠ صفحة.

٢٤.١. رفيق العثماني

"رفيق العثماني"، قاموس يحتوي على نيف واثنى عشر ألف كلمة تركية وفارسية مترجمة إلى اللغة العربية. تم طبع ونشر هذا القاموس بعناية واهتمام أمين خوري صاحب مطبعة الآداب لأجل إفادة الطلاب في البلاد السورية. تم طباعة الكتاب برخصة نظارة المعارف الجليلة في الأستانة العلية. يتألف الكتاب من ٣٦٠ صفحة. تم كتابة الكتاب عام ١٨٩٤ م.

يوضح الكاتب سبب كتابته لهذا الكتاب في مقدمته قائلاً: حاجة طلاب اللغة التركيبية الملحة إلى كتاب تعليمي يستندون إليه، جعلني أقوم وبعد إلحاح فريق من نخبة الآداب بإعادة صياغة كتاب "كنز اللغات" للشيخ فارس أفندي الخوري مع إجراء بعض التعديلات وحذف ما كان طويلاً من الكتاب وشرح ما كان ناقصاً أو مخللاً وخصوصاً في الكلمات المترادفة" (أمين، ١٨٩٤).

٢٥.١. البهجة البهية في اللغة التركية

معجم "البهجة البهية في اللغة التركية"، من المصادر المهمة أيضاً في تعليم اللغة التركيبية للعرب. مؤلف المعجم وسنة الكتابة مجهولين. تم العثور على نسختين من المعجم، الأولى في إيران والثانية في مكتبة بودلي في بريطانيا.

الكتاب يتألف من ١١٨ صفحة. رتب الكتاب على عشرة أبواب ومقدمة وخاتمة. المقدمة في ذكر أسماء الله تعالى والأنبياء والملائكة وما يناسب ذلك في الوجود والمعادن وغير ذلك. أما أقسام الكتاب العشرة فهي بالشكل الآتي؛ أسماء الأدميين والأقارب والأعضاء، المأكول والمشرب والفواكه وغير ذلك، أسماء الملابس الموافقة للرجال والنساء، أسماء البيت والبحر وما يناسب ذلك، أسماء الحيوانات من المركوب والوحوش، أسماء الألوان والصفات وغير ذلك، أسماء الطيور، أسماء العود وترتيبه في الكلام، في الأفعال الماضية والمضارعة والأمر والألفاظ التي تدخل في الكلام والقسم العاشر في الأسماء. أما الخاتمة فهي في الأسماء المشتركة بين اللسان التركي والعربي. في البداية قام الكاتب بذكر الكلمات باللغة العربية ثم أحققها بمعانيها باللغة التركيبية بشكل متسلسل.

٢٦.١. بيان لغات الأتراك

هذا القاموس من الكتب المهمة أيضاً التي كتبت بهدف تعليم اللغة التركية للعرب. تم ذكر كتاب "بيان لغات الأتراك" في كتاب "كشف الظنون" للكاتب كاتب چلبی. النسخة الوحيدة التي عثر عليها في مديرية مخطوطات قونية الإقليمية تتكون من عشر صفحات، الكلمات التركية من المؤلف كتبت باللون الأحمر ومعانيها باللغة العربية كتبت باللون الأسود. لم يتم تحديد مؤلف وتاريخ كتابة الكتاب. تم تقييد القاموس في مكتبة قونيا تحت الرقم التالي BY00000793/3.

الخاتمة

في ختام هذه الدراسة، نستطيع أن نستنتج أن المصادر العربية التي تتناول اللغة التركية تشكل جسراً حضارياً وثقافياً مهماً يربط بين العالمين العربي والتركي. تُسلط هذه المصادر الضوء على تاريخ طويل من التفاعلات اللغوية والثقافية، وتبرز أهمية اللغة كوسيلة للتواصل والفهم بين الشعوب.

تتيح هذه المصادر أيضاً فرصاً قيمة للطلاب العرب الذين يرغبون في تعلم اللغة التركية، حيث تعمل على تسهيل فهم البنية اللغوية والمفردات، بالإضافة إلى توفير رؤية ثقافية أعمق. وفي السياق العكسي، تُعتبر هذه المصادر غنية أيضاً للأتراك الذين يرغبون في فهم واستيعاب اللغة العربية وثقافتها.

تتنوع المصادر بين مختلف المجالات، من الدين والعلوم إلى الأدب والتاريخ، مما يمنح الباحثين والمهتمين فهماً شاملاً حول عمق التأثير اللغوي والثقافي. وفي عهد الدولة العثمانية، تظهر هذه المصادر كشاهد على تأثير اللغة العربية في مختلف جوانب الحياة، من الإدارة إلى الدين والقانون.

يظهر تلاقي اللغة العربية والتركية كمصدر للتواصل والتفاهم، مما يبرز أهمية المحافظة على هذا التراث اللغوي والثقافي لتعزيز التفاهم المتبادل وتقوية العلاقات الثقافية بين العرب والتürk.

في الختام، أود القول أن هذه الدراسة تم كتابتها من قبل طالب دكتوراه في السنة الأولى و تشكل باكورة الانتاج العلمي في هذه المرحلة. حيث تعتبر دراسة سطحية سيلحقها باذن الله دراسات أكثر عمقاً و أكثر وصفاً للاسلوب والمنهج والدراسات المقارنة.

حيث أن مثل هذه الدراسة تعتبر مقدمة تفتح الباب امام الباحثين للإطلاع على كل كتاب مذكور في متن البحث ودراسته دراسة نقدية منهجية علمية شاملة. لم تقدم هذه الدراسة من الكتب المرتبطة بموضوع البحث سوى القليل وأعني هنا أن ما تم ذكره من كتب في متن البحث هو ما استطعت الوصول اليه فقط، تاركاً الباب لنفسه وللباحثين من بعدي لاكمال هذا الطريق الطويل الشاق.

المصادر والمراجع

أ. العربية

- حسني، يوسف أفندي. (١٨٨٥ م). الإيضاحات الوفية في قواعد اللغة العثمانية. بيروت. المطبعة الأدبية.
Hüsni, Y. E. (1885). El-Îzâhât el-Vafiyye fî Kavâ'idi'l-lügati'l-Osmâniyye. *Edebi Matbaası*, Beirut.
- خلوصي، طه. (١٨٦٦ م). المفردات السنوية في خصوص اللغة التركية. حلب.
Hulusi, T. (1866). El-Müfredâtü's-Sünniye fî Husûsi'l-lügati't-Türkiyye. Halep.
- خوري، أمين. (١٨٩٤ م). رفيق العثماني. بيروت. مطبعة الآداب.
Huri, E. (1894). Refîkü'l-Osmânî. *Edebiyat Matbaası*, Beirut.
- طالب، محمد أفندي. (١٨٨٢ م). نخبة الانجاب في اللغة التركية. مصر. مطبعة ديوان المعارف.
Talib, M. E. (1882). Nuḥbetü'l-incâb fî'l-lügati't-Türkiyye. *Divanü'l Maarif Matbaası*, Mısır.
- عرب شاه، أحمد. الترجمان المترجم بمنتهى الأرب، في لغة الترك والعجم والعرب. فرنسا. المكتبة الوطنية.
Arapşah, A. Et-türçümânü'l-mütercem bi'muntehe'l-ereb, fî Lügati't-Türk ve'l-'Acem ve'l-'Arap. *Milli Kütüphanesi*, Fransa.
- مجهول. البهجة البهية في اللغة التركية. بريطانيا. مكتبة بودلي.
Mechul. El-bühcetü'l-Behiyye fî'l-Lügat't-Türkiyye. *Bodleian Kütüphanesi*, İngiltere.

ب. التركية

- Al-Jasimi, S. M. A. (2016). İbnü Mühennâ lügati (Kitâb Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l Lisân)(Metin-dil özellikleri-dizin). *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Altürk, G. (2018). Kitâbu Bulğatu'l-Muştaḳ fî Luğati't-Türk ve'l-Kıfçâḳ sözlüğünün içeriği ve eserdeki alıntı kelimeler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7(3), 1444-1455.
- Balcı, O. (2018). Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye'de görülen iki imla özelliği ve bu özelliklerin kazak türkçesi ile ilişkisi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (46), 57-66.
- Baskın, S. (2012). Memlûk dönemi Türkçe sözlüklerinin yapısı. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 23-40.
- Çelik, N. (2021). Kitâbü'l-Ef'âl tanıklığında-ş,+laş- ekiyle genişletilmiş bazı fiiller üzerine bir inceleme. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 2845-2858.
- Çetin, İ. (2023). Eş-Şüzûrû'z-Zehabiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye ve'l-Arabiyye ve Yeni bir nüshası üzerine. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, (70), 104-111.
- Dereli, M. V. (2018). Harezmi-Kıfçak döneminde Arapça ile türkçeyi buluşturan sözlükler: ez-Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edeb'i Örneği. *Bilimname*, 2018(36), 399-428.
- Hannan, F. (2019). *Molla Salih Efendi'nin Kâmus El-ervâm Fî Nizâmü'l-Kelâm (inceleme, metin, dizin, terim sözlüğü, tıpkıbasım)*, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi).
- Himmet, B. İbnü Mühennâ Lügati'nin Paris nüshası. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10(30), 252-263.
- Kafes, M. (1994). "Ebû Hayyân el-Endelüsî". *TDVİA*. C. 10. S. 152-153. İstanbul: TDV Yayınları.
- Karagöl, E., Açıkgöz, A., & Aydoğan, Ş. Araplara Türkçe öğretiminde tarihî bir eser: Eş Şüzûr-Üz Zehabiyye vel Kitâi'l Ahmediyye fil Lûgati't-Türkiyye. *Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-25.
- Karagözlü, S. (2018). İbnü Mühennâ Lügati – Türkçe kısmı. Kesit Yayınları, İstanbul, s. 423.
- Kayadibi, F. (2010). Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lügati't-Türk'te eğitim ile ilgili kavramlar. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, (18), 1-22.

- Kaymaz, Z. (2015). Türkçenin öğretimi açısından İbni Mühennâ Lügati'nin yeri. *Elazığ, VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, Elazığ*.
- kaymaz, Z., & Mohammad, R. (2016). Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye hakkında bazı açıklamalar. *Türkbilig, (32)*, 1-20.
- Onur, E. R. (2015). El-Kavânü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye'de yer alan kültürel öğelerin değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 4(1)*, 294-304.
- Ölmez, Z., & khairullah, H. L. (2016). Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye'de Farsça sözcükler-I. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 64(2)*, 175-188.
- Öztürk, N. & ABİK, A. D. (2013). Türkçe öğretimi için yazılmış bir eser: Kitâb-ı Tercümân- ı Türkî ve Arabî ve Farisî . VII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı (S.386-406). Tiran, Albania.
- Soydaş, H. (2016). Şarkiyatçı Nassif Mallouf'un eserleri ve çocuk edebiyatında bir mihenk taşı: *Kitâb-I Der-Hakk-I Sıbyân ve Sabâvet* .Türkiyat Mecmuası, c. 26/2,S. 371-383.
- Sülükçü, Y. (2016). Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî" adlı esere yabancılara Türkçe öğretimi açısından bir bakış. *International Journal of Language Academy, 4(3)*, 67-76.
- Yavuzarslan, P. (2012). "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye". TDVİA. C. 41. S. 359-360. İstanbul: TDV Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 16.05.2024 Kabul/Accepted: 26.06.2024

Sanat ve Edebiyat Makalesi/Art and Literature Article, s./pp. 571-583.

أثر المتلقي في النقد العربي القديم

Mustafa ALMAVAS¹

ملخص

للمتلقي أهمية كبرى في العملية الإبداعية التي تتألف من: المبدع والنص والمتلقي، والناظر في كتب النقد العربي القديم يجد أن مصطلح المتلقي لم يكن موجوداً، وإنما ورد نظيران له هما: السامع، والقارئ، وكان مصطلح السامع الأكثر استعمالاً. ويتلخص أثر المتلقي في النقد العربي القديم في أن للمتلقي أثرين: إيجابي؛ أي يكون فيه موقفاً إيجابياً من النص الإبداعي، وسلبي، ويكون فيه رافضاً لأمر ما في النص الإبداعي لم يستسغه ذوقه. ولعل القصص النقدية التي سردتها كتب النقد القديم خير مثال يكون لدينا تلك الوجهة التصنيفية للمتلقي. وعلى صعيد آخر أولى بعض الدارسين المتأخرين الأهمية الكبرى للمتلقي جاعلين منه الأساس في النقد الأدبي والعملية الإبداعية، وقد غالوا في هذا الاتجاه الذي لا يمكننا اعتماده، ولاسيما أن أغلب أدبنا لا يمكن أن ينقد بدون اطلاع كافٍ على المبدع وبيئته التي أنتج فيها. على أن المتلقي لا يؤخذ بمعاييره النقدية إلا إذا كان ناقدًا مشهورًا له، من مثل: ابن طباطبا، وابن رشيق، والشريف الجرجاني، وغيرهم من النقاد العرب القدامى.

الكلمات المفتاحية: أثر، المتلقي، نقد، قديم، مبدع، نص.

ESKİ ARAP ELEŞTİRİSİNDE ALICININ ETKİSİ

Öz

Yaratıcı, metin ve alıcıdan oluşan yaratma sürecinde alıcının büyük bir önemi vardır. Eski Arap eleştiri kitaplarında bakıldığında alıcı kavramının bulunmadığı fark edilecektir. Onun yerine iki kavram kullanılmaktaydı. Dinleyici ve okuyucu. Dinleyici kavramı daha çok kullanılmaktaydı.

Eski Arap eleştirisinde alıcının etkisi iki şekilde özetlenebilir. Olumlu etki ile alıcı, metinde olumlu bir tavır oluşturur. Olumsuz etki işe alıcı, metinde zevkine ters düşen bir unsuru reddeder.

Belki de eski Arap eleştiri kitaplarının ortaya koyduğu hikayeleri, alıcıyı sınıflandırma yöntemini oluşturmamız için iyi bir örnek olabilir.

Diğer yandan sonraki dönem araştırmacıları; alıcıya büyük bir önem atfederek onu edebi eleştiri ve yaratma sürecinin temeli olarak gördüler. Anacak özellikle edebiyatımızın büyük çoğunluğunun yaratıcıyı ve onun üretim ortamını yeterince tanımadan eleştirilmeyeceği düşünüldüğünde bizlerin itimat etmeyeceği bir yaklaşım benimsediler.

Öyle ki İbn Tabtaba, İbn Raşık, eş-Şerif el-Corcani ve diğer Arap eleştirmenleri gibi tanınmış bit eleştirmen olmadığı müddetçe alıcının eleştiri kriterleri göz önüne alınmaz.

Anahtar Kelimeler: Etki, Alıcı, Eleştiri, Eski, Yaratıcı, Metin.

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, e-posta: mustafamawas101@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7502-2376.

The Impact of the Receiver in Ancient Arab Criticism

Abstract

The recipient plays a significant role in the creative process, which consists of the creator, the text, and the recipient. When examining old Arabic literary criticism, one finds that the term "recipient" did not exist; instead, the terms "listener" and "reader" were used, with "listener" being the most commonly used.

The impact of the recipient in old Arabic criticism can be summarized as having two effects: positive, which means forming a positive stance towards the creative text, and negative, where the recipient rejects something in the text that does not suit their taste.

The critical stories mentioned in old criticism books are a good example that illustrates this classification of the recipient. On another note, some later scholars placed great importance on the recipient, making them central to literary criticism and the creative process. However, they often exaggerated this perspective, which cannot be entirely adopted, especially since most of our literature cannot be critiqued without sufficient knowledge of the creator and the environment in which the work was produced.

The recipient's critical standards are only considered if the recipient is a renowned critic, such as Ibn Tabataba, Ibn Rashiq, Al-Sharif Al-Jurjani, and other ancient Arab critics.

Keywords: Impact, Receiver, Critique, Ancient, Creator, Text.

Structured Abstract

The receiver constitutes the third axis in the creative process. The text is directed towards them, and the creator relies on their taste, trying to capture their attention and admiration. Many literary works can be classified as literature that satisfies the audiences of receivers, and this applies to visual and auditory arts to a greater extent. Although great literature and great artists do not depend on the taste of the audience or follow their desires and opinions, but rather liberate themselves from them and try to impress the receivers with their art or resonate with the group whose content and offerings they admire.

On another note, some late scholars give great importance to the receiver, making them the foundation in literary criticism and the creative process. They exaggerated in this direction, which we cannot rely on, especially since most of our literature cannot be criticized without sufficient knowledge of the creator and the environment in which it was produced.

Reception manifests in the stage of astonishment, during which the cognitive authority of the mind, its measurements, logic, and strict judgments, are absent. This occurs when the work aligns with the emotional and sentimental stance in the work, resonating with them in the receiver. It should be noted that the culture of the receiver forms a fundamental stream in every mental work. Just as the creator needs artistic and imaginative richness to write their literature or art, the receiver needs to possess a certain level of culture and knowledge that enables them to understand the artistic and literary works presented to them. Thus, a state of aesthetic and cultural balance arises between the creator and the receiver.

Criticism generally falls into two categories: one is concerned with the value of the aesthetic text and its impact, and does not require extensive knowledge or philosophy; this is taste, acquired from social culture and forms the basis of all criticism. However, it is not sufficient in the critical process, which integrates with the second type that is based on principles and rules derived from literary works. This type resorts to interpretation, evaluation, and setting standards, relying on refined taste, which is a blend of intellect, emotion, and imagination, the result of artistic talents and solid studies. It does not come without knowledge and mental maturity, and is not found in uneducated societies.

المقدمة

ي شكّل المتلقي المحور الثالث في العملية الإبداعية، فإليه يتجه النص، وعلى ذائقته يعتمد المبدع محاولاً إثارة انتباهه وإعجابه، وكثيراً من الأعمال الأدبية يمكن تصنيفها على أنها آداب تتجه لإرضاء المتلقي، وينطبق ذلك على الفنون المرئية والمسموعة بدرجة أكبر. مع أنّ الأدب العظيم والفنان العظيم لا يعتمد على ذائقة الجمهور ولا ينساق وراء رغبات الجمهور وآرائهم، بل يتحرر منها ويحاول أن يُبهر المُتلقيين بفنّه أو أن يتلاقى مع الفئة التي يُعجبها محتواه وما يُقدّمه.

وعلى صعيد آخر أولى بعض الدارسين المتأخرين الأهمية الكبرى للمتلقى جاعلين منه الأساس في النقد الأدبي والعملية الإبداعية، وقد غالوا في هذا الاتجاه الذي لا يُمكننا اعتمادُه، ولاسيما أنّ أغلب أدبنا لا يُمكن أن ينقد دون اطلاعٍ كافٍ على المبدع وبينته التي أنتج فيها.

يتمثل التلقي في مرحلة الدهشة التي تغيب معها السلطة المعرفية للعقل بقياسه ومنطقه وأحكامه الصارمة، ويكون عندما يتطابق العمل مع الموقف العاطفي والوجداني في العمل مع مقابلاتها عند المتلقي، وينبغي أن نُشير إلى أنّ ثقافة المتلقي تُشكّل رافداً أساسياً في كلّ عملٍ ذهنيّ، وكما يحتاج المبدع إلى ثراءٍ فنيّ وخياليّ لكتابة أدبه أو فنّه فالمتلقي يحتاج إلى أن يكون على قدرٍ من الثقافة والمعرفة التي تُمكنه من فهم ما يُعرضُ أمامه من الأعمال الفنية، والأدبية، وعليه تنشأ حالة من التوازن الجمالي والثقافي بين المبدع والمتلقي (فطوم، ٢٠١٣، ص ٦).

والنقد عامّة نوعان: أحدهما يهتم بقيمة النص الجمالية والتأثير بها ولا يحتاج إلى كبير علمٍ أو فلسفة، وهو الذوق، ويكتسب من الثقافة الاجتماعية وهو أساس كلّ نقدٍ، ولكنه لا يكفي في العملية النقدية التي تتكامل مع النوع الثاني الذي يبني على قواعد وأصولٍ مستنبطة من الأعمال الأدبية، فيعمد إلى التفسير والتقييم ووضع المعايير، ويعتمد على الذوق المُصقّى الذي هو مزاجٌ من العقل والعاطفة والخيال، وثمره مواهب فنية ودراساتٍ قويمه، ولا يتأتى من غير علمٍ ونضجٍ عقليّ ولا يكون في المجتمعات غير المتعلمة (الغوث، ٢٠١١، ص ١٢).

أولاً: المتلقي في اللغة والاصطلاح:

أ- لغة:

لم ترد مفردة المتلقي بتمامها في المعاجم العربية، ولكن وردت ضمن جذر (لقي) بمعاني الملاقاة والرؤية، ففي مقاييس اللغة: "اللِّقَاءُ: الْمَلَقَاءُ وَتَوَافِي الْإِثْنَيْنِ مُتَقَابِلَيْنِ، وَلَقَيْتُهُ لِقَاةً، أَيْ مَرَّةً وَاحِدَةً وَلِقَاءَةً. وَلَقَيْتُهُ لُقْيَاً وَلُقْيَانًا. وَاللُّقْيَةُ فُعْلَةٌ مِنَ اللَّقَاءِ، وَالْجَمْعُ لُقَى" (ابن فارس، ١٣٩٩، ص ١/٢١٦)، وفي لسان العرب: "واللِّقَاءُ: نَقِيضُ الْحِجَابِ؛ ابْنُ سَيْدِهِ: وَالِاسْمُ التَّلْقَاءُ؛ قَالَ سَبْيَوِيهِ: وَلَيْسَ عَلَى الْفِعْلِ، إِذْ لَوْ كَانَ عَلَى الْفِعْلِ لَفُتِحَتِ النَّاءُ؛ وَقَالَ كُرَاعٌ: هُوَ مَصْدَرٌ نَادِرٌ وَلَا نَظِيرَ لَهُ إِلَّا التَّبْيَانُ. قَالَ الْجَوْهَرِيُّ: وَالتَّلْقَاءُ أَيْضاً مَصْدَرٌ مِثْلُ اللَّقَاءِ" (ابن منظور، ١٤١٤، ص ٢٥٤/١٥).

ب- اصطلاحاً:

لم يرد مصطلح المتلقي في الكتب القديمة، وإنما ورد مصطلح مقابل له، وهو السامع، فورد لدى الجرجاني في فصل (إنما) بقوله: "إن قيل: قد مضيت في كلامك كليله على أنّ "إنما" للخبر لا يجهله المخاطب، ولا يكون

ذَكَرَكَ له لَأَنْ تُفِيدَهُ إِيَّاهُ، وَإِنَّا لَنَرَاهَا فِي كَثِيرٍ مِنَ الْكَلَامِ، وَالْقَصْدُ بِالْخَبِيرِ بَعْدَهَا أَنْ تُعْلَمَ السَّامِعُ أَمْرًا قَدْ غَلِطَ فِيهِ بِالْحَقِيقَةِ" (الجرجاني، ١٩٩٢، ص ٣١٥/١)، وهذا دليلٌ على اهتمام النحاة بالمخاطب، وأنَّ أهميته لا تقلُّ عن أهميته المتكلم؛ فهو مدعوٌّ أن يستفيد من القصد الذي يُريدُ أن يوصله في كلامه (بلهوش، ٢٠١٤، ص ٢٠).

ولم يرد تعريفٌ لمصطلح المُتَلَقِّي في كتب البلاغيين القُدَامِي ولا المُحَدِّثِينَ، ومنهم أيضًا أحمد مطلوب، وقد أوَّل الباحث علي رحمانِي قول البلاغيين القُدَامِي عن حسن الابتداء أَنَّهُ من جماليَّات التَلَقِّي عندهم، ناقلاً عن أحمد مطلوب في معجمه هذا القول: "بأن يكون مطلع الكلام شعراً أو نثرًا أنيقاً بديعاً؛ لأنَّه أول ما يقرع السَّمْعَ فيُقْبَلُ السَّامِعُ على الكلام ويعيه، وإن كان بخلاف ذلك أعرض عنه وإن كان في غاية الخُسن" (رحماني، ٢٠١٦، ص ٢١). ففي تأصيل هذا المصطلح عند النقاد القُدَامِي لِن نجدَ له حضوراً إلا في مقابلاته من مفرداتٍ مثل: (السَّامِع، والقارئ، وحسن المطمع، وحُسن الخاتمة، وحُسن التخلُّص، وتناسب الأطراف وحسن التأليف) (رحماني، ٢٠١٦، ص ١٢).

ونجدُ أقرب هذه المصطلحات إلى مصطلح المُتَلَقِّي مصطلحا السَّامِع والقارئ، وكان لهما حضورٌ عند النقاد القُدَامِي، من ذلك قول الجاحظ (ت ٢٥٥) في حديثه عن البلاغة: "كفي من حظ البلاغة ألا يؤتى السامع من سوء إلهام الناطق، ولا يؤتى الناطق من سوء فهم السامع" (الجاحظ، ١٤٢٣، ص ٩٠/١)، وقال في رسائله بما يقترب من هذا المعنى: "فاختر من المعاني ما لم يكن مستوراً باللفظ المتعدّد، مغرقاً في الإكثار والتكلف. فما أكثر من لا يحفل باستهلاك المعنى مع براعة اللفظ وغموضه على السامع بعد أن يتسق له القول، وما زال المعنى محبوباً لم تكشف عنه العبارة. فالمعنى بعد مقيم على استخفائه، وصارت العبارة لغواً وظرفاً خالياً" (الجاحظ، ١٩٦٤، ص ٣٩/٣)، على أن الجاحظ يميلُ في أحكامه هذه إلى الكلام عامةً عن البلاغة وبلوغها ويندرجُ في كلامه الشَّعر والنثر معاً، فكما نراه في الشواهد السابقة نجده يتَّجه بها إلى كلِّ من يروم التخلِّي بها في حديثه وكلامه، وغاية البلاغة عامَّة عنده خلوها من التكلّف والغموض ووصولها إلى المُتَلَقِّي بأيسر الطَّرُق وأسلسها.

وكان له حضور عند النقاد فذكر الجرجاني (ت ٢٩٣هـ) في الوساطة مصطلح السَّامِع بتعليقه على قصائد ابن الرُّومي: "وقد نجد كثيراً من أصحابك ينتحل تفضيل ابن الرُّومي ويغلو في تقديمه، ونحن نستقرئ القصيدة من شعره، وهي تناهزُ المائة أو تُربي أو تُضعِف، فلا نعثر فيها إلا بالبيت الذي يروق أو البيتين؛ ثم قد تتسلخ قصائد منه وهي واقفة تحت ظلها، جارية على رسلها؛ لا يحصل منها السامع إلا على عدد القوافي وانتظار الفراغ" (الجرجاني، ١٩٩٢، ص ٥٤)، وكان هذا في مقدّمته مُفاضلاً بينه وبين المتنبّي منتصراً للأخير.

وذكره أبو هلال العسكري (ت ٣٩٥) في تعريف البلاغة: "سمّيت البلاغة بلاغة لأنها تنهى المعنى إلى قلب السامع فيفهمه" (العسكري، ١٤١٩، ص ١٦)، ولم يكتفِ فقط بذكره في معرض تعريف البلاغة، بل ذكره في تعليقاته على بعض الأبيات الشعريّة مثل قول جرير (جرير، ١٩٨٦، ص ٩٤):

لو كنت أعلم أن آخر عهدكم يوم الرحيل فعلت ما لم أفعل

فعلّق عليه بقوله: "إنَّ السامع لا يدري إلى أيِّ شيء أشار من أفعاله في قوله: «فعلت ما لم أفعل»، أراد أن يبكي إذا رحلوا، أو يهيم على وجهه من الغم الذي لحقه، أو يتبعهم إذا ساروا، أو يمنهم من المضي على عزمه

الرحيل، أو يأخذ منهم شيئاً يذكّرهم به، أو يدفع إليهم شيئاً يتذكرونه به، أو غير ذلك، مما يجوز أن يفعله العاشق عند فراق أحبته، فلم يبين عن غرضه؛ وأحوج السامع إلى أن يسأله عما أراد فعله عند رحيلهم" (العسكري، ١٤١٩، ص ٣٣).

ونجدُ ذكرًا مستفيضًا فيما بعد عند القيرواني (ت ٤٦٣)، الذي وضع هذا المصطلح في عدّة أبوابٍ من كتابه، ففي التشبيه يقول: "وسبيل التشبيه إذ كانت فائدته إنما هي تقريب المشبه من فهم السامع، وإيضاحه له أن تشبه الأدنى بالأعلى إذا أردت مدحه، وتشبه الأعلى بالأدنى إذا أردت ذمه، فقول في المدح: تراب كالمسك، وحصى كالياقوت، وما أشبه ذلك، فإذا أردت الذم قلت: مسك كالمسك أو التراب، وياقوت كالزجاج أو كالحصى؛ لأن المراد في التشبيه ما قدمته من تقريب الصفة وإفهام السامع، وإن كان ما شابه الشيء من جهة فقد شابهه الآخر منها، إلا أن المتعارف وموضوع التشبيه ما ذكرت" (ابن رشيق، ١٩٨١، ص ٢٩٠/١)، فهو يُراعي ما اصطلاح عليه من البلاغة بأنها إفهام السامع ومراعاة مخزونه الفكري واللغوي؛ ولذلك يدعو إلى اتّخاذ التّشبيّهات القريبة من الذّهن والعقل.

وقريبٌ منه ما قاله في باب المبالغة: "قال بعض الحذاق بنقد الشعر: المبالغة ربما أحوّلت المعنى، ولبسته على السامع؛ فليست لذلك من أحسن الكلام ولا أفخره، لأنها لا تقع موقع القبول كما يقع الاقتصاد وما قاربه؛ لأنه ينبغي أن يكون من أهم أغراض الشاعر والمتكلم أيضاً الإبانة والإفصاح، وتقريب المعنى على السامع؛ فإن العرب إنما فضلت بالبيان والفصاحة، وحلا منطقتها في الصدور وقيلته النفوس لأساليب حسنة، وإشارات لطيفة، تكسبه بياناً وتصوره في القلوب تصويراً، ولو كان الشعر هو المبالغة لكانت الحاضرة والمحدثون أشعر من القدماء، وقد رأيناهم احتالوا للكلام حتى قربوه من فهم السامع بالاستعارات والمجازات التي استعملوها" (القيرواني، ١٩٨١، ص ٥٣/٢)، وهذا يندرج ضمن قضية الوضوح والغموض التي أسهب النقاد في الحديث عنها، وغاية الناقد ومراده عدم الخروج عن المعنى المفهوم والقريب من المتلقي.

وإننا نلمسُ لديه الكثير من الأحكام التي يقتربُ فيها المتلقي بمفهومنا ممّا أقرّه، من ذلك قوله: "وإذا لم يكن شعر الشاعر نمطاً واحداً لم يمله السامع"، ففي هذا دعوةً إلى تنويع الشعراء من أغراضهم الشعريّة وعدم الاكتفاء بغرضٍ واحدٍ من دون آخر.

أمّا مصطلح القارئ فلا نجدُ له حضوراً بارزاً في كتابات النقاد والبلاغيين القدماء؛ لأنّه أقربُ إلى النثر منه إلى الشعر، كما أنّ مصطلح السامع أقربُ إلى التلقّي من القارئ، ولكن ذكره ابن المعتزّ (ت ٢٩٦هـ) في بديعه فتكلّم على كتابه وخصائصه قائلاً: "ولكتاب البديع ميزات كبيرة الأهمية: فهو ينحو في دراسة البديع وفنونه دراسة تطبيقية واسعة، لها أثرها في تكوين الملكة والذوق، وفي دعم الفكرة والرأي في نفس القارئ" (ابن المعتزّ، د.ت، ص ٦٤).

ممّا سبق نجدُ أنّ مصطلح السامع كان أقرب المصطلحات لما نصطلح عليه بالمتلقي في أيامنا، وكانت دلالاته العامّة ترتبطُ بالبلاغة وحسن التصرف في الكلام والقدرة على إيصال المعنى إلى قلب السامع والقدرة على إفهامه، وكان حاضرًا في الأحكام النقدية على الشعر وقضاياها ولم تخرج عن معاني الوضوح وإفهام المتلقي.

ثانياً: أنواع المتلقي:

نقصد من ذلك دراسة المتلقي كما رآه النقاد القدماء وكما حكموا عليه بأن يكون، ويمكن أن نُجمله في نوعين: الأول هو المتلقي السلبي الذي حددت معناه فاطمة البريكي بأنه الذي لا يُنتج معنىً جديداً، بمعنى أن المعنى موجودٌ لدى المُبدع يُحاولُ إبعاده من دون أن يُشاركه المتلقي في بناء نصّه (البريكي، ٢٠٠٦، ص ٦٦)، أي هو كل نقدٍ توجه من المتلقي ولم يزد على إطلاق أحكام القيمة رأياً يُحتكم إليه ويُعتمد عليه، والنوع الثاني كما ترى الناقد هو المتلقي الذي يستطيع المشاركة في إنتاج النص وبناء معناه أو اكتشاف عدد من المعاني التي يحتملها؛ أي يكون منتجاً أكثر من كونه مستهلكاً (البريكي، ٢٠٠٦، ص ٨٩).

١- المتلقي الإيجابي:

مع أن الناقد تتقدم بتقسيم حسنٍ لقضية التلقي تصلح لتعبّر عن قسمٍ وافرٍ من الأحكام النقدية إلا أنه فاتتها بعض القضايا الحسنة التي سبق إليها بعض النقاد القدماء من بينهم ابن طباطبا (ت ٣٢٢)، الذي أورد رأياً مهماً يتفق عليه الجميع وهو أن الشعر الحسن يقع في نفس المتلقي، وهو يعني بذلك الشعر المعتدل المتوازن الذي لا بد أن يقع في النفس يقول: "وللشعر الموزون إيقاعٌ يطربُ الفهمَ لصوابه وما يردُّ عليه من حُسنِ تركيبه واعتدالِ أجزائه، فإذا اجتمع للفهم مع صحة وزن الشعر صحة وزن المعنى وعذوبة اللفظ فصفاً مسموعاً ومعقولاً من الكدر تم قبوله له، واشتماله عليه، وإن نقص جزء من أجزائه التي يكمل بها - وهي اعتدال الوزن، وصواب المعنى، وحسن الألفاظ - كان إنكار الفهم إياه على قدر نقصان أجزائه. ومثال ذلك الغناء المطرب الذي يتضاعف له طرب مستمعه... وللاشعار الحسنة على اختلافها مواقع لطيفة عند الفهم لا تحذف كنهيتها كمواقع الطعوم المركبة الخفية التركيب اللذيذة المذاق، وكالأزايح الفائحة المختلفة الطيب والنسيم، وكالنقوش الملونة التقاسيم والأصباغ، وكالإيقاع المطرب المختلف التأليف، وكالملمس اللذيذة الشهية الحس، فهي تلائمه إذا وردت عليه؛ أعني: الأشعار الحسنة للفهم، فيلتذها، ويقبلها، ويرتشفها كارتشاف الصديان للبارد الزلال، لأن الحكمة غذاء الروح؛ فأنجع الأغذية الطفها" (ابن طباطبا، د.ت، ص ٢١-٢٢).

ففي الشاهد السابق نجد التلقي الإيجابي مع التسليم للشاعر، بقوله وذلك لأن المُبدع أتقن صنعه وتلاقت مع حسن طبعه، وأنتج شعراً جميلاً لم يكن من متلقيه إلا أن يقبل به دون أن يُعيد النظر فيه، وهذا الكلام ينطبق على النثر والشعر الذي يقترب في جماله وحسنه من الموضوعية بحيث يتفق جمعٌ غفيرٌ من الناس عليه، ومع أن مثل هذا الشعر صعب المنال ولا يرومه إلا المبدعون، إلا أننا لا نعدم أمثله في كثيرٍ من الأعمال الأدبية، التي تحققت فيها شروط الاعتدال، وحسن التراكيب، وصواب المعنى وحسن الألفاظ، وكما نلاحظ فهي أحكام عامة موضوعية تفرض نفسها على المتلقي، ولا نزال نرى لها حضوراً إلى يومنا بما أثر من الأشعار وما نُقل منها.

وفي معرض حديثنا عن المتلقي الإيجابي لا بد لنا من ذكر ما أورده أبو هلال العسكري فقد جاء بفكرة مهمة تتعلق بثقافة المتلقي، وربط بينها وبين ثقافة المُبدع، وجاء بذلك في مقدمة كتابه: "إذا لم يفرق بين كلام جيد، وآخر رديء؛ ولفظ حسن، وآخر قبيح؛ وشعر نادر، وآخر بارد، بان جهله، وظهر نقصه. وهو أيضاً إذا أراد أن

يصنع قصيدة، أو ينشئ رسالة- وقد فاتته هذا العلم- مزج الصّفو بالكدر، وخط الغرر بالعرر واستعمل الوحشي العكر؛ فجعل نفسه مهزأة لجاهل، وعبرة للعاقل" (العسكري، ١٤٠٩، ص ١-٢).

ففي الاقتباس دليل واضح على مدى أهميّة الثقافة لدى المتلقي، وأنها إن لم تكن حاضرة في العملية الإبداعية فإنها ستفشل حتماً فلن يستطيع أن يفهم الرسالة التي ينقلها إليه المبدع وستقطع حلقة الوصل فيما بينهما، والأمر ذاته ينطبق على المبدع الذي لا خبرة له في الإنشاء والكتابة إذا ما تلقى نصّه ناقداً حاذقاً عارفاً بصنعة الشعر أو النثر فإنه لن يستطيع أن يتقبله على ما فيه من جهل ونقص، وستفشل أيضاً العملية الإبداعية، وبذلك ينعقد التوازن الذي ذكرناه في المقدمة.

وحرّي بنا أن نذكر جملة مما تخيرته الباحثة فاطمة البريكي من نماذج في التلقي الإيجابي، وهي برأيها نماذج لغوية لم ترتق إلى الأحكام النقدية، من ذلك رأي عبد القاهر الجرجاني (ت ٤٧١هـ) في قضية غموض المعنى، كما في قوله: "ومن المركوز في الطبع أن الشيء إذا نيل بعد الطلب له أو الاشتياق إليه، ومعاناة الحنين نحوه، كان نيله أحلى، وبالمرزية أولى، فكان موقعه من النفس أجلاً وألطف، وكانت به أضناً وأشغف، ولذلك ضرب المثل لكل ما لطف موقعه ببرد الماء على الظمأ" (الجرجاني، ١٤٢٢، ص ١٣٩)، ففي هذه المقولة إحياءً بضرورة أن يتضمّن النصّ بعض الغموض الذي يجعل المتلقي يُعمل فكره ويشحذ خياله في محاولة كشف أستاذه، والوصول إلى معناه أو معانيه، وهذا هو الفاخر من الشعر (البريكي، ٢٠٠٦، ص ٩٢).

ومن ذلك أيضاً رؤيتها للأمدّي ورأيه في اختلاف الناس فيمن هو أشعر (امرؤ القيس أم النابغة أم زهير أم الأعشى)، وكذلك في (جرير، والأخطل، والفرزدق)، وغيرهم من الشعراء، وتعليقه ذلك؛ "لاختلاف آراء الناس في الشعر، وتباين مذاهبهم فيه" (الأمدي، ١٩٩٤، ص ٥/١)، وفسرت قوله بأنّه من قبيل فهم النصّ من شخصٍ لآخر وأنه معيارٌ تفضيليّ في المقام الأول (البريكي، ٢٠٠٦، ص ٩٤)، ولكنّ الأمدي لم يكن يقصد من قوله هذا إلا أنّ التفاضل فيما بينهم يقوم على ذائقة المتلقي وليس على فهمه؛ لأنه يتبعه بقوله: "إن كنت -أدام الله سلامتك- ممن يفضل سهل الكلام وقريبه، ويؤثر صحة السبك وحسن العبارة وحلو اللفظ وكثرة الماء والرونق فالبحتري أشعر عندك ضرورة. وإن كنت تميل إلى الصنعة، والمعاني الغامضة التي تستخرج بالغموض والفكرة، ولا تلوى على غير ذلك فأبو تمام عندك أشعر لا محالة" (الأمدي، ١٩٩٤، ص ٥/١).

فالقضية قضية ذوق بالدرجة الأولى وتفضيلٌ يبني عليه، غير أننا لا ننكر ما كان للأمدّي من فضل واضح في تجلية عددٍ من القضايا النقدية من منظور المتلقي منها عمود الشعر، وكذلك أنّه سلك في سبيل ذلك مسلك عرض مقارنة بين شاعرين كبيرين فهو يُنزل نفسه منزلة المتلقي الذي يُفاضل موضوعياً وبشكلٍ حياديّ بينهما مجلياً قضايا النقد كما فهمها وتعلمها.

٢- المتلقي السلبي:

نلاحظ حضور بعض الأحكام النقدية التي يُمكن أن تُعدّ جامدةً، ونوافق عليها فاطمة البريكي في تخييرها لها، من ذلك قضية المقدمة الطللية التي لم يعد لها نفع في العصر العباسي بسبب التمدن والتحصّر، وعدم تقبل الشعراء لها وبدئهم بالخروج عليها، فما كان من النقاد إلا أن وافقوا القدماء على مذهبهم، وسوغوا أقوالهم، وجملوا

مذهبهم منتقدين الشعراء المُحدثين، فمن ذلك قول ابن قتيبة (ت ٢٧٦هـ): "التشبيب قريب من النفوس، لائط بالقلوب، لما (قد) جعل الله في تركيب العباد من محبة الغزل، وإلف النساء، فليس يكاد أحد يخلو من أن يكون متعلقاً منه بسبب، وضارياً فيه بسهم، حلال أو حرام" (ابن قتيبة، ١٢٣، ص ٧٦/١). بل إن هذا امتدَّ إلى حقبة متتالية منها ما جاء به حازم القرطاجني (ت ٦٨٤هـ): "والاستدرجات تكون بتهيؤ المتكلم بهيئة من يقبل قوله، أو باستمالاته المخاطب واستلطافه له بتزكيته وتقريظه، أو بإبطائه إياه لنفسه وإجراجه على خصمه حتى يصير بذلك كلامه مقبولاً عند الحكم، وكلام خصمه غير مقبول" (القرطاجني، ١٩٨٦، ص ٦٤).

لم يرق هذا للباحثة في مسردها للأقوال وتعدادها لها (البريكي، ٢٠٠٦، ص ٧٣). ونحن نوافقها على ذلك؛ لأن في مثل هذه الأحكام تقييد للمبدع في عمليته الإبداعية، وهي تتميظ لنظام القصيدة وتحريم للخروج عن هذا النمط والإطار، وهذا يقودنا إلى قضية مهمة أخرى عانى منها النقد القديم وهي العصبية التي أعلنت من شاعرٍ على حسابٍ آخر، وكانت من بعض النقاد.

ونورد رأياً اتفق عليه معظمُ النقاد القدماء، وهو الانتصار للشعراء القدماء وتفضيلهم، وهذا الرأي قبل به جميع النقاد بمن فيهم الأمدي الذي كان أكثرهم حياداً وموضوعيةً، فقد كان من أنصار الشعر القديم، ولذلك فضل البحري على أبي تمام الذي اشتهر هذا الأخير بميله واعتماده على البديع، وهذا ما جعله يعدل عن تناول الجيد من شعره ويهتم بسرقاته ومساوئه (فطوم، ٢٠١٣، ص ١٨٤).

كما يرجع أحد أسباب تأليف الجرجاني لكتابه الوساطة إلى انقسام النقاد حول المتنبي بين متعصبٍ له ومتعصبٍ عليه، واحتدام الصراع فيما بينهما، فهذه الشواهد والأمثلة دليلٌ واقعيٌّ على وجود المتلقي السلبي الذي لم يُحكّم رأيه وفكره، وآثر الانسياق وراء ذائقته، وعدم التحلّي بالموضوعية والحياد في مواضعه وما ينقله.

من ذلك أيضاً قضية تنقيح الشعر التي ينصب اهتمام المبدع فيها على ذاته وقصيدته، وقد جعلته فاطمة البريكي من سلبيات تلقي القصيدة الجاهلية القديمة لما اشتهر بها زهير وغيره من الشعراء، وقد استحسنت النقاد هذا المنهج منهم، فذكرهم ابن قتيبة: "ومن الشعراء المتكلف والمطبوع، فالمتكلف هو الذي قوم شعره بالتفاف، ونقحه بطول التفتيش، وأعاد فيه النظر بعد النظر، كزهير والحطيئة. وكان الأصمعي يقول: زهير والحطيئة وأشباههما (من الشعراء) عبيد الشعر، لأنهم نقحوه ولم يذهبوا فيه مذهب المطبوعين. وكان الحطيئة يقول: خير الشعر الحولي المنقح المحكك. وكان زهير يسمي كبرى قصائده الحوليات" (ابن قتيبة، ١٤٢٣، ص ٧٨/١).

ويرى ابن طباطبا أن هذا من الشعر الجيد، ويُطالب به، وليس غريباً بعد أن عرضنا في البداية منه، يقول: "فإذا اتفق له بيت يُشاكل المعنى الذي يرومهُ أثبتهُ وأعمل فكرهُ في شغل القوافي بما تقتضيه من المعاني على غير تنسيقٍ للشعر وترتيبٍ لفنون القول فيه بل يُعلق كل بيت يتفق له نظمهُ على تفاوت ما بينهُ وبين ما قبلهُ، فإذا كملت له المعاني، وكثرت الأبيات، وفق بينها بأبيات تكون نظاماً لها، وسلماً جامعاً لما تشتت منها. ثم يتأمل ما قد أداه إليه طبعهُ، وتجنُّهُ فكرهُ فيستقصي انتقاده، ويرم ما وهى منه، ويُبدل بكل لفظةٍ مستكرهَةٍ لفظةٍ سهلةٍ نقيّةٍ"، والقول يجري في تحري الدقة ويطلبها في نظم الشعر، فيشبهه الشاعر بأنه: "كالنقّاش الرقيق الذي يضع الأصباغ في أحسن تقاسيم نقشه، ويُسبغ كل صبغٍ منها حتى يتضاعف حسنه في العيان، وكناظم الجواهر الذي يؤلف بين النفيس منها والنمين الرائق، ولا يشين عقوداً بأن يُفاوت بين جواهرها في نظمها وتنسيقها، وكذلك الشاعر إذا أسس شعرهُ

على أن يأتي فيه الكلام البدوي الفصيح لم يخلط به الحصري المؤلّد، وإذا أتى بلقطة غريبة أتبعها أخواتها" (ابن طباطبا، د.ت، ص ٨).

ومأخذ الناقد يتمحور حول أثر المتلقي td هذه العملية وموقعه منها، فامتداد الشعراء أو بعضهم بقصائدهم إلى هذا الحد الذي قد يمتد إلى الحول أمر يستدعي التوقف عنده والسؤال الذي يدفعهم للقيام بذلك، فهل كان المتلقي حاضراً في ذهن المبدع أثناء إنشائه لنصه؟ أو هل كان المبدع يفترض متلقيًا ما يُشئ من أجله؟ ومن ثمّ كان يجتهد في تنقيحها وتجويدها لمدة تصل إلى حوالٍ كاملٍ عند بعض الشعراء كما تقول المصادر (البريكي، ٢٠٠٦، ص ٦٧).

وهذا رأيٌ غريبٌ يصدرُ عنها، فإن كان شاعرٌ شهيرٌ مثل زهير وغيره لا يقضون هذا الوقت لأجل المتلقي فإدًا لمن يقضونه؟ بل إن طول هذه المدة اجتهادٌ منهم وسعيٌ حثيثٌ لأجل أن تظهر القصيدة بأبهى ما يستطيعون إظهارها به، فالمتلقي مُشاركٌ في العملية الإبداعية بشكلٍ غير مباشرٍ، فهناك قواعد عامة ينسجُ هؤلاء الشعراء عليها تلتها الدائقة العربية في ذلك الوقت وأقرت بها، وسعى الشعراء إلى إشباعها، كما أنه لا خلاف في أنّ الأعمال التي تأخذ كامل وقتها وتعرضُ للتنقيح والمداولة وطول الفكر والرؤية هي الأعمال الخالدة التي تدوم سنين طويلة وتخلد قائلها، وقد كان ذلك لزهير فلا يختلف اثنان على جمال معلته أو مدائحه، وما كان ذلك إلا من إعماله لفكره وطول رويته في إنشاء قصائده.

ثالثاً: أثر التلقي في النقد العربي القديم:

١- نماذج عن التلقي الإيجابي:

من النماذج النقدية في هذا الصدد قصة استنوق الجمل التي جعلت بين طرفة والمسيب ابن علس، وقيل بينه وبين خاله المتلمس، ومؤداها أنّ طرفة أنكر أن يُوصف البعير بما هو من صفات النوق في البيت:

وقد أتناسى الهمّ عند اديكاره بناج، عليه الصّيعريةُ مُكدم

فالصّيعرية سمة لا تكون إلا في أعناق النوق، فلما سمع البيت قال ساخرًا: استنوق الجمل (ابن قتيبة، ١٤٢٣، ١/١٨١)، وللقصة رواياتٌ مختلفة ولكن يُمكن أن نعدّها من ضمن النقد الإيجابي من طرف المتلقي (طرفة) ولاسيما أنّ الروايات تقول بأنّه كان صبيًا صغيرًا، وهو يعتمدُ على ذائقته وما انتشر من كلام العرب، وما أخذه على البيت كان في محله ولم يكن مجرد رأيٍ تكلم به، أو حكمٍ قيمةٍ مجردًا من التحليل المنطقيّ آخذين في اعتبارنا أنّ العصر الذي قيل فيه هذا الحكم والبيت معه كان العصر الجاهليّ الذي لم يكن فيه النقد قد نضج واستوى عوده.

٢- نماذج عن التلقي السلبي:

ومن ذلك أيضًا قصة أمّ جندب التي تحكي عن احتكام علقمة الفحل وامرئ القيس الذي كان زوجها كما تحكي الروايات إليها في بيتين، لتحكم لعلقمة بدلًا من زوجها: "عندما تزوج امرؤ القيس أمّ جندب، جاء ذات يوم علقمة بن عبد التميمي، وهو قاعد في الخيمة، وخلفه أمّ جندب، فتذاكرا الشعر، فقال امرؤ القيس: أنا أشعر منك،

وقال علقمة: بل أنا أشعر منك. فقال: قل وأقول، وتحاكما إلى أم جندب، فقال امرؤ القيس قصيدته هذه. ووصف الفراق وناقته وفرسه، وقال علقمة قصيدة مطلعها:

ذهبت في الهجران في غير مذهبٍ   ولم يك حقاً كل هذا التجنبِ

وعارض امرؤ القيس في وصف ناقته وفرسه، فلما فرغ فضلته أم جندب على زوجها امرؤ القيس، فقال لها: بم فضلتيه علي؟ قالت: فرس ابن عبدة أجود من فرسك، قال: وبماذا؟ قالت: سمعتك زجرت وضربت وحركت وهو قولك:

للساق الهوب، وللسوط درةً   وللزجر منه وقع أهوج، مُنعِب

وأدرك فرس علقمة ثانياً عن عنانه وهو قوله:

وأقبل يهوي، ثانياً من عنانه   يمرُّ كمرِّ الرائح المتحلِّبِ

فغضب امرؤ القيس على أم جندب وطلّحها. وقيل: إن علقمة خلف عليها بعده، فسُمي (علقمة الفحل) (امرؤ القيس، ٢٠٠٤، ص ٢٧).

وهناك رواية أخرى تقول إنها طلبت رويًا وقافيةً واحدةً بينهما: "فقال كل واحد منهما لصاحبه: أنا أشعر منك، فقال علقمة: قد حكمت امرأتك أم جندب بيني وبينك. فقال: قد رضيت.

فقالت أم جندب: قولاً شعراً تصفان فيه الخيل على رويٍّ واحد وقافية واحدة، فقال امرؤ القيس قصيدته التي أولها:

خليلي مرًا بي على أم جندب   نقض لبانات الفؤاد المعذب

وقال علقمة قصيدته التي أولها:

ذهبت من الهجران في غير مذهب

ثم أنشدها جميعاً، فقالت لامرؤ القيس: علقمة أشعر منك، قال: وكيف؟ قالت: لأنك قلت: للساق الهوب فجهدت فرسك بسوطك وزجرك، فأتبعته بساقك، وقال علقمة:

فولّي على آثارهنّ بحاصب   وغيبة شؤبوب من الشّد ملهب

فأدركهنّ ثانيًا، فأدرك طريدته وهو ثان من عنانه، لم يضره بسوطه، ولم يمره بساقه، ولم يزره، فقال لها: ما هو بأشعر منّي ولكتك له عاشقة! فطلّحها وخلف عليها علقمة، فسُمي «الفحل» لذلك (ابن قتيبة، ١٤٢٣، ص ٢١٣).

وقد أسهب النقاد فيما بعد بنقدها وتمحيصها وإنكار الرواية الثانية منها (الغوث، ٢٠١١، ص ٣٠-٣٧)؛ لأنها تدلّ على فكرٍ نقديٍّ متقدّمٍ بمصطلحاته على عصورٍ لاحقة، ولا شأن لنا بالرواية الثانية بل يُمكن أن نتوجّه بالنقد على الرواية الأولى ونضمّمها لنموذج المتلقي السليبيّ فأمّ جندب فضلت بيت علقمة تفضيلاً شخصياً لا نجد

فيه شيئاً يدعم ذائقتها إلا أنها أعجبت به أكثر من بيت امرئ القيس، ولو حدثت هذه القصة لكانت هذه الرواية أقرب إلى الصواب من الناحية العلمية التاريخية والحالية من الرواية الثانية.

خاتمة:

نخلص في نهاية المطاف إلى أبرز النتائج التي توصل إليها البحث، ولعل أهمها:

- ١- عدم ورود مصطلح المتلقي في كتب النقد العربي القديم بهذا الاسم، وورود مصطلحي السامع والقارئ كمنظيرين له.
- ٢- للمتلقي أثران في تلقي النص الإبداعي: إيجابي وسلبى، والغاية من كلا الأثرين النظر في النص الأدبي وإبداء الرأي فيه لأهميته في النقد العربي القديم.
- ٣- إن القصص التي تسوقها كتب النقد كقصة طرفة وخاله المتلمس، وحكومة أم جندب، هي قصص تبين الأثر الإيجابي أو السلبي من النص الإبداعي.

المصادر والمراجع:

- الأمدي. الموازنة بين شعر أبي تمام والبحتري. تح: السيد أحمد صقر، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٩٤م.
 أحمد بن فارس. مقاييس اللغة. تح: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م.
 امرؤ القيس. الديوان. ط ٢، تح: عبد الرحمن المصطاوي، دار المعرفة - بيروت، ١٤٢٥هـ - ٢٠٠٤م.
 البريكي، فاطمة. قضية التلقي في النقد العربي القديم. دار العالم العربي، دبي، ٢٠٠٦.
 الجاحظ. رسائل الجاحظ. تح: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٣٨٤هـ - ١٩٦٤م.
 الجاحظ. البيان والتبيين. دار ومكتبة الهلال، بيروت، عام النشر: ١٤٢٣هـ.
 جرير. ديوانه. بشرح: محمد بن حبيب، تحقيق: نعمان محمد أمين طه، ط ٣، دار المعارف، مصر، ١٩٨٦م.
 حازم القرطاجني. منهاج النبلاء وسراج الأدباء. ط ٣، تح: محمد الحبيب ابن الخوجة، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٩٨٦.
 رحمانى، علي. جماليات تلقي الشعر في النقد العربي القديم من القرن الرابع إلى القرن الخامس الهجري. (رسالة دكتوراه)، جامعة محمد خضير بسكرة، ٢٠١٦-٢٠١٧.
 ابن رشيق القيرواني. العمدة في محاسن الشعر وآدابه. ط ٥، دار الجبل، ١٤٠١هـ، ١٩٨١م.
 القاضي الجرجاني أبو الحسن علي بن عبد العزيز. الوساطة بين المتبني وخصومه. تح: محمد أبو الفضل إبراهيم، علي محمد البجاوي، مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه.
 ابن طباطبا. عيار الشعر. عبد العزيز بن ناصر المانع، مكتبة الخانجي - القاهرة.
 الغوث، مختار. قضايا النقد العربي القديم. دار البنية، ٢٠١١.
 سهام، بلهوش. مراعاة المتلقي في كتب النحو إعراب ثلاثين سورة من القرآن الكريم لابن خالويه أنموذجاً. (رسالة ماجستير)، جامعة العربي بن مهيدي - أم البواقي/ الجزائر، ٢٠١٤-٢٠١٥.
 عبد القاهر الجرجاني. أسرار البلاغة في علم البيان. تح: عبد الحميد هندواوي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٢هـ - ٢٠٠١م.
 عبد القاهر الجرجاني. دلائل الإعجاز. ط ٣، محمود محمد شاكر أبو فهر، مطبعة المدني بالقاهرة - دار المدني بجدة، ١٤١٣هـ - ١٩٩٢م.
 فطوم، مراد حسن. التلقي في النقد العربي في القرن الرابع الهجري. وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠١٣.
 ابن قتيبة. الشعر والشعراء. دار الحديث، القاهرة، ١٤٢٣هـ.
 مطلوب، أحمد. معجم المصطلحات البلاغية وتطورها. مكتبة لبنان ناشرون، بيروت، ٢٠٠٧.
 ابن المعتز. البديع في الشعر ونقده. بتحقيق: أحمد أحمد بدوي، حامد عبد المجيد، مراجعة: الأستاذ إبراهيم مصطفى، الجمهورية العربية المتحدة - وزارة الثقافة والإرشاد القومي - الإقليم الجنوبي - الإدارة العامة للثقافة.
 ابن منظور. لسان العرب. ط ٣، دار صادر - بيروت، ١٤١٤.
 أبو هلال العسكري. الصناعتين في الشعر والنثر. تح: علي محمد البجاوي ومحمد أبو الفضل إبراهيم، المكتبة العصرية - بيروت، ١٤١٩هـ.

Kaynakça

el-Emidi. *el-Mevzine beyne şüir-i ebi Temim ve el-Buhturi*. tahkik : el-Seyyid Ahmed Sakr, Maktabat el-Ğenici, Kahire, 1994.

- Ahmed bin Faris. *Makayıs el-luġe*. tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, dar'u'l-fikr, 1399 Hicri-1979 Miladi.
- İmru'u'l-Kays. *el-Divan*. T 2, tahkik: Abdurrahman el-Mustevi, Daru'l-Marife – Beyrut: 1425 Hicri-2004 Miladi.
- el-Biriki, Fatıma. *Kadiyetu el-Talekki fi el-Nekd el-Arabi el-Kadim*. Daru'u'l-İlim el-Arabi, Dubai, 2006.
- el-Cahız. *Resai'l-Cahız*. tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, Maktabat el-Ġenici, el-Kahire, 1384 Hicri- 1964 Miladi.
- el-Cahız. *el-Beyan ve't-Tebyin*. dar ve'l-Maktabat el-Hilal, Beyrut, Âm'u'l-Neşr, 1423 Hicri.
- Cerir. *Divanehu*. Bişerh-i: Muhammed bin Habib , tahkik: Numan Muhammed Emin Taha, T 3, Daru'u'l-Maarif, Mısır, 1986.
- Hazım el-Kurtacani. *Menhec'u'l-Buleġe ve Serc'u'l-Udeba*. T 3, tahkik: Muhammed el-Habib ibn'u'l-Huce, dar'u'l-Ġarb el-İslami, Beyrut, 1986.
- Rahameni, Ali. *Cemeliyyet telekki el-Şiir fi'l-Nekd el-Arabi el-Kadim min karn'l-Rabii ile el-Karn el-Hamis el-Hicri*. (Risale doktora), Camiat Muhammed Hadır Beskira, 2016-2017.
- İbn-i Reşik el-Kırveni. *el-Umde fi mehesin el-Şiir ve Edebuhu*. T 5, dar'u'l-Cebel, 1401 Hicri-1981 Miladi.
- el-Şerif el-Curcani. *el-Vasat beyne el-Mutenebbi ve Ġusumehu*. tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Ali Muhammed el-Becevi, Matbaa İsa el-Beb'l-Helib ve şerikehu.
- İbn Taba taba. *Ayar el-Şiir*. Abdulaziz bin Nasır el-Meni, Maktabat'u'l-Ġenici–el-Kahire.
- el-Ġevs, Muhtar. *Ka daye el-Nakdi el-Arabi el-Kadim*. Daru'l-Bine, 2011.
- Sehem, Belhuşt. *Maraet'u'l-Mutelekki fi kutubu'l-Nehu irab selesin surah min el-Kur'an el-Kerim l'ibn'i Halevih Anmuzacan*. (Risale macistir), İmmetu el-Arabi bin muhidi–um'l-Bevaki/el-Cezair, 2014-2015.
- Abdulkahhar el-Curcani. *Esraru'l-Belaġa fi ilmi'l-Beyan*. tahkik: Abdulhamit Hundavi, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1422 Hicri- 2011 Miladi.
- Abdulkahhar el-Curcani. *Delail'l-İcaz*. T 3, Mahmud Muhammed Şakır Ebu Fehr, Matbaatu'l-Medeni bi'l-Kahire- Matbaatu'l-Medeni bi'cidde, 1413 Hicri–1992 Miladi.
- Fattum, Murad Hasan. *el-Telekki fi'n-Nekdi el-Arabi fi'l-Karni el-Rabi el-Hicri*. Vizaretu'l-Sekafe, Dimaşk, 2013.
- İbn Kuteybe. *el-Şiir ve'l-Şuaara*. Daru'l-Hadis, el-Kahire, 1423 Hicri.
- Matlub, Ahmed. *Mucamu'l-Mustalahat el-Beleġiyye ve Tatviruhe*. Maktabat Lübnan Naşirun, Beyrut, 2007.
- İbn'l-Mutezze. *el-Bedi fi'l-Şiir ve nakdihi*. tahkiki: Ahmed Ahmed Bedevi, Hamid Abdulmecid, Meraci: el-Ustad İbrahim Mustafa, el-Cumhuriyyeti'l-Arabiyyeti'l-Muttehide–Vizeratu'l-Sekafe ve'l-İrşed'l-Kavmi–el-İklimi'l-Cenubi–el-İdaretu'l-Ammetu li'l-Sekafe.
- İbn Manzur. *Lisanu'l-Arab*. T 3, Dar Sadır, Beyrut, 1414.
- Abu Hilal el-Askeri. *es-Sinaateyn, Fi'ş-Şiir ve'n-Nesr*. tahkik: Ali Muhammed el-Becevi ve Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Maktabetu'l-Asriyye, Beyrut, 1419 Hicri.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14.05.2024 Kabul/Accepted: 05.06.2024

Diğer Makaleler/Other Articles, s./pp. 585-614.

**BİR DEVRİN TANIĞI:
ADALET PARTİSİ ESKİ MİLLETVEKİLİ FİKRİ PEHLİVANLI İLE
HAYATA, SİYASETE ve KIRIKKALE'YE DAİR KONUŞMALAR
(Sözlü Tarih Çalışması)**

Hamit PEHLİVANLI

Öz

Çalışma, Türkiye'nin yakın tarihine tanıklık etmiş bir siyasetçi ve toplum adamı olan Fikri Pehlivanlı'nın hayatını ve siyasi kariyerini konu alan bir sözlü tarih çalışmasını içermektedir. 1929 yılında Kırıkkale'nin Balışeyh ilçesinde doğan Pehlivanlı, köyünde başladığı eğitim hayatını Yozgat ve Afyon'da sürdürmüş, ardından İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nden mezun olmuştur. Mesleğe Kırıkkale'de başlayan Pehlivanlı, aynı zamanda aktif bir siyasi yaşam sürdürerek Adalet Partisi'nden iki dönem Ankara milletvekili olarak görev yapmıştır. 1980 askeri darbesiyle sonlanan milletvekilliği süreci, Türkiye'nin siyasi tarihinde önemli bir döneme işaret etmektedir. Fikri Pehlivanlı'nın anıları, özellikle İstanbul'daki üniversite yılları boyunca yaşadığı zorlukları, siyasi ve sosyal atmosferi, kültürel değişimleri ve toplumsal dinamikleri detaylandırmaktadır. Bu dönem, Türkiye'nin çok partili siyasi hayata geçiş süreciyle çakışmaktadır ve Pehlivanlı'nın anlatıları bu geçişin toplumsal ve bireysel yansımalarına ışık tutmaktadır. Eczacılık mesleğini sürdürürken aynı zamanda Kırıkkale'nin sosyal yaşamında aktif rol alan Pehlivanlı, çeşitli sivil toplum kuruluşlarında liderlik yapmış ve yerel kalkınmaya katkı sağlamıştır. Anlattıkları, Kırıkkale ve çevresindeki toplumsal yapı ve gelişmeler hakkında değerli bilgiler sunarken, aynı zamanda bölgenin siyasi ve ekonomik tarihine dair anekdotlar içermektedir. Çalışmadaki bilgiler, Fikri Pehlivanlı'nın kişisel yaşamı ve siyasi kariyeri aracılığıyla 20. yüzyıl Türkiye'sinin sosyal, kültürel ve siyasi tarihine ışık tutan önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma, Türkiye'nin modernleşme sürecini, politik değişimlerini ve toplumsal dönüşümünü anlamlandırmada kritik bir referans noktası sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırıkkale, Fikri Pehlivanlı, Adalet Partisi, Süleyman Demirel, Selim Özer.

**Witness of An Era: Conversations About Life, Politics and Kırıkkale With Former
Justice Party Member of Parliament Fikri Pehlivanlı
(Oral History Study)**

Abstract

The document is a verbal history study that explores the life and political career of Fikri Pehlivanlı, a witness to a significant period in Turkey's recent history. Born in 1929 in the Balışeyh district of Kırıkkale, Pehlivanlı completed his education in Yozgat and Afyon before graduating from the Faculty of Pharmacy at Istanbul University. He began his professional career in Kırıkkale and simultaneously led an active political life, serving as an Ankara deputy for the Justice Party for two terms until his tenure was interrupted by the military coup in 1980. This period is indicative of a crucial phase in Turkish political history. Pehlivanlı's memoirs elaborate on the challenges he faced during his university years in Istanbul, shedding light on the political, social, and cultural atmosphere and the dynamics of societal change during Turkey's transition to a multi-party-political system. While

ⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: hamitoba@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-5008-6901.

practicing pharmacy, Pehlivanlı also played a significant role in the social life of Kırıkkale, leading various NGOs and contributing to local development. His narratives provide valuable insights into the social structure and developments in Kırıkkale and its vicinity, along with anecdotes about the political and economic history of the region. The information in the document, through the personal and political life of Fikri Pehlivanlı, offers a crucial resource for understanding the social, cultural, and political history of 20th-century Turkey. This study serves as a critical reference point for interpreting Turkey's processes of modernization, political changes, and societal transformations.

Keywords: Kırıkkale, Fikri Pehlivanlı, Adalet Partisi (Justice Party), Süleyman Demirel, Selim Özer.

Structured Abstract

The article under discussion unfolds as a meticulous oral history examination of the life and times of Fikri Pehlivanlı, a distinguished persona within the annals of Turkish political history. Born in the year 1929, amidst the rustic charm of Beyobası Village in Kırıkkale, Fikri Pehlivanlı not only witnessed but was also intricately woven into the fabric of Turkey's volatile political epochs. His educational journey began in the humble settings of his village, progressing through the academic echelons of middle school in Yozgat and culminating in high school graduation in Afyon. The year 1949 marked a pivotal chapter in his life as he embarked on his higher education at the prestigious Faculty of Pharmacy at Istanbul University. After earning his degree, he returned to Kırıkkale, where he embarked on his pharmaceutical career, serving the community that had shaped his early years.

During his tenure at university, Fikri Bey immersed himself deeply into the vibrant social and cultural milieu of Istanbul. This period was characterized by a profound engagement with the city's pulsating political atmosphere and its dynamic cultural life, elements that significantly sculpted his emerging political ideology. He found his political moorings during the ascent of the Democrat Party, later refining his political identity within the folds of the Justice Party. His university days were transformative, profoundly influencing his worldview and political posture. Residing in student housing, he nurtured impactful relationships with peers and academicians, which heightened his responsiveness to societal dynamics. Additionally, his sojourns in intellectual havens such as Bayezid and Küllük were instrumental in broadening his intellectual perspectives.

Beyond his professional endeavors as a pharmacist, Fikri Bey ardently pursued a vocation in politics, securing a seat in the Turkish Grand National Assembly as a deputy from the Justice Party. He honorably served as a deputy for Ankara during the tumultuous periods between 1973 and 1980, until his political journey was abruptly halted by the military coup of 1980. His political initiation, rooted in his collegiate experiences and catalyzed by the ascendancy of the Democrat Party, was further honed within the Justice Party. The narrative is rich with anecdotes that vividly paint the political landscape of the era, elucidating the internal dynamics of the party and reflecting Fikri Bey's perspectives on political and social events.

A considerable segment of the article is devoted to an intricate exploration of Fikri Bey's childhood and familial interactions. Raised under the stringent discipline imposed by his father, Aslan Bey, his upbringing was marked by rigorous control, which profoundly influenced his capabilities in leadership and decision-making in his later life. The strict familial discipline prevalent during his upbringing mirrored a widespread societal model within Turkey at the time, offering insights into the prevailing norms and value systems.

Fikri Bey also emerged as a prominent figure in social and cultural initiatives in Kırıkkale and its vicinities. His dual role as a pharmacist and a community activist saw him engaging actively with various associations and organizations, significantly impacting the social fabric of his community. His collaborations with institutions like the Red Crescent were pivotal in spearheading enhancements in regional health and educational infrastructures. These engagements underscored his identity not merely as a politician but as a fervent activist dedicated to elevating communal welfare.

His tenure in the military, serving as a pharmacist in a military hospital, also marked a critical phase in his life, endowing him with significant leadership and management skills. These skills were not only pivotal in his military role but also transcended into his political and social engagements, facilitating his handling of crises and leadership challenges.

This scholarly article does more than recount the biography of Fikri Pehlivanlı; it provides a profound insight into the socio-political and cultural transformations of Turkey through the lens of his experiences. By delving into the life of Fikri Bey, the study illuminates Turkey's recent historical trajectory, enriching our understanding of the period's political and social constructs. Thus, this work serves not only as a portrait of a political figure but as a reflective mirror capturing the essence of an era through the life of an individual who stood as both a participant and a witness.

Fikri Pehlivanlı

Fikri Bey, Pehlivanlı Aşireti'ne mensup bir ailenin çocuğu olarak Kırıkkale'nin Balışeyh İlçesi'ne bağlı Abdurrahman Bey Obası Nahiyesi'nde (şimdiki adı Beyobası Köyü) 1929 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Aslan Bey, annesi Tayyibe Hanım'dır. Fikri Bey, İlkokulu nahiyesinde okumuş, ortaokulu Yozgat'ta, Kırıkkale'de lise olmadığı için lise tahsilini de Afyon Lisesi'nde tamamlamıştır. Liseden sonra 1949'da İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'ne kaydolmuştur. Mezun olduktan sonra Kırıkkale'ye gelerek buranın ikinci veya üçüncü eczacısı olarak meslek hayatına atılmıştır. Fikri Bey, eczacılık mesleğini icra ederken aileden aşına olduğu siyasetle de uğraşmaya başlamıştır. Ankara Milletvekili, Eczacı, Adalet Partisi (AP) Kırıkkale İlçe İdare Kurulu Başkanı olarak görev yapmıştır. 18.10.1973 tarihli "Milletvekilliğine Seçilmiş Olanlara Verilecek Tutanak" kayıtlarına göre 14 Ekim 1973 tarihinde yapılan 4. Dönem Milletvekili Genel Seçimlerinde Adalet Partisi'nden Ankara milletvekili seçilmiştir. 5. Dönemde yine Ankara'dan aynı partiden milletvekili olarak meclise girmiştir. Milletvekilliği 12 Eylül 1980 tarihinde askeri darbe ile sona ermiştir. (TBMM. Arşivi, Dönem: IV-(15), Sicil No.983.)

Sözlü tarih çalışması için yapılan bu konuşmalar 26 Nisan 2010'da saat 14.36-15.44 saatleri arasında, 17 Mayıs 2010'da saat 14.48-15.56 saatleri arasında Kırıkkale'de yapılmıştır. Fikri Bey bu konuşmadan beş yıl sonra 17 Ağustos 2015'te vefat etmiştir. (Pehlivanlı, 2015)

Fikri Bey ile çocukluğuna dair konuşurken, aklında kalanları ve hayatında iz bırakan konuları hatırlamaya çalıştı. Çocukluğunda, babası Aslan Bey ile münasebeti ve aile düzeninin yanı sıra günlük hayata dair hatırladıklarını anlattı. Abdurrahman Bey Obası köyündeki iki katlı büyük konaklarında sabah kalkınca babalarının karşısında toplanırlarmış. Tabii, "Gelsinler!" talimatı olursa. "Babamın karşısında çocuklar olarak hepimiz toplanırdık." diyor konuşmasında. Aslan Bey sert bir adam. Çocuklarının karşısında ciddi duruyor. O zamanki anlayış buydu. Herkesin yaşına ve sorumluluğuna bağlı olarak günlük iş dağıtımını yaparmış. Herkes o günkü vazifesini öğrendikten sonra Aslan Bey'in elini öperek çıkarırlarmış. "Bundan sonra", diyor Fikri Bey, "Bir daha babam tarafından herhangi bir sebeple çağrılmazsak karşısına çıkma şansımız yoktu." Demek ki herhangi bir vesileyle babaları tarafından çağrılmazlarsa ertesi gün sabah içtimasına kadar görüşme ihtimalleri çok zayıfmış. Bugün için belki biraz sert bir anlayış gibi gelebilir. Ancak olayları zamanı ve şartlarında düşünürsek normal karşılanması gereken bir hadise olarak değerlendirilebilir. Bırakın 1940'lı yılları, 1960'lı yıllarda da bazı ailelerde durum aşağı yukarı buna yakındı. İnsanlar, babalarının, hatta büyüklerinin yanlarında çocuklarını sevemezler, onlarla ilgilenemezlerdi. İsteseler de bu imkânsız gibiydi. Ayıptı, adaba aykırıydı, geleneklerin dışına çıkmak gibiydi. Dolayısıyla bu hususlara riayet etmeyenler dışlanırdı, ayıplanırdı. Arslan Bey gibi otoriter bir şahsın ailesinde de bu kurallar katı bir şekilde geçerliydi. İşte Fikri Bey bu şartlar altında çocukluğunu geçirmiş bir kimseydi. Geleneksel büyük bir aile içerisinde yetişmiş, o günün şartlarında yüksek tahsil yapma imkânı bulmuş, eczacı olmuş, en alt kademelerden başlayarak siyasette yer almış, milletvekili olmuş bir kişi olarak elbette söyleyeceklerinin önemi vardı. Kırıkkale'nin yetiştirdiği saygıdeğer, güzide bir şahsiyet olarak onunla 2010 yılı nisan ve mayıs aylarında

uzunca bir sohbet gerçekleştirdik. Bazen biz sorduk meraklarımızı giderdik, bazen o serbest bir şekilde söylemek istediklerini, önemli bulduklarını anlattı. Bazen çocukluk, bazen gençlik, üniversite yılları, öğrencilik hayatı, askerlik hayatına dair önemli bulduklarını anlattı. Askerlikten sonra Kırıkkale'ye gelişini, eczane açışını, şehrin ileri gelenlerinden bazılarını anlattı. Siyasete atılışını, parti içi ayak oyunlarını anlattı. Demokrat Partiden başlayarak Adalet Partisi'ndeki siyasi hayatını, milletvekili olarak yaptıklarını, o günün önemli siyasetçilerine dair değerlendirmelerini, Demirel'e ait anılarını anlattı. Yani bu sohbet sırasında siyasete, hayata ve Kırıkkale'ye dair bildiklerini bize anlattı. Elbette bu sohbette anlatılanlar onun bildiklerinin çok ufak bir kısmını oluşturmaktadır. Keşke hatıralarını yazsaydı da ona dair daha fazla bilgiye ulaşsaydık. Ama Türkiye'de hatıra yazma geleneği çok zayıf, yani Türk insanı yazmamakla malul. Ama yine de bu kadar sohbet imkânı bularak bir devre tanıklık etmiş siyasetçi, iş adamı önemli bir şahsın anlattıklarını kayda geçirmekle bir nebze olsun kaybımızı telafi ettiğimizi düşünüyoruz. Aşağıda Fikri Bey'in anlattıklarını bulacaksınız. Faydalı olacağından şüphem olmadığını belirtmek isterim. Fikri Bey'in anlattığına göre, ortaokulu Yozgat'ta okumuş, liseyi yatılı olarak Afyon Lisesi'nde tamamlamış. Eski Genelkurmay Başkanlarından İsmail Hakkı Karadayı ile Afyon Lisesinde beraber okumuşlar. Liseden sonra da İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesine kaydını yaptırmış ve buradan mezun olarak eczacılık mesleğine başlamış.

Üniversiteye kaydolmak üzere İstanbul otobüsüne binerek yola çıkar. Anlattığına göre İstanbul'da otogarda otobüsten iner. Daha erken saatler olduğu için etraf henüz karanlıktır. Sabahçı kahvelerinden birine herkes gibi girip oturmuş, bir simit almış ve bir de çay söylemiş. Çay gelmiş ama şeker ve kaşık yok. Masaların üzerinde de şeker yokmuş. Öyle olunca biraz tereddüt etmiş, ne yapayım diye. Etrafına bakınmış, herkes ne yapıyor diye. Masaların üzerinde küçük kaselerin içinde şeker yerine kuru üzüm bulunuyormuş. Önce bir mana verememiş, kuru üzüme. Sonra etrafına bakmış ki herkes bir kuru üzüm tanesi atıyor ağızına, üstüne de çayını yudumluyormuş. "Durumu çözdüm." demişti. O da diğer müşteriler gibi kuru üzümle çayını içmeye başlamış. Önce yadırgamış ama sonradan alışmış. Dediğine göre fena da olmuyormuş kuru üzümlü çay. Fikri Bey'in anlattıkları elbette doğru. İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkan dünya, fakirlik içerisinde. Savaşa fiilen girmese de Türkiye de bu durumdan nasibini almış vaziyette. Ekmeğin karneye bağlandığı, şekerin bulunmadığı harp sonrası dönemler, bu tarihler. Gerçekten de zor ve çileli günler. İşte bu şartlar altında üniversiteye başlamış Fikri Bey. Daha sonraki buluşmalarımızda hayatından çeşitli kesitler, anılar, siyasi hayatına dair görüşleri, hayata dair görüşleri vs. gibi hususlarda hatırladıklarını bize aktarmaya çalıştı. Fikri Bey sadece bu kadar değildi. Ama imkânlar ölçüsünde konuşabildiğimiz konuları burada aktarmaya çalışacağız.

Hamit Pehlivanlı: Üniversiteye gidişiniz ve üniversite hayatınız hakkında hatırladıklarınızdan bahsedebilir misiniz?

Fikri Pehlivanlı: "Üniversiteden tat alamadım. Doğru düzgün bir okumadım ki. İşte mezun olduk. Lisedeki çalışkanlığımızı üniversitede devam ettiremedim."

HP- İstanbul nasıldı öğrenciliğinizde? Siyasi olaylar var mıydı?

FP: Siyasi olaylar yoktu. Tek partide bir sene okuduk. Ondan sonra Demokrat Parti vardı. Demokrat Parti geldi. Ben mektepte demokratlığımı ün yapmıştım. Demokrat Fikri diye. Rakı sofralarının rakı içmekten ziyade edebiyatını severdim. İşte anlatmıştım ya. Yıllıkta, (sizin de olur) bizim yıllıkta bir karikatür vardı. Bir de bıyıklarım vardı. O zaman bir heveslendim bıyık bıraktım. Bağdaş kurmuşum, önümde bir tepsi. İçinde Fahrettin Kerim (Gökay). Elimde bir sigara, eksik olmuyor filan. Beni öyle karikatürize etmişler.”

Sene 1949’da girdim fakülteye. 1950 senesi 14 Mayıs’ında Demokrat Parti iktidara geldi. Yani Demokrat Parti iktidarında okuduk. Ama öyle güzel bir İstanbul var ki... Böyle sadece akşam üzeri tramvay kalabalıkları olurdu. Sonra belediye reisinin biri otobüs icat etti. Tramvaylar da mevki mevki... Kırmızı tramvaylar birinci mevki. Yani oturduğunuz kanepede. O birinci mevki talebeye beş kuruştur. Onun arkasına bir vagon takarlardı, o da ikinci mevki. Yeşil oturacak yerleri kırık, zaten tahtaydı. Böyle minder filan yoktu. Bayezid’den bindin mi, Bebek’e kadar gidiyordun tramvayla. Mesela mayıs ayında bizim bir zevkimiz vardı. Binerdik üç beş arkadaş tramvaya, hadi Emirgan’a çay içmeye, orada çay içerdik.

Bir kereyle bir şey anlamazsın İstanbul’dan, mümkün değil. Ben dört beş sene kaldım, bir şey anlamadım. Ama İstanbul’un her tarafı güzel, böyle gecekondular istilasını olmadığı için o devirde. Düşünebiliyor musun, 50’deki sayımı? 500 bin İstanbul’un nüfusu. 1950’de 500 bindi. Şimdi 14-15 milyon. Bir de Kırkkale’yi gözünün önüne getir. Kırkkale’nin de devlet yolunun üst tarafındaki mahalleleri gözünün önüne getir. Kaletepe, Bağlarbaşı, Etiler filan böyle 20-30 tane Kırkkale’yi yan yana koyuyorsun, diğer tarafta da işte Gazi Osman Paşa’sı, Gazi Paşa’sı, daha bilmem bir sürü isim işte; Bağcılar, Güneşli, Güngören, bir sürü yer var. O kadar boş arazi vardı ki şimdi gökdelenler çıkıyor ortaya. Şişli öyleydi. Şişli bomboş araziydi. Şişli’ye doğru giderken bir İstanbul Radyo Evi vardı, Harbiye Orduevinin yanı. İlaç fabrikasına gittik görmeye daha doğrusu. Oralarda şimdi gökdelenler fıskırıyor ve daha modern şeyler ama onun dışında İstanbul’da bir şey yok. Aksaray’dan ara sokaklara girdin mi, bitiyordu. İstanbul değil, ana caddeler yani. O Vatan Caddesi mi ne, hani onu rahmetli Menderes açtı. Menderesi de sildiler. Allah onları ömür boyu her şeyden mahrum etsin. Herif bir şey açtı, güzel o yolları açıyor. Menderes gece yatıyormuş, rüyasında İstanbul’un ertesi gün hadi şurayı yıkın diyormuş filan. Yani böyle yapılan her işi “ti” ye almak, hafife almak... Yani son zamanlar da şey bile, Ecevit bile bizim zamanımızda yapıldı ilk köprü. Şu Boğaziçi Köprüsü şimdi ki. Türk mühendislerin eseridir. Yani hiç yabancı çalışmadı o şeyde. Ecevit dedi ki “Zengine köprü, fakire kolera.” Bir de kolera lafı hiç eksik olmazdı o devirde. Özellikle hac mevsiminde. Hacca birini göndermemek için “salgın var” denirdi. “Zengine köprü, fakire kolera.” Yani o köprüden niye fakir geçmesin? Sadece zengin mi geçecek? Yani mantığı yok. Bizim politikacılarımızın kapasitesi maalesef bu!

HP: Talebeliğinizde İstanbul’da nereye giderdi öğrenciler? “Küllük” filan vardı, değil mi?

FP: “Bayezid’de “Küllük” vardı, orada nargile içerdik. Nargile servisi yapılırdı. Çok güzel yerdir o Küllük. Herkesin buluşma yeriydi Küllük. Edebi sohbetlere açık bir yerdi. Şairlerin, ediplerin randevu mahalliydi biraz da. Yani fazla talebe ağırlayacak bir yer değildi. Çünkü talebeye biraz pahalıydı ora.”

HP: Talebe nereye giderdi?

FP: “Talebe kahveye giderdi, nereye gitsin? Öyle talebenin gideceği özel bir yer yoktu. He vallahi yoktu, evet hocam.

HP: Siyaset filan nasıldı? Mesela tek parti döneminde talebenin Cumhuriyet Halk Partisine bakışı nasıldı?

FP: Hocam, talebenin hiç akli olmazdı ya. Bir olay olurdu, “Arkadaşlar, filan yeri basıyoruz, yürüyün!” derlerdi. Sağcı mı solcu mu ne... Tan gazetesini bastılar, yurda geldiler. Ben katılmadım.

HP: Yurtta mı kalıyordunuz o zaman? Hangi yurtta?

FP: Evet. Merkez yurtta. Adı, Merkez Yurt idi. Torpille girdim oraya.

HP: Vezneciler’deki yurt mu?

FP: İstanbul Üniversitesi var ya, o eski Harbiye Nezareti. Onun arkası, Süleymaniye ile onun arasında kışla gibi bir yurt vardı. Bizim yurdun altında bir tünel vardı. O tünelden Süleymaniye’ye geçiliyordu. Doğrudan Süleymaniye Camiine geçiliyordu. Rahmetli Menderes, “Müesseseyle birleştireceğim.” dedi, bizim yurdu yıktı. Şimdi üniversiteyle Süleymaniye Camii aynı bahçede gibi. Talebe olaylarına filan hiç katılmadım. Zaten talebe dernekleri sadece ara sıra danslı parti düzenlemekten başka bir işe yaramazlardı. Ben onlara hiç katılmadım. Biz biraz köylü kaldık yani.

HP: Size niye Demokrat Fikri diyorlardı?

FP: İşte ben Menderesçiydim. Konuşuyorduk tabii arkadaşlarla. Mesela, senin hoşuna gider, ben Büyük Doğu da okuyordum. Yani Necip Fazıl’a hayranlığımdan değil, İsmet Paşa’ya güzel atıyor diye alırdım.

HP: İsmet Paşa’ya tepkiden yani?

FP: İsmet Paşa’ya değil. Atatürk’ün adı birinci Reisi Cumhurdu. Hiç Atatürk demezdi. Birinci Cumhurbaşkanı diye. Ta o zamandan cumhuriyete karşı idiler. Sebilürreşat gazetesi. Şimdi oğlanın birinin elinde Arap alfabesiyle yazılmış bir mecmua gibi bir şey var. Bir de galiba Büyük Doğu var elinde, yurtta. Halk Partili olduğunu, ben şeyim, Devrimciyim diyor. Oğlanın biriyle tartışıyor, bu gerici filan diyor. Sonra birileri, “Ya kardeşim!” dedi. “Anladık, bir gericilik, ilerencilik var.” dedi. Herif Arap Filolojisi talebesi. Elinde tabii Arapça yazılı mecmualar, kitaplar bulunacak. Arap Filolojisinde öğrenci. Arap Filolojisi bölümü vardı o zaman İstanbul Üniversitesinde. Yani 50’lerde vardı.

HP: Şimdi de var.

FP: Hâlâ var tabii. Bir şiiri tercüme ettiremedim hoca ya. Cebimde taşıya taşıya kırk parçaya bölündü kâğıt. Ben aslında bunun mealini biliyorum. Aşağı yukarı zaten beni ilgilendiren son cümlesinin iki kelimesi, “Bahşem Semerkand û Buhârârâ” diyor. Yani bahşederim, bağışlarım demek istiyor Hafız¹. Bunun hikâyesini anlatayım mı? Şair İranlı... Benim bildiğim yani... Ben eczacıyım; edebiyatçı, tarihçi değilim. İki büyük şair var o dönem İran’da. Birincisi geçen sana bahsettiğim Şeyh Sadi, diğeri de Hafız. Bu şiiri Timurlenk’e sunmuşlar. Semerkant’ı, Buhara’yı yakıp yıkmış, zapt edip oturmuş şiirde. Sonra tercüme

¹ Hafız-ı Şirazi. 14. Yüzyılda yaşamış İranlı bir şair. Ölüm tarihi 1390. Emir Timur ile görüşmüştür.

ettiğimizde anlarız. İşte diyormuş ki “O güzelin bilmem neresindeki benlere, Semerkant’ı, Buhara’yı veririm” diyormuş. O benler ayrı bir güzellik veriyormuş demek ki bahsettiği güzele. Şiir diye takdim etmişler, Timurlenk’e okumuşlar. Fakat çok kızmış. Bulun şu herifi bana demiş. Şairi yakalamışlar bir yerde yaka paça. Herifin üstü başı perişan, Timur’un huzuruna getirmişler. “Ulan deyyus!” demiş, biz bu Semerkant’ı, Buhara’yı nasıl aldık? Kelleler aldık, verdik, yaktık yıktık, askerlerimiz öldü. Burada karşı koyanları öldürdük. Sen nasıl ne haddine bir güzelin benlerine iki şehri birden feda ediyorsun? “Asın bunu!” demiş. Şair de “Efendimiz” demiş, “Halimizden belli değil mi? Yok olanın başışından ibaret” demek istemiş. Sonra Timur da şairi affetmiş.

HP: Okul hayatınıza dönelim mi?

FP: Evet, İstanbul’dan çıkamayalım mı yani?

HP: Yani, siz bilirsiniz abi?

FP: Buradan başlayalım bence.

HP: Tamam nasıl isterseniz? Okulu bitirip gelin o zaman.

Fikri Pehlivanlı: İstanbul’u Demokrat Parti kazanmıştı. 1950 seçimlerinde Fahrettin Kerim Gökay², İstanbul valisiydi. 50 seçimlerinde İsmet Paşa geldi, İstanbul’a, propagandaya. Ama Taksim hıncahınç dolu. Taksim Meydanı’ndaki kalabalığın uzunluğundan ve yoğunluğundan İsmet Paşa çok memnun kalmış. Fahrettin Kerim Gökay, “İşte İstanbul, Paşam” demiş. Ben duymadım, biz de gitmiştik o mitinge de. Yani, “İstanbul senin, bak bu kalabalığa” demek istiyor. O lafiyla çok dalga geçildi. Seçim yapıldı, İstanbul’u Demokrat Parti sildi süpürdü. O da valiydi. Valiler böyle işleri kolay bilirler. Vali yerinde kalmayı başardı. Ondan sonra da Demokrat Parti’den milletvekili ve bakan oldu. Anlatabiliyor muyum? Bizim böyle işlere aklımız ermezdi.

HP: Türkmenler bilmez o işi, Türkmenler siyaset bilmez.

FP: Bilmez. Burnunun dikine gider, bir yere saplanır, orada kalır, çıkmaz.

FP: Keskin’in köylerinin %70’i, %80’i Türkmen.

HP: Üniversitedeki ekonomik durumunuz nasıldı?

FP: Hocam, bana yetiyordu. 120 lira para yolluyorlardı bana. 50 lirasını yurda veriyordum. Sabah kahvaltısı dâhil, yeme içme dâhil, çamaşır yıkama dâhil 50 liraya. İstersen bir 50 lira daha veriyorsun, öğle ve akşam yemeklerine katılabiliyorsun. Fakat biz öğlen yemeklerinden kaçardık. Çünkü Beyazıt’ta Aşış diye bir lokanta vardı. Sözüm ona lokanta bize iskonto yapardı. Essah mı yalan mı? Iskonto yapardı ama yine de normal kazancını mu alıyordu, onu bilemezsin. Ama Aşış Lokantasında çok güzel kuru fasulye ve pilav yapıyordu. Arkadaşlar, genellikle hava kapandığı için İstanbul’da hiç açmaz hava, hep kapalıdır İstanbul’da hava. Tamam, hadi hemen Aşış’e derlerdi. Aşış’in önünden tramvaya bineceğiz. Orada kuru fasulye havası var, derdik. Kuru fasulyenin arkasına da sinema. Oradan da tramvaya atladığımız gibi Beyoğlu’na. O Beyoğlu’na gitme yüzünden Fransızca hevesim kursağımda kaldı. Bir güzel talebeliğe başladım bidayette. (Hocaya dönerek) Şimdi ne

² Fahrettin Kerim Gökay; 9 Ocak 1900’de Eskişehir’de doğmuştur. 22 Temmuz 1987’de İstanbul’da ölmüştür. İstanbul Darü’l-fünunu Tıp Fakültesi’nden 1922’de mezun olmuştur. 1949- 1957 arasında sekiz yıl İstanbul Valiliği yapmıştır. I. (XII) dönem İstanbul Milletvekiliği e Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı, İmar İskân Bakanlığı yapmıştır.

sanıyorsun, biliyor musun? Üniversiteye gelince herkesin üstü başı düzgün, efendim kravatlı, şu kolunun altında en az bir kitap bulunan veya bir mecmua bulunan... Üniversitenin, Harbiye'nin ön tarafı kapıya kadar, o bahçede tabureler veya sıralarda oturacaksınız iki üç arkadaş. İlim, irfan ve edebiyat konuşacaksınız. Öyle sanıyorsunuz! Benim hayalimdeki İstanbul ve üniversite öyle diye düşünüyordum. Yurda bir geldim ki "Dingo'nun Ahırını" sanki. Tepinen tepinene... Bir kötü hoparlörü var. Radyolar hoparlöre veriliyor. Köylerden gelen oğlanlar birbirlerinden dans öğreniyorlar. Dans plakları koyuluyor filan. Hayallerim kırıldı. Yalnız bir mutlu tarafım vardı; yurdun kantinine geçip, kahvaltıdan sonra kantine çıkardık. Arkadaşların kimi bilardo oynardı. Bilardo da oynardım ama hastası olmadım. Ama bilardo hastaları vardı. Benim de bütün keyfim kahvem ve sigaramdı. Oturduğum kantindeki oğlan çok da güzel kahve yapardı. Yani zincirden boşalmış gibi... O yatılı okul (Afyon Lisesi) nasıl disiplinli, nasıl disiplinliydi. Allah etmeye gözünüzü açamazsınız. Samsun'daki Er Eğitim Alayı oradan daha iyidir. Oradan kurtulmuş olmak... Bir de benim saçlarım da güzeldi, biliyor musun? Hatta kızlar benim saçlarımı ödünç isterdi. "Fikri, saçlarını uzat bize ver de saçımızın arasına yerleştirelim." derlerdi. Saçımı tarama şansım da oldu üniversiteli olunca. Önceden üç numaraya "kırktırılırdı". Hayat mı bu hocam? Lisedeki talebeye hadi saçını kes filan. O ulviyeti yaşadım. Kahvem içmek, sigaramı içmek...

Farmakoloji, Farmasosik Kimya derslerine gelen bir hocamız vardı Hayriye Amancı³ (Gürsoy, vd. 2013) diye. Bir de otoriter, Eczacı Hayriye Hanım! Kadın ateşli... Çatır çatır yazar tahtaya, ne öğrenebilirsen öğrenebildiğimiz kadarıyla. Ders başlamadan evvel hocanın kapısından bakardık. Hademe hanım çok güzel kahve yapardı. Orada kahve içerken bizi yakaladı Hayriye Hanım. "Ooo, çok memnun oldum gençler." dedi. "Kahve zevkini tatmalı" filan dedi. "Ne işiniz var burada?" demezdi kadıncağz. Yani o hocam beni önce kahveyle tanıdı. Tabi orada da sefamız devam ediyordu. Yani şimdi 120 lirayla o kadar gezabiliyoruz. En lüks vasıtamız tramvaydı. Ben hiç taksiye bindiğimi hatırlamam İstanbul'da. Bir de Adanalı oğlanlar vardı. Çiftlik sahiplerinin oğulları; görgüsüzler, onlara çok para gelirdi. 500, 600 hatta 1000 liraya kadar para gelen çocuklar vardı. Onlar da para bolluğunda Beyoğlu'na giderler, barlara düşerler, içerler filan ama bizim batakhane tavrımız olmadı. Tam bir İstanbul Beyefendisi olmaya çalıştık. Yani biraz da benim tabiatımda vardı. Bir de bizim hocamız vardı. Zannediyorum Süheyl Ünver⁴ (Sayar, 2012) diye bir hocaydı. Sanat Tarihi profesörüydü. Hattatları filan anlatırdı. O hoca bize, "Aman çocuklar, buradan sadece bir doktor, bir eczacı,

³ Hayriye Amâl 1912'de İstanbul'da doğmuş ve 3 Nisan 2005'te vefat etmiştir. Fikri Bey, hocanın soyadını "Amancı" diye hatırlamaktadır. Doğrusu yukarıdaki gibidir. Farmasosik değil doğrusu Farmasötik kimyadır. Hocanın bu isimde iki ciltlik bir eseri de mevcuttur.

⁴ Süheyl Ünver Bey 17 Şubat 1898'de İstanbul Haseki'de dünyaya gelmiştir. Babası Mustafa Enver Bey, annesi Safiye Rukiye Hanım'dır. 1915'te girdiği Mekteb-i Tıbbiye'yi 1920'de bitirmiştir. Aile ocağında dedesi hattat Mehmed Şevki Bey'in konağında tıp tahsili yanında sanatçı yönünü de geliştirdi. Yeniköylü Nuri Bey'den (Urunay) tezhip, Necmeddin Efendi'den (Okyay) ebru dersleri almıştır. Eniştesi hattat Hasan Rıza Efendi'den sülüs ve nesih yazılarını meşketti. 1923'te Medresetü'l-Hattatin'den tezhip ve ebru icazetnamesi aldı. 1927'de Paris'e giderek hekimlik ihtisasını tamamlamıştır. 1929'da Türkiye'ye dönmüş ve üç aylığına Viyana'ya gitmiştir. Fransa ve Avusturya kütüphanelerinde araştırmalar yaparak Türk eserlerini tespit ederek onlardaki süslemeleri istinsah etmiştir. 1930'da İstanbul Darü'l-fünunu Tıp Fakültesi'nde akademik hayata başlamıştır. 1967'de Cerrah Paşa Tıp Fakültesi'ne geçmiştir. 1973'te emekliye ayrılmış ve 14 Şubat 1986'da İstanbul'da vefat etmiştir.)

bir kimyager olup Anadolu'nun başka bir yerlerine gidecekseniz geldiğiniz gibi dönmüş olursunuz. İsterseniz buradan "Pekiyi" ile mezun olun, İstanbul'u yaşamamız lazım. İstanbul, yürürken bile size bir şeyler verir, kültürünüzde bir gelişme olur. Hiç meşgul olmasanız, bir yerlere bakarsınız ufkunuz açılır. Yani sadece talebe olmayın." diye nasihat ederdi. Ben ona epey uydum. O hocanın nasihatine. Ama gene de köylü tarafımız ağır basıyordu.

FP: İstanbul'u noktalayalım isterseniz?

HP: Üniversiteyi bitirdiniz, döndünüz?

FP: Geldim, askere gittim.

HP: Askerliği nerede yaptınız?

FP: Erzincan'da. Hayatımın en rahat devri Erzincan'da geçti. Mebusluk dönemim dâhil. Erzincan Askeri Hastanesine çıktı tayinim. Hastanenin eczacısıyım, bir tane. 3. Ordu Sıhhiye Deposu da Erzincan'daydı. 3. Ordunun merkezi Erzurum'daydı. Cesur olmak lazımdı herhalde. Bir binbaşı vardı, 3. Ordu Sıhhiye Deposunda. O Erzincan'daydı. Bütün sağlık kuruluşlarının ve diğer askeri sağlık kuruluşlarının ilaç ve malzemesini verirdi o depo. Herif izin aldı. Ondan sonra da emekliliğini istemiş. 3. Ordu Deposu eczacısız kaldı. Bana dediler ki "Hem oraya bakacaksın hem de eczaneye bakacaksın." dediler. Kumandana vekalet ediyordum. Bir baktım o çizelgeye, 3. Ordunun personel cetveline, kumandan eczacı albay, depolama grup amiri eczacı binbaşı, sevk subayı eczacı yüzbaşı, bir de eczacı yedek subay. Dört tane eczacı. Albay, binbaşı, yüzbaşı. Hepsi benim. Kumandanlığa vekalet ediyorum, kumandan oldum bir manada. Vekaletin ne farkı var. Tabi bunların hepsi hayata alıştıran şeyler. Kumandanlığa oturdum üç gün. Geldim, makam arabam var, bir pikap, onunla gelip gidiyorum. O bizim gördüğümüz binbaşılı, yüzbaşılı kışta kıyamette "cemselerin"⁵ arkasına atıyorlar, öyle gidiyorlar kışlarına. Oğlan saat dokuzda geliyordu, alıp götürüyordu beni kumandanlığa. Bir vaveyla işittim giderken. Tabi merak ettim ama belli etmedim. Zaten bir astsubay vardı. Binbaşıyla fazla ahbaplık kurmuş, o astsubayın masasını da kumandanın odasına kurmuşlar. Ben astsubaya dedim ki, "Sakin alınma ama kumandan odasında tek olur." dedim. "Sen masanı bir yere kaldır." dedim herife, onu kaldırttım. Şimdi vaveyla işte dört beş tane astsubay var, 40 tane asker var depoda. İki tane muamele memuru üstegmen var. Onların rütbesi sarı-beyaza çalan yıldız takarlardı. O kâtip sınıfı teğmenler. Ama kumandan benim. Onlar üstegmen ama kumandan benim. Postaya dedim ki, "Bana inzibat subayını çağır", dedim. İnzibat memuru küçük bir herifti. "O gürültü neydi?" dedim. "Burada adam mı dövüyorsunuz?" dedim. "Efendim," dedi, "Biliyorsunuz, koğuşa küfretmiş." dedi. "Bir Nedim var," dedi. "Allah'ın belası." dedi. Yani onu yumuşatıyormuş (!) aklınca. "Bir daha," dedim "Ben burada olduğum sürece hiç birinizin bir eri şöyle iteklediğini görmeyeceğim!" dedim. "Bunu bir kere aklınıza yazın!" dedim. "Efendim," dedi, "O zaman," dedi, "İnzibat subaylığı filan nasıl olacak?" dedi. Baktım yakasında çark var. "Sen zaten çarklısın." dedim. "İnzibat subaylığından memnun değilsen, yazayım seni alsınlar buradan." Dedim, filan, o korktu. Dövüş horozu yetiştiriyor bilmem ne. Orada, yani yerler o kadar

⁵ Cemse, GMC (General Motors Corporation) marka adından gelen bir tabir. Askeri amaçla kullanılan bir kamyon çeşidi. Halk ağzında GMC kısaltması "Cemse" olarak telaffuz edilmektedir.

müsaait, öyle dürzüler ki... Sonra o eri çağırttım. "Nedim, sen bana hayat hikâyesini anlat." dedim. "Sen ne zaman terhis olacaksın?" "Altı ayım var efendim." dedi. "Aslında benim askerliğim bitti de askerliğim yandı." dedi. "İşte bir daha yapıyorum." dedi. İşte kavga dövüş, iki kere askerliğini mahkemede yakmış işte. "Peki, burada müddetini tamamlamak ister misin?" dedim. "Tabi Efendim." dedi. "Peki, seni niye dövüyordu bu herif?" dedim. Nedim, "Efendim bana iftira ettiler." dedi. "Paltomun cebine esrar koymuşlar." dedi. "Ben de kim koydu diye bütün koğuşa sövdüm. Benim bütün kabahatim bundan ibaret." "Sen," dedim, "Böyle yaparsan, sen bu şeylerden kurtulamazsın. Ben buradayken terhis olup gitmeyi düşünür müsün?" dedim. "Tamam." dedi. Bunlar depo askeri diye askerlerin cebinde bir çatal, yemek çatalı, ceplerinde gezdirirler. Yırtık pırtık elbiseler filan, o depo memuru astsubayı çağırdım, "Aslanım," dedim. Herif benden büyük, "Yani burada bunlara verilecek elbise yok mu?" dedim. Astsubay, "Var efendim." dedi. "Niye giydirmiyorsunuz bunları?" dedim, yemekhaneyi teftişe gittim. Şöyle tahtalardan çakılmış, üstü aralarına kir dolmuş pis masalar. Kantini vardı oranın, "Kantinin kaç parası var?" dedim. "18 lirası var." dedi. "İyi," dedim, "Ver onu sen bana." dedim. Çarşıya çıktım. O muşambalar var, üstünü ben tamamladım, 18 lirayı 50 liraya ben tamamladım. Tabi güzel sildirdim temizlettim, ondan sonra muşambaları serdirdim. Bir daha hiçbir asker cebinde çatal taşımayacak.

HP: Çatalı niye taşıyorlar?

FP: İşte kendi yıkayacak, nereye koyacak, cebine koyacak, kaybolmasın diye. O astsubaya bir görev verdim, "Yemekhaneyi iki güne bir teftiş edeceğim, pırl pırl olsun." dedim. "Çıkartın ne kadar elbise varsa." dedim. "Hepsini çakı gibi giydir." dedim, baştan aşağı, ama bir hizmete koşuyorlar, hep yeni elbiseler giydirdim, pabuç dâhil. Bulaşıkçı ayrı, böyle herkes kendi yıkamayacak. Bir not yazıp "Nedim," dedim, "Oğlum bunu götür başçavuşa. Seni baştan aşağı donatsın, ben seni onların arasından çıkaracağım. Sen benim özel postam olacaksın." dedim. "Ama bir askerle kavga ettiğini duyarsam, seni hastaneye gönderirim, orada bir asabiye uzmanı var. Orada teşhis için akıllı mı deli mi olduğunu sopayla belli olur!" Herif öyle diyordu. O zaman askerleri bol bol dövüyorlardı tabi. Bunlar o devre yetişemedi. Oğlan çakı gibi akıllı da bir çocuk, hiç de deliye benzemiyor, herhalde biraz asabi. Onu anlatmak istiyordum. Bir gün çaycı çay getirdi, önüme koydu, çaya meraklı olduğumu anladı. Çay getiren asker, "Efendim, bir şey arz etmek istiyorum, izin verir misiniz?" dedi. "Söyle yavrum," dedim. "Nedim size sorarsa, çaydan memnun musunuz diye, beğenmeseniz bile Nedim'e çay güzel olmuş der misiniz, kumandanım?" "Niye?" dedim, Nedim demiş ki çaycıya kumandanım çayı beğenmezse seni keserim demiş. Vallahi bak düşünebiliyor musun, 24-25 yaşlarında, bunlarla hayatı öğreniyorsun beyefendi. Ne yaptım biliyor musun? Tabi onların hepsini önledim de bir çocuk geldi, Tokat'a gidecekmiş. 15 gün izin hakkı kalmış, onu kullanmak istiyor. Kış, kar. Ben dedim ki, "15 günün yarısı yolda geçer; gitme! Havalar düzeline 15 gün evvel terhis olursun, gitme." filan dedim. "Gideyim kumandanım." dedi, "Yetmez oğlum bu izin." dedim, "Yeter kumandanım." dedi. Daha evvel okuduydum, kumandanın bir sürü yetkisi varmış. "Senin iznini 45 güne çıkarıyorum, yeter mi?" dedim. 1 ay mükafat izniyle gönderdim filan. "Arkadaşımız çalışkanlığı, gayreti sebebiyle bir ay izinle taltif edilmiştir. Makamımca izne gönderilmiştir." diye ilam yaptırıldı. "Bu her arkadaşımıza

zaman içinde uygulanacaktır.” diye bir günlük emir yayınladım. Ve öyle 3-4 askeri (yazık) sırayla memleketlerine, izne yolladım. Niye gönderdin diyecek halleri yok ya, yetkim dâhilinde. Yani ama şimdi hocam, o yaşta o yetkileri kullanmak, yani kendimizi Aslan Bey mi zannettik ne! Derken Necati Tacan⁶ diye bir ordu kumandanı vardı. O teftişe geldi Erzincan’a, depoya da uğradı. Yanında bir Sağlık Paşası var. İki paşa daha var, Tümgeneral. İşte albaylar var, heyetle geldiler. Bir sahra jeneratörü var dışarıda, duruyor. İşte bana işaret etti. “Bu ne diye dışarıda?” diye sordu. Ben de dedim ki, “İçerde deponun kapısından büyük.” dedim. “Onun için dışarıda muhafaza ediyoruz.” dedim. “Depoya sokmamız mümkün değil.” “Olsun, kaldırın bunu buradan.” dedi. “Kalkmaz efendim!” dedim. Sağlık Paşası şöyle eteğimden çekiyor. Sağlık Paşası, “Tamam” dedi, paşaya. Sonra bana dedi ki, “Böyle paşaya itirazlı konuşulmaz teğmenim!” dedi. “Paşam ne derse sen emredersin diyeceksin.” dedi, “O kadar.” dedi, onu da öğrendik yani. Öyle paşayla konuşulmuş ama ben konuşmaya devam ettim. “Paşam,” dedim, beğenmedi şeyde duruyor, şu ambalaj sandıkları var ya onları raf yapmışlar, üst üste. Alet edevat ilaçlar orada. “Paşam,” dedim. “Eğer lütfederseniz, yardımınızı alırsam, ben burayı üç ayda fevkalade hale getiririm.” dedim. “Tamam.” dedi. “Ne istiyorsan versinler.” dedi. O merkezdeki, Erzincan’daki kumandana, “Bu genç adamın bütün isteklerini yerine getirin.” dedi. Bana 10.000 lira da para yolladı.

HP: İyi para...

FP: Tabi çok iyi para. Bakımhanenin fabrikası vardı. Bir oğlan geldi, ona ölçüleri verip hazırlattım. Yerleri karo yaptırdım. Ama bak bunlar da hayattaki kesitler.

HP: Askerliğiniz kaç yıl sürdü? Askerliğiniz ne kadar sürdü?

FP: Ben 16 ay yaptım, normalde 18 aydı. Ben iki ay yedek subay okulunda, sağlık bölümündeydim, diğer adamlara altı ay, bize iki aydı. 16 ay iktisada geçti. Birinci altı aydan sonra da teğmen oldum, maaşım 15-20 lira arttı. 285 lirayla geçindim o yıl. 285 lira maaş alıyordum. Bir güzel evleri vardı Erzincan’ın, onlar tabi yıkılmış gerçi depremden dolayı, kibrit kutusu gibi evler yapmışlar. Hani üstüne yıkılsa kolay kolay ölmezsin yani, öyle yani. Duvarları otlarla beslenmiş, araları sıvanmış öyle pek güzeldi. Hepimiz aynı evlerde otururduk; yüzbaşı, binbaşı, albay, paşalar nerede otururdu bilmiyorum. Öylelikle paşanın gözüne girdim, bana teşekkür gönderdi. Bitirdim, pırıl pırıl yaptım, teftişe hazır hale getirdim. Nedim’i çalışmalara çavuş yaptım. Hastaneye de gidiyorum tabi bu arada, orada iki tane astsubay vardı. Elimi sıcak sudan soğuk suya değdirmediler. Beni çok severlerdi. Bir de komşum muhabere albayı vardı. O ikide bir gelir, boş oturuyor. Depolar, kumandanlıklar yakın, hemen kahveleri filan elinde süs bastonu vardı. Çok güzel günler geçirdik. Nedim’e dedim ki, “Oğlum kaç gün var terhise?” dedim. “50 gün var.” dedi. “Tamam, ben seni bir hafta sonra yollayım da tezkereni al.” dedim, “Ben gidersem belki başına bir şey gelir.” dedim ve benden evvel yolladım onu. Çok güzel bir askerlik geçirdim ben. Sadece bir kere başım belaya girdi. Çankırılı bir Binbaşı var. Dâhiliye Mütahassısı. Bir de böyle oynak bir hemşiresi var. Geldi o vizite kağıtlarıyla. Baktım, birkaç reçeteyi de hemşire kendisi yazmış. “Diğerlerine de

⁶ Necati Tacan, 1895’te İstanbul’da doğmuş ve 28 Temmuz 1958’de İstanbul’da ölmüştür. 1956’da orgeneral rütbesine terfi etmiş ve 3. Ordu Komutanı olmuştur.

tekrarlayın" filan, diye yazmış. Başçavuşa dedim ki, "Dâhiliyeye ilaç vermeyin!" dedim. Şimdi hemşire demiş ki, "Eczacı Bey ilaçları vermedi, kumandanım!" demiş, Tabi küplere binmiş kendine göre, sesini çıkarmamış. Bir gün başhekimliğe gidiyorum. Onun da odası başhekimliğe yakın. Oradan geçerken, "Ya teğmenim bir görüşelim." dedi. "Buyurun Binbaşım." dedim. "Sen bizim hemşireye ilaçları vermemişsin." dedi, "O gün" dedi. "Millet ilaçsız kalmış." dedi. "Binbaşım," dedim, "Vermeyecek bir şey yok." dedim. "Yalnız, hemşire hanım biraz boyunu aşmış." dedim. "Hemşire hanımın reçete bilgisi yok, sizin bana özel bir emriniz olsaydı verirdim, sizden de bir şey gelmedi ilaç ver diye, yalnız, hemşirenin yazdığı reçeteye ilaç vermem." dedim. "Ama benim hemşire çok tecrübeli." filan dedi. "Asıl mektepten çıkıp da gelen yedek subaylar, doktorlar yapıyor hataları." dedi. Dedim ki, "Tabi Binbaşım haklısınız da" dedim. "Onlar yanlış da yapabilir, hatta siz de yanlışlık yapabilirsiniz." dedim. Doktora, "Bu ilacı lütfen değiştir misiniz?" dedim. Birdenbire sinirlendi. Bana dedi ki, "Senden evvel burada bir eczacı vardı. Onun başına gelenleri sana anlatmadılar mı?" dedi. "Böyle ukalalık ediyorsun." dedi. "Bir kere, kibar konuşun!" dedim. "Yoksa derhal terk ediyorum odayı!" dedim. "O eczacıyı da öğrendim." dedim. "Çok namuslu, dürüst bir adammış." dedim. Doktorlar da beleş ilaçlar alırdı, biliyor musun? O da vermemiş, kötü olmuş o doktorlarla. Bir bağırış çağırış, karşılıklı neredeyse gayri yumruklaşacağız. Bağırıyordum. O sırada albay fark etmiş. Bana işaret ederek, "Sen gel buraya!" dedi. Selam verdim. Albayın odasına gittim. Bana dedi ki, "Ne olduğunu sormayacağım." dedi. "Yalnız, senden bir ricam var." dedi. "Bu deli," dedi. "Bu manyak," dedi. "Mutlaka sen haklısın." dedi. "Hiç haklıydım maklıydım deme." dedi. "Ama oğlum," dedi, "Ben bunları kaç seneden beri idare ediyorum. Senin şurada üç beş ayın kalmış idare edip de tezkereni alıp gitsen ya." Böyle baba adamlar da vardı. Bunların hepsi tecrübe. Askerlik bana bir şey öğretti, tuttuğun işte irade çok önemli. İrade, bir de inisiyatif almak. İnişiyatif almayı öğretti. Ve çok işime yaradı.

Askerlikten Sonra Kırıkkale'ye Dönüş ve Bazı Faaliyetler

FP: Ondan sonra Kırıkkale'ye gelip oturduk. 1956'nın Ekim'inde askerlikten ayrıldım. Hemen dükkân kiraladım, eczane açmak için. Rahmetli eniştem, o zaman eczane için böyle pratik şeyler yoktu. Dişbudaktan imal ettik. Dişbudaktan eczane, çok güzeldi eczane. Raflar dişbudaktan. O zaman birkaç eczacı, birkaç doktor vardı.

HP: Doktor ve eczacıları hatırlıyor musunuz?

FP: Fuat Seyhun'un⁷ (Demirbilek, 2017) eczanesi vardı. Bir de askerlikten, yarbaylıktan tekaüt olmuş bir eczacı vardı. Meydanda bir eczane açtı. Süleyman Ramili. İstanbullu idi herhalde.

⁷ Fuat Seyhun, 1917'de Edirne'de doğmuştur. Babasının adı Mustafa, annesinin adı Edeviye'dir. Kuleli Askerî Lisesi'nden 1933-1934 öğretim yılında mezun olmuştur. Askerî öğrenci olarak İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde 1936-1937 öğretim yılında yüksek tahsilini tamamladı. Subay olarak ordu saflarına katıldı. Sağlık nedeniyle üsteğmen rütbesiyle askerlikten ayrıldı. 1937'de ihtisas için Almanya'ya gitti. Ancak savaş sebebiyle geri döndü. 1942'de Kırıkkale'ye giderek eczane açtı. Kırıkkale Ortaokulunda üç yıl öğretmenlik yaptı. İlçede DP Teşkilatını kurmuştur. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'den Ankara milletvekili seçilmiştir. IX. Ve X. Dönem Ankara milletvekilliği yapmıştır. 1960 darbesinde yargılanmıştır. 28/29 Ekim 1970'te Silifke Devlet Hastanesinde vefat etmiştir.

HP: Fuat Seyhun buralı mıydı?

FP: Yok canım. Fuat Seyhun'la da kavgalarımız oldu sonra. Askeri Fabrikalar Tekait ve Muavenet Sandığı diye bir kuruluş vardı. İşçilerin ilaçlarına o kurum bakardı. O kurumun başında Niyazi Bey diye müdürü vardı. Çok iyi kibar terbiyeli bir insandı. Diğer birkaç adam vardı. Sandığın paralarıyla sinema işletenler. Her devirde vardır bu adamlar, yalnız bu devre mahsus değildir. Herkes tabi elindeki imkân nispetinde yapıyordu vurgunu, soygunu. Bismillahirrahmanirrahim diyerek eczanemizi açtık. Askerlikten edindiğim intiba ile bir de işte bizi tanıyan Türkmenler, köylüler, Aslan beyi tanıyanlar. En azından adını duyanlar. Bir anda "Bab-ı Hacet", "Hacet Kapısı" olduk. O kadar kendimi adadım ki sabah 6.30 kalkar, eczaneye gelirdim. Karşımda Mehmet Akcan⁸ oturuyordu. Daha ev mev yapmadıydı.

HP: Eczane neredeydi abi?

FP: Şimdi şu Burhan var ya, eczacı.

HP: Zafer Caddesinde mi?

FP: Zafer Caddesinde. Baştaş İşhanı var ya. Bir tarafında eczacı var. Ama iki dükkân bir eczaneydi. Daha sonra yeniden yaptıklarında dükkânı ikiye ayırdılar, iki dükkân yaptılar.

HP: Baştaş İşhanı yapılmadan önce başından beri eczaneniz orası mıydı?

FP: Ta başından beri oradaydı. 1988'de yaptılar. Ben 1957'nin Ocak ayında girdim. 1988'e kadar orada oturdum. Alt tarafımda da noter otururdu. Noter ile Kutay Apartmanı'nda da karşılıklı otururduk. Noter çok harika bir insandı.

FP: Eczaneyi açtığımın hemen haftasında hacetler için müracaatlar oldu. Bir hafta on gün sonra ziyaretime geldiler. Üç eczacı beş altı doktor vardı.

HP: Kimdi onlar abi? Siz, başka kimler?

FP: Daha önce de anlatıştım, Fuat Seyhun, Süleyman Ramili diye bir asker emekli, eczacılıkta tahdit kalkınca askerlikten emekliliğini istemiş, emekli olmuş, gelmiş şu meydana bir eczane açtı. İşte kaymakamı var, üç dört hâkimi var, bir savcı var, devlet de bunlar. Bir de Makine Kimya fabrika müdürleri var. Bölge Müdürlüğü var. Bütün sosyal şeyler de orada. Mahallede, yolları sağı solu yıkararak açıyorlar. O yolları bedava, para da istemez, açılabilir. İmar gelecek deyip de ana yolları bağlarsın. Ana yollar bari açılın. Daha 15-20 sene evveline kadar şu caddeden Zafer Caddesine geçemiyorduk. Zafer Caddesine geçebilmek için devlet yoluna çıkacaksınız, oradan Zafer Caddesine geleceksiniz. Düşünebiliyor musunuz? Belediyeler filan. Hazreti Peygamber bizlere, "İşi ehline verin, ehline" dememiş miydi? Bilmiyorum. Haftasında hayırlı olsuna fötr şapkalı bir zat geldi. O zamanlar şapka modaydı. "Efendim ben Kırıkkale Lisesi Müdürü Mustafa Ünlü'yüm"⁹ (Pehlivanlı, 2014) dedi. "Hayırlı uğurlu olsun demek hem tanışmak hem de bir konuyu görüşmek üzere geldim. Lafın kısı bu Kırıkkale Lisesi, burada okuyan çocuklar sizin çocuklar, ama bunlara ben okumadan

⁸ Mehmet Akcan Kırıkkale'de otobüs işletmesi ve un fabrikası olan eski bir iş adamı.

⁹ Mustafa Ünlü, 13.12.1956 ile 21.9.1961 yılları arasında Kırıkkale Lisesi Müdürlüğü yapmıştır. 1922 Ayaş doğumludur. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi mezunudur. 1945'ten itibaren Anadolu'da muhtelif yerlerde öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır. Orta Öğretim Şube Müdürlüğü, Özlük İşleri Genel Müdür Yardımcılığı, Başmüfettişlik görevlerinde bulunmuştur. 1973'te Kültür Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığına atanmıştır. 1981'de emekli olmuş ve 31 Mayıs 2002'de vefat etmiştir.

diploma vermek zorunda kalıyorum. Dersleri boş geçiyor, yani efendim pazartesi günü derse başlıyorsunuz.” dedi. “Öyle hocalık yapar mısın, gelir misin, gider misin?” yok”. “Derse başlıyorsun!”

HP: Emrivaki yani.

FP: Ben de “Emredersiniz Müdür Bey!” dedim. “Tabi, zevkle, gururla, teveccühünüzle... Yalnız bir şartım var.” “Nedir?” dedi.

FP: “Ben kendi kurallarımı kullanırım” dedim. O zaman kafam çalışıyormuş biraz. “Ben kendi kurallarımı uyguluyorum. O hani var ya genelge, ben genelgelere filan uymam!” dedim. Basit bir örnek vereyim, hoca olduktan sonra onu anladım. Mesela, o genelgelerin bir maddesine göre, talebeye yazılı imtihan gününü önceden duyurmak yasaktı o dönemde. Niye? Ben mesela o yasağa uymadım. Çocuklara derdim ki, “Filan gün, şu saatte, yazılı imtihan yapacağım. Muhtemelen şuraları şuraları sorabilirim. Herkes çalışsın gelsin. Gelmeyeni sözlü imtihanda terletirim ve benden zor geçer. Kaçacaksınız bile benim dersime gelin, yazılı kağıdınızı verin, ondan sonra çıkın gidin. Nereye giderseniz gidin.” Diyelim ki, 10 soruluk bir bölümden bahsederdim. Ama iki üç tanesini, ki buraları sorabilirim dediğim yerden en az iki soru sorardım. Ya biz avcı mıyız, tuzak mı kuracağız? Değil mi hocam? Şimdi çocuk o on bölümün beşini çalışsa, o sorduğum sorular çıksa, en az beş altı alacak. Önemli olan da zaten onun o kadarlık bilmesi. Yani hoca kadar bilme şartı yok bir öğrencinin. Değil mi? Öyle on sene de hocalık yaptık. Girdiysek de kolayca çıkamadık. 1957’de başladım, 67 yılında bıraktım hocalığı. Benim maaşımı da Müdür alırdı. Evrakı imzalıydım, yollardım.

HP: Oraya bağışlamış olurdun.

FP: Havuz yaptırdım, küçük bir havuz. Bir iki taş daha koyduk.

HP: Bu eski lise değil mi abi?

FP: Şu eski bina, sonra ben 68’de Kırıkkale Lisesi Okuluna ek binalar yaptırdım.

HP: Hayır, ben şu şeyi diyorum, şimdi Atatürk İlköğretim olmuş, orası Kırıkkale Lisesi miydi? Yan bina yok ama.

FP: Yok, eski lise, iki katlı.

HP: Daha sonradan o kişi milletvekili oldu mu? Mustafa Ünlü, daha sonradan milletvekili oldu mu?

FP: Milletvekili olmadı. Mustafa Ünlü, ben milletvekiliyken, Kültür Bakanlığı Müsteşarı olmuştu. Yani Kültür Bakanlığı Müsteşarlığında bulunmuştu. Vekil olmadı.

HP: Buralı değil mi?

FP: Kırıkkaleli değildi o. Kırıkkaleli değildi.

HP: Kırıkkale’ye daha başka neler yaptırdınız?

FP: Zaten bir onun gibi bir de iş okulunda dört beş branş eklettim. Dört beş branş daha eklettim. Efendim o binaları yaptırdım. Aslında o tepeyi ben şimdiki olduğu gibi. O tepeyi şey yapmayı düşünüyordum. Ankara’daki Gençlik Parkı gibi düşünüyordum. Şimdi Melih Gökçek yeniden restore ettirmiş, onarmış. Görmedim yeni halini. İşte bir gençlik parkı yapayım, şehrin göbeğinde nefes alacağımız yer olsun, diye düşündüm.

HP: Sizi bu şekilde davranmaya iten neydi?

FP: Rahmetli hâlâzadem kaymakamdı. Çok mükemmel bir insandı. Gider gelirdim. Afyon'da talebeyken o Bozüyük Kaymakamı idi. Ona gider gelirdim. Üniversitedeyken de Gebze Kaymakamı idi. Hafta sonları Cuma'dan gider pazar akşamına kadar halam ve oğlu kaymakam ile beraber olurduk.

HP: Kimdi kaymakam, adı neydi?

FP: Fevzi Cönger.¹⁰

HP: Yani o da Keskinliydi.

FP: Keskinliydi. Halamın oğluydu. Babası Keskin Müftüsüydü. Ondan çok şey öğrendim. Ya hocam bir gün bana dedi ki, rakı içiyoruz. Efkarlandı. Ben onun hangi sebeple konuştuğunu tahmin ediyorum da. "Fikriciğim dedi insan hayatta bazen bir hata yapıyor. Kalan bütün ömrünü o hatayı tashih için uğraşsa olmuyor." Ama hata yapmamak mümkün mü? Bütün hayatımız baştan aşağı hatalı. Baştan aşağı. İyi diye yaptığımız da hatalı çıkıyor, bile bile de hata yapıyorsunuz. Yani tuhaf bir hayat. Ondan çok şey öğrendim. Bana dedi ki "sen Kırıkkale de eczane açacaksan senden ricam orada sosyal işlere katıl" dedi. "Yeri geldikçe imkân doğdukça bazı kuruluşların başkanı ol" dedi. Ben de eczane açtıktan sonra inanın 06.30 gelirdim. İşçiler geçerlerdi. Selamünaleyküm "Beğa-bâ"¹¹ derlerdi. Aleykümselam, uğurlar olsun der, onları uğurlardım sabahları. Akşamüzeri onlar da geçerken uğurlardım. Hatırımı sorarlardı. Eczaneyi açtığım dan beri vatandaşlarla haşır neşir oldum. Hemşerilik de var. Halamın oğlunun tembihine uyararak yaptığım ilk işlerden biri, altı ay sonra Kızılay'ı ele geçirmek oldu. Kızılay Başkanı oldum. Noterden listeyi aldım. Orayı da ele geçirme kararına şuradan vardım. Hepsini tanıyorum. Kızılay, okulda başarılı fakir sekiz on çocuk istiyor. Kızılcahamam, Çamlıdere kamplarına 15-20 günlüğüne götürüyor. Noterden liste elime geçti. Baktım, kimleri tertip etmişler biliyor musun? Avukat Cengizhan'ın¹² (Yorulmaz) oğlu, Matbaacı Süleyman Gündüz'ün oğlu, bunların hepsi Halk Partili. Demirbank Müdürü Rahmi Atay'ın oğlu. Okuduklarımdan babalarını tanıdıklarım. "Noter Bey, bu kongre ne zaman?" dedim. "Üç ay sonra." dedi.

HP: Kızılay Başkanı kimdi?

FP: Ya Rahmi Atay ya Cengizhan'dı. Ondan sonra hemen bizim Kilevli, Obalı, Hüseyinbeyobalı çocukların aidatlarını yatırdım. 100 çocuğun adını kaydettirdim. Onların haberi olmadı. Noter kaydetti. Paraların makbuzlarını aldım. Yüz tane kayıtlı üyem oldu. Kongre günü geldi. Bunlar üç dört kişi gelmeye başladı.

HP: 1957 mi?

¹⁰ Fevzi Cönger, Bozüyük Kaymakamı 22.09.1944-14.09.1948, Gebze Kaymakamı (1948-1950), Bala Kaymakamı (27.09.1950-10.12.1951). Fevzi Cönger, Başbakanlık Umum Murakabe Heyeti uzmanlığı yapmıştır. 1966'da vefat etmiştir.

¹¹ Kırıkkale ağzında "Bey" anlamında kullanılır.

¹² Cengizhan Yorulmaz; 1923'te Keskin'de doğdu. 1940'ta Adana Erkek Lisesi'ni, 1944'te Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Karayazı, Karakoçan ve Bilecik'te hakim yardımcılığı yaptı. Ilgaz, Polatlı Cumhuriyet Savcılığı, Çan hakimliği, serbest avukatlık ve Denizbank Bankası yönetim kurulu üyeliği görevlerinde bulundu. TBMM XIV. dönem Ankara milletvekilliği yapmıştır. Cumhuriyet Senatosu (12 Ekim 1975-12 Eylül 1980) senatörlüğü ve Cumhuriyet Senatosu başkan vekilliği yapmıştır.

FP: 1957’de Tınaz Okulu’nda kongre yapacaklar. Müdürün odasında oturuyorlar. Birden, yüz kişi salona girince, dediler ki, “Kongreye lüzum kalmadı. Devrini yapalım” dediler. Hemen kongreyi terk ettiler. Kâğıt üzerinde kongreyi yaptık. Yani onlar bize devrettiler, terk ettiler gittiler. Evrakı aldık Kızılay Başkanlığına gönderdik.

HP: Teşkilatçılık işte.

FP: Herhalde noteri haşlamışlardır da noter de boş vermiştir. İşte bunlar inisiyatif almaktır. İşte bunları askerlikte öğrendim, birçok şeyi. Karar vereceksin. Kararı yalnız şartlara uyduracaksın. O yüz kişiyi kaydetmesem yapamazdım. Bunu nasıl akıl ettim? Noterin benimle ahbablığından yararlandım. O da üzülüyormuş. Sonra okullara yazı gönderdim. Zaten okul müdürleriyle ahbablık ettim. Bir öğretmen Mehmet Bereket¹³ vardı. O da Halk Partiliydi. Ben parti başkanı olduğumda da beni en çok seven Halk Partili müdürlerdi, öğretmenlerdi. Zaten Adalet Partili öğretmen de yoktu pek o yıllarda, 1959-1960’larda.

HP: Kızılay başkanlığınız kaç yıl sürdü?

FP: 10 yıl sürdü. Sonra çocuklar Tınaz Okuluna gitmeye başladılar. Tınaz Okulunun başkanı oldum. Lisede hocalığa başlamıştım, Lise Koruma Derneği başkanı oldum. Ne kadar dernek varsa hepsinin başkanı oldum. Daha sonra parti başkanı oldum. Önemli olan da buydu. O da entrikalarla. İster istemez entrikaları öğreniyorsun. Çünkü sen entrikayı bilmezsen sana karşı olan oyunlara karşı tedbir alamazsın. Askerlikte de hocam, karşı tarafın gücünün tespiti senin gücünden önce. Karşı tarafın gücü ne, hareket kabiliyeti ne, ne kadar topu var, tüfeği var, askerinin morali nasıl? Bunları öğreneceksin ki buna göre sen kendi karargâhını tanzim edeceksin.

HP: Abi, Kırıkkale’nin ilk yılları, kurulduğu yıllar, nasıl kuruldu, belediye başkanları, kaymakamlar kimdi? Nahiyeydi önce zaten.

FP: Bizim aile Kırıkkale’ye fazla iltifat etmedi. Bu büyük bir hataydı. Kırıkkale’nin yarısını almak mümkündü. Zaten Kırıkkalılardan (Kırıkköyü) borç yerine aldığımız birkaç arsayla bir iki dükkân vardı. O da borcunu ödeyememiş de dükkânı vererek ödeşmiş. O da çarşıdan dükkân alayım dememişler. Borç yerine dükkân almış. Rahmetli dedem Ermeniler Keskin’i terk edince oraları almış. Metrukhaneyi Özel İdare satışa çıkarmış, dedem oranın yarısını almış. On tane dükkânımız vardı, Keskin’de, çarşıda en iyi yerlerde. Nikola’nın bahçe derlerdi, bir bahçemiz vardı. Bir de bilmem neyin hanı derlerdi, hanımız vardı. O hanı on on beş yıl işletmişler dedem, babam. Aslan Bey (Fikri Bey’in babası) gidermiş mukaveleleri yenilemeye, tahsil edilememiş kiralari almaya. Hanın bir odasını tefriş etmişler. Aslan Bey gelir, orada bir ay kalırmış. Tabi müftü eniştemin evinde, bacısının evinde. Gündüz de handa bu işleri yaparmış. Ama dedemden sonra babam, amcam Kırıkkale’ye itibar etmediler. Ben de etmedim. Demek ki görgü, gelenek meselesi herhalde.

HP: İlk belediye Başkanı Memduh Kutay¹⁴ mıydı? (BCA, 490.01.932.625.2-42.)

¹³ Mehmet Bereket, Kırıkkale İlçe Milli Eğitim Müdürü.

¹⁴ Memduh Kutay, Kırıkkale’nin ilk belediye başkanıdır. Keskin’de 1315’te doğmuştur. Ankara Muallim Mektebi’nden 1336’da mezun olmuştur. Millî Mücadele yıllarında öğretmen olarak hizmet etmiştir. Askerlik hizmetini Ankara’da ifa etmiştir. 1336 yılında Bala Kazası Bahşılı köyü ilkokuluna öğretmen tayin olunmuştur. 1340 yılında ticaret yapmak maksadıyla istifa etmiştir. Bundan sonra ticaretle iştigal etmiştir.

FP: Evet, ilk belediye başkanı Memduh Kutay'dı. Biri daha vardı.

HP: Ali Akyürek

FP: Ali Akyürek¹⁵. Şimdi yani. Malzeme de bunlar yani, hepsi doğru dürüst tahsil görmemiş adamlar.

HP: O günün şartlarında onlar işte.

FP: Yalnız, bir şey vardı hocam. Kırıkkale burada ihdas edilmiş ve pavyonlar derdik o evlere. Daha çok işçi sınıfının üstündeki teknisyen ve mühendisler kadar evler yapılmış. Hepsisi de tek katlı evlerdi. Bir tek istasyon caddesinde iki üç katlı evler vardı. Gerisi hep tek katlıydı. Yani bir binada iki blokta iki aile oturuyordu. Birinin kapısı burada diğerinin de aynı. Ne kadar güzel caddeler açılmış, mahalleler kurulmuş. Pırıl pırıl mahalle, insan onu da mı örnek alamaz? Yani Kırıkkale'de arsanın okkası 10 para... Belediye Reisi baştan aşağı planlı plansız iki tane şeye kadar, devlet yolunu geçinceye kadar. Hiç olmazsa devlet yolu geçtiğinde itibar edilseydi. Hani o zamana kadar devlet yolu yoktu. Ama 50'de geçti artık devlet yolu. 1950'de de Selim Ağa'yı¹⁶ (Pehlivanlı, H. 2014) yani Ömer Efendi'nin¹⁷ mağazasında metreyle pazen ölçen adamı tutmuşlar belediye reisi yapmışlar. Ama belediye meclis üyeleri çok şeydi... Ali Çimen¹⁸ vardı. Sonra genel müdür oldu, bakan oldu, müsteşar oldu. Bakan olmadı galiba. Müsteşar oldu, Mühimmat'ın müdürüydü. Fabrika müdürlerinden belediye meclis üyelerimiz vardı. Ama asıl olan reis oluyor. Reisin görgüsü bilgisi o kadar işte. Zaten Selim Ağa, Allah rahmet eylesin, onun döneminde iki üç tane adamın her biri bir reisti. Araboğlu Hüseyin vardı, muhasebeye o bakardı. Reislerden biri oydu. Birisi bizim Obalı Burhan'dı, zabıta müdürüydü. Şeye heveslenmedim, keşke belediye reisi olsaydım önceden, sonradan milletvekilliğine soyunsaydım. Belediye reisliğini hiç düşünmedim. Aklıma koyduğum hedef milletvekilliği idi. Milletvekili olursam daha büyük çevreye hizmet yaparım. Kırıkkale'de belediye reisliği şey hocam, gözümde o kadar şeydi ki... Genelde hani 1961'de yanlış ata oynadık. Ata oynadık dersem işte şeye inanmadım. İşte bunlar hep yanlışlıklar. Sen olsan ne yaparsın? Rahmetli Gümüşpala¹⁹, Üçüncü Ordu Kumandanlığından Genelkurmay'a terfi etti.

¹⁵ Ali Akyürek, 1319'da Kırıkkale doğmuştur. İlk ve Rüştüye tahsilini Kalecik'te yapmıştır. Belediye Meclisi Aday adaylığı tanıtım beyannamesinde kendisi ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Eski ve yeni yazıları kusursuz bilirim. 1927 yılından beri 47 sene aralıksız CHP'nin her kademesinde aktif olarak çalıştım. Kırıkkale'de 1943'ten 1950 yılına kadar 7 yıl belediye başkanlığı, 1950 Ekim'inde yapılan mahalli seçimlerde İl Genel Meclisi üyeliği ile birlikte 10 sene CHP. İlçe başkanlığı yaptım."

¹⁶ Selim Özer, Kırıkkale'de en uzun süre görev yapan belediye başkanıdır. Belediye Başkanı Selim Özer, Kırıkkale'nin Balışeyh Kazasına bağlı Abdurrahman Bey Obasında 1312 (1896) tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası Haydar Bey, annesi Fatma Hanım'dır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ilan edilen seferberliğe 5. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük Çavuşu olarak katılmıştır. İstiklal Harbi'ndeki hizmetlerinden dolayı daha sonra "İstiklâl Madalyası" ile taltif edilmiştir. 30 Mayıs 1926 tarih ve 869 sayılı İstiklâl Madalyası Kanunu gereği Millî Ordu'da görev alan Selim Özer'in "Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası" ile taltifi 9 Eylül 1970 tarihinde Cumhurbaşkanlığına onaylanmıştır. Selim Özer'in aktif siyasi hayatı belediye başkanlığı ile başlamıştır. İlk defa 1955 yılında belediye başkanı olmuş ve bu görevi 27 Mayıs 1960 askeri darbesine kadar sürmüştür.

¹⁷ Ömer Efendi, Keskin'de manifaturacılık yapmıştır. Milletvekili Zühtü ve Ressam Rahmi Pehlivanlıların babasıdır.

¹⁸ Ali Çimen, 7 Şubat 1959-4 Haziran 1960 arasında MKE Genel Müdürlüğü yapmıştır.

¹⁹ Ragıp Gümüşpala;1897'de Edirne'de doğmuştur.6 Haziran 1964'te İstanbul'da ölmüştür. Türkiye'nin 11. Genelkurmay başkanıdır. 27 Mayıs 1960 Askeri darbesinden sonra Milli Birlik Komitesi tarafından emekliye sevk edilmiştir. Adalet Partisi'nin kurucu genel başkanıdır.

Okumaz olaydım gazetede. Atatürk gibi pencereye şöyle iki dirseğini koymuş, Erzurumlular da uğurluyor, Erzurum Garında. İsmet Paşa'ya selamınızı götürüyorum Erzurumlular dedi. Sana ne? Ne götürürse götürsün. Ben Adalet Partisine iltifat etmedim o zaman. Sonra Genelkurmay Başkanlığından da alındı. Partiler kurulmaya izin çıkınca Süleyman Demireller filan asker bize de hasım olmasın diye. Bize kuyruk diyorlardı ya (Demokrat Partililere takılan lakap). Efendim bir paşayı genel başkan yapalım demişler. Gümüşpala'yı genel başkan yapmışlar. Ben de Demokratım fakat Gümüşpala'ya ısınamadım. "İsmet Paşa'ya selam götüren adamdan benim partime başkan olur mu?" dedim. Düşünebiliyor musunuz? Ama belki bir yerde haklıydım da. Yani haklıysan haklısın, parti işini ayrı düşünmeliydim. Yani benim daha partide hiçbir rolüm yokken tepedeki adama cephe açmamın mantığı var mı? İşte bunlar hep gençliğin verdiği hatalar. Ondan sonra Bölükbaşı²⁰ beni buldu. Rahmetli Memduh²¹ (Hukukçu) abimin arkadaşıydı. İki Türkmen şey yapalım dedi. Bölükbaşı'na sekiz tane milletvekilliği kazandırdım. Ve kendim de aday olmadım aptal aptal. Öyle bir tuhaf yerde geçirdik. Yani demek ki 1961'de milletvekili olabilirmişim. Niye aday olmadım, anlamak mümkün değil. Çok hatalar yaptım, aklıma geldikçe asabım bozuluyor. Gene aynı noktada bırakalım. Parti başkanlığından başlayıp siyasi şeyleri anlatırım.

FP: Fakat iç kavgalarımız filan vardı partide. Bizim adayımız, benim adayım, delegenin bir oyuyla kaybetti. Vatandaş kaybettirdi. Gene Selim Ağa'ya bulunmaz fırsat düştü. Yoksa Selim Ağa nerede belediye reisi oluyordu. Belediye reisi seçtiremeyince kendi adayımızı, parti için de aday yapamadık.

HP: Sizin adayınız kimdi?

FP: Çok sorunluymuş yani, o da "aman yandım alamadım" birisi değildi. Süleyman Tekin, hastanede idare müdürüydü. Onu aday yaptık.

HP: Süleyman Tekin? Nereliydi? O buralı mıydı?

FP: O, yok Eğinliydi, Erzincanlıydı. Onu aday gösterişimizin sebebi, şimdi ben işte bir kovuldum, tekrar partili olma hakkımı aldım kongre geldi. Ama benim yerime konulanlar yeni delegeleri onlar seçtirecekler. Benim gibi gidip mahallede, köyde delege seçtirmediler. Oturdukları yerden kendilerine güvendiklerini yazdılar. Şimdi kongreyi kazandım. Nasıl kazandım? Kovuldum, yerime el kondu, onun öncesinde kongre geldi, benim karışma şansım olmadı. Ama köyden gelenlerin delegelerin hemen hemen hepsi bana rey verdi. Şehir içi delegesinden de on beş yirmi oy aldık. Böylelikle ben parti başkanlığına tekrar seçildim. Belediye reisi adayını seçerken şehir içi delegesinden seçiyorsun.

HP: Sistem farklı yani, bugünkünden farklı.

FP: Ama onlar özellikle çok güvendikleri dostlarına yabancı delege lafı tutturdular. Hep yabancı delege yapmışlar. Bir şey temsilcileri vardı, mahalle temsilcileri filan, işte Süleyman Bey de yabancı kökenli olduğu için, yani ön seçimde öbürlerini de ayarttık, yani 118 delege vardı. Bir saydım, şehir içinde 118 delegenin, bizim 25-26'sı bizdeydi. Kesin, 80 küsuru

²⁰ Osman Bölükbaşı; 1913'te Mucur'da doğmuş ve 6 Şubat 2002'de Ankara'da ölmüştür. İstanbul Erkek Lisesi mezunudur. Fransa'da Nancy Üniversitesi'nde matematik okumuştur. 1950, 1954, 1957, 1961, 1965, 1969 seçimlerinde milletvekili seçilerek TBMM'ye girmiştir.

²¹ Memduh Pehlivanlı; Fikri Bey'in ağabeyi, hukukçu.

onların. Yarı yarıya bölüşebilmek için en az o taraftan 30 delegeyi bu tarafa çekmemiz gerekiyordu. Onu başardık da. Süleyman, Allah rahmet eylesin, işte adayın eli dili bol olacak. Eli cebine girip çıkacak değil mi? Şimdi akşam üzeri işten gelen fakirler sohbet ediyor. Orada da şeyin lokantası var, Turan Filiz'in Şehir Lokantası²². Akşam işte altı, altı buçuk olur, Süleyman şöyle saatine bir bakar, onlarda bu Şarklılarda uzatma işareti yoktur. Bizim Şarklılarda. Kürt değildi ama şarklılarda hep, "a"ların filan üzerinde uzatma işareti kullanmaz "müsadenizle" derdi. "Müsaade" diyemezdi, "müsadenizle" derdi, kalkar giderdi. Akşam yemeğine evine. Orada çocuklar oturuyorlar.

HP: Yani yemek ısmarlayamıyordu.

FP: "Ya, Süleyman Bey" dedim. "Bak yanlış yapıyorsun. Sen adaysın oğlum" dedim. "Sen bu şehre belediye reisi olacaksın. Sen nereye gelip oturacağının idrakinde değilsin." dedim. "Sen, bu bir kuru bir yarışma değil ki. Yarışın sonunda sen şehrin belediye reisi olacaksın. Kendi fevkinde adamlar önünü ilikleyip "Reis Beyefendi" diye, sana selam verecekler. Makamına desturla girecekler, çıkacaklar. İznini almadan kimse makamına giremeyecek. Böyle bir yere geleceksin." E sen, arkadan sessizce defterini bırakıp... "Hadi şurada bir de çorba içelim de sonra da çaylar içerken biraz daha sohbet edelim" de, "Buyurun de, onları yemeğe götür." "Müsadenizle," der, karısının biberli bulgur çorbasını içmeye giderdi. Biber doldururlardı. Düğürcük diye bir çorba yaparlardı. Düğürcük diye, bilirsin. Karısının tam üç sıra şöyle altını vardı. Bir sıra, bir sıra daha, bir sıra daha... Ortalarında beşi bir yerde, yanlarında sarı liralılar. "Süleyman, aslanım, şu hani o katardan, bir ikisini al, paraya çevir, bir taraftan delege ayartıyorsun. Kalaycı Mustafa var. Cebine bir yüz lira sok. Hadi şunu al maişetini temin et, partiye çalış, şimdilik filan de. Bunu yaptırmadım". Toprak Mahalleye giderken Cumhuriyet Caddesinde iniyorsun, dönüyorsun ya, hani benzinlik var ortada. Benzinliğe giden yolun kenarında, altı mağaza üstü ev, iki katlı öyle de yeri var. "Süleyman," dedim "Bak seçimi kaybedersek, keşke evi de satsaydım." dersin, "Ama bir daha gelmez." dedim. Ondan sonra yok işte. Ve bir oyla seçimi kaybettik. 57, 58. Hatta bizim bir arkadaşımızın oyunu iptal ettiler. 58, 58 bölüşecekmiz. Bir oyla. O kadar önemli. Bugün bir oy değil beş oy o taraftan bu tarafa geçirdim. "Sayın başkan sen gerekirse yap, ben öderim." Yok, O olmaz. Ben o zaman Demokrat Parti'de görev almamıştım, yoktum. Zaten başındakiler beni yanaştırmak istemediler. Adalet Partisini de zorla ele geçirdim. Aman gelirse elimizden, alır korkusuyla, beni partiye kaydetmediler. Ne Demokrat Partiye ne de Adalet Partisine. Ben tabi 1961 seçimlerinde yanlış hatırlamıyorsam aday değildim de ama bir şeyim vardı, Demokrat Parti'nin mahkûmiyet alacağını unuttum. Hatta Millet Partisi bile Halk Partisinden çok oy aldı Millet Partisi de çok oy aldı. Yeni kurulmuş Adalet Partisi de Millet Partisi de CHP'den çok oy aldı. Ben Bölükbaşı ile hareket ettim. Geldi, rahmetli Memduh Abimin (Memduh Pehlivanlı) arkadaşı, Bölükbaşı geldi, iki Türkmen oğlu yola çıkalım. Buralar sana emanet, gittiği yere beni de refakatinde götürüyor filan. Nasıl çalıştım nasıl çalıştım. O dönem öyle kapandı. Faaliyetlerim durmuyordu. Doktorlarla filan görüşüyordum. Sonra bir yerde

²² Şehir lokantası; Kırıkkale'de şimdiki Akbank'ın karşı sokağında terzilerin bulunduğu arada idi. Uzun yıllar esnaf lokantası olarak Kırıkkalelilere hizmet vermiştir.

okudum, bilmem ne ilinde bir hastane yaptırma derneği kurulmuş, bina şöyle temelden, su basman seviyesi diye bir tabir var inşaatçılıkta. Su basman seviyesini geçince, bakanlığa gitmişler biz artık kesildik, paramız da yok, bunu tamamlayın diye, hastane inşaatını Sağlık Bakanlığına devrediyorlar. Dedim ki, "Sıkışırsam ben de böyle yaparım ama ben başladığım işi bitiririm." dedim. Hemen bir dernek kurdum. "Kırıkkale Memleket Hastanesi Yaptırma Derneği." Tabii başkanı da ben oldum. Bir günde yüz bin lira para topladım. 59' da. Bir günde. Şu gazeteci Ertuğrul var ya, şu köşede yeri yıkıldı. Müteahhitliğe başlamış, Obalı diye ona verdim inşaatı, başınızı ağrıtmayayım. İnşaat yükseldi. Ve ben inşaatı bitirttim. Bir albay vardı, rahmetliyle ahbaptık. Albay bütün dernekleri feshetmiş. Bir gün, Özel Kalem Müdürü bir yüzbaşı vardı. Okuldan tanışıyoruz, o da askerlik dersinden. Bana telefon etti. "Fikri Bey, Albayım seni istiyor." diye. Adam kumandan, yani alır götürürüm dese, alır götürürler adamı. Hocam, hakikaten çok önemli. Şimdi, niye davet ettiğini bilmiyorum. Belki ihbarlar var. Ben akşama kadar ihtilale sövüyorum efendim. İnan, savcı geldi Kırıkkale'ye. Çok muhterem bir oğlandı. Allah selamet versin. "Fikriciğim," dedi. "Bir arkadaşını koruyamamış savcı olmak istemiyorum." dedi. Neyse Albay davet ediyordu. Çekinerek gittim. Nasıl karşılayacak? Otur diyecek mi? Kaba davranırsa ben ne yapmalıyım. Onların kararını aldım yani. Fakat ben daha kapıdan girer girmez, özel kalem müdürü yüzbaşı haber verdi: "Fikri Bey geldi, efendim." dedi. Kapıyı açtı bana, buyurun dedi, içeriyi gösterdi. Baktım albay masasından kalktı. Kapıya doğru, bana doğru yürüdü. "Hoş geldiniz Fikri Bey." dedi. Rahatladım. Oturdum. "Buyurun albayım." dedim. "Fikri Beyciğim," dedi. "Belki duymuşsunuzdur, ben bütün derneklere el koydum." dedi. "Biliyorum efendim. Ben de kendi kendime bir hazırlık yaptım, albayım." dedim. "Özellikle çalışmalarınızı arttırarak devam ettirmenizi istiyorum." dedi. Düşünebiliyor musun? Yani o günün şartlarında bu bile önemli. Beyefendi, "Mürüvvette endaze olmaz." dedi. Sınırı yoktur manasında güzel bir söz. Ben de onu yedek subaylıkta öğrenmiştim. Yedek subay hocası vardı, intaniye hastalıkları hocası. Yani bulaşıcı hastalıklar. Konu anlatırken şiir okur gibi anlatılmaz ki. Ama adam bir düzgün konuşuyor, bir güzel konuşuyor. Filan profesör, tabip yarbay, adam, işte o sırada bu cümleyi kurdu. Ne anlatıyordu bilmiyorum. Beyefendi mürüvvette endaze olmaz dedi. Ben de onu sık kullanıyorum. Mürüvvet işler, ikramda bulunmak, bolca bulunmak manasına. Endaze de o devirdeki 60 cm. uzunluğunda bir ölçü birimi. İyilikler, güzellikler arşınla ölçülemez. Endazesiz yoktur, yani hududu yoktur, sınırı yoktur. Yani iyilikler, güzellikler arşınla ölçülen nesnelere değildir. Ben onu sık sık kullanırım. Sen de öğrenmiş olursun. Neyse teşekkür ettik çıktık. Gönderdi yani. Şeyi, hastaneyi 1964'te bitirdim. Adalet Partisi koalisyonunda. Sonra beni üye kabul edecekler, ben eğer o parti başkanlığını ele geçirmek istersem iki sene sonra filan. İnan o gün tüzüğe göre, ilçeyiz tabii. İlçenin 126 delegesi var. Şimdi 61 seçimlerinde, Adalet Partisi Kırıkkale'de rey alamadı. Ben içeriyi destekledim işte, Bölükbaşını. Mesela, 4.000 rey şey aldı, 1961 seçimlerinde Adalet Partisi Kırıkkale'de. 12.500 oy Millet Partisi aldı. 2.500 oy da CHP aldı. CHP üçüncü parti oldu Kırıkkale'de. Yani o günkü şartlarda. Biliyorlar benim kazandırdığımı. Millet Partisini, Bölükbaşını kazandırdığımı. Bir şey hazırladık, önerge. Altına da delegelerin imzası. Şöyle: "Arkadaşımız Fikri Pehlivanlı'nın müracaatı esas kabul edilmek üzere kongrece partimize kabul ve kaydına karar verilmesine..." diye kongreye sunacağım, bizim partiye.

Kaydolmak için bizim partiye. Enteresan ya. Benim gibi bir adam partiye girmek istiyor, adam beni almıyor. İşte böyle, politika. 126 delegenin 113'ünün imzasını aldım. Ben yazmadım o delegeleri, ben seçimlerinde bulunmadım. Mevcut heyet bunları almış. Düşünebiliyor musun? Aynen Gandhi Kemal (Kemal Kılıçdaroğlu'nu kastediyor) gibi, Yayla Sinemasında yapıyor kongre. Sadettin Bilgiç²³ Genel Başkan Vekili, yani partiye başkanlık ediyor. Millet Partili, Halk Partili bütün vatandaşlar sinemanın önünde. Sanki miting var. İçeri girmekte zorlanıyor herkes. Girdik kongre salonuna. Divan başkanını seçtiler. Kemal Yılmaz diye bir arkadaşımız vardı. Sonra milletvekili oldu. Benim eski arkadaşım. Şimdi bunlar hikâyeden milletvekili olmuş adamlar hepsi. Onu divan başkanlığına aday gösterdim. İli Tedvire Memur Maraş Milletvekili, Genel İdare Kurulu Üyesi bilmem Enver Kaplan²⁴. Böyle uzata uzata okuyorlar. Herkes okuyor. Okunacak teklif. Okuyan oğlan böyle şişire şişire okuyor. Bizim teklifi de öylesine okuyor. Bir teklif daha var. Kemal Yılmaz ve arkadaşları. Öyle deyince, salon hazır, bizim Karacalı Kel Cafer'in eczanede elini sardık, sargı beziyle. Beyaz, onun eli kalktı mı, bizim tarafa vermek demektir. Hurra kalkıyor eller, filan. Ya çok önemli, insan hayatında çok önemli bir olay. Neyse alkışlar filan, bizim adayımız divan başkanı. Onlar 13 oy aldılar. Ama kimler var? Saadettin Bilgiç var. Genel idare, genel başkan yardımcıları var. Üç beş tane milletvekili var. Üç beş tane senatör var. Misafir, kongreye gelmişler. Önemli bir kongre. Sinemacı, "Aman, balkonu lütfen biraz boşaltın, balkon çökecek!" diye anons yapıyor. İçi dışı dolu, sinemanın. Neyse biz kongre üyesi listesini sunduk. İşte partiye kaydolma teklifi. Arkadaş okudu. Birisini attılar dışarı. Kongre, işte bizim partiye kaydımızı kabul etti. Şimdi yanımda bir zat oturuyor. Ben de ön sıralarda oturuyorum. Misafirlerin arasında oturdum. Yanımda Mithat oturuyor. Ona dedi ki, "Ya kardeşim, bir Fikri Pehlivanlı lafi dolaşiyor, adamı bir göremedik." dedi. "Kim bu?" dedi. Ben de "Benim beyefendi." dedim. "Ooo," dedi. Kaldırdı beni. Sarıldı öptü. Şeylere muhalifmiş, Bilgiçlere. "İşte", dedi. "Bu düzülere böyle rezil edeceksiniz." dedi.

HP: Hoşuna gitti yani?

FP: Onların ekibi olmadığını, onların ekibi mevcutlar. Biliyor musun? Fakat tabi sonra bu işi kullanamadık, bu şeyleri. Neyse, kabulümüz bitti. Kongre normal seyrine girdi. Sıra seçime geldi. Alkışlarla biz başkan seçildik. Ve hiç unutmam, bir gün Süleyman Demirel bir grup toplantısında, işte partiye sahiplenme filan gibi bir sürü laflar. "Arkadaşlar," dedi. Bir de bana şöyle baktı. Beni kastederek, "Unutmayın!" dedi. Tabi adımı zikretmiyor. "Partiye girdiği günün akşamı başkan olan arkadaşlarımız var bu partide." dedi. Böyle de bir övgü aldık.

HP: Süleyman Demirel senin tarafını mı tutuyordu? Süleyman Demirel kimin tarafını tutuyordu o zaman?

FP: Süleyman Demirel yoktu.

²³ Sadettin Bilgiç, 23 Aralık 1920 de şarki Karaağaç'ta doğmuştur. 20 Nisan 2012'de İstanbul'da vefat etmiştir. İstanbul Üniversitesi Tıp fakültesi mezunudur. Beş dönem milletvekilliği yapmıştır. Ulaştırma ve Milli Savunma Bakanlıkları yapmıştır.

²⁴ Enver Kaplan, 1921 Maraş Göksun'da doğmuştur. 7 Eylül 2005'te vefat etmiştir. Harp Okulu ve Hukuk Fakültesi mezunudur. TBMM'de I. (XII) ve 2. (XIII) dönem Kahraman Maraş Milletvekilliği yapmıştır.

HP: Ragıp Gümüşpala idi, değil mi?

FP: O kongrede 1964, o kongreler ilçe kongresi. Ankara il kongresi bitti. Yani il kongreleri bitti. Arkasından, genel kongre yapıldı. Süleyman Demirel, orada seçildi. Saadettin Bilgiç ile karşı karşıya adaydılar. Bildin mi?

HP: Gümüşpala'nın elinden aldılar.

FP: Evet. Şimdi bir şey anlatmak istiyorum. Ben aynen şimdi bu Gandhi Kemal (Kemal Kılıçdaroğlu) olayı var ya, aynen öyle geldim. Ve Demirel bile seneler sonra, "Partiye geldiği günün akşamı başkan çıkan arkadaşlarımız var, unutmayalım bunları." dedi. Bana da döndü. Şimdi, benim seçilişim tüzüğe aykırı. Tüzüğün 40. maddesi diyor ki, yani kongre kararıyla, partilere üye kabul etmek filan bunlar değil. Seçilmem de mümkün değil. Tüzükte, "En az 6 aydan beri partiye kayıtlı olmayanlar köy ve mahalle toplantılarına iştirak edemezler, delege seçilemezler, il ve ilçe kurullarında aday olamazlar." Bu kadar açık. Ama tüzüğün o maddesine rağmen ben o gün, şimdi Gandhi Kemal'e neden hiç itiraz yok? Neden korktular? Hepsi teslim oldu. Halk istiyor. Halkın istemesi önemli. Anlatabiliyor muyum? Yalnız bir hata yaptım. İlk hemen Ankara'ya dönüşte Saadettin Bilgiç'e gitmişler. Bak, insanların niyetleri önemli hocam. Kırıkkale kongresini iptal ettirmek istemişler. Tabi genel başkanın iki dudağının arasında iptali. Ondan sonra, adam demiş ki, "Ya, siz ne biçim adamsınız?" demiş.

HP: Saadettin Bilgiç mi diyor bunu?

FP: Evet. "Ne biçim adamsınız ya siz?" demiş. "Yani ben o kongrede olmasaydım hemen ilk cümleminde iptal kararı çıkartırdım. Ben o kongreyi gördüm kardeşim." demiş. "Adam ağzımıza vurup vurup aldı." demiş. "Yani partiye o adam lazım." demiş. "Böyle iptal filan yok." demiş. Şimdi bunu diyen adama benim bir teşekkür beyan etmem lazımdı.

HP: Bunu duydunuz değil mi?

FP: "Benim mücadele mahalliydi. Genel Başkanlıkla, heyetinizle bir ilgisi yok. Biz ilçeyi almaya geldik ve orada tuttu." Dedim. Bak, ben Saadettin Bilgiç'in yanında kalsaydım 1965'te mebastum. 1969'da da mebastum. Yani 12 Eylül'e kadar Adalet Partisinden devamlı mebastum. İşte bunu yapmadık. Demirel'in ilk işi seçildim. 1965'te Adalet Partisinin adayı seçimi kaybetti, beni gittiler şikâyet ettiler güya. Bunlar yukarıdaki tezgâhlar bunlar. Benim burada başkan olmamı istemiyorlar. Ben sadece Kırıkkale'de değil ilçelerde; Delice, Sulakyurt, Bala gibi yerlerde de etkinliğim var. Beni ortadan kaldıracaklar ki Bakkal Ahmet Ağayı, bilmem neyi başkan yapıp kendilerine ön seçimde şans arıyorlar. Bunları günlerce oturup anlatmam lazım. Tarihçilerin, siyasilerin, sosyal ve psikolojik şartların değerlendirilmesinde çok büyük faydası var. Şimdi Gandhi Kemal olayını incele uzaktan. Ne oldu birdenbire? Kendilerinin buldukları yeri tehlikede görenler hemen karşı çıktı. Bakalım bugün ne olacak? Yani herifin gelişini durdurmaları filan mümkün değildir.

HP: Engellemezler, evet.

FP: Şimdi bilmiyorum aynı şeyi takip ediyoruz. Beni hiçbir şey yıldırmadı. Partiden kovulduk 1965'te. 1966'da yeniden kongrede girme hakkını kazandım. 1968'de bu sefer yine belediye seçimleri sebebiyle. Adamı götürmüşler o seçim zamanı genel idare kurulu üyelerinden, genel idare kurulu yetkisiyle adam görevlendirilirdi illere. 1968'de anlattığım Süleyman Demirel olayını. Kazanan hocayı hemen aldım partiye götürdüm, tebrik ettim ve

millete dedim ki, “Biz hizmet yarışı içindeydik. Bu yarışta benim tuttuğum aday kaybetti. Ama o da Adalet Partili ben de Adalet Partiliyim, kazanan arkadaş da Adalet Partili. Şimdi yani hepimizin adayı Muhlis Hoca’dır. Bunu kazandırmak bizim görevimizdir.” dedim. Oturduk hemen bir seçim kampanyası düzenledim. Nasıl ama? Bir gün Zafer Caddesinde bir kahvede konuşma yapıyorum. Muhlis Hoca da yanımdaydı. Bir ara kalktı, bir yere gitti, ben o konuşmayı uzattım. Ondan sonra Muhlis Hoca’yla Kaletepe’de bir evde toplantı düzenledim.

HP: Belediye reis aday aday değil mi daha?

FP: Yok aday. Ben de ilçe başkanım. Benim vazifem adayımı kazandırmak. Benim desteklediğim aday ön yarışmayı kaybetti. Ne yapalım? Ben de partinin ilçe başkanım. Çalışmaya başladık, bir de hoca kayboldu. “Hoca nerede? Hoca nerede?” derken hoca yok. Hocayı almışlar Ankara’ya götürmüşler. Bizim Ankara Milletvekilleri Turgut Toker, bilmem ne. Zühtü de (Pehlivanlı)²⁵ (TBMM. Arşivi, 47) o zaman Meclis İdare Amiri. O’nun idare amiri odasında toplanmışlar.

HP: Onu soracağım. Zühtü Bey hangi partiden vekildi?

FP: Adalet Partisi.

HP: 1961’de ama!

FP: 1961’de Bölükbaşı’ndan seçildi. Millet Partisinden. Sonra Adalet Partisine transfer oldu. Zühtü’nün odasına toplanmışlar. Ne yapalım? Hocaya demişler ki, İli Tedvire Memur Erzurum Mebusu da orada. Hoca kazanacak. Hoca kazanırsa bana diyecekleri yok. Ne memleketi ne partinin kazanması... Önemli olan Fikri Pehlivanlı (parti ilçe başkanı) orada olmasın. 1969’da seçim var. Olay bu anladın mı? Kırıkkale Belediye Reis Adayı Adalet Partisi Adayı Muhlis Ulusan. Seçime de bir hafta var. Anlaşıldı seçimi alıp götürüyoruz. Kampanyayı ben yürütüyorum. Hocanın elinden bir yazı almışlar: “Fikri Pehlivanlı başkanlıkta kalırsa seçim kazanmam mümkün değildir. Onun için bu görevden alınması şarttır...” diye dilekçe almışlar. Herif bana bir telgraf. Ertesi gün bana bir telgraf, “Görülen lüzum üzerine parti başkanlığı görevinden alınıyorsunuz.” diye. “Yerinize orayı tedvire Ankara Milletvekili Zühtü Pehlivanlı memur edilmiştir. Derhal Görevi Ankara Milletvekili Zühtü Pehlivanlı’ya devrediniz.” denmekte. Bir de Zühtü elinde bir çantayla saat 11.00 gibi partiye geldi. Tabii doğru dürüst hoş geldin etmedim. O arada Yalçın’ı arıyordum. “Herhalde bizi görevden aldılar. Sen gel hele, partiye gel, ben partideyim.” dedim. Fikri Bey’i azletmişler diye 5 dakikanın içinde bütün fabrikalara duyurmuşlar görevden alındığımızı. Zühtü de geldi oturdu. Akın akın vatandaş partiye geliyor. Fabrikadan çıkmışlar, çarşıda duyan geliyor. Zühtü’ye dedim ki, (kalabalıklaştı içeri) “Ya Zühtü,” dedim. “Hiç ayıp diye bir şey bilmiyor musun? Soyadımı taşıyorsun. Başka birini bulamadılar mı senin yerine?” dedim. Öyle deyince oradan birisi, “Ulan sen bir de daha utanamadan burada oturuyor musun?” deyince bunun üzerine yürüdü mü kalabalık!

²⁵ Zühtü Nihat Pehlivanlı, 1920’de Beyobası Nahiyesi’nde doğmuştur. 27 Ekim 1975’te Ankara’da vefat etmiştir. Annesi Gülüşan Hanım, Babası Hacı Ömer Efendi’dir. Lise mezunudur Keskin Belediye başkanlığı, Ankara genel Meclis üyeliği, 1961 Genel seçimlerinde TBMM’de I. (XII.) Ve 1965’te de II. (XIII.) Dönem Adalet Partisi Ankara Milletvekili olarak bulunmuştur. CHP’liler tarafından Tandoğan Meydanında 1975’te başına taşla vurularak öldürülmüştür.

HP: Milletvekilinin üzerine?

FP: Başladılar hırpalamaya, dövmeye. En sonunda ben, ama epey hırpaladılar. Mahmatlılı (Mahmutlar) bir oğlan vardı, o kafasına sandalyeyi geçirdi. O vuruyor, o vuruyor linç edeceklerdi. Ben artık önlerine geçmek durumunda kaldım biraz hırpalandıktan sonra. Allah var ya, ben de hemen müdahale etmedim. Yalvarıyor, yemin veriyorlar. "Etmeyin, kurban olayım arkadaşlar, beni bırakın gideyim." diyor. "Bırakacağız ama bir şartla..." Kaba yeminler var ya işte, o yeminleri verdirip tekrarlatıyorlar. Tekrarlıyor. Kalabalığa mecburen ben şöyle siper oldum artık. Bir taksiye bindirip gönderdik, sokağa attık. Bir daha da ömrü billah Kırıkkale'ye gelememi. Biz de partiden kovulmuş olduk, düşünebiliyor musun? Sonra seçim oldu. Niye kovuluyorum? Hani var ya "Fikri Pehlivanlı'yı alırsanız kazanırsınız." diyenler, seçimi kaybetti. Millet Partisinin adayı kaldı. Bu sefer de beni seçimi kaybetmek suçundan partiden kovdular. 1964'te başkan oldum. 1968'e kadar iki kere partiden kovdular. Düşünebiliyor musun? Benim itiraz hakkım var. İşte o incelendi karar verildi. Benim itirazımı kabul ederse, Milletvekili Halit Bey'in o kararı iptal yetkisi var ve onun kararı kesindi. Yazmış da yazıyla "Ben böyle bir saçma karar görmedim. Adamı seçim kazanacağız, bu olmazsa bunu görevden alın diyeceksin. Sonra seçimi kaybedip görevden aldığınız adamı seçim kaybettirmek suçundan partiden ihraç edeceksiniz. Böyle maskara, gülünç bir karar görmedim!" diye yazmış. Ve iptaline demiş. Ama Demirel mahvetti, seçtirmedim. Ben de seçilemedim. Ben 1969'da kazanacak bir adaydım. Önüme üç tane kontenjan koydu. Ben 13'e düştüm.

HP: Zühtü Beyi de koymadı.

FP: Ben Zühtü'yü Mühtüyü temizledim. 1969'da Zühtü Mühtü kalmadı. Zühtü, Ali Rıza²⁶ (Çetiner-Sulakyurtlu). Benimle uğraşanların hiçbirisi listeye giremediler. Zühtü'yü 69'da temizledim.

HP: Ama iyi olmamış ya, iki akraba birbirinizle mücadele etmişsiniz.

FP: Ama napayım, temizleyiverdim. Siyasi rekabet ağır bastı. Öyle akraba olur mu?

HP: İlk milletvekili olduğunuz 1972 değil mi?

FP: Yok, 1973. 1973'te kontenjan koymakla beni aşağı düşürme şansı yoktu. 5. Sırada kazandım. İki kontenjan koysa 7. olurum, 3 koysa 8. olurum. 10 milletvekili kazandı 1973'te. Ömür boyu yanlışlar yaptım. Mümkün değil yanlış yapmamak. Ne kadar çok yanlışlar yapıyorlar seçilmiş, mebus olmuş adamlar, partide yüksek kademelere gelmiş adamlar. Her biri birçok hatanın içindeler. En çok hataları da politikacılar yapıyor. Bunun bir tek yolu var. Evvela parti içi, sonra ülke için gerçek demokrasiyi kurallarıyla getirirsen büyük ölçüde hatalar düzeler. Sen yüzde on barajı koyacaksın sonra seçim yapacaksın.

HP: Süleyman Demirel'i nasıl değerlendiriyorsunuz, siyasetçi olarak? Demirel'in yeri nedir Türk siyasetinde?

²⁶ Ali Rıza Çetiner; Ali Rıza Çetiner Temmuz 1928'de Sulakyurt'ta doğmuştur. Babası Mahmut Bey'dir. Ankara II. Bölgeden 10.10.1965'te Adalet Partisi'nden milletvekili seçilmiştir. TBMM II. (13) dönem Ankara Milletvekilidir. 12.10.1969'da milletvekilliği sona ermiştir. Evlenmiş olup iki çocuğu vardır. Babası Mahmut Bey, annesi Adviye Hanım'dır. 1946 Öğretmen Okulu mezunudur. 1954'te de Gazi Eğitim Enstitüsü Özel Eğitim Bölümünden (Yüksek) mezun olmuştur.

FP: Demirel siyasette fevkalade kendini geliştirme imkânı buldu. Demirel'in ilk zamanı muhteşemdir. Beni harcıyor. Birilerini harcıyor marcıyor ama 1969'da parti içi bir operasyon yaptı. Bir daha tek başımıza iktidarı göremedik. İsmet Paşa "Millî Bakiye" sistemini getirdi. Bırak barajı marajı, Millî Bakiye. Yani barajın altında kalmış, binde 3-5 yani oylar toplandı, kazanamamış bir adama sen bu reylerle milletvekili oldun dendi. Yani son reye kadar değerlendirilen bir sistemdi, 1965'te getirilen seçim kanunu. İyi bir kanundu aslında. Ama buna rağmen halk istedi mi Demirel tek başına iktidara geldi. Bütün alınan tedbirler fayda etmedi. Bütün bunlara rağmen Demirel iyi bir başbakandı. Fakat iyi bir parti genel başkanı değildi. Bir şey söylersin, tamam bittin. Senin haberin bile yok, Demirel'in sana canı sıkıldığından. Öyle şey olur mu? Çağır sor. "Ben seni seviyorum, geliyorsun, gidiyorsun ama böyle bir şey duyuyorum. Bu nedir?" diye sormaz mı adam? Ama sormazdı. Ben hatalıyım, niye girdim Doğruyol Partisine? Benim evim Anavatan Partisiydi yani bir parti arıyorsam kendime, 12 Eylül'den sonra. Fakat Özal'a (Turgut Özal) inanmıyordum. Özal'ı sevmezdik.

HP: Kimse inanmıyordu Özal'a.

FP: Demirel'in adamı diye sevmiyorduk. Yani bu Özalları mözalları icat eden Demirel'dir. Erbakan'ı, Özal'ı icat eden Demirel'dir. Yani bunları icat etmeseydi, Erbakan da ortada olmazdı. Gelirlerdi belki de 2020'de gelirlerdi gelirlerse. Sayın Demirel'in cumhurbaşkanlığını çok beğenirim, çok güzel yaptı. Başbakanken Balıoğlu'na bir gölet bile yapamadı. Ama bu hükümet sekiz senede barajlara boğdu ülkeyi. Ama gel de anlat millete.

HP: Sizin milletvekili olduğunuz dönemlerde Kırıkkale için ne gibi çalışmalar yaptınız?

FP: Benim sadece mevcudum (birikimim) gitti. Benim milletvekili maaşlarım gitti, kazançlarım gitti, birikimlerim gitti. Ama Kırıkkale ve çevresini o günkü şartlarda bugünlere getirdik hazırladık. 1956'da ben parti başkanı iken Kırıkkale Lisesini yaptık. Sonra Millî Eğitim Bakanlığına verdik. Ben Kırıkkale'de ve Türkiye'de nüfus hareketlerini takip ediyordum. İlk çift yolu Kırıkkale-Ankara arasına yaptırttım Demirel'e. Beni partiden kovdu filan ama şosedden meydana kadar yollara halı döşedik. Bir çift kıratlı kıyafet aldım Demirel'in arabasına. Böyle 500 tane filan koruma yoktu önceden. Ankara Valisi, "Aman Fikri Bey, ben toplum zabıtasına haber vermeyi unuttuğum. Aman gözünü severim..." "Vali Bey, sen hiç merak etme." dedim. "Senin toplum zabıtana filan ihtiyaç yok. Kırıkkale'de sadece sevgi var, vatandaşın heyecanı var. Demirel sevgisi var. Hiçbir nafoş olay olacağını sanmıyorum." dedim. Çünkü artık yetişmesi mümkün değildi. Mühimmat Fabrikasına ilave bina açılışına gittik. Açılıştan sonra Demirel'e brifing verdim. Şeyi anlattım, Karadeniz coğrafyası, doğu ve güneydoğudan gelen bütün yollar Kırıkkale'den geçiyor, düşünabiliyor musun? Tek yol. Bir kamyon önüne geçerse yokuşta eziyet oluyor. Sollarsan kaza oluyor. Kırıkkale-Ankara arası 2-2,5 saat sürüyor. Bunları anlattım. Hesaplar yanlış, eksik yapılıyor. Gerek nüfus artışı gerekse motorlu taşıt sayılarının artışı dikkate alınmıyor. Diyelim ki 2010 yılında beş bin araç seyrediyor, ama bakıyorsun bu on bin oluyor. Daha başka ihtiyaçları anlattım. "Hemen Bayındırlık Bakanlığı ile temasa geçin 1966 bütçesinden ödenek ayırım. Kırıkkale'den çift yol başlasın." dedi ve 1967'de yol çift şerit olarak tamamlandı.

HP: 1966 değil, 1976 abi. Yol bizim evin önünden geçti.

FP: Yok, 1976 olur mu? 67 yılı. Belki 68'e sarkmıştır bazı yerler. (Fikri Bey bu yolun yapım tarihini yanlış hatırlıyor. Yol 1977'de açıldı. -HP-)

FP: Mesela Kırıkkale'nin Kırıkköyü tarafına şehir ormanı yapalım dedik. Orman Bakanlığını aşağı yukarı ben idare ediyordum. Yahu ne yapalım, Ankara'dan itibaren Kırıkkale'ye doğru ağaçlandıralım dedik. Çok kardeş gibiydik bakanla. Çünkü yüz sene süren ağaçlandırma faaliyeti. Bu sefer de merkezden güneye, batıya, kuzeye doğru ağaçlandırma yapalım, dedik, o işi de programa aldık. Evvela Ankara'nın içi Solfasol Köyünden başladık, Hacı Bayram-ı Veli köyünden. ORAN'a giderken o ormanlık alan filan yer var ya, gecekondular işgal etmesin dedik. Burayı baştan aşağıya ağaçlandırdık. Kırıkkale'nin başındaki orman ağaçlandırmayı sadece park orman olarak düşündük. Ama Dinek Dağı, Koçu Baba, Avşar, Sulakyurt, Ayaş Beline doğru ve Çubuk'a giden yolları ağaçladık. Sistem hâlâ devam ediyor. Ağaçlandırma sistemi bizim programa dâhildi. Yani Dinek Dağındaki bazı kelleşen yerleri ağaçlandırıyorlar.

HP: Ağaçlandırmayı çok aşağılara kadar indirmişler. Kuşburnu, Gazibeyli yoluna kadar indirmişler orman bölgesini.

FP: Kırıkkale'ye daha başka çok şeyler yapardık da 12 Eylül'ün gözü kör olsun. Benim iş okulları. Benden sonra Kırıkkale'ye hiçbir hizmet gelmedi hemen hemen. Sadece resmî binalar çoğaldı; adliye, köy hizmetleri gibi devlet binaları yapıldı. Mesela Kırıkkale'ye kapalı spor salonu yapabileseydik. Ta 77'de yapılabildi. Tabi ki bu hükümetteki arkadaşlarla münasebetlere bağlıdır. Bir de genel politikada rolünüz olur. Bir de özelde bakan arkadaşlarla ilişkilerinizle. Mesela bu havuzlar kararı öyle çıktı il spor müdürlüğünün. Demirel iktidara geldiği zaman "Şevki²⁷, sen bakan olacaksın." dedim. "Abi, koca grupta dalga geçecek adam beni mi buldun?" dedi. "Göreceksin!" dedim. Demirel'le dolaşılıyor. "Ben kimseyle dalga geçmem. Sen bir kere bunu bil." dedim. İçimden gelen sesi söyledim. "Fakat sen bakan olur olmaz ilk acemiliğinde gargaraya getirip... Yoksa başkalarının elinden alamam seni. İlk etapta Kırıkkale'ye bu hizmeti götüreceksin." dedim. "Bakanlığında bu hizmetleri ilk Kırıkkale'ye yapacaksınız." dedim. Bakan oldu ve o da sözünde durdu. Yoksa daha Türkiye'nin sayılı illerinde yüzme havuzlu öyle spor tesisleri filan yoktu. Stat yaptırılalım dedik...

HP: Stadı Fikret Karabudak²⁸ diye (Pehlivanlı, 2010) bir eski paşa yaptırmış.

FP: Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü vardı. Fikret Paşa da oranın müdürüydü. Fikret Paşa'yı hatırlamıyorum.

HP: O eski.

FP: Eskiden askeri fabrikalar, MKE oldu, adı değişti.

²⁷ Ali Şevki Ereğ, 1935'te Tokat'ta doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. XV, XVI, 19, 20 ve 21. Dönem Tokat milletvekilliği yapmıştır. Gençlik ve Spor, Gümrük ve Tekel Bakanlığı, Devlet ve Ulaştırma bakanlıkları yapmıştır.

²⁸ Tümgeneral Fikret Karabudak; Mustafa Fikret Karabudak'ın babası Ahmet Çavuş, annesi Fatma hanımdır. Denizli'nin Çal kazasında 1309'da (1893) dünyaya gelmiştir. 1946 yılında Ocak-Eylül ayları arasında Kırıkkale Askeri Fabrikalar Grup müdürlüğü yapmıştır. 1946-1948 yılları arasında Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü yapmıştır. 9. Dönem Demokrat Parti Denizli milletvekili olarak görev yapmış ve ölümü dolayısıyla milletvekilliği düşmüştür. 8.10.1952'de vefat etmiştir.

HP: Askeri fabrikalar kurulurken birtakım tartışmalar var. Güya Obalılar ile Keskinliler fabrikaların oraya kurulmasını istememişler.

FP: Yok, oraya kurulacakmış da “Beyler” istememişler filan. Ama çanak da tutmamışlar. Belki onlar uğraşsaydı oraya kurulurdu.

HP: Balıçeyh tarafına da kurulabilirdi.

FP: O vadi daha müsaitti. Değirmenli Boğazdan al ta İzzettin’e kadar, her tarafa yapılabilirdi. Bu arada Oba’ya, Hüseyin Bey Obası’na da lojmanlar filan da yapılırdı.

HP: Gerçekten böyle bir şey var mı, halkın tevatürü mü?

FP: Bu işte en samimi gayreti gösteren, çabalayan Hüseyin Kâhya’dır. Hüseyin Kâhya’dan da kimse kalmadı. Çocukların da hemen hepsi fukaralaştı. Hüseyin Kâhya tarlaların bir kısmını da bağış olarak vermiştir. Bağışa ihtiyacı da yoktu belki MKE’nin.

HP: Benim incelediğimde de Hüseyin Kâhya Bey ilgilenmiş ama asıl faktör, stratejik bakımdan ırmak kenarı, elektrik enerjisi vs. yoksa şahıslarla ilgisi yok yani. O zaman devleti küçük düşürmek olur. Kırıkköyü Muhtarının tavsiyesiyle iş yapmış gibi olur.

FP: Muhtarın tavsiyesiyle fabrika yapılmaz. Ama gitmişler, gelmişler, uyarılmışlar, arazi veririz demişler. O devirde de bir düşün, devletin her istimlake parası mı vardı? Demiryolları kanunu var. Buna göre istimlak diyorlar. Metrekaresi kaç kuruştan istimlak ediyorlardı.

FP: Hocam sen de öğrendin. Bir ben geldim Türkiye’de partiye. Bir de şimdi Gandi Kemal geliyor. Süleyman Demirel de kolay gelmedi. Ne kadar Yahudi, mason teşkilatı varsa harekete geçtiler. Hürriyet Gazetesini ele aldılar. Bir fotoğrafla barajlar kralı Süleyman Demirel. Methettiler. Kolay değildi ya...

Değerlendirme

Bu çalışmayı hazırlarken Fikri Bey’in konuşma diline, üslubuna dokunmadık. Fikri Bey nasıl ifade etmişse söylediklerini o şekilde yazıya geçirdik. Konuşma sırasında ismi geçen siyasetçi, komutan ve diğer kişiler hakkında dipnotlarda kısa kısa açıklamalar yapmak suretiyle okuyucuyu aydınlatmaya çalıştık. Fikri Bey, yapılan sohbette çocukluğundan, okul hayatından bahsederek dönemin anlayışı, gelenekleri üzerinde durmuştur. O zamanki aile yapısı, ailede çocukların durumu, baba-çocuk ilişkisi hakkında yaşadıklarından hareketle malûmat vermektedir. Zengin bir aile çocuğu olmasına rağmen okuma konusunda karşılaştığı zorluklar ve mahrumiyetler dikkate değer hususlardır. Okumak için Yozgat ve başka yerlere gitmesi o günkü Kırıkkale’nin eğitim hususundaki durumunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Afyon Lisesindeki yatılı zamanları hakkındaki düşünceleri önem arz etmektedir. Liseyi bitirdikten sonra İstanbul’a üniversite tahsili için gidişi ve karşılaştığı durumlar devrin yaşayışını aksettirmesi açısından önem arz etmektedir. İkinci Dünya Harbi’nin arkasından Eczacılık Fakültesi’nde okumak için İstanbul’a gidişi ve karşılaştığı durumlar Türkiye’nin sıkıntılı dönem fotoğrafından bir kesit sunmaktadır. Otobüsten indikten sonra sabahçı kahvesinde günün ağarmasını beklerken içtiği şeker yerine kuru üzümün tatlandırıcı olarak kullanıldığı çay hikâyesi Türkiye gerçeğini yansıtmaktadır. İnsanların çay içebilmek için kullanacağı şekerin olmaması ve pratik bir çözüm olarak kuru üzümü keşfedip şeker yerine kullanması ekonomik sıkıntının ulaştığı boyutları ifadesi bakımından çok değerlidir. Bu

hadisenin, yaşayan bir insanın ağzından ifade edilmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Böyle bir duruma yabancı olan gencin fakülteye başlarken karşılaştığı bu durum o günün zorluklarını ifade etmesi açısından dikkate değerdir. Fakültede geçen yılları, öğrencilerin günlük hayatı, hayata bakışları, eğlence anlayışları, yurtların durumu vs. hakkında birinci ağızdan anlatılan hususlar tarihe ışık tutacak mahiyettedir. Okulu bitirdikten sonra hayata atılışı, eczane açma teşebbüsleri önemli hususlardır. Yerel Tarih çalışmalarına ışık tutacak mahiyette bilgileri ihtiva etmektedir. 1950'li yılların Kırıkkale'sindeki hayatın akışı, eczacıların adedi ve kimler oldukları hakkında anlatılanlar kıymetli bilgilerdir. Meslektaşları hakkındaki mütalaaları, üzerinde durulacak hususlardır. Halkla ilişkileri, şehirdeki sosyal hayata katılım biçimi önemli hususlardandır. Sivil toplum kuruluşları ve bazı derneklerdeki faaliyetleri, buralarda karşılaştığı haksız ve hukuksuz uygulamalara karşı yürüttüğü faaliyetler, 1950'li yıllar taşrasındaki gündelik hayatı aksettirmesi bakımından önemlidir. Anadolu taşrasındaki yaşanmış hayat örneklerinden kesitler sunması tarihçilik açısından çok kıymetlidir. Siyasete atılışı, en küçük birimden başlayarak milletvekilliğine kadar yükselişi sırasında karşılaştığı olaylar ve bunlara karşı aldığı tavır ve sonuçlarına dair bilgiler çok kıymetlidir. Taşrada siyaset yapmanın usulleri ve karşılaşılan durumlar hakkındaki değerlendirmeleri siyaset tarihi açısından önemlidir. Siyasetin acımasızlığı, kazanmak uğruna yapılan mücadelelerin zaman zaman belden aşağı vurmasının örneklerini sunması bakımından kıymetli bilgilerdir. Yerelde siyasetin yerine göre akraba, eş dost ilişkilerini olumsuz yönde etkilemesinin örneklerini bu sohbette görmek mümkündür. Türk siyasetinin önemli figürlerinden olan Süleyman Demirel, Osman Bölükbaşı hakkındaki değerlendirmeleri siyasi tarih ve demokrasi tarihi açısından istifade edilecek fikirlerdendir. Diğer siyasetçiler ve yerel siyaset figürleri için yaptığı değerlendirmeler de önem arz etmektedir. Fikri Bey'in uzun sohbet sırasında hayata, siyasete ve Kırıkkale'ye ait ortaya koyduğu fikirler yerel tarih çalışmaları açısından son derece kıymetli ve önemlidir. Bu yerele yönelik sözlü tarih çalışmasının okuyuculara ve Kırıkkale tarihine katkı sağlayacağı umudundayım.

Kaynakça

Arşivler

BCA, 490.01.932.625.2-42.

TBMM. Arşivi, Zühtü Pehlivanlı'nın 47 numaralı Sicil dosyası.

TBMM. Arşivi, Fikri Pehlivanlı'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyesine Mahsus Zat ve Sicil Dosyası, Dönem: IV-(15), Sicil No.983.

Kitap, Makaleler ve Tezler

Gürsoy, A. vd. (2013). "Prof. Dr. Hayriye Amal (1912-2005)", *Journal of Faculty of Pharmacy of İstanbul University*, c.38, 3-15.

Sayar, A. G. (2012). "Ahmet Süheyl Ünver (1898-1986)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 42, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 350-352.

Demirbilek, B. (2017). *TBMM'nin IX. Dönem (1950-1954) Ankara Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Pehlivanlı, H. (Eylül-Aralık 2010). "Askeri Fabrikalar Umum Müdürü Tümgeneral Fikret Karabudak". *Geçmişten Günümüze DENİZLİ Dergisi*, 26, 19-22.

Pehlivanlı, H. (03.06.2014). "Kırıkkale Özel Lisesi'nden Kırıkkale Lisesi'ne (1954-). *Pusula Gazetesi*.

Pehlivanlı, H. (22.04.2014), "Kırıkkale Belediye Başkanı Selim Özer (1896/1312-20 Kasım 1975)". *Pusula Gazetesi*.

Pehlivanlı, H. (20.08.2015.), "Kırıkkale'nin yetiştirdiği güzide evlatlarından bir İstanbul Beyefendisi: Fikri Pehlivanlı". *Pusula Gazetesi*.